॥ ॥इति श्रीमच्छारीरकमीमांसा महाभाष्य॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ ॥स्य पंचपादिका विवरणस्य व्याख्यान तत्वदीपन प्रारंभः॥ ॥

तत्व० १ श्रीगणेशायनमः॥ पदवाधसमुद्धृतंयद्बोधांत्मविलीपतोनामनूपात्मकंविश्ववृत्तस्मैपूर्णात्मनेनमः॥१॥ जटाजू
टंविभ्रक्व चिदपरभागेधृतवच्चस्तथैकस्मिन्नागेभस्तिनमपरत्रामवुसूणः॥ फणींद्रंकस्मिंश्चिन्मणिगण
धरोन्यत्रभगवान्गिरीशश्रेयोनःप्रदिशतुशिवामिश्रित्तवपुः॥२॥ दिक्कुलंकषकीर्त्तिफेनविशदप्रोद्दाम
विघाजलभ्राम्यद्दाग्भ्रधतुगमंगविलसत्तीर्थप्रभेदास्पदंवादिव्रातकथाप्रसंगविसरत्तर्कोर्मिसासेद्धलं
वंदेसर्वमुनींद्रसेव्यमनिशंश्रीबोधपृथ्वीधरं। वादिवारणसंदोहप्रभंजनविशारदं॥ श्रीमदानंदशैलाद्धपंचा
स्यंसततंभजे॥४॥ विमलमदजलौघघोतमानोरुगंडस्थलनिकटनिकुंजभ्राजमानालिमालः॥ जयतिपृथु राम० २
लकुंडावद्धमालेंद्रनीलावलिरिवसुरासिद्धाराधितोविघ्नराजः॥५॥ आधारपंकेरुहमध्यसंस्थामृणालसू

त्राकृतिरप्रमेया॥ शीर्षोदिभेदर्च्छितसर्ववर्णाजिह्वांगणेनृत्यतुवागजस्रं॥६॥ नानाविधनिवंधाद्धिप्रसूनरसमा
दराद॥ निवंधमधुसंगृह्यक्रियतेतत्त्वदीपनं॥७॥ पंचमादिकांव्याचिख्यासुर्ग्रंथकरणयोग्यतार्थंपरदेववेतांप्रा
र्थयतेआद्यश्लोके नायमवेषवृणुतेतेनलभ्यइतिईश्वराधीनत्वंविद्यायालक्ष्यते। विदुषश्च ग्रंथकरणाधिकारात्परदे
वताप्रार्थनमुचितं। अत्रैषाक्षरयोजनासतेमह इतिसंवंधः। ननुकिंनमस्कार्यंसद्वेतनंवेननंवा। आद्येननमस्का
र्यत्राघटादिवत्। द्वितियेपिकिंजीवासाउतब्रह्मप्रथमेकिंनमस्कर्त्तुरतत्यत्। उतान्यत्। नाद्यः। नमस्कर्तृनम
स्कार्यभावस्यैकस्मिन्नयोगात्। द्वितियेपिकिंतात्विकमुतातात्विकं। आद्येद्वैतक्षतिः। अंत्येनसच्छब्दःस्यात्।
सच्छब्दंब्रह्मेतिपक्षेतस्यपूर्णत्वात् ननमस्कर्तृनमस्कार्यतेत्यांशंक्याकारणताक्रांतंब्रह्मनमस्कार्यमितिसाहपाल

Digitized with financial assistance from the
Government of Maharashtra
on 11 June, 2017

नइति। जगत्स्थितसंहारपालनजन्मलयैः संबध्यते। पालनउद्देश्यसञ्जीत्यर्थः। विमलंरजस्तमोभ्यामनभिभूतयत्स
तत्व० २ त्वंतस्मिन्स्वप्नवृत्तिर्वर्तनप्रतिबिंबितायस्यतद्विमलसत्त्ववृत्तितस्मिन्रजस्तमसोरपिभावोन्नसत्त्वोपाधीकंपालयितृत्वं
इतिशंकांनिराकर्तुंविमलेतिविशेषणंरजस्तमसोरभिभूतत्वात्सत्त्वस्योद्भूतत्वात्तदुपाधेः पालनहेतुत्वमुचितमित्य
र्थः उत्तरत्राप्यनभिभूतत्वंद्रष्टव्यं। विमलंचतत्सत्त्वंचेतिविमलसत्त्वंतस्यवृत्तिः परिणामोयस्यतद्विमलसत्त्ववृत्तितस्मिन्
स्मिन्इतिवाविग्रहः। इदमिदानींपालयितव्यमित्येवमाकारः सत्त्वस्यपरिणामभेदः कदाचिदुदेतितस्मिन्प्रतिबिं
बितंचैतन्यंपालकंतदभिप्रेत्यवृत्तिशब्दप्रयोगइतितर्हिब्रह्मपालकमस्तुविधिनुद्रौस्रष्टृसंहर्तारौवितिपुणप्रक्रि राम०
यामाशंक्यतयोःकार्यत्वेननिखिलसर्जनसंहरणसामर्थ्याभावादरजस्तमोभ्यामुपहितंब्रह्मस्रष्टृसंह २

र्तृचेत्याह। जन्मेत्यारभ्यजगतइत्यंतेनेन। नवक्रमेपदद्वैयर्थ्यंजगतः सत्तासमवायसंबंधलक्षणाजन्मघटकव्यापारस्य
विवक्षितत्वात्। सकर्तृकत्वद्योतनार्थत्वाद्वेतिद्रष्टव्यं। नचगुणोपहितब्रह्मकारणत्वेविद्योपहितस्यकारणत्वप्रति
पादकश्रुत्यादिविरोधइतिशंक्यं। देवात्मशक्तिंस्वगुणैर्निगूढामित्यादिवाक्याद्देवाविद्यायांसत्त्वाद्यात्मकत्वप्र
तिपत्तेःसत्त्वाद्युपहितकारणत्वोक्त्याविद्यावतःकारणत्वस्यविवक्षितत्वादित्यर्थः। सर्वकर्मेत्यादिश्रुतेःकारण
रूपंतात्त्विकमित्याशंक्यतामप्युपलिंगानुगृहीता। निर्विशेषवस्तुप्रतिपादकवेदवचनविरोधान्नैवमित्याह। परा
क्तेतिपराक्तंद्वैतजालंवपुर्यस्मिन्तत्परावृत्तद्वैतजालवपुस्तस्मै। अथवापरा॰क्तंद्वैतजालंवपूरूपंपरस्य
एवंविधस्यतत्तथोक्तोषष्ठीबहुव्रीह्यभेदाभिप्रायेणद्रष्टव्या। परानुग्रहहेतुविविधसत्त्वविद्यांश्रुतरूपेणप्रसा

तत्व० २

रयितुंवाग्देवतांप्रार्थयतोयस्याइति।सरस्वतिनः समग्रवरदैवभूयादितिसंबंधः।तस्याः समग्रवरदत्वंकुतइ
त्याशंक्यप्रसिद्धिरित्याह।यस्याइति।जगद्गुरूणांवाचस्पतिपुरोगाणामपिवावोयस्याःप्रसादमवलंव्यासवलद्ध
दुगुणाः प्रसरंतीतिसंबंधोसवलं।तावद्भवोगुणायासुताःअसवलंसत्त्वतावहुगुणाश्चेतिवा।केतेगुणाः।श्लेषः
प्रसादः समतामाधुर्यसुकुमारतार्थव्यक्तिस्तथाकांतिरुदारत्वमुदात्तता।ओजिसमोजओर्जिसंप्रेयानथ
सुशब्दता।प्रौढिः समाधिः सौक्ष्म्यंचगांभीर्यमथविस्तरः संक्षेपः संमितत्वंचभाविकत्वंगतिस्तथा।रीतिरुक्तिस्त
थाप्रीतिरितिषट्त्रिंशतिः स्मृताः।अत्रयुक्तिमाहावेदेतिविदाश्ववशास्त्राणीचेतिवेदशास्त्राणीतैःपरिनि
मितोवंधोदेहोयस्याभातथोक्ता।सरस्वत्यावागभिमानिदेवतात्वात्तासांतदधीनत्वंधुक्तमित्यर्थः।अयं

राम० २

सिवहुविघ्नानिभवंतिमहतामपित्यादिवचनादाध्यात्मिकाद्यनेकोपद्रवप्रतिपत्तेस्तन्निरासार्थंगणेशंप्रार्थय
तेविघ्नेति।गणेशमेवोमदीयफलस्यवीजममोघंयथास्यात्तथाकुर्वित्यन्वयः।मेघसारूप्यमाहविघ्नेतिप्रवृद्धमस्तु
अहवर्षय।तैःविघ्नाभितापमयदृत्समदीयफलस्यवीजंसिंचन्नितिसंबंधःप्रवृद्धश्चासौमदनुग्रहश्चेतिप्रवृद्धमदनुग्रहः
तदवर्षाणितपातैःप्रसिद्धोदिमेघोवर्षपातेनतापंनिरस्यवीजमंकुरयतिअयमप्यनुग्रहाख्यवृष्ट्याध्यात्मिका
दितापनिरासनमदीयफलस्यवीजमंकुरयत्वित्यर्थः।सितत्तरोपितिप्रसिद्धमेघादतिशयमाह।नील।नीरदोक्ति
प्तिंकुर्वन्नलंकुरयति।अयंतुसिततरोपीत्यतिशयः।अभिप्रा फलमितिअनर्थनिवृत्त्यादिफलमितियावत्।अमो
घमितिअविघ्नपरिसमाप्त्यादिप्रयोजनमित्यर्थः।व्याख्येयटीकामूलभाष्यसूत्रार्थस्फूर्तिर्थतल्लतीरः संमारा

ध्याः।तत्रप्रथमंसूत्रकृतंप्रणमतिश्यामइतिविज्ञानंयज्ञंतनुतइत्यादिवचनादंतःकरणानिकर्तॄणिप्रतियंतेतयो
तत्व० ४ गाद्वत्वंपदार्थस्यकर्तृत्वंससमानःसन्नुभौलोकावनुसंचरतिध्यायतीवलेलायतीवेतिश्रुतेःतस्मादंतःकरणनमस्क
र्तृत्वनिर्देशेनस्वस्यतत्रिर्दिष्टंस्यात्ततश्चनमतइत्युक्तिर्युक्तेत्यर्थः।व्यासस्यनमस्कार्यत्वेहेतुमाह।जगत्यपूर्वभानु
मिति।अपूर्वत्वमाहश्यामइति।प्रसिद्धस्त्वरुणाः।अयंतुश्यामइत्यपूर्वत्वमित्यर्थः।विधांतरेणापूर्वत्वमाह।श्र
तीति।श्रुतयएवकमलानिश्रुतिकमलानितेषामवबोधेरागोयस्यसतथा।भानुस्तुरक्तःसकमलविकसनहेतुः
अयंतुश्यामोपिश्रुतिशाखिलासम्यीबधारणहेतुरित्यर्थः।वैधर्म्यांतरमाह।शांतइतिरविनुग्रःसतुबाह्यंतम
सांसंदोहंसंदुनोति।अयंतुशांतएवअज्ञानलक्षणंतमोददहतीत्यर्थः।वैधर्म्यांतरमाहनीनूपमिति।प्रसिद्धः राम० ४

स्तुकिरणसहस्रैर्विशेषवत्प्रथयतिअयंतुपुनर्निर्विशेषंब्रह्मलोयतिषमदकदंवकेभासपातीत्यर्थः।संप्रतिपुरुषोत्तमसाध
र्म्येदर्शयन्शंकराचार्यप्रणमति।उद्धृत्येति।तंशंकरंनमामीतिनमस्कार्यत्वमुक्तं।तत्रहेतुमाह।उद्धृत्येति।वेदपयसोब्धेर्वि
द्यामुद्रूपमःसर्वस्मैप्रादात्तंनमामीतिसंबंधः।वेदाएवपयांसियस्यसवेदपयाः।तस्मादित्यर्थः।अत्रोपनिषदांपयस्थानत्वं
कार्मब्रह्मविषयवेदवाक्यसमुदायस्याब्धिस्थानाचमितिद्रष्टव्यं।कामिवेसत्राह।कमलामिति।नारायणोहिक्षीरांबुधेरि
दिरामुद्धृत्यसर्वस्मैप्रादात्।तथायमपीत्यर्थः।विद्यायाःकमलासाधर्म्यमाह।आलिंगितेति।अखिलस्यजगतःप्रभवोय
स्मात्सोखिलजगत्प्रभवः।तस्यैकाद्वितीयामूर्तिरालिंगितापयासातथोक्तां।कमलाखलुनारायणगात्रमेवालिंग्य
अवस्थितातद्वद्विद्यापिब्रह्मैकमूर्तिविषयीकृत्यैवावस्थितेत्यर्थः।साधर्म्यांतरमाह।शेषेतिकनकांकुरक्षेत्रादिसंपादने

तत्व० ५ न्नकमलाय यथा सुखदा तथा विद्याप्यविद्यापनयनेनानंदात्मानं व्यनक्तीत्यर्थः। केन द्वारेण विद्यादातृत्वमित्याशंक्य भाष्यद्वा
रेणेत्याह विमलेति शब्दतोर्थतश्च निरवद्यभाष्यकर्तारमित्यक्षरार्थः। संप्रति स्वगुरुं नमस्करोति। वंदइति। तस्यात्मनो वि
शेषाभावादनमस्कार्यत्वमित्याशंक्याह। यइति। अनन्यश्चासावनुभवश्चेति विग्रहः। अनन्यानुभवत्वं जीवादिवत्ना
ममात्रं ब्रह्मरूपतया अनन्यानुभवत्वमस्माकमप्यस्तीत्याशंक्याह। अर्थतोपीति। अर्थतोनन्यानुभवत्वमस्माकमप्यस्ती
तियदुक्तं तत्राह। आत्मेति। आत्मसंबुद्धतया स्वप्रकाशतया स्फुरद्ब्रह्मत्वविषयो बोधो यस्य स तथोक्तः। तस्मादित्यर्थः।
घटादिनामिवान्याधीनं स्फुरणमिति शंकां निराकर्तुमात्मसंबुद्धेति विशेषणं। आत्मना वासौ संबुद्धश्चेत्यात्मसंबुद्धः। त
स्य स्फुरद्ब्रह्मत्वेनावबोध्यादिनिवा स्वयंप्रकाशत्वेन सदा ज्ञातः प्रसिद्धः। ब्रह्मापि तादृशमिति अभेदयोग्यत्वमिति ततश्च राम० ५

त्वपि नुं संबुद्धस्फुरदिति विशेषणं। अयमर्थः। यद्यप्यस्माकमनन्यानुभवत्वं तथाप्यविद्यापिहितत्वात्तनतया यथावद्ब्रह्म
न प्रथते गुरोस्तु करतलाकलितामलकवत्साक्षात्कृतब्रह्मतत्त्वतया अविद्यातत्कार्यनिवृत्तेरिति विशेषइति। संप्रति चिकी
र्षितं प्रतिजानीते प्रकाशात्मेति। प्रकाशात्मा यतिरहं यं च पादिकं व्याख्यास्य इति संबंधः। यथा ग्रामो दग्ध इत्यादिव्यपदेश
एकदेशदाहे पि तद्वदेकदेशस्य व्याविख्यासितत्वे पि पंचपादिकेति व्यपदेशो घटत इत्यर्थः। व्याख्यानयोग्यतामाह।
यथेति। श्रुतमनेनेति श्रुतस्येत्यर्थः। न श्रवणमेव केवलं अपि तूहापोहकृतेन तत्त्वमपीत्याह। यथाशक्तीति न व्याख्यास्येकदेशेन
व्याख्यानमित्याह। प्राप्तेति। शंप्यकशास्त्रावाप्तौ भ्यां प्राप्ता या विद्या या असम्यक्त्व भ्रमादिकं निराकर्तुं ब्रह्मविज्ञाकप
रमसुशोधनेच्छये त्यर्थः। कृतमपि व्याख्यानं रागद्वेषदूषितत्वात्तेनोपाददते लतश्च न विद्याशुद्धिरित्याशंक्याह किं केन चित्रा

त.त्व० ६

पादइतेउत सर्वपि।आद्येनविरोधइत्याह। विदितेति।तर्हिविफलमेतत्स्यादित्याशंक्याह।इतिविफलेति।इतिशब्दः
प्रशंसाभावपरामर्शीप्रशंसाभावाद्विफलसमत्वमित्यर्थः।प्रशंसाभावेपिमतिवैफल्यंसेत्स्यतीत्यभिसंधिः।ननुक
थंतदपिसिध्येत्।नकेश्चिदनादृतत्वादित्याशंक्येष्यारहितैरादृतत्वात्सिध्यतीत्याह।क्षंतुमिति।निर्मत्सरत्वंसत्वदार्थः
एतेनद्वितियोपिकल्पोनिरस्तः।अनाद्यांनदेत्यत्रमंगलाचरणंसंपादितंतदयुक्तंप्रमाणफलविधुरत्वात्।नचशिष्टा
चारःप्रमाणंविकल्पासहत्वात्।सकिंस्वतःप्रमाणंउतवेदमूलत्वेन।नाद्यःप्रत्यक्षाधन्यतमत्वाभावादतिरिक्तमानस्य
चाप्रसिद्धेः।नद्वितियः।तदसिद्धेः।तत्रशिष्टाचारएववेदमूलताकल्पकः।किमाचारत्वाद्वेदमूलतांकल्पयति।उतधर्मत्वा राम० ६
त्।नाद्यः।निष्ठीवनादेरपितत्कल्पकत्वप्रसक्तेः।नांत्यधर्मत्वसिद्धौवेदमूलत्वताकल्पकः।किमाचारत्वाद्वेदमूलतांक

ल्पयति।प्रसक्तेः।नान्त्यधर्मत्वसिद्धौवेदमूलताकल्पकत्वेवेदमूलत्वेवधर्मत्वमितीतरेतराश्रयत्वात्।नापिफलंपश्यामः
किंशिष्टाचारंपरिपालनंफलंआहोविघ्ननिरासः।नाद्यःतस्यकिंचित्करत्वात्।नद्वितीयः।उपस्थितविघ्नविनाशेथागा
मिनोनिवर्तयितुमशक्यत्वादित्याशंक्याह।प्रारिप्सितेति।नतावदत्रप्रमाणाभावबोध्यवदमूलशिष्टाचारस्यप्रमा
णत्वात्।तत्वतस्यवेदमूलत्वासिद्धिः।शिष्टैर्धर्मबुध्यानुष्ठीयमानाचारस्यतत्कल्पकत्वात्।नापिशिष्टासिद्धिः।वैदिका
र्थानुष्ठातृणांशिष्टत्वादित्यभिसंधायवशाद्वप्रयोगः।नापिफलासंभवः।अविघ्नपरिसमाप्तिप्रचयगमनशि
ष्टाचारपरिपालनानांफलत्वात्।नचागामिनिवृत्त्यसंभवान्नविघ्नाभावःफलमितिशंक्यं।आगामिनिविघ्ने
पितत्प्रागभावपरीपालनस्यफलत्वात्।वर्त्तमानेतुध्वंसएव।तस्मात्प्रमाणफलवत्वात्मंगलाचरणमनुष्ठेयमित्य

र्थः । अविघ्नपरिसमाप्तेप्रचयगमनयोर्दृष्टफलत्वसाम्यात्समस्य वचनमितरस्यादृष्टफलत्वात्पृथक्कथनं । अतएव
तत्व० ७ तस्याः किंचित्करत्वं निरस्तं प्रमाणफलवाञ्चेद्देवतागुरुनमस्कारस्तर्हि याकाचिद्देवतानमस्क्रियतामिति तत्राह । अभि
लषितेति समाराधितायाः अभिलषितदेवताया एव फलहेतुत्वप्रसिद्धेस्तत्समाराधनमुचितमित्यर्थः । तथाप्यानादीसा
दिविशेषणवैयर्थ्यं तत्राह । पूजेति । गुणागणकीर्त्तनं पूजा सत्कृतौ सत्यां नृपादिषु प्रीत्युत्कर्षदृष्टेः सोचितेत्यर्थः । तथापि अ
न्मब्रह्मणोरैक्यं कस्मान्निर्दिष्टमित्याशंक्य विषयत्वात्तस्य निर्देश इत्याह शास्त्रार्थ इति । तथापि ग्रंथ एव नमस्कारः क
स्मान्निर्दिष्ट इत्यैदिति शंकां निरस्यति शास्त्रेति । प्रत्यग्ब्रह्मणोरेकत्वं वेत्तर्द्धिकिमिति न प्रथा । तदन्याशंक्य पदार्थबुद्ध्यम राम० ७
वादप्रथनमित्याह तत्त्वमिति । सकलशास्त्रार्थस्यैकेन पद्येन प्रदर्शनमशक्यमित्याशंक्याह संक्षेपत इति शास्त्रपर्यालो

चनयैव विषयसिद्धेः किमत्र तत्कथनेनेत्याशंक्याह कृतस्येति । तात्पर्यमपुत्रस्यैवाधिगन्तुं शक्यं किमत्र तन्निर्देशेने
त्याशंक्य शास्त्रस्य ब्रह्मात्मैक्यपरत्वसिद्धेस्तत्प्रतिपादकशास्त्रे मुमुक्षोः प्रवृत्तिर्नेतरथेति अतिप्रायेणोपसंहरति ।
इति तदुभयमिति । इति शब्दो हेत्वर्थः मंगलाचरणं विषयप्रयोजनद्वयस्मादवश्यं तवितस्मादित्यर्थः उभयमिति शास्त्रा
र्थे देवतानमस्कारे । ननूभयपरत्वे वाक्यं भिद्येतेत्याशंक्यैकोर्थो मुख्यतोऽन्यस्त्वर्थादित्याह । श्रुत्यर्थाभ्यामिति । नन्वत्र
तात्पर्यस्य प्रदर्शितत्वादुत्तरत्र तात्पर्यकथनं व्यर्थं । न वात्र ब्रह्मात्मैक्ये तात्पर्यं दर्शितमुत्तरत्र लक्षणादाविति न वैयर्थ्य
मिति शंक्यं पूर्वापरविरोधप्रसंगादित्याशंक्योत्तरत्र लक्षणादाववान्तरतात्पर्यं कथ्यते अत्र ब्रह्मात्मैक्ये महातात्प
र्यं कथ्यत इति न विरोध इत्याह । कृतस्येति वितज्येति लक्षणादिपरतयावान्तरतात्पर्यस्य प्रदर्शनादिति यावत् ।

तत्व० ८ अनाद्यानंदत्वस्यायमर्थः। ब्रह्मकार्यंकारणत्वान्मृद्वदिति अनुमानात्ब्रह्मणोपिकार्यजयाहेयत्वंततश्चानम॰
स्कार्यत्वमितिशंकांनिरस्यति। अनादिति। किंतत्स्वतोजायतेउतकारणांतरात्। नाद्यः। व्याघातात्। नापिद्विती
यः। तदनिरूपणात्। उत्पत्तिनिषेधकश्रुतिस्मृतिबाधाच्चेत्यर्थः। ज्वरभारादिनिवृत्तावहोसुखमितिसुखव्यपदेशात्दु
खाभावएवसुखंभावरूपत्वेपितस्यब्रह्मगुणत्वमितिशंकांनिराचष्टेआनंदेति। अभावस्यसप्रतियोगिकत्वात्सुखस्यच
प्रतियोगिप्रतीतिनिरपेक्षप्रतीतिकत्वात्तारतम्यस्यव्यवस्थाव्वनाभावत्वंविज्ञानमानंदंब्रह्मेतिब्रह्मसामानाधिकरण्यात्
नतस्यगुणत्वं। एकधैवानुद्रष्टव्यमित्येकत्वप्रतिपत्तेश्चेत्यर्थः। ब्रह्मपरिणामिउपादानत्वात्मृद्वदित्यनुमानात्ब्रह्मपरि
णामीतिकेचिन्मेनिरेतान्प्रत्याहकूटस्थेति। विमतंनपरिणामिनिरवयवद्रव्यत्वात्गगनवदितिअनुमानानुगृहीतयानि राम० ८

ष्कलंनिः क्रियंशांतमित्यादिश्रुत्याबाधात्पूर्वानुमानस्याभासत्वमित्यर्थः। ज्ञानगुणंब्रह्मेतिपक्षंनिरस्यति। ज्ञानेतिविज्ञा
नमानंदंब्रह्मेतिसामानाधिकरण्यादद्वितीयत्वाच्चज्ञानंब्रह्मस्वभावइत्यर्थः। घटज्ञानंसमुत्पन्नंपटज्ञानंनष्टमित्युत्पत्तिवि
नाशप्रतिपत्तेर्नज्ञानस्यस्वरूपत्वंकिंतर्हिब्रह्मणोप्यंतवत्त्वप्रसक्तेस्तत्राहानंतेति। नहिद्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपोविद्यतइति
ज्ञानस्यनित्यत्वप्रतीतेर्जन्मविनाशप्रतीतिस्तस्यांतःकरणवृत्तिविषयत्वात्स्वरूपत्वंयुक्तमित्यर्थः। असदेवेदमितिश्रु
तेर्नूनमभावत्वमितिशंकांनिरस्यतिसदिति। अस्तीत्येवोपलब्धव्यः। स०देवसोम्येदमित्याद्यनेकवचनेनविरोधादसच्छब्दो
नभिव्यक्तनामरूपविषयइत्यर्थः। संसार्यसंसार्यादिभावेनजीवपरयोर्भेदंकेचिदाचक्षतेतान्प्रत्याहात्मनइति। न
रो त्वमस्ययमात्माब्रह्मेत्यादिवचनविधानविरुद्धधर्मप्रतिभासस्यचकाल्पनिकभेदविषयत्वादभेदएवेत्यर्थःसर्वक

तत्व० १

भेत्यादिवचना।त्सप्रपंचंब्रह्मेतिपक्षंनिरस्यति।अभुतेति।निरस्तसमस्तभेदायेत्यक्षरार्थः।जडाजड्योस्तत्वतोभेदानु
पपत्तेर्निर्विशेषत्वप्रतिपादकास्थूलादिवचनाविरोधाच्चसर्वंकर्मेत्यादिवचनमन्यथाव्याख्येयमित्यर्थः।ब्रह्मणःप्र
त्यक्तेनमस्कार्यत्वानुपपत्तिर्भेदाभावादित्याशंक्यापारमार्थिकभेदशालित्वादविरोधइतिवत्याह।अभूतेति।आत्मव्य
तिरिक्तस्यसर्वस्यदृश्यत्वादपिनतद्धर्मत्वमित्याह।साक्षिणइतिभ्रू।आद्यश्लोकेनैवापेक्षितसिद्धेःकिमुत्तरश्लोके
रित्याशंक्याह।अत्रेत्यादिना।यस्यदेवेपराभक्तिर्यथादेवेतथागुरौइति।वाक्यात्देवताभक्तिवत्गुरुभक्तेरपिवि
धानात्प्रत्यंतरंगत्वप्रतीतेर्गुरवोपिपूज्याइत्याह।गुरूनिति।तमंशाद्यर्थमाह।वाग्मनइति।प्रह्वीभावार्थस्यनमःशब्द
स्यत्रयाणामपिनमस्काराणांसाधारणत्वाहाग्मनकायप्रणिधानैरित्युक्तमितिद्रष्टव्यं।गुरवःपूज्याश्चेत्ग्रंथाद्बहिरेवपूज्यं राम० २

तां।तत्राह।अत्रेति।अत्रेत्यस्यातिपूज्येत्यनेनसंबंधः।ग्रंथएवपूजायांहेतुमाह।देवतेति।देवतावासौगुरुश्चेतिदेवतागु
रुःदृष्टांतार्थोवादेवताशब्दःआदिशब्देनध्यानंगृहीतं।ग्रंथाद्बहिःक्रियमाणाकर्त्तुरपेक्षितकारीपघापितथापिग्रंथे
क्रियमाणाश्रोतॄणामन्यमनस्कानामपिफलदास्यादितिमत्वाग्रंथेकरणमित्यर्थः।श्लोकानामेषार्थः।बदरायस्मिन्दे
शेसंतिसबादरःसएवायनंयस्यसबादरायणः।बादरायणइतिसंज्ञायस्यसबादरायणसंज्ञःतस्मैतपोनिर्द्धूतकल्मषा
येत्यर्थः।श्रवणपौष्कल्यमाह।श्रुतीविति।श्रुतीनांशिरांसितान्येवपद्मानिश्रुतिशिरःपद्मानितेषांषंडःसमूहस्तद्विक
सनेपटुनरांमार्त्तंडएवमूर्त्तिर्यस्यसतथा।मुनयइतिमननसंपत्तिमाह।श्रवणादावधिकारयोग्यतामाह।शमेति।श
मएववेश्मयस्येति।शामवेश्माशमस्यवेश्मेतिवा।भाष्यार्थप्रतिपत्त्यर्थंतत्कर्त्तारंनमति।नमामीति।प्रसिद्धशंकरविल

तत्व० ४

र्यपांपरमहंसपरायणशंकराचार्यंनमामीत्यर्थः। वैलक्षण्यमाह। भोगित्यादिनभोगिनामधेयसर्पपरिवारसयंतमसिद्धशंक
रः सः। अयंतुनिरस्तसमस्तैषणमुविवरनिकरपरिवृतइत्यर्थः। भूतिभिसितंतदनुलिमगात्रः सः। अयंत्वैरवर्यलक्षणभू
तिविधुरइत्यर्थः। गिरिजार्द्धविग्रहः सः। अयंतुनतथाभवति। सकूरः उग्रत्वात् अयंतुशांतइत्याह। अनुग्रमिति। कंटेका
लः सः अयंतुकृत्स्नाविद्यालांछनरहितइत्याह उन्मृदितेति। विनायकोगणेशः तत्सहितत्वंतस्यएवषविनायकंविग
वर्त्तत इतिनिरस्तसमस्तबौद्धसमयइन्यर्थः भाष्यकर्तृत्वीपाधोशंकराचार्यगुनुतक्र्यातिशयद्योतनार्थंपुनःपूजयति। य
दुक्तेति। भाष्यमेववित्तंयेषांतेभाष्यवित्तकाः स्वार्थेकप्रत्ययः। त्तेवत्तेगुरवश्चेततथोक्ताः भाष्यवित्तकानांगुरवइतिवाविग्र
हः। पूर्वस्मिन्पक्षेनमस्कार्यत्वेब्रह्मविद्यासंप्रदायकर्तृत्वनूपंहंनुदर्शयितियदुक्तेति। षष्टीसमाससपक्षेभाष्यवित्तकुतो राम० ४

द्यमित्याशंक्यगुनुभ्यएवेत्याहयदुक्तेति। येषांवक्त्रंतदेवमानसाख्यंसरः तस्मात्प्रतिलब्धंजन्मानेनेतितत्तथोक्तः द्यभाष्यारवि
दंवेतिनथातस्यमकरंदः यदुक्तमानससरप्रतिलब्धजन्मभाष्यारविंदमकरंदः तस्यरसमित्यर्थः। मकरंदंपुष्परसइति। मकरंदशब्दस्य
पुष्परसेप्रसिद्धत्वातरसशब्दोनर्थकइतिचेतितन्नदलविशेषावस्थाद्योतनार्थत्वात्नानर्थक्यमितिब्रमः। प्रत्याशांदिशंदिशंप्र
तिप्रतिदिशंस्थितेत्यर्थः। उन्मुखाश्चतेविनिताश्चउन्मुखविनीताः तेवतेविनयतस्याश्चेवतितथातएवभृंगवद्भृंगाइतिउन्मु
खविनीतविनेपभृंगाः। उन्मुखत्वंतनामास्तिक्यमुक्तताविनीतत्वमौद्धत्यादिराहितत्वं। नमस्कारानंतरंटीकाकृतः प्रतिज्ञाकरणंम
र्थमित्याशंक्यफलवद्ग्रंथकरणासन्निधानात्नमस्कारस्यतद्विषयलद्योतनार्थंप्रतिज्ञानंसन्निहितप्रयोजनसंभवेसंनिहितफल
कल्पनानुपपत्तेः इत्याह। यत्कार्य्यमिति। पदादिवृत्तेत्यस्यैषोर्थोभाष्यष्यस्यआरभेयत्नमाह। गंभिरमिति। नत्यनंवगाह्यत्वात्

तत्व० ११ व्याख्येयत्वंनेत्याह प्रसन्नेति।आपाततःप्रसन्नत्वंविचारणायांतुगंभीरत्वमित्यर्थः।गांभीर्यमेवाह।पदादिति।पदच्छेदपदा
र्थकथनविग्रहवाक्ययोजनाक्षेपसमाधानलक्षणप्रसववंधनतूपवृंभारेणेत्यर्थः।भाष्यस्यव्याख्येयत्वप्रतिज्ञायतदितरंव्या
ख्यानेप्रतिज्ञाविरोधःस्यादितिशंकतेननुतेदमिति।इदंभाष्यंनभवति।अतोनव्याख्यानपदवीमुरोढुमर्हतीतियोजना।
भाष्यकृत्प्रणीतत्वेनभाष्यत्वंतस्यास्त्वित्याशंक्यनतत्प्रणीतत्वमात्रेणभाष्यत्वसिद्धिः।अतिप्रसंगात्।अतोभाष्यल
क्षणलक्षितत्वेनभाष्यत्वंवक्तव्यंनचतन्निरूपयितुंशक्यमित्याह।भाष्यलक्षणेति।लक्षणावगममंतरेणतदभावावगमा
नुपपत्तेर्लक्षणमाह।सूत्रार्थइतियत्रार्थोवर्ण्यतेतद्भाष्यमित्युक्तेसागरादिवर्णनस्यापिभाष्यत्वंस्यात्तद्व्यावृत्त्यर्थंसू
त्रेतिविशेषणंपदवृत्तिंव्यावर्तयतिवाक्यैरिति।वार्त्तिकव्यावृत्त्यर्थंसूत्रानुकारिभिरितिवार्त्तिकेसूत्रप्रतिकूलवर्णनस्या राम० ११

पिसंभवात्तद्व्यावृत्तिरित्यर्थः।वृत्तिंव्यावर्तयति।स्वपदानिति।अस्त्वेवंभाष्यलक्षणंकथंतदभावःप्रकृतेइत्याशंक्यकिंसौत्रश्रो
त्रार्थसंस्पर्शित्वेनभाष्यलक्षणाक्रांतत्वंउतार्थार्थसंस्पर्शित्वेनउभयथाप्यसंभवइतिप्रतिपादयितुंप्रथमंसाकांक्षत्वेनसूत्र
स्यानर्थक्यशंकांनिरस्यति।तत्राथातइत्यादिना।तत्रभाष्यलक्षणेएवंव्यवस्थितेइत्यर्थः।सर्वज्ञवादरायणप्रणीतत्वादानर्थक्या
उपपत्तेरध्याहारेणापिसूत्रंयोजनीयमित्याह अध्याहर्तव्यमिति।तत्रापियोग्यमध्याहर्तव्यमित्याह।कर्त्तव्येतियोग्यत्व
उपपादयति।शास्त्रइति।पुनःप्रवृत्तिरेवमाभूदित्याशंक्याह।अनुवादेतिनिरर्थकसिद्धबोधिवाक्यमनुवादःशास्त्रार्थः।भा
वप्रधानश्चायंनिर्देशइतिद्रष्टव्यं।कर्त्तव्यपदाध्याहारेथानर्थक्यंतदवस्थंप्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्ज्ञानेच्छयोःकर्त्तव्यतासंभवा
दित्याशंक्यजिज्ञासापदेनविचारंलक्षयित्वातस्याःकर्त्तव्यतोच्यतइत्याह।तत्रजिज्ञासापदेनेति।तत्रसूत्रेइत्यर्थः।लक्षणा

यांहेतुमाह।अत्रनुष्ठानेति।विचारस्यैवलक्षणायांकोहेतुरित्याशंक्यतस्यजिज्ञासापदवाच्यसंबंधादित्याहांतर्न।तमिति।
तत्व० १२ ज्ञानेद्वयोरंतर्मध्येनीतमितियावत्।परोक्षतयाज्ञाते परोक्षफलंज्ञानमिष्यतेसंदिग्धेचनिश्चयफलेनत्वविचाराविना
भूतमितिविचारेलक्षणेत्यर्थः।अथवाजीज्ञासाकर्त्तव्येत्यत्रेष्यमाणज्ञानस्यसाक्षात्साध्यत्वासंभवात्तन्निर्वाहकोविचार
आक्षिप्यतेइच्छायाअपिसाक्षात्साधनत्वेनान्वयात्तन्निर्वाहकोविचारआश्रयणीयः।क्रियायाःकालांतरभाविफ
लसाधनत्वानुपपत्त्याअपूर्वाभ्युपगमवदित्यर्थः।एवमप्यधिकारिफलसाकांक्षत्वेनानर्थक्यमित्याशंक्याह।साधनचतुष्ट
येति।अथशब्दाद्विशिष्टाधिकारिप्रतिपत्तिः।इच्छाविषयत्वात्ब्रह्मज्ञानस्यफलत्वंचेत्यर्थः।ज्ञानस्यसुखदुःखप्राप्ति
निवृत्त्यन्यतरत्वाभावादफलत्वमित्याशंक्यार्थार्थमाहार्थादिति।इदमत्राकूतं ब्रह्मज्ञानायविचारकर्त्तव्यतातावत्तृतीय राम० १२

ते।नचब्रह्मज्ञानस्यस्वरूपेणपुमर्थतासुखावाप्तिदुःखनिवृत्त्यन्यतरत्वाभावात्।तस्मात्फलेविशेषाकांक्षायामथशब्दोप
त्ताधिकारिविशेषणभूतोमोक्षःफलत्वेनसंबध्यते।यथास्वर्गकामोयजेतेत्यत्राधिकारिविशेषणस्यस्वर्गस्यफलत्वंतद्वत्।
नन्वधिकारिविशेषणत्वेनमोक्षस्यफलत्वंउतकाम्यत्वेन।नतत्रप्रथमकल्पोवकल्पतोजीवनगृहदाहादेरपिफलताप्रसं
गात्।नद्वितीयःपरस्त्रीकामःप्रायश्चित्तंकुर्यादित्यत्रकाम्यमानयोषितिसिंउस्यापिफलतापातात्।तस्मादधिकारिविशे
षणस्यफलत्वमसंगतमितिचेत्।नैतत्।नविशेषणत्वमात्रेणकाम्यत्वमात्रेणवामुक्तेःफलत्वंकिंतुकाम्यत्वेसत्यनिर्दि
तत्वेन।तस्मादधिकारिविशेषणीभूतोमोक्षःफलमितिसुभूक्तमिति।विचारस्यविषयसाकांक्षत्वात्तस्यचानिर्दिष्टत्व
त्साकांक्षाचशंकांनिरस्यतिसन्निधानादिति।वेदांतवाक्यविचारइतिचसिध्यतीतिसंबंधः।प्रत्यक्षाद्यगोचरत्वेनोपनि

षन्मात्रप्रतिपाद्यत्वात्तद्विषयोविचारः साधनमित्यर्थः सूत्रार्थवर्णनमुपसंहरतइति श्रुत्यर्थाभ्यामिति। फलितंदर्शय
ति। तत्रेति युष्मदस्मदित्यादिसूत्रार्थकलामपिनप्रतिपादयति आतोन भाष्यमितियोजना। अभाष्यत्वसमर्थनफलमा
हातइति। इतिशब्दः पूर्वपक्षसमाप्तिद्योतनार्थः। तदुत्तरत्वेनटीकामवतारयति। एवंशंकितमिति। भाष्यद्वयमेवकस्मा
दाक्षिप्य समाधीयते उत्तरत्रार्थाक्षेपसमाध्योरविशेषादित्याशंक्य सूत्रितविषयप्रयोजनहेत्वध्यासविषयस्य युष्मदस्म
दित्यादेर्नीष्यत्वसिद्धावध्यासविषयोत्तरभाष्यस्यापि भाष्यत्वं सिद्ध्यतीत्यभिसंधायादभाष्यत्वं उस्येति। भाष्यद्वयस्येत्यर्थः
उत्तरभाष्यस्यैतत्भाष्यसमानयोगक्षेमत्वं दर्शयितुं खंडशाद्वप्रयोग इत्यर्थः। किं इत्यंतं यद्भाष्यं तत्प्रतिपादयतीत्यन्व
यः किंवेत्यंतं यत्तद्भाष्यमिति। नाद्यः। अद्यापि भाष्यत्वासिद्धेस्तत्प्रतिपादयतीत्युक्त्यनुपपत्तेः। नद्वितीयः प्रतिपा

दयतीत्यत्र कर्त्रभावप्रसंगात् नवेत्यंतस्यैव ग्रंथस्य कर्तृत्वेन संबंध इति शंक्यं। तस्य विषयादिप्रतिपादकतायाएवानुप
लब्धेरिति शंकां निरस्यति। तत्रेति। यदित्यंतं तद्भाष्यमिति विपीयतो नवप्रतिपादयतीत्यत्र कर्त्रभावप्रसंग इत्याह इति
ग्रंथ इति। तत्र टीकायामेषग्रंथः प्रतिपादयतीतीयोजना। नवतत्रप्रतिपादकत्वमसिद्धमिति शंक्यतस्य वक्ष्यमाणत्वा
दित्यर्थः। अथवा प्रतिपादयतीत्येनेद्विधीयतो नच भाष्यत्वासिद्धेरनुवादासंभवः। भाष्यशब्दस्य प्रथमाक्षावित्वा
दित्यर्थः। इत्यंतं भाष्यमित्यंत ग्रहणसामर्थ्यादवधारणं प्रतीयते तत्केनान्वेतीति विवेचनीयं। किं भाष्यद्वयेन। उतवि
षयप्रयोजनाभ्यां आहोस्वित् प्रतिपादयतीत्यनेन त्रिधापिनान्वय इत्याह। ननु कथमिति। व्यत्रैषाक्षरयोजना। भा
ष्यद्वयमवेकथं विषयादिकं प्रतिपादयति। अत्यानर्थहेतोरित्यस्यापितत्प्रतिपादकत्वात्। भाष्यद्वयं विषयप्रयोज

तत्व०
५५

नेऽस्वकथंप्रतिपादयति।अध्यासस्यापिप्रतिपादकत्वात्भाष्यद्वयंविषयप्रयोजनेप्रतिपादयत्येवेतिकथमध्यासस्यैवप्र
तिपादकत्वात्।नह्यन्यप्रतिपादकमन्यप्रतिपादकंभवतीतिकल्पत्रयेप्युक्तोदोषोत्रनावतरतीत्याहशास्त्रेति।शास्त्रारंभ
निमित्तेयेविषयप्रयोजनेतयोःसिद्धिहेतोरित्यर्थः।तत्रैषायोजनाभाष्यद्वयमेवविषयादिकंप्रतिपादयतिनोत्तरं।अस्यैव
हेतूपन्यासस्थापकत्वादुत्तरस्यैतत्सिद्धविषयाद्यनुवादकत्वात्तथाभाष्यद्वयंविषयप्रयोजनेएवप्रतिपादयतिनाध्यासल
क्षणादिभाष्यसिद्धाध्यासानुवादित्वात्।तथेदंविषयप्रयोजनेप्रतिपादयत्येवहेतूपस्थापकत्वादिति।हेतूपस्थापकंभा
ष्यंकथंविषयप्रयोजनेप्रतिपादयेत्।नखलुकलशशब्दःकालविषयोदृष्टइतितत्राहहेत्वनुवचनमिति।एवकारःसाधयती
त्यनेनसंबध्यतेसाधयेत्येवेतिहिशब्दोहिदृष्टांतार्थः।यथाधूमवत्त्वहेत्वनुवचनमग्निमत्त्वंसाधयतितथेत्यर्थः।अध्यासस्य

राम०
५५

विषयप्रयोजनसिद्धहेतुत्वंविषयादेरेवशास्त्रारंभगमकत्वमुक्तंतदसंभ।विद्यान्यभावादित्याशंक्यविशेषांशेव्याप्यभा
वेपिसामान्योपाधौसास्तीत्याह।तथाहीति।भागेसिद्धसाध्यत्वंनिराकर्तुमेतदितिविशेषणं।असिद्धिंनिरस्यतिशास्त्रं
वेति।बंधप्रत्यनीकत्वमुपपादयति।अविद्यात्मकेति।अनुमाननिगमनार्थइतिशब्दः।परमप्रकृतमुपसंहरति।तदेवमि
ति।विशेषणासिद्धिंशंकतेनानुबंधस्येति।लक्षणादिनामत्रसंभवात्कथमसिद्धिरित्याह।तआहेति।सर्ववेदांताआर
भ्यंतइत्यादेरध्यासाप्रतिपादकत्वात्कथंतदेकवाक्यतयायुष्मदित्यादेर्विषयादिसाधकत्वमित्याशंक्याहविषयादीति।ल
क्षणादिभाष्येनैकवाक्यतयाविषयादिसाधयतिचेदेतदंतमनेनेतिविभागोयादानमनुपपन्नमित्याशंक्याह।तएवेति।
अतःशब्दार्थमाह।व्यवधानेति।लक्षणादिनाप्यमध्यासंप्रतियाद्यविषयादौपर्यवस्यति।इदंतुसाक्षात्।अतोविभागोया

दानंयुक्तमित्यर्थः नन्वस्यानर्थहेतोरित्यादेरध्यासासाधकत्वात् तेनधर्यैवस्यदित्यभिधानमयुक्तं इतिचोदयति। ननुनहीति।
शब्दतः प्रतियमानमर्थमंगीकरोति। सत्यमिती। तर्ह्यस्यानर्थहेतोरित्यनेनधर्यैवस्यदितिटीकानुपपन्नेतितत्राहास्येति। अस्या
नर्थहेतोरितिभाष्यस्यपूर्वभाष्येणलक्षणादिभायेणसहोपादानंकृतमित्यन्वयः। तत्र हेतुमाह। सव्यवधानेति। व्यवधानेन
सहवर्त्तत इति। सव्यवधानंतस्यभावस्तत्वं कुत्रसव्यवधानत्वमितिवीक्षायामाह। विचारशास्त्रीयेति। अस्यानर्थहेतोरिति
भाष्यस्याध्यासासीधवत्वात्कथंसव्यवधानत्वमितितिवीक्षायामाहविषयेति। वेदांतानांविषयप्रयोजनसंबंधंप्रतिपाद्यस्या
त्वद्विचारशास्त्रसंबंधप्रतिपादनात्सव्यवधानत्वमित्यर्थः भाष्यद्वयस्यविषयादिप्रतिपादकत्वंमंगीकृत्यसूत्रासंगतिमं
गीकृतोनन्वेवमपीति। असूत्रसंबंधित्वमसिद्धमित्याह। तआहेति। विषयप्रयोजनेसूत्रितेइत्युत्पनेनरूपेणयुष्मदित्यादेःप्र राम० १५

तिपादकत्वाभावात्सूत्रितेइतिप्रतियादयतित्येतदनुपपन्नमित्याशंक्याहेतिशब्दइतिहेतुत्वमेवाह। यस्मादिति। विषयादिहे
त्वध्यासोपस्थापकत्वेनभाष्यस्याव्यख्येयत्वमुक्तं संप्रतिसूत्रस्यैवासंगतत्वात्तन्मूलंभाष्यमप्याव्याख्येयमित्याशंकवानाह। कःपु
नरिति। अयमर्थः। जिज्ञासितंहिसूत्रणीयंजिज्ञासाहिज्ञातेज्ञानंचनशास्त्रश्रवणमंतरेणसंभवति। पाठकादिष्वदृष्टेरित्य
संगतिः तथाप्रसज्यतेनेनेतिप्रसंगः संजकः सकिमापुतननाथः। वेदांतवाक्यविचारकर्त्तव्यतायाःप्रमाणांतरगोचरत्वा
त् श्रोतव्यइत्यादिवाक्यंप्रसंजकमितिवक्तव्यं। नचतत्संभवति। विकल्पसत्वात्। ततत्किंनित्यंनैमित्तिकंवान्नायश्चित्तन्
यंवा अथवाकाम्यंनाद्याः। अकारणेप्रत्यवायाश्रुतेः। नद्वितीयः। गृहदाहादिष्विवनिमित्तश्रवणात्नतृतीयःअस्त्वावार्य
चकीर्णीनेत्यत्रतेनंगर्दभमालतेतेतिवत्दोषसंप्रयोगेसत्यवादिनत्वात्। नापिचतुर्थः। विध्युद्देशेफलाश्रवणात्नचरमःस्व

MEMORIAL

तत्व०
१६

त्रस्य प्रमाणापेक्षितन्यायसूचकत्वात्तदभावे सूत्रस्यैवासंगतेः तस्मात्प्रसंजकाभावाद्वासंगतिः। तथा शास्त्रासंगतिश्च
समन्वयादिप्रतिपादकं शास्त्रं न च समन्वयाद्यन्यतमदप्यनेन प्रतिपाद्यत इति तथा आदावेवास्य सूत्रस्य प्रसंगं न पश्याम इति
चेनु विषयाद्यप्यसंगतेरत्रासंगतिरित्याहोच्यत इति असंगतेरुपपादनात्कथं तदसंगतिरित्याशंक्याद्यामसंगतिं निरावष्टे
निरावष्टे नित्येनेति। अधीतस्वाध्यायो वेदांतवाक्येभ्य इदमवगच्छति इति संबंधः। अध्ययनप्रसंजकमाहाध्ययनेति। तस्य
काम्यत्वं प्रत्याह। नित्येनेति। अर्थावबोधे सति तत्कामना तत्कामनायां च सत्यां ततः सांगाध्ययने प्रवृत्तस्यार्थावबोधे इतीत
रेतराश्रयत्वप्रसंगान्नित्यत्वमित्यर्थः। अध्यायनविधिप्रयुक्तमध्ययनमि। तिमतं निरस्यति। एवेति एवकारस्य विधिनां सं
बंधः। नित्यानित्यसंयोगादिविरोधप्रसंगान्नाध्यविधिप्रयुक्तमध्ययनमेतद्वत्तृतीयवर्णके प्रतिपाद्यत इति नात्र विस्तार्य
त इत्यर्थः अधीतस्वाध्याय इति। सांगाध्ययनवान् इत्यर्थः सांगाध्ययनादेवावगतिजनिपक्षे शास्त्रवैयर्थ्यमिति तत्राहाप राम०
१६

तत इति। विचारं विनेत्यत्र ज्ञानमापातदर्शनं तस्य चानिश्चयरूपत्वात् शास्त्रप्रवृत्तिरित्यभिसंधिः इदमापरामृष्टमर्थमा
त्मनस्त्वित्यादिना। आत्मप्रेप्सोः श्रवणं नामांगिविधियत इति संबंधः। वंदनवनितादिप्रेप्सुत्वादात्मप्रेप्सानकस्यापीत्यत आह
सर्वत इति प्रमाणमाहात्मन इति। पुत्रादीनां प्रियत्वं न स्वरूपेण किं त्वात्मार्थत्वेन इतरथा वैरिपुत्रादेरपि प्रियत्वप्रसंगात्त
स्मादात्मनि मुख्यप्रीतिरितरत्त्वौपाधिकी तस्माद्ध्येयमात्मव्यतिरिक्तमिति विशिष्टाधिकारिसिद्धिरित्यर्थः। प्रयोजनमा
हतादर्थ्येनेति। दर्शनोद्देशेनेत्यर्थः द्रष्टव्य इति दर्शनेतव्यप्रत्ययश्रवणाद्दर्शनमपि विधेयमिति तत्राहात्मदर्शनमिति। प्रम
पावस्तुपरतंत्रत्वान्नात्मसाक्षात्कारे विधिसंभव इत्यर्थः ननु ज्ञानस्योद्देश्यत्वसुखादिरूपत्वाभावादित्यत्राहामृतत्वेति। तत्र
प्रमाणमाहात्मनि विज्ञात इति। सर्वस्यात्मोपादानत्वात्तद्व्यतिरेकेणाभावः ततश्चात्मज्ञानात्सर्वज्ञानं युक्तमित्यर्थः। ल

तावदित्यात्मज्ञानमेवामृतत्वसाधनत्वादमृतत्वमित्युपचर्यते। लांगलंजीवनमितिवत्। खल्विति ज्ञानस्यामृतत्वसाधनत्वं
प्रसिद्धमित्यर्थः। असंभावनादिप्रतिबंधात्कथंश्रवणात्तत्वसाक्षात्कार इतितत्राह मननेति। अद्वितीयब्रह्मणिवेदांतानांश
क्तितात्पर्यावधारणंश्रवणंश्रुतस्यार्थस्योपपत्तितोऽनुसंधानंमननंविजातीयप्रत्ययतिरस्कारेणसजातीयप्रत्ययप्रवाहक
रणंनिदिध्यासनमितिविभागः। श्रवणोत्तरकालीनयोस्तयोः कथंश्रवणांगत्वमित्याशंक्यनस्वरूपोपकारितयांगत्वंप्रोक्ष
णादिवत्। अपितुप्रयाजादिवदित्याह फलेति। श्रवणस्ययत्तत्वसाक्षात्काराख्यंफलंतत्रमननादेरुपकारकत्वमित्यर्थः। स्वा
ध्यायादधिकार्य्यादिप्रतिपत्तावपिशास्त्राप्रवृत्तिरापातदर्शनस्यानिश्चयरूपत्वादित्युक्तंतत्रकथमनिश्चयरूपत्वंतत्राह। स
वत्रेति। सआपाततदर्शनवान्। तत्राधिकार्याद्यनुबंधप्रथे इतिजिज्ञासत इतिसंबंधः चशब्दस्यचतेनैवसंबंधः नकेवलमधि
कार्य्याद्यनुबंधंजानातिकिंतुजिज्ञासतेचेत्यर्थः। इतिपदपरामृष्टंप्रकारमाह। कियद्विशेषणेति। कियंतिविशेषणानियस्यतो

वधिर्यस्यसतथा किंवैराग्यमेवविशेषणंआहोअन्यदपीतिविमर्शार्थः। यदान्यदपिविशेषणंतदातत्रकायुक्तिः किंचमान
मितिविवेचनीयमित्याह किंप्रमाणक इति। अधिकार्यनुबंधेजिज्ञासामभिधायविचारविधेरव्यवहितविषयानुबंधेतामा
ह। कोवेति किंप्रयाजादिवत्सकृदनुष्ठेयंत्वपिकिंप्राभ्यामीमांसयागतार्थत्वंउतनेतिविमर्शांतरमाहान्यत इति साधनानुबंधे
संशयमाह उतावघातादिवत्सकृदितिजिज्ञासत इत्यर्थः। दृष्टफलत्वेनासकृदनुष्ठेयः कथंवेति। किंकर्मसमुच्चितंज्ञानंसा
धनमसमुच्चितंचेत्यर्थः। असमुच्चितत्वपक्षेपिज्ञानंनिरूपणीयमित्याह किंप्रमाणकमिति व्यवहितविषयानुबंधेसंशयमाह।
किंवातदात्मतत्वमिति। आत्मतत्वंकिंसविशेषमुतनिर्विशेषमितिनिर्विशेषत्वेमानंवक्तव्यमित्याह। किंप्रमाणकमिति। प
जिज्ञासायाः परंप्रत्यप्रत्यक्षत्वात्। कथंतन्निरासायशास्त्रप्रणयनंतत्राह तंचेति। तंजिज्ञासुमुपलभमानोबादरायणोनुबंध
त्रयंसूत्रयामासेतिसंबंधः। उपलंभहेतुमाह। भगवानितिउत्पत्तिंवैविनाशंचभूतानामागतिंगतिं। वेत्तिविद्यामविद्यांचस

तत्व० १८

वाच्यो भगवानिति निप्रसिद्धः परजिज्ञासोपलंभो युक्त इत्यर्थः। तत्र हेतुमाह। वादरायण इति। काकदंतजिज्ञासौवैलक्षण्यमा
ह पुरुषार्थेति। प्रसंजकाभावादित्युक्तं निरस्यति वेदांतवाक्येति। सर्वविधिः काम्य इत्याह। साधनचतुष्टयेति। यद्यपि न
विध्युद्देशे फलश्रवणं तथाप्यर्थवादिकफलो मा दानेनामृतत्वसाधनदर्शनकामो वेदांतवाक्यानि विचारयेत् इति विधिः
परिणाम्यते। यथा प्रतितिष्ठंति ह वै य एता रात्रीरुपयंतीत्यत्र प्रतिष्ठाकामो रात्रिसत्रं कुर्यादिति विधिः परिणाम्यते। त
द्वदित्यर्थः। ननु वेतत्सूत्रं श्रवणविधिमूलमिति कथं गम्यते। तत्राह। श्रुतिसूत्रयोरिति। तद्विजिज्ञासस्व श्रोतव्य इत्यादि
श्रुतौ सूत्रे च विचारकर्त्तव्यतापरत्वस्य चाविशेषादित्यर्थः। श्रवणस्यांगित्वं मननादेरंगत्वं चोक्तं तत्रैव परिसंख्यं किं न स्यादि
त्यत आह मननेनेति। आत्मैकत्वविद्याप्रतिपत्तय इत्येतद्व्याख्यानसमये वक्ष्यत इत्यर्थः। ननु श्रवणे विधेरसंभवात् क
थं तन्मूलं सूत्रमिति चोदयति। ननु श्रोतव्य इति किमपूर्वविधिरुत नियम आहो परिसंख्येति विकल्प्याद्यं दूषयति। श्रव राम० १८

णादीनामिति। अपूर्वविधेः अत्यंताप्राप्तविषयत्वात् श्रवणादीनां च ज्ञानसाधनत्वमन्यतः प्राप्तमिति नापूर्वविधित्वं तस्ये
त्यर्थः। दृष्टफलेप्यवहननादौ व्रीहीनवहन्यादिति यथा नियमस्तद्वदत्रापीति द्वितीयं कल्पमाशंक्याह नवेति। व्रीहीनवहन्यादित्यत्रा
दृष्टदृष्टप्रयोजनसंभवान्नियमविधिर्युज्यते न तथात्रेत्यर्थः। चकारेणोभयार्थत्वाभावेपि नियमविधित्वमिति शंकां निरस्यति
दृष्टतंदुलमात्रनिष्पत्तिफलस्यान्यथापि संभवाद्विवैधिवैयर्थ्यमित्यर्थः विधिबलादत्राप्युभयार्थत्वं कल्प्यत इत्याशंक्य किंपरमा
पूर्वं नियमापूर्वं साध्यं उतात्मबोध एव साध्य इति विकल्प्याद्यं प्रत्याह दृष्टादृष्टेति तंदुलतत्समवेतादृष्टसाध्यपरमापूर्वंवच्छ्रवणा
दिवदृष्टसाध्यमदृष्टं न यस्याम इत्यर्थः। द्वितीयं निरस्यति। आत्मावगमस्येति दृष्टसामग्र्यां सत्यामदृष्टाभावापराधेन बोधा
नुदयादर्शनान्न तस्यादृष्टसाध्यत्वमित्यर्थः नच परिसंख्या। पंचनखाः पंचनखभक्षणयोरन्यतः प्राप्तावन्यपरिवर्जनवदात्मतत्व

साक्षात्कारस्योपनिषद्‌तिरिक्तात्प्राप्तसंभवादित्यर्थः। अपूर्वपरिसंख्यानिराकरणमदिष्टमेवनियमविधिस्तेननिद्धोनुंशक्य
तत० १२ तइत्यतआह। नैतत्सारमिति। अदृष्टसाध्याभावादित्युक्तंनिरस्यति। आत्मतत्वेति। सर्वापेक्षावयज्ञादिश्रुतेरश्ववदित्यत्रव
स्यमाणत्वादित्यर्थः। यत्रान्वयव्यतिरेकलभ्यंकारणत्वंतत्रकेवलव्यतिरेकापेक्षाइहपुनर्विविदिषंतीत्यादिवाक्यबलाददृष्टस्य
कारणताश्रियतइतिनव्यतिरेकोर्थ्यतोनवादृष्टस्यायोगासंभवः। तपसाकल्मषंहंतिअविद्ययामृत्युंतीर्त्वेत्यादिश्रुतिस्मृ
तिपार्यालोचनयापारिपंथिककल्मषनिवर्हणेनोपयोगादित्यभिसंधिः। नन्वेकस्मिन्विषयेद्वयोःसाधनयोःपक्षप्राप्तौनियमवि
धिः। यथातंदुलनिष्पत्तेरवहननात्रखनिर्भेदनाच्चसंभवेवहन्यादितिनियम्यतोनतथात्मज्ञानेसाधनद्वयंप्राप्तमितिकथंनि
यमइतिइतिचेत्मैवंविकल्पासहत्वात्। किमात्मज्ञानमात्रेसाधनांतराप्राप्तिःउतनिर्विशेषात्मज्ञाने। नाद्यःसविशेषात्म राम० १२

ज्ञानेप्रत्यक्षादिप्रसरात्द्वितीयेपूर्वीयेषुव्रीहिषुदलनाद्यप्राप्तावपिव्रीहिमात्रेदलनादिप्राप्तेर्नियमवन्निर्विशेषात्मज्ञानेसा
धनांतराप्राप्तावपिअन्यत्रसाधनांतरप्राप्तेर्नियमइतितुल्य। प्रकारांतरेणश्रवणादिविधिमाक्षिपति। ननुविधिपरत्वइति। उ
तयपरत्वेवाक्यभेदापातात्ब्रह्मसिद्धिमिच्छतावेदांतानांविधिपरत्वमेष्टव्यमित्यर्थः। विधिविशेषणतयाब्रह्मणोगुणत्वप्रसंग
आदिशब्दार्थः। भाष्यवचनविरोधादपिनवेदांतेषुविधिसंभवइत्याह। इतिभाष्यकारैरिति। अतस्तद्विषयलिङादयःश्रूयमा
णाअप्यनियोज्यविषयत्वात्कुंठीभवंतीत्यत्रेत्यर्थः। किंविधिविशेषस्यतत्रनिरासःआहोविधिमात्रस्येतिविकल्प्याद्यमंगीक
रोति। सत्यमिति। अंगीकृतमंशमाह। ज्ञानविधिरिति। द्वितीयंदूषयति। नश्रवणेति। सामान्यवचनंकथंविशेषविषयंत
पाव्याख्यायइति। तत्राहतत्रेति। ज्ञानविद्यानुक्तदोषस्यश्रवणविधौप्रसंगाभावादितिहेत्वर्थः। ब्रह्मस्वरूपासीद्धादिदोष

तत्व०
२०

प्रसंगोत्रापितुल्यइत्याहकथमिति।श्रवणविधिपक्षेब्रह्मणोगुणत्वाभावंदर्शयितुंदर्शनविधौगुणत्वंतावदाहदर्शनेति।क
र्मतयेतिक्रियात्वेनेतियावत्।विधेयज्ञानस्यक्रियारूपस्यनियोगनिर्वर्त्तकतयाविशेषणत्वात्।तद्विशेषणंब्रह्मापिविशेषणंस्या
दित्यर्थः।विचारविधावपिब्रह्मणोदर्शनंप्रतिगुणत्वंतुल्यमित्यत्राह।ब्रह्मदर्शनमिति।स्वयमेवप्रधानंस्वप्रधानंस्वप्रधानंचत
त्फलभूतंचेतिस्वप्रधानफलभूतंतच्चतत्दर्शनंचेतिस्वप्रधानफलभूतदर्शनंतस्यविशेषणतयेत्यर्थः।प्राधान्यमुपपादयतिफ
लभूतेतिधर्मज्ञानार्थवेदवाक्यानिविचारयेदित्यत्रधर्मस्यप्राधान्यवद्ब्रह्मज्ञानायविचारविधावपिज्ञायमानंब्रह्मप्रधानमितिनवि
शेषणत्वप्रसंगइत्यर्थः।विधिपरत्वेस्वरूपासिद्धिप्रसंगमुक्तंनिरस्यतिइतिवेदांतैरिति।ब्रह्मणिमहातात्पर्यंविधौत्ववांतरतात्प
र्यमितिनविरोधइत्यर्थः।अवांतरवाक्यत्वेदेनवेदांतानांश्रवणविधिपरत्वेनसुरांपिबेदित्यादावपिअवांतरवाक्यत्वेदकल्पनया

राम०
२०

MEMORIAL

सुरापानविधिनिषेधप्रसंगइत्याशयेनशंकतेननिति।एवमपीति।ब्रह्मणःप्राधान्येपीत्यर्थः।आत्मनस्तुकामायसर्वंप्रियमि
त्युपक्रमादात्मनिविज्ञातेसर्वमिदंविज्ञातंभवतीत्यात्मनोपसंहाराच्चैकंवाक्यमित्यर्थः।किंपदैकवाक्येअवांतरभेदेनार्थभेदप्र
तिपादकत्वंनिराकरोषि।उतवाक्यैकवाक्ये।तत्राद्यमंगीकृत्यद्वितीयंनिरस्यति।अवांतरवाक्यभेदेनेति।एकार्थप्रतिपादकत्वे
नैकवाक्यत्वाविशेषेक्वचिदवांतरवाक्यभेदःक्वचिन्नेत्ययंविभागःकुतइतिचेत्।तत्रेदंवक्तव्यंकिमेकदेशिनएतद्वाच्यंउततांत्रि
कस्य।नाद्यः।वाक्यैकवाक्येष्ववांतरभेदस्यतैनैवोररीकरणादित्याह।विविदिषंतीतिज्ञानसंयोगोज्ञानार्थत्वाद्द्वितीयेपिकिमे
तज्ञादस्यातगुरोःनाद्यइत्याह।उपरिहिदेवेभ्यइति।अधोधारणेनैकवाक्यताप्रतीतावपिउपरिहिदेवेभ्यइत्यस्यापूर्वार्थत्वेनोप
रिधारणविधिपरत्वंयथावांतरवाक्यभेदेनतथात्रापीत्यर्थः।इदमत्रविवक्षितंअधस्तात्समिधंधारयन्ननुद्रवेदित्यधोधार

त०त्व० णं विधीयते तत्रैवं श्रूयते उपरि हि देवेभ्यो धारयतीति तत्रेदं संदिह्यते किमुपरिधारणं विधीयते। उत नेति तत्र न विधीयत इति
२१ तावत् प्राप्तं। अन्यप्रकरणत्वात् वर्त्तमानापदेशत्वाद्वैसेवं प्रायप्पराद्धातितं।। ।।विधिस्तु धारणेपूर्वत्वादिति। उपरिधा
रणस्यान्यतोप्राप्तत्वाद्विधेयत्वमेष्टव्यं। अथापि स्यादन्यस्मादन्यत्रनीयमानं हविराघ्राणशिर्षे नीयत इति शिष्टाचारप्राप्तउ
परिधारणं अतो स्यान्यतोपिप्राप्तत्वात् विधेयत्वमेष्टव्यमिति। तत्रेदमभिधीयते हविः प्रच्छादनस्यान्यतः प्राप्तत्वेपि स्रुग्दंडो
परिसन्निधोपात्तात् दडुप्रदेशे धारणं विधीयते न तत्र वर्त्तमानापदेशत्वेनानुवादरूपत्वमधोधारणवाक्यैकत्वाच्च भक्त्या विधि
रास्थीयत इति शेषलक्षणे स्थितं तथा वाक्यवाक्येप्यवांतरवाक्यभेदेन श्रवणादिविधानमविरुद्धमिति। द्वितीयं दूषयति मल
वद्वाससइति दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते तिस्रो रात्रीर्व्रतं चरेदंजलिना वा पयः पिबेदित्यादिना तत्र दर्शपूर्णमासैकवाक्येनापि राम० २१

व्रतकलापो विधीयते तदेकवाक्यतानुपपत्तेस्तद्वदित्यर्थः। तथा दर्शपूर्णमासयोरेव श्रूयते मलवद्वाससा न संवदेतेति किमयं प्रति
षेधः क्रत्वर्थः उत पुरुषार्थ इति जिज्ञासायामपि प्रकरणात् क्रत्वर्थप्राप्तौ राद्धांतितं प्रागवरोधान्मलवद्वाससइति तामप्यवरुध्यमेय
जेतेति सर्वास्मात् क्रतुव्यापारान्निवृत्त पारजस्वलपासंवादप्रसक्त्यनावात्र क्रत्वर्थत्वेन प्रतिषेधः स्वातंत्र्येण प्रवर्त्तमानपुरुषर
जस्वलयासंवादे प्रसक्तोसत्यां निषिध्यते पुरुषार्थतयेति। एतदभिप्रेत्य व्रतकलापविधानवचेति वशब्दं प्रायुक्तेत्यर्थः प्रकारांत
रेण श्रवणविधिमाह। अथवेति। पांडित्यबाल्यमुनिशब्दैः श्रवणमनननिदिध्यासनानि क्रमेण निर्दिश्यंते। तस्याथात्म
प्रकरणपठितस्य कथं श्रवणादिविधिपरत्वमित्याशंक्यापूर्वार्थत्वाद्विधिरंगीकर्त्तव्य इत्याह। सूत्रकारेणेति। सहकार्यंतर
विधिः पक्षेण तृतीयं तद्वतो विध्यादिवदित्यत्र वक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः विधिसमर्थनमुपसंहरति। सर्वथेति। पक्षद्वयेपीत्यर्थः।

विधिसमर्थनफलमाहातइति। अस्तिश्रवणविधिः सर्वे संदिग्धार्थो यस्मात्तस्मादित्यर्थः समन्वयाद्यप्रतिपादकत्वात्सूत्रं शास्त्रा
संगतं तस्य शास्त्रादित्वं वा संगतमिति शंकाद्वयं निराचष्टे कर्त्तव्यइति। वशब्दः शंकानिवृत्त्यर्थः शास्त्रारंभकर्त्तव्यतासिध्युत्तरका
लीनत्वादुत्तरविचारस्येत्याद्यत्वं चिंताप्रकृतसिध्यर्थामुपोद्धातप्रवृत्तात्तरसुपोद्धातत्वेन शास्त्रे संगतिश्चेत्यर्थः। एकश्चशब्दोव
धारणार्थः। सचप्रतिपादितइत्यनेन संबध्यते। इतिशब्दः सूत्रनिरवद्यत्वोपसंहारार्थः। सूत्रनिरवद्यतायां वदं तदर्थप्रतिपाद
कभाष्यस्यापि निरवद्यत्वमित्याह तत्रेत्यादि। सूत्रस्यानिरवद्यत्वे सतीत्यर्थः भाष्यकारस्य व्याख्यानाचतुरतामाशंक्य। ननुप
दीति। विषयप्रयोजने अर्थात्सूत्रिते यदि तर्हि भाष्यकारेण विषयप्रयोजने प्रतिपादनीये इत्यन्वयः। हेतूपस्थापनेन विषयादेः
प्रतिपादितत्वात्तद्बोधावसरइत्याशंक्याह क्षेपेति। हेत्वाक्षेपेति। हेत्वाक्षेपसमाधानाभ्यां तथा प्रतिपादिते इत्याशंक्याह सूत्र

स्येति। व्यापारमिति तत्प्रतिपादनसामर्थ्यमित्यर्थः। भाष्यकृत्वाप विषयादिवाचकशब्दान्यां ते निर्दिष्ट्व्ये इत्याह साक्षादिति। प्रतिपा
दनमात्रमुपयुक्तं न तु साक्षादित्याशंक्याह अन्यथेति अवप्रतिपादनमसिद्धमित्याह तत्राहेति वशब्दः शंकाव्यावृत्त्यर्थः। जिज्ञासित
व्यमिति अस्मात्पूर्वं युष्मदाष्यं तदादि भाष्यं तत्रेत्यर्थः। भाष्यकारेण विषयादिकं प्रतिपाद्यमिति शंकायां प्रदर्शयिष्याम इति समाधा
नमनुचितमित्याशंक्याह। भाष्यकारेणेति। युष्मदस्मदित्यादेर्हेतूपस्थापकत्वेन भाष्यत्वसिद्धावाक्षेपानवसरमाशंक्याह। प्रथमग्र
थेति। न त्रेतदंतमनेन पर्यवस्यदितिविभागेन भाष्यार्थस्य प्रदर्शितेनेत्यत्राहानितएमिति। एतद्विवृणोत्याक्षेपे हेतूपस्थापकत्वात्यु
ष्मदित्यादेः कथमाक्षेपरतिवोदयति नवस्यानर्थेति हेतूपस्थापकत्वसिद्धमित्याह नेत्यादेति। अध्यासं विनापि विषयादिसिद्धेर्नो
ध्यासस्य तद्धेतुत्वमित्यभिसंधीः ननु विचारकर्त्तव्यतायाः श्रौतत्वात्तत्परित्यागेन प्रथममध्यासवर्णनं ततो विषयादिवर्णनं तत्तो

विचारकर्त्तव्यतानिरूपणमितिव्युत्क्रमः कस्मादित्यत आहात्रविचारेति। अत्रविचारकर्त्तव्यतादिष्विति क्रमनियममविवक्षित्वेति संबंधः
इतिपदपरामृष्टमर्थमाह। अध्यासेति। तत्रोपपत्तिमाह। विचारकर्त्तव्यतेति। उत्तरोत्तरेणेति पाठक्रमाभिप्रायेणेति द्रष्टव्यं। विषयप्र
योजनयोरध्यासाधीनतया वक्ष्यमाणत्वात्तदुपस्थापकस्य भाष्यत्वं युक्तमित्युक्तमुच्यत इत्यत्र तदसंगतं दृश्यमाणत्वेन ज्ञानस्यफल
त्वतश्चनाध्यासमपेक्षते ज्ञान्यध्यासस्यासूचितत्वात्तत्प्रतिपादकभाष्यमसंगतमित्याशयेनेशंकतेनानुब्रह्मज्ञानेति। बंधनिवृत्तेसु
चित्रितत्वमसिद्धमित्याहतवाहेति। किमनर्थहेतुनिवृत्तिर्मुखतः सूचितोतार्थात्। नाद्योनुपलंभात्रद्वितीयोऽनुपपत्त्यभावादित्याशं
क्याह। विचारेति। ब्रह्मज्ञानोद्देशेन विचारकर्त्तव्यता विधीयमाना ब्रह्मज्ञानस्यानर्थनिवृत्तिफलतामाक्षिपति। स्वरूपेण तस्यापु
रुषार्थत्वादित्यर्थः। अनर्थनिवृत्तेः सूत्रितत्वात्तन्मिथ्यात्वमेववर्णनीयं किं तत्स्वरूपथनिर्देशेनेत्याशंक्य शंकांतरनिरासार्थमि राम०
२३

ति दर्शयितुं शंकांतरमाहनन्विति। शरीराद्यतिमानपुरःसरं नरकपातादिजनितदुःखप्रमाहतायाएवानर्थत्वात्तत्रासंगतिरित्या
हानेत्याहेति। अनर्थनिवृत्तेः सूचितत्वमंगीकृत्याप्यासस्सूत्रेणमाक्षिपति निवर्त्ततां हीति। परमार्थस्यप्रपंचस्येश्वरज्ञाननिवर्त्त्य
त्ववद्ब्रह्मज्ञानेनापि निवृत्तिः स्यादित्यर्थः। दृष्टांतासंप्रतिपत्त्योत्तरयतिनेत्याहेति। वस्तुनापरमार्थसतानिष्पन्नं वस्तुकृतं वस्तुथा
तथावाकृतमित्यर्थः वस्तुनोज्ञानानिवर्त्यत्वमुपपादयति। तथाहीति ज्ञानस्यवस्तुनिवर्त्तकत्वं किं दृष्टवलात्किंवास्मृतिआधे
पितत् किंविषयं संबंधिनं निवर्त्तयति। उताश्रयसंबंधिनं किंवोत्तयसंबंधिनं। आद्येपिद्रमालोचनिपंकिंनियंतृत्वादिविशिष्टवि
षयंनिवर्त्तकं उतकेवलविषयं। तत्रनाद्यः सगच्छतेव्यभिचारादित्याहचित्रेति। चित्राख्यरूपस्यैकत्वेनतत्रनीलरूपाद्यभावात्क
थंनीलज्ञानस्यनीलाधनीवर्त्तकत्वमुदाह्रियत इतिचेत्तमेवं। चित्रावयव्यारंभकनीलविशिष्टवस्तुज्ञानस्यानिवर्त्तकत्वोदाहृते

तत्व० २४ नीविरोधः नवतदाचित्रावयविनीतिपदवैयर्थ्यंशंक्यंनीलज्ञानस्यस्वविषयनिवर्त्तकत्वेचित्रावयविन एवानुपपत्तिरितिप्रदर्श
नार्थत्वात्।नानारूपसमाहारश्चित्रमितिव्योमशिवबृष्टिंप्रतिभासंवापेक्ष्येदमुदाहरणमित्यर्थः केवलविषयज्ञानंतद्गुणनियंत
त्वादिनिवर्त्तकमित्यत्रापिव्यभिचारमाहस्वविषयसमवेतमिति।नीलत्वज्ञानस्यनरसादिनिवर्त्तकत्वमावरोधात् विशुद्धात्मवि
षयंपुनस्तद्विरोधिनंनिवर्त्तयतीत्याशंक्यतत्रापिव्यभिचारमाहविरोधिनंचेति।विषयगतव्यवहारयोग्यत्वंयथानीलज्ञानेन
निवर्त्ततेतद्वदत्रापीत्याशंक्याज्ञाननिवृत्तावयोग्यतानिवृत्तेः तज्ज्ञातनिवर्त्त्यत्वमित्याहस्वविषयानवबोध एवेति।ज्ञानप्रागभा
वस्यवस्तुसतोपिज्ञाननिवर्त्त्यत्वंदृष्टमित्याशंक्यप्रागभावनिवृत्तेर्ज्ञानमात्रत्वाभ्युपगमात्ज्ञानप्रागभावस्यनिवर्त्त्यत्वमित्या राम०
ह।केवलइतिद्वितीयंपक्षमुत्थापयति।स्वाश्रयेति।जीवगतनियम्यत्वादिप्रपंचनिवृत्तौतत्साक्षीनियंतृत्वादेरपिब्रह्मगतोऽर्थ २४

न्निवर्त्ततइत्यर्थः।व्यभिचारान्नायंपक्षः साधुरित्याह।नघटादिज्ञानेनेति।तृतीयंपक्षंदूषयति।नवाश्रयेति।ज्ञानस्ययावदाश्रयवि
षयोतदुभयंसंबंधिवस्तुनिवर्त्तकंज्ञानमात्मज्ञानस्यात्मैवाश्रयोविषयश्चेतेनतद्गतोबंधस्तत्ज्ञानान्निवर्त्ततइतित्रामतांतरम
शंक्याह।नचेति।कुतइत्याह।आत्मनइतिमदीयमिदंशरीरमितिज्ञानस्याश्रयआत्माशरीरंविषयस्तयोः संबंधस्तु आश्रयवि
षयसंबंधीसंबंधस्यद्विष्टत्वात्तथापिननिवर्त्ततेऽतोनेयंव्याप्तिरित्यर्थः।कर्तृत्वादेराश्रयविषयसंबंधिनोज्ञाननिवर्त्त्यत्वानुप
पत्तिरित्यक्षरार्थः सभादिरादिशब्दार्थः।श्रुतिबलात्ज्ञानस्यवस्तुनिवर्त्तकत्वमितिपक्षमुत्थापयति।नतुनदृष्टेति।येनेत्यस्याय
मर्थः।दृष्टबलात्ज्ञानान्निवर्त्ततेबंधइतिपक्षेज्ञानस्यवस्तुनिवर्त्तकतायाअदृष्टेरध्यस्तत्वंस्यादिति।तथाविद्वान्नामरूपाद्विमुक्त
इत्यादिरागमः वस्तुसतोज्ञाननिवर्त्त्यत्वासंभवान्मायात्मकबंधस्यज्ञाननिवर्त्त्यत्वंश्रुत्यर्थः इतरथादृष्टविरोधाच्छ्रुतिप्रामाण्यंपत

तत्व०
२५

स्यादितिपरिहरति। ननुक्तेति। क्तेरप्युपपत्त्यपेक्षादर्शत्तेनाह। यथेति। आग्नेयोष्टाकपालः उपांशुयाजमंतरायजति। अ
ग्नीषोमीयमेकादशकपालमिति। पौर्णमासत्रंया आग्नेयोष्टाकपालः ऐंद्रंदधिऐंद्रंपयइति दर्शत्रयंइत्येतेषांषण्णांयागानाम
धिकारापूर्वसाधनत्वोपपत्त्यर्थमपूर्वाणिकल्प्यंतइति संबंधः। नन्वपूर्वसाधनत्वस्याभावात्तत्रोपपत्त्यपेक्षेत्यत्राह अधिकारेति।
परमापूर्वविषयतयेत्यक्षरार्थः। अयंभावः। स्वर्गकामोयजेतेत्यत्रलिङालौकिककार्यव्युत्पत्त्यनुरोधेननियोगस्तावदुपलक्ष्यते। नि
योगश्चाधिकारिविषयावंतरेणानुपपद्यमानोधिकारिविषयावाक्षिपति। तत्रकस्यकुत्रनियोगइति विषयाकांक्षायां यागोवि
षयत्वेनसंबध्यते यागेति योगविधि इति। तदिदमुक्तं। अधिकारापूर्वेतिनियोगप्रतित्युपयोगित्वंविषयशब्दार्थः यागविषयोनि
योगः कृतिसाध्यतायाप्रतीयमानः साक्षात्कृतिसाध्यत्वात्स्वस्यकृतिसाध्यत्वनिर्वाहार्थविषयतयाच्चितानांतेषामेवकरणत्व

रामं०
२५

MEMORIA

माक्षिपति। तदेतदुक्तमपूर्वकरणेतिनियोगनिष्पत्त्यनुबंधित्वंकरणशब्दार्थः। तदिदमुक्तंशालिकायां। कृतितत्साध्यमध्यस्थो
यागादिर्विषयोमतः। कार्यसंघटिताकारेकरणत्वेनसंमतइति। यागानामेवप्रधानापूर्वकरणत्वात्किमवांतरपूर्वैरित्याशंक्य
किमेकैकयागनिष्पत्त्यनंतरमपूर्वमजनिकृत्सर्वनिष्पत्त्यनंतरमितिविकल्पाद्यंदूषयति। कालांतरेतिदर्शपूर्णमासाभ्यामिति
तृतीययासमुच्चितानांकरणताप्रतीतेर्नाद्यंयष्टः साधुरित्यर्थः। द्वितीयंदूषयति। क्रमभावीति। देवतोद्देशेनद्रव्यत्यागलक्षणा
नांयागानांसकृदनुष्ठानंनसंभवतीत्यर्थः क्रमेणोत्पन्नास्तएवमिलिताः कार्यहेतवइत्याशंक्यलाक्षणीकृत्वान्मेलनमेनानुपपन्न
मित्यभिसंधिनोक्तंकर्मेति। अपूर्वाणामपियागवत्क्रमभावित्वात्संभूतहेतुत्वमनुपपन्नमित्याशंक्योक्तंमध्यवर्तीनीति। यागप्रध
नापूर्वयोर्मध्येस्थितानीत्यर्थः। नचैतावत्तायागकरणताभंगः। तेषामेवसूक्ष्मरूपत्वादपूर्वाणामित्याह। वांतरेति। परमापूर्वम

नेस्य यांतरेतिविशेषणंनन्ववांतरापूर्वंफलसिद्धेः किमंतर्गडुनापरमापूर्वेणनंव लिंगादिबलात् तत्तत्त्यत्यात्रन्नान्निराकरणमितिशं
क्यं। तस्यप्रसयार्थत्वासिद्धेरितिमन्वानंप्रतिदृष्टांतांतरमाह। पथेति। यागगतस्येत्यनुषंगः एषाभाट्टप्रक्रियायजेतेत्युक्तेशाब्दभा
वनाभाव्यत्वेनपुरुषप्रवृत्तिलक्षणार्थभावनाप्रतीयतेसाचभाव्यकरणेतिकर्त्तव्यतारूपमंशत्रयमपेक्षते। तत्रयद्यप्येकपदोपात्त
त्वेनयागस्यभाव्यत्वंप्रतियत्तेतथापिक्लेशात्मकत्वेनतस्यभाव्यत्वासंभवात्। तत्रयदोपात्तस्वर्गोभाव्यत्वेनसंबध्यते। यागःक
रणत्वेनप्रयाजादिरितिकर्त्तव्यतात्वेन। तत्रयागस्यक्षणतंगुरस्यसमयांतरभाविफलसाधनतानुपपत्तेःक्तकरणत्वनिर्वा
हाया पूर्वंकल्प्यतेयथातथाक्तवंधध्वंसनिर्वाहार्थंबंधस्यमिथ्यात्वंकल्पनीयमितिदृष्टांतोविषमइतिशंकते। ननुनत्रेति। स्वर्गापू
र्वेति। भाट्टमतेस्वर्गसिध्यर्थमपूर्वंकल्प्यतं। गुरुमतेपरमापूर्वसिध्यर्थमितिविभागः सेतुंदृष्ट्वासमुद्रस्यब्रह्महत्यांव्यपोहतीत्यादि

वचनात्तत्तदुरितस्येसेतुदर्शनेनध्वंसवत्तत्तत्वंधस्यब्रह्मज्ञानान्निवृत्तिसंभवाद्वैषम्यमित्यर्थः। साम्येनसमाधत्तेतर्हीहापीति। सेतु
साक्षात्कारमात्रात्दुरितनिवृत्तिर्नस्मृत्यर्थः। सेतुस्थानामपिदुरितनिवृत्त्योतत्फलभागित्वप्रसक्तेः। किंतुदूरदेशागमनछत्रपादुका
विधुरत्वस्वकृतोद्घोषणादिनियमकलापयुतस्यसेतुदेशप्राप्त्याकल्पषनिवृत्तिः तस्माद्दृष्टांतासिद्धेर्वैधवैतथ्यसाम्येयं। ज्ञाननि
वृत्त्यत्वसिद्धयइतिभवः तार्क्ष्यस्मरणंसत्यंविषंनाशयतियथा। यथावाविषयदोषदर्शनंसत्यरागस्यनिवर्त्तकंतद्ब्रह्मज्ञानात्सत्यंवंधध्वं
सइतिशंकानिराकंनुमज्ञानस्येवेत्युक्तं। नतावत्तार्क्ष्यस्मरणमात्रस्यविषाणांशमयितृत्वंकिंतुध्यानंमंत्रप्रयोगादिक्रियायाःइत
रथातिप्रसक्तेः। नचविषयदोषदर्शनरागनिवर्त्तकंरागविरुद्धवेलोहृत्सुदयाद्रागानवृत्तिरित्यर्थः। तद्यदित्यादिग्रंथफलितपरतया
त्याहरोतिअतइति। सूत्रार्थश्चासोविचारकर्त्तव्यतावेतितथातस्याउपपत्तिर्याभ्यांतेसूत्रार्थविचारकर्त्तव्यतोपपत्तीतेचार्थप्रये

तत० २१ जनेवेति तथोक्तेतयोसाधनयेतिविग्रहप्रसग्वत्वैक्यमर्थशब्दार्थः। सूत्रार्थोयपत्त्युपयोगीतयेत्यस्यायमर्थः विचारकर्त्तव्यतारूपस्यसू
त्रार्थस्योपपत्तिर्याभ्याविषयप्रयोजनाभ्यांतेसूत्रार्थोपपत्तीतदुपयोगितयाबंधस्याविद्यात्मकत्वप्रदर्शनद्वारेणाध्यासोवर्णनीयइ
ति। मिथ्यात्वसूत्रणमंगीकृत्यप्रथमप्रतिपादनेकोहेतुरितिशंकते। ननुसूत्रेणेति। विषंभुस्वेत्यादिवाक्यात्प्रथमप्रतिपन्नस्या
प्यनुपादेयत्वंतद्वत्रेत्याह। प्रतिपाद्यमिति। एकेनोभयोरप्रतिपत्तेः कथंवरमेत्युक्तंतत्रहार्थिकेतिप्रयोजनविवक्षयाप्रथमप्रतिपा
दनमित्याहतत्राहेति। अध्यासभाष्यस्याध्यासबोधःप्रयोजनंततस्तत्रोपोद्धतिहेतुरितियोजना। उपोद्घातप्रतिपादनयोर्भेदाभा
वात्तोयोद्घातइतिविशेषणंतत्राहंप्रतिपाद्यमितिशब्दवर्णनव्यावर्त्तयत्यर्थेति। प्रतिज्ञावर्णनंव्यावर्त्तयितुमर्थांतरेतिअसबद्धार्थ
वर्णनव्यावृत्त्यर्थंतदर्थमिति। तदुपयोगितयेत्यर्थः। अग्निमानयमितिप्रतिज्ञायधूमवत्वादित्यर्थांतरवर्णनंव्यावर्त्तयिंतुप्रतिपाद्य रामु०

अर्थेउद्धौसंगृह्येत्युक्तं। तावन्युक्तेवुद्धौसंगृह्यपश्चात्प्रतिज्ञाययद्वर्णनंतस्योपोद्घातत्वंव्यावर्त्ते। धेनुप्रागेवेति। शब्दप्रयोगात्सागेवे
त्यर्थः। प्रतिपादनस्वरूपमाहप्रतिपाद्यमितिप्रतिपाद्यंप्रतिज्ञायहेतुवर्णनमित्युक्तेउपोद्घातेपिप्रसंगःतदर्थंवहिरिवेति। अव
यवविपर्यासेनाप्राप्तकालतांव्यावर्त्तयतित्यश्चादिति। असंबद्धहेतुव्यावृत्त्यर्थंतात्सिद्ध्येति। अध्यासस्यविषयफलसिद्धिहेतोःक
थंतंत्रशब्दवाच्यशास्त्रोपोद्घातत्वमित्याशंक्याहतंत्रमिति। तंत्र्यतेप्रतिपाद्यतेइतिव्रह्मात्मैक्यंतंत्रमित्युप्यतेधातूनामनैका
र्थत्वात्तंत्रिकुटुंवधारणइतिधातोःप्रतिपादनार्थत्वादित्यर्थः। व्रह्मणोनादित्वात्तत्वप्रक। शत्वाच्चनाध्यासस्यतद्धेतुत्वमितिशंक
ते। ननुभवत्विति। शास्त्रार्थप्रतिपत्तिप्रतिवंधनिवृत्त्यावध्यासवर्णनोपयोगइतिसमाधिग्रंथार्थः तथाचेति। यथाध्यासस्यतंत्रा
र्थहेतुत्वंतेनप्रकारेणेत्यर्थः। ऐदंपर्यस्यशब्दधर्मत्वात्कथंचैतन्यैकरसतेतिसामानाधिकरण्यमित्याशंक्याहेदंपर्यमितिपोन

तत० २८

त्यं निरस्यति। तदेवेति। तात्पर्यस्य प्रतिपाद्यमानत्वात्प्रतिपादितमिति कथमुक्तमित्यत्राह्। अयमनर्थ इति। तत्रार्थे निर्दिष्टे तस्याध्या
साधीनत्वं निर्देष्टव्यं ननु विरोधप्रदर्शनं उचितमित्याशंक्य तदपि अध्यासोपयोगित्वयेत्याह् तत्रार्थमिति शास्त्रविरोधात्सुखाद्य
वभासस्याप्रामाण्यमित्याशंक्याह् प्रत्यक्षेति ज्येष्ठत्वात्तस्य प्राबल्यमित्यर्थः। नाहं दुःखी त्यादि विद्वत्प्रत्यक्षविरोधादितरस्य
भासत्वमाशंक्य तस्यासप्रतियत्नेनैतदित्याह्। बाधितकल्पेतेति विषयादेरध्यासाधीनत्वे पितद्वर्णनमनर्थकं शास्त्रोन्द्य
यादध्यासस्य निवृत्तौ विषयादि सिद्धेः समारोपितरजतादेरध्यस्ततावोधं विनाथधिष्ठानसाक्षात्कारनिवृत्तिरिवेत्याशय
वानाह्। ननु शास्त्रमिति। लोकावलोकितपदार्थशक्तियोग्यतानुसारेण पदानामर्थवोधकत्वं। न च वंधवैतथ्यवोधं विन राम० २८
प्रत्यक्ब्रह्मणोरेकत्वयोग्यताधिरानुशक्या। तस्मान्मिथ्यात्ववर्णनमुचितमित्यतिप्रायेणाह्। तत्राहेति। जरद्गवः कंवलपा

दुकाभ्यां द्वारि स्थितो गायति मंगलानि। तं ब्राह्मणी पृच्छति पुत्रकामा राजन्नुमायां लशुनस्य कोर्व इति। जरद्गवादिवाक्यशब्देन
गृह्यते शंखः कदल्यां कदली च तेय्यामेर्य्याम हद्वाविरभूद्दिनानां। इत्येतदादिशब्दिशब्दार्थः विद्यांतरेणाध्यासस्य सूत्रार्थ
त्वां शंकतो ननु शास्त्वेति। तस्य वर्णनमेवायपोगि ननु मुख तइत्याशंक्याह् अन्यर्थेति। मुखतोवर्णनीय इत्यत्र किं साक्षा
द्वर्णनेन भवितव्यमिति विवक्षीतमुतार्थादिति विकल्पाद्यं प्रत्याह् तत्राहेति द्वितीयमुत्थापयति तदुपोद्घातत्वादिति समन्वय
भावे विरोधाशंकानात्रतासयोर्निर्विषयत्वमुक्तं तदनुपपन्नसत्यत्ववादिनं प्रति मिथ्यात्वसाधनसंभवादित्याशंक्य नयरःपक्ष
प्रतिक्षेपमात्राभिप्रायेण सूत्रकृतः प्रवृत्तिः किंनु तत्वनिर्णयाभिप्रायो णेत्याहार्थनिर्णयेति। अर्थनिर्णयः प्रधानमुद्देश्यं यस्या
सावर्थनिर्णयप्रधानस्तस्य भावस्तत्वं तस्मादित्यर्थः अर्थविशेषसमन्वये प्रदर्शिते सति प्रत्यक्षादिविरोधशंकायां मिथ्यात्वप्रति

तत्व०
२९

पादनेनतन्निराकरणोपपत्तिरितिटीकार्थः।संप्रतिसूत्रानानुसारित्वंभाष्यकृतःशंकतोत्तर्दीति।विषयप्रयोजनवशादितिलंघन
मित्याहतत्रादेति।सुखप्रतिपत्तिर्वाकस्मादित्याशंक्याह।सुखप्रतिपत्त्यर्थमिति।युष्मदित्यादेरुक्तविषयाभाष्यत्वसिद्धौकिंमंग
लाचाराक्षेपसमाधानाभ्यामित्याशंक्यतयोरप्यव्याख्येयत्वव्याख्येयत्वयोः पर्यवसानात्तेउक्तेइत्याहैवमपीति।मंगलाचरणं
वाकस्मादित्याशंक्याहविघ्नेतिइतोपिमंगलाचरणंकार्यमित्याह।शिष्टाचारेति।शिष्टाचारेणानुष्टेयोतिप्रसंगादितिशंक
ते।ननुशिष्टानामिति।किंशिष्टानामाचारमात्रस्यानुष्ठेयत्वंउततद्विशेषस्यतत्राद्यस्त्वंगीक्रियतेद्वितीयस्त्वसंगतइत्याह
नेत्याहेतिअतिप्रसंगस्यकःसमाधिरित्याशंक्याचारंविशिनष्टिस्वारइति।धार्मबुध्यानुष्टीयमानस्यशिष्टाचारस्यानुसरणी
यत्वंश्रीनिवनादेश्चानीदृक्त्वात्अननुष्टेयत्वंनचतस्यप्रमाणत्वाभावःमूलश्रुतिस्मृत्यनुमापकत्वात्तथात्वे।आचारात्तुस्मृति राम० २९

त्वात्।स्मृतेश्चश्रुतिकल्पनमितित्यर्थः।प्रामाण्यप्रतिपादनफलमाह।कर्त्तव्यमिति।मंगलाचरणेपिक्वचिदपरिसमाप्तिदर्शनात्क्व
चिन्मंगलाचरणंमंतरेणापिपरिसमाप्तिदृष्टेस्तदप्रयोजकमितिशंकतेननुप्रयोजनेति।यत्रापरिसमाप्तिस्तत्रप्रतिबंधबाहुल्यंयत्रमं
गलाचरणविनापिपरिसमाप्तिस्तत्रयंथादूहिमंगलाचरणंकृतमितिनिश्चीयतइत्याशयेनाह।नेत्याहेतिमंगलाचरणस्यान्यत्र
फलवत्वेपिनात्रानुष्टेयत्वफलासंभवादितिशंकते।नचत्रेति।ग्रंथकरणस्यव्यासादिनुष्ठफलवत्वात्रविघ्नसंभवइत्यर्थः।मननंश्र
वणसाधनत्वेनप्रसिद्धं।तथावैदिकादिसकलभोगव्यावृत्तचेतस्कस्यग्रंथकरणंमननं।तत्रचविघ्नःसंभावितइत्यभिप्रायेणाह।ते
त्याहेतिप्रवृत्तेर्निश्चयपूर्वकत्वादत्रचविघ्नानिश्चयात्रतन्निर्हरणार्थाप्रवृत्तिरितिशंकते।ननुसंभावनेति।कृष्यादाविवसंभावनया
पिप्रवृत्तिःस्यादित्याशंक्यदृष्टादृष्टफलत्वेतवैषम्यान्नैतदित्याहकिंचेतिलोकप्रसिद्धेर्दृष्टात्मप्रसिद्धिंवत्रिमूलत्वात्रनिश्चापकत्व

तत० ३०

मितिशंकते।ननुलोकेति।निर्मूलत्वमसिद्धमित्याह।तत्राहेति।प्रत्यक्षेनेसतिदेवताप्रत्युत्तं निवर्त्ततेयस्मात्तस्मात्एषांदेवानामित्यर्थः।
अत्रोच्यतइत्यैमंगलाचरणस्यासमर्थतातप्रश्नानुसारित्वंप्रतिवचनस्येत्याशंक्याहसर्वदेति।परमात्मगलात्मतत्त्वानुस्मरणस्या
प्रत्यक्षत्वात्त्मानांतराभावाद्वकृतमंगलत्वमसिद्धमित्याह किंतत्रेति।प्रमरणाभावोसिद्धइत्याहातआहेति।टीकायांभाष्यत्वेमेवप्र
मर्थ्यतेनप्रामाण्यमित्याशंक्यापेक्षितंपूरयतीत्यंतमितियुष्मदित्यादिभाष्यंमंगलाचरणेप्रमाणमित्युक्तं।संप्रतितद्वारादिशब्दो
चारणावत्स्वरूपमेवमंगलाचरणमित्याहमंगलाचरणंचेति।प्रमाणत्वमाक्षिपतिकथमीति।तत्त्वानुस्मरणंकिंपदार्थउतवाक्या
र्थः।नाद्यः तद्वाचकपदश्रवणाभावात्।नांत्यः।संसृष्टपदार्थानामेववाक्यार्थत्वादित्यभिसंधिः उच्चारणानुपपत्त्याभाष्यंमंगलाच
पागमकमित्याहतत्राहेति।देवतानुस्मरणमंगीकृत्यतस्यमंगलाचरणपरत्वानाशात्रविघ्ननिवर्त्तकत्वमितिगूढाभिसंधिःशंकते।न

रासु० ३०

नुनेहेति।अनुस्मर्यतइत्यत्रस्यानंत्रेणेतिशेषः।यथाश्रुतमादायसमाधत्तेसत्यमितितत्कथंचनेत्यस्यैषोर्थः।परमार्थतएवंभूतेनिर
स्तसमस्तोपप्लवेतद्विपरीतरूपप्रतिभासःकथंचनमिथ्येतिकथयितुंतद्भाष्यमितिसंबंधः।कथंचनेतिस्वरूपेणासंसृष्टस्वरूपेणचमि
थ्येत्यर्थः।कथंचनमिथ्येतिवासंबंधः चशब्दादूर्ध्वंतरंचमिथ्येत्यर्थः।एतदभिसंधिविवृणोति।नन्वत्यपरत्वादिति।अन्यपरस्यापिवि
घ्ननिवर्त्तकत्वंस्यादित्याहनेत्याहेति।तस्मात्परमार्थभूतादुत्कृतोन्योध्यासाभावस्तदन्यस्तत्परादितिटीकार्थः।अन्यपरस्यकथमन्या
र्थत्वंअन्यत्रतथादृष्टेरित्याशंक्याहान्यार्थमिति।नचात्रप्रमाणाभावःहरिर्हरतिपापानिदुष्टचित्तैरपिस्मृतः।अनिच्छयापिसंस्पृष्टोद
हत्येवहिपावकःइतिस्मरणादित्यर्थः।प्रारभ्येयत्वस्यानुपसंहरणेकोहेतुरित्याशंक्याहेनूपसंहरणाद्विनूमदुपसंहरणमपिविवक्षित
मित्याहप्रारभ्येयत्वमिति।युष्मदस्मदित्यादिकस्मादुपेक्षितंटीकाकृतातत्राहान्यार्थेतिमंगलाचरणसमर्थनप्रवृत्तेनेतियावत्।

तत्व॰ ३१

पदद्वयमिति। युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरयोर्विषयविषयिणोरिति प्रत्यगभिधायकशब्दव्याख्यानेपीतरस्याव्याख्यातत्वात् कथं
युष्मदस्मदिति व्याख्यातमित्युक्तं तत्राह। अर्थादिति। सर्वेपि त्वचरादितरस्तुत्यात प्रतियोगिविषयत्वेन तदपि व्याख्यातमित्यर्थः।
उत्तरपदं तमःप्रकाशवद्विरुद्धस्वभावयोरिति। यदिदं विरुद्धस्वभावयोरिति पदं व्याविख्यासितं तद्धि विषयविषयिणोरिति क
स्मादुपात्तमिति चेत्। आत्मानात्मनोः सहावस्थानस्योपलभ्यमानत्वात् तादात्म्यायोग्यत्वं विरोध इति प्रतिपादयितुमिति ब्रू
मः। व्याख्यातमिति। सर्वेपि त्वचरादित इत्यत्रेत्यर्थः। आङ्पूर्वाद् दानास्याविहरणे वर्त्तमानाद्ददाते रात्मनेपदं भवतीत्येवमर्थादाङो
दोनास्यविहरण इति सूत्राद् आदत्त इति प्रयोगेण भाव्यमिति चेत् नैतदस्ति ङिद्विशिष्टस्याकारस्य ग्रहणमङिद्विशिष्टादाकारादुत्त
रस्य ददाते रात्मनेपदनियमाभावज्ञापनायात्र वङिद्विशिष्टस्याकारस्याग्रहणात् भिक्षामाददातीति वत् प्रयोगः साधुरिति राम॰ ३१

इष्टव्यांसांगाध्ययनानंतरं श्रोतव्य इत्यादिवाक्यादात्मनश्च साक्षात्काराय विचारकर्त्तव्यताप्रतिपत्तौ संदेहे च तद्धरासार्थमथातद
ति प्रवृत्तं तत्रायं विचारः कर्त्तव्यः उत नेति विषयादिसंभवासंभवाभ्यां संदेहे नेति तावत्प्राप्तं विषयाद्यसंभवात्। न च प्रत्यक्त्वेनै
कत्वानर्थनिवृत्त्यादेः शास्त्राप्रतिपत्तेरसंभवो सिद्ध इति शंक्या कर्तृत्वादिबंधस्य परमार्थत्वेन तदनुपपत्तेः। न च परमार्थत्वमसि
द्धं मध्यस्तत्वादिति वाच्यं। पूर्वानुभवसंस्कारसादृश्यविवेकाग्रहरूपाध्यासव्यापकाभावेनाध्यासानुपपत्तेरिति प्रतिपाद
यितुं युष्मदस्मदित्यादिकमवतारयामासा तत्र परमार्थस्थले ऐक्यतादात्म्याभावेनेतदनुभवसंस्काराभवं दर्शयितुमैक्याद्ययोग्य
त्वमाह। युष्मदिति। युष्मच्चास्मच्च युष्मदस्मदीयं तावेव प्रत्ययौ गोचरौ चेति। युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरौ तयोरिति द्विग्रहः नतु प्र
त्ययोत्तरपदयोश्चेति सूत्रेण युष्मदस्मदोर्मपर्यंतस्य त्वमादेशविधानात्त्वन्मप्रत्ययगोचरयोरिति निर्देशेन भवितव्यं। तत्सुत्रो

तत्त्व० ३२ मत्युत्तरइतियथेतिवचनेनैतेदस्तित्वमावेकवचनाधिकारात् युष्मदस्मदस्मदोश्चैकार्थवाचित्वस्याविवक्षितत्वात्।अस्मदर्थेष्वो
पाधिकभेदस्याविद्यमानत्वात्।त्वमादेशोनभवतःइतिद्रष्टव्यं।पराग्रूपोहंकारादिर्युष्मदर्थः।प्रत्यक्चैतन्यमस्मदर्थइतिस्व
भावतोविरोधोदर्शितःएकःप्रतीतिरूपःप्रत्यक्प्रतीतिविषयइतरइतिप्रतीतितोविरोधः।अहंकारादिप्रविलापनेनाहब्रह्मे
तिव्यवह्रियतेप्रत्यक्चाद्वैतानंदप्रव्यादनेनकर्त्रादिरूपेणव्यवह्रियतेइतरइतिव्यवहारतोविरोधः।तादात्म्यायोग्यत्वमाहविष
यविषयिणोरिति।तदेतदभिप्रेत्योक्तं सर्वोपप्लवरहितोविज्ञानघनःप्रत्यगर्थइतिति।कोयंविरोधइत्यत्रकिंशब्दःप्रश्नार्थः
आक्षेपार्थोवा।नाद्यःविरोधशब्दस्यप्रसिद्धार्थत्वात्।नांत्यःचिदचितोर्विरोधस्यप्रसिद्धत्वादेव।ततश्चायंग्रंथोसंगतइत्या
शंक्याविरोधशब्दस्यानेकार्थत्वाद्व्यक्तिविशेषजिज्ञासयाप्रश्नोघटतइत्याहतत्रेति।लोकइतियावत्तादृत्म्यलक्षणेतरेतरभा
वानुपपत्तेर्दृश्यमानत्वात्तद्योग्यत्वंविरोधइतिनिश्चीयमतइत्याशंक्यासापिसंदिग्धेत्याह।द्विविधेति।इतरस्मिन्यतिइतर राम० ३२

स्वभावःसहावस्थानं।इतरस्येतरभावस्तादात्म्यमितीतरेतरभावभेदात्तदनुपपत्तेर्भेदइतिद्वैरूप्यांप्रश्नपूर्वकंद्वैविध्यंदर्शयति।
कथमित्यादिना।सामर्थ्याभावेकोहेतुरितिनप्रष्टव्यंस्वभावत्वादित्याह।पदार्थेति।प्रश्नोत्तरंविहाययक्षांतरनिरसनमयुक्तमि
त्याशंक्योत्तरपक्षंकदीकर्तुमाद्यपक्षप्रतिक्षिपतीत्याह।तत्रप्रथममितिसहानवस्थानंलक्षणंगमकंयस्यायोग्यतालक्षणविरो
धस्यसतथातमःप्रकाशयोरेवोदाहृतत्वात्तत्रैवसहावस्थानंवक्तुमुचितंनच्छायादिष्वित्याशंक्यतमःप्रकाशनिदर्शनेदूषितेय
दिलक्षणयालक्षितलक्षणयावाछायातपादिनिदर्शनमादधात्तदात्रापिदोषतुल्येतोच्यतइत्याशयवानाहतत्रेत्यादिना।पू
र्वस्यापिसिद्धांतत्वादुच्यतइतिसिद्धांतायक्रमोयुक्तइत्याशंक्यसहानवस्थानविरोधेदूषितेकोसौविरोधइतिशंकायांपरस्यतान
त्म्नालक्षणोविरोधोविवक्षितइत्याहेदानीमितितादात्म्ययोग्यताभावेपिइदंतूप्यमित्यादौतादात्म्यहेतोर्नायंहेतुःसाधुरि

तत्व० ३३

स्याशंक्योक्तंटीकायांनजातिव्यक्त्योरिति।आत्मानात्मानौनवस्तुतइतरेतरभूतौईतरेतरभावायोग्यत्वात्तमःप्रकाशवदित्युक्तंतत्रसा
ध्याभावेपिसाधनंनकिंनस्यात्।नवदा।नवतदातमःप्रकाशयोरपीतरेतरभावप्रसंगःतयोर्भावाभावरूपतयातदनुपपत्तेरित्यप्रयो
जकत्वंभावाभावात्मतालक्षणमुपाधिंवाशंकते।ननुतमोनामेति।विवादाध्यासितआलोकाभावस्तमःशब्दवाच्यःइतरेतराभा
वव्यतिरिक्तत्वेसत्यालोकाभावत्वाद्व्यतिरेकेणालोकवदित्याद्यनुमानैरालोकाभावत्वमाक्षिपत्काणभुगादयःइतरेतरव्य
तिरेकाभ्यांरूपदर्शनाभावस्तमइतिमेनिरेउभयत्रसाधारणदोषमाहान्यतइति।तमोनाभावःधर्मिप्रतियोगिनिरपेक्षप्र
तीतित्वात्कुंभवदित्यनुमानेनतमालमालाश्यामलंतमइत्यनुभवानुगृहीतेनविरोधेइतरस्यानुत्थितेर्नाभावत्वमित्यर्थः।हे
तोरेणोपराहतिमाहउपपद्येति।तमोनाभावःअवस्थावत्वात्रूपवत्वाद्घटवत्।नचासिद्धिर्हेतोरित्याह।उपलभ्यमानमिति। राम० ३३

पःपुनर्मन्यतेतमःप्रतीतिर्विभ्रमइति।तथाहिनिमीलिताक्षस्योपलभ्यमानंतमःकिंबाह्यमुतांतरमिति।नाद्यःबहलालोकवितते देशेत
दसंभवात्नद्वितीयःबहिःप्रसृतानांतापनरश्मीनामंतरतमोग्राहकत्वाभावात्।अन्यथानयनांतस्थांजनग्रहप्रसंगइति।तंप्रत्याह
बहलेति।निमीलितनयनस्यवांधकारोपलब्धिःतद्गोलकांतवर्तितमोदर्शनमित्यन्वयः।आंतरस्यातमसोदर्शनेनवाह्यस्येत्यत्रहेतु
माहआलोकेति।मंदप्रभप्रदीपेमंदिरेतयोःसहावस्थानंदृष्टमितिकथमालोकवितते देशेतमसोसंभवइत्याशंक्याह।बहलेति।
उपलंभकाभावान्नांतरस्यतमसउपलंभइत्युक्तंनिरस्यति।नविरुध्यतइति।तत्रदृष्टांतःपिहितकर्णेति।पिहितकर्णपुटस्यापि
श्रोत्रादेशांतरशब्दोपलब्धिवद्दंतमुखेलोचनरश्मिभिरांतरतमोगृह्यते।नचातिप्रसंगःआंतरतमोग्राहकत्वेस्याजनग्राहकत्व
व्याप्ततात्।प्रशिथिलमूलतयातत्काभासत्वात्।विमतस्यगतांजनग्राहित्वसंयुक्तत्वात्।यद्येनसंयुक्तंतेनतद्गृह्यतेयथासंनमस
जलादिसंयुक्तंलोचनमितिविवक्षितत्वान्नोक्तदोषावसरइतिचेत्।तत्रसंयोगित्वमात्रग्राहकत्वप्रयोजकत्वेनविवक्षितंउतयोग्यतावत्व

तत्व० ३४ विशेषितः। आधेयगगनदिगादीनपि गृह्णीयात्। द्वितीये सिद्धिः नवोद्भूतरूपवत्वेन तत्सिद्धिरिति शंक्यं तथात्वेप्यतिसामीप्येन ग्रा
ह्यत्वानुपपत्तेः। न च प्रकृते एतत्समानं कार्यदृष्टादृष्टाभ्यां विशेषात्। उद्भूतस्पर्शस्यापि धूमस्यालोकवन्नदेशे त्वक्ग्राह्यत्वेप्यन्य
ज्ञेतयात्वचित्रिसानुभवप्रसादाद्द्रव्यांतरं तमः सिध्यतीत्यर्थः। ननु तमः किमनादि उत सादि। नाद्यः। आलोकध्वंसे तदनुत्पत्त्यनुभाव
त्। नेतरः। किं वनु विधाः परमाणवः कारणं उतान्यत्। नाद्यः। तेषां स्वंशावयविपरंपराया महाद्रव्यारंभकत्वात्। न च तदुपपद्यते।
आलोकापगमसमसमयमेवोत्पत्तेः। न द्वितीयः। तत्र प्रमाणाभावादित्याशंक्य तस्योत्पत्तिस्तावदुपेया पूर्वस्य ध्वस्ततयारित्या
हा। आलोकेति। आलोकविनाशितस्य प्राचीनस्य तमसो यत्कारणं। तस्मादेव तज्जातीयस्य जन्मेति सिध्यतीति योजना। विघ्नकदावि
वेलंबमंतरेण यथा परमाणुभिरारभ्यते तथा तमोपीत्युपेयस उठितिविद्युदादीत्युक्तं वस्तुतस्तु स्वसमन्मतेन संतमस्य से परमाणु
कारणता किं तु विधेयविदधिष्ठितात् तमोरूपेण विवर्त इत्याह मूलकारणादिति। न च प्रमाणाभाव वोद्यो सदेव सोम्येदमि राम० ३४

त्यादिवाक्याद्ब्रह्मणो द्वितीयतया प्रतिपत्तेरित्यविद्याविवर्ततायाएव तस्याश्रयणीयत्वादिति भावः एवं निष्पत्तिप्रतीतिकारणसंतव
त्तमः प्रतिपत्तिर्नविघ्नमदत्यभ्यधायि संप्रति रूपवत्वहेतोरसिद्धिमाशंकते। ननु रूपवत इति। ननु रूपवत्त्वस्य स्पर्शवत्त्वं व्यापकं तद्व्या
वृत्तौ रूपवत्त्वमपि व्यावर्तते तथा च प्रयोगः। तमो नीरूपं स्पर्शरहितत्वाद्गगनवदिति। विपक्षे बाधकाभावादप्रयोजको हेतुः इत्यादौ ने
हरति। रूपवत्वे स्पर्शविधुरत्वमंगावाधक इत्याशंकाप्रतिबंधापरिहरति। वायोरिति। अयमर्थः। यत्स्पर्शतद्रूपवदिति व्याप्तेर्यथा वायौ भ
गः तद्वद्रूपवत्त्वस्पर्शवदिति व्याप्तेस्तमसि भंगः। न च प्रमाणाभावः तमालश्यामलतम इत्युपलंभादिति यद्रूपवत्तच्चक्षुर्देशादन्यत्रोप
लभ्यमानस्पर्शवदिति नियमस्य धूमे भगवत्स्पर्शवत्वनियमस्य तमसि व्यभिचार इत्याह। धूमस्येति। तस्यानुपलभ्यमानस्पर्शवत्वाद्दृष्टांतो
विषम इत्यत आह। तद्वदिति। सर्वसाम्यस्यानपेक्षितत्वाद्रूपवत्तमः स्पर्शमात्रहीनं स्यादित्यर्थः। यद्वा न केवलमप्रयोजकताहेतोरसिद्ध

तत्व० ३५

तावेत्याह धूमस्येति। न च स्पर्शवत्वेन तदुपलंभापत्तिरित्यपि शंक्यं स्पर्शवत्वाद्धूमस्य लोचनदेशाद् यत्र स्पर्शानुपलब्धिवत् क्वचिदप्यनुपलभ्यमा
नस्पर्शत्वप्रः किं न स्यादित्यर्थः सर्वस्पर्शहीनमिति सर्वत्रोपलभ्यमानस्पर्शशून्यामित्यर्थः। किंवालोकाभावस्तम इति वदन्त्रष्टव्यः किमेकैक
मएकैकालोकाभावः। उत सर्वालोकाभावः। आद्येपि किं प्रागभावः। उत प्रध्वंसाभावः। आहोस्विदितरेतराभाव इति विकल्प्यकल्पनं प्र
मथ संभववीत्याह। सवितृकरणेति। जन्मविनाशयोरिति। सति सप्तमी। प्रदीपजन्मनः। प्राक् प्रागभावः। जन्मनीतरेतराभावः। नाशो
त्तरकालं प्रध्वंसाभावश्च तत्रास्ति तथापि सवित्रालोकव्याप्ते देशे तमो नोपलभ्यते इतरथा तत्रापि तदुपलंभः स्यात्। प्रागभावाद्यवस्थासु
तमोवुद्ध्यभावो विरोध्यालोकसन्निधिनिबंधन इति। वदता विरोध्यभावसहितप्रागभावादेस्तमोवुध्यालंबनत्वमिति वक्तव्यं न च तदु
पपद्यते विरोध्यभावगिरा प्रागभावोक्तौ प्रध्वंसोक्तावितरत्रानुपपत्तेरितरेतराभावोक्तावालोकभावेपि तद्भावात्तमोवुद्धिरनिवार्येत्यर्थः। राम० ३५

द्वितीयमनूद्य दूषयति सर्वेति। किमस्य सर्वेषामालोकानां सन्निधानं निवर्तकं उतैकैकस्य आद्ये सकलालोकोदयमंतरेण तन्निवृत्तिर्न भवेत्।
द्वितीयेप्येकैकस्य सकलालोकाभावनिवर्तकत्वाभावात्तमोवुद्धिः स्यात्। न चैकलोकप्रादुर्भावे तदभावस्य व्यावृत्तेर्न तमोवुद्धिरिति शंक्यं।
प्रागभावादिविकल्पदूषणयोरत्रापि तुल्यत्वादिति हृदयं। रूपदर्शनाभावस्तम इत्यत्रापि किमेकैकस्य रूपदर्शनाभावः उत तत्सर्वस्य। आ
द्येपि किं रूपदर्शनमात्राभावः उत यत्र तमोवुद्धिस्तत्रत्यरूपदर्शनाभाव इति विकल्प्याद्यं प्रत्याह वहलांधकारेति द्वितीयोपि प्रागभावा
दिविकल्पेन दूष्यः सर्वरूपदर्शनाभावस्तम इति पक्षे सर्वरूपदर्शनोदयमंतरेण तमो न निवर्तेतेत्यर्थः तद्वालोकसंसर्गाभावस्तम इत्य
त्रापि किं संसर्गाभावः प्रागभावः उत प्रध्वंसः आहोस्विदितरेतराभावः। आद्ये प्रध्वंसे तमोवुद्धिर्न स्यात् द्वितीये प्रागभावे। तृतीयेप्या
लोकव्याप्तेपि देशे तमोवुद्धिः स्यात्। न च भावरूपतमोवादिनापि तद्ग्राहकत्वेनालोकाभावः समाश्रितः। ततस्तस्यैव तमोवुद्धिग्रा

तत्व० ३६

चरत्वमितिशंक्यांइतरेतराभावव्यतिरिक्तोऽलोकाभावस्यव्यंजकत्वमाश्रीयतोनवसत्वेयेष्टव्यइतरेतराभावस्येतरेतराभावानिरूपणा
त।नुचतमसोरूपिद्रव्यत्वेआलोकसहितचक्षुर्ग्राह्यत्वप्रसंगइतिवाच्यं।रूपवदभावस्यालोकसहितचक्षुर्ग्राह्यत्वनियमेपिआ
लोकाभावस्यकेवलचक्षुर्ग्राह्यत्वनियमवदन्यत्रापितदुपपत्तेरित्यतेसर्वमनसितिधायोपसंहरति।अलमतिप्रसंगेनेति।विरु
द्धस्वभावेनेतरेतराभावेप्रतिक्षिप्तेकथमितिवाच्यस्यानुपपत्तिरित्याशंक्यपरमार्थिकतादात्म्याभावेपितद्भ्रमःस्यादितितात्पर्य
माह।ननुदृश्यदृश्ययोरिति।अनुपपत्तिरित्यत्रपरमार्थतइतिशेषः।व्यांविभ्रमोनिमित्तंयस्यसतथातमित्यर्थः।नचविभ्रमामात्रम
नयोरेकत्वा।न्निमित्तनैमित्तिकतानुपपन्ना।पूर्वभ्रमस्योत्तरभ्रमनिमित्ततयाविवक्षितत्वेनानुपपत्त्यभावादित्यर्थः।ननुस्वाभा
विकतादात्म्याभावेपितादात्म्यभ्रमःस्यादितिवादितेआत्मनोनात्मात्वनिराकरणमसंगतमित्याशंक्याधिष्ठानाध्यस्यमानयोः
किंचिद्विशेषरूपेणान्यत्रतादात्म्याभावःउतसामान्यरूपेणेतिविकल्प्याद्यमंगीकरोतिसत्यामिति।नद्वितीयमित्याह।इदमंश

राम० ३६

शमात्रस्येति।इदंरूपयोःसामान्यविशेषादिभावेनकल्पितात्तादात्म्यवत्तोरेवतादात्म्यभ्रमोदृष्टः।नचप्रकृतेतादृशमपितादात्म्यमस्ती
त्यर्थः।किंतुयुष्मदंशस्यस्वस्मात्रसंभवः।विषयिणाश्चिदेकरसत्वादित्यर्थः।उतविषयिणःसकाशात्रसंभवइति।आधेयाधिकरणता
द्वितीयेहेतुसिद्धिरित्याशंक्याह।अयमाशयइति।अवयवशआशयोभिधीयतइत्यर्थः।हेतुसिद्धिंनिरस्यति।वेत्संहीति।कर्मकार
कतयाभासतेहेतुमाह।जडमिति।फलितमाह।तत्कथमिति।कर्मत्वेप्यात्मत्वंकिंनस्यादित्यतआहकर्तुरिति।क्रियांप्रतिगुणभू
तःकर्तातस्यविपरीततयाप्रधानतयावस्थानंतत्ताप्यत्रावस्थानेनतथोक्तागुणत्वप्राधान्ययोःकथमेकत्रविरोधःगगंतुर्विदिकर्म
त्वदृष्टेरित्याशंक्याह।एकस्यामिति।द्वितीयमनुवदत्यागनुकेतिसोपिविकल्पासहइत्याहसहेतुरिति।अनात्माकारपरिणामे
किमन्योहेतुरस्तुतेनेतिविकल्पार्थः।आत्मनोपरिणामित्वमात्मकृतेःपरिणाद्दिमादितिसूत्रेणसद्वसत्त्वाभवदित्यादिश्रुत्या
र्विरुद्धमित्याशंक्यनिरवयवस्याविधांविनातत्वतःपरिणामानुपपत्तिरित्याशयमाहनहिनिरवयवमिति।आद्यंदूषयति।नसहेतुः

ति। असिद्धिं निरस्यति। नहीति। चेतनस्यानात्माशंकाभावेप्यनात्मनश्चैतन्यांशत्वं स्यादिति शंकते नचेत्यनात्मेति। क्वचिद्दृष्टमिति
तत्व० ३७ अहमुपलभ इत्युपलब्ध्याश्रयत्वमहंकारस्य दृष्टमित्यर्थः। चैतन्यांशत्वं किं स्वभावतः। उतागन्तुक इति विकल्प्याद्यं प्रत्याहेनेत्याहेति। सम्
योरप्यात्मनोर्विषयविषयित्ववदात्मानात्मनोरपि तत्किं न स्यादिति शंकायामाह। अयमर्थ इति। प्रत्यक्षविषयत्वस्य निषिध्यमा
नत्वान्न व्यभिचार इत्यर्थः। द्वितीयेपीदं निरूपणीयं किमनात्मा स्वतश्चिदाकारेण परिणमते उतान्यः। नाद्यः सदा तत्परिणामप्रसंगा
दिति मत्वा द्वितीयं प्रत्याह परतोपीति। निमित्तोजजोजउपादानत्वात्संमतवदित्यर्थः। मुखसन्निधानाद्दर्पणस्य तदाकारत्ववदनात्म
नोपि चित्संनिधानाद्विषयता स्यादिति चोदयति तदपीति। अनात्मनश्चिच्छायता चिदाकारपरिणामः उत चैतन्यस्य तत्र संक्र
मणं। नाद्यः पूर्वरूपस्थितेनष्टे वान्यस्यान्यभावासंभवात्। अंत्येपि संक्रमणं किं तात्त्विकमुतातात्त्विकं। न प्रथमः निष्क्रियत्वात्पूर्णत्वाच्च राम० ३७
द्वितीयः क्वचित्तात्त्विकांशाशिताभावे कल्पनाया एवासंभवादित्यभिप्रेत्याह। तत्राहेति। टीकायामपेक्षितं पूरयति तत्स्यादिति। आत्म

नमुख्यप्रत्यक्षादिभागहमितिप्रतिभासमानत्वादहंकारवदित्याशंक्य प्रतीतिकर्मत्वं हेतुरुत प्रतीतिरूपत्वं आद्ये सिद्धिरित्याह। अस्मत्प्रत्यय
इति। अस्मच्चासौ प्रत्ययश्चेत्यस्मत्प्रत्ययोन्तःकरणं अहंप्रत्ययो वा। तत्रानिदमंशस्य कर्मत्वं न विद्यत इति यावत्। तत्र हेतुश्चिदिति। द्वितीये सा
धनवैकल्यमिति। अहंकारादेरहमित्येव प्रतीयमानत्वान्न युष्मदर्थत्वसितिनतदध्यस्ततासेप इति चोदयति। नन्वहंकारादियति। शरी
रादेर्न यद्यपि स्वरूपेणाहंप्रत्ययः तथापि मनुष्यत्वकारणत्वादिविशिष्टे समस्तीत्यर्थः। तद्बलनिर्भासिततयेत्यत्र तद्ग्राह्येनास्मत्प्रत्ययो
निर्दिश्यत इति शंका स्यात्तथाचास्मत्प्रत्ययभास्यचैतन्यवत् अहंकारादेर्युष्मदर्थत्वमित्याशंक्याह तस्येति। अस्मत्प्रत्ययस्य विशेषण
त्वेनोपात्तत्वात् चितेश्च प्राधान्यात्तस्या एव परामर्श इत्यर्थः। अहमिति प्रतीयमानस्य कथं युष्मदर्थत्वं तत्राहाहंकारेति तद्बलनिर्भासि
ततयैव युष्मदर्थत्वासिद्धेः किंलक्षणात् इत्यनेनेत्याशंक्य व्याख्यानव्याख्येयरूपत्वान्न वैयर्थ्यमित्याह अवभास्यत्वेनलक्षणेनेति। टीकायां

तत्त्व० ३८

तसिलप्रत्ययस्तृतीयार्थे। आनंदादीनां स्वरूपत्वात्तद्धर्मत्वमिति शंकानिरासार्थमपृथक्त्वेपीत्युक्तं तदनुपपन्नं। अपृथग्भूतानां पृथग्भाव
संभवादित्याशंक्योपाधिसंबंधादविरोधमाहांतःकरणेति। निर्गुणत्वात्। निरवयवत्वाद्धनात्मनानात्मनः सादृश्यं नापि विवेकाग्रहः। प्रत्ये
कराभ्यावादिविधयाव्यावृत्त्युपलंभात्। तत्तश्चाध्यासव्यापकाभावेनव्याध्यातावादसंभावितविषयफलत्वाद्ग्रंथस्यानारंभ इति पूर्वपक्षः।
अध्यासासंभवेन विषयाद्यसंभावनया आरंभे आक्षिप्ते अध्यासासंभवांगीकारेण समाधानमभ्यधायि तदयुक्तं अध्यासासंभवे वि
षयाद्यनुपपत्तेरित्याशंक्याध्यासासंभवांगीकारे तत्सत्यमाह भूयोऽवयवेति। भूयसामवयवानां सामान्यं समानता सैव सादृश्यं तस्याभा
वादध्यासासंभवप्राप्तमंगीकरोतात्पत्त्वयः। ननु सादृश्यमध्यासव्यापकं लोहित्यादिभ्रमे व्यभिचारात्। ततश्च सादृश्याभावेनाध्यासा
संभवांगीकरणमसंगतमित्याशंक्य किं सादृश्यस्य औपाधिकभ्रमव्यापकत्वं निषिध्यते उत निरुपाधीकभ्रमव्यापकत्वं नाद्यः अंगी
कृते रित्यभिप्रेत्य द्वितीयं दूषयत्यात्मनि कर्तृत्वादेरिति। इदं उतमित्यादि निरुपाधीकभ्रमं प्रति सादृश्यस्य व्यापकत्वादृष्टेः शरीराध्या

राम०

स्यच निरुपाधितात्सादृश्यं वक्तव्यं। न च तत्संभवति अतोध्यासासंभवांगीकरणमुचितमित्यर्थः। सादृश्यस्य निरुपाधिकभ्रमव्यापकत्वेन
हंकारोदेरात्मन्यध्यस्तत्वं सिध्यति सादृश्याभावादित्याशंक्य भूयोवयवसामान्यसादृश्याभावेपि कार्यानुपपत्त्या सादृश्यांतरं कल्प्यत
इत्याह निरुपाधिक इति केतकीत्यर्थगंधयोः निर्गुणत्वान्निरवयवत्वाद्गुणावयवसामान्याभावेपि केतकीगंधसदृशः सर्पगंध इत्यनुभ
वाद्यथा सादृश्यांतरमास्थितं तथात्रापीत्यर्थः। निरुपाधिकभ्रमेपि न सादृश्यानुगतिरित्याह। शंखपीतिमादाविति। पर्यस्तिकमि
त्यादिभ्रमं आदिशब्दार्थः। कारणांतरमित्यज्ञानलक्षणमित्यर्थः। युष्मदित्यादिना किमध्यासस्य सत्वमपलप्यते। उत प्रतीतिरिति वि
कल्प्याद्यं तथापीत्यंगीकारद्वितिपेपि किं कारणस्यापलापो विवक्षित उत प्रतीतेः। आद्येपि किं निमित्तस्य उपादानस्य वा न तावदा
द्यः संस्कारस्य निमित्तत्वात्। प्रमाणानुभवसंस्काराभावेन विपरीतकार्याभावादर्शनादनुभवसंस्कार एव प्रयोजकः सप्रकृतेपि सु
संपादः। नन्वेतोरनराश्रयत्वं पूर्वानुभवसंस्कारस्यात्तरभ्रमप्रयोजकत्वादित्यपि संधायोक्तं नैसर्गिक इति। तदनुपपन्नं नैसर्गिकत्वेनैतन्म

वत्स्वभावत्वेनोपेक्ष्यतासंभवादित्याशंक्य नैसर्गिकपदेनानादित्वं विवक्षितं न स्वभावत्वमित्याशयवानाह। नैसर्गिक इति। प्रतीचो जडतां
व्यावर्त्तयति चैतन्येति। तस्य तुच्छतां व्यावर्त्तयति। सत्तेति। कार्योपहित सत्तानुबंधित्वं व्यावर्त्तयति मात्रेति। साक्षिस्वरूपमनुस्मृत्यानवच्छि
न्नानंदादिस्वरूपं सदा तिरस्कृत्यव्यवस्थितं गृहीत्वाह। अनुबंधीति। द्वितियेबहुवचनं व्यत्वसंभवात् प्रथमपक्षांतरं निरस्यति। अयमित्यध्या
स आक्षिप्तो लोकव्यवहारसत्त्वसमाधीयत इति वै। यधिकरणापशंकां निरस्यति। युष्मदस्मदोरिति। अनादेः कथं कार्यत्वमिति शंकते क
थमिति। प्रवाहरूपेणानादित्वं न स्वरूपेणेत्यविरोधं दर्शयितुमध्यासस्वरूपमाह आत्मनीति अध्यस्यत इति कर्मपरोध्यासशब्दः ततः
किमित्यत आह तत्रेत्यादिना। अनुपभुक्ते रागो नोत्पद्यत इति वदतां मुक्तविषयो राग इत्युक्तं स्यात्। न वतत्संभवति भुक्ते रागाभावादित्या
शंक्याह तज्जातीय इति। उपभुक्तसजातीय इत्यर्थः भोक्तृत्वं च कर्तृत्वाद्यध्यासप्रपेक्षत इत्यनादित्वं सिद्धमित्याह एवमिति। कर्तृत्वादीनां

मन्यतमस्याप्तकालत्वं कायानादित्वं सुषुप्त्यादावपि तत्संस्कारसंभवात् अनादित्वं युक्तमित्यर्थः। अध्यासात्मको लोकव्यवहार इति लोक
व्यवहारस्याध्यासात्मकत्वं सिद्धमिति पुनरुक्तं कथं व्यर्थमित्याध्यासलोकव्यवहारयोर्मिन्नत्वात्कथं सामानाधिकरण्यमिति शंकानिरसन्
पुरःसरं तदेवस्पष्टीक्रियत इत्याह लोकव्यवहार इति। लोक्यत इति लोकः लोकशब्दस्य कर्मपरत्वमुक्त्वाह व्यवहारपदस्यापि नाह कृत्वं
कांनिरस्यति। व्यवहरणमिति। उभयोः कर्मपरत्वे योनरूप्यासूर्वत्र कर्मव्युत्पन्नाज्ञानोपसर्जनार्थाध्यासोनिर्दिष्टः उत्तरत्रार्थोपसर्जन
ज्ञानाध्यास इत्यर्थः। अनेकधासमाससंभवाद्विवक्षितसमासं दर्शयति। लोक इतिं ती। अर्थक्रियापरत्वं व्यावर्त्तयति। मनुष्य इति। व्य
वहारशब्दस्य हानोपादानयोः प्रसिद्धत्वात्कथं माभिमानवाचकत्वमस्यात मित्याशंक्याह। व्यवहारोतिशेति। अभिमानपदं वोपल
क्षणामित्याह। अतिज्ञानेति। अध्यासस्वरूपापप्रदर्शकत्वात्सत्यानृते इति भाष्यं तद्व्याख्यानं वा संगतमित्याशंक्य तद्व्यावर्त्याशंक

तत्व०
४०

माहात्म्यस्येति। सत्यानृतविभागस्यासिद्धत्वात्सत्यानृते मिथुनीकृत्येति कथमुक्तमित्याशंक्याह स्वसिद्धान्तमिति। सत्यानृतपदयोर्वि
वनपरतां व्यावर्तयति। सत्यमित्यादिना। कालत्रयबाधाभावोपलक्षितं वस्तु सत्यं। तस्य ज्ञानकर्मत्वं निराचिकीर्षया निदमित्युक्तं
तत्र हेतुमाह चैतन्यमिति। उभयोरध्यस्तत्वे कथं सत्यानृतविभाग इत्याशंक्यैकस्य संसृष्टरूपेणाध्यस्तत्वमितरस्य स्वरूपेणापीति
क्तो विभाग इत्याह स्वरूपत इति। अध्यासमिथुनीकरणात्मको लोकव्यवहार इत्युक्तं। तदाक्षिपति ननु क्त्वाप्रत्ययेति। प्रातीतिकयो
भेदादिव्यावृत्त्यर्थमर्थतः इति विशेषणं समानकर्तृकयोः पूर्वकाल इत्यनेन सूत्रेणैककर्तृकयोः पूर्वापरीभावेन स्थितयोः पूर्वकाले व्य
त्यर्थे क्त्वाप्रत्ययस्य विहितत्वात् क्रियाभेदादिरवेष्टव्य इत्यर्थः। व्यवहारः क्रियत इति क्रियान्तरमाध्याह्रियत इत्याशंक्य किं लोकव्यवहा राम०
र इत्येतदुक्त्वाध्याहारः उत्ताध्यस्येत्येतदुक्त्वादिति विकल्प्याद्यस्योत्तरमुक्तमध्यस्य नैसर्गिक इति द्वितीयं सूचयति। ननु किमिति।

DR. BHAU DAJI MEMORIAL

उपसंहारविरोधान्नैवमित्याह न त्वाहेति। उपक्रमानुरोधेनोपसंहारनयनं किं न स्यादिति तत्राह तद्धि पदेति। क्त्वाप्रत्ययवैयर्थ्यभयाद्धि शा
प्यप्रधानपदार्थाध्यासाभेत्तुं नेह युज्येत इत्यन्वयः। प्राधान्यमुपपादयति। वाक्यार्थ इति। वाक्यार्थत्वमेवाहोपक्रमेति। प्रतीयमान इति
शेषः। अध्यासाभिध्येसुपक्रमे एवमयमनादिरित्युपसंहारे च प्रतीयमानतया वाक्यार्थत्वं। येनोपक्रम्यते येन वोपसंह्रियते स वाक्या
र्थ इति न्यायात्। ततश्च प्राधान्यमित्यर्थः। नैसर्गिकगुणविशिष्टत्वेनोत्तरत्रोक्तस्याप्यध्यासस्य प्रत्यभिज्ञानाच्च लोकव्यवहारोऽध्यास इत्या
ह नैसर्गिक इति। अध्यासलोकव्यवहारशब्दयोरेकार्थत्वे क्त्वाप्रत्ययस्य निरालंबनता स्यादिति चोदयति किं तर्हीति। मुख्यालंबनाभावे ऽपि उ
पचरितमालंबनमस्तीत्याह मनियन्त्रित इति। व्यपदेशमात्रमित्युक्ते निरालंबनत्वमेवोक्तं स्यादिति तत्राहोपचारेति। अन्यगतस्यान्यत्रारो
पणमुपचार इत्येकस्मिन्नध्यासे प्रातीतिकक्रियाभेदपूर्वापरीभावो न घटेते इति चोदयति। कथमिति। स्वरूपेणैक्येऽपि विशिष्टभेदात्तदुपप

तत्व० ४१ तिरित्याहैकोपीति। ननुविशेषणभेदादध्यासोभिद्यतइति। कथंनखलुदंडकमंडलुभेदाच्चैत्रोभिद्यतेत्याशंक्यस्वरूपभेदाभावेपिविशिष्टभे
दइत्याहविशिष्टइति। तथापिवैशिष्ट्यभेदाननुविशिष्टस्वरूपस्येत्याशंक्याहपरोपाधाविति। परोपाधावध्यासोभिद्यतेगगनवदित्य
र्थः। तथापिकथंपूर्वापरिभावइत्याशंक्याहविशिष्टेति। तत्तद्विशेषणाविशिष्टार्थज्ञातात्तत्तद्भावकशब्दश्रवणंक्रमेणभवतीतिप्रतिपत्ति
तःपौर्वापर्यमध्यासस्याज्ञानोपादानत्वप्रतिदर्शयिषयामिथ्याज्ञाननिमित्तइत्युक्तं। तत्रभ्रांतिज्ञाननिरासार्थंमिथ्यावनदज्ञानंचे
तिविग्रहमकरोत्तत्र। विशेषणवैयर्थ्यशंकांपरिहरति। तत्रेति। नचाभावभ्रांतिज्ञानयोरन्यतरस्यकारणत्वंकिंनस्यादितिशंक्यंअभा
वभ्रांतिज्ञानयोःसमवायिकारणतयाक्वचिदप्यदर्शनात्इत्यर्थः। मिथ्याज्ञानशबलेश्वरस्याधिष्ठातृत्वंसंस्कारद्वारेणवाज्ञानस्यनिमि
त्तत्वंचेतिदर्शयितुंभाष्येनिमित्तपदोपादानमितिद्रष्टव्यं। अज्ञानमितिनञाअभावत्वंप्रति। तत्कथमनिर्वचनीयत्वमितिशंकायामुक्त राम० ४१

मज्ञानमितिज्ञानपर्युदासेनोच्यतइतियते। ज्ञानान्यत्वेहेतुमाहजडात्मिकेति ज्ञानविरुद्धत्वाद्वाज्ञानमित्याहाविद्येति। आत्मकारणत्वोपपा
दयिषयाशक्तिरित्याह। शक्तिरिनिमानाभावात्नमिथ्याज्ञानस्याप्युपादानत्वमितिशंकते। ननुकथमितिमिथ्याज्ञाननिमित्तत्वेन
तावत्प्रत्यक्षंमानमननुभावात्नाप्यनुमानं। व्याप्त्यसंप्रतिपत्तेः। नाप्यागमः। श्रुतिस्थितंप्रतितदुपन्यासस्यानुचितत्वात्नाप्यर्थापत्तिः।
मिथ्याज्ञाननिमित्तत्वमंतरेणानुपपद्यमानस्याभावादित्यर्थः। सुषुप्त्यज्ञानेरजतभ्रमोदयइतरथानेत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यांतस्यरज
तभ्रमोपादानत्वसिद्धंतदृष्टांतेनाहंकाराद्यध्यासस्याप्यज्ञाननिमित्तत्वनिश्चीयतेविमतोज्ञानोपादानोध्यासत्वात्संमतवदित्यभिप्रे
त्यआहतस्मिन्स्यतीति। अज्ञानान्वयव्यतिरेकावन्यथासिद्धौततश्चदृष्टांतस्यसाध्यवैकल्प्यमितिशंकते। नन्विति। अन्वयव्यतिरे
कौप्रतिबंधकाभावविषयतयान्यथासिद्धावित्यन्वयः। किंतुप्रतिबंधकंकस्वतरभावरसग्राहाध्यासस्येति। प्रतिबंधकमित्युसत्त्वि

तत्व०
५२

राधीत्यर्थः। प्रतिवंधकलक्षणविधुरत्वात्तज्ज्ञानस्यप्रतिवंधकत्वमित्याहनैतत्सारमिति। प्रतिवंधकलक्षणाभावंदर्शयितुंलक्षणमाहपु
ष्कलेति। विरोधिप्रतिवंधकमित्युक्तेपूर्वज्ञानविरोधिउत्तरज्ञानेतिव्याप्तिः तदर्थंकार्येत्यादेति। सामग्र्यभावंव्यावर्त्तयितुंपुष्कलेति। पुष्कल
कारणेसतिविरोधिप्रतिवंधकमित्युक्तेपूर्वज्ञाननिवृत्तिपुष्कलकारणोत्तरज्ञानेतिव्याप्तिस्तदर्थंकार्येति। फलितमाहतवेति। दोषस्य
अध्यासपुष्कलकारणात्तर्भावात्तस्मिन्सतिनतत्वज्ञानपुत्पद्यतेनिर्दुष्टेंद्रियार्थसंयोगलक्षणकारणाभावादित्यर्थः। तत्वबोधस्याभ्या
साप्रतिवंधकत्वेपितन्निवर्त्तकतयाविरोधित्वात्तदभावविषयतयान्यथासिद्धावन्वयव्यतिरेकावितिवादयति। तथापीति। संसर्गा
भावइत्यत्राज्ञानमितिशेषः। अपेक्षितानपेक्षितविषयत्वसंदेहेनपेक्षितविधेरपेक्षितप्रतिपादनमेवोचितमित्याह। नकार्यस्येति।
नविरोधीत्यस्यायमर्थः उत्पत्तेरूर्ध्वंनिवर्त्तकाभावोपेक्षापलभ्यतेनप्रागिति। न्यायसहिताविति। अपेक्षितानपेक्षितविधानयोरपे

राम०
५२

क्षितविधानंवलवदितिन्यायाः हेत्वपेक्षायाअन्यतएवोपशांतत्वादन्वयव्यतिरेकौविरोध्यभावविषयावितिशंकतोननुक्लृप्तमिति। क्रि
यदोषः साहृश्यइंद्रियदोषः काचादिः प्रमातृदोषोरागादिरादिशब्दार्थः दोषस्यकिंनिमित्ततयाक्लृप्तिरुतोपादानतया। आद्यस्वंगीक्रि
यतइत्याह। सत्यमिति। द्वितियेदूषणमाह। उपादानेति। उपादानांतरस्यानिरूपणादज्ञानमुपादानत्वेनोररीकरणीयमित्यभिसंधिः
कार्यस्योपादानापेक्षासिद्धाप्रध्वंसेव्यभिचारादितिशंकामपवदितिसंवेवेति। विमतंसोपादानंभावत्वसतिकार्यत्वाद्घटवदित्यनुमा
नात्कार्यस्यउपादानापेक्षायामितिसंवंधः उपादानंविनोत्पद्यमानक्रियादौव्यभिचारित्वहेतोः। नचाश्रयस्यैवोपादानत्वंतयोः सहोत्प
द्यमानत्वेपोपादानोपादेयत्वानुपपत्तेरित्याशंक्याह। क्रियागुणेतिक्रियादिविशेषीतत्वमादिशब्दार्थः उत्पद्यमानस्यक्रियादेर्यआश्र
यः तस्येत्यर्थः नवसहोत्पन्नत्वाद्स्योपादानत्वमनुपपन्नमितिशंक्यंक्षणमात्रमगुणंतिष्ठतुसत्रमित्यंगीकारात्सहोत्पन्नत्वासिद्धिरि

तत्व० ४३

त्यर्थः।अथनोत्पद्यमानस्यघटादेर्यआश्रयस्तस्यनदारोरुपादानत्वंनचमृदादेरुपादानत्वेउत्पद्यमानाश्रयतयोपलंभोनस्यादितिशं
क्यं।उपादानोपादेययोरव्यतिरेकादित्यर्थः।कार्यस्यसोपादानत्वनियममंगीकृत्याज्ञानस्योपादानत्वमाक्षिपतितन्विति।भावरूपस्या
ज्ञानस्याप्रसिद्धस्योपादानत्वकल्पनाद्वरंप्रसिद्धस्यात्मादेरेवोपादानत्वकल्पनमित्यर्थः।आत्मादेरुपादानत्वानुपपत्तेरुपादानांत
रंकल्प्यमित्याहनेति।यथात्मासुखादेरुपादानंतथाभ्रांतेरपिस्यादित्याशंक्याह।आत्मनइति।किंकेवलस्योपादानत्वंउताऽवि
द्योपहितस्य।नाद्योनिरवयवद्रव्यत्वेनपरिणामायोग्यत्वात्।द्वितीयेमदिष्टसिद्धिः।निदर्शनमप्यसंमतमित्यर्थः।उक्तदोषाभावा
दंतःकरणमुपादानंस्यादित्याशंक्येंद्रियसंयोगमनपेक्ष्योतापेक्ष्यवा।आद्यइत्याहांतःकरणस्येति।परतंत्रंवहिर्मतइत्यभ्युपगमादिं
द्रियसंयोगानपेक्षित्वमनुचितमित्यर्थः।द्वितीयंदूषयतिमिथ्येति।प्रत्ययेसत्येवविपरीतंवर्त्ततेतिष्ठतीतितथोक्तंतस्मिन्नित्यर्थः।प्र राम० ४३

तिभासमात्रस्यशरीरस्यसमारोपितस्यप्रतिभासात्प्रागसत्त्वादिंद्रियसंयोगायोगइत्यर्थः।मिथ्याज्ञानस्यानिंद्रियजन्यत्वेंद्रिया
न्वयव्यतिरेकानुविधानविरोधमाशंक्याह।अधिष्ठानेति।अधिष्ठानसामान्यबोधमंतरेणाभ्रमानुत्पत्तेस्तद्विषयत्वेनान्यथासिद्धिरि
त्यर्थः।इतश्चांतःकरणंनोपादानमित्याहांतःकरणस्येति।ज्ञानस्यांतःकरणपरिणामत्वेनतदाधारत्वंवक्तव्यं।नचतत्संभवति
किंकेवलस्यांतःकरणस्याधारत्वमुतचिदध्यस्तस्य।नाद्यःजडत्वात्।द्वितीयेचिदध्यासस्तत्रतादात्म्यस्फुरणंतादात्म्यंचगगनप्रस
नायमानमितिकथमपरोक्षप्रथामियादित्यर्थः।इतोपिनकेवलस्योपादानत्वमित्याहात्मनइति।अज्ञानभ्रमसम्यग्ज्ञानानांसे
काश्रयत्वंनियतं।तत्रभ्रांतेरंतःकरणाश्रयत्वेआत्मनितदभावात्सम्यग्बोधबंधनिवृत्त्योरपितदाश्रयत्वंनस्यादितिनित्यमुक्तत्वमा
पत्तेरित्यर्थः।आत्मांतःकरणयोरनुपादानत्वसाधनफलमाह।तस्मादिति।तस्मान्मिथ्याज्ञानमेवाध्यासोपादानमितिसं

तत्व०
४६

पादोषान्वयव्यतिरेकाभ्यां दोषस्यैवोपादानत्वं किं न स्यादित्याशंक्यान्यथासिद्धिमाह। काचादिति। बहिरंगनिमित्तविषयत्वकल्पनाद्वरं त
योरंतरंगोपादानविषयत्वमित्याशंक्याह। अध्यासं प्रत्यनाश्रयत्वानतयेति। आश्रयतया स्थानं। स्थितिर्न येषां तान्यनाश्रयस्थानानि तेषां
भावस्तत्त्वं तयेति यावत्। दोषाश्रयत्वेनाध्यासस्यानुपलंभात्। न दोषस्योपादानत्वमित्यर्थः। अज्ञानस्य मिथ्याज्ञानाश्रयत्वेनानुपलंभेप्यु
पादानत्ववत्काचादेरपि तथात्वमित्याशंक्यायोग्यत्वान्नेत्याह। मिथ्याभूतमिति। दोषस्य सत्त्वादध्यासस्य च तद्विपरीतत्वात्तयोरुपादानोपा
देयत्वे त्यर्थः। मिथ्यात्वेन्ये हेतुमाह। मिथ्यार्थेति। अर्थस्य मिथ्यात्वात्तज्ज्ञानमपि मिथ्येत्यर्थः। उपादानस्यावश्यंभावित्वमुक्तं स्मारयत्यु
पादानेति। अथवा मिथ्यात्वे। पि सत्योपादानत्वं किं न स्यादित्याशंक्याह। उपादानेति। उपादानस्य सत्त्वे तत्कार्यस्यापि सत्त्वं स्यात्।
तयोरभेदादित्यर्थः। इतोपि तेषामनुपादानत्वमित्याह। विद्यमानेष्विति। व्यावृत्तेष्वननुगतेष्विति यावत्। काचकामलत्वादिदोषाणां प राम० ४६

रस्य व्यभिचारित्वात्कार्येननुगतत्वाच्च नोपादानत्वमित्यर्थः। अज्ञानकारणवादेनोक्तदोषानुपपत्तिरित्याह। मिथ्याभूतस्येति। सत्त्वे
ज्ञानं निवर्त्यत्वं न स्यादित्येवंकारार्थः। तत्रश्चात्स्योपादानत्वमुचितमित्याह सर्वकार्येति। सर्वभ्रमानुयायित्वादपि तदेवोपादानमित्याह। स
र्वत्रेति। आज्ञानं नन्वात्मपादानं तदनाश्रयत्वात्काचादिवदित्याशंक्याह। अज्ञानस्येति। कथं तर्ह्यात्माश्रयतया स्फुरणमित्याशंक्याज्ञानस्या
त्मन्यध्यस्तत्वात्तज्जन्यस्यापि तत्रिष्ठतया स्फुरणमित्याह। आत्माश्रयतयेति। एवकारव्यावर्त्यमाह। नात्मेति। ज्ञानाध्यासस्यात्माश्रयत्वेपि कथ
मर्थाध्यासस्य तदाश्रयत्वं रंरदंतूप्यमिति वहिरनुपलंभादित्याशंक्याह। शुक्तिदमंशावच्छिन्नचेतन्यं मोहकार्यत्वात्समारोपितस्य शुक्त्याद्याश्रय
तया विभ्रमत्वादित्याह। त्माश्रयेति। कोवाबूते नांतरीत्यत्र वक्ष्यतइत्यर्थः। कथं पुनरित्यत्र कथं शब्दस्याक्षेपार्थतामाह। केस्यैवेति। नवप्रवाद
रूपेणानादित्वस्याभिहितत्वात्र विरोधोक्तिरिति शंक्यं टीकायां वक्ष्यमाणार्थमाह। व्यनैसर्गिकपदव्याख्यानोपयोगितया विवरणकार

तत्व०
४५

आहस्मेत्यर्थैनानुक्त्यादित्यर्थः। विरोधे वेदितेतमनिरस्याविद्यासाधनमसंगतमित्याशंक्य किंनिमित्ताधीना। भिन्नत्विकत्वं नैमित्तिकत्व
मित्यंगीकृत्य विरोधं चोदयति। उत प्रागसतो निमित्ताधीनसत्तावत्त्वमिति विकल्पाद्येन विरोध इत्याशयं स्पष्टयति। तत्रेति। विरोधे वो
इति पावत्कारणस्य यद्रूपं स्वभावस्तदात्मनेत्यर्थः। कारणरूपेण कथं नैसर्गिकत्वं तदात्मता या एवासिद्धिरित्याशंक्याहाध्यासेति। अध्या
सस्य प्रवाहेण जन्म तस्मात्तथा निर्दिष्टमध्यासस्य प्रवाहरूपेण जन्माध्यासप्रवाहजन्मैतेन हेतुने निविग्रहो वा। अध्यासस्योपादाना
त्मनासत्त्वे तस्माज्जन्मानुपपत्तेस्तदात्मत्वमित्यर्थः प्रवाहरूपेणाप्यनादित्वं घटपिंडुं शक्यत इत्याशयेनोक्तं प्रप्रवाहेति। अन्यथा मिथ्यार्था
वभासानुपपत्तेरित्यत्र हेतोर्वक्ष्यमाणत्वादवश्यमेषेति। पदद्वयवैयर्थ्यमाशंक्याहावश्यमिति। प्रमाणांतरस्याभिधीयमानत्वात्रैवैय
र्थ्यं तत्रावश्यमिति पदादनुमानं सूचितं। एषेति। प्रत्यक्षमिति प्रमाणद्वयवत्तामाहेत्यर्थः। प्रत्यक्षस्य ज्येष्ठत्वात्प्रथमं तदाह। प्रत्यक्षमिति

राम०
४५

अहमज्ञ इत्यज्ञानाश्रयत्वेन मामन्यं वा न जानामीत्यात्मानात्मकर्मकावोध्याश्रयत्वेनात्मन्यपरोक्षप्रतीतिदर्शनादज्ञानस्य सत्त्वमनात्मनस्त्वज्ञा
नकर्मत्वमनुममवलं ब्योक्तं न वस्तुत इत्यर्थः। प्रत्यक्षस्याभावविषयत्वेनाप्युपपत्तेर्न भावरूपाविद्यासिद्धिरित्याह। ननु ज्ञानेति। विमतो नाभाव
विषयः अपरोक्षत्वादहं सुखीति प्रत्ययवदित्यनुमानविरोधान्नाभावविषयत्वं तस्येत्याह। नापरोक्षेति। विपक्षे बाधकाभावादप्रयोजकत्वमि
त्याशंक्य किमेतत्सर्वप्रमाणवादिनां चोद्यमुत प्रत्यक्षाभाववादिनां तत्राद्यं दूषयत्यभावस्येति। योग्यत्वे सत्यनुपलब्धाख्यषष्ठप्रमाणविषय
त्वेनाभावस्यापरोक्षत्वं तत्स्याभावप्रत्ययस्यापरोक्षत्वभंगो बाधक इत्यर्थः। द्वितीयं प्रत्याहाप्रत्यक्षेति। कथमसंभव इति शंकायां किंध
र्मिप्रतियोगिनावनुभूय ज्ञानाभावमनुभवति। उतानुभूयेति विकल्प्याद्यं प्रत्याह। मयीति। द्वितीयं दूषयति। अनवगत इति। धर्म्यादि
प्रतिपत्तौ ज्ञानाभावोऽनुभूयते। न धर्म्याद्यप्रतिपत्तावित्यर्थः। धर्म्यादिप्रतिपत्तेरभावप्रतीतिकारणत्वात् अभावे कार्याभाव इति कि

तत्व० ४६ मुपक्षव्यमित्यभिप्रेत्याह सुतरामिति धर्मिप्रतियोगिप्रतिपन्नप्रतिपत्त्योर्ज्ञानसामान्याभावावगतिरित्येतद्दोषद्वयं प्रमाणवादिमतेनेति दि
शतिषष्ठप्रमणेति। मतांतरेप्येतत्तुल्यमित्याह। फलेति। अर्थेन सहानुभूयमानत्वादप्यज्ञानं ज्ञानाभाव इत्याहेहेति। इहलोके त्वदुक्तमर्थं
न जानामीत्यत्राज्ञानमनुभूय प्रवर्त्तत इति संबंधः। अर्थे विज्ञातेपि तद्गतसंख्याज्ञानाभावाभिप्रायेण व्यपदेशोपपत्तिमाशंक्य नित्यपरोक्षा
पूर्वादौ व्यपदेशस्यापरोक्षज्ञानाभावाभिप्रायेण व्यपदेशासंभव इत्याशंक्य निदर्शनांतरमाह। संख्यामिति संख्यायां संख्यांतराभावा
त्संख्यां न जानामीत्युक्तेः संख्याज्ञानाभावविषयत्वं विरुद्धमित्यर्थः। तत्रापि परोक्षतः याज्ञाने अपरोक्षज्ञानाभावाभिप्रायत्वानुपपत्ते
र्मौवमित्याह शास्त्रेति जानन्नेव न जानामीति। श्रुतेपरपरीक्षार्थं न तज्ज्ञानसंभवादित्याशंक्य श्रवणं गुरुशुश्रूषाद्यनुपपन्न्यात्तत्राज्ञानं तम० ४६
कल्प्यत इत्याह तन्नश्रवणादाविति। अर्थज्ञानतदभावयोर्यथा न समकालत्वं तद्वत्तदज्ञानतज्ज्ञानयोरपि एतदज्ञानं नैतज्ज्ञानसमानका

लीनं एतदज्ञानत्वादेतज्ज्ञानाभाववदित्याशंक्याप्रयोजकत्वेन परिहरति। भावरूपाज्ञानेति। भावाभावयोः खल्वेककालत्वं विरुद्धं न तु
भावयोः नहि घटभावे पटभावानुपपत्तिरित्यर्थः। एतदज्ञानं नैतज्ज्ञानसमकालीनं एतज्ज्ञाननिवर्त्यत्वात् एतज्ज्ञानप्रागभाववदित्याशंक्य
किं ज्ञानशब्देन वृत्तिर्विवक्षितेउत साक्षी नाद्यः सिद्धसाध्यत्वादित्यभिप्रेत्य द्वितीये सिद्धिमाह नेति। विमतं नाज्ञाननिवर्त्तकं तत्स्फोरकत्वा
त् यद्यत्स्फोरकं न तत्तन्निवर्त्तकं यथा घटज्ञानमित्यर्थः। विपक्षे बाधकमाह नहीति। घटज्ञानेन घटस्यापि निवृत्तिप्रसंगादित्यर्थः। असिद्धो हे
तुरिति शंकते नन्विति। किं साक्षिचैतन्यं घटविशेषिताज्ञानं भासयति उत केवलं नाद्यः विषयस्य प्रमाणगम्यत्वनियमात् अन्यथा प्रमाण
वैयर्थ्यान्नेतरो ज्ञानमित्यप्रतीतेरित्यर्थः केवलस्य केवलसाक्षिवेद्यताभावेपि विशिष्टस्य साक्षिवेद्यत्वादज्ञानस्फोरकत्वं सिद्धमित्याह
न्यत इति। न च प्रमाणवैयर्थ्यमपीत्याह। तत्रज्ञाततयेति। प्रमाणानां ज्ञाततार्जनकत्वान्नवैयर्थ्यमित्यर्थः। न च केवलस्य साक्षिविषयत्वाभावे

तत्व० ५१

विशिष्टस्यसाक्षिवेद्यत्वमितिवाच्यंकेवलपरमाणौमानसप्रत्यक्षत्वाभावेपिपरमाणुमहंजानामीतिज्ञानविशेषणतयाप्रत्यक्षविषय
त्वोपगमादित्यर्थः।ज्ञाततावििशिष्टस्यप्रमाणव्यवधानेनविद्वास्यत्वेविषयत्वाविशेषादज्ञातत्वाविशिष्टस्यापिसव्यवधानत्वमित्या
शंक्याहान्यस्त्विति।अज्ञाततायाअनादित्वात्तज्जननेप्रमाणापेक्षानापितद्बोधनेविरोधात्तस्मात्साक्षात्साक्षिवेद्यत्वमित्यर्थः।
अज्ञानप्रत्यक्षत्वंनिगमयतिइत्तीति।धर्मिप्रतियोगिप्रतिपन्नअप्रतिपन्नोनञ्ज्ञाभावंप्रतिपत्तिरित्युपपत्तिशब्दार्थः।अवश्यपरस
वितमनुमानमाहानुमानमपीतिसाध्यविशेषोपादानेनसिद्धस्यधर्मिविशेषस्यस्पष्टीकारणार्थंप्रमाणज्ञानमित्युक्तेंद्रनिदृष्टव्यांव
र्त्तकपूर्वकमित्युक्तेआत्मनवस्तपूर्वकतयार्थांतरत्वंतदर्थंवस्त्वंतरेतिचक्षुरादिव्यावृत्त्यर्थंस्वदेशगतेति।अदृष्टादिकंव्यावर्तयतिस्वनि
वर्त्येति।उत्तरज्ञानानिवर्त्यपूर्वज्ञानव्यावृत्त्यर्थं।स्वविषयावरणेति।प्रागभावव्यावृत्त्यर्थंस्वप्रागभावेतिस्वप्रागभावव्यतिरिक्तपूर्वक राम० ५१

मित्युक्तेविषयेणार्थांतरतातदर्थंस्वविषयावरणेति।स्वविषयावरकांधकारव्यावृत्त्यर्थंस्वनिवर्त्येतिविषयगताज्ञातताव्यावृत्त्यर्थंस्वदेश
गतेति।मिथ्याज्ञानंव्यावर्त्तयतिवस्त्वंतरेति।धारावाहिकज्ञानेव्यभिचारव्यावृत्त्यर्थमप्रकाशितेति।अर्थपदंतुस्पष्टीकरणार्थंमध्यव
र्त्तिप्रदीपप्रभायांसाध्यसाधनवैधुर्यपरिहारायप्रथमेतिविशेषणंसवितृकिरणव्याप्तप्रदेशस्यप्रदीपप्रभाव्यावृत्त्यर्थमंधकारेति।
किमनात्मज्ञानंधर्मिउतआत्मज्ञानं।नाद्योनात्मावरकस्याज्ञानस्यानंगीकारात्।तत्साधनेबाधापातात्।नद्वितीयोऽनात्मज्ञाने
व्यभिचारात्।अप्रकाशितार्थप्रकाशकत्वंचकिमप्रकाशितार्थप्रकाशकर्तृत्वंउतकरणत्वं।नाद्योसिद्धिसाधनवैकल्पप्रसंगात्।नद्विती
योतएवततोयत्किंचिदेतदेतिकेविद्धिप्रतिपन्नस्यात्मज्ञानस्यानात्मज्ञानस्यत्वधर्मित्वमितिब्रूमः।नचबाधापत्तिःघटाद्यवच्छिन्नचैतन्य
प्रत्यक्षादिविषयत्वेनोपपद्यतेतथाज्ञानावृतत्वमितिकथंवाद्यनवहेलोदुर्निरूपत्वं।प्रकाशशब्देनतज्ज्ञप्योव्यवहारोलक्ष्यतेनतथाप्रका

तत्व० ४८ शितव्यवहारहेतुत्वंहेत्वर्थः। तस्यचोभयत्रानुगतत्वान्नासिद्ध्यादिरिति। अनुमाननिगमनार्थइतिशाह्ः प्रमेयमुपसंहरतितत इतिअवि
द्यायाःशक्तिमत्वात्कथंशक्तिरित्यभिहितमितितत्राहशक्तीरिति। आत्मकारणत्वनिवे त्वादात्मपरंतत्रत्वा-च्छशक्तिमत्त्वामपि
शक्तिशब्दउपचरितइत्यर्थः। बाह्यघटादेर्विषयत्वमध्यात्मिकाहंकारस्यचाश्रयत्वमनुभवमाश्रित्योक्तं। बाह्याध्यात्मिकेष्वितिवस्तुत
स्तुविद्यातत्स्वरूपानुबंधिनीत्युक्तंतदनुपपन्नमनात्मतंत्रत्वेतदुपादानत्वविरोधादित्याशंक्यटीकार्थंस्पष्टयति। नत्वरूपमिति। ये
षामनात्मवस्तूनामात्मतत्त्वंस्वरूपमधिष्टानत्वादारोपितसर्पादेरज्जुरिवेत्यर्थः अनात्मविशिष्टात्मपारतंत्र्यंव्यावर्त्तयितुंसत्तामात्रेस
क्तं। प्रत्यक्षानुमानाभ्यामविद्यासिद्धेस्तत्रहेत्वाकांक्षाभावादन्यथेतिग्रंथानुपपत्तिरित्याशंक्यप्रमाणांतरतयाव्याचष्टेकिंचेति। मि
थ्यार्थतदवभासयोरनुपपत्तेरितिटीकार्थः। अहंकारादितदवभासयोर्मिथ्यात्वासिद्धेःकथंतदनुपपत्त्याज्ञानसिद्धिरित्याशंक्यतास राम० ४८

र्थमाहविशुद्धेति। ज्ञानस्यैवाध्यासोनार्थस्येतिमतंनिरस्यत्यर्थज्ञानेति। निरालंबनज्ञानायोगादर्थोप्यस्तीत्यर्थः समीचितज्ञान
स्ययथार्थत्वान्नाध्यासत्वमित्याशंक्याहमिथ्याभूतस्येति। आत्मनिमुक्तौचप्रतीयमानस्यार्थस्यसत्त्वानुपपत्तेः कल्पितत्वेनज्ञानमपिमि
थ्येत्यर्थः मिथ्यार्थावभासानुपपत्त्यामिथ्याभूतमुपादानमेष्टव्यमित्युक्तंतत्रान्यथोपपत्तिंनिरस्यतिसत्योपादानत्वइतिमूर्तस्यघट
स्यमृदात्मतावत्सत्योपादानस्यसत्त्वंस्यादित्यर्थः। किंतदुपादानंसादिउतअनादिनाद्योऽनवस्थानात् नद्वितीयःप्रमाणाभावादि
त्याशंक्यकल्पनालाघवादनाद्येवतदित्याह। तस्यापीति। तथापिकथमज्ञानसिद्धिरित्याशंक्याहाद्यचेति। आत्मव्याहृत्यंधर्ममिथ्येति।
संसृष्टरूपेणतस्यापिमिथ्यात्वंतदर्थस्वयमितिप्रागभावंव्यावर्त्तयितुंमिथ्योपादानमितिविशेषणमनादिभावरूपंज्ञानायनो
धेअज्ञानमित्युक्तंभवति। स्वातंत्र्यंव्यावर्तयत्यात्मेति। अर्थापत्तिनिगमयतीतीति। इतिशब्देमथोपपत्त्यभावपरामर्शार्थः। इत्युक्त

मित्यत्रमिथ्यार्थ।वभासानुपपत्तेरित्यत्रेतिशेषः।बाह्याध्यात्मिकेष्वित्यत्रानात्मनोविद्याविषयत्वमुक्तंतदाक्षिपति।नन्वित्यादि
नाविषयत्वाभावंदर्शयितुंविषयत्वलक्षणमाहयेनेति।अज्ञानजनितावरणातिशयशालित्वादनात्मनोविषयत्वमित्याशंक्याह।नेवेदी।
अर्थानुपपत्तेःप्रयोजनानुपपत्तेरित्यर्थः।आद्यंसंग्रहवाक्यंविवृणोतिनतावदित्यारभ्यनवस्थयमित्यतःप्राक्तनेनग्रंथेन।आवरणे
किंप्रत्यक्षंमानंउतानुमानमाहोनुपपत्तिः।आद्येपिकिमनात्मन्यधिगतेआवरणमधिगम्यतेअथवानुपलब्धइतिविकल्प्याद्यंप्र
त्याहततावदिति।नीलावगमविरोधात्तत्रावरणंदुरधिगममित्यर्थः।द्वितीयेप्रत्याहानवगतइति।नीलप्रतिपत्तिंविनातत्रावरणंन
नुभूयतइत्यर्थः।अत्राप्रश्नानुभवइत्याहनतरामितिद्वितीयमुद्घाटयति।नन्ववगतइतिविमतंपूर्वमावृतमिदानीमवगतत्वात्संम
तवदित्यनुमानादावरणसिद्धिरित्यर्थः।किमिदानीमवगतत्वमात्रंहेतुःउतेदानीमेवागतत्वंनाद्यइत्याहतधारावाहिकेति।धारावा

हिकज्ञानगम्येइदानीमवगतत्वमस्तिनपूर्वमावृतत्वमितितत्रव्यभिचारात्।नतत्राप्युत्तरकालवैशिष्ट्यस्यप्रागज्ञातत्वान्नव्याभिचा
रइतिशंक्यंविशेष्यभूतार्थेव्यभिचारादित्यर्थः।द्वितीयमुद्घाटयति।नन्विदानीमेवेति।असिद्धोहेतुरित्याहनपूर्वेति।इदानीमेवा
वागतत्वेसिद्धेप्रागनधिगतत्वंसिध्यतिनास्ति।द्वाविदानीमेवावगतत्वसिद्धिरितीतरेतराश्रयाद्धेतुसिद्धिरित्यर्थः।तृतीयमनुवद
ति।ननुपूर्वापरेति।पूर्वापरकालसंबंधिविषयिणीतावत्प्रत्यभिज्ञादृष्टा।सावमध्येऽनवगतिमंतरेणनोपपद्यते।अन्यथातत्रा
पिप्रत्यभिज्ञास्यादित्यर्थः।अन्यथोपपत्त्यापरिहरति।नप्रत्यभिज्ञेति।धारावाहिकज्ञानगम्येनात्मनिपूर्वापरप्रत्यभिज्ञादर्शना
त्सदावगतआत्मन्यपीतियोजना।अर्थापत्त्यंतरमुद्भावयति।मध्यइति।ज्ञानजन्यास्मृतिज्ञानस्मृतिः।तस्याअभावादितिवि
ग्रहः।अनवगत्यभावेपिस्मृत्यभावसंभवशंकांव्यावर्तयितुंज्ञानेतिविशेषणं।अवगत्यंगीकृतौतद्विनाशेवसंस्कारस्यावश्यं

तत्व० ५० भावात्तन्मूला स्मृतिः स्यात्तत्र वस्तुतोऽस्त्यनवगतिरित्यर्थः। अस्मरणमन्यथोपपन्नमित्याह नावगत इति पथिपतितोपलब्धतृणादिवत्सैव स्म
णसंभव इत्यर्थः। अनुभूयमानमावरणं कथं युक्तितो निरस्यत इति शंकते। तथापीति। प्रतीतिमंगीकरोतीति सत्यमिति तर्हि प्रतीत्यनुसा
रेण प्रसेतव्यमथाश्रीयतामित्याशंक्याह विषयैरिति। अर्थप्रतिपत्त्यप्रतिपत्त्योः प्रमाणेनानवगतेः प्रतिपत्तुमयोग्यत्वात्साक्षिणा स्वाध्य
स्तानवगतिरनुभूयत इति न तद्विरुद्धसिद्धिः न च घटोऽज्ञात इत्यनुभवानुपपत्तिः। लोहित्यमुखयोः स्फटिकावत्प्रतिबिंबितयोः परस्प
रसंसर्गो यथा प्रतिभासते लोहितं मुखमिति तथाज्ञानात्मनोरात्मन्यध्यासात्परस्परसंबंधप्रतिभासोपपत्तेरित्यर्थः। माननत आवरण
प्रतिपत्तावपि साक्षिणस्तत्प्रतिपत्तिसंभवादर्थोऽनवगत इति प्रतिपत्तेर्मुख्यत्वमित्याशंक्याह न बाध्यस्तस्येति। आवरणभंगमंतरेणार्थप्र पूस० ५०
गा तिपत्त्ययोगात्तद्भंगो वक्तव्यः स च किं प्रमाणादुत साक्षिणः नाद्य इत्याह। द्वितीयं द्रागिवादिति। न द्वितीयः साक्ष्यधीनसिद्धितया तन्निवर्त्यत्वायो

गादित्यर्थः। मानासंभवस्यार्थनमुपसंहरति। अर्थानुपपत्तेरित्येतत्प्रपंचयति नैवेति निष्पादितक्रिये कर्मण्यविशेषाधायिनः साधनस्य
साधनन्यायातिपातादावृत्तरूपेणात्मन्यज्ञानमावरणलक्षणमतिशयं कथमादध्यादित्यभिप्रायः विषयलक्षणाविधुरतामुपपाद्या
विषयत्वमुपसंहरति तस्मादिति। विमतमनाज्ञानविषयस्तज्जनितातिशयानाधारत्वाद्व्यतिरेकेणात्मवदित्युक्ते सिद्धसाधनमेतदि
त्याह तत्राहेति। तच्चेत तत्स्वरूपं चेतिन तत्स्वरूपं तस्यावभासस्तथोक्तः। तमिति विग्रहः अज्ञानात्मकं यत्स्वरूपमनात्मवस्तुषु तस्यावभा
सोऽमविद्यानप्रतिबध्नातीति तत्र हेतुमाह। जडेऽपीति। अविद्रूपस्येन तत्त्वप्रकाशाप्रसक्तेर्न तमतिं बध्नीत इत्यर्थः वशब्दोऽवधारणार्थः नैव
प्रतिबध्नातीति। कथं तर्ह्यनात्मनो विषयत्वं निद्धिष्टमिति शंकते किंत्विति। आवरणानाधारेप्यज्ञानस्य विक्षेपहेतुत्वादनात्मविषयत्वं
युक्तमित्याह नान्यत्वैदेवेति। रूपांतरावभासहेतुरित्यत्र वस्तुत इत्यर्थः। अनात्मनः सत आहत स्वरूपत्वे संप्रत्यज्ञात इति व्यवहारानुपपत्ते

रजातत्वमन्यनिमित्तं वक्तव्यमित्याशंक्यान्यथोपपत्तेमैवमित्याह तत्रेति। अनात्मविषयांतःकरणपरिणामानुदयलक्षणवैकल्यादि
त्यर्थः। शंकांतरनिरासपरो वायं ग्रंथ इत्याह अथवेति किं तच्छंकांतरं तत्राह चैतन्येति। स्वतःप्रकाशात्मसत्तावपि नित्यचैतन्यसंनिधापर्यं
प्रकाशप्रतिबंधलक्षणकृत्यसंभवात्कथं नाज्ञानविषयत्वमित्यर्थः प्रमाणवैकल्यादित्यत्र प्रमाणशब्देन किं वृत्तिज्ञानं विवक्षितमुता
त्मस्वरूपं आद्ये प्रश्नप्रतिवचनयोर्व्यधिकरणत्वं द्वितीये तस्य नित्यत्वेन वैकल्यादित्यसंगतमित्याशंक्याह नात्मेति प्रमाणस्य साधकस्येति
यावद्वैतन्यस्य नित्यत्वेन वैकल्यानुपपत्तिमुक्तां धुनीते आवरणादिति। अनावृतचैतन्यस्याविषयसाधकत्वात्तदावरणाद्विषयानवग
त्युपपत्तेर्न पृथगावरणकल्पनमित्यर्थः। टीकागतचशब्दार्थमाह तश्चेति। आत्मावरकाज्ञाने सत्यपि तत्प्रतिपत्ति वदनात्मावरकम
ज्ञानमिति मतेपि तत्प्रतिपत्तिः किं न स्यादित्याशंक्यास्मन्मते पदार्थतत्त्वं तत्र भातियज्ञाति तत्र नावृतमितियुज्यते तन्मते तु न तथाना

त्मप्रथायामप्यज्ञानस्य तदावरकत्वादित्याह यद्यपीति अस्त्वज्ञाननिवृत्तिः को दोष इति चेत्तत्र वक्तव्यं किमनात्मावरकमज्ञानमेकं उतनाने
ति। तत्राद्यं दूषयत्यतः सत्यामेवेति। त्रिष्वपि कालेष्वात्माविद्यायां सत्यामेव विषयप्रतिभासदर्शनान्नाज्ञाननिवृत्तिः युक्तेतियोजना
रजतप्रतिभासोसाक्षात्तत्कारणत्वेन न तत्समयेस्थितिहेतुत्वेनोत्तरत्र विपर्ययोत्तरजनकत्वेनेति त्रिकालवर्त्तित्वमविद्याया इति न विषय
ज्ञानान्निवृत्तिर्युक्तेत्यर्थः। अत इत्येतन्नानात्मावरणामित्यनेन संबध्यते द्वितीयमनुवदति तन्नु शुक्तिकेति। अन्यदेवेत्यत्रान्यदन्यदे
वेतिवीप्सा द्रष्टव्या। अतश्च ज्ञानेनावरणभंगे। विषयप्रतीतावसे विद्यांतरादिपर्ययांतेराश्वाविनुद्धर इत्यर्थः। नचावरणनिवृत्तौ शुक्तिप्र
तिपत्तिवदात्मतत्त्वप्रतिपत्तिरपि स्यादित्यपि शंक्यमित्याह अन्यत्वेति कल्पनागौरवप्रसंगात्रेयं कल्पना शोभां विभर्त्तीत्याह तत्रेति वि
षयाग्रहणव्यवहारानुपपत्त्या तत्राप्यावरणकल्पनमित्याशंक्याह विषयेति। वृत्त्यनुदयाद्वै तन्यावरणाद्यविषयाग्रहणव्यवहारानुप

तत्त्व० ५२ पत्त्यात्तत्राप्यावरणकल्पनमित्याशंक्याह विषयेति। वृत्त्यनुदयाच्चैतन्यावरणाद्विषयाग्रहणोपपत्तिरित्यर्थः। अनात्मनोज्ञानविष
यत्वं पराकुर्वतः पूर्वापरपराहतिः स्यादिति शंकते कथं तर्हीति। अज्ञानस्य तत्रातिशयांतरजनकत्वात्तद्विषयत्वाभिधानमुक्तमित्याह
तदाहेति शुक्त्यज्ञानस्य तदनाच्छादकत्वेपि कथं रूप्यांतरावभासजनकत्वमिति चेत्। तत्र वक्तव्यं किमनाच्छादकत्वाद्विपर्ययजनकत्वा
भावः साध्यते। अहो विपर्ययहेतुत्वादाच्छादकत्वमिति तत्राद्यं निराकरोति। हेतुरेवेति। शुक्त्यज्ञानस्य तदनाच्छादकत्वेपि विपर्य
यहेतुत्वं घटते। शुक्त्यवच्छिन्नचैतन्यस्यावरकत्वाच्छुक्त्यवच्छिन्नचैतन्यविषयप्रमाणोदयेनावरणे निवृत्ते विपर्ययनिवृत्तिप्रसिद्धेरतस्त
दावरणेन विपर्ययजनकत्वं युक्तमित्यर्थः। विमतं शुक्त्याच्छादकं तत्र विक्षेपहेतुत्वात् यो यत्र विक्षेपहेतुः स तदाच्छादको यथा चैतन्यस्ये राम० ५२
त्याशंक्याह। केवलमिति। आच्छादकत्वाभावेप्युक्तविधया विपर्ययजनकत्वोपपत्तेरप्रयोजको हेतुरित्यर्थः। आत्मावरकमज्ञानमना

त्मनि विक्षेपं जनयतीत्युक्तं तदाक्षिपति। नन्वत्रापीति। अनात्मावरकत्वानंगीकरणात्कथमनुपपत्तिसाम्यमिति शंकते कथमिति। पू
र्वोक्तानुपपत्त्यभावेप्यनुपपत्त्यंतरं दर्शयितुमाहेति मतं दर्शयति शुक्तिकाज्ञानमिति। अस्त्वेको दोष इत्याह तत्रेति। अज्ञानस्यानुभू
यमानत्वात्कथं तन्नातिक्षेप इत्याशंक्याह। नन्वितिरेकाज्ञानवादे तन्निवृत्तावज्ञानांतराननुभवप्रसंगो तं शब्दार्थः। कल्पनागौरवप्रसंगान
भेदकल्पने त्याशंक्याह। अध्यासस्येति मिथ्याभूतस्य सत्योपादानतानुपपत्तेर्नायं पक्षः साधुरित्याशंक्याह उपादानेति। ज्ञानेनाज्ञा
ननिवृत्त्यनिवृत्त्योरपि नानुपपत्तिरित्याह। व्यतइति अनिवृत्तौ तावद्दोषाभावमाहास्मिन्पक्ष इति। तर्हि सविलासाज्ञाननिवृत्तेर्बाधु
कत्वं कथं घटते त्याशंक्य पक्षांतरमाहाथवेति। मायां तु प्रकृतिं विद्यादित्यादिवाक्यात्कल्पनालाघवानुगृहीतान्मूलाज्ञानमेकमेष्टव्यं।
तस्य चानंतावस्थाः कल्प्यंते व्यवहारनिर्वाहाय तत्र च कारणत्रितयानुरोधेन काचिदवस्था तत्तदाकारेण विवर्त्तते। तस्यां चा

तत्व० ५३ धिष्ठानतत्वसाक्षात्कारान्निवृत्तायां विपर्यासनिवृत्तिरिति न किंचनावद्यमिति द्रष्टव्यं। उपादाननिवृत्तिमंतरेणोपादेयनिवृत्तिप
क्षे निर्मोक्षप्रसंग इति चोदयति। कथं पुनरिति। ज्ञानादज्ञाननिवृत्त्यदृष्टावपि तरत्यविद्यां विततामित्यादिवाक्यात् ज्ञानादज्ञाननि
वृत्तिरिति शान्यं। शास्त्रस्यापि ज्ञानानुसारेण ज्ञाननिवर्तिबोधकत्वाभ्युपगमादित्यभिप्रायेणाह दृष्टद्वारेणेति। ज्ञानस्य विरोधि
निवर्तकतायाः लोके दृष्टत्वादज्ञानस्यापि ज्ञानविरुद्धत्वात्तन्निवर्त्यतावगतेरित्याह नैष इति। नीलाद्यर्थप्रतिपत्त्यप्रतिपत्त्योस्तत्रावरण
स्य दुरधिगमत्ववद्विक्षेपस्यापि दुरधिगमत्वमधिष्ठाने प्रतीयते विपर्यासस्यैवाभावादनधिगतिरधिष्ठाने न त्ववगते न तत्र विक्षेपाधि
गतिरित्याशंक्याह। नचावरणेति। अधिष्ठानसामान्याकारसंघटिततया रूपांतरं छन्नं त्वाधिगम्यते तद्विशेषबोधस्य क्रमविरो
धित्वादिति कुत आवरणपक्षोक्तदोषप्रसंग इत्यर्थः। अनात्मवदात्मनो ज्ञानविषयत्वानुपपत्तेस्तज्जनितातिज्ञाया निरूपणादिति सम० ५३

शंकते। नन्वेवमपीति। अज्ञाने क्षेपीत्यर्थः। अनात्मावरणं विनात्मैव विक्षेपसंभवेपीति वा। अज्ञानं निमित्तं यस्य तदज्ञाननिमित्तं आव
रणं च तत्कृतं चेत्यावरणकृत्यं। नन्वनात्मनि प्रकाशाप्रसक्त्यावरणानुपपत्तावप्यात्मनि स्फुरद्रूप आवरणं संभवतीति चोदयति क
थमिति। तत्र वक्तव्यं किमावरणं प्रकाशनाशः उत तत्कार्यप्रतिबंध इति विकल्पाद्यं दूषयति न तावदिति। न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो वि
द्यत इति स्वरूपानपायप्रतिपत्तेः रूपविनाशे आत्मनोपि विनाशप्रसंगान्नाद्यः पक्षो युक्त इत्यर्थः। द्वितीयं निरस्यति। नापीति विषय
स्फुरणं कार्यं विषयावभासात्मनोस्तत्रत्वान्न तत्प्रतिबंधः शक्य इत्यर्थः। नयनादिकारकाणां सहकारिप्रतीक्षया कार्यकरत्ववत् ज्ञा
नस्यापि कार्यजनने कारकत्वात्सहकार्यपेक्षा। ततश्च प्रतिबंधसंभव इति शंकां व्यावर्त्तयति प्रतीक्षेति। ज्ञानस्य कारकत्वे सहकार्य
पेक्षा। तदेवासिद्धं। कार्यं कुर्वाणं कारकमित्युच्यते न चेदमर्थाश्रयमतिशयमादधाति। प्रध्वस्तादिषु तदसंभवादित्यर्थः। आवरणं

संभवफलमाहतस्मादिति।ननुप्रत्यक्षादिनाज्ञानमसाधि।अतःकथमाक्षेपइतित्राहानुपयोगादिति।नाज्ञावमदृष्टार्थंकिंत्वाव
रणार्थंतद्वोक्तविषयादुर्निरूपमितिकथमज्ञानासिद्धिरित्यर्थः।आवरणाभावेनित्यमुक्तत्वप्रसंगात्।तदेष्टव्यमितिसमाधत्ते।त
त्राहेति।आवरणदुर्निरूपत्वेवादितेतत्प्रतिसमाधेयंनत्वप्रतिसमाधीयते।नवानभासस्यावरणकल्पकत्वं।पुरुषांतरंसंवेदनेव्यभि
चारात्प्रत्यगात्मनीतिविशेषणकं।तंचनपश्यामइत्याशंकातात्पर्यमाहायमर्थइतिनास्तिनप्रकाशतेचेतियोयमात्मालंबनोव्यवहा
रःसआत्मन्यावरणमंतरेणनोपपद्यतइतिसंबंधः।नैवंविधोव्यवहारोस्त्यहमितिसत्तास्फूर्त्तिदर्शनादित्याशंक्यकश्चीयात्मकव्यव
हारेप्यशनायाद्यतीतात्मनिनैवंविधोव्यवहारइत्याहात्मगतत्वेति।आवरणमंतरेणापिपुरुषांतरेसंवेदनवत्तथाव्यवहारोपपत्तिरि
त्याशंक्याहास्तिप्रकाशइति।आभावस्याधरकत्वंभावर्त्तयितुंभावरूपेणेत्युक्तं।आवरणाभावेप्येवंविधोव्यवहाराभावस्तदर्थःमस

तिचेतिएवमपींद्रियसंयोगाद्यभावेनेत्यादृशोव्यवहारस्तदर्थमाहप्रतिपुष्कलेति।इंद्रियसंयोगमाभूरःकिंनस्यादित्याशंक्याह।सति
पुष्कलकारणइत्यादिनेति।सन्निहितेयथेकुड्यादिनावृतेप्रकाशतइतिव्यवहारात्रंपुष्कलकारणशब्दार्थः।माभूत्तर्हिव्यवहारइत्या
शंक्यतस्योपलभ्यमानत्वादावरणंकल्प्यमित्याहातइति।अनुमानंचेत्यस्यायमर्थः।विमतोव्यवहारःभावरूपाज्ञानप्रयुक्तावरण
निमितः।अस्तिप्रकाशतइतिव्यवहारपुष्कलकारणेसतितद्विपरीतव्यवहारत्वात्।पत्रैवंतव्यैवंयथास्तिप्रकाशतेघटइतिव्य
वहारइति।एवंतात्पर्यमभिधायाक्षरार्थंदर्शयतितत्सिद्ध्यर्थमित्यादिनाप्रत्यक्षिं।तीत्यंतेनग्रंथेनविशेषतणावैयर्थ्यमित्युक्तं
तन्निरस्यतितत्सिद्ध्यर्थमिति।अर्थ।पत्तनुमानेनदृष्टांतार्थः।जडवस्तुन्यनवभासोग्रहणानिमित्तोननथात्मनिस्वप्रकाशत्वादित्य
र्थः।आवरणंदुर्निरूपमित्युक्तमनुवदतिकिंतर्हीति।अनवभासएवदुर्निरूपइतितत्राहनास्तितियोग्यतायाःकल्पकमाह।व्यवहा

तत० ५५ रेति। अनात्मनिप्रतिबंधमंतरेण विक्षेपवद्विक्षेपयोस्तु किं प्रतिबंधेनेत्याशंक्यानवच्छिन्नस्फुरद्रूपानंदात्मनि प्रतिबंधं विना विक्षेप
एवनोत्वसति अन्यत्र स्वत एव प्रतिबद्धत्वान्न प्रतिबंधापेक्षेत्याह। नवेति। आत्मा स्फुरद्रूप आवृत इत्येतद्विरुद्धमित्याशंक्य किमाव
रणप्रतीतिं निरस्यति उत तस्य यौक्तिकत्वं नांत्यो गीष्ठतेरित्याह। विधेति। वशाद्वेनाप्रतीतिपक्षं निरस्यति। अहमज्ञो मामन्यं च
न जानामीत्यावरणानुभावान्न तन्निरास इत्यर्थः। स्वयंप्रकाशेऽपि पुरुषांतरसंवेदनेयथाग्रहणं तद्वदत्रापीत्याह न नु प्रमाणेनेति। त
त्र भिन्नत्वात्प्रमाणवैकल्यादग्रहणं युक्तं अत्र नु प्रत्यक्षेणः प्रत्यक्त्वमेवमित्याह नेत्याहेति। अज्ञानादन्यन्निमित्तं यस्य तद्वि
धेनेत्यन्यन्निमित्तं तस्य भावस्तत्त्वं तस्मादित्यर्थः हेत्वसिद्धिमुक्तं निरस्यस्यतत्त्वलितिनिमित्तान्तरदुर्निरूपत्वमतः शब्दार्थः। बु
ध्यादेरपिव्यवधायकत्वदर्शनात्कथमज्ञानमेवव्यवधायकं तत्राह मूर्त्तेति। प्रलक्षणः प्रसक्त्वरूपत्वान्न मूर्त्तद्रव्यं तद्व्यवधायकमि राम० ५५

MEMORIAL

त्यर्थः। तथापि कथंभावरूपाज्ञानसिद्धिरित्याशंक्याह तद्इति। भावरूपेण स्वत्रतासत्यार्थः कथितः। अत्र लक्षणार्थः इत्यपौनरु
क्त्यं अज्ञानशब्दार्थं पयोलोचनया ग्रहणाभावाज्ञानमित्याशंकते नन्वग्रहणेति। अज्ञानमित्यत्र नञः किमभावोऽर्थः उतत द्विरोधी
त्याहोतदन्यः आद्यग्रहणाभावस्यादित्याह। ग्रहणेतिद्वितियेग्रहणनिवर्त्यं भ्रांतिज्ञानमेव स्यादित्याह मिथ्याज्ञानेति। तृतिये
संस्कारः स्यादित्याह तत्संस्कारोत आवरणानुपपत्त्या ग्रहणादिविलक्षणग्रहणनिवर्त्यमज्ञानमित्याशंक्यान्यायोपपत्ति
माहातएवेति विक्षेपहेतुत्वमपि तेषामेवेति च शब्दार्थः। अज्ञानशब्दस्यान्यथास्युत्पत्तेर्मैवमित्याहेनेत्याहेति। संस्कारमात्रमेव शे
षो यस्याज्ञानस्य तत्संस्कारमात्रशेषमित्यज्ञानाभावः प्रतियत इत्याशंक्याह तत्रापीति। अहंकारादिविक्षेपस्य विपरीतरूपस्य
संस्कारमात्रस्य शेषो यस्मिन् ततत्थोक्तं शेषशब्दो भावप्रधानः तच्छेषत्वं यथा स्यात्तथा सुषुप्त्यादौ स्थित्वा जागरादौ कर्मो

तत्व॰ ५६
दिवज्ञात् विक्षेपरूपेण प्रादुर्भवति तत्त्वानवभासविक्षेपहेतुज्ञानमेष्टव्यम्। इतरथा संस्कारमात्राद्विक्षेपप्रादुर्भावासंभवा
त्सुषुप्त्यादौ मुक्त्यापत्तेश्चेति टीकार्थः। सुषुप्त्यादावज्ञानस्यकल्पकाभावात् कथं तत्रावस्थानमिति टीकार्थानभिज्ञः शंकते य
कमिति त्र्यस्तानवभासानुपपत्त्या तत्राज्ञानसिद्धिः नवान्यथासिद्धिः। तथाहि किं तत्रत्वादनवभासः। उत मिथ्याज्ञानात्स्वहोत
त्संस्काराद्दृष्टवाग्रहणात्। किंवा कर्मणः उतान्यस्मादिति विकल्प्याद्यं दूषयति। नतावदिति। नचानन्य। निमित्तत्वादित्यत्रा
स्यविकल्पस्य निरस्तत्वात् पुनस्तन्निरसनमनुपपन्नमिति शंक्यं मतभेदेन पुनर्निरासासंभवादित्यर्थः। द्वितीयं दूषयति नापी
ति। सुषुप्तेः सर्वकार्यप्रविलयरूपत्वात्तत्र मिथ्याज्ञानाभाव इत्यर्थः। तृतीयं दूषयति। नापि तत्संस्कारेति। प्रतिबंधकत्वाभावेन राम॰
नुमाह। सत्त्वपीतीति विमतो नतत्त्वावभासप्रतिबंधकः संस्कारत्वात् रजतभ्रमसंस्कारवदित्यर्थः। चतुर्थं दूषयति। नाप्यग्रहणे ५६

ति किमग्रहणं स्वरूपस्य ग्रहणस्वरूपस्य ग्रहणस्याभावः उत आगंतुकस्य नाद्य इत्याह स्वरूपेति। स्वरूप इति हेतुगर्भविशेषणं
द्वितीयं प्रत्याह स्वयंप्रकाशमान इति। कादाचित्के ग्रहणाभावेप्यात्मनः स्फुरणात्तत्तस्य प्रतिबंधकत्वमित्यर्थः। पंचमं निरस्यति। ना
पीति। अनवच्छिन्नानंदात्मचैतन्यस्यानवभासप्रसंजनमिष्टमिति शंकां निरस्यति अणुमात्रस्येति। अज्ञानप्रतिबंधे सत्यपि य
थाचिन्मात्रावभासस्तद्वत् तथा कर्मप्रतिबंधकपक्षेपीत्याशयेन शंकते ज्ञानेपीति वैषम्यादित्याह नतस्येति। अज्ञानस्य चित्प्रति
भास्यत्वात् प्रतिबंधकत्वमित्याशंक्य किमेतत्त्वमनमस्त्रियोच्यते उत मन्मतमिति विकल्प्याद्यं प्रत्याह नवाज्ञानस्येति फलोदय
नुपपत्तिगम्यत्वात्कर्मणोपीत्यर्थः। द्वितीयं प्रत्याह नवेति। न केवलं प्रतिबंधकत्वे मानाभावः। अस्ति वै परित्येमानमित्याह संस्का
रत्वादिति। विमतानि न प्रतिबंधकानि संस्कारत्वात् भ्रांतिसंस्कारवत्। नवासिद्धिः कर्मशब्देन यागादिसूक्ष्मरूपाभिधानादि

त्यर्थः प्रतिबंधकांतरस्य चानिरूपणादनादिभावरूपाज्ञानमेवष्टव्यमित्याह तस्मादिति। अस्वंउतमोगुणस्यतत्प्रतिबंधकत्वात्तत्रा
विशेषादज्ञानसिद्धिरिति शंकते ननुद्रव्यांतरमिति। प्रमाणाभावान्नैवमित्याशंक्याज्ञानमात्रं सनुतमः प्रमादेसंजयत्युतेत्युनयसि
द्धस्यतमसः प्रतिबंधकत्वे संभवान्नाज्ञानकल्पनमिति त्याह किमज्ञानेनेति। विकल्पासहत्वान्नैवमित्याहनैतदिति द्रव्यांतरं नित्यम
नित्यं वा। नाद्य इत्याह ब्रह्मेति। कुंभप्रतिपत्तिप्रतिबंधकसंतमसध्वंसकुंभोपलंभवत्प्रतिबंधकभंगेन ब्रह्मप्रतिपत्तिर्वक्तव्या नवनि
त्यवतद्भंगः सुकर इत्यर्थः। द्वितियेपितत्किंकर्म्मणानिवर्त्यते उतज्ञानेनेति। नाद्यो मानाभावादयुक्तश्चेत्यभिप्रेत्याद्वितीयं दूष
यति। ज्ञानेनेति एवं स्वपक्षं प्रसाध्य परपक्षं प्रतिक्षिप्य मुपसंहारयति। अत्रेति। भट्टमताद्विशेषमाह सर्वेति। पंचस्थलेष्वेवभट्टा
ट्टमते आस्यनु सर्वत्रेति विशेषः। जल्पनेहेनुमाह वेदांतार्थेति वेदांतव्याख्यातृत्वात्तस्यापि संप्रदायवित्त्वं तत्राह गहनेति। वे

दांतार्थश्चासौ गहनश्चेति वेदांतार्थगहनस्तत्र संप्रदायहीन इत्यर्थः। वेदांतार्थगहनोयः संप्रदायस्तद्धीन इति वा विग्रहः। तर्हि तज्जल्प
ननिरासप्रयासो मुधा तत्राह दुर्ज्जनेति। दुर्ज्जनाः श्रौतस्मार्त्तमार्गाननुसारिणः जल्पनमाहनकिलेति। संसारकार्यानुपपत्त्याज्ञा
नं कल्प्यतमित्याशंक्य परमार्थत्वात्तस्माज्ञानकार्य्यत्वमित्याह सकलेति। सता सोम्य तदा संपन्नो भवतीत्यादिवाक्यात्सुषुप्तौ ब्र
ह्मभावप्रतिपत्तेर्नाज्ञानलक्षणं प्रतिबंधकमस्ति ततश्च न तस्य संसारहेतुत्वमित्याह। वस्त्वाश्रयेपीति। एवं ब्रह्मलोकं न विंदंति
सतिसंपद्य न विदुरिति वा ज्ञानस्थितिप्रतिपत्तेर्वंचनांतरस्य च विक्षेपाभावाभिप्रायत्वात्। अज्ञानस्य कथं संसारहेतुत्वाभा
व इत्याशंक्याहासंसारेति। संसारविमोक्षात्प्रागविच्छिन्नमुत्तरकाले च विच्छिन्नमज्ञानं नेत्यर्थः। विसकाशस्याविरोधित्वा
ज्जप्रकाशस्य च सुतरां विरोधित्वान्नाज्ञाननिवृत्तिसंभव इत्यर्थः। किंतर्ह्यनवभासनिमित्तमित्याशंक्याहकिंत्विति। अय

तत्व० ५८ हणादेर्वानवभासतिमितमित्याह भ्रांतीति चशब्दात्संस्कारस्याज्ञानत्वमुक्तं भ्रांतेरज्ञानत्वेऽपि रत्नेत्यर्थान्तं संस्कारस्याज्ञान
त्वेऽनिरस्तत्वं स्यादग्रहणं तद्योग्यताया प्रतिषिद्धिमित्यभिप्रेत्य भ्रांतिं निरस्यत्ययं प्रत्यय इति भिन्नातिन्नविषयत्वेन सर्वप्रत्ययपयार्थ्या
त्भ्रांतिसिद्धिरिति किंशब्दार्थः प्रश्नमत्वोत्तरमाहाहंकारेति। सिद्धांतिसोयहासमाशयमाविष्करोति अहो इति विस्मरणशी
लत्वमाह खंड इति विमतं प्रमाणं भिन्नविषयत्वात् खंडो गौरिति प्रत्ययवदित्यर्थः विमतमप्रमाणं निषिध्यमानविषयत्वात् इदं
रजतमिति प्रत्ययवदित्यनुमानं विरोधं शंकते नन्विदमिति। किं निषिध्यमानविषयत्वमात्रं हेतुरुत प्रतिपन्नोपाधौ निषिध्यमानवि
षयत्वं नाद्यो व्यभिचारादित्याह। तत्राद्यमिति। द्वितीयमनुवदतीदं रजतवदिति। इदमि प्रतिपन्नं रजतं तत्रैव निषिध्यते नेदं रजत
मिति। तथात्मनि प्रतिपन्नं मनुष्यत्वं तस्मिन्निषिध्यत इति तस्य भ्रांतित्वं खंडो गौरित्यस्य तु न देहे परित्याज्य भ्रांतित्वमित्यर्थः एषो राम० ५८

पि हेतुस्तत्र व्यभिचारतीत्याह न खंडो गौरिति गोत्वोपाधौ प्रतिपन्नस्य खंडस्य न तत्र निषेधः किं तु मुंड इति न व्यभिचार इत्याशंक्या
ह। नायं खंड इति किं खंडस्य केवलमुंडे निषेधः उत गोत्वोपहिते। नाद्यः। अप्रसक्तेः इह भूतले घटो नेत्यत्रान्यत्र भूतलसंसृष्टतया
प्रतिपन्नस्य स्मर्यमाणस्यान्यत्र निषेधो दृष्टो न वा खंडः कदाचिदपि मुंडे प्रसक्त इति कथं निषिध्येत। द्वितीये गोत्वोपहितमुंडे खंडस्य
निषेधसमये विशेषणीभूतगोत्वे निषेधः स्यात् यथेदमिति प्रतिपन्नमिदं रजतोपहितशुक्तिव्यक्तौ निषिध्यते तद्वत्तथा च प्रतिप
न्नोपाधौ निषिध्यमानविषयखंडज्ञाने व्यभिचार इत्यर्थः। गोत्वमुपाधिर्यस्य व्यक्त्यंतरस्य तद्गोत्वोपाधितस्मिन्निति विग्रहः। गोत्वे
वावाधिगोत्वोपाधिस्तस्मिन्निति वा। अनुच्छिन्नव्यवहारत्वमुपाधिरिति वारयति। तत्रेति। नायं खंडो गौरिति निषेधप्रत्ययोत्तरका
लमपि खंडे गोव्यवहारो लक्ष्यते न तथा ब्रह्मसाक्षात्कारादूर्ध्वं मनुष्यत्वव्यवहार इत्यर्थः साधनव्यापकत्वान्नायमुपाधिः साधु

तत्व० ५९ रित्याह तदहमिति। साक्षात्कारोत्तरकालमपि प्रारब्धकर्म्मानुरोधादहं मनुष्य इति व्यवहारदृष्टेः साधनव्यापकत्वेन प्रमाण्यं स्या
दित्यर्थः प्रारब्धकर्मसमाप्तेनूत्व्यवहारस्योच्छेदात्र साधनव्यापकत्वमित्याशंक्याह मोक्ष इति। तत्केनं कं पश्येदिति मुक्तौ सकलव्यव
हारोच्छेदप्रतिपत्तेः कथमनुच्छेद इत्याशंक्यास्मन्मते सर्वस्यावोधविलासत्वात्तद्ध्वंसे तद्ध्वंसः तत्त्वतु समस्तपरमार्थत्वादनुच्छेद इ
त्याशयेनाह तत्त्वेनेति। भिन्नाभिन्नविषयत्वामसिद्धमिति शंकते जातिव्यक्तीति। अत्यंतभेदे सत्ताभेदे च जातिव्यक्त्यादिभाव
स्यासंभवाद्भेदाभेदावित्यर्थः। तेषामभावादित्यस्यैषोऽर्थः। तत्तावच्छरीरात्मनो जीतिव्यक्तिता। उभयोर्द्रव्यत्वात्। अत एव न गु
णगुणीभावः नापि कार्यकारणता शरीरस्य भौतिकत्वान्नापि विशिष्टस्वरूपतादंडवैशिष्ट्यस्यैवं तत्र तावच्छरीरस्यात्मातं
त्रत्वात्। न वांशांशिता। आत्मनो निरवयवद्रव्यत्वादिति। किमिति तेषामिति लिता नाप्रयोजकत्वमुत प्रसक्तानां योमेलनस्य बा राम० ५९

दिरप्यभावादिति चेतसि निधाय चरमं निरस्यति। तर्हि शरीरेति। न च प्रयोजकगौरवप्रसंगः। त्वयापि तस्येष्टत्वादित्यर्थः। शरीरा
त्मनोर्भेदाभेदानंगीकारे सिद्धान्तविरोधोपीत्याहान्यथेति। जातिव्यक्त्यादीनामन्यतमस्य प्रयोजकत्वमित्यभिनिवेशश्चाद्ध्योपिसु
वाद इत्याहास्ति चेति। सकलस्य ब्रह्मकार्यत्वान्न जीवकार्यतेत्याशंक्य जीवस्य तदभेदाज्जीवकार्यत्वमप्यस्तीत्याह ते तत्त्वेनेति। असि
ध्यादिदोषवैधुर्यादनुमानं निरवधमिसुपसंहरति तदिति। अहं मनुष्य इत्यादिप्रत्ययानां याथार्थ्यान्न भ्रांतित्वमित्येवोचस्यं प्रति
समवायिकारणपर्यालोचनयापि भ्रांतित्वं प्रतिक्षिप्यत इत्याह किं चेति। किं भ्रांतिरंतःकरणपरिणामः आहो आत्मपरिणाम
इति विकल्प्याद्यमनूद्य दूषयति। भ्रांतिज्ञानमित्यादिना मृज्जस्य घटस्य तत्त्वनाश्रयत्ववदाश्रयत्वमज्ञानस्यांतःकरणपरिणा
मत्वेन स्यादित्यर्थः। जपाकुसुमलौहित्यस्य स्फटिकेषु स्फुरणवदात्मन्यज्ञानप्रतिभाससंभव इति शंकते अंतःकरणेति। भे

तृत्व० दाभेदमतेप्यासएवनसंभवतीत्यभिधायिसंप्रतितदंगाकस्योत्तरमाह।तथापीति।भूतेरात्मसंबंधःसन्असत्वानतावस्यत्व
६० मित्याहान्यथाख्यातीति।नाप्यसत्वमपरोक्षप्रथानुपपत्तेरित्यर्थः।द्वितीयंप्रत्याहनवेति।निरवयवद्रव्यत्वेनपरिणामायोग्यत्वा
दितिहृत्वर्थःपरिणामित्वमंगीकृत्यज्ञानकारेणपरिणामोऽस्त्वित्याहनवेति।सुषुप्तौहितस्यनकिंचिदवेदिषमितिपरामर्शात्सु
षुप्तौज्ञानमुपेयंनचनित्यं।करणविरमेपिभावात्।तथाचैकज्ञानाश्रयस्यज्ञानांतराकारेणानपरिणतिरित्यर्थः।तन्मतेज्ञानस्य
गुणत्वमुतद्रव्यत्वंनाद्यइत्याहज्ञानगुणस्येतिनित्यज्ञानगुणस्येत्यर्थः।प्रतिज्ञातेर्थेहेतुमाह।यांतरेति।एकद्रव्याश्रितरूपरसाद्य
गुणद्वयव्यावृत्त्यर्थमर्थांतरेतिविशेषणं।कटकाधारहेम्नस्तदैवरुचकानाधारत्ववत्रित्यज्ञानाश्रयस्यज्ञानांतराश्रयत्वानुपपत्ते तृम०
रित्यत्वपक्षोपिदुर्घटइत्यर्थः।ज्ञातिज्ञानासंभवेतिसंस्कारोग्रहणंकिंवानस्यादितिशंकामुपसंहारव्याजेननिरस्यतित ६०

MEMORIAL

स्मादिति।मिथ्याज्ञानाभावान्नतत्संस्कारसंभवः।नाप्यग्रहणंग्रहणस्यस्वभावतयातदभावासंभवादित्यर्थः।कूटस्थेज्ञान
संबंधासंभवमाशंक्याहानादीति।अथवात्मन्यज्ञानाभ्युपगमेज्ञानेनतन्निरासोवक्तव्यः।नवसेसंभवतीतिधर्मान्यथात्वेअ
न्त्रफलवद्धर्मिण्यप्रथात्वप्रसक्तेरित्याशंक्यधर्मस्यसमारोपितत्वान्नैवमितिपरिहरतिअनादीति।इष्टानिष्टसाधनज्ञानपू
र्विकेप्रवृत्तिनिवृत्ती।नेवनसर्वसंकरमतेसंभवतःसर्वस्यकीर्णत्वात्सत्त्वादिदोषग्रहग्रस्तत्वाज्जीवनमपिदुर्लभमभिप्रेत्यो
पसंहरत्यलमतिप्रसंगेनेति।अज्ञानस्योत्तरत्रापिसाध्यमानत्वात्पौनरुक्त्यमित्याशंक्यापरिहरत्यत्रेति।उत्तरत्रप्रमाणांत
रस्योच्यमानत्वान्नपौनरुक्त्यमित्यर्थः।प्रागसतोनिमित्ताधीनसत्ताधीनसत्ताकत्वंनैमित्तकत्वमितिद्वितीयकल्पंनिराकु
र्वन्ज्ञानसाधनफलमाहतत्रवंभूतेनेतिटीकायामतःशाङ्क्यमिथ्याज्ञाननिमित्तइत्यनेनसंबध्यतेकार्यस्यसुषुप्त्यादौक

तृत०
६१

रणान्मनास्थितस्य पुनः समयांतरे भिव्यक्तिरतः शद्वार्थः। अनवभासहेतुत्वज्ञानाध्यासस्य प्राथम्यादहंकाराध्यासस्य कथं प्रा
थम्यमुक्तमित्याशंक्याह निष्कलंकेत्यादिना आत्मानाध्यासेनादिसिद्धे पिकारादिवित्क्रमध्यासमाश्रित्य प्राथम्यमाहेति संबंधः।
अनवभासस्यागंतुककलंकनिमित्तत्वं निराकर्त्तुमाद्यं विशेषणं। अवभासहेत्वभावभासशंकां व्यावर्त्तयितुं चैतन्येति। अंश
स्य दुःखरागादेः स्वतोसंभवात्तद्धेतुत्वेनाप्यज्ञानाध्यास आश्रयणीय इत्याह निरंशेति। बाधकस्वरूपज्ञानादेः स्वतोसंभवा
दध्यस्तत्वं वक्तव्यमित्याहाज्ञानादीनि। संज्ञायादिएदिश्शद्वार्थः अहमित्यत्र ग्रंथे शांतरानवभासाशंक्यांशांतरं समर्थितं। तदसं
गतं पूर्वपक्षसिद्धांतानुपयोगादित्याशंक्यांशांतरनिरसनमध्यासाभावोपयोगीत्याह विरंजतमिति। अंशांतरसिद्धाव
ध्यासिसिद्धिरिति सिद्धांतप्रयोजनमाह यथेति। वक्ष्यत इत्संहकारटीकायामित्यर्थः। अहंकाराध्यासमाश्रित्य शरीराध्यासमा

राम०
६१

श्रित्यानन्विदमित्यत्रसत्वेनोपपद्यते। तस्य जडत्वेनाहंकारसमानयोगक्षेमत्वादित्याशंक्य तासर्यमाह न त्वंतःकरणेति। न केवलं
पृथगुपलब्ध्यभावोपि त्वभेदेनेत्याहाध्यस्ततयेति। अधिष्ठानतत्त्वबोधापोद्यत्वादप्यध्यस्तत्वं युक्तमित्याहात्मतत्त्वेति न तस्य प्र
पाउत्क्रामंतीत्यादिपुलयश्रवणादित्यर्थः ततो वैलक्षण्यमाह शरीरं पुनरिति। अध्यस्यमानमधिष्ठानसमानरूपाधिकृततयो
पलभ्यत इदंत्वन्यथेत्याहेदमिति। आरोपितस्य केवलसाक्षिवेद्यत्वं दृष्टं तद्वन्नेत्याह केनलति। तत्र हेतुमाह। च्छुरैरिति। इदमंशा
रोपितरूपानततोन्यत्रोपलभ्यत इदंत्वन्यथेत्याहलोकांत इति। किंच शरीरस्यात्मन्यध्यस्तत्वे तत्रैव लयः स्यादज्ञानापरिकल्पित
सर्पादिवदिनान्यत्र अन्यत्र लयः श्रूयते पृथिवीं शरीरमित्यत्र अतोपि नाध्यास इत्याह भूतेष्विति। अध्यस्तत्वापत्तीत्याभावेपिप
रिकल्पितोपकरणत्वस्यासिद्धेरित्याशंक्य शरीरादेः कल्पितत्वमुक्तं तच्चारुकल्पितोपकरणत्वस्यासिद्धेरित्याशंक्याह शरीरादी

तत्व० ६२

तिपदार्थस्वरूपस्य तादर्थ्येन स्पष्टत्वात्स्वरूपेणापि मिथ्यात्वमनुमातुं शक्यत इति संबंधः। तादर्थ्येनात्मार्थत्वेनेत्यर्थः। आत्म
न आप्तकामत्वात्कथं शरीरादेस्तदुपकरणत्वं तथा कल्पितोपकरणत्वं चोपे। क्षितं स्यादित्याशंक्य तादर्थ्येनेत्येतद्विवृणो
ति मिथ्येति। मिथ्याध्यासो कल्पितश्चेति मिथ्याकल्पित। सव कर्त्ता भोक्ता प्रमाणैस्तावदोषसंयुक्तश्चात्मा चेति तथोक्तः
ज्ञानबाध्यत्वं मिथ्याशब्दार्थः समारोपितत्वं कल्पितपदार्थः। शरीरादेरात्मार्थत्वं प्रपंचपतिकार्यत्वेनेति। कार्यतावांकर्त्रादि
भिर्यथाक्रममनुषंगः विमतं कल्पितं कल्पितोपकरणत्वात्स्वप्नावाप्तछत्रादिवदित्यर्थः। छत्रादेरेव कल्पितत्वं नोपक्रियमा
णस्येति दृष्टांतवैषम्यमाशंक्य दृष्टांतांतरमुक्तं टीकायामिति द्रष्टव्यं। ऐंद्रिएकत्वादेः स्वप्नवदुपपत्तिः पृथिवीशरीरमि
त्यत्र शरीरस्य मृते पुनात्यंतिको लयो निर्दिष्टः। तथात्मोत्क्रांतावपि शरीरणि रोपत्वं भोयुक्तं। चिदधिष्ठानस्य तत्रापि भावा

राम० ६२

दित्यर्थः सप्रयोजनस्यैवोपसंहरणादविवक्षितत्वं विषयस्येत्याशंक्योपलक्षणपरतया व्याचष्टे तादृगिति। नित्यशुद्धादिल
क्षणं वस्तु तादृक्पदार्थः। सचासावर्थश्चेति तदर्थः सविषयो यस्यासौ तदर्थो विषय इति विग्रहशंकां व्यावर्त्तयति तस्यैवेति। अस्मा
त्मा वासौ वनुभवश्चेति तथोक्तः अर्थशब्दस्य विषयवाचित्वं व्यावर्त्तयत्स यथार्थ इति। शास्त्रारंभस्यासिद्धत्वादक्षरव्याख्यानमेवक्रि
यतामथशब्द आनंतर्यार्थ इत्यादि किमाहेत्यादिनेति शंकानिवृत्त्यर्थमाह कोयमित्यादिसूक्तं। तत्रादिशब्देनास्यानर्थहेतोः प्र
त्यितरप्युपात्तमिति शंकां निरा। यितुमाह सर्वलोकेति। आह कोयमित्यादेरध्यासपरत्वे एकेन भाष्येणाध्याससिद्धेः किंबहुभि
रित्याशंक्याध्यासलक्षणादिपरत्वान्नवैयर्थ्यमित्युक्तं तत्रापीतरेतरानुपपन्नं अध्यासपरत्वं लक्षणादिपरत्वं चेकमुतनाना
प्रथमे उत्तरवैयर्थ्यं द्वितीये परस्परपराहतिः। एकस्योभयरूपत्वानुपपत्तेरित्यत आहेदानीमिति। लक्षणादिताध्यासस्य प्रतिपि

पादयिषितत्वाल्लक्षणादावचांतरतात्पर्य्यमध्यासेमहातात्पर्यमितिनव्याहतिरित्यर्थः। कथंपुनः प्रत्यगात्मनीत्यतःप्राक्‌नंस
नूपरांतदारभ्यसंभावनापरमितिटीकार्थः। अस्तुतः सिद्धाध्यासोपस्थापकत्वेपियथातथापीत्यादिभाष्यस्यार्थवत्त्वंतल्ल
क्षणादिभाष्यस्यापीत्याशंक्याहलक्षणेतितथापीत्यादेरध्यासानुवादेनविषयादिपरत्वेनार्थवत्त्वंतथास्यलक्षणादिप
रत्वात्। नवतघुस्त। अन्यतएवलक्षणादिसिद्धेरित्यर्थः प्रमाणाभाष्यस्यसंभाविताऽसंकीर्णबुद्धिजनकत्वाभावान्नल
क्षणादिवदर्थवदितिचोदयतिकिमितीति। अध्यासस्यसंभावनादिबुद्धिजननाद्द्वैयर्थ्यमित्याहतत्राहेति। अनिर्णीतस्याऽसंभावि
तस्यचनिर्णयोनुपपन्नइतिवदताऽलक्षणसंभावनेअपेक्षितेइत्युक्तंस्यात् तथाचविरोधइत्याशंक्यलक्षणादेरनपेक्षित
त्वंनब्रूमः किंतुप्रमाणबलादेवतत्सिद्धिरित्याहप्रमाणमितीति। यत्रत्वस्यसर्वमात्मैवाभूत्तत्केनकंपश्येदितिव्यावृत्तिसंभा

वनयोर्निराकरणात्कथंसंभावनादीत्याशंक्याहस्वदेशेति। यद्यथात्मसाक्षात्कारादूर्ध्वंसर्वस्यासंभावितत्वात्तथापिव्यवहाराव
स्थायांसंभावितत्वादिवटतरत्यर्थः। प्रमाणात्सिद्धेपिसंभावनादेःपृथगपेक्षादर्शनाल्लक्षणादिकमर्थवदितिशंकते। नचेनुमा
नादिति। कार्यलिंगेनकारणमात्रप्रतिपत्तौतद्विशेषब्रह्मपरमाण्वादिषुलक्षणादिकमर्थवन्मानंदृष्टमित्यर्थः। ननुप्रत्यक्षदृ
ष्टपिधरित्र्यादौलक्षणापेक्षादर्शनादध्यक्षानुभवनिर्णयेविशेषतोदुःसंपादमितिकथमुक्तमितितत्राहविशेषतइति।
सामान्यतोदृष्टेलक्षणाद्यपेक्षायामप्यसाधारणाकारेणप्रत्यक्षतयादृष्टेनान्यापेक्षेत्यर्थः प्रमाणभाष्येणाहममाभिमा
नएवसिध्यतिनाध्यासइतिकथंतयोरैक्यादित्याशंक्यसमुदायतात्पर्यमाहतत्रेति। तत्रप्रमाणभाष्येतानापन्नोद्यत्वमविद्यात्व
प्रतिभाससमानशरीरत्वभ्रांतिता। साक्षात्‌नेमिथुनीकरणात्मकत्वमध्यासत्वंतदसहिलक्षणत्वंमिथ्यात्वंसिद्धांतसाशयमज्ञा

तत्त्व० ६४

नानद्बोदयतिनन्वन्यस्येतिनिमित्तकारणेहेतुषुसर्वासांभायदर्शनमितिकात्साधनस्मरणात्कस्यहेतोरितिकस्माद्धेतोरित्यर्थः।
गृह्याभिसंधिरेवपरिहरति।नानुभवेति।प्रमाणेसत्यप्यनुभवोनेतिव्याहतमितिचोदयतिननुप्रमाणइति।मिथ्यात्वविषयंप्रमा
णमेवनेतिस्वाशयमाविष्करोतिप्रमाणेनेति।बाधेसत्यध्यासानुभवोभवतीतिकथंतस्याध्यासनिवर्तकत्वादित्याशंक्याहबा
धानुपपत्तिरितिसत्त्वेआत्मवद्बाधानुपपत्तेर्मिथ्यात्वमित्यर्थः।अहंमनुष्यइत्यादिप्रत्यक्षप्रत्यक्षशब्दार्थः।विवादाध्यासितो
व्यवहारोध्यासनिबंधनःव्यवहारत्वात्स्वप्नादिव्यवहारवदित्यनुमानेअनुमानशब्दार्थः।प्रमातृत्वादिव्यवहारोव्यवहारशब्दा
र्थः।अष्टवर्षंब्राह्मणमुपनयीतेत्यादिरागमः।आत्मन्यनात्मावभासप्रमाणस्यबाधपुरस्कारेणप्रवृत्तत्वान्नप्रमाणं।।रोप
स्यमिथ्यात्वइतिचोदयतिनन्विहापीति।अन्यस्यान्यात्मताप्रतिपत्तौविवेकप्रतिपत्तिनाथ्येत्तेनुपयोगादित्याशंक्योपयोग

राम० ६५

माहान्यथेतिवासावौभावेइतरेतरविवेकाप्रतिपत्तेरितरेतरावभासएवनसिद्ध्येदित्युक्तंतस्यकृत्स्नमाधिरित्याशंक्याहयौकि
कृति।नचैतावतैवमिथ्यात्वसिद्धेःप्रमाणांतरंन्यर्थमित्यपिशंक्यं।अपरोक्षत्वसमस्यापरोक्षप्रत्ययंविनानिवृत्तेरित्याशयेना
हापरोक्षबाधस्येति।बाधकप्रत्ययंविनामिथ्यात्वासिद्धिश्चेत्स्वयएवसंपाद्यतांकिंलक्षणेनेत्याशंक्यातइति।लक्षणमेवबहुव्य
मित्यस्यायमर्थः।नप्रमाणमात्रेणालंकिंतुलक्षणेनापिमविस्ममितिप्रसिद्धाध्यासलक्षणाभिहितेतल्लक्षणव्याप्तत्वादहं
ममाभिमानोप्यध्यासइतिसत्यतिततश्चबाधकप्रत्ययइतितदुपयोगित्यालक्षणंकथ्यतइत्यर्थः।लक्षणमंगीकृत्यसंभा
वनामाक्षिपतितर्हीलक्षणेति।संभावनांविनानिर्णयासिद्धेःसापिवक्तव्येतिशंकायामाह।प्रमाणेनेति।प्रामाणिकस्या
प्यसंभावनयायोग्यत्वमुक्तंटीकायांतत्कथमसंभावितत्वेप्रमाणिकत्वानुपपत्तेःप्रामाणिकत्वेवासंभावितत्वासंभवादित्याशं

तत्व० मद्वयमप्यनुभूयत इति परिहरति सत्यपीति। नीरंध्रे सवितरि निर्दुष्टकरणस्य कथं सुषिरप्रतिभास इत्याशंक्याह दृष्टवशादित्यौ
६५ त्पत्तिकेति। भविष्यदनिष्टसूचक औत्पातिक इत्यर्थः। असंभावनयाप्रामाणिकस्याप्यपवादवत्प्रमाणेनासंभावना
पाद्यमानादृष्टात्तद्वत्किं न स्यादिति चोदयति ननु प्रमाणेनेति। असंभावनावाहुल्यादसंभावनयाप्रमाणिकस्यापि ह्यपवादोप्यु
क इत्याह्यसंभावनेति। अविषय इत्यत्र विषयशून्यत्वमुक्तं उत विषयत्वराहित्यं नाद्यः शशादेर्भावान्नेतरो स्मत्प्रत्ययविष
यत्वान इत्यत्राहाधिष्ठानेस्यति। अविद्यादिसंगीत्वादसंगित्वमसिद्धमित्याशंक्याह इष्टुर्व्यतिरिक्तस्येति। अध्यासनिमित्तस्या
नंदादेः स्वरूपस्य गुणस्य वांगीकृते। केनचिदित्साद्यनुपपन्नमित्याशंक्याह अधिष्ठानस्येति चैतन्याधिष्ठानत्वात्रातन्मात्रता
नमारोपविरोधि इदमाकारज्ञानवदित्सत आहाधिष्ठानेति। सामान्यविशेषभावेनभेदात्सामान्यज्ञानमविरोधि विशेषज्ञानं तत्व० ६५

तु विरोधि न तथात्र सामान्यादिभेदाभावादित्यर्थः। अविषयादिरूपात्मन्यनधिगते संभावनाबुद्धिरुताधिगत इति विकल्पोभ
यथाप्यसंभवतीत्याह न त्वात्मनीति द्वितीयं पक्षमादायोत्तरयति नैतद्व्यापारमिति। अधिगतेध्यास एव न तिष्ठतीति यदुक्तं तदेव वि
विचनिय। अविषयादिरूपात्मनि किं परोक्षतया प्रतिपन्नेध्यासनिवृत्तिः उतापरोक्षतयेति विकल्पाद्येनानुपपत्तिरित्याहात्मन्य
तिपरोक्षावभासस्याध्यासाविरोधित्वान्नाध्यासनिवर्तकत्वं ततश्चासंभावनाबुद्धिः स्यादित्यर्थः। द्वितीयपक्षस्त्वंगीक्रियत इ
त्याहापरोक्षेति। उक्तत्वादिति। यतो ज्ञानस्यैव निवर्त्तकमित्यत्रेत्यर्थः। संभवस्य प्रकृतत्वात्तच्छब्देन संभवपरामर्शः शंक्येत। न
च संभवतितच्छब्दस्य नपुंसकत्वादित्याशंक्य परिहरति तन्नित्यमिति लक्षणादिनामन्यतमस्यापि वैयर्थ्याभावाल्लक्षणादित्रि
तयमप्युक्तमित्यर्थः। स्मृतिरूप इत्यत्र लक्षणमेवोच्यते नेतर इत्याशंक्याह क्रमेणेति किंशब्दस्याक्षेपप्रश्नेन च प्रयुज्यमानत्वात्य

तत्व०
६६

किमर्थइति न ज्ञायते तत्राह किंवृत्तस्येति किंशब्दादुपरिवृत्तः किंवृत्तस्तस्येति यावत् उभयत्रप्रयोगेप्येकस्मिन्वाक्येनेकस्य श
ब्दस्योभयार्थत्वं यथा गोशब्दस्यानेकत्रप्रयोगेप्येकस्मिन्प्रयोगे ऐकार्थ्यं तद्वदित्याशंक्याह उभयस्येति। अभ्यासइत्युक्ते सा
मान्यज्ञानाभ्यस्त्रमात्मनीत्युक्ते विशेषज्ञानादाक्षेप इत्यर्थः तं अतन्युत्साधतेनेनेति तत्र शब्दः शास्त्रवाचीत किंवानन्तर
त्यर्थवाची आद्ये तत्र शब्दस्य अर्थत्वाद्द्वितीये त्वसंभव अर्थेन तन्त्राकोप्युच्चारणायोगादित्याशंक्याह तन्त्रेणेति आ वृत्त्याघनेकोप
कारकत्वेन सकृत्स्य याजाद्यनुष्ठानवत् प्रश्नापेक्षार्थद्वयविवक्षया सकृदुच्चारणमित्यर्थः। प्रश्नात्सेयपोर्विषयं दर्शयति ल
क्षणेति। प्रश्नोत्तरस्योच्यमानत्वाल्लक्षणार्थः किंशब्द इति शंकते उभयमत्रेति। अत्रामयं विवक्षितं वेन प्रतिवचनसमये स
न्तुदेश्यं यस्य तदर्थनिर्णयप्रधानं तस्य भावस्तत्त्वं तस्मादित्यर्थः अर्थनिर्णयपरत्वमात्रेण कथं वादत्वमिति शंकायां तत्स्वरूप राम०
६६

माह तत्रेति कथा त्रिविधा वादो जल्पो वितंडा चेति तासां। कथानां मध्ये वादः प्रदर्श्यते। पक्षश्च प्रतिपक्षश्चेति पक्षप्रतिपक्षौ तयोः परिग्र
हो यस्मिन् स तथोक्तः तावत्युक्ते जल्पवितंडयोः प्रसंगः तदर्थं प्रमाणतर्केति। प्रमाणं च तर्कश्चेति प्रमाणतर्कौ ताभ्यामेव स्वपक्षसा
धनं परपक्षोपालंभश्च यस्मिन्स तथा निर्दिष्टः। जल्पवितंडयोश्छलजातिनिग्रहैरपि साधनोपालंभौ अत्र तु न तथेत्यर्थः। सिद्धांता
विरुद्ध इत्युक्त्या अपसिद्धांतनिग्रहप्रवेशमाह पंचावयवेति विशेषणेन न्यूनाधिकौ तथा सिद्धाद्यहेत्वाभासानां प्रवेशः सूचितः स्वप
त साधनपरकीयसाधनदूषणसमर्थेनायं शब्दादि शब्दोपलक्षणैः प्रजल्पैः पंचभिरवयवैर्युक्त इत्यर्थः। भवत्वेवं वादस्वरूपं प्रकृते
तु किमायातमिति वीक्षायामाह वादीति एवंभूत इति दुरधिगमवस्तुविषय इत्यर्थः। स्वरूपविषयत्वेन प्रश्नोत्तरस्य प्राथम्यं चेत्
तद्यनवदुसरदुरूहोयमाक्षेप इति कस्मान्नोक्तवानित्याशंक्यैवं कथने श्रोतुः कुंठितमतितया प्रतिवचनार्थप्रतिपत्तिर्न स्यादित्यभि

तत्व० ६७

प्रायेणैवंप्रतिवचनमित्युक्तेनाक्षिप्तप्रतिवचनेन। तत्राक्षेपप्रश्नयोरुभयोरपिकृतत्वादाक्षिप्तंपृष्टमितिमत्वेत्येदयुक्तमित्या
शंक्याध्याहारेणटीकांयोकरोति। तेनेति। आक्षिप्तमपिपृष्टमेवेतिमत्वाप्रत्युक्तमित्यन्वयः। ॐप्रा आक्षेपस्यापिविद्यमानत्वात्क
थंपृष्टमेवेतिमननमित्याशंक्याहाक्षेपरूपमिति। अभिप्रायमजानतेवेत्यध्याहारः। श्रोतर्य्यनवबोधारोपणरतस्यानुचितकारि
त्वबुध्याप्रतिवचनाप्रतिपत्तेरात्मन्यनवबोधान्तरोपणामित्यर्थः। प्रश्नस्यापिप्रायत्वात्कथंत्वाभिप्रायंविवृणोतीत्युक्तमित्याहश
क्याह। पुनरसावितिपयप्याक्षेपःप्रश्नाभिप्रेतःपुरातथापिप्रश्नप्रतिवचनानंतरमाक्षेपोपाख्यानमित्यर्थः। परोक्तेर्वादकथात्वद्यो
तनार्थत्वमितिकथंनियमोन्यत्रापिपरोक्तेःसंभवादितिचोदयति। ननुशास्त्रेष्विति। अर्थनिर्णायपरेग्रंथेपरोक्तेरतदेवफलमि
त्याह। नेत्याहेति। अध्यासस्वरूपेपृष्टेस्मृतिरूपःपरत्रपूर्वदृष्टावभासइतितत्स्वरूपकथनमित्यघिगंतुंशक्येतेतनअप्रश्नवाक्ये राम० ६

तिटीकावैयर्थ्यमाशंक्याह। ननुलक्षणेति। आकांक्षाद्यनुसारेणपदानामन्विताभिधायित्वादध्यासपदाभावेसाकांक्षत्वेनानर्थ
क्यात्पूर्ववाक्यस्थपदाध्याहारे। मनाकिंनप्रदर्श्यतइतिसंबंधः। नतावदयमेकांतेनाविषयइत्यत्रसंभावनाप्रदर्शितेत्याशंक्या
हप्रथममिति। प्रथमदर्शनेहेतुत्वेकिमितिशंकायामाहस्वरूपमिति। परोक्तेःप्रयोजनंपृच्छतिनन्वाहेति। वादकथात्वद्योतन
र्थेपरोक्तिरितिवक्तुंशास्त्रस्यवादरूपतामाहवादेति। तत्रहेतुमाहार्थनिर्णायइति। अर्थनिर्णयेअथोअर्थपत्रसाधसंधप
जरेणपदानामन्विताभिधायित्वादध्यासपदाभावेसाकांक्षत्वेनानर्थक्यात्पूर्ववाक्यस्थपदाध्याहारेणान्विताभिधानंप्राप्तमि
त्यर्थः। अभ्यासादिदोषाभावादार्थिकमपिविशेषणंकस्मादुपादीयतेतनस्त्वत्रेतिटीकानुपपत्तिमाशंक्याहननुपरस्येति। भ्रा
करणाविरोधाभ्रमःस्मृतिशाद्वस्यकर्मपरंतत्तिशंकतेननुकुञादीनामिति। भावइतिसूत्रेणभावेघञादिविधानवदकर्तरिच

तत्व० ६८ कारक इत्यनेन कर्मादौ घञादिविधाने थकर्त्तरि च कारके संज्ञायामिति सूत्र कर्तृव्यतिरिक्तकारके संज्ञायां घञादिप्रत्ययस्य वि
हितत्वात् स्मृतिशब्दस्य न योगवृत्त्या कर्मपरत्वमित्यर्थः। कर्मणि भवि वा विशेषेण घञादयो वृद्धैः प्रयुज्यन्ते कोभवता दायो दत्तः
को भवता लाभो लब्धः। तथा पाकस्त्यागो राग इति व्याकरणस्य वृद्धप्रयोगमूलत्वात् स्मृतिशब्दस्य कर्मपरत्वं युक्तमिति समाधत्ते
तत्राहेति सूत्रस्य तर्हि का गतिरित्याशंक्याह कर्तृव्यतिरिक्तेति। अकर्त्तरि चेति चशब्दात् संज्ञायामपि घञादिर्विधीयत इति न सू
त्रविरोधः इत्यर्थः। स्मृतिरिति पदस्य तन्त्रपशब्दस्य वैयर्थ्यमाशंकते। ननु स्मर्यत इति किं शब्दः पञ्चार्थः आक्षेपार्थो वा आद्यं प्रत्याह
स्मर्यमाणेति। अस्मर्यमाणजतादौ स्मर्यमाणेन योयमात्तस्मात् सार्थ इत्यर्थः। द्वितीयमनुवदति। ननु किमुपमेति संस्का
राद्युद्बोधविषयत्वादिति शेषः। किं संस्कारोद्बोधं विषयत्वमात्रं हेतुः। तं संस्कारमात्रजबोधविषयत्वं। आद्ये प्रत्यभिज्ञावि राम० ६८

षयेणाव्यभिचार इत्यभिप्रायेण दूषयति। नेत्याहेति द्वितीयमुत्थापयति ननु चक्षुरादीति। अनुभवविरोधेनोत्तरयति नेत्या
हेति। पुरोवस्थितत्वावभासनादित्यसंबद्धमिदमो गृह्यमाणत्वाद्रजतस्य च स्मर्यमाणत्वादित्याशंक्याह यथेति। सम्यक्
स्खलेरिदं रजतमिति सामान्यविशेषयोः संसृष्टयोरपरोक्षतया स्फुरणवद्भ्रांतावप्युभयोरपरोक्षतया स्फुरणात्तद्विरुद्धं सम
रोपितस्य स्मर्यमाणत्ववचनमित्यर्थः। अपरोक्षसामान्याविवेकाद्रजत आपरोक्ष्यव्यवहारः न संसर्गसंविदस्तीत्याशंक्य
प्रतिभासकृतवैलक्षण्यमाश्रित्य संसर्गसंविन्निरूपते वार्थाभावादिति विकल्प्य प्रतिभासकृतवैलक्षण्यमसिद्धमित्याह
नहीति। द्वितीयमनुवदत्यर्थाभावइति। भविष्यदादिज्ञानमर्थाभावेथस्तितदर्थमाह। अपरोक्षेति किमेतद्युच्छितस्य बाधं
आहोविनयस्येति विकल्प्याद्यं दूषयति। नयेथेति। संविदमनतिक्रम्य वर्त्तमानो वभासो यथा संविदवभासस्तदधीनत्वादि

तत्व० ६९

तिविग्रहः।अर्थसत्ताकुतइतिपृष्टेतदनुभवादितिवक्तव्यंततश्चार्थसंविदिस्सामर्थ्येनेस्यतिसाहसमित्यर्थः।निरालंब
नज्ञानायोगादर्थाधीनःसंविन्निश्चयइत्याशंक्यकिंसंविन्निश्चयात्पूर्वमर्थसत्तानिश्चयेनभवितव्यमितिब्रूषेकिंवार्थसत्तया
भवितव्यमितिविकल्प्याद्यंदूषयति।नह्यर्थेति।अर्थसत्तायांनिश्चितायांसंवित्सत्तानिश्चयइतिपक्षेऽर्थनिश्चयएवनसिद्ध्ये
दितिहिशब्दार्थः।कुतइतिचेत्तत्रवक्तव्यंकिमर्थसत्तानिश्चयःस्वतःआहोस्विद्विषयसंविद्बलात्।नाद्योजडत्वादित्यभिप्रेस
द्वितीयंप्रत्याहार्थसत्तेति।स्वविषयसंविन्निश्चयोपिस्वतःकिंवार्थनिश्चयाधीनःआद्येस्मदभिमतसिद्धिःद्वितीयेर्थ
निश्चयस्यापिस्वतोनुपपत्तेरस्त।द्विषयंसंविदंतरादितिवक्तव्यंततश्चपूर्वपूर्वार्थनिश्चयाधीनउत्तरोत्तरसंविन्निश्चयो
नसिद्ध्यादित्यर्थनिश्चयाधीनःसंवित्निश्चयइतिपक्षंनिराकृत्यार्थसत्ताधीनःसंविन्निश्चयइतिपक्षमुत्थापयति।ननुने राम० ६९

दमिति।पुरोवर्तिनिरजतस्यनिषिध्यमानत्वात्तदसत्त्वं।तदसत्त्वेवसंविदसिद्धिरित्यर्थः।विपरीतंकिंनस्यादित्याहनतत्रेति।
उत्तरसंवेदनइत्यर्थः।प्रथमोत्पन्नतयासंजातविरोधित्वेनप्राबल्यमाहपूर्वेति।निरपेक्षतयाप्राबल्यमाहसदावेति।ने
दंरजतमितिसंसर्गःसंवेद्यतइत्याशंक्याहयथेदंरूप्ययोःसंसर्गसंविदमंतरेणाविवेकात्संसर्गव्यवहारःतद्वदत्रापीत्याहेदं
रजतमितिइदंचरजतंचाताववृत्तेतिइदंरजताभावात्तेषांसंवेदनानिपथोक्तानितेषामितिविग्रहः।व्यवहाराविसंवादा
दिदंरजतयोःसंसर्गसंविद्भावनिश्चयः।उत्तरज्ञानेतुतद्विपरीत्यान्नैवमितिवोदयति।व्यवहारेति।रजताभावज्ञानप्रयु
क्तोव्यवहारोव्यवहारशब्दार्थः।संसर्गज्ञानंसंवादज्ञानाधीनमितिवदतःसिद्धांतक्षतिरित्याहनार्थक्रियेति।स्वसमवेत
ज्ञानंस्वस्यस्वयंप्रकाशमितिपक्षस्यार्थक्रियासंवादलिंगेनसंसर्गसंवित्सत्त्वानुमितौविरोधःस्यादित्यर्थःसंविदोनुमेय

तत्त्व॰ ७० त्वमंगीकुर्वाणप्रत्याहार्थक्रियेति। संवित्सत्त्वमर्थक्रियासंविदधीनं तत्सत्ताकुत इति पृष्टे संविदंतरादिति वक्तव्यं तत्सत्त्वं च संवि
दंतरादिति पूर्वपूर्वासिद्धावुत्तरोत्तरासिद्धेर्न व्यवहारादिसिद्धिरिति स्वतरां च संविन्निश्रयेति। वक्तव्यं तथा च तद्बलादर्थसत्त्वं वक्त
व्यमिति नार्थाभावसिद्धिरित्यर्थः। उत्थितचोद्यनिराकृत्य द्वितीयमुत्थापयति नन्वप्रतिपन्न इति। नचेति शेषः किं प्रतिभाससम
येर्थाभावसंप्रतिपत्तिरुत कालांतरे नाद्य इत्याह नयेथेति। यथा प्रतिभासं रजतस्योपगमादित्यन्वयः। रजतस्य सत्त्वे कथं ज्ञानेति
रस्येत्याशंक्याहोत्तरेति। निरसनयोग्यत्वमाह मिथ्येति। परमार्थसंहैलक्षण्यं मिथ्यात्वं ह्यर्थः द्वितीयास्त्वंगीक्रियत इत्या
हैवेति प्रतिभाससमानकालो नार्थ उपगतश्चेत्तत्कथं तर्हि कालत्रयसंबंधिसत्तानिषेध इत्याशंक्याह लौकिकेति परमार्थरज
तस्यात्राप्रसक्तेः कथं तन्निषेध इत्याशंक्याह। दृष्टेति। रजताभासप्रसक्तस्यापरमार्थरजतस्यापि बुद्धिसत्त्वान्न आत्र प्रतिषेधः। राम॰ ७०

सानान्योपाधौ प्रसक्तस्य द्वृदस्य निषेधवदित्यर्थः। उक्तव्यवस्थायाः किं कल्पकमित्याशंक्य संविद्द्वयमेव कल्पकमित्याह। संवि
द्द्वयेति। इतिसस्य व्यवस्थासिद्धिरित्यनेन संबंधः। संविद्द्वयानुपपत्तिव्यवस्थाकल्पिकेत्यर्थः। अनयोः प्रत्यययोरेका संवित्त्यज्यतां त
थाच नालौकिककल्पनेत्याशंक्याहान्यतरेति। अपह्नवायोगे हेतुमाह। तथा चेति यथान्यतरसंविदपह्नवायोगस्तथोभयसंवि
दनुभवस्ततो नान्यतरापलाप इत्यर्थः नास्त्यत्र रजतमिति कालत्रयासत्त्वं प्रतीयते। मिथ्यैव रजतमभादिति प्रागसत्त्वं। तत्तदु
भयसंविदनुरोधेन कालत्रयनिषेधस्य लौकिकविषयत्वं। सदिदं रजतमित्यनुभवस्य मायाविवर्त्तरूपाविषयत्वमित्यर्थः। पुरो
वस्थितत्वावभासनमन्यथोपपन्नमिति वादयति। नन्वपरोक्षेति अविवेकादित्यत्र रजतस्मरणस्येति शेषः। निरस्तमपि वो
ध्यंगीकारादेकं तु पुनरुपन्यस्यपित्तमिति द्रष्टव्यं अनुभवविरोधान्नैवमित्याह नेत्याहेति पुरोवस्थितत्वावभासनातिरिक्तस्य

तत्व०
७१

ष्टज्ञाद्वार्थेन विभ्रमस्तथाप्यपौनरुक्त्यमिममभिप्रायेणाह केचिदिति। भ्रांतिसमये पुरोदेशसंसृष्टतया रजतस्य स्फुरणं पुरोवस्थि
तत्वाधमासन बाधकज्ञानोत्तरकालमिदमासंसृष्टतयानुसंधीयमानत्वं स्पष्टज्ञाद्वार्थ इति विभागमभिप्रेत्याह विवेकेति। बाधक
ज्ञानोत्तरकालं संसृष्टतया प्रत्यभिज्ञायमानत्वमात्रात् कथं प्राक् संसृष्टत्वप्रतीतावित्याशंक्याहान्यथेति। अननुभूतविषयता
परामर्शस्य संसर्गस्यवाननुभूतत्वात् न तद्विषयपरामर्शसंभव इत्यर्थः। स्पष्टज्ञाद्वस्यार्थांतरमाहाथवेति। संसर्गज्ञानस्य संसर्ग
प्रवृत्तिनिमित्तत्वास्पष्टत्वेति कुतो ग्रहादपि संसर्गप्रवृत्तिसंभवादित्याशंक्यापदार्थेति। नियमेवाह तद्ज्ञानादिति। यो यत्र प्रवर्तते
सतद्ज्ञानादिति प्रसिद्धं। रजतार्थीवेदमिति प्रवर्तते तस्मात्पुरोवर्त्तिद्रव्यं रजततया ज्ञाता प्रवर्त्तत इत्यवश्याश्रयणीयमित्यर्थः। पू
र्वदृष्टावभास इत्यादेरयमर्थः। रजतस्य पुरोवर्तितयाभासमानत्वेन कथं स्मर्यमाणस्वरूपत्वमित्याशंक्याह पूर्वदृष्टेति मुख्यवि

राम०
७१

षयात्तत्र नटितिप्रादुर्भवतः कथं पूर्वदृष्टत्वं घटत इत्याशंक्य पूर्वदृष्टसदृशा इत्येवं परतया व्याकरोति। नहीति। स्मर्यमाणसदृशो
न्यस्यान्यात्मनावभासमानोध्यास इत्येवं लक्षणकरणीकारे ज्ञानस्याध्यासत्वमुपेक्षितं स्यादित्याशंक्य ज्ञानाध्यासपरत्वेन लक्ष
णं व्याचष्टे तदनुपपन्नं ज्ञानार्थयोरन्यान्तरस्याप्यध्यासत्वे इतरस्यापीष्यध्यासत्वं सेत्स्यतीति किं पुनर्लक्षणोपन्यासेनेत्याशंक्या
ह यदेति यद्यप्यर्थज्ञानाध्यासयोरन्यतरनिर्देशेऽन्यतरस्यासिद्धिस्तथाप्यर्थाध्यासलक्षणस्य ज्ञानाध्यासे संभवेनाव्याप्तिः स्यात्त
दर्थं पृथङ्निर्देश इत्यर्थः। तर्हि लक्षणान्तरमेव कथ्यतां कस्मादेतदेव तत्र प्रयोज्यत इत्याशंक्य फलाद्यैवादित्याह तदेवेति। अ
वभासस्यापीदमेव लक्षणमित्यर्थादुक्तं भवतीयतस्ततो न ज्ञानाध्यासस्यापेक्षितत्वमिति योजना। आर्थादित्यत्र कस्यानुपप
त्तिरिति न ज्ञायते अत आह वाक्येति। कथमित्यादेरयमर्थः अर्थाध्यासलक्षणं कथं ज्ञानाध्यासलक्षणं कथं ज्ञानाध्यासलक्षणं

तत्व० ७२ स्यात्।नह्यन्यलक्षणमन्यलक्षणंभवतीतिचोदयतिकथमिति।अन्यलक्षणमन्यलक्षणमितिनेदृशः।अपित्वन्यलक्षणेनान्यपर
तयोरपियोजयितुंशक्यतइत्याहतदुच्यतइतियोजनमेवाहस्मृतेरिति।स्मरणंस्मृतिः।तस्यारूपमिवरूपमस्येतिस्मृतिरूपत्वं।तस्मात्सं
स्कारजन्यत्वेनस्मृतित्वमेवकिंनस्यात्इत्याशंक्यव्यभिचारान्नेत्याहनपुनरिति।संस्कारमात्रजन्यत्वेनस्मृतित्वशंकांनिरस्यतिपूर्वेति।
स्मृतिजनकसंस्कारस्ययन्मूलंतत्पूर्वशब्देनोच्यतेपूर्वंचतत्प्रमाणंचेतिपूर्वप्रमाणंतस्ययोयंविषयविशेषस्तस्यपूर्वानुभवसंभिन्नत
यानवभासकत्वादित्यर्थः।पूर्वानुभवसंभिन्नतयानवभासकस्यस्मृतिरूपत्वमप्यनुपपन्नंप्रत्यक्षवदितिचोदयतिकथमितिवैधर्म्ये
णोत्तरयतिपूर्वेति।प्राक्वृत्तप्रमाणद्वारंमूलंयस्यसंस्कारस्यतथोक्तः।तस्मात्समुत्पन्नत्वादित्यर्थः।अस्मृतित्वेसंस्कारजन्यत्व राम० ७२
मप्यनुपपन्नमितिचोदयति।नन्विति।विमतंनसंस्कारजन्यमस्मृतित्वात्प्रत्यक्षवदित्यर्थः।अनुमानादौव्यभिचारान्नायंहेतुःस्या

दित्याहसंप्रयोगेतिप्रत्यभिज्ञायाःसंस्कारजन्यत्वप्रसंगंपरास्यतिमात्रेतिव्याप्त्यादिसंस्कारेसत्यनुमानादिज्ञानमन्यथानेत्ये
वंलक्षणावन्वयव्यतिरेकौ।चक्षुष्यन्यसंप्रयुक्तेयदन्यविषयज्ञानमुत्पद्यतेसास्मृतिरितिकथमनुमानादौव्यभिचारइत्या
शंकाभिप्रायंविवृणोति।ननुसंस्कारइति।अधिष्ठानज्ञानव्यावर्तयितुमन्यविषयत्वं।अनुमानंव्यावर्तयत्यनंतरमितिसं
स्कारजन्यत्वस्यतपाद्याश्रितत्वात्तेनव्याप्तिस्मृतेर्नकारणांतरंमृग्यमित्यभिप्रेत्याहसंस्कारइति।अनंतरपदव्यावर्त्यमाह
तद्व्यवधानेतिमासिस्मृतिव्यवधानेनेतियावत्।फलितमाहतेनेति।संस्कारोऽन्यज्ञानस्यप्रमाणस्यस्मृतिरूपत्वेशोधप
न्नपीत्याहनचेति।इदमाकारज्ञानाद्रजतार्थिनोनशुक्तौप्रवृत्तिलेशदृष्टावपितत्संसर्गेनापिरजतमात्रज्ञानात्तद्देशांतरेपिप्र
वृत्तिप्रसंगात्तस्मात्संसर्गज्ञानाभावेप्रवृत्त्यसंभवस्यबाधकत्वात्तदाश्रयणीयमितिबोध्यार्थः।संसर्गज्ञानाभावेनप्रवृत्त्य

तत्त्व० ७२

संभवे चोदिते प्रवर्त्तकं किंचिदुक्तं मानं च तदुभयत इत्यसंगतिमाशंक्य निरंतरो सत्त्वयोरित्यनेन प्रवर्त्तकमुक्तमित्याह निरंतरे ति। अंतरं व्यवधानं तद्रहितत्वयोः सति विर्यस्य बोधस्य यो विरंतरोसतीत्यर्थः। इदं ज्ञानादव्यवधानेोत्पन्नं रूप्यज्ञानं प्रवर्त्तकमिति यावत् संसर्गप्रत्यये प्रसक्तिज्ञा प्रमाणं तद्धिनुद्धो हेतुरिति बोदयति। नचेति। प्रत्यक्तिमानमस्तथापि घटत इति परिहरतिनेत्याहेति। एकत्वज्ञानाभावेप्येकत्वज्ञानं जातमिति अविवेकाद्व्यवहार इत्यर्थः संस्कारमात्रजन्यत्वहेतोरप्रभकत्वेन स्मृतावसिद्धिः शंकितसानुपपन्नेह जन्मन्यनुभवाभावेपि जन्मांतरे तिक्ररसस्यानुभवत्वेतद्धेतोः संभवादित्याशंक्याह जन्मांतरेति। जन्मांतरे नुभवसंभवेपि जन्ममरणव्यवहितत्वात् तस्य स्मृतिजनकत्वमिति शाबरस्वामिवचनार्थः न केनद्वैरात्र्यपमित्यर्थः। संस्कारोत्थज्ञानं द्विविधमेवेति कथं नियमः। अयथार्थप्रत्ययस्यापि संभवादित्याशंक्याह नतृतीयमिति ज्ञानत्वय

प्राम० ७२

थार्थमात्रवृत्तिज्ञानमात्रवृत्तित्वात् प्रमात्ववदित्यर्थः। अथवा यथार्थे प्रत्ययप्रसिद्धे कथं तदपलाप इत्याशंक्याह प्रमाणेति। तत्सद्भावे प्रमाणाभावात् प्रसिद्धेरन्यथाप्युपपन्नेर्नैदिदित्यर्थः। एवकारकव्यावर्त्यमाह। न तृतीयमिति विमतं स्मृतिः संस्कारमात्रजत्वात् संमतवदित्यनुमानं विवक्षितं तत्र विपक्षबाधकतर्कं पराहतिं शंकते ननु स्मृतिरिति अयुननुकुत्राद द्वयं स्मृतिहेतुत्वेन रजतं विविक्तं प्रतियत एवेत्याशंक्याबृहस्मरामीति अप्रमुषितस्मरणाभिमानस्य स्मरणस्याविवेकत्वमस्य वस्तद्वे परित्यान्नेवमित्याह तत आहेति। संस्कारस्य सदाभावात् सदा स्मरणं स्यादिति शंकते ननु शुक्तिकेति। शुक्तिकासंप्रयोगे रजतं किमिति स्मर्यते संप्रयोगात् पूर्वोत्तरकालयोरस्मरणं कस्मादिति योजना सादृश्यसंदर्शनसमुद्बुद्धसंस्कारस्य पूर्वोत्तरलक्षणयोरभावादस्मरणमिति शंकते सादृश्यादिति तथापि रजतं स्मर्यतां स्मर्यते अन्यदेकस्माच्च स्मर्यतां इत्याह नतिसादृश्यादिति रागादीनाम्

तत्व० ७४

पिसंस्कारोद्बोधककोधंतर्भावान्नातिप्रसंग इत्याह नेत्याहेति। स्मर्यते नेनेति स्मृतिः संस्कारस्तस्य समुद्बोध इति यावत्समुद्बोधकस्या
गंतुकत्वे हेतुमाहेंद्रियादीनामिति आदिशब्देन विषयप्रमातारौ गृह्येते रागसादृश्यकाचादिदोषग्रहार्थः स्मरणस्याविवेकत्वेपि पु
रोवर्तिद्रव्यसंयुक्तेंद्रियेण विशेषांशास्फुरणासंभवान्नाविवेक इति चोदयति। ननु माभूदिति विशेषांशेप्रतिबंधसमुद्भवान्न नयनस्य
तन्नासकत्वमित्याह नेत्याहेति विवादाध्यासिता प्रवृत्तिः पुरोवर्तिरजतज्ञानपूर्विका रजतेच्छाधीनपुरोवर्तिप्रवर्तित्वात् सम्यक्रजत
प्रवृत्तिवदित्यनुमानाद्यथार्थप्रत्ययसिद्धिरिति शंकातेनन्विति विपक्षबाधकाभावादप्रयोजकत्वमाशंक्य ज्ञानद्वयं प्रवर्तकमुत
प्रत्येकं आद्येपि किं संभूय तत्र प्रवर्तकं उत क्रमेणेति विकल्पाद्यं निरस्यति। स्मृतिग्रहणयोरिति। मनसः क्रमकारित्वनियमादुभ
त्रयोश्च स्मृतिग्रहणयोः क्षणिकत्वाद्यौगपद्यमित्यर्थः। क्रमपक्षं निरस्यति क्रमवर्तित्व इति। इदमाकारज्ञानस्य रजतज्ञानव्यवहित राम० ७४
तान्न प्रवृत्तिहेतुत्वं व्यवहितपूर्वक्षणवर्तिनो हेतुत्वनियमादित्यर्थः द्वितीयेपि किमिदं ज्ञानं प्रवर्तकं उत रजतज्ञानं नोभयथापि

मासवनादेव जन्मांतरानुभूतस्मरणस्य भावः किं त्वनुभवादपीत्याह। अस्मर्यमाणत्वादिति। इह जन्मन्यनुभवाभावेपि जन्मांतरानु
भूतत्वात्तिक्तस्मरणमित्युक्तं। तन्न संगच्छते आप्तवचनविरोधात् तिक्तत्वस्य वैधुर्यादित्याशंक्य न तावदाप्तवचनविरोधः तस्य प्रापिका
भिप्रायत्वादिति सिद्धांतयति। जन्मांतरेति। आस्वाद्य थूत्कृत्य गुडादेरुपागदर्शनं तिक्तस्मृतेकत्वकमित्यर्थः। अननुभवशंकानु
पिजे रन्यथेत्याद्युक्तमित्याशंक्य जन्मादिव्यवहितत्वात् जन्मांतरानुभवस्यानुपकारत्वमुक्तं निरस्यत इत्याशयमाह जन्मेति।
अन्यथेति जन्मांतरीयानुभवस्यानुपकारत्वे न नुभूतत्वाविशेष इति। अनुभूतत्वेनास्ति यस्य तदननुभूतत्वं तस्मादनुपकारक
त्वेन विशेषाभावसाम्य इत्यर्थः। षड्रसातिरिक्तरसत्वानुभवः स्यादित्यप्रसंगः। अननुभूतस्मरणपक्षेति प्रसंगवदनुभूतस्म
रणेप्यतिप्रसंगस्तुल्य इत्याह किं मिति तातिनियामकाभावासिद्ध इत्याह दोषेति दोषात्स्मरणं इत्यप्यतिप्रसंगः समइत्याह कि

तत्व॰ ७५

मितीतिनिकृष्टस्मरणकार्यलिंगेनदोषस्यानिकृष्टस्मारकत्वमेवकल्प्यतामित्याहनचेति।अयथार्थज्ञानानाश्रयेणेसिद्धांतस्
तिरितिशंकतेतेननूतत्वइतिशास्त्रकारेणेतिसांख्येनेत्यर्थः।अयथार्थज्ञानाभावेपितद्व्यवहाराभिप्रायंतद्वचनमित्याहनित्य
हेतिकल्पनागौरवादप्ययथार्थज्ञानंनोपेयमित्याह।वस्तुमइति।प्रत्ययपाथार्थ्येभ्रांत्यनुपपत्तिःबाधिकेत्याहोच्यतइति।अख्या
तिर्भ्रमइत्युक्तंतत्राहकेयमिति।किंवाख्यात्यभावोख्यातिःकिंवातदन्यःउतात्तद्विनुद्धइतिकिंशब्दार्थः।आद्यंप्रत्याहनतावदि
तिकतिपयख्यात्यभावस्यभ्रमत्वेप्रसक्तिःसकलख्यात्यभावपक्षेसुप्तादावपिभ्रमप्रसंगःइत्यर्थः।द्वितीयेपिकिमयथाव्यव
हारहेतुज्ञानमख्यातिःउताविविक्तानेकज्ञानमख्यातिरितिविकल्पाद्यमुद्भावयतिअन्यार्थिनइतिअव्याप्त्यादूषयति
येत्रेति।वीतरागादीनांव्यवहाराभावात्तद्धेतुज्ञानमस्तीत्यर्थःरागिणामपिप्रवृत्तिमंतरेणबाधकसंदर्शनात्ननतद्धेतुज्ञा राम॰ ७५

नमस्तीत्याहकृतिनीति।द्वितीयमुद्भावयति।अथाविविक्तेति।ज्ञानमात्रस्यभ्रमत्वनिराकर्तुमविविक्तेतिविशेषणंतावत्तु
केवलमात्रज्ञानेतिप्रसक्तिरित्यर्थमनेकेति।अविविक्तत्वंकिंभेदेनास्फुरणंत्वउतैक्यमिति।विकल्प्याद्येव्याप्तिमाह।त
र्हीति।द्वितीयंदूषयति।नवेति।अनभ्युपगमेहेतुमभिधत्तेभेदेति।भेदमर्थानज्ञानेनेत्यर्थः।किंचकिंभेदःपदार्थस्वभावउ
तधर्मःनाद्यइत्याहविविक्तेति।पदार्थप्रतिपत्त्याभेदोपिप्रतिपन्नइतिनाविवेकइत्यर्थः।द्वितीयमुद्भावयतीतरेतरेतिवै
धर्म्यादिर्भेदशब्दार्थः।तद्रहितताविविक्तेतिशेषः।आतिव्याप्तेनेतन्साधीयइत्याहगामानयेति।कर्मकरणाभावेनविवेकप्र
तिपत्तेःकथमविवेकइत्याशंक्याहतत्कारकत्वयोरितिगोदंडगतकर्मकरणकारकत्वयोरित्यर्थःननुनभलक्षणाप्रवृत्तेःक
थमतिव्याप्तिरितिशंकते।तत्रापीतिकर्मकरणप्रतिपादकविभक्तिद्वयबलाद्भेदःप्रतीयतइत्यर्थः।साम्येनसमाधत्तेइद

तत्व० ७६

मीति।एतदेव्यतिरेकमुखेनाहान्यथेतिविवेकाप्रतिपत्त्यावर्पितस्यविद्यमानत्वादिदंरजतमितिप्रतिभाससंभवइत्याशंक्या
ह।नेदमिति।इदमाकाराद्रजतस्यव्यावृत्तताप्रतिपत्तौविलक्षणशब्दानुविद्धतयातयोःस्फुरणंनस्यादित्यर्थः।किंभासमा
नयोरविवेकःउतभासमानयोर्नाद्यःइत्याहकिंचप्रतीयमानेति।अपुनरुक्तप्रतिभासादिति।अपुनरुक्तशब्दद्वयादि २
वेकस्यप्रतिभासादित्यर्थः।द्वितीयंप्रत्याहाप्रतीयमानेति।सुषुप्तादावपिप्रसंगादित्यर्थः।सामान्यतःप्रतिपन्नयोर्वि
शेषतश्चाप्रतिपन्नयोर्विवेकाग्रहणंभ्रमइत्याशंक्याभावानंगीकारादग्रहएवनसंभवतीत्याहतस्मादितिख्यातिविरु
द्धाख्यातिरितिपक्षेउत्तरज्ञानस्यपूर्वज्ञानविरोधित्वात्भ्रमत्वप्रसक्तिस्तथाज्ञानप्रागभावस्यापीत्यर्थः।किंचकिमवि
विक्तानेकपदार्थज्ञानमात्रंभ्रमःआहोग्रहणस्मरणात्मकंकिंवासंसर्गज्ञान।सहकृतत्वविशेषितंअथबाधकज्ञा राम० ७६

नविषयीकृतत्वासंताभावानाधिकरणत्वविशेषितत्वमितिविकल्पाद्यमतिव्याप्त्यानिरस्यतिकिंचरजतइतिद्वितीयमव्याप्त्या
दूषयति।नवग्रहणेतिगृह्यमाणयोरविवेकोगृह्यमाणाविवेकःतस्येत्यर्थः।तृतीयमुद्भावयति।सामान्येतिसम्यक्स्थलेसंस
र्गज्ञानसंभवात्तद्रहितत्वविशेषितंलक्षणंनप्रवर्ततेतःकथमतिव्याप्तिरित्यर्थः।सामान्यविशेषादौवैधर्म्यमात्रंतेनोक्तमिति
मतालक्षणस्यातिव्याप्तिस्तदवस्थेत्याहतथापीति।नवैधर्म्यमात्रंकिंतुसंसर्गज्ञानरहितत्वविशेषितविवेकाज्ञानंभ्रम
इतिनातिव्याप्तिरित्याशंक्यविशिष्टलक्षणस्यापितत्रवृत्तेरतिव्याप्तिरित्याहनवत्वेति।संसर्गप्रत्ययस्यकिमेकमालंबनं
उतगुणगुण्यादिसंबंधःकिंवोभयंनाद्यःअत्यंतभेदवादित्वादित्याहैकस्येति।द्वितीयमुद्भावयतिगुणगुणीतिजातिव्य
क्त्यादिदिशाद्यर्थः।गुणगुण्यादिसंबंधस्यनालंबनत्वनियमःव्यभिचारादित्याहनप्रत्यभिज्ञामांइति।तृतीयोगुणगुण्यादि

तत्व०
७७

संबंधाः किमिलिता आलंबनं उत प्रत्येकं नाद्यः मेलनस्यैकविरह्यभावात् द्वितीयगुणगुण्यादिसंबंधवत्सादृश्यसंबंधोप्यालं
बनं स्यादित्यादिहेतिनित्तत्वलक्षणसंभवइत्यभिप्रायः। चतुर्थप्रत्याहास्तिचेति। अख्यातिमतेविवेकज्ञानंबाधः तत्तत्वबाधक
ज्ञानविषयीकृतत्वात्संताभावानधिकरणत्वमपितत्रास्तीसतिव्याप्तिरित्यर्थः ग्रहणस्मरणविवेकोभ्रमइत्यत्रदोषांतरंसमु
च्चिनोतिकिंचेतिविमतंस्मर्यमाणात्स्वार्थाद्विविच्यातग्रहणत्वात्संमतवदित्युक्तेविशेषविषयत्वात्तत्रविवक्तेकत्वंनचेतद्वि
शेषविषयमित्याहविशेषेति। विशेषानामभेदः उतशुक्तित्वादिः आद्येपिसकिमिदंरजतयोरत्यंतनेतिविकल्प्याद्यमनुवद
तियदीतितत्रापिकिंधर्मिप्रतियोगिज्ञानमेवभेदज्ञानंआहोस्विदन्यदितिविकल्प्याद्यंदूषयतितदेति। धर्मिप्रतियोगीज्ञान राम०
स्यभेदज्ञानत्वाद्धर्मिप्रतियोगिनोश्वज्ञानत्वाद्वैदेपिप्रथेतेत्यर्थः। द्वितीयमनुवदत्यथेति। तृतीयज्ञानमेवभेदज्ञानत्वेतदुदया ७७

साक्षत्वेज्ञानंभ्रमः स्यादित्याहतर्हीति। भेदाभानमुच्चापपत्यथनगृहितेति अस्मिन्पक्षेनभ्रमः सिध्यतीत्याहतर्ह्यैक्यमेवेति
परस्परमन्तिस्यद्वयोरन्यतरनिषेधेन्यतरविधिनांतरीयकत्वांगीकारादैक्यसिद्धिरित्यर्थः द्वितीयेधर्मेविशिष्टज्ञानंविवेचकं
तथाचधर्मज्ञानस्यतविवेकत्वंस्यात्स्वरूपभेदमात्रेणविवेकत्वेसर्वत्रापितथात्वंस्यादितिद्रष्टव्यं। ग्रहणपर्यालोचनयावि
वेकंनिरस्यतिस्मृतिपर्यालोचनयापिनिरस्यतिकिंचस्मृतिर्वेतिअप्रमुषितस्मरणाभिमानस्यविवेकत्वादत्रवतद्वैपरिसान्मे
वमितिशंकतेस्मरणाभिमानेतिस्मरणाभिमानः किंस्मृतेरनन्यः उतान्यआहोअन्यानन्यआद्येपिकिंस्मरणाभिमानस्य
स्मृतावंतर्भावः। आहोस्मृतेः स्मरणाभिमानेतत्राद्येस्मृतौस्थितायांस्मरणाभिमानस्यकथंप्रमोषइत्याश्हनतावत्स्मृतिरेवे
ति। स्मरणाभिमानांतर्भावेतत्प्रमोषेस्मृतेरपिप्रमोषाद्रजतप्रतिभासएवनस्यादित्याहत्स्यादितिद्वितीयमनूद्यदूषयतिस्म

तत्त्व० ७८

तेरिति।स्मरणाभिमानलक्षणासहकारिणःप्रमुषितत्वात्कथंविवेकत्वमित्याशंक्योसत्रज्ञानस्यकार्यजननेनान्यापेक्षत्वा
द्दपरिपूर्णामिति।तत्तीयस्त्वप्रसिद्धत्वाद्दूरापास्तइत्याहनचेति।अन्यत्सुक्तपक्षविलक्षणइत्यर्थःकिंवस्मरणाभिमानश
ब्देनकिंस्मार्यगतोधर्मविशेषःकथ्यतेस्मरणेनाभिमन्यतइतिस्मरणाभिमानइतिव्युत्पत्त्याउतस्मरणनिष्ठोधर्मःकिंवा
स्मरामितिज्ञानस्मरणाभिमानइतिविकल्प्याद्यपक्षमुच्छापपति।ननुपूर्वेति।अनुवृत्तानविद्धत्वंनिराक्रियतेनदेशादिसं
भेदः।नचज्ञानानुविद्धतर्पसत्रज्ञप्तिर्ज्ञानमितिव्युत्पत्त्यानुभवोगृह्यतेज्ञायतेऽस्मिन्नितिव्युत्पत्त्यादेशकालयोर्ग्रहणात
थाचसर्वस्यनिरासःसंभवतीतिवाच्यंतत्रहेत्वनुपपत्त्यासादित्याशंक्यतात्पर्यमाहसोयमितिसर्वेषामाकारस्यसइत्यस्यसं
भेदावगमेपूर्वानुभवदेशकालानामन्यतमेनसंभेदावगमेपीतियोजना।तत्प्रतिवृत्तेस्यैसत्त्रानुभवासंभेदमात्रस्योच्य

राम० ७८

मानत्वाआपादितस्यैवविवक्षितत्वाशंक्यपूर्वानुभवसंभेदस्यस्मरणाभिमानत्वाभावेधिकंदोषमाहतच्चेति।हिशब्दसूचि
तांयुक्तिमाहअर्थस्मृतीतिअर्थस्मृतिकारणसंस्कारस्येत्यर्थःकिमर्थज्ञानंस्वेनविषयीक्रियतेउतज्ञानान्तरेणनाद्यइत्याह
स्वेनेति।कर्मकर्तृविरोधादितिद्रष्टव्यं।माभूत्तर्हिविषयत्वंपूर्वज्ञानस्येत्यत्राहनहिपूर्वेति।अनुभवस्मरणयोरेकविषयत्व
नियमादित्यर्थः।यस्मादर्थानुभवमात्रजनितसंस्कारस्यनविशिष्टस्मृत्युत्पादनसामर्थ्यंतस्मात्तज्जनितस्मरणमप्यर्थमा
त्रविषयमित्युपसंहरतितस्मादिति।अर्थज्ञानस्यविषयतातावेपिस्वप्रकाशतयास्फुरितत्वात्स्मरणविषयत्वंकिंनस्यादि
त्यतआहनचपूर्वेति।तदेवव्यतिरेकमुखेनाहान्यथेति।पूर्वानुभवाविषयोप्यनुभवसंस्कारजस्मरणेनविषयीक्रियतेचेत्तत्
दानीलज्ञानासीतस्मरणमपिजायेतेत्यर्थःज्ञातोघटइत्यनुभवविशिष्टार्थस्मरणस्यानुभूयमानत्वात्कथंतदपह्नवइतिशं

कतेनुनुस्मर्यमाणइति। उक्तमंगीकरोति सत्यमीति। कथं तर्ह्यनुभवसंभिन्नविषयत्वं स्मरणस्य प्रतिषिध्यत इति तत्राह मत्स्
वेति। अर्थोकाशस्य शब्देनार्थनिरूपमाकथ्यमुच्यते तस्य कार्यत्वेन कारणापेक्षायामात्मसात्मा श्रयज्ञानकारणत्वेनानुमीयत इत्य
र्थः। अर्थमात्रस्मृतेः केवलार्थानुभवमूलत्वान्नानुभवसंमिश्रविषयत्वमिति द्रष्टव्यं। कथं तर्ह्यर्थस्मृतिरनुभवसंमिश्रविष
येत्यभिधानमित्याशंक्याह यस्मादिति। कस्याश्चित्स्मृतेरनुभवसंभिन्नविषयत्वेप्युद्देशेवेत्यभिधानं कथमित्याशंक्याह द्
वेति। यावन्मात्रमित्येतद्विवृणोति वस्तुमात्रं चेति स्मृतेरनुभवसंभिन्नविषयत्वेविवादो न स्यादित्यत आह। न त्वमूलेति। अ
र्थमात्रज्ञानसंस्कारोत्थस्मरणस्य केवलविषयत्वमितरस्य विशिष्टविषयत्व। तत्रार्थस्मृतेरर्थमात्रविषयत्वेप्युक्तं तदंशेपि
तु माकांक्षामुद्भावयतीन त्वेवेति। अर्थमात्रज्ञानसंस्कारजः प्रत्ययोर्थस्मृतिशब्दार्थः। अनुभवसंस्कारजः प्रत्ययः स्मृत्यंत

मितिर्विवेकस्मृतिमात्रस्य ज्ञानसंभिन्नमात्रविषयत्वे पदार्थस्मृतौ व्यभिचारः तस्मान्न स्मरणमात्रस्यायं स्वभाव इत्याह तत्रोदाहरण
मिति वाक्यार्थप्रत्ययाय प्रयुक्तपदवृंदात्पदार्थबोधः कस्मादाधीयते आहितो वा कस्मात्स्मृतिरित्याशंक्याह। वाक्यार्थेति। वाक्या
र्थप्रत्ययोद्देशेन पदानि तावत्प्रयुक्तानि तेषां च पदानां सकृदुच्चारणासंभवात्क्रमेणोच्चारणं ते भ्यश्च क्रमेणोच्चार्यमाणेभ्यो गृहीत
संगतिकेभ्यः पदार्थबोधाः आधीयंते वाक्यार्थप्रत्ययोपायिकत्वेनं यथा काष्ठैः पाके साध्ये तदर्थज्वाला। निवर्त्स्यंते तत्र स्मृतयः। पदार्थो
नां च संगतिग्रहणसमये मानांतरसिद्धत्वात्तज्ज्ञानस्य स्मरणत्वमित्याह ज्ञातत्वेति संस्काराणां सदाभावात्संततं स्मृत्युदयः स्यादि
त्याशंक्याह संबंधीति। उद्बुद्धसंस्कारस्य स्मृतिहेतुत्वात्तत्स्य च संबंधिशब्ददर्शनतंत्रत्वान्नातिप्रसंग इत्यर्थः। पदाभिहितानां पदा
र्थानामेवान्वितबोधकत्वमिति ये ब्रुवते त इमेऽभिहितान्वयवादिनः। योग्येतरसंसृष्टस्वार्थमभिदधाति पदान्येवेति ये आचक्षते तेऽन्विता

तत्व०
८

भिधानवादिनः। विमता स्मृतिर्न स्वबीजज्ञानसंभिन्नार्था स्मृतित्वात् सदार्थस्मृतिवदित्युक्तं भवतीत्यर्थः। संबंधिशब्ददर्शनात् संबंध्यं
तरस्मरणं जायत इत्युक्तं। तदनुपपन्नं शब्दार्थयोः संबंधानिरूपणादिति बौद्धः शंकते ननु कोसाविति शब्दार्थयोः किं स्वभावः
संबंधः उत कार्यकारणतालक्षणः। किं वानुपलब्धिः। आहो देशनियमः उत कालनियमः उत संयोगादिः न तावद्द्वित्वादिशं
पात्तयोरिव स्वभावः संबंधः। एकव्यक्तिसमवायाभावात्। न द्वितीयः शब्दस्यार्थकार्यत्वे मानाभावात्। नापि तृतीयः अभा
वेप्यनुपलभ्यमानीयते अर्थस्य स्वभावनिरूपत्वात्। शब्दार्थयोरनुपलब्धिसंबंधानुपपत्तेः नापि चतुर्थः। यस्मिन्नस्निग्धच्छायात्व
स्मिन् धूमोस्तीति वदेकदेशत्वाभावात् नापि पंचमः तिक्तोदयोदिरापासनिवत्कालनियमः। भिन्नकालत्वान्नापि संयोगः शब्दस्य राम०
गुणत्वादमूर्तेपि नार्थेन संयोगः गुणादीनां शब्दस्य तदनुपपत्तेः एवं संबंधांतराभावेपि प्यूह्यः। तस्माच्छब्दार्थयोः संबंधाभा ८०

वान्न संबंध्यंतरज्ञानस्य स्मरणत्वमुचितमित्यर्थः। संबंधांतराभावेपि शक्तिः संबंध इति बौद्धयति। अर्थबुद्धिरिति शब्दबुद्ध्योर्जन्यजनकत्वं
संबंधः। अर्थबुद्ध्योरुक्तविषयविषयीतेति निःशक्तिः संबंधमित्यर्थः। बुद्धिशब्दस्य स्मृत्यनुभवसाधारणतया विकल्पासहत्वान्नैतदित्याह।
किं स्मृतीति भिन्नपरस्य अनुभवजननसामर्थ्यलक्षण इत्यर्थः। बुद्धिस्थत्वात् सिद्धात्वनंगीकृतत्वाच्च प्रथमं द्वितीयं दूषयति नचेति। पदा
र्थानां प्रमाणांतरसिद्धत्वात् सदा तां स्मारकत्वमेवेत्यर्थः। पदमात्रस्य स्मारकत्वं भवतां संमतं चेति च शब्दार्थः। संसृष्टपदार्थविशेषस्य
मानांतरागोचरत्वात् कथं पदानां तत्स्मारकत्वमित्याशंक्याह। पदार्थाशेषितेति। संसृष्टपदार्थेष्वनुभवजनकत्वेपि केवलेषु स्मारकत्वमि
त्यर्थः। आद्यं निरस्यति नचस्मृतीति ज्ञातस्य संबंधस्य स्मृतिजनकत्वं उत अज्ञातस्य नाद्यः कार्यलिंगगम्यं हि सामर्थ्यं ततः स्मृतौ जाता
यां तया सामर्थ्यं ज्ञायते तस्मिन् ज्ञाते स्मृतिजन्मेतीतरेतराश्रयात् स्मृत्यंतरप्रतिपन्नात् सामर्थ्यात् स्मृतिजन्मांगीकारे नवस्थापत्तेर्न

तत्व० ८१

द्वितीयः अनुसंज्ञानामपि शब्दश्रवणेऽर्थप्रतिपत्तिप्रसक्तेः। तस्मात्स्मृतिजननसामर्थ्यलक्षणः संबंधः साधित इत्यर्थः। तत्रैव दूष
णांतरमाहान्यत्रेति। चैत्रमैत्रयोः रन्यतरदर्शनेनान्यतरस्मरणं सादृश्यादिसंबंधे सति दृष्टं इह न सादृश्यादेरभावान्न स्मरणं उपपद्यते
इत्यर्थः। विरोधिकार्यकारणभावादेरादिशब्दार्थः। पूर्वपक्षमुपसंहरति तस्मादिति। संबंधाभावाच्छब्दानामर्थबोधकत्वानुपपत्तेर्वि
वक्षाबोधकत्वं विवक्षितमुतार्थबोधकत्वाभावमात्रं आद्ये स्तावन्नोपपद्यत इत्याहोन्मत्तेति। किं विवक्षामात्रं शब्दार्थः। आहोऽर्थमा
धृता विवक्षा नाद्यः शब्दश्रवणानंतरमर्थव्यवहारानुपपत्तेः। द्वितीये प्रमाणांतरादर्थसिद्धेः। शब्दस्य तत्र प्रामाण्यमास्थेयमित्यभि
संधिः द्वितीयं प्रत्याह संबंधेति। शब्दार्थयोः स्मृतिजननसामर्थ्यसंबंधः स च ज्ञात एवार्थबोधकः न चेतरेतराश्रयत्वादिदोषः संबंधज्ञा राम० ८१
नोद्धस्य संस्कारस्यानवगतस्यैव अर्थबोधकताभ्युपगमादित्यर्थः न च संस्कारस्य सदा भावात्स्मरणप्रसंगः शब्ददर्शनोद्बुद्धसंस्कार

स्य स्मृतिहेतुत्वाऽभ्युपगमादित्याह शब्देति संबंधविशिष्टशब्दज्ञानस्यैव स्मृतिहेतुत्वं किं न स्यादित्यत आह नार्थेनेति। विपक्षे दूषणमाह।
येनेति संबंधविशिष्टशब्दज्ञानस्य स्मृतिजननसामर्थ्यं तदतिरिक्तः संबंध आस्थेयः स च न निरूपयितुं शक्यत इत्यर्थः। न केवलं संबंधा
तरप्रसक्तिरपि तु शब्दवैयर्थ्यं चेत्याह संबंधविशिष्टेनेति। अन्यतरस्यापि इत्यर्थस्येत्यर्थः प्रागेवेति शब्दजन्यस्मरणात्प्रागित्यर्थः। अ
र्थसंबंधविशिष्टज्ञानस्य स्मारकत्वे विशेषणीभूतार्थस्याप्यधिगतत्वाच्छब्दवैयर्थ्यमित्यर्थः। यत्तूक्तं संबंधिदर्शनस्य संबंध्यंतरस्मा
रकत्वे सादृश्यादिसंबंधांतरं दृष्टमिति तत्र वक्तव्यं एकत्र सामर्थ्यसंबंधस्य संबंधांतरनिरपेक्षस्य स्मारकत्वे इतरत्रापि तथात्वं स्यादिति
विवक्षितं उतान्यत्र सामर्थ्यस्य सादृश्यादिसंबंधसापेक्षत्ववत्सादृश्याद्यपेक्षत्वं साध्यते उत मूलसंबंधाभावात्सामर्थ्यातिबुद्ध्यनुत्प
त्तिरिति तत्र प्रथमद्वितीयौ दूषयति। सादृश्येत्यारभ्य बुद्धिसामर्थ्यसंबंधादन्यतः प्राक्तनेन। अत्रैषा योजना सादृश्यादिलक्षणमू

तत्व० ८२ संबंधानांस्मृतिसामर्थ्यसंबंधादर्थांतरत्वंपदस्यंतन्नविरुद्धमतइतिसंबंधः सादृश्यादिलक्षणमूलसंबंधानांस्मारकत्वंतावदन्वयव्यति
रेकसिद्धंनचसामर्थ्यरूपत्वंतेषांव्यतिरेकस्याप्यनुभूयमानत्वात्।तस्मादाद्यपक्षानुपपत्तिरित्यर्थः द्वितीयकल्पासंभवमुपपादयतिबु
द्धिसामर्थ्येति।बुद्धिसामर्थ्यलक्षणत्वाभावात्सादृश्यादिमूलसंबंधानांसामर्थ्यसंबंधादर्थांतरत्वसंबंधः अर्थांतरत्वमसंकीर्णत्वंशब्द
सामर्थ्येनसहानवस्थितत्वं।बुद्धिसामर्थ्यलक्षणंगमकंयेषांतेबुद्धिसामर्थ्यलक्षणाः तेषांभावस्तत्त्वंतदभावादित्यक्षरार्थः।यद्य
पिसादृश्यादिसंबंधेन्यतरास्मरणंदृष्टंतथापिप्रकृतेसंबंधांतरंनोपेयतेतदसंभवात्कल्पनागौरवाच्चेत्यर्थः।तृतीयंप्रत्याहबुद्धिसा
मर्थ्यसंबंधादिति।शब्दादीनांबुद्धिसामर्थ्यानामंगीकृत्यसामर्थ्याद्बुद्ध्यनुपपत्तिंब्रवीषितत्सामर्थ्यमेवनेतीतिमाचेजननीवंध्ये
तिवत्स्ववचनव्याघातः।नद्वितीयंशब्दान्वयव्यतिरेकाभ्यांशब्दस्यबुद्धिजननसामर्थ्योपालंभविरोधादित्यर्थः।शब्दार्थयोःसंबं राम० ८२

धसिद्धौसंबंधिदर्शनात्संबंध्यंतरस्मरणंयदुक्तंतदुक्तमित्युपसंहरतितस्मादिति।पदार्थस्मृतिवदितरस्मृतेरपिनज्ञानसंभिन्नविषय
त्वमित्युक्तंतत्रदृष्टांतासंप्रतिपत्तिंशंकतेकुतःपुनरिति।शब्दस्याक्तिभेदकल्पनाप्रसंगादर्थमात्रविषयत्वंयुक्तमित्याहतत्राहेति।श
ब्दप्रतिपन्नत्वमात्रेणकथंज्ञानस्यशब्दार्थत्वंआनुषंगिकार्थव्यभिचारादित्याशंक्याहशब्दसामर्थ्येतिस्मार्यगतोधर्मः स्मरणेभिमा
नइतिपक्षंनिराकृत्यस्मरणगतोधर्मः स्मरणाभिमानइतिपक्षमुच्यापपति।ननुस्मृतीतिकिंप्रत्यक्षःसविशेषउतानुमेयइतिवि
कल्पमाद्यंनिरस्यतिनेत्याहेति।अन्यद्वेतिवाशब्दएवार्थः नित्यानुमेयत्वंस्वगतरूपविधुरंवेत्यत्रशावरस्वामिवचनमुदाहरतिअत
एवेति।अनाकारामित्युक्तेबुद्धेर्निस्स्वरूपतास्यात्तदर्थमाहनिरूपितेति।ननुघटज्ञानपटज्ञानमित्याकारविशेषोनिरूपित
इत्यत्राहानिर्दिष्टेति।ननिर्दिष्टस्वाभाविकंलक्षणंयस्याः सोतथोक्तानामित्यर्थः।द्वितीयमुच्यापपतिननुक्रियेति।सुरभि

तत्व० ८३ धूमविशेषस्यागनुजदहनानुयकत्वव्याप्यविशेषस्यव्यापकविशेषानुयायकत्वमित्यर्थः।।लिंगविशेषमेवतर्हिनिरूपयेत्याह
कोसाविति किं याह्यविशेषोलिंगउतफलविशेषइतिकिंशब्दार्थः।आद्यंदूषयतिनतावदितिप्रमाणग्राह्यमेवस्मृत्यागृह्यत
इतिकथंनियमः।आभिज्ञायामयमितिप्रतिभानास्मृतौचेदितीतिशंकायामुक्तंटीकाकृता।अविकलेतिदेशकालयोःक्वविसरो
सतयाक्वचिदपरोक्षतयापरप्रतिभासोनप्रमेयभेदइत्यर्थः।द्वितीयमुपपादयतिअस्त्वितिफलविशेषएवासिद्धइत्याहनेत्या
देतिविषयभेदनिमित्तःफलविशेषःनवप्रमाणस्मृतिफलयोर्विषयभेदोस्तीत्यर्थः।स्मरामितिज्ञानस्मरणाभिमानइति
फलमुपपादयतिनन्विति।व्यभिचाराद्यस्यापिविवेचकत्वमित्याहतत्राहेतिमूलंग्रंथस्यैषायोजनायःस्मरामीत्यनुवेधःसक एम०
चिद्विषयविशेषेकालविशेषेवाभवतिनसर्वत्रेत्यर्थः।तत्रैवहेत्वंतरमाह।वाचकेति।स्मरामीत्यनुभवस्यवाचकशब्दसंभिन्नत्वनि ८३

भिन्नत्वमात्रमत्रप्रतिभातिनतुतस्याविवेचकत्वेहेतुरुक्तः।तत्राहयदिस्मृतीतिप्रागेवेत्यत्रस्मरामीत्यनुभवादितिशेषः।असंभवेदे
तुमाहविशिष्टेति।ग्रहणादेर्भेदमनधिगम्यग्रहणादिवाचकशब्दंविहायस्मरणादिवाचकशब्दप्रयोगासंभवात्प्रागेवभेदःप्र
तिपत्तव्यः।तथाचनस्मरणाभिमानस्यविवेकत्वमित्यर्थः।स्मृत्यनुभवभेदप्रसिद्धाग्राह्यविशेषआस्थेयइतिशंकतेननुस्मृतीति
प्रसिद्धिरन्यथोपपन्नेत्याहतत्राहेति।संस्कारसमुत्थत्वकृतभेदकंतस्यस्मृतिप्रमाणेसाधारणत्वादित्याशंक्याह।कारणेति।स्मृ
तेःसंस्कारमात्रंकारणंग्रहणस्यत्वनुसंप्रयोगादीत्यर्थः।स्मृत्यनुभवयोरर्थैक्येपिहेतुभेदाद्भेदइत्युक्तंप्रतिबंधाद्दूषयति।कथंचेति।
स्मृतिज्ञानानुमानयोःकिंविषयभेदाद्भेदआहोकारणभेदात्किंवासदसत्त्वाकारभावाभावाभ्यामितिविकल्पाद्यंदूषयति।अर्थवि
शिष्टेतिद्वितीयमुपपादयतिकारणेतितयोर्भेदेनसमाप्यभेदइहापीति।तृतीयमुपपादयतिसदितिसदसदाकारएवेत्युक्तिर्नृपइत्याह

कोयमितिपरोक्षदेशकालेविशिष्टत्वंस्तदस्याकारा।अहोपूर्वानुभवसंवलितत्वंउतसंस्कारजन्यत्वमितिकिंशब्दार्थः।आद्यमुद्धा
पयतिपरोक्षेति।परोक्षदेशकालविशिष्टविषयत्वस्यानुमानादावपिसंभवात्तत्रापितत्प्रसंगइत्याह।अनुमानादिष्विति।द्वितीयमनु
वदतिपूर्वानुभवेतिकिमनुभवमात्रसंभिन्नविषयत्वंस्मरणाभेदकंउतस्वजनकज्ञानसन्निकृष्टविषयत्वमितिविकल्प्याद्यंप्रसादज्ञाना
नुमानइति।द्वितीयंप्रत्याहपौषरूपेणेति।नद्यास्तीरेप्रसूनानिसंतीत्यादिवाक्यात्नदीतीरप्रसूनविषयज्ञानसत्त्वाबोध्यतेतेनस्व
जनकज्ञानसंनिकृष्टविषयत्वस्यतत्रापिभावान्नभेदकइत्यर्थः।तस्मात्तृतीयःपक्षःपरिशिष्यतइत्याह।तस्मादितिसंस्कारमात्रजन्य
त्वमेवतर्हिस्मृतेर्भेदकमितिनिशंकितोअस्त्वितिहोतिसंस्कारमात्रजन्यत्वमसिद्धमित्याहनेत्यादिनेति।किंचसंप्रेक्ष्यमाणयोरविवेको
भ्रमउतगृह्यमाणस्मर्यमाणयोःअहोस्मर्यमाणयोरितिविकल्प्यप्रथमंद्वितीयोनिरस्यतिनचेति।आत्मव्यतिरिक्तस्यनीलादेर्गृ

ह्यमाणत्वात्तत्रगृह्यमाणयोरविवेकः।नापिद्वितीयः।अहंनीलमितिप्रतिभासप्रसंगात्गृह्यमाणाविवेकात्परोक्षेस्मर्यमाणाविवे
कात्गृह्यमाणस्यपारोक्ष्यंकिंतस्यादित्यर्थः।तृतीयंदूषयतिस्मर्यमाणानामिति।गुरुमतनिराकरणमुपसंहरति।अतोनप्रमाणेति
संस्कारमात्राजन्यत्वेनस्मृतित्वाभावेपिरजतप्रतिभासस्यगतिर्वक्तव्येत्याहनवेदिति।देशांतरस्थस्यरूप्यस्यपुरोवस्थलनाप्रतीति
र्नातिरुतधीरूप्यस्याहोतिवाच्यस्येतिकिंशब्दार्थः।आद्यमवलंबते।नन्वत्रयेति।किंदेशांतरवर्तिरूप्यंलोचनेनालोच्यतेउतत
न्मनसानाद्यइंद्रियस्यव्यवहितसंनिकर्षाभावात्।नांत्यमनसोसहायस्यबाह्यप्रवृत्तेः।तस्मात्कथमन्यथाख्यातिरितिआशंक्याहतथा
हीतिकिंकेवलस्यलोचनस्यव्यवहितग्राहित्वंनिरस्यतेउतदोषस्यसध्रीचीनस्याआद्यस्त्वंगीक्रियतेद्वितीयस्तुनोपपद्यतकेवलस्य
जठरानलस्यबहुतराहारजरणवृत्ताभावेपिभस्मकरोगदूषितस्यापेक्षाहारदग्धत्ववतकेवलस्यलोचनस्यव्यवहिताग्राहित्वेमिदुष्ट

तत्व० ८५

स्यग्राहकत्वंनविरुद्धमित्यर्थः। तर्हिदेशांतरेरूप्यमितिप्रतीयादित्याशंक्याहतच्चेति। दुष्टेंद्रियेणव्यवहितग्रहणेननुभूतस्यापिग्र
हणंस्यादितिशंकते। नचनुभूतमितिसंस्कारस्यापिसहकारित्वात्तादृशग्रहणमित्याशंक्यादृष्टस्यापियेस्यकस्यचिद्ग्रहणंस्यादि
त्याशंक्याहयत्किंचिदितिसादृश्यस्यापिसहकारित्वान्नातिप्रसंगइत्याहसादृश्येतिआदिपदेनसदृशस्याप्यन्यस्यग्रहणंवा
रयतिरागआदिशब्दार्थः पूर्वपक्षमुपसंहरतितस्मादितिग्रहणात्मकंयज्ज्ञानंतदन्यथाज्ञानंनानिर्वचनीयादिख्यातिस्तत्रप्रमा
णाभावादितियोजनाविवादपदंरजतज्ञानगोचरंरजतव्यवहारपदत्वात्संमतवदित्यर्थः। समारोपितस्यान्यत्रसत्वेमानाभावान्ने
तदपिसाधिष्ठस्याहो[illegible]तश्चेति। सितभास्वरद्रव्यस्यरजतधीपदत्वमापाद्यादित्तिरप्यंगीकृतमितिनान्यत्रसत्वसिद्धिरित्यर्थः। अन्य
थाख्यातिशब्दोर्थोपिदुर्निरूपइत्याहकेयमिति। किंशब्दसूचितान्विकल्पानाहान्याकारमितिज्ञानान्यथात्वाभिप्रायेणप्रथमःक तस० ८५

ल्पः द्वितीयस्तुस्फुरणान्यथात्वाभिप्रायेणतृतीयेस्तुज्ञेयान्यथात्वाभिप्रायेणरजतस्यज्ञानमात्रवर्त्तित्वमिदमोविषयत्वंवानुभू
यतेततःकुतोवैपरीत्यमित्याहकुतइतिअन्यथाकारज्ञानस्यान्यथावलंबनतयाअनुभवपराहतत्वाद्वैपरीत्यमित्याहात्तआरोपितेअ
ननुरूपत्वमेवाहसवत्रेतिकिमाकारार्पकत्वमालंबनत्वंउतसंवित्संयुक्तव्यवहारविषयत्वंआहोसंविज्जनितानिशायामयत्वंसअ
यथाभासमानत्वंनाद्यः शुक्तेरजताकारार्थकत्वाभावातशुक्तिर्नरजतज्ञानावलंबनंतदाकारानर्पकत्वात्घटादिवदित्यर्थः द्विती
यमुद्घापयतिननुसंविदितिसंवित्संयुक्तव्यवहारविषयत्वेनालंबनत्वंवोच्यतेरंतदनिराकृतपक्षांतरनिरसनसमगतमित्या
शंक्यातिफलउत्वादेतदपेक्षिमित्याहेदंनावदिकथंफलुत्वमितिचेत् तत्रवक्तव्यंकिंव्यवधानेनसंवित्संयुक्तव्यवहारविषयत्वंउ
ताव्यवधानेनगाद्योव्यभिचारादित्याहनहीतिद्वितीयंप्रत्याहनवेतिद्रव्यार्थिनायदातदादीपतेतदाद्रूमज्ञानप्रयुक्तव्यवहारवि

तत्व० ८६

षयत्वं गुणादेस्तु च गुर्द्रव्यस्य च गुणज्ञानप्रयुक्तव्यवहारविषयत्वं न वेतरेतरज्ञानालंबनत्वं द्व्यादानी मज्ञासिद्धेरित्यर्थः न तृती
यः प्रघस्तादेरविषयत्वप्रसंगात् नापि चतुर्थः भासमानत्वं ज्ञानकर्मत्वं उभयत्वप्रयुक्तव्यवहारविषयत्वं नाद्यः भविष्यदादेरवि
षयतापत्तेर्न द्वितीयः नांतरीयकतया व्यवहारविषयस्य फलधौतमलादेरपि फलधीत्वज्ञानविषयत्वापत्तेः तस्मान्नूतदाकारार्पकस्य
विषयत्वं वक्तव्यं तच्च नास्तीति भक्तेरनालंबनत्वमित्यभिप्रायेणोपसंहरति तस्मान्नदाकारदलिपस्यातरमनुवदत्यस्तु तर्हीति। वि
कल्पासहत्वान्नायमपि पक्षः शोभनतरस्तथाह तत्राहेति पारमार्थिकत्वेनेदमालोचनीयं किं सामान्यविशेषादेरसंतं भेदः उत भेदाभे
दौ नापरत्यनुवदति न तावदिति अनेन भेदवादिनामिति हेतुगर्भविशेषणं अस्तु तर्हि परमार्थत्वमित्याशंक्याह ततश्चेति। त
तश्च संसर्गः शून्य एव प्रकाशेतेति संबंधः शून्य एवेति कथमनिर्वचनीयस्यापि संभवादित्याशंक्याहानिर्वचनीयेति। न च शून्यस्या

राम० ८६

परोक्षप्रमोपपद्यत इति अभिसंधिः। न केवलमिदं रजतमित्यादिप्रत्ययानामेवासत्संसर्गविषयत्वं किंतु खंडो गौरित्यादीनां प्रत्य
यानामपीत्याह। एवमिति। न च खंडो गौरित्यादिप्रत्ययानां न तादात्म्यमालंबनं किंतु समवायः स च सन्निति न विभ्रमत्वप्रसंग इति शं
क्यं समवायस्येह प्रत्ययहेतुत्वात्तादात्म्यप्रथासंभवादित्यर्थः। द्वितीयमनुवदत्यथेति। बाधकप्रत्ययाविरोधान्न तस्य सत्त्वमित्या
ह तत्राहेति। न केवलं तादात्म्यस्याबाध्यत्वप्रसंगः किंतु भ्रांतत्वाभिमतस्याबाधनस्यादिरित्याह खंडो गौरितिभिन्नाभिन्नविषयत्वेन गर्वेप्र
त्ययथार्थ्यादित्यर्थः। भ्रांतिबाधयोः प्रसिद्धत्वान्न शिरसनमशक्यमित्याह सर्वत्रेति नियामकाभावादित्यर्थः। संसर्गस्यासत्वे परोक्ष
प्रथासंभव इति द्वितीयं कल्पमुपेत्य पक्षांतरमुत्थापयति अस्तु तर्हीति। न तावदित्यादेरिघं वा योजना विषयबाधाबाधौ विना न स्वत
सौ। स्तः ज्ञान इति विकल्पानुपपत्तिरित्यात्मतादात्म्यस्यापरमार्थतात्मक्यावृत्तबोधस्यापि तथात्वं तदुपरित्यान्तदुपरित्यमिति विक

तत्व० ८ त्योपपत्तिरित्यभिसंधाय टीकाकृतोपेक्षितं द्वितीयपक्षं प्रतिक्षेप्तुमुपक्षिपति न तावदित्यादि तदिति दध्याकारपरिणामेति विषयसत्त्
वेन ज्ञानसत्यत्वमित्साध्यमनुवदत्यथेति। अथेत्यादेरयमर्थः। सदापरिणामप्रसंगं व्यावर्त्तयति। दोषेति। परिणामत्वेवाध्यत्वं न स्यादिहे
तदिति। दध्याकारपरिणामोदयानंतरं तद्विरुद्धक्षीराकारानुपलंभात्तदध्नो बाधः इह तु रूप्यविरुद्धशुक्त्याकारोपलंभान्न बाध इत्याशंक्यप
रिणामपक्षेपि विरुद्धाकारोपलंभोपि न स्यादिति अह। नाधीति। अपरिणामत्वे हेत्वंतरं समुचिनोति किं चेति कुविंदस्यापायेपि पटस्थिति
वद्दोषनिमित्तत्वे तदभावेपि रूप्योपलंभः स्यादित्यर्थः। निमित्तापाये नैमित्तिकापायस्यापि दृष्टत्वान्नैवमिति शंकतो नन्विति। तत्राप्य
वस्थांतरोत्पत्त्या पूर्वावस्थाविनाश एव निमित्तापायमात्रेणेति वक्ष्यति। अंगीकृत्य दूषणांतरमाह तन्न तथा सतीति। अथ पुनरित्यादिना ज्ञा राम० ८
नाद्रजतोत्पत्तिमाशंक्य निराकारतदनुपपन्नं अन्यथाख्यातिवादिना ज्ञानाद्रजतोत्पत्त्यनभ्युपगमादित्याशंक्याथेति। रूप्याकारेण

शुक्तेः परिणामसंभवेपि दुष्टकारणजाद्रजतसंविदेव रजताकारेण परिणमत इत्यन्यथाख्यात्येकदेशिनो मतं तन्मतनिरसनार्थोयमुप
क्रम इति न विरोधः अथ पुनरित्यादेस्तात्पर्यांतरमाह ख्यात्यंतरेति। अन्यथाख्यात्यतिरिक्तख्यातिवादिभिः पृथक्पृथग्ज्ञानस्य सत्यत्वमिति वादयति क
थमिति बुद्धिरूपस्य रूप्यस्य बहिर्वत्प्रतिभासात्भ्रांतित्वं युक्तमित्याह। नाहेति। आत्मख्यातिवादिनीति आत्मशब्देन बुद्धिरित्यभिधी
यते। तद्रूपस्य रूप्यस्येदंतया ख्यातिरिति योजना तथोक्तः। एवकारस्यायोगव्यवच्छेदकत्वशंकामपि निरस्यति। न बहिरिति बाधविरोधा
दित्यर्थः। प्रमाणाभावात्तद्रूप्यस्य बुद्ध्याकारत्वेति शंकतो कुत इति। मानाभावोसिद्ध इत्याह संप्रयोगेति विमतं धीरूपसंयोगजज्ञाना
विषयत्वे सति अपरोक्षव्यवहारविषयत्वात्संविद्वदित्यनुमानं। नित्यानुमेयत्वात्स्वार्थ अपरोक्षत्वादिति। घटादिव्युदासार्थं संप्रयोगे
ति। विपक्षे बाधकतर्कं प्रत्याहेति शंकतो कथमिति। ज्ञानस्य रजताकारत्वं स्वाभाविकं उतान्यनिमित्तं नाद्यः विज्ञानमात्रवादित्वात्। अत

तत्व० एवनद्वितीयेपीतिकिंशब्दार्थः अन्यनिमित्तोरूप्याकारं इति समाधत्ते संस्कारेति। विज्ञानातिरिक्तसंस्कारस्यानंगीकारात्कथं
८८ तत्परिप्रापितत्वंरजताकारस्येत्याशंक्याह। तथाहीति। नह्यज्ञानजन्मसंस्कारस्यकथंज्ञानत्वमित्याशंक्याह। नवविज्ञानेति। ज्ञाना
तिरिक्तः संस्कारः किंवेद्यः उतन। नाद्यः तयोः संबंधोनिरूपणात्। नद्वितीयव्यवहारगोचरत्वानुपपत्तेः। ततश्चज्ञानमात्रत्वंसंस्का
रस्येत्यर्थः तस्यविभागानेकक्षणव्यवहितस्यकथंकारणत्वमित्याशंक्याह सचेति शालिबीजस्यांकुरपत्रकांडादिव्यवधानेपिसजा
तीयबीजजनकत्ववद्व्यवहितस्यापिज्ञानस्यजनकत्वंयुक्तमित्यर्थः तत्रापिनबीजस्यबीजांतरजनकत्वं किंतुबीजारंभकावयवा
अंकुरादिष्वनुगताः तएवबीजबीजांतरमारंभंतेइतिनव्यवहितस्यकारणत्वमित्याशंक्याहाथवेति। रजतबोधस्तच्छब्दार्थः। प्राक्त राम०
नज्ञानस्यापिकथंरजताकारत्वंतत्स्थापकाभावादित्याशंक्याह सचेति। तच्छब्देनंपूर्वज्ञानगतरजताकारः परामृश्यते धीरूपत्वेपरमा ८८

र्थत्वाद्भ्रांतिबाधासंभवइत्याशंक्यापयाप्रतीतेस्तत्र्रभवइत्याह बहिर्वदिति। एवमात्मख्यातिंप्रदर्श्यतद्दूषणार्थमुपक्रमते। सवक्तव्यइतिप
द्रूप्यंबहिर्भातितत्संप्रतिपत्त्रप्यवबुद्ध्यतेउतविलक्षणत्वमितिविकल्यार्थः अनुपपत्तिपंक्षनिरस्यति। नचेदितिनित्यत्वानित्यत्वलक्ष
णविरुद्धधर्माधिकरणत्वात्तयोरभेदइत्यर्थः। आद्यमनुवदतिजायतेवेदिति। तत्रवक्तव्यंकिंतत्स्वतोजायेतेउतान्यस्मात्। नाद्यः। एक
स्मिन्जन्यजनकतानुपपत्तेः द्वितीयेपिकिमर्थादुतज्ञानात्। नाद्यइत्याहनार्थादिति। ज्ञानव्यतिरिक्तस्यार्थस्याभावादित्यर्थः। द्वितीय
मनुवदत्यथेति। ज्ञानमात्रस्यरजतजनकत्वंनिरस्यति। दुष्टेति। एतदपीत्यादिटीकायाअयमर्थज्ञानादर्थोत्पत्तेः क्वचिदप्यदर्शनात्त्वे
नयुक्तमितिदूषयति। एतदपीतिज्ञानमात्रस्यजनकत्वाभावेपिदुष्टकरणजन्यज्ञानस्यार्थोत्पादकत्वंयुक्तमित्याह कथमिति। ज्ञानादर्थ
संभवेपिततःप्रतीतिः कथमितिविवेचनीयं। यथाप्रतीत्या स्वयमजनितयाकिंविषयीक्रियतेउतान्येतिविकल्प्यप्रथमंप्रत्याह। यस्य

तत्व० ८९ इति। भिन्नबलत्वेन विषयविषयिभावनिरसनमनुपपन्नं भविष्यदादेरपि ज्ञानेन विषयीकरणादित्याशंक्याह जनकेति। जनकज्ञानसमये
ऽजाताभावात्तत्समये च ज्ञानाभावात्तत्रापरोक्षप्रथा नास्यात्तदस्यार्थस्य ज्ञानसमयत्वाभावेपि तद्भास्यत्वं घटते अनुमानज्ञान
स्यावर्त्तमानबोधसमर्थत्वादित्यर्थः। द्वितीयेपि किमदृष्टकरणजन्यप्रतीत्या विषयीक्रियते उत दृष्टकरणजन्यतयेति विकल्प्याद्यं
दूषयति प्रतीत्यंतरस्येति। द्वितीयेपीदं विवेचनीयं किं तां प्रति रजतस्य जनकत्वमुत नेति तत्राद्यं प्रत्याह दृष्टेति पदार्थक्रियाकारित्वादित्य
भ्युपगमाद्रजतस्यापि जनकत्वे सत्वं स्यादित्यर्थः द्वितीयं दूषयति तज्जन्यत्व इति जन्यजनकत्वाभावेपि संबंधांतरात्तत्प्रतीतिमाशंक्या
हैवेति। संबंधांतरानिरूपणान्नैवमित्यर्थः। स्मृतिप्रमोषमेवेत्युपसंहारोनुपपन्नः। स्मृतितत्प्रमोषयोर्मायावादिनानभ्युपगमादि राम० ८९
त्याशंक्याहान्यथेति प्रत्ययांतरसमानयोगक्षेमत्वात्ख्यात्यवसर इत्याशंक्य तद्वैलक्षण्यमाह नन्विति। किंकरणभूतत्वात्सामग्री

ये तेऽउतभावभूता त्याज्ञानं। आलोकमर्मभूतस्याविषय इति विकल्पार्थः। उभयत इत्यादेरयमर्थः। गत्यंतरानिरूपणात्स्मृतित्वं सिसाधयिषितं।
उतप्रश्नमात्रं नाद्य इत्याह नेंद्रियेति द्वितीयमुत्थापयति किं त्विति। प्रश्नस्य किं सामग्रीविषयः उत ज्ञानं। अथवा विषयः नाद्य इत्याह एकमिति
सामग्रीं दर्शयितुमेकमिति विशेषणं। यथार्थज्ञानसामग्रीप्रसूतत्वे भ्रांतित्वं हीयेतेति शंकते न चेंद्रियेति। विमतं यथार्थसम्यग्ज्ञानसा
मग्रीप्रसूतत्वात्। प्रमाणवदित्युक्ते असिद्धो हेतुरित्याह दोषेति लोचनस्य पुरोवर्त्तिसंयोगे शुक्त्याकारादिग्रहित्वं रूपमिति शंकां निराकर्त्तुं कार्यविशेष
इत्युक्तं। बहुविषयसंस्कारसंभवेपि रूप्यसंस्कारस्यैव कथं कार्यकरत्वमिति शंकायां तदुद्बोधकसंभवादित्याह संस्कारविशेषमिति। दोष
स्य ज्ञानसामग्र्यंतर्भावमाक्षिपति। नन्विति। प्रतिबंधकत्वविपरीतकार्यकरत्वं वा किं न स्यादित्याशंक्याह। नाधिकेति। तैलकलुषितशा
लिबीजस्य शाल्यंकुराजनकत्वमेव दृष्टं न यवांकुरजनकत्वमित्यर्थः। विपरीतकार्यदर्शनाद्दोषस्य तद्धेतुत्वमपि कल्प्यं तदित्याह। तत्रारेति।

तत्व० ९० दोषस्यविपरीतकार्यकारितायाः क्वचिदप्यनुपलंभादग्रहणउपयोगः। कार्यदर्शनंतन्यथानुपपत्तेरस्याशंक्याहनवानादेरिति। अग्रहणंग्र
हणप्रागभावः। तस्यचानादित्वान्नदोषसाध्यतेतिअर्थः। किंतर्हिदोषकृत्यमिति पृच्छति। किंत्विति। अन्यथाबोधइत्याह विपर्ययेतिसू
क्तेदोषस्यनविपरीतकार्यकरत्वमितितत्रकिंदोषस्याविपरीतकार्यकारित्वाभावः क्वचित्कः उत सार्वत्रिकइतिविकल्पाद्यमंगीकृत्यद्वितीयं
दूषयतिव्याघ्रादिवदिति। भस्मकलक्षणव्याधेर्बहून्नदाहकत्वं। दावाग्न्युपहतवेत्रबीजस्यकदलांकुरजनकत्वंचोपलब्धंनतत्रक्वचिद्दोषेपि
विपर्ययहेतुत्वंयुज्यतइत्यर्थः। प्रकारांतरेणदोषस्यसामग्र्यंतर्भावमाक्षिपति। ननुदोषइति। दोषान्वयव्यतिरेकयोः संस्कारोद्बोधेविषय कत
वयान्यथासिद्धेर्नदोषस्यविपर्ययहेतुत्वमित्यर्थः। उद्बोधकत्वंबोधजनकत्वंवाकिंनस्यादित्याशंक्याहनतृतीयमीति। उभयहेतुत्वेप्रमाण राम०
माचादित्यर्थः। विपर्ययानुपपत्त्यादोषस्यतद्धेतुत्वंनचसंस्कारत्वेनान्यथासिद्धिः संस्कारोद्बोधस्यदोषावांतरव्यापारतयातत्कारणत्वात्॥ ९०

घातित्वादित्याशयेनाह। तत्राहेति। संवलिता संवलनलक्षणासामग्रीप्रश्नोत्तरमभिधायज्ञानप्रश्नोत्तरंदर्शयितुंप्रश्नमाह। अथेति। किमे
तत्ज्ञानमेकमुतनानेतिप्रश्नार्थः। ज्ञानैक्याभिधानंसिद्धांतविरुद्धमितिबोधयति। नन्वितिविरोधंदर्शयितुंसिद्धांतमाह। इदमेति। संप्रयोग
समुत्थज्ञानस्यरजतत्वसंसर्गविषयत्वात्ज्ञानैक्यमाशंक्यकिंतदिदंमात्रसंप्रयोगजंउतरजतादिसंप्रयोगजमपीतिविकल्पाद्यंप्रत्याह। नत
द्रजतमिति। सकलविषयत्वप्रसंगादित्यर्थः। द्वितीयंप्रत्याहमिथ्येतिमिथ्यावस्तुनः प्रतिभासमात्रशरीरत्वात्प्रतिभासात्प्रागिंद्रियसं
प्रयोगायोगदेशांतरस्थरजतादिसंयोगस्यतुअवहितत्वादित्यर्थः। इंद्रियान्वयव्यतिरेकाभ्यामैंद्रियकत्वंरजतादेरनुभूयतइत्याशंक्याह। वस्तु
नीलेनेति। रूप्यज्ञानहेतुत्वधिष्ठानविषयत्वेनान्यथासिद्धिरित्यर्थः। रजतज्ञानमनैंद्रियकंचेत्कीदृशंतर्हीदमित्याशंक्याविद्यापरिणामत्वं
दर्शयितुकारणांतरंप्रतिषेधति। नापीति। स्मरणस्यनभ्युपगमादिति। स्मृतित्वानभ्युपगमादित्यर्थः। दोषस्यहेतुत्वशंकांनिरस्यति। नापि

तत्व० ति।ज्ञानमात्रजनकत्वेनसंमतेंद्रियादेर्विशेषज्ञानजनकत्वदर्शनाद्दोषस्यवातथात्वाद्भ्रमजनकत्वमित्यर्थः।वस्तुदोषयोःप्रत्येकंभ्रांस
९१ जनकत्वेपिमिलितयोर्जनकत्वंकिंनस्यादित्यतआहतद्विति।दुष्टंवस्तुर्देशांतरवर्त्यपिरूप्यंगृहीयाच्चेत्तर्ह्यंतरालवर्त्तिनासर्वेषाग्रहणप्रसं
गःइत्यर्थः।भ्रांतस्वभावादिदंरजतमितिव्यवहारविलयमियादितिशंकतेनोकिंत्विति।रूप्यतदज्ञानयोरविधानीनोद्भवत्वात्।व्यवहारंस
भवाइत्याह।विद्येति।सदापरिणामप्रसंगंव्यावर्त्तयतिवासेनेति।दुष्टलोचनपुरोवर्तिद्रव्यसंयोगादिदंमात्रविषयंज्ञानमुत्पद्यते।तदा
चेदमाकारावच्छिन्नचैतन्याविद्यास्थाभः संजायतेसावस्तुभ्रत्वासदृशसंदर्शनएगसमुद्बुद्धसंस्कारसध्रीचीनारूप्याकारेणपरिण
मतइत्यर्थः।रूप्यज्ञानाभासमंतरेणरूप्यव्यवहारासमवादेषोद्बुद्धरजतज्ञानसंस्कारसहायेदमाकारवृत्तिप्रतिबिंबितचैतन्यस्था राम०
विद्याज्ञानाभासाकारेणपरिणमतइत्याहसाक्षीतिचैतन्यस्यरजताद्यवच्छेदोरजतसंबंधः तद्धेतुर्योज्ञानाभासस्तदाकारेणेत्यर्थः।। ९१

तस्यवाचेतनत्वेनस्वविषयव्यवहारजनकत्वानुपपत्तेः सविलासाविद्यासाक्षिविषयतांभजतइत्याहस्वकार्येणेति।ज्ञानभेदात्तदवच्छिन्नं
फलमपिभिद्यतइतिकथमेकफलत्वंतत्राहविषयेति।घटस्फुरणंघटस्फुरणमितिविषयव्यावृत्ततयास्फुरणमुपलभ्यतेनज्ञानविशिष्टत
येत्यर्थः।विषयस्यापिसत्यानृतरूपेणभिन्नत्वात्कथंतदवच्छिन्नफलैक्यमित्याशंक्याह।विषयश्चेति।मिथ्याज्ञानरजतंकथमालंबनंतस्मि
न्मिथ्यात्वसिद्धेरितिशंकते।कुतइतिमिथ्यालंबनमित्यत्रमिथ्यावस्तुविषयंज्ञानंमिथ्याज्ञानमित्युक्तमयुक्तंमिथ्यात्वासिद्धेरपरिहार
त्वादित्याशंक्याहभावेति।नसज्ज्ञानंभ्रमः।आत्मज्ञानेव्यभिचारात्।तेनरजतज्ञानमिथ्यात्वप्रसिद्ध्यनुपपत्त्यारजतस्यमिथ्यात्वमुपे
यमित्यर्थः।रजतज्ञानस्यतिपाठस्यायमर्थः।नेदंज्ञानमितिभ्रमबाधानुपलब्धेः।कथंदुष्टकारणजन्यत्वंतस्येत्याशयवानशंकते।कुतइ
ति।अर्थमिथ्यात्वेतदालंबनबोधबाध्यत्वसिद्धिः।तदेवकुतइत्यतआह।भावेतिटीकायांज्ञानेभ्रमंनोपपद्यतइतिउक्तंतदिष्टमेवातः

तत्त्व० करणाविद्यापरिणामलक्षणज्ञानद्वयांगीकारादित्याशंक्य तात्पर्यमाह संयुक्त इति। धूमसंयोगस्य वह्निबोधजननेन निरपेक्षत्वं त
९२ दर्थमाह संप्रयुक्त इति। न संस्कारस्यानुमित्यादिजनने सापेक्षत्वं तदर्थमाह पूर्वेति फलितमाह न तत्रेवेति। ग्रहणस्मरणरूपेणाभिद्य
त इत्यर्थः। ज्ञानभेदे प्रवृत्त्यनुपपत्तिशंकां निरस्यति निरंतरेति निरंतरोत्पन्नज्ञानाभ्यां विशिष्टप्रवृत्तिसिद्धेः किं ज्ञानैक्यकल्पनेत्यर्थः। सं
विद्धेद्वबोधकेः स्येपरिहार इत्याद्यं का विशिष्टप्रवृत्त्यनुपपत्त्यैक्यं ज्ञानमाश्रयणीयमित्याह ज्ञानभेद इति। संसृष्टव्यवहारस्य संसर्ग
ज्ञानपुरःसरत्वदर्शनात्पूर्वज्ञानस्य चोत्तरज्ञानव्यवहितत्वात् प्रवृत्तिजनकत्वासंभवादेकं ज्ञानमास्थेयं। यद्यपि स्वजनज्ञानस्य प्रवृत्तिं
प्रति अव्यवहितत्वं तथापि न तस्य प्रवर्त्तकत्वं संसर्गज्ञानस्य प्रवर्त्तकत्वे नान्यत्रक्लृप्ततया प्रयोजकत्वद्वैविध्यापातादित्यर्थः। निरंतरो राम०
त्पत्तावपि कारणयोगपद्याभावे कार्याभाव इत्यत्र दृष्टांतमाह। तत्र यथेति। एकैकस्माद्वर्णात् नार्थबोधोदृष्टेः। नापि मिलितात् ९२

तदसंभवात् मिलितस्याप्यनुपलब्धस्य बोधकत्वे सदोपलंभापातात् उपलब्धानां बोधकत्वं वक्तव्यं न च तदुपपद्यते क्रमेणोच्चार्यमाण।
नां क्रमेणोपपत्तेः। तस्मादेकैकवर्णानुभवजनितसंस्कारसहितान्त्यवर्णोपलंभस्य हेतुत्वं अन्यथा पदार्थबोधानुपपत्तेरित्यर्थः। कार
णभेदस्य कार्यभेदव्यापकत्वात् कथं ज्ञानैक्यमिति चोदयति। ननु कारणेति। भिन्नकार्यजनकयोरपि संस्कारसंप्रयोगयोर्दैवसंनिधाना
त्कार्यांतरजनकत्वं स्वरूपेणावेत्रांकुरजनकस्यापि वेत्रबीजस्य सहकार्यनुरोधेन कदल्यंकुरजनकत्वदर्शनात्। न च सापेक्षस्य दोषस्य
निरपेक्षसंयोगसंस्काराभ्यां सह एककार्यकरत्वमयुक्तमित्यपि वाच्यं। व्याप्तिसंस्कारसापेक्षलिंगदर्शनस्य स्मृतौ निरपेक्षसंस्कारस्य चै
कलिंगिबोधजनकत्वदर्शनात् इत्याशयवानाह नेत्युदाहरणमिति किंच संयोगयोरन्योन्यनिरपेक्षकार्यजनकं न समर्थयोरप्रत्यभि
ज्ञानजनकत्वदृष्टं तद्वत्तयोः संरूपभ्रमजनकत्वं किं न स्यादित्यभिसंधायोक्तं प्रत्यभिज्ञानोत्पादनं चेति। तत्र दृष्टांतासंप्रतिपत्तिं शंकते।

तत्व० ननुतत्रापीति।अनुमितिप्रत्यभिज्ञयोरित्यर्थः।किमनुमितिप्रत्यभिज्ञाप्रामाण्यवादिनएतच्चोद्यंउततेतरस्यनाद्यइत्याह।नेत्याहेति।
९२ स्मृतिवदनयोरपिपरोक्षविषयत्वात्स्मृतिगर्भत्वमुक्तंतच्चसंस्कारहेतुतोपपादनार्थमितिद्रष्टव्यंलिंगदर्शनमात्रस्यानुमितिहेतु
त्वेऽगृहीतव्याप्तेरप्यनुमितिःस्यान्नचतथात्वस्यतेतस्माद्व्याप्तिसंस्कारसहितलिंगदर्शनमात्रस्यलिंगिज्ञानजनकत्वंवक्तव्यं
तथाप्रत्यभिज्ञानमप्युभाभ्यांजायतेसंस्कारमात्रस्यस्मृतिजनकत्वात्संयोगमात्रस्यचाभिज्ञानजनकत्वात्।नचतत्रज्ञानभेदएव
सपिशंक्यंकिंतद्देशकालसंबंधस्यतद्देशादिसंपृक्तत्वंस्मृत्यागृह्यतेउतग्रहणेननाद्यः।एतद्देशकालसंसर्गस्याननुभूतत्वेनस्म
र्यमाणत्वासंभवात्।नद्वितीयः।प्रत्यक्षस्यवर्त्तमानमात्रग्राहित्वेनपूर्वदेशादिसंसर्गविषयत्वासंभवात्स्मात्पूर्वानुभवसं राम०
स्कारसंप्रयोगाभ्यामेकंज्ञानंजायतइत्युररीकरणीयंनापिद्वितीयकल्पः।अनुमानप्रामाण्यानंगीकर्तावशिष्टस्याद्यनंता ९३

नुमानपुरःसरतोजन्मादौप्रवृत्त्यनुपपत्तेः।प्रत्यभिज्ञाप्रमापराऽपेक्षस्थायित्वासिद्धिःनक्तावानांक्षणिकत्वात्स्थायित्वासिद्धिरिह
त्यपिशंक्यंक्षणिकत्वस्यात्तत्रनिरसिष्यमाणत्वादिति।लिंगदर्शनसंस्कारयोर्लिंगिबोधजनकत्वमुक्तमाक्षिपति।ननुलिं
गेति।संस्कारस्यान्वयव्यतिरेकत्वात्लिंगिबोधकत्वमेष्टव्यमित्याशंक्यव्याप्तिस्मारकत्वेनान्यथासिद्धिमभिप्रेत्याहन
संस्कारइति।उद्बुद्धसंस्काराभावेऽस्यत्वनुदयादुद्बुद्धःसंस्कारस्तावदनुपेयस्तावताचलिंगिधीबोधसंभवात्किमंतर्गडुनास्मरणेनेत्या
हनेत्याहेति।उद्बुद्धसंस्काराभावेस्मृतेरभावादित्येतत्स्यदमितिमत्वार्थांतरमाहज्ञानद्वयेति।लिंगदर्शनस्यसंस्कारोद्बोधक
त्वयान्यथासिद्धत्वात्संस्कारएवलिंगिबोधकःनतउपसंहरणमनुपपन्नमित्याशंक्यसंस्कारस्यानुभूतमात्रविषयत्वेनानधिग
तविषयत्वासंभवात्संस्कारसहितलिंगदर्शनबोधकमित्यभिप्रायेणाह।तस्मादिति।अक्षसंस्कारयोःप्रत्यभिज्ञाजनकत्वमु

तत्व० कमाक्षिपतिनन्वनुप्रत्यभिज्ञायामिति स्मृतेरनुमित्यहेतुत्ववत्प्रत्यभिज्ञाहेतुत्वमपी त्याशंक्यैवं वैधर्म्यमाह ज्ञानद्वयेति। ज्ञानद्वययौगपद्य
९४ प्रसंगाभावात्स्मृतेः कारणत्वमुक्तं। तत्र कथं न्यायसाम्यमित्याशंक्याह। ज्ञानादिति। लिंगज्ञानं लिंगाविनाभूतलिंगिज्ञानजनकं हि शब्द
ज्ञानस्यवार्थज्ञानजननशक्तिसंबंधमात्रमिति बोधकत्वप्रकृते नु स्मृतेः प्रत्यभिज्ञानस्य च न तथाविधसंबंधोस्तीति संस्कारस्यैव का
रणत्वमित्यर्थः टीकायाः एषोर्थः। उद्बुद्धसंस्कारस्यावश्योपेयत्वान्नमध्ये स्मृतिकल्पनं इत्युक्तमापंपरामृशति अत्रमिति एवकारव्या
वर्त्यमाह न पुनरिति संस्कारोद्बोधानंतरं प्रत्यभिज्ञोत्पत्तौ द्वितीयं स्मृतिकल्पकं न पश्याम इत्यर्थः। दृष्टांतो विषम इति चोदयति। ननु प्र
मापांतरेष्विति अभिज्ञाप्रत्यक्षातिरिक्तेष्वित्यर्थः। आभिज्ञा शब्देनैकदेशकालावच्छिन्नार्थविषयं ज्ञानमुच्यते। अभिज्ञायामपि निरपे राम०
क्षहेतोः समाहारोद्भव इत्याह तत्राहेति। विमतं न संस्कारस्य हितप्रमाकरणजन्यं प्रमाणत्वानधिकरणत्वाद्घटादिवदिति शंकते। ननु ९५

यत्रेति दोषासहकृतप्रमाकरणजन्यत्वादनुमानादेः प्रामाण्यं घटते ऽन्यांतेष्वतद्वपरीत्यान्नैवमित्यादि। तत्राहेति। एवं वस्तुनीत्यत्र स्वमते
अनुभवाविरोधमभिदधता मतांतरेष्वनुभवविरोधोध्वनितः तमाह किंचेति। इदं रजतं तादात्म्यविषयमेकं ज्ञानमनुभूयते तत् ज्ञानभेदवा
दिनो विनुध्यत इत्याह। ज्ञानद्वयेति। रूपज्ञानस्य स्मृतित्वेऽपरोक्षत्वयोपि विनुध्येते। पाहापरोक्षेति। अन्यथाख्यातावनुभवे विरोध
माह सर्वत्रेति। प्रतिपन्नस्योपाधिरवच्छेदकोधिष्ठानं तस्मिन्निति यावत्। आरोपितं विषयशब्दार्थः। इदमित्यारोपितस्य रूप्यस्य काल
त्रयेपि सत्त्वाभावे सत्यदिदं रूप्यमित्यनुभवः पीड्येतेत्यर्थः। तादात्म्यासत्वे तदनुभवोपि कुप्येतेत्याह प्रतिपन्नस्येति। देशांतरसत्वशंककल्प
नायामिदंतानुभवविरोधमाह पुरोदेशाद्विनिपि ज्ञानवादिमते नुभवविरोधमाहात्मख्यातावित्विति। बहिरवभासोयस्य स बहिरवभासस्तस्य
त्यर्थः। अनुभवविरोधशंकारत्नं मुक्तिसेवनेत्याशंक्याह अनुभवविरोधशंकामाह ननु तथापीति। रजतस्य सत्वे नानुभवोसिद्ध इत्याह तत्रेति।

तत्व० १९

अनिदमो रजतस्येदंतासंसर्गवत्सद्विलक्षणस्याप्यन्यसत्तासंबंधानुभवो न विरुध्यत इत्यर्थः । ननु रूप्यस्य स्वाभाविकं सत्वं किं न स्यादित्या
शंक्य बाधविरोधान्नैवमित्याह । रजतस्येति । ननु तव सत्तासंसर्गः किं सन् उतासन् किं वोभयविलक्षणः आद्ये बाधविरोधः द्वितीये त्वनुभ
वविरोधः तृतीये सदिदं रजतमित्यनुभवो विरुध्येतेत्याशंक्य पक्षांतरं कक्षीकरोति । अथवेति । त्रैविध्यमेवाह परमार्थेति । परमार्थस
त्वं नाम कालत्रयबाधाभावोपलक्षितं स्वरूपं मायाशब्देन व्यावहारिकसत्वसंपादनपटीयस्यविद्योच्यते अविद्याशब्देन प्रातिभासिक
सहविवर्तहेतुकं ज्ञानं कथ्यते । इत्थं त्रिविधं सत्वमित्यनेन संबंधः भवत्वेवं त्रैविध्यं तथापि कथमनुभवविरोधनिराकृतिरित्याशंक्याह परमा
र्थेति । सद्वैलक्षण्ये कथमनुभव इत्याशंक्याह परमार्थेति पथ्येति । अतः शब्दोपेक्षितं हेतुं दर्शयति । यस्मादिति । ज्ञानद्वयं चापरोक्षं च राम० १९
स्मृतित्वं च स्मरणाभिमानप्रमोषश्च तद्वत्ताविवेक इव तन्निमित्ताप्रवृत्तिश्चेति तथोक्तः । अर्भकस्तनमसिद्धार्थजन्मांतरानुभूतस्मरणं

वकल्प्यमित्याह जन्मांतरेति । अप्रतिपन्नमिति लोकाप्रसिद्धमित्यर्थः अपूर्वमिति । प्रमाणानधिगतमित्यर्थः । अन्यथाख्यातौ कारहुकल्पमि
त्यन्वयः । कल्पनामेवाहान्यत्रेति । केवलेंद्रियस्यास्मद्वहिताग्राहित्वेपि दोषसहकृतस्य तत्स्यादित्याशंक्याह । दोषस्येति । देशादिव्यव
वहितविषयत्वं तथाविधशब्दार्थः । अविद्योपादानत्वमेकात्स्वभाव आश्रयणीय इति । बहुकल्पनं निवारयति । अप्रतिपन्नकल्पनाति
षेपति नास्तीत्यादिना । अत्रायं विभागः नास्तीति रजतस्य सद्वैलक्षण्याभिधानं । मिथ्येति अज्ञाननिवर्त्यत्वं बाध्यत्वात् मिथ्यैवेति ज्ञानमि
थ्यात्वमाह रजतमभादिति । यत्तन्मिथ्यैवेति ज्ञानमिथ्यात्वमनुभूयत इत्यर्थः । अविद्योपादानसमप्रतिपन्नत्वे यातत्कल्पमित्याशंक्या
हाविद्येति । समारोपितानिर्वचनीयतायाः प्रक्रांतत्वान्मायामत्रोपसंहरणमनुपपन्नमित्याशंक्याह । सत्यस्येति । मायामिथ्यादि
शब्दानां पर्यायत्वान्न विरोध इत्यर्थः । रजतस्य मायामयत्वमपश्यन्तटस्थमानएकदेशिनः प्रत्यवतिष्ठते । अवकेविरिति । अविद्या

तत्व०
९६

मयत्वोक्तौहेतुमाह। विभ्रमाणामिति। मायाविद्ययोरभेदादविद्यामयत्वमेवोक्तमित्याशंक्याहमायेति। भेदासिद्धिंमत्वानंप्रत्याह। तथाहीतिमायायाःस्वाश्रयाव्यामोहकत्वंकर्तुरिच्छानुविधायित्वंवाविद्यायास्तद्वैपरीत्यमित्यर्थः। नकेवलंलक्षणभेदाद्भेदः। किंनुप्रसिद्धितोपीत्याह। प्रसिद्धेश्चेति। प्रसिद्धेरसिद्धिंमत्वानंप्रत्याह। नहीति। मायाविद्ययोरभेदान्मायामयत्वाभिधानंयुक्तमित्याहोऽतत्त्वेति। अभेदंसाधयितुंतदुक्तमनुवदतिलक्षणेति। स्वरूपलक्षणंतावदविशिष्टमित्याहानिर्वचनीयतयेति। अनिर्वचनीयतयालक्षणस्याविशेषादितिसंबंधःस्वरूपनयागमकंस्वरूपलक्षणंतदेकंमायाविद्ययोरित्यर्थः। धर्मिसमकालंस्थित्वाधर्मतयागमकंविशेषलक्षणं। तदपितुल्यमित्याहतत्त्वावभासेति। कदाचिद्भावमात्रेपालक्षकमुपलक्षणंतत्तुल्यमित्याहविपर्ययेति। मायायांस्वरूपलक्षणस्याव्याप्तिंशंकतेनतुमंत्रेति। सत्यमेवमायापदवाच्यंकस्मात्तेतरदित्याशंक्याहादानानिर्वचनीयेति। मन्त्रादिसत्त्व

राम०
९६

स्तुयुक्तेमायाविशब्दप्रयोगादित्यर्थः। मायामयाहृश्यतइतिदृश्यमानतुरंगकरिनरादिषुमायाशब्दःप्रयुज्यते। तानिचसद्विलक्षणानीत्वनिर्वचनीयत्वंमायायांविशिष्टमित्याहनपरिदृश्यमंतीति। दृश्यमानत्वंमाय्यादावपितुल्यमित्याशंक्याहपार्श्वस्थस्येति। मंत्रादेःप्रत्यक्षदृश्यत्वाभावेपिकार्येणतदनुमापतत्रमायाशब्दंप्रयुक्तइत्याशंक्याहतत्रमायेति। केवलमाय्यादौमायाशब्दप्रयोगोनोपलभ्यतेकिंतुकार्याकारेणपरिणतोतत्त्वश्चकार्यस्यैवमायाशब्दवाच्यत्वात्तद्योगान्मरापारियुक्तेतत्प्रयोगइत्यर्थःमंत्रादेर्मायाकारणत्वेकथमविर्ययात्वकारणत्वमित्याशंक्यमंत्रादेःकिंनिमित्तत्वमुतोपादानत्वंआद्येनविरोधइत्याहमंत्रादेरिति। द्वितीयंप्रत्याह। ध्यासेति। मायात्मकदृश्यत्रवंदिरनिर्वचनीयत्वादनिर्वचनीयमज्ञानमुपादानं। अन्यस्यापरमार्थत्वात्तदनुपपत्तिरित्यभिप्रायेणोक्तमनिर्वचनीयेति। कार्यत्वाच्चमंत्रादेर्नोपादानत्वं। अपित्वनाद्यज्ञानस्येत्याहोनादिति। अनादेर्मायोपादानत्वेपिकथंमायाशब्दवाच्यत्वंकार्यस्येत्या

याशब्दस्य वाच्यत्वादित्याशंक्याह तत्रेति। जगत्प्रकृतौ शक्त्यां मायाशब्दस्य प्रयुक्तत्वात्स्याएवइजगदीश्वरोपादानत्वसंभवेउपादानां
तरपरिकल्पनमयुक्तं ततश्चाविद्यामायाशब्दत्वमित्यर्थः। पृथिव्यादीनां द्रव्यत्वसाधर्म्येयथावान्तरालिकोभेदस्तद्वन्मायाविद्ययोरपी
तिशंकतेननुस्वाश्रयेति। आश्रयशब्देन किं उच्यते। उत्तकर्तेतिविकल्पाद्यमनूद्यप्रत्याहयदीति। द्वितीयमनुवदत्येथेति। कर्त्तुर्म
ण्यादिनाव्यामोहाभावेनमायावित्वंप्रयोजकंमायाविनोपिदारदर्शयेच्छामोहश्रवणात्इत्याह। नतस्येति। किंतर्हिव्यामोहप्रयो
जकमित्याह किंत्विति। प्रतीयमानस्याभासत्वनिश्चयप्रयोजकइत्याहबाधनिश्चयेति। मनुष्योहंनव्याघ्रइतिनिश्चयेपिव्यामोहसं
दर्शनादाभासत्वज्ञानंनप्रयोजकमित्याशंक्याहप्रतीकारेति। स्वात्मानंप्रतिमारापादेव्यामोहहेतुमायाक्षोभणशक्तिप्रतिबंधज्ञा
नान्नमाया। विनोव्यामोहइतरेषांवत्तद्विपरीत्यव्यामोहइत्यर्थः। उक्तमर्थव्यतिरेकमुखेनाहान्यथेति। मायाविद्ययोर्भेदकांतरंशंक

तेऽन्ययेद्वयेतिविकल्पासहत्वात्रैतदपिनिरूपणपथमवतरतीत्याहननदपीति किंमंत्रादेरिच्छाधीनत्वमुच्यते। आहोतत्कार्यस्येति। वि
कल्पाद्यमंगीकरोति मंत्रेति। द्वितीयंप्रत्याहनमायायामिति। मंत्रादिक्षोभणेसंजातेनमायाप्रसरनिरोधः शक्यइत्यर्थः। मायाया
निमित्तकारिणेस्वातंत्र्यंइत्यतरत्रननिमित्तेपीतिवैषम्यमित्याशंक्यकिंसोपाधिकभ्रमनिमित्तेषांतंत्र्यंउतनिरुपाधिकभ्रमनिमि
त्तइतिविकल्प्याद्यंप्रत्याहविद्यायामपीति। हस्तेनतनयनसंमार्जनंकेशोंडूकभ्रमनिमित्तमादिशब्दार्थः द्वितीयंप्रत्याहमंत्रेति। मा
रापादिकार्यंतत्वज्ञानोत्तरकालमप्यनुवर्त्ततेइतरत्रनतथेत्याशंक्याहतत्वेति प्रतिबिंबादिभ्रमामारतिशेषः। प्रसिद्धस्वमायाविद्याभे
दइतिपक्षंतत्रेदंविवेचनीय। किंप्रसिद्धिशब्देनवैदिकीप्रसिद्धिर्गृह्यतेउतस्मार्त्तप्रसिद्धिराहोभियुक्तप्रसिद्धिरितितत्राद्यस्तावद
युक्तइत्याहनचेति। तस्याभिध्यानादित्यादिरमर्थः। तस्याभिमुख्येनप्रसक्तयाध्यानं। अनात्मप्रत्ययनिरासेनाहब्रह्मेतिप्रत्ययः यु

तत० ९८ ज्यते नेनेति प्रत्यक्‌ब्रह्मैक्यसाक्षात्कारो योजनं। प्रतीचो ब्रह्मत्वेनैव वावस्थानं तत्त्वभावः। अभिध्यानेन परमार्थसत्त्वसंपादिका मायानि
वर्त्यत इति भूयो योजनेनार्थक्रियासामर्थ्यसत्त्वकल्पिकाया मायाया निवृत्तिः। अंते प्रारब्धकर्मणामुपभोगेन क्षपे विदेहकैवल्यं नंतत्स्व
सुखाद्यात्मकप्रपंचप्रतिभाससंपादिकानिवर्त्तन इति विश्वमायानिवृत्तिरिति। ज्ञाननिवर्त्यमज्ञानं प्रसिद्धं। मायापि ज्ञाननिवर्त्ये
ति तयोरैक्यमित्याह। सम्यग्ज्ञानेनेति द्वितीयं प्रत्याह तरतीति। यस्मिन्परमात्मनि नित्यनैमित्तिककर्मप्रक्षालितापापामलेवि
त्ते भिव्यक्ते सति योगी मायां तरति तस्मिन्निति संबंधः। मायायास्तर्त्तव्यत्वे हेतुमाह। अविद्यामिति। विद्याविद्ययोर्निवर्त्यनिवर्त्तक
भावः प्रसिद्ध इत्यर्थः सुषुप्तावविद्याया अपुरुषार्थता दर्शनानंतन्निवृत्तिरपेक्षितेत्याशंक्याह विततामिति। कार्याकारेण परिण
तामिति यावत्। उपादाननिवृत्तौ कार्यस्यासत्तानिवृत्तेरविद्यानिवृत्तिरपि कांक्षितेत्यर्थः। वेद्यत्वं यावर्त्तयत्समेयेति तत्र हेतुर्विश्वात्मन रम० ९८

इति। तृतीयं प्रत्याह मायामात्रमिति। अपरथानर्थ्ययोगानित्यादिवाक्यात्स्वप्नसृष्टेः परमार्थत्वशंकां तु शब्देन निराकरोति। अत्र हे
तुः कात्स्न्येनेति। कात्स्न्येनाभिव्यक्तपरमार्थवस्तूचितदेशादिसंपत्तिः। तेनानभिव्यक्तस्वरूपस्य सत्त्वथोक्तं। परमार्थवस्तूचितदेशाद
द्यभावेपि आभिव्यक्तत्वात्‌ न परमार्थसत्त्वं स्वप्नप्रपंचस्येत्यर्थः कातर्हि स्वप्नगतिरित्याह मायेति। सूत्रभावाभिज्ञो भाष्यकारो
पि मायाविद्ययोर्भेदमभाषतेत्याह भाष्यकारोपीति। भाष्यव्याख्यातारो टीकाकारोप्येवमेवेत्याह टीकाकारेणापीति सिद्धमतं त्वाभि
ज्ञो मंडनमिश्रोपि तथाहेत्याह ब्रह्मसिद्धाविति। मायाविद्ययोर्भेदोतावत्समर्थमुपसंहरति। तस्मादिति। तत्सद्‌ परामृष्टं हेतुं व्यनक्ति
लक्षणेति मायाविद्ययोरैक्ये सह प्रयोगानुपपत्तेस्तयोर्भेदः तयोरैक्ये इंद्रजालादौ मायात्वव्यवहारः इतरत्र तदभावश्च कथमित्याशं
क्याह कस्मिन्नपीति। भेदकांतरमाह व्यापिनेति। अविद्यायाद्यानायित्वमिच्छाधीनत्वनियमाभावादिति इत्यर्थः। प्रत्युक्ते

तत्व० नभ्रांतिविषयस्य परमार्थसत्त्वमेवत्वमिति दिगंबरः शंकते। अस्त्वितर्हीति। उपपत्तितोप्येवमित्याह। कल्पनेति सत्तांत्रैविध्यकल्पनं
९९ कल्पनाशब्दार्थः। निषेधस्य परमार्थरजतविषयत्वकल्पनमादिशब्दार्थः। किमंतन परमार्थपरमार्थत्वे नेकग्राह्यत्वप्रसंगात्सम्प्रति
पन्नवदित्याह। नेत्याहेति। परमार्थत्वेपि न सर्वग्राह्यत्वं दोषलक्षणसहकारिणः सर्वत्राभावादिति चोदयति। ननु कारणेति। प
रमार्थत्वेपि दुष्टकरणग्राह्यत्वनियमएवानुपपन्न इत्याह नेत्येवेति। न तत्रैरत्वनघ्नत्वेन दोषाभावे परमार्थरूप्यज्ञानाभावोपि
धीयत इति शंका स्यात्। तत एवासिद्धसाध्यत्वमित्याशंक्यातच्छब्दार्थमाह संर्येति। मायात्मकत्वेपि सर्वग्राह्यत्वं प्रसंगः समर
ति चोदयति आत्मेति। इदमंशावच्छिन्नचैतन्ये तंत्राविद्यया पुरोवर्तिनी रूप्यस्योत्पन्नत्वात्सर्वग्राह्यत्वप्रसंग इत्यर्थः वेषायेनोत्त राम०
रमाह नेति। दोषोपहतज्ञानकारणत्वेन तत्स्वातमाह मत्राद्युपहतचक्षुष इति। पहतकरणानामेव दर्शनमित्यत्र दृष्टांतमाह प्रसिद्धेति। ९९

उक्तेर्थे युक्तिमाह इदमाकारेति। स्वाश्रितसुखादेरनन्यवेद्यत्ववदिदमाकारावच्छिन्नसाक्ष्याविद्याश्रितत्वादन्यस्याग्रहणप्रसंग इ
तिभावः बाधेकप्रत्ययस्य मायामयत्वे सा चक्रमाया अनुक्तत्वात् किं वेत्युक्तिरयुक्तेत्याशंक्य नासत्यमाह ज्ञानस्येति। कल्पेनालाव
वानुभवानुभवाभ्यामिति। मायावादे मिथ्यात्वमात्रमाश्रयणं। अनुभवाविरोध एव इतरत्र गौरवानुभवविरोधौ स्यातामिति
यावत्। बाधकप्रत्ययोपविभ्रम इति चोदयति। ननु प्रतिपन्नेति। प्रतिपन्नोपाध्यावभावप्रतियोगित्वस्य मिथ्याशब्दार्थत्वेन क
थं मिथ्यासिद्धिरिति आशंक्याह न तस्येति संयोगादेः स्वासंताभावसादेश्यधर्माधिकारागत्वाभ्युपगमात् प्रतिपन्नोपाध्या
वप्रतियोगित्वं तत्रापि विद्यत इति स्याति प्रसिद्धिरित्यर्थः। संयोगादेर्न स्वासंताभावसादेश्यं भावाभावयोरेकत्रैकत्र सत्वाविरो
धात्तस्यैव मिथ्यात्वलक्षणं तावद्यमित्याशयवानाह प्रतिपन्नेति। तत्र किं प्रमाणमिति वीक्षायामाह तत्रेति। तत्र प्रत्यक्षमित्य

तत्व०
१००

न्वयः। प्रत्यक्षत्वमेवाह बाधकेति। नेदं रजतमित्यनेनैव मिथ्यात्वसिद्धेः मिथ्यैवेत्यनर्थकमित्याशंक्य तात्पर्यमाह। बाधकज्ञानेति।
बाधकप्रत्ययोन्यथासिद्ध इति बोदयति। ननु देशेति। सत्वे बाध्यत्वमेव न स्यादित्याह नत्वाहेति। नैयायिकं प्रति शुक्तिकावदिति। ज्ञानव
दिति बोद्धं प्रति दृष्टांत इति द्रष्टव्यः। अन्यत्र सतोपि घटस्य निषिध्यमानत्ववन्निषेध इति शंकां निरस्यति। नेदमिति। इदं रजतयोरविविक्त
तया प्रतिपन्नत्वादविवेकस्यैव मिथ्यात्वात् मिथ्यात्वपरामर्शोपि युक्त इत्याशंक्याह। न मिथ्येवेति। स्मृतिग्रहणयोस्तद्विवेकाभास्य
वस्तुत्वान्न मिथ्याभूतं पश्याम इत्यर्थः। बाध्यत्वं मिथ्यात्वमित्याकर्ण्य वैतण्डिकः प्रत्यवतिष्ठते। ननु कोपमिति। किं मन्यार्थिनोन्यत्र प्रवृत्ति
विरोधो बाधः। उत तद्योग्यताविच्छेदः। आहोस्विद्विवेकज्ञानं किं वेतरेतराभावबोधः। उत प्रतिपन्नोपाधावभावप्रतियोगित्वं बाधनं।
अथवाज्ञाननिवृत्तिरिति किंशब्दार्थः। आद्यमनूद्य व्याप्त्या दूषयति। यद्यन्यार्थिन इत्यादिना। द्वितीयमनुवदति दूषयति। न प्रवृ

राम०
१००

BHAU DAJI

त्तेति। बाधकज्ञानेन योग्यताया उन्मूलितत्वात्समयांतरे पुरोवर्तिनि प्रवृत्तिर्न स्यादिति दूषयति। न पुनरिति। योग्यतांतरस्य पुनस्तत्रो
त्पन्नत्वात्प्रवृत्तिर्घटत इत्याशंक्य तस्या यावद्द्रव्यभावित्वात्। विच्छेद एवानुपपन्न इत्याह योग्यतेति। न च योग्यताप्रतिबंधो बाधः विवेकज्ञा
नसमये हेत्वभावेन फलाभावोपपत्तौ प्रतिबधकत्वकल्पनानवकलनादित्यर्थः। सिंहावलोकनन्यायेन प्रवृत्तिनिरोधो बाध इत्यत्र दूषणा
न्तरं संमुग्धिनोति उदकज्ञानादिति। अन्यत्रेति शेषः। तृतीयमुत्थापयति विविक्ततयेति। विवेकमात्रस्य बाधकत्वं निराकर्तुमवि
विक्तेति विशेषणं किं विवेकेनागृहीतत्वमविविक्तत्वं उत अभेदेन बुद्धत्वं आद्येपि किं पदार्थज्ञानातिरिक्तविवेकग्रहणं उत पदार्थज्ञान
मेवेति विकल्प्य प्रथमं प्रत्याह सवेति। पदार्थज्ञानसमये तयोर्भिदेनागृहीतत्वापत्तेरितरेतराभेदज्ञानं असौ बाध आपद्येत। न च
तथा प्रसिद्धिरस्तीत्यर्थः। पदार्थप्रतिपत्तिरेवाभेदप्रतिपत्तिरिति कल्पं निरस्यति नैवेति। भेद इत्यत्र प्रतिपन्न इति पदमध्याहर्तव्यं। अवि

तत०
७१

विकल्पमभेदेनप्रतिपन्नत्वमितियः कल्पः यद्योत्तरोत्तराभावमत्वयोर्बाधइतितदुभयमुत्थापयत्यन्या। मनेति अतिव्याप्त्यादूषयति। शु
क्तौ इतिदिगंबरमते सर्वस्याभिन्नाभिन्नत्वादभेदप्रतिपत्त्युत्तरकालं यदिदं भेदज्ञानं तदपि बाधकं स्यादिति नन्वाल्यादित्वं वस्थेत्याह समाना
धिति। एवमपीदं विवेचनीयं किं ज्ञानमात्रस्याथावप्रतियोगित्वं बाधः। उतान्येषस्येतितत्राद्यं दूषयति। नैवेति। द्वितीयं दूषयत्यर्थस्येति
किमर्थस्याप्रतिपन्नस्य बाधः उताप्रतिपन्नस्य। प्रतिपन्नत्वे किं तद्विषयेण ज्ञानेन बाधः। उतान्यविषयेण आद्ये पूर्वज्ञानप्रामाण्यमेव
दृढीकृतं स्यात् द्वितीये भिन्नगोचरत्वान्नानयोर्बाध्यबाधकत्वे स्यादित्यभिप्रेत्याह संविद्विषयस्येति अप्रतिपन्नत्वे तस्याप्रसक्तेर्न निषेध इत्या
ह्यानस्येति। बाधा इत्यर्थः। मा भूत्तर्हि बाध इत्याशंक्याह बाधस्येति। अज्ञाननिवृत्तेर्बाधत्वे स्वविषयाज्ञाननिवर्त्तक एवं तु ज्ञाना राम०
नां बाधकत्वप्रसक्तिरित्यभिप्रायेणोपसंहरति। तस्मादिति। अज्ञाननिवृत्तिर्बाध इति मतं आदाय सिद्धांतयत्युच्यत इति घटादिज्ञा ७१

नमपि बाधः स्यादिति प्रयुक्तं न आह स्वकार्येणेति। किं वार्त्तमानिककार्यसहिताज्ञाननिवृत्तिर्बाधः उत प्र। विलीनकार्यसहितज्ञानस्य ना
शः। विपर्ययोत्पत्त्यनंतरकालं मनसो विषयांतरसंचारे समयांतरे वा शुक्तिलोचनसंप्रयोगजाधिष्ठानज्ञानेनाज्ञाननिवृत्तौ वार्त्तमानिक
कार्यस्याभावेनाव्याप्तेः। न द्वितीयः कार्यसहिताज्ञाननिवृत्तेरभावादित्याशंक्य कार्याकारणपरिणताज्ञाननिवृत्तिर्बाध इत्यनु
गतं लक्षणमुभयत्राप्यस्तीत्याह वर्त्तमानेनेति। तत्र प्रमाणमाह तथाविधेति। अतो बाध्यत्वं मिथ्यात्वमित्युक्तं साधूक्तमित्युपसंहरतीति
संप्रयोगाभावेन कथं लक्षणाव्याप्तिः शंक्यते संप्रयोगस्य लक्षणांतर्भावात् इत्याशंक्याह स्मृतिरूपेति। स्मृतेरूपमिव रूपमस्येति। स्मृ
त्यासाम्यं वैषम्यं वा लक्ष्यते। तत्र स्मृत्यासाम्यार्थं संस्कारजन्यत्वं सिध्यति वैषम्यार्थं संप्रयोगजन्यत्वं उभयजनितज्ञानस्य असम्यग्ज्ञान
त्वार्थं दोषेपि कारणकोटौ निविष्ट इति कारणत्रितयजन्यत्वं सिद्धमित्यर्थः कारणत्रितयजन्यत्वं तटस्थलक्षणांतर्भूतार्थः। इतर

तत्व० स्वरूपलक्षणमिदंशब्दार्थः। नचशुक्लः पटइत्यादिप्रत्ययेषु स्वरूपलक्षणातिव्याप्तिः वस्तुत आरोप्यप्रतियोगिकासंताभावतो
७२ न्यस्यान्यात्मनाप्रतियत्तेः स्वरूपलक्षणत्वेनविवक्षितत्वात्। सर्वमेतत्स्वरूपलक्षणमितिकेचित्। याप्रशोकादावित्यत्र शोकश
ब्देनशोकोद्भूतभ्रमनिर्देशः आदिशब्देनसंतोषप्रकर्षजभ्रमस्यलस्यलक्षणयोरविनाभावात्तुस्थ्येसति। लक्षणंनेतिव्याहतमि
तिबोदयति। कथमिति। लक्षणासिद्धएतत्सात्तदेवासिद्धमित्यभिप्रेत्याहतत्राहेति। अथवासंस्कारवत्संप्रयोगस्यकारणांतर्भा
वइत्यथापरोक्षत्वानुपपत्तिरितिनिवार्शंकते। कथमिति। बाह्येंद्रियस्यतद्दोषरमादंतरस्यचकेवलस्यबहिरप्रवृत्तेर्नसंयोगजत्वसिद्धि
रित्याहतत्राहेति। टीकायानत्स्थलक्षणनिरसनेनकथंस्वरूपलक्षणनिरासइत्याशंक्याहसंप्रयोगस्येति। संप्रयोगस्याध्यासंप्रतिका राम०
रणत्वात्तदभावेनतदभावइत्यर्थः। किंचकिंस्वप्नभ्रमस्यात्माधिष्ठानंउतान्यत्राद्यः। विषयित्वतयानात्मनःस्फुरणात्। नद्वितीयोनात्म ७२

न आरोप्यकोटौप्रक्षेपादधिष्ठानत्वानुपपत्तेरित्याहाधिष्ठानेति। कार्यानुपपत्त्याकारणादिकंकिंचित्कल्प्यमितिबोदयति। कस्तर्हीति।
कार्यमन्यथासिद्धमित्याहतदाहेति। अपरोक्षप्रत्ययविरोधाद्रजतज्ञानंनस्मृतिरितिशंकायांमुक्तंनस्मृतिरूपतेति। अपरोक्षात्मावि
वेकात्तथात्वव्यवहारइत्यर्थः। अपरोक्षप्रतिभासमानमात्रिसरजतज्ञानस्यस्मृतित्वनिराकरणमनुपपन्नंप्रतिभासस्यभ्रांत्यापिसंभ
वादित्याशंक्यतन्मतेसौत्वानुपपन्नेत्याहतत्रचासनेतिदोषसहकृतवासनाजन्यत्वात्भ्रांतित्वंपरतइत्याशंक्याहगवयादीति। स्मृति
त्वेदोषजन्यत्वमेवानुपपन्नमित्यभिप्रायः। रजतज्ञानस्मृतित्वपक्षेतद्धिलक्षणत्वमप्यनुपपन्नंसंस्कारमात्रजन्यत्वादित्युक्तंतत्रोपपाद्य
तेदोषस्यसामग्र्यंतर्भावाद्वैलक्षण्यसिद्धेरित्याशंक्याहनतुकारणत्रिनयेतिनतावत्तदासंप्रयोगश्चक्षुषः उपसंहृतत्वात्। देशाद्यंतरितस्य
योगायोग्यत्वाच्च। नापिदोषसंभवः। चक्षुषउपसंहृतत्वात्तद्गतदोषानुपपत्तेः। नापिविषयदोषः सकिंज्ञायमानतयाहेतुउताज्ञायमान

तत्व० ७२ तयातत्रचक्षुषानावृतत्वज्ञायमानत्वं। तस्योपसंहृतत्वात्। नापि मनसा केवलस्य मनसो बहिरप्रसरात्। न द्वितीयः। जाग्रदवस्थाया
मधिगतस्य विषयदोषस्य हेतुत्वदर्शनात् नापि प्रमातृदोषः निद्रादोषोपहतस्वांतनया तां गंधसंभवादित्यर्थः। ज्ञानान्तरे सि
द्धेन तत्र लक्षणसाधनमुचितमित्याशंक्य प्रमाणस्मृतिविलक्षणत्वात् स्वप्नादिज्ञानस्याध्यासत्वं ततस्तदुभयमपि लक्षणं संपादयितुं
शक्यमित्याह कारणचिंतयेति। लक्षणासिद्धिशंकायां तदुपपादनमुचितं न स्मृतिरूपकीर्त्तनमित्याशंक्य तासयमाह संप्रयोगेति। ग्र
हणस्मृतित्वप्रसक्तौ क्रमेण हेतुद्वयं द्रष्टव्यं। जागरणे बाह्येंद्रियसंप्रयोगस्यापरोक्ष्यारोपजनकत्वं स्वप्ने त्वन्यथेति वैषम्यमाशंक्यारो
प्यविपरीताकारबोधजनकं नयनं दुष्टं सदारोपजनकं जागरणे दृष्टं तद्वत् स्वप्नेपि संपादयितुं शक्यमित्याह स्वप्नपवेति प्रसिद्धदोषाभावे
प्यन्यो दोषोस्तीत्याह निद्रेति। वातादिरादिशब्दार्थः। तदिह संस्यापमर्थः। न त्वत्र यथार्थव्यवहारहेतुज्ञानस्य ग्रहणस्मृतिविलक्षण राम० ७२

त्वरस्यर्थः। इहेति जाग्रद्भोगप्रदकर्मोपरमे स्वप्नोपस्थापककर्माभिव्यक्तौ चेत्यर्थः। सकलसंस्कारसद्भावे कथं वित्कस्य विज्ञाहानमित्यत
आहादृष्टेति। नटस्य लक्षणासिद्धावपि नस्तद्रूपलक्षणं सिध्यति आत्मन्यनात्मनि चारोपासंभवादित्युक्तं स्मारयति कथमिति। अना
त्मनोनधिष्ठानत्वे थात्मनोधिष्ठानत्वं घटयितुं शक्यत इत्याह तदारेति। तदवच्छिन्ने सत्त्वतस्य देन ज्ञानं तस्यैतत्तस्य महत्तरता रदिति शंकां नि
राकर्तुमाहांतःकरणेनेति। अंतःकरणसंयोगस्य स्वप्नहेतुत्वे जाग्रदपि तत्त्वं संगः तदर्थमाह निद्रेति। अंतःकरणस्योपादानत्वं माव
र्त्तयति मिथ्येति। नयनसंयुक्ते दर्भशंवन्मनसा संयुक्तं चैतन्यमधिष्ठानमित्याहावच्छिन्नेति। चैतन्यस्यासंगाद्वितीयस्याधिष्ठानत्व
मप्यनुपपन्नमित्याशंक्य न साक्षादधिष्ठानत्वं अपितु अविद्याद्वारेत्याहाविद्येति। अविद्याशक्तेः सदातनत्वेन सदा कार्यजनकत्वं स्यादित्या
शंक्य विशिष्टांतःकरणसंयोगस्याविद्याक्षोभकत्वात् तस्य चागंतुकत्वान्नैवमित्याह। पुष्कलनिमित्तेति। इति शब्दोक्तसरार्थकथन

तत्व० परिसमाप्तिद्योतनार्थः।अविद्याशक्तिर्मिथ्यार्थाकारेणविवर्त्ततेचेत्ससावृत्तेर्मिथुनीकरणरूपत्वमध्यासस्योक्तंकथंतेस्तत्राहचैतन्य
७४ मिति।अन्यथान्यथाविवर्त्तमानाज्ञानस्यसत्तास्फूर्तिप्रदत्वाच्चैतन्यमेवतथातयाविवर्त्ततइत्युक्तंस्यात्।अतश्चोक्ताध्याससिद्धिरि
त्यर्थः।जागरणेबाह्यस्याधिष्ठानत्वमुपलब्धंतद्वत्स्वप्नेपिबाह्यमधिष्ठानंवक्तव्यंनचतन्निरूपयितुंशक्यतइतिकथंपरत्रपरावभासः
तत्राहतथेतियथास्वप्नेचैतन्यमधिष्ठानंतथाजागरणेपिशुक्तिकाद्यवच्छिन्नचैतन्यंरजताद्यालंबनमितिबाह्यालंबनरजतादिकथ्यत
इत्यन्वयः।कथंचैतन्यस्यस्वच्छस्यास्वच्छशुक्तिकाद्यवच्छेदइत्याशंक्याहबाह्याधिष्ठानाश्रयेति।इंद्रियस्यबाह्यसंप्रयोगेतद्द्वारांतःकर
णंबाह्याकारेणविपरिणमते।तस्मिंश्चांतःकरणेस्वच्छेचैतन्यस्यप्रतिबिंबोदयोभवति।ततश्चांतःकरणद्वाराविषयसंसर्गोपीत्य राम०
र्थः।अवच्छिन्नतयेत्येतच्छुक्तिकाद्यवच्छिन्नमित्यनेनसंबध्यतोवचैतन्यस्याधिष्ठानंसंसृष्टत्वंचोपपादयति।बाह्याधिष्ठानसंसृष्टेति। ७४

रजतादिरविद्याविवर्त्तकत्वाभ्युपगमाच्चैतन्यालंबनत्वंकथमित्याशंक्यविवर्त्तमानाविद्याधिष्ठानत्वाच्चैतन्याधिष्ठानत्वंयुक्तमित्याह
चैतन्यस्थाविद्याशक्तिरिति।रजतस्यचिदविद्यापरिणामत्वेपरिणामस्यपरिणामितंत्रतयातेदमितिप्रतिभासोयुक्तइत्याशंक्याह
बाह्याधिष्ठानसंसृष्टरजतेति।तत्रहेतुमाहबाह्याधिष्ठानसंसृष्टेति।क्वचिदवच्छिन्नंक्वचिदनवच्छिन्नमित्यनुगतप्रयोजकाभावमाशं
क्यसर्वत्रचित्त्वमधिष्ठानत्वप्रयोजकमित्याहसर्वत्रत्विति।चैतन्यस्यसकलविभ्रमाधिष्ठानत्वेतरेतरारोपितप्रतिभासःस्यादित्युक्तं।
तदनुपपन्नंचैतन्यस्यसकलविषयव्यापित्वादित्याशंक्यसिद्धांतसभिप्रायमजानानस्येदंचोद्यमित्याहाकाशवदिति।किंशरीरगततया
प्रतिभासआपाद्यतेउतात्मगततयानाद्योप्रसक्तेः।द्वितीयेत्विष्टापत्तिरित्याशंक्याहात्मैवेतिपरिच्छिन्नस्यात्मनोधिष्ठानत्वाद्देहंनी
लमितिप्रतिभासःस्यादित्यर्थः।परिच्छिन्नात्मगततयाप्रतिभासआपादितइष्टापत्त्योत्तरमयुक्तमित्याशंक्याहनिःकृष्टाहंकारइति ६

तत०
७५

निःकृष्टः पृथक्कृतो दृक्कारो यस्मात्तत्तथोक्तं। अनवच्छिन्नात्मगततयापि प्रतिभासाभावमाशंक्याह्वटः स्फुरन्निपाः स्फुरतीति वि
त्समानाधिकृततया प्रतीतिरस्तीत्याहवेत्सस्येति वित्सामानाधिकृततया सर्वप्रतिभासउक्तेविच्छिन्नदेशस्थतया स्फुरणं। अभिधा
नमयुक्तमित्याशंक्याह पुनरपीति। विच्छिन्नश्चासौ देशश्चेति कर्मधारयसमासशंका स्यात्तत्त्वार्थस्यांतरनुभवाश्रयत्वं नोपपद्य
त इति व्यधिकरणमित्याशंक्य विच्छिन्नो देशो यस्येति बहुव्रीहिर्विवक्षित इत्याशयवानाह इमिति। देशो नाम देश इत्यत्रार्थस्यांत
स्थाततया प्रतिभानवद्देशस्यापि तथात्वमुच्यत इति शंका स्यात्तथाच बाह्यदेशसंबंधितयार्थस्यापि बहिष्ठत्वात्सिद्धांतविरोधः
तथाच कुतस्तत्संबंधादित्येतद्विरुध्येतेत्याशंक्याह पृथक्केति। ताहक शब्देन नार्थसादृश्यं विवक्षितं किंत्वतत्स्थत्वमित्यर्थः मे
र्यादिदेशस्य व्यवहितस्य रूपमंतस्थत्वमित्याशंक्याहानवच्छिन्नेति। भेदशब्देन देशो विवक्षितोभिधीयत इति। अनवच्छिन्नवैतत्स

राम०
७५

संसृष्टतयादेशावभासस्याकुलात्कथं दोषाय त्विरित्याशंक्याह पुनरपीति। कोवेत्यादिनानवच्छिन्नचैतन्यात्मतया उक्तत्वात्सो
नरूप्यमित्याशंक्याह निष्ठेति। अनवच्छिन्नवैतन्यमधिष्ठानमिति गृहेभिसंधिः पराक्कित्तस्य वादिनः स्वाशयानवबोधप्रतिप
त्ताविसाहेदानीमिति। आभावपि न निखिलाधिष्ठानत्वं तदनुविद्धतयाप्रतीतेरित्याशंक्याह सवेति। विषयस्यापरोक्षतायाः प्रत्य
नुगभावाद्दृष्टत्वेनुभवविरोधः स्यात्। नवप्रपाज्ञानादिसत्त्ववस्तु सतो भेदस्य निरास इत्याशंक्याह किंतयोः पंचम्योः सामाना
धिकरण्ये उत तैर्यधिकरण्यं आद्ये न तदिष्टसिद्धिः द्वितीये ज्ञानप्रतियोगिको भेदो निषिद्धः स्यादित्याशंक्य प्रामाणिको भेदो निरस्
तेनकालानिकृत्याह प्रातीतासिकेति। आद्यादृढ इति वस्तुं वध्यानिमित्तैर्थत्वात्समाणज्ञाननिमित्तो न भेद इत्युक्तं भवतीत्यर्थः।
अनुभवस्य वाधानावाहसतीयमानो भेदः परमार्थएवेति शंकितानन्वयिमिति। विषयस्यचैतन्येनतत्प्रकाशसंभवात्प्रकाशानु

तत्व० ७६ पपन्नेरित्यत्युक्तमित्याशंक्याह स्वयमिति। तत्र हेतुमाह विषयइति। एकस्य विषयत्वं विषयित्वं च विनुद्धमित्यर्थः। घटादयो विषया:
स्वयं रूपेण चैतन्यहीनाश्चैतन्यासंबंधिनस्तस्य तदुपत्वेन तदधीनव्यवहारभाक्त्वं घटादीनामन्योपनिमित्तव्यवहारादस्वेः इतरथाव
वित्तत्वतत्वं स्वप्रकाशाविदधिगमं विनानत्स्यत्वानधिगतेरित्यर्थः। विषयचैतन्यमंगीकृत्य तस्यात्मव्यतिरेके दोषमाहात्स्येति।
अभेदवत्संबंधानुपपत्तेरपेरत्यर्थः। आत्मावगतिरेव प्रकाशः। आत्मावगतिप्रकाशः तेन नाभिदलक्षणः संबंधो भिन्नत्वात्
न च संबंधांतरं निरूपयितुं शक्यं येन विषयचैतन्यः करणपरिणामं सत्स्वे प्रमातृचैतन्यस्य तच्चैतन्याभेदे नाभिव्यक्तत्वात् तत्प्रथनं स्या
दित्यर्थः। सर्वस्य विदध्यासे घटादीनापरोक्षेनाहंकारादीनां प्रत्यक्षोऽनप्रतिभासः कथं घटनरत्याह सर्वत्रेति। सर्वचैतन्यावगु राम० ७६
ण्ठनेपि वित्तकावित्तिप्रतिभासः कथमिति संबंधः। विभक्तशद्वार्थमाहात्मेति। प्रत्यक्परांचावित्यर्थः प्रतिभाससमभिनयत्यहमिति।

सर्वस्य पूर्णात्मनि कल्पितत्वेप्यहमिति स्फुरणयोग्यभाक्तनदेहादिसंस्कारसहितमायाकार्यत्वादुत्तरोत्तरो देहादिष्वहंप्रत्ययो घट
नेघटादिनां वेदं तथा प्रथोपपत्तिरिदमिति प्रतीतियोग्यपूर्वघटादिसंस्कारसहितमायामाकार्यत्वादुत्तरोत्तरघटादेरिति समाधानग्रं
थार्थः। प्रपंचस्याद्वितीयचैतन्याश्रयत्वमुक्तं न दासिपतिनन्नुचैतन्यमिति। अंतर्भेदो नामात्मधर्मिक आत्मप्रतियोगिक इत्यर्थः। अ
नात्मधर्मिको नात्मप्रतियोगिको भेदो बहिर्भेदः अखंडशब्दः सजातीयभेदाभावपरः अद्वितीयशब्दस्तु विजातीयभेदाभावपरः
सजातीयभेदत्वावद्युक्त इत्याह वेत्येति। संवित्त्वांतर्गणिकत्वरूपस्याउपाधिपरामर्शमंतरेणाविभाव्यमानभेदत्वात् यदि न्वेवं तत्तथा
यथागगनमित्यर्थः। तस्य निरंशस्येत्यस्यायमर्थः तस्य चैतन्यावित्वदेशाद्विरवभावात् तत्र हेतुर्निरंशस्येति स्वव्यतिरिक्तचैतन्यांशस्या
भावान्न तत्प्रतियोगिको भेद इत्यर्थः। कथं तर्हि विच्छेदप्रथेत्याशंक्योपाधिभेदादित्याह प्रपंचेति अंतरिवस्वचैतन्यमिव बहिरिव पर

चैतन्यमित्यर्थः। विजातीयभेदोप्येवंनिराकर्त्तव्यः। आत्मा स्वाभाविकभेदवान् मध्यमपरिणामत्वात् घटादिवदित्याशंक्य किंतस्य सां
शत्वमुतानंशत्वे नाद्य इत्याह निरंशेति। अवयवावयविनोः प्रत्येकं चैतन्ये कदाचिद्वैमत्येन तदधिष्ठितगात्रविदारणं दुर्वारं स्यात्। तस्मा
देकस्य चैतन्यं तदितरेषामचित्त्वमिति न तत्रावयवावयवीत्यर्थः। द्वितीयं दूषयत्यणुत्वमिति। आत्माणुमहत्परिमाणान्यतरप
रिमाणवान् निरंशद्रव्यत्वान्मनोगगनवदित्यर्थः। तदुभयोरन्यतरपरिणामः स्यादित्यत्राह मध्यमेति। महदणुपरिमाणान्य
वद्दिमाणमित्यर्थः। न च तत्परमार्थतो युक्तमित्याह न च निरंशमिति। तस्मादन्यप्रयुक्तमध्यमपरिमाणत्वं इत्याह स्वतीति। स्वप्न
प्रपंचस्य चिदधिष्ठानतासंभवे चोदिते तत्रैव तदुपपादनीयं किमिति जागरणे तदुपपादितमित्याशंक्य कैमुतिकन्यायेन स्वप्ने तदुप
पाद्यत इत्याह जागरणेपीति। सर्वस्य प्रपंचस्य चिदधिष्ठानत्वमभिधायाधिष्ठानांतरं सूचिवान यथैवेत्यत्र तत्रोपपद्यते तस्य बाध्यं

द्रियासंप्रयुक्तत्वान्मनसापि न संप्रयुक्तत्वं तस्य केवलस्य वह्नेः प्रसक्तत्वादित्याशंक्याह केवलस्येति। केवलस्यापि बाह्यस्मृतिजन
कत्वमस्ति तदर्थं मत्तस्येति विशेषणं। सुखादिप्रत्यक्षसाधनत्वमावर्त्तयति वह्निरिति। कथं तर्हीत्यनेनाव्याप्तिराशंक्यते आहोऽ
तिव्याप्तिः नाद्यः। अव्याप्तिशंकायां समाधानसमये लक्षणाव्याप्तिर्वक्तुमा। न वेत्यन्याते। नापि द्वितीयः। अलक्ष्ये लक्षणगम
नमतिव्याप्तिः। तत्र तुल्लक्षणाभाव एवात्र इति कथमिति व्याप्तिशंका न स्यात् कथमित्यादिग्रंथासंगत इत्याशंक्याहाव्याप्तिरि
ति। नाम निष्प्रत्यूहेऽध्यासत्वात्कथमतिव्याप्तिरित्याशंक्याह मिथ्येति। अध्यासत्वात्सद्विलक्षणरूपं मिथ्यात्वं तस्याश्रयापीय
मित्याशंक्य तदेवासिद्धमित्याह अध्यासेति प्रत्यक्षेणेति प्रत्यक्षेपात्तस्याध्यासत्वमित्याशंक्याह भ्रांतीति। अध्यासस्य भ्रांतित्वा
दस्याश्च तद्रूपपरित्यागेनैवमित्यर्थः। ज्ञानानिरूप्यत्वात् भ्रांतित्वमित्याह विषयेति। किमत्र कथमित्यादेरेषोऽर्थः। लक्षणमस्ति वे

तत्व० ७८

ल्लस्यमप्यस्तीति चोदयति किमत्रेति। दुष्टकरणजन्यत्वानाविषयत्वाभावान्नाध्यासत्वमित्याह नतत्रेति। अध्यासत्वाभावे हेत्वंतरमा
ह नापीति मिथ्यार्थज्ञानस्याध्यासत्वं प्रसिद्धं न च नामनिब्रह्मदृश्यमिथ्यार्थगोचरत्वं। नामब्रह्मणोः सत्यत्वादित्यर्थः। लक्षणस्य
तत्राभावान्नातिव्याप्तिरिति दर्शयितुं लक्षणमाहात्म्यस्येति। अथवातिव्याप्तेन दलक्षणमिति शंकामांसस्यमिति तदंगीकरण
मनुपपन्नमित्याशंक्य तात्पर्यमाहात्म्यस्येत्यादिना। अक्षराणि त्वेदं व्याख्येयानि अध्यासत्वाभावमंगीकरोति नित्यसत्यमिति। तर्हि
तिव्याप्तिर्नेत्याह नारदेति। अत: शब्दार्थमाह चोदनावशादिति। ज्ञानत्वं मास्तु तत: किमित्यत आह। येति ज्ञानस्येति। मिथ्या
र्थविषयज्ञानस्याध्यासत्वं नास्ति ब्रह्मदृष्टेश्च ज्ञानत्वात्तत्र लक्षणमस्तीत्यर्थः विहितत्वेपि ज्ञानत्वं किं न स्यादिति शंकते। ननु ज्ञा राम० ७८
नमिति। प्रसिद्धज्ञानवैलक्षण्यात्रेदं ज्ञानमित्याह नेत्याहेति स्वकारणायत्तत्वेन कथमिच्छानुप्रवेशो निरस्यते इच्छायाअपि ज्ञानका

रणं। तन्मूलत्वादित्याशंक्याह विधीति। नन्वित्यादेरयमर्थः। ज्ञानस्येच्छयासाध्यत्वमुक्तमाक्षिपति ननु स्मरतीति। आभोगइच्छासुरसरि
तीरादिस्मरणमिच्छया जायमानं दृश्यते। दुःखदेशस्मरणं निरुध्यमानं चेत्यर्थः स्मृत्युत्पत्तिनिरोधसमये आभोगमनोनिरोधयोः
सद्भावमात्रमंगीकरोति सत्यमिति तर्हि युक्तमन्वयं नेत्याह नस्मृतीति। तयोरित्याभोगमनोनिरोधयोरित्यर्थः। विनिगमनहेत्वभाव
मात्रं स्याह नपुनरिति। अनिच्छतोपि उर्गंधादिबोधदर्शनादित्यर्थः। अत्राप्यणिब्रह्मदृष्टिकरणमनर्थकमित्याशंक्याह। चोदनावशा
दिति। लक्षणकथनानंतरं संभावनोपन्यासउचितो न तु मतांतरोपन्यासस्तत्राशंक्य लक्षणपरिशोधनार्थमित्युक्तं टीकाकृता तदनु
पपन्नं अध्यास्याधिष्ठानाभावेन लक्षणस्याशुद्धत्वादित्याशंक्य लक्षणएवासंभावनानिराकरणाभिप्रायेण मतांतरोपन्यास इति तात्पर्यमा
ह न च ध्यासइति किमध्यासमात्रे विप्रतिपत्तिः उत तदधिष्ठानादाविति विकल्प्य आद्यमंगीकरोति अधिष्ठानेति। अयमर्थः। अधिष्ठान

तत्व० ध्यास्यमानयोः सत्त्वमितिसद्वादिनः असत्वमितिअसद्वादिनः इतिस्वरूपविप्रतिपत्तिः अधिष्ठानस्यसत्वेपिजडत्वमजडत्वंवेति
७९ त्वविप्रतिपत्तिः अध्यस्यमानस्यापिकिंशून्यंतत्वमुतमायाअहोधीरप्यवान्यदितितत्वविप्रतिपत्तिः। आद्यंदूषयसमस्येति। अन्यस्या
न्यात्मनावभासमात्रेविप्रतिपत्त्यभावेपिसत्यानृतमिथुनीकरणरूपत्वंतदिष्टंकथंसिध्यतीत्याशंक्याथर्तिसिध्यतीत्याहतद्वेति।
ज्ञानाकारंस्यवहिष्टस्यवारूप्यादेश्चारसादावध्यासइत्युक्तंअंगीकार्यांतदसंभवविज्ञानाकारत्वबहिष्ठत्वयोरेकेनानभ्युपगतत्वादित्या
शंक्यमतभेदेनाविरोधमाहप्रथमरित्वतिविवेकाग्रहणनिबंधनंतादात्म्यज्ञानमख्यातिवादिनामंगीक्रियते। अन्यथाख्यात्यादिवादि
पक्षीवयुरेरितएवेत्याशंक्याहद्वितीयास्त्विति। एकत्वभ्रमइत्येनैकत्वभ्रमव्यवहारस्यविवक्षितत्वात्ख्यातिमतोपन्यासोयुक्तइ राम०
त्यर्थः। विपरीतधर्मत्वकल्पनाकिमित्यत्रशुक्त्यादेरूप्यादिरूपणख्यातिरूप्यतेसाचपरोक्तेत्याशंक्याहतृतीयस्त्वितिशुक्त्यभावोरूप्यत ७९

द्रूपेणशुक्तिख्यातीत्यन्यथाख्यातेकदेशिनः शुक्त्यात्मनास्थितंतुच्छंरूप्यात्मनाभातीतिशून्यवादिनः विपरीतधर्मत्वकल्पनारूप्यादि
रूपेणानिष्पत्तिः। ननुःकल्पनामवभासमानतामितिकथंसामानाधिकरण्यमित्याशंक्य अन्यस्यान्यात्मनानिष्पत्त्यसंभवात्तथाप्रतिभा
सः कल्पनेत्यभिप्रायेणाहकल्पनामितियच्चरूप्यस्यसन्निहितोत्तरपदार्थपेलक्षणशब्दस्यान्वयः स्यादित्याशंक्याहयदिति। स्वरूपल
क्षणस्यकथमख्यातिमतेनुगतिः संसर्गज्ञानस्यातेनानभ्युपगतत्वादित्याशंक्याहहाख्यातीति। वास्तुपायथार्थज्ञानाभावेपिमानस
मयथार्थज्ञानमख्यातिवादिनांगीक्रियतेइदारावनात्मन्यात्मबुद्धिरविद्येतिसांख्योक्तेरित्यर्थः भ्रान्ताकारेणापिसंसृष्टव्यवहारानुपप
त्त्यासंसर्गज्ञानमंगीकरणीयमित्याहसंसर्गाभिमानइतितटस्थलक्षणेअनुमस्यप्रदर्शनात्तदसंभवइतिशंकतेननुस्मृतीति। भ्रान्तेःसं
स्कारसंप्रयोगादिदोषजन्यत्वस्यसर्वैरभ्युपगतत्वाल्लक्षणानुमस्यप्रदर्शनंनदोषायेत्याहनेत्याहेतिनिरधिष्ठानवादिपक्षेलक्षणव्याप्तिमिति

रासार्थपरत्वेतिपदमयोक्षितमित्युक्तंतत्रनिरधिष्ठानपक्षएवनोपपद्यते।अधिष्ठानज्ञानलक्षणकारणाभावेनभ्रमासंभवादित्याशं
क्यानहनवविद्येति।परावस्थासत्त्वेतावदुक्तेघटादिज्ञानानामपिभ्रमत्वंस्यादित्याशंक्यनदृष्टमित्याहपदार्थेति।अधिष्ठानज्ञानेभ्रमो
त्पत्तेस्तदपिकारणामित्याशंक्येदमाकारस्यापिसमारोपितत्वान्नाधिष्ठानत्वसिद्धिरित्याहनसमिति।अधिष्ठानबोधंविनापिविभ्रा
देभ्रमोत्पत्तिसंभवात्कथंनिरुपपत्तिकत्वमित्याशंक्यकिंपदार्थज्ञानमात्रंभ्रम।उताविद्यादिजनितमितिविकल्पाद्यंप्रत्याहनपदार्थे
तिद्वितीयमुत्थापयति।कथमिति।किमधिष्ठानमात्रंनिरूप्यते।उतसत्यं।नाद्यः।अविद्यादिवदधिष्ठानग्रहणास्याप्यवश्यव्यतिरेकसिद्ध
त्वादित्याहनहीति।नन्विति।करसंमृदितलोचनरश्मिषुयेयंकेशपिंजावस्थासकेशोण्ड्रकः।मायानिर्मितहस्त्यादिभ्रमरत्वादिशब्दा
र्थः।केशोण्ड्रकादावपिनिरधिष्ठानत्वमसिद्धमित्याहतस्यापीति।ननुरजतसत्रभ्रमस्यसाधिष्ठानत्वंनिर्दिष्टंतथाप्यमदिष्टसिद्धिरिति

व्यतिरेकोसिद्धइतिचोदयति २

तस्यासंगतिशंकायांद्वितीयमुत्थापयतीत्याह।ननुसंविदिति।असत्यस्याधिष्ठानात्वानुपपत्तेःसत्यमेवाधिष्ठानमितिशंकतेनन्वध्यस्य
मानेति।अधिष्ठानज्ञानस्यकारणत्वादध्यास्यमानसिद्धेःपूर्वंसिद्धिर्वक्तव्यानतत्राधिष्ठानबोधेध्यस्यमानिसिस्तत्सिद्धौतंत्राधिष्ठा
नसिद्धिरितिनकिमपिपरिशिष्टमित्यर्थः।बीजांकुरयोरितराधीनत्वेपिहेतुहेतुमद्भाववत्संविद्रजतयोरमितदित्याहतत्राहेति।अंकुरांतरस्य
बीजजन्यत्वात्कथंनेतरेतराश्रयत्वमित्याशंक्ययस्याबीजव्यक्तेरंकुरव्यक्तेर्जन्मतस्यांबीजव्यक्तेरंकुरव्यक्तिजन्मनीतरेतराश्रयत्वं।उतत
ज्जातीयायाःनाद्योनभ्युपगमादित्याहनबीजेति।द्वितीयेनैकबीजांकुरव्यक्त्यस्युपगमात्तेनतरेतराश्रयत्वमित्याहकिंत्विति।अस्माभिर
पिसंविद्रजतपरंपराश्रयणान्नेतरेतराश्रयत्वमित्याहनचेहेति।किमत्रकारणपरंपरानुभवसिद्धाआहोस्वित्अन्यतःसिद्धेतिविकल्पाद्यंदू
षयतिनेत्याहेतिइहसंविद्रजतयोरितरेतराध्यासोपदिष्टंवेतुतेहितेयोरेवनसंविदंनरज्जतांनरयोरित्यन्वयः।लघुत्वार्थमाहयस्मामि

तत्व० १११

ति। अनयोः सहोपलंभादितरयोस्तथानुपलंभादित्यर्थः। द्वितीयमनुवदतीनन्विहापीति। किंपूर्वपूर्वस्य उत्तरत्रान्वयित्वेनाधिष्ठा
नत्वं। उतानन्वयित्वेनेति विकल्पाद्यमनूद्य दूषयति यदि तावदिति। संविदोरजताध्यासस्य दधिष्ठानं रजतमये संविदस्य संविद्यन्वितत्वा
द्रजताधिष्ठानस्यापि तत्रान्वयित्वेनोपलंभः एवं पूर्वपूर्वस्यापि तदानीं भावात् क्षणिकत्वक्षतिरित्यर्थः। नद्वेत। दभिसंधायोक्तं तदर
ति। विषयविषयिणोरितरेतराध्यासस्यौचित्यं रमात्तस्मात्संविद्रजतपरंपराकल्पनं दुर्घटं। वीजादेर्वैषम्यं वात्रोपसंह्रियते। संविद्रजत
योरन्वयित्वेनाधिष्ठानत्वेपि न युगपद्वस्थानवीजांकुरवदिति चोदयति नपि न्विति। दृष्टांतासंमत्यादूषयति। तत्राहेति। अभिमतवस्तु
सिद्धिरित्यत्र कार्यकारणभावस्य प्रसाध्यानमितिशंका स्यात् ततश्चान्वयव्यतिरेकविरोधइत्याशंक्याहाभिमतेति। मा भूतत्र्यन्वयिका
रणमिति शंकानिवृत्त्यर्थं प्रतीतिनरसाध्यक्तं तदनुपपन्नं वीजादिभिराकांक्षोपशमादित्याशंक्याह। नन्विलेष्विति। घटशरावादीनां च राम० १११

स्तिकरुचकादीनां च मृत्कनकान्वितत्वोपलंभानुसारेण वीजादिष्वनुगतं किंचिदाश्रयणीयं तदिदमुक्तं प्रतीतिनलइति। पूर्वक्षणवर्तुत्तरक्षण
स्य कारणं नानुगतमित्यस्मिन्पक्षे पूर्वस्यापि कार्यत्वेन कारणांतराकांक्षानुपरमादनाद्यनुगतं किंचित्कारणमास्थेयं तदिदमुक्तं वस्तुत इति
वीजादीनामनन्वितत्वात्स्वोपादानत्वं चेत्तत्र्यरूपाकारानांतरानिरूपणादंकुरादि निरुपादानं प्राप्तमित्याशंक्याह। तद्गति। अन्वयिनीवश्यं
भावित्वमतः शब्दार्थः वीजाद्यारंभकत्वेन तत्रानुगताय्यैव्यवस्तु उपादानमित्यर्थः। नच वीजादिर्वैयर्थ्यं निमित्तत्वेनार्थवत्वादित्याह।
वीजादेरिति। अनन्वयित्वेनाधिष्ठानत्वपक्षस्तु आपपातीत्याहेहापीति। प्रमाणाभावान्नैवमित्याह नेत्याहेति। अत्र तथा चेतिनोक्तं
स्याशंकानुवादरूपत्वादित्यर्थः। वीजांकुरयोर्जन्यजनकभावादृष्टत्वादाश्रीयते न तथा संविद्रजतयोरदृष्टत्वादित्युक्तं तत्रेदं विवेचनीयं किंम'
कलवीजांकुरव्यक्तिषु जन्यजनकतादृष्टेत्युच्यते उत कतिपयव्यक्तिषु आद्ये दृष्टत्वादित्यस्य भागासिद्धिः। द्वितीये अदृष्टस्थलेपि वीजांकुरयो

तत्व० ११२ जन्यजनकतावस्यकत्वेपितत्संभवइत्याशंक्याहायंभावइतिवीजांकुरयोर्जन्यजनकभावस्यैकविषत्वस्यप्रमितत्वादन्यत्रापितत्कल्पनंत
थादिविमतं वीजमंकुरजातीयत्वात्संमतवदितिनानवस्थादोषायप्रसक्तेतुसंविद्जत्वयोरधिष्ठानाधिष्ठेयभावस्यैकविदप्यप्रमित
त्वान्निमित्तनैमित्तिककल्पनानाद्यपरंपरेत्यर्थः। दृष्टांतेकार्यकारण्यपरंपरादृष्टपरंपरेतिकथमुच्यतेदृष्टत्वादेवेसन्निधानादित्याशंक्यतत्रा
प्येषोप्यविवृत्तिनइत्याहदृष्टेतिअन्यथेतिटीकायामनेकहेतुत्वभ्युपगतोदोषत्वेनोक्तास्तनोपपद्यतेअनेकहेतुत्वभ्युपगमस्यान्यत्रदृष्टत्वा
दित्याशंक्याहनानतस्येति।अपिवेत्यनेननिरवधिदाद्याभावेहेतुत्वंतरमुपन्यस्यतअन्नइतिप्रतिभातितत्रसंगच्छतेपूर्वत्रकस्यचिदपिहे
तोनरनुपन्यासादित्याशंक्यवृत्तानुद्रवणपुरःसरंतात्पर्यमाहव्याकारेति। इदंरजतमयंसर्प्पइतिव्याकारत्वयाभ्रमस्फुरणादधिष्ठान
मुपपन्नमित्युक्तंसंप्रतिवाद्यकत्वानपर्यांतोचनयापिसाधिष्ठानत्वंसाध्यतइत्यविरोधइत्यर्थः। अंशांतराभाववविशिष्टांशांतरज्ञानस्याप राम० ११२

धकत्वंननियतमितिवोदयतिनन्वनुमानेतिअनुमीयतेनेनेत्यनुमानंपाद्याप्पपक्षेपेप्यवलंबनत्वादिलक्षणंलिंगं।मात्रवोव्यावर्त्यमाहन
नद्भावेति।वस्तुमात्रलक्षणावधेःसंभवेपिनतद्रूपस्यवाचकत्वमित्याशंक्याहतत्रापीति।अंशांतरज्ञानंवाधकमित्येतदनियतमि
तिशंकतेननुप्रधानमिति।परमाणवेनसंतीत्यादिनिषेधआदिशब्दार्थः।जगत्कारणेत्रिगुणत्वादिविप्रतिपत्तौतत्रनत्रिषेधात्वाभि
चारइत्याहतत्राहेति।अथवेत्यत्रार्थानुषंगोवाध्यतेनवोधइतिप्रकारांतरेणप्रतिपाद्यतइतिप्रतिभातिनइत्युक्तंपूर्वंतदप्रतिपादनादि
त्याशंक्यतात्पर्यमाहाप्येवेति।सर्वलोकस्येत्यादिसर्वलोकसाक्षिचैतन्यंतदविद्यानमवाधेश्वयस्यभ्रांत्यादे४तत्तथोक्तंचैतन्यस्याधि
ष्ठानत्वाभ्युपगमफलमाहकेशेति।केशोंडुकादावपिसाधिष्ठानत्वादिसिध्यतीतिशेषः।साक्षिणोवाध्यत्वादधिष्ठानत्वायुक्तमितिवो
दयतिनन्वर्थेतिअर्थज्ञानलक्षणस्यवाधेतदपेक्षसाक्षिणोपिवाधइत्यर्थः।किंविशिष्टाकारस्यवाधःउतकेवलस्येतिविकल्प्याद्योगीक्रि

तत्व० यत इत्याह न बाहेति एवकारो बाध्यत इत्यनेनानुषज्यते। द्वितीयं प्रत्याह न बोध इति। बोधाबाधे हेतुमाह अधिष्ठानत्वेनेति। बाधसाक्षित्वात्पुनर्भ्रमां
११३ तरहेतुत्वाच्चनैतन्यबाध इत्यर्थः तेनेत्यादिना ग्रंथेन चिदधिष्ठानतायाः प्रोच्यमानत्वात्पुनरुक्तिरित्याशंक्याह तदेवेति। ननु तत्प्रपंचनं व्यर्थ
मितिशंक्यं शंकांतरनिरसनद्वारा तत्प्रपंचनसंभवात्। तथाहि विमतं बाध्यं बाध्यसंबंधसंबंधित्वात् संप्रतिपन्नवदित्यनुमानाद्बोधबाधसिद्धे
नैतस्याबाधित्वमित्याशंकायां संबंधविशिष्टाकारस्य बाध्यत्वेपि न केवलस्य बाध्यत्वमित्यर्थः। तेनेत्यत्र तत्पदेन बोधो गृह्यते बोधोपलक्षितो न बाध्यते
तथा च प्रयोगः विमतं बाध्यबोधत्वाघनेवं नैवं। यथारूप्यादीति। विमतं बाध्यं परिच्छिन्नत्वाद्रूप्यवदित्याशंक्य किं स्वाभाविकं परिच्छिन्नत्वं हेतुः।
उतोपाधिकं नाद्योऽसिद्धेरित्याह स्वत इति। द्वितीयपक्षव्यावृत्त्यर्थश्च शब्दः। गगनस्यौपाधिकपरिच्छेदवत्त्वेऽप्यबाध्यत्वान्न व्यभिचार इत्यर्थः। वि राम०
ज्ञानवाच्याभिमताधिष्ठानाद्विशेषमाह कूटस्थेति। उत्पत्त्यादिधर्मरहितमित्यर्थः। तत्र हेतुमाह परोक्षैकरसेति। बोधैकरस इत्यर्थः। एकधैवा ११३

नुद्रष्टव्यं। प्रज्ञानघन इत्यादिवाक्याद्बोधैकरसमित्यर्थः। अथवा स्वाभावीको विशेषो नोपलभ्यत इति कथं। उत्पत्त्यादिविशेषोपलब्धेरित्याशं
क्याह कूटस्थेति। आरोप्यासत्त्वनिराकरणस्याधिष्ठानासत्त्वनिरसनोपक्रमविरोधमाशंक्याह सत्साक्षिकेनेति। असत्त्वे प्रतिभासायोगादि
त्यसंगतं। किमसदधिगम्यत्वं त्रिविध्यत्वे उतानधिगम्यं आद्ये स्ववचनविरोधः। द्वितीये त्वसदनधिगतौ तन्निषेधस्यैवासंभव इत्याशंक्याह प्रत्य
क्षत इति। अध्याहारेण व्याख्याने हेतुमाह प्रतिभासेति। असदनवभासे तदनुवादेनासत्त्वभासत इति शब्दप्रयोगानुपपत्तेरित्यर्थः। अधि
ष्ठानसत्त्वोपगमादिदं सर्वमसदिति कथमुक्तमित्याशंक्याह नन्वध्यस्तमिति किमविद्यावस्थायां वेद्यासत्त्वमभिमतमित्युच्यते उत विद्यावस्था
यामिति विकल्प्याद्यं प्रत्याह शून्यादिति। प्रपंचस्यासद्वैलक्षण्ये शास्त्रीयोऽसत्त्वव्यपदेशः कथमित्याशंक्य सद्वैलक्षण्याभिप्रायेणेत्याह सव्या
पृतीति। किमत्र विनिगमनकारणमित्याशंक्याह। निषेध्यप्रतियोगित्वादिति। शून्यस्याप्रसक्तस्य निषेधासंभवादित्यर्थः। द्वितीयं प्रत्याह मुक्ता

पपतिनन्विति। विद्योदयानंतरमारोपितासत्वमंग्यकारि। तदसंगतं। उत्तरत्रासत्वेपूर्वमप्यसत्वापातात्। प्राक्तत्वेकदाचिदप्यसंभवादि
त्याद्दशंकासन्नेवादिनामिति। नस्वाध्ययोर्विशेषंशंकतेननुभवत्विति निरूपाख्यत्वेप्रतिसासासंभवादितिद्रष्टव्यं। मुद्गरप्रहरणादिनाव
टादेश्चर्णीकृतत्वान्नोत्तरकालंकृविदपिसत्वमित्यर्थः तत्तोवैषम्यमाह। नविघ्नमेति। इतरेतराभावज्ञानस्यबाधकत्वात्रेतरेतरभावोबाध्यप्य
तेनरूप्यंउभयनिषेधेकल्पनागौरवस्यादित्यर्थः। पुरोवर्त्तिनिसत्वसंभवान्नुप्लवमितिशंकतेकिंत्विति। अन्यत्रसत्वात्रशून्यत्वमित्याहदेशां
तरेति। प्रमाणाभावान्नान्यत्रापिसत्वमित्याहतत्रेत्यादिना। विद्योदयानंतरंयथानिरूपाख्यतातथाबाधकज्ञानंप्रवृत्तमितितथात्रा
त्रार्थः। बाधकबोधेनदेशांतरसत्वाधिगम्यतइतिब्रुवाणंप्रतितथानवगमादितिहेत्वभिधानमयुक्तमित्याशंक्यकिमपरोक्षबाधकबोधा
द्देशांतरसत्वमधिगम्यतइतिब्रवीषिउतत्रान्यादितिविकल्पाद्यंदूषयति। नेदमिति। रजतंनपुरोवर्त्तिनिसत्किंतुदेशांतरादाविसाक्ष

रवुद्धिवृत्त्यदर्शनादित्यर्थः द्वितीयंनिराकर्त्तुंतथावेत्युक्तंटीकायांतस्यायमर्थः। इत्वाःसर्प्पात्मनाग्रहणोविशेषाग्रहणेहेतुरित्याहदूरेति।
रज्जुंसर्प्पात्मतयागृहीत्वाहाहेतिक्रंदमानंनरमालोक्यकृपयाकश्चित्ब्रवीतिमैवीर्नायंसर्प्पइतिनदानहन्त्वनात्सर्प्पोनास्तितांप्रतिपद्येस
स्याभवतीतिसर्पाभावाधिकरणत्वेनपुरोवर्तिप्रतिपत्तिरपिजायते अतःकथममावमात्रंप्रतिपद्यतइत्याशंक्यमात्रबोर्थमाहनतस्येति।दे
शांतरवर्त्तित्वंकिंपदार्थः उतवाक्यार्थः नाद्यः यस्तद्वाचकपदाभावादितिचेतसिनिधायद्वितीयंकल्पंनिरावष्टेनत्वप्रतिपत्ताविति। तत्रासा
मर्थ्यादितिकथंविषंभुंक्ष्वेत्यादिवाक्याद्विषभक्षणबोधकादपिभोजननिवृत्तिप्रतिपत्तिवद्देशांतरसत्वप्रतिपत्त्युपपत्तेरित्याशंक्याह्या
वरिति। यत्रवाक्यंमुख्यवृत्त्यार्थप्रतिपादकंतत्रपदसामर्थ्यमनतिक्रम्यार्थंबोधयत्वस्येतिसमिधमाहेत्यादौ। यत्रत्वमुख्यवृत्त्याबोधकत्वंतत्र
पदसामर्थ्यातिक्रमेणापीतिव्यवस्था। नत्वत्रापदसामर्थ्यातिक्रमणनिमित्ताभावात्सामर्थ्यानुरोधेनबोधकत्वंवक्तव्यं। नवतस्यदेशांतरस

तत्व० त्वबोधनसमर्थता। तस्मादनभिहितत्वादभिहितपदार्थसंसर्गबोधनसमर्थत्वाद्वाक्यस्येत्यर्थः। वाच्यानुपपत्तिरस्त्र सत्वकालिकेतिमतमु
११५ च्छापयत्येवंसतीति। प्रत्यक्षपरोक्षवाचकधियोः साक्षाद्व्यवधानवर्तित्वबोधकत्वासंभवे सतीत्यर्थः। वाक्यमिति प्रत्यक्षस्याप्युपलक्षणं। किमेत
द्वारिद्रष्ट्योच्यते उत लौकिकदृष्ट्येति विकल्प्य क्रमेण दूषयत्यन्यथाख्यातावित्यादिना। अख्यातावपीत्यस्यायमर्थः। षष्ठे निरूपितं एतदध्व
र्युनिष्क्रामन्तं प्रस्तोता संततनुपात्तमुद्गातारं प्रतिहर्ता तं ब्रह्मा तं यजमान इति ज्योतिष्टोमे ऋत्विजामन्योन्यं कच्छोपादानेन यज्ञशालातो निष्क्रम
णं श्रूयते तत्र प्रतिहर्तृविच्छेदे सर्वस्वदक्षिणया यागपरिसमाप्तिः। श्रूयते सर्ववेदसं दद्यादिति। उद्गातृविच्छेदे दक्षिणां विनैव यागः समाप
नीय इति। तत्रोभयोर्युगपद्विच्छेदे विकल्पः तुल्यबलत्वादिति निर्णयः क्रमेण निमित्ते जाते परीक्ष्यते। किमाद्यं निमित्तं स्वकार्यं प्रयोजयतु राम०
त चरमं निमित्तमिति। तत्रासंजातविरोधितया पूर्वस्य बलीयस्त्वात्तदेव प्रयोजकं उत्तरस्य तद्विरोधे प्रयोजकत्वासंभवादिति प्राप्ते राद्धं ११५

तं। पौर्वापर्ये पूर्वदौर्बल्यं प्रकृतिवदिति। तस्यायमर्थः निमित्तयोः पूर्वापरभावे जाते पूर्वस्य दौर्बल्यं पूर्वोपमंतरेणोत्तरोत्पत्तेरनुपपत्तेः। प्र
दुक्तं पूर्वापरबलीयस्त्वं तत्र नाम प्रतीयतां। अन्योन्यनिरपेक्षाणां यत्र जन्म धियां भवेदिति। तत्र दृष्टान्तः प्रकृतिवदिति। यथा प्रकृतौ श्रुतानां कु
शाममपबर्हिषां विकृतावतिदेशप्राप्तानां शरमयबर्हिर्भिर्बाधः। तेषां प्रकृतौ सावकाशत्वादितरेषां निरवकाशत्वात्सावकाशनिरवकाशयो
र्निरवकाशं बलवदिति न्यायेन। तथा च प्रथमप्राप्तप्रतिहर्तृविच्छेदपरिप्रापितसर्वस्वदानकर्तव्यतावरमप्राप्तोद्गातृविच्छेदनिमित्तादक्षिण
यागसमाप्तिविज्ञानबाधितान्यत्र सत्वेत नाश्रीयते तद्वदत्रापीति। दृष्टांतो संप्रतिपन्न इति शंकने प्रवृत्तिरिति। अप्राप्त्या परिहरति न प्रवृत्तीति
किं च किं प्रवृत्तिमात्रस्य निरोधो बाधः उत यथार्थप्रवृत्तेः तत्राद्यं इति माग्निमाहृत्य यागादिष्विति। न चरमः अख्यातिमते अन्यथाप्रवृत्तेरयोगादित्य
र्थः। किं कतिपयप्रसिद्ध्यभावो हेतुः उत सकलप्रसिद्ध्यभावः। तत्राद्ये कतिपयप्रसिद्ध्यभावस्य सर्वत्र सुलभत्वान्न किमपि सिद्ध्यति। द्वितीये स

तत्व० ११६ द्धिः निखिलप्रसिद्ध्यभावस्य दुस्त्यजत्वादित्याशंक्याह । सत्यामिति । राजादिप्रतिबंधप्रध्वंसे योगादिषु पुनः प्रवृत्त्यनुपपत्त्या तद्धेतुत्वबाधितत
त्कर्तव्यतांबुद्धिरवसीयते । अन्यथा कर्तव्यताबुद्धेर्बाधिते प्रवृत्तिर्न स्यादित्यर्थः । लौकिक इष्टेति विकल्पं निरस्यति किंचेति । निषेधोपाधीति
निषेधस्योपाधिर्योदेशादिः तस्य सजातीये देशादाविति । यदिह निषिध्यते तदन्यत्र सदिति न व्याप्तिरिति हन इत्यत्र व्यभिचारादिति व
क्तुमेतदभाववदिति किमुक्तमित्याशंक्याह यथेति । इह घटस्यान्यत्र सत्त्वाभाववद्बाधितस्य नान्यत्र सत्त्वमिति टीकार्थः । प्रतियोगित्वेनेति ।
प्रतियोगिव्यावर्तकत्वेनेत्यर्थः । विधिप्रत्ययानुपपत्त्या समारोपितस्यान्यत्र सत्त्वमिति शंकते नन्विति । बाधविरोधाभ्यां न सत्त्वं अन्यत्रापि
तत्रेष्यते चेत्कथं प्रतिभास इत्यर्थः तन्मात्रेण सत्त्वं किं देशांतरसत्त्वलब्धार्थः उताज्ञसत्त्वं नाद्यो नांगीकृतेः नापि चरमः बाधविरोधादिति रामः
शंकायामाह अत्रैवेति सद्विलक्षणत्वमनिर्वचनीयत्वं बाधयोग्यत्वं मिथ्यात्वमिति विभागः निरुपाधिकनिषेधानुपपत्त्या न पुरोवर्तिनि सत्त्वमिति ११६

बोधयति । ननु तर्हीति पुरोवर्तिनि सत्त्वे प्रागरजतमिदानीं नेत्येव प्रतिषेधः स्यात् न तु नेदं रजतमिति न च तथा लक्ष्यत इत्यर्थः निषेधस्य पुरोव
र्तिनि रूप्यविषयत्वमसिद्धमित्याह न लौकिके इति परमार्थरजतस्यात्राप्रसक्तत्वान्न निषेध इति न शंकास्पदं । रूप्याभासप्रसक्त्या तत्प्रसक्तेरावे
दितत्वादित्याशयः । विधिप्रत्ययस्य रूप्याभासविषयत्वं निषेधप्रत्ययस्य परमार्थविषयत्वमिति कल्पनाद्दूरे कालभेदेन सत्त्वासत्त्वकल्पनं
ततश्च विधिनिषेधप्रत्ययोपपत्तिरित्याशंक्याह निरुपाधिकेति चशब्दः शंकाभावार्थः । रजतस्य प्राक्तनत्वेन नेदं रजतमिति निरुपाधिकनि
षेधो न घटत इत्यनुभूयते । तस्मान्निरुपाधिकनिषेधबलात्प्रतिपन्नं मिथ्येति निश्चिनुम इत्यर्थः । इतीत्यन्नानिश्चिनुम इति शेषः तत्रैव हेत्वंत
रमाह बाधानंतरमिति । उपलभ्यमानस्य सत्त्वे मिथ्यात्वपरामर्शो न स्यादित्यर्थः प्रतीयमानस्वरूपस्य पुरोवर्तिनि सत्त्वे तस्य भ्रांतित्वप्रसि
द्धिरपि न स्यादित्याहान्यथेति । प्रत्यक्षपरोक्षबाधकप्रत्ययोर्देशांतरसत्त्वगमकत्वस्य निरस्तत्वाद्यत्रापीत्यादेर्वैयर्थ्यमित्याशंक्य तात्पर्यमा

रत्न० ११७ हनायं सर्प इति। आरोप्यासत्वस्य निरस्तत्वात्तदेवोपसंहरणीयमित्याशंक्य तस्य साधिष्ठानभ्रमसाधनप्रसंगागतत्वादितरस्योपसंहरणं
युक्तमित्याह नन्वेवमिति। आद्यउपसंहार इति आद्यः प्रधानस्योपसंहार इति यावत्। यद्येवमित्यादेरयमर्थः भ्रमस्य साधिष्ठानत्वनियमादधि
ष्ठानवाचकं पदमाद्रियतां किं स्मृतिरूपः परत्र इत्यनेनेति शंकते। यदिति। संस्कारशब्दजन्यत्वासिध्यर्थं तदर्थवदित्याशंक्यार्थसिद्धं तदित्याह तथापि
धस्येति। पूर्वदृष्टपदेन संस्कारजन्यत्वं सिद्धमित्येतदंगीकरोति सत्यमिति। तर्हि इतरस्य वैयर्थ्यं नेत्याह अर्थेति। सम्प्रयोगदोषजन्यत्वसिद्ध्य
र्थं स्मृतिरूपविशेषणमित्यर्थः। स्मृतित्वं किं न स्यादित्यत आह नचेति पूर्वदृष्टपदवैयर्थ्यं शंकते यद्येवमिति। एतावदुक्ते साकांक्ष
त्वेनानर्थकं तत्राह तत्र परत्रेति। पूर्वदृष्टत्वमंतरेणास्मृतिरूपत्वमनुपपन्नमित्याशंक्यार्थसिद्धत्वेन तदुपादेयमित्याह नहीति। पूर्वदृष्टार्थ
सिद्धत्वेपि स्पष्टीकरणार्थं पूर्वदृष्टपदमित्युक्तं तत्र स्पष्टीकरणस्यान्यतः सिद्धत्वात् व्यर्थं तदवस्थमित्याशंक्याह सत्यमिति। प्रसिद्धस्म राम० ११

मोसंस्कारजन्यत्वस्य पूर्वानुभवसंभिन्नविषयत्वस्य च सद्भावात्तथा चांते कीदृश्य सादृश्यस्मृतिरूपशब्देन विवक्षितमिति न ज्ञायत इति
पूर्वदृष्टग्रहणमित्यर्थः। तेन वा कथं संशयआवृत्तिरित्याशंक्याह पूर्वदृष्टस्येति। अपूर्वत्वस्योक्तत्वे कथं पूर्वदृष्टस्यावभासनमित्याशंक्याह
पूर्वेति। तत्र हेतुमाह अनिर्वचनीयेति लक्षणसमर्थनानंतरं संभावनायुच्यते। किमनुभवोपन्यासेनेत्याशंक्योक्तं तथा चेत्यादि। नन्वाकासौ
युक्तिस्तत्राह। भ्रांतिश्चेदिति शुक्तौ गौरित्यादिप्रत्ययानां भ्रांतित्वप्रसंगात्तिप्रसंगशब्दार्थः। शुक्तिकारजतवदिति प्रतिभासमानत्वान्व
यतिभासनइति कथ। मित्याशंक्य शुक्तिकारजतवदिति भ्रांतिमधिकृत्योच्यते। उत भ्रांतमिति विकल्पक्रमेण दूषयति ननु शुक्तिकेत्या
दिना। उत्तरपक्षांगीकारेण समाधत्ते बाधकेति। वतिग्रहणवैयर्थ्यं परिहरति बाधकज्ञानविषयत्वेनेति। नेदं रजतमिति ज्ञानं बाधकज्ञान
शब्दार्थः। न त्सामर्थ्येनाभिधानत्वानानुपपत्तेरर्थः। अध्यस्तत्वइत्यत्र आसआरोप्यमिथ्यारजतसंभेदइत्यत्र मिथ्येति विशेषणं नोपपद्यते।

व्यावर्त्यसत्यरूप्याभावात् व्यतरइत्याशंकते ननुमिथ्येति विशेषणमन्यथापि घटत इत्याह। नेत्यादिति। नीलमुत्पलमित्यादौ व्यावर्त्यै रक्तोत्प
लसद्भावे नीलमिति विशेषणमर्थवद्दृष्टमित्याशंक्य गंधवती पृथिवीत्यादौ स्वरूपपरत्वेनापि विशेषणोपादानान्नैतदित्याह स्वरूपेति। इ
दंतायाः परमार्थत्वात्तद्धर्मिरजतमपि सदित्याशयेनाह। ननु रजतस्येति इदमस्तद्धर्मत्वमसिद्धमित्याह। नेत्याहेति। अपरोक्षत्वानुपप
त्त्या रजतस्य संप्रयुक्तत्वमेष्टव्यमिति शंकते कथमिति। तदन्यथापि घटत इत्याह। तत आहेति दोषबलादित्यादेरयमर्थः। संस्कारपरिप्रा
पितपारोक्ष्यप्रतिबंधकमाह दोषबलादिति। आपरोक्ष्यसंपादकमाह इंद्रियेति इंद्रियसंप्रयोगजनितं यदधिष्ठानज्ञानं तस्मिन्नंतर्भूयेति
वि। विवर्तचैतन्यं तस्मिन्नध्यासादापरोक्ष्यमेतेति। तत्र शुक्तिकोदाहरणेनेत्यनेन तथा वेत्यादिभाष्याक्षरार्थो व्याख्यातोऽलतात्पर्यार्थः। ना
द्यानुपलंभात्। न द्वितीयस्तात्पर्यस्येरितत्वादित्याशंक्यैकेनैवोदाहरणेन लक्ष्यलक्षणसंगतिसिद्धेः किमुदाहरणांतरेणेति शंकायां

तस्यार्थवत्त्वं दर्शयितुमुत्तरो ग्रंथ इत्याहोदाहरणेति। निरुपाधिका यास्य सोदाहरणमाद्यं द्वितीयं तु सोपाधिकस्येति विभागः। अस्मद
र्थस्यास्मच्छब्देन किं चैतन्यं विवक्षितं उतांतःकरणं। आद्ये तद्विषयवदा एवानिदमंशाभावादनिदमंशस्येत्यनुपपन्नं। द्वितीयेपि तद्विषयेना
त्मन्यनिदमंशाभावादनुपपत्तिरित्याशंक्याह। अस्मदर्थ इति। प्रतिभास्यत इति प्रतीतावस्तस्मिन् एतदुक्तं भवति। अस्मच्छब्दस्य योऽर्थो
हंकार इदमनिदमात्मकः। तस्मिन्नुद्बोधिमताभ्यानं व्यावर्त्तयति चैतन्यस्येति। हेतुं संबंधे परिणामित्वशंकां व्यावर्त्तयति निरंजनस्येति। अ
हंकारस्यानिदमात्मनः प्रतिभानत्वादनिदमंशस्यानात्मेत्ययुक्तमित्याशंक्य युष्मदर्थलक्षणाक्रांतत्वात्तत्रानिदमंशोऽहंकार इत्युक्तं त
दनुपपन्नमिदंतया तथा प्रतिभासाभावे तल्लक्षणाप्रवृत्तेरयुक्तत्वादित्याशंक्याह प्रतिभासत इति। यथा चंद्रादेरूपस्य प्रतिभासाभा
वेपि तेजस्त्वाधिकरणतया तद्रूपमाश्रितं तथात्रापीत्यर्थः। अध्यासलक्षणेति व्याख्यादिविघुरतया निरवधेसिद्धे कथं पुनरित्यादिवाक्यं

माख्यायतां किंनत्वित्यादिना ग्रंथेनानवाप्तलक्षणाव्याप्तिराशंक्य निरस्यतइत्यपि वाच्यं तदिहनिद्वारीत्यत्र कारणत्रितयजन्यलक्षणे
पलक्षणस्य परत्र परावभासलक्षणस्वरूपलक्षणस्य चात्राभावाभिधानादित्यसंगतोयं ग्रंथ इत्याशंक्योभयविधलक्षणाव्याप्तेराशंक्या
मानत्वान्नासंगतिरिति टीकाशयमाविष्करोति अद्वितीयेति। आत्मन्यनात्माध्यासे कारणत्रितयजन्यस्य ज्ञानस्य परत्रेतस्य वा संभ
वान्नाध्यासलक्षणमात्मनि संभवतीति संबंधः उपलक्षणाभावे हेतुमाह तदभावादिति। कारणत्रितयांत। पातिनो दोषस्याभावादि
त्यर्थः दोषाभावं दर्शयितुं तदाश्रयाधिष्ठानादेरात्मव्यतिरेकेणासत्त्वमाहाध्यस्यमानेति। अध्यस्यमानव्यतिरिक्ताधिष्ठानादेरात्मनः पृ
थक्त्वाभावे हेतुमाह इष्टेति अध्यस्तत्वमुपपादयत्यद्वितीयेति। आत्मनोद्वितीयत्वादिरूपत्वात्तद्विपरीतमध्यस्तमित्यर्थः। अथवा स्व
रूपलक्षणाभावं दर्शयितुं द्रष्टारं विशिनष्टि अद्वितीयेति। अधिष्ठानं व्याकारदृष्टांतादेकत्वमात्मनो नित्याद्यविशेषणार्थः। विशेषाग्रहण

सामान्यग्रहणं वाधिष्ठानत्वप्रयोजकं न चात्रेत्याह चैतन्येति चिद्रूपोप्यात्मान्याधीनप्रकाश इति केचित्तन्नाह। प्रकाशात्मनीति अस्त्वधिष्ठान
देरात्ममात्रत्वं ततः किमित्यत आह ततश्चेति। अधिष्ठानदोषः सादृश्यादिः प्रमातृदोषो रागादिः करणदोषः काचादिः न च तद्दोषजात
मात्मनि संपादयितुं शक्यं तदेकरस्य श्रुतिविरोधादित्यर्थः। जन्यत्वमप्यसंभवीत्याह चैतन्यस्येति आध्यासश्च विषयश्चेत्यध्यासविषयौ त
योः साधकं यज्ज्ञानं चैतन्यं तस्य नित्यत्वेनाजन्यत्वादित्यर्थः। अद्वितीयेत्यादिविशेषणफलं स्वरूपलक्षणाभावमाह गृहीतेति। न गृहीत
विशेषो येन सामान्यग्रहणेन तत्रथोक्तं। वशब्दो योगादित्यनेन संबंध्यते। विशेषाग्रहणं प्रसाध्य तद्धेतुत्वेनाविद्यादोषकत्वमनयोस्त्वयविधल
क्षणं संपादयामीत्याशयेनाशंक्य तानवह्नापीति। आत्मनागृहीतविशेषः। अनन्यनिमित्तप्रकाशत्वात् व्यतिरेकेण शुक्त्यादिवदित्याह नेत्या
ति। अनन्यनिमित्तप्रकाशत्वेपि संवेदनवदगृहीतविशेषत्वमित्यप्रयोजकत्वं साध्याभावाव्यावृत्तिं वा शंकते। ननु स्वभावेति। स्वयंप्रकाशत्व

तत्व०
१२०

नित्यत्वादीनांयथासंविद्यग्रहणंतद्वदत्रापीत्यर्थः संवेदनशब्देनचैतन्यंविवक्षितं।ठतवृत्ति।आद्येनदृष्टांतसिद्धिः तस्यपक्षत्वात्।द्वि
तीयेनवभासनिमित्तसद्भावादपृहितविशेषत्वंतत्रसंभवति।नात्रतिवेतसिनिधायविशेषाग्रहणासंभवेदेहत्वंतरमाहनेत्यादिति।आत्मा
नागृहीतविशेषोनिरंशत्वाद्व्यतिरेकेणशुक्तिकावदित्यर्थः।असिद्धिंनिरस्यति।मध्यमेति।अनित्यत्वादिदोषप्रसंगात्रमध्यमपरिमाणा
त्वमित्यर्थः।आत्मागृहीतविशेषोनिरंशत्वात्गगनवदितिप्रत्यनुमानपराहतिप्रयोजकत्वंचाशंकतेननुनिरंशइति।असाधीनप्रका
शत्वमुपाधिरितिदूषयतितत्राहेति।नवाप्रयोजकत्व।स्वयंज्योतिष्ट्वमतगंस्यवाधकत्वात्।ननुस्वयंज्योतिष्ट्वंनामप्रकाशांतरनिरपेक्षस्फु
रणत्वंतच्चकदाचिदनवभासमानपक्षेपिघटेनप्रकाशसमर्थेपिस्वतएवस्फुरणादित्याशंक्याहयावदिति।प्रकाशांतरनिरपेक्षस्फुरण
स्वभावत्वात्कदाचिदनवभासोनघटतइत्यर्थः स्वयंज्योतिष्ट्वमाश्रित्यतिकुलइति।आत्मानस्वयंज्योतिः मवहारपदत्वात्घटादिवदित्यर्थः। रा०म०
१२०

आवाधितविषयत्वस्यानुमितिसामग्र्यतमावाच्छुतिविरोधेनानुमोतिष्ठतीत्याह।त्रायामिति।श्रुत्यनुमानयोर्विरोधोसिद्धइतिचोदयतिनन्वि
ति।किंज्योतिः शब्दस्यस्वप्रकाशगुणवाचकत्वमंगीकृत्यात्मज्योतिःपदयोः सामानाधिकरण्यश्रुतिविरोधउद्भाव्यतेआहोप्रकाशगुण
वद्द्रव्यवाचकत्वमितिविकल्पाद्यंदूषयतिज्योतिरितिनिवज्ञानस्यगुणत्वमसिद्धमित्याशंक्यघटज्ञानयोः संबंधोगुणनिष्ठज्ञाननिष्ठत्वात्त
वावत्।तत्रसंबंधस्यगुणनिष्टत्वंसंबंधिनोरन्यतरस्यगुणतामंतरेणापर्यवस्यदन्यतरस्यगुणतांसाधयति।तत्रनघटस्यगुणत्वंद्रव्यत्वा
त्पारिशेषात्ज्ञानंगुणत्वेनसिध्यतीत्यर्थः द्वितीयंपरिशिनष्टीतइति।तथापि।कथंश्रुतिविरोधइतिशंकायामाहेतीति।आत्मज्योतिःप
दयोः सामानाधिकरण्यादात्मनोवोधरूपत्वप्रतिपत्तेस्तत्पराहतमनुमानमित्याह।नैतदिति।नवज्योतिः शब्दस्यप्रकाशगुणवद्द्रव्यवाध
कत्वात्तत्सामानाधिकरण्याद्बोधरूपत्वमितिशंक्यतमोविरोधिप्रकाशमात्रप्रवृत्तिसंभवेद्द्रव्यवाचकत्वकल्पनायाअयुक्तः।गुणवाचकश

ब्दस्यात्मसामानाधिकरण्यानुपपत्तेरभिव्यंजकत्वंकल्प्यतइतिचेत्नैवंज्ञानस्यगुणत्वासिद्धेः नचानुमानात्तत्सिद्धिः प्रतियोगपराह
तत्वात्।रूपवत्ज्ञानयोःसंबंधोद्वयनिष्ठःज्ञाननिष्ठत्वात्संत्तावत्।उपक्रमादिपर्यालोचनयानवच्छिन्नात्मप्रतिपादकश्रुतिविरोधाद्
आत्मनिगुणिभावकल्पनानुपपत्तेश्च।तस्मात्त्रय्यपुनुषइत्यादिवाक्यंबोधाभेदप्रतिपादनपरमित्यर्थः।इतोपिनात्मान्याधीनप्रकाश
इत्याहसर्वेति।भासमानस्यान्याधीनप्रकाशत्वंघटादौदृष्टं।तद्व्यावर्त्तयितुंस्वयमितिविशेषणंतथात्मनोन्याधीनप्रकाशत्वेनुप
पन्नमित्यर्थः।बोधरूपत्वाभावेविशेषणांतरंवैयर्थ्यंचेत्याह।स्यैवेतिविशेषणमन्यथाघटत्वइतिचोदयति।नन्विति।घटादिज्ञानंस्वा
तिरिक्तकर्त्रादिकारकापेक्षयाजायमानंदृष्टं।तद्वदात्मज्ञानस्यापिकारकांतराधीनत्वंप्राप्तंव्यावर्त्तयितुंविशेषणमुक्तमित्यर्थः
कारकांतरानिवृत्तिर्नविशेषफलंज्योतिषोविशेष्यत्वादित्याह।ज्योतिष्वस्येति।एवकारस्यार्थमाह।तत्रकारकत्वस्येति।ज्योतिष्टस्य

कस्माद्विशेष्यत्वमितिशंकायांवाहतत्रेति।इतिपिनकारकांतरव्यावृत्तिविशेषणफलमित्याह।किंचेति।जन्माभावोसिद्धइतिचोदयति।न
न्विति।विमतंजन्मवत्।ज्ञानत्वात्विषयज्ञानवदित्यर्थः।प्रत्यनुमानविरोधमाह।प्रकाशेति।आत्मनिप्रकाशगुणस्यप्रकाशगुणत्वप्रयुक्त
मकजन्माभाववनिष्क्रयादिनिसंबंधः।तत्रहेतुमाहस्वरूपेति।स्वस्याश्रयभूतंद्रव्यंस्वद्रव्यंतदेवोपाधिस्वद्रव्योपाधिः।तस्मिन्नेवधर्मिणीत्यर्थः
साध्यवैकल्यंनिरस्यति।द्रव्यजन्मेति।असिद्धिंनिवारयतिस्वाश्रयीति।अत्रैवस्यात्मनीत्यनेनसंबंधः।ज्योतिःशब्दादिसत्रप्रतीयमानस्येति
शेषः।तथाचप्रयोगः।विमतंस्वाश्रयोपाधीनजायतेस्वप्रकाशत्वात्प्रदीपप्रकाशवत्।विषयप्रकाशेप्यभिचारमाशंक्याह।नचेति।ज्ञानपरि
णामात्करणेसतिप्रकाशगुणोदयोनभवतिअंतःकरणेपिज्ञानपरिणामःप्रकाशगुणोदयोनतत्रनीतिवासंबंधः।तत्रहेतुमाहस्वभावत
इति।अतःकरणस्यविशेषपरिणामस्यज्ञानत्वाभ्युपगमादितिसंबंधः।सुखादिव्यावृत्त्यर्थंविशेषेतिविशेषणं।परिणामित्वमुपपादयितुमंतः

तत्व० करणविशिष्टनाप्रिद्व्यस्येति। तदुपपादयति। प्रकाशगुणवदिति। अंतःकरणस्य घटादेरिव जडत्वे एकस्य प्रकाशगुणत्वमन्यस्य नेत्येतत्कथमि
१२२ त्याशंक्याह स्वभावत इति। जडेपि प्रदीपे प्रकाशगुणदर्शनादित्यर्थः। न च ज्ञानस्यांतःकरणपरिणामत्वे प्रमाणाभावः कामः संकल्पो विचि
कित्साश्रद्धाश्रद्धा धृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत्सर्वं मन एवेत्यादिना कामादीनां तत्परिणामत्वप्रतिपत्तेः। तथा च मृदो घटादिरूपेणावस्थान
वदंतःकरणस्य ज्ञानाकारेण व्यवस्थितत्वादस्य न स्वाश्रयोपाध्योर्जन्मेत्यर्थः। किंच विषयज्ञानवदित्यत्र ज्ञानशब्देन स्वरूपज्ञानं विवक्ष्यते
उत वृत्तिः। आद्ये साध्यवैकल्यमित्याह। न वेति। अपिशब्दः कचिदित्यनेन संबध्यते चशब्दोवधारणार्थः। लोके वेदे च स्वरूपज्ञानं जायमानत्वे
नोपलभ्यत इत्यर्थः द्वितीयमुत्थापयति। दृष्टमिति। अंतःकरणे धर्मिणि वृत्तिजन्म दृष्टमिति शेषः। अस्मिन्पक्षे दृष्टांतः साधनविकल इत्याह नत्वा
नुरिति। ततः किमित्यत आह तस्य चेति। यद्यप्यात्माज्ञप्तिः। तथापि कल्पितभेदमंगीकृत्यात्माश्रयत्वादित्युक्तं तत्रापि ज्ञानशब्दप्रयोगाद राम० १२२

दृष्टत्वादंतःकरणेति। चैतन्यस्याध्यासाद्वृत्तौ ज्ञानत्वमुपचर्यते दाहकत्वमिवायःपिंडे न च मुख्यत्वं किं न स्यादिति शंक्या अर्थप्रकाशोर्थस्फुरणं
तच्च स्वयंप्रकाशं दृष्ट्या विषयस्य तदधीनव्यवहारानुपपत्तेः। न च स्वप्रकाशस्य स्फुरणस्य जडांतःकरणधर्मत्वं वक्तुं शक्यत इत्यर्थः। ज्ञान
स्य प्रकाशगुणवत्त्वेन प्रकाशात्मकत्वादित्यसिद्धिमित्याशंक्याह न वेति। ज्ञानस्य प्रकाशगुणवत्त्वे आत्मनः प्रकाशगुणवत्त्वेन स्वयंज्योति
ष्ट्वमुपहीयेतेत्यर्थः। प्रकाशत्वस्य स्वाश्रयोपाधावजायमानत्वेन संबंधे। न जडप्रकाशत्वमुपाधिरिति निवेदयति। जडेति प्रकाशमात्रस्य
प्रयोजकत्वसंभवे जडेति विशेषणं व्यर्थमित्याह न प्रकाशो निर्मणादिप्रकाशो व्यभिचारमाशंक्याह दर्पणादाविति मलावृत्तप्रकाश
स्य निवर्षणक्रियया विरोधिमात्रनिरसनं क्रियत इत्यर्थः। प्रदीपे सति प्रभागुणस्योत्पत्तेर्दर्शनात्साध्यवैकल्यमित्याशंक्याह प्रदीपादि
ष्विति विरलावयवद्रव्यस्य प्रभाशब्दवाच्यस्योत्पत्तिर्न प्रकाशगुणस्येत्यर्थः। उत्पन्नं द्रव्यं क्षणमात्रमगुणं तिष्ठतीत्यभ्युपगमात्साध्यवै

तत्व० १२३

कल्प्यमाशंक्याह नप्रकाशगुण इति क्षणमात्रं गुणस्त्वं भावः कस्मादिति विवेचनीयं। द्रव्योत्पत्तिदोत्पन्नत्वेन जन्यत्वनकत्वानुपपत्तिः
नियतपूर्वक्षणवृत्तित्वात् कारणत्वस्य ततः क्षणमात्रमगुणं स्थित्वोत्तरकाले गुणं जनयतीति वक्तव्यमेवं द्रव्योत्पादकेनैव द्रव्यसमवेतगुणो
त्पत्त्युपपत्तेः। क्षणमात्रमगुणं तिष्ठतीति प्रक्रियामानवत्त्वमनादिस्यर्थः। स्वयंज्योतिष्ट्वप्रतिपादकश्रुतिपर्यालोचनया स्वप्रकाशत्वमुक्तं प्र
त्यगात्मानस्यातिरिक्तसंविदधीनत्वव्यवहारविषयः संविदभिन्नत्वात् संविद्वत् नवासिद्धिः प्रज्ञानघनवाक्यात् प्रतिपत्तेरिति गुरु
मतानुसारिणं प्रत्याह प्रज्ञानघनेति। अहं जानामीति ज्ञानाश्रयतयाभिव्यक्तिमाणत्वात् प्रत्यक्षविरोध इत्याशंक्याह। नजेजति। जा
नामीत्यत्र ज्ञानाश्रयत्वेनाहंकारोनुभूयत इत्यर्थः। अहंकारविषयत्वं कस्मादात्मविषयत्वमेवास्तित्याशंक्य ज्ञानरूपब्रह्माभिन्नत्वात्
ज्ञानाश्रयत्वं युक्तमित्याह विज्ञानमिति। विज्ञानं ब्रह्मेत्यत्र ब्रह्मणो सात् भेदः प्रतीयते न बोधाभेद इति शंकते ज्ञानमिति ज्ञानत्वमुत्पर राम० १२२

ति। ज्ञानशब्दस्य बोधार्थत्वात् कथं ज्ञातृपरत्वमिति नशंकास्यदं करणाधिकरणयोश्चेति सूत्रेण ल्युट्प्रत्ययस्याधिकरणेपि विधानादित्य
र्थः। भावार्थेपि ल्युट्प्रत्ययस्य विधानात् कथं नियम इत्याशंक्याह न भावार्थ इति। भावार्थस्य क्रियात्मकत्वात्तद्रूपत्वं युक्तमित्यर्थः। करणा
धिकरणयोर्धात्वर्थप्रतिपत्तिसापेक्षतया विलंबितप्रतिपत्तिकत्वाद्धात्वर्थस्य च पुरः स्फूर्तिकत्वात्तदाश्रयणं युक्तमित्याह न भाव इति। धा
त्वर्थाभेदानुपपत्तो विलंबितप्रतिपत्तिकस्याप्यधिकरणस्योपादानमिति वक्तव्यमेवमहंत्वश्रुतिविरोधादाधाराधेयकथनायोगप्रयुक्तेः
ज्ञानस्य क्रियात्मकत्वं वासिद्धं। नव धात्वर्थत्वात् क्रियात्मकत्वमक्रियात्मकस्यापि धात्वर्थस्य गडिवदनेकदेशत्वादौ प्रसिद्धत्वादित्यर्थः।
अनन्यनिमित्तप्रकाशत्वलाघवं इतरत्र गौरवं वेत्याह किंच प्रतिक्षणं वेति ज्ञानस्याजन्यत्वे हेतुं तस्मादात्मनीति प्रकाशरणव्यतिरेकोभ्याव
न्तिरभावः नदत्वावादित्यक्षरार्थः। विमतं नामनुकं प्रागभावशून्यत्वात् गगनवन्न वहेत्वसिद्धिः आत्मनि प्रकाशप्रागभावोपगमे जिज्ञासा

तत्व० यां संशयविपर्ययाभावप्रमास्तु नचोपलभ्यते तस्मान्नासिद्धिरित्यर्थः। श्रुतियुक्तिभ्यामात्मस्वप्रकाशत्वसिद्धेरग्रहणाभावादात्मनो
१२४ धिष्ठानत्वेऽप्युक्तेब्रह्मस्वरूपानवभासनादित्यक्तं नयुक्तं वैयधिकरण्यादित्याशंक्यात्मब्रह्मणोरभेदान्नवैयधिकरण्यमित्याह नत्वात्म
नीति। अविद्यायाआच्छादनादिशक्तिमत्वात्कथं मनवभासाद्यभावइत्याशंक्यानवभासाद्यभावं नब्रूमः। किंत्वन्यत्रानवभासादिः स्या
दित्याह तर्हीति। ब्रह्मात्मनोरभेदादात्मन्यपि सस्यादित्याशंक्याह भेदेमानाभावत्वेनतदित्याह नजीवइति। मानाभावादित्यतेदसिद्धं अ
नेनजीवेनेत्यभेदसिद्धिरित्युक्तमप्युक्तं वारेणपरस्यैन्यमनुप्रवेश्य संकलयामीत्यादौ चारगतसंकलनस्य राज्ञिन्यपदेशवज्जीवगतना
मादिव्याकरणब्रह्मस्याप्युच्यते तस्मात्कथमभेद इत्याशंक्येत्रमुख्यार्थासंभवदुपचारः नतथात्रेहत्याननुकार्येति। तत्वमस्यादिवाक्यमाखं
उर्थनिष्टं। अकार्यकारणद्रव्यमात्रवृत्तित्वे सति समानाधिकृतत्वात्सोयं देवदत्त इतिवत्। तत्र समानाधिकृतत्वादित्युक्ते खंडोगौरि राम० १२४

त्यादौ व्यभिचारः तदर्थं द्रव्यमात्रेति पृतावत्युक्ते मृद्घट इत्यादौ व्यभिचारः। तदर्थमकार्यकारणेति। नच साध्यवैकल्यं। तदेतद्देशाद्युपल
क्षितदेवदत्तस्वरूपपर्यवसायित्वादित्यर्थः। अभेदेविद्यात्मकत्वान्नसुतरामविद्येत्युक्तं तत्र संभवति भेदेप्यविद्यात्मकत्वेनाविद्यासंभ
वसाम्यात् अतः कथं सुतरामिति तत्राह तर्हि ज्ञानेति। अभेदे भिन्नाश्रयविषयाभावादविद्याभाव इत्यर्थः। करणविषयप्रमातृदोष
घसंभवात् लक्षणे प्रयुक्ते कारणादिदोष एवदर्शनीयः नाविद्यादोषाः। तस्य प्रथमदर्शने बाकोहेतुरिति तत्राह तत्रेति। अधिष्ठानप्र
माणदोषस्य भ्रमजनकत्वादविद्याया अधिष्ठानयाथात्म्यं प्रमाणदोषत्वाद्भ्रमजनकत्वं युक्तमित्याशयेनोक्तमधिष्ठानेति प्रथम
दर्शने हेतुमाह दृष्टेति। व्याकारत्वादेरविद्याधीनत्वात्प्रथमं तस्य दर्शितमित्यर्थः। अविद्यात्मकमिति विशेषणं काचादिभावृत्त्य
र्थं आच्छादकस्यैवाधिष्ठानत्वमुपपादयति। प्रकाशाच्छादकत्वेतन्निवर्त्यत्वासंभवादनिवृत्तिरित्याशंक्याशं गेनुकमरणानिवर्त्यंतमा

तत० १२५ द॥ग्रहणेति। प्रमाणाभावात्कथमविद्येत्युक्तानुसंधानवतुरः कश्चिच्छंकते कथमिति। अनुसंधानाकौशलमुक्तमेव स्मार्यतां किमिति प्रमा
णांतरमुपन्यस्तं टीकाकृतेत्यशंक्योक्तं स्मारणे ममानुसंधानपाटवाभावादुक्तं स्मारयंतीति वादिनः खिन्नमतित्वं स्यात् तदर्थं तन्मतिम
नुस्मरयन् प्रमाणांतरं कथयतीत्याह प्रत्यक्षेति। अनृतेन हि प्रत्यगात्मस्वरूपप्रतिपत्तेः प्रतिबंधकमज्ञानमनृतमित्युक्तं तत्र संभवति।
प्रत्यक्प्रतिपत्तिप्रसक्त्यभावेन तत्प्रतिबंधकत्वानायोगात्। कल्पनायामपि प्रतिबंधकांतरमेव कल्प्यतामित्याशंक्य प्रतिबंधकांतरानिरूप
णात्तत्कल्पनमिति तावदाह सुषुप्त इति। सुषुप्तेः सकलविशेषज्ञानोपरमत्वात्तत्र मिथ्याज्ञानं प्रतिबंधकमस्तीत्यर्थः। तृष्यत्वमसंस्कारे
रसत्यपि शुक्तिवोपदर्शनान्न संस्कारस्यापि प्रतिबंधकत्वमित्याह तत्संस्कारस्येति। अग्रहणपक्षेऽपि किमागंतुकग्रहणाभावः प्रतिबंधकः
उत स्वरूपग्रहणाभावः। नाद्य इत्याह कादाचित्केति ग्रहणस्य च स्वरूपत्वेन तदभावानुपपत्तेर्न तस्य प्रतिबंधकत्वमित्यर्थः। प्रतिबंधकाकांक्षा राम० १२५

भावान्न तत्कल्पनमित्युक्तं निरस्यति। स्वरूपचैतन्येति। आच्छादकसद्भावे वाक्यांतरमुदाहरति शतरूपमृतेनेति। अनृतमपिधानमेषां तेन तथोक्ताः।
अग्रहणादिनामप्रतिबंधकत्वेऽप्यन्यत्कर्म प्रतिबंधकमिति शंकां निराकुर्वन्नुपहरति। तत्रश्चेति। कर्मणः प्रतिबंधकत्वे तन्निवृत्त्युपायाभावात्क
दाचिदपि न त्वति भास इत्यर्थः। असत्यवदनमनृतमिति शंकां व्यावर्त्तयति मिथ्येति। अनीशयाशो। चनीत्यनैश्वरत्वात्तावस्यवन्तीयस्या
शोकमाह हेतुत्वप्रतिपत्तेः कथमज्ञानसिद्धिरित्याशंक्याह अनीशयेति। मुह्यमानः सन्नीश्वरभावं न प्रतिपद्यते ततः शोकोपलक्षितं संसा
रमनुवर्त्तत इत्यर्थः। पूर्वतमीश्वरेणाविराधनस्मात्प्रतिपत्त्युपायकुतर्कश्वरस्यासत्वादेव प्रतिपत्तिः न मदपराधादित्याशंक्याह इति। इमाः
प्रजाः प्रजानज्जनितवान् कार्यलिंगेनेश्वरासिद्धेन न तदपलाप इति। परमाणुवदयोग्यत्वादग्रहणमिति शंकां निरस्यसंतरमिति। युष्माकं प्रत्य
गात्मांतरं व्यवधानं च मूर्तदेशादि तिलसणे तदित्याहान्यदिति किं तदंतरं किंचित्तनूक्त समित्यत्राहनीहारेणेति। आच्छादकत्वसाम्यान्नी

गत० हारश्चेत्ताज्ञानेप्रयुक्तः आवृतत्वमाच्छिन्नत्वपरिपूर्णस्वरूपता। अतोविक्षेपविषयादस्याहजत्वमाहेति। मनुष्योब्राह्मणइत्याद्यथासविषया
१२६ इत्यर्थः। असूत्राणानिंद्रियाणितर्प्यपतीत्यसुतृपाः। उक्तपशब्देनकर्मीणाभियानद्वाराकर्मोपलक्षितंतस्मिनशास्त्रेनविधिवाक्यैर्पु
मांसः। तेतथोक्ताः। वर्तनिसंसारंबंकेप्रमंतिसर्थः। ननुअनीहारस्यवावरकत्वंप्रतिभातिनाज्ञानस्येत्यत्राहनिहारमिति। ब्रह्मण आत्म
त्वात्प्रसिद्धनीहारस्याच्छादकत्वानुपपत्तेरज्ञानंनीहारमित्यर्थः। वाक्यांतरमुदाहरति। तथाविद्यायामिति। ऐहिकामुष्मिकपुरुषार्थ
व्यतिरिक्तंब्रह्मसारभ्यंश्रेयोनजानंतीत्यर्थः। आवृतंज्ञानमित्यत्रज्ञानशब्देनस्वरूपज्ञानंगृह्यते। ज्ञानस्यमोक्षसाधनत्वानुपपत्त्याविद्यात्म
कोबंधोस्तीत्युक्तंतदप्यनुपपन्नं। अविद्यायाः प्रसक्तत्वात्। अविद्यास्तीतिवक्तव्यांनबंधोस्तीतितथामोक्षस्यब्रह्मात्मभावलक्षणस्य राम०
नित्यत्वात्ज्ञानसाध्यत्वंचानुपपन्नमित्याशंक्याहार्थापत्तिरपीति। अर्थापत्तिरपिद्रष्टव्येतिपूर्वेणानुषंगः। कासावर्थापत्तिरितिविवक्षायां १२६

माहप्रत्यज्ञानादिरिति। बंधस्यपारमार्थिकत्वेज्ञाननिवर्त्यत्वानुपपत्तेस्तस्याविद्यात्मकत्वमाश्रयणीयंततोविद्याश्रयणीयेत्येतदुच्यतेटीका
यामित्यर्थः। दर्शनविध्यनुपपत्त्याविद्याश्रयणीयेतिपक्षांतरमाहाथवेति। दर्शनोद्देशेनश्रवणादिविधीयमानंनिवर्त्याविद्यामंतरेणानुपपद्य
मानविद्यांगमयति। नचब्रह्मस्वरूपबोधनार्थंश्रवणादिविधीयते। ब्रह्मणःस्वप्रकाशत्वेनान्यनिरपेक्षत्वादित्यर्थः। अज्ञानस्यउक्तप्रमाण
गम्यत्वेतदुपन्यासवैयर्थ्यंप्रमाणागम्यत्वेपसिद्धांतापातः सत्यमेवेत्याशंक्याहान्वेति। अस्मिनग्रंथइत्यर्थः। साक्षिवेद्यत्वान्नापसिद्धांतः
नचप्रमाणोपन्यासवैयर्थ्यं। अभावत्वभ्रमव्यावृत्त्यर्थत्वात् व्यावृत्तिप्रतिपादकप्रमाणादज्ञानसिद्धिः। प्रमाणिकत्वमित्यापिनआरोपितसंस
र्गमिथ्यात्वस्याप्रामाणिकत्वेपिनसंसर्गस्याप्रामाणिकत्वंयथातद्वदित्यर्थः। ब्रह्मणिज्ञत्वताजीवस्यताज्ञानत्वमित्युक्तंवाद्यमनुवदतीत्या
त्याहनन्वेति। एकत्वेनप्रतीतेर्वाज्ञानसंबंधप्रतिपत्तिःकथंतेनेत्यहेतुनाज्ञानंसाध्यंतेटीकायामित्याशंक्यविकल्पपूर्वकंप्रत्याकरोतिविमतेति।

तत्व० १२७

अज्ञानस्याश्रयविषयभेदसापेक्षत्वात्स्वरूपत्वाच्चैतदभावादविद्यासंभव इत्याद्यविकल्पार्थः। प्रकाशस्वभावस्यात्मनः संतमसा
वाश्रयत्ववदात्मनः प्रकाशात्मकस्याविद्याश्रयत्वानुपपत्तिरिति द्वितीयविकल्पार्थः। प्रत्यगैक्यात्। ब्रह्मणो ऽस्वत्वं ततः सर्वज्ञत्वनित्यमुक्तत्वादे
र्विरोध इति तृतीयविकल्पार्थः। आद्यं दूषयति। न तावदिति। अज्ञानं नाश्रयविषयभेदापेक्षं तमस्त्वाद्बाह्यतमोवदित्यर्थः। तर्हि किं क्रिया
यपि तद्वदनपेक्षमिति। पश्यति किंत्विति। विमतं आश्रयातिरिक्तविषयसापेक्षं सविषयत्वात्क्रियाशक्त्यादिवदित्यर्थः। अप्रयोजको हेतु
रित्याह कस्मिन्निति। तर्हि किं थादेरप्याश्रयातिरिक्तविषयापेक्षत्वं न स्यादित्याशंक्य तत्तौवैलक्षण्यमाह क्रियेत्यादिना। बाह्यतमसः स्वो
पादानाश्रितस्यान्यत्रावरकत्वात्साध्यवैकल्यमित्याशंक्याह न हीति। मृत्पिण्डस्य घटस्य भूतलनिष्ठत्ववत्तमसः स्वोपादानाश्रितस्याप
न्याश्रयविषयत्वेन विनुद्ध इत्यर्थः। अस्यास्मिन्नज्ञानमित्याश्रयादिभेदप्रतीत्या विरोधमाशंक्य प्रतीतिमन्यथयति ज्ञानमिति। ज्ञानस्य द्वय

राम० १२७

सापेक्षत्वाच्च स्वप्रतियोगिकाज्ञानस्यापि तत्त्वायेत्यत्व यथा घटत इत्यर्थः। तत्र दृष्टांतमाह यथेति। उपसंहरति। तमोवदिति। अथवा ज्ञानं न
स्वाश्रयावरकं आवरकत्वात् शुक्त्यज्ञानवदित्याशंक्य तमसि व्यभिचारमाह तमोवदिति। शुक्त्यज्ञानस्यापि चिन्मात्रतंत्रस्य तदावरकत्वाभ्युपग
मात्साध्यवैकल्यं वेति विवक्षार्थः। आत्मा न तमस आश्रयः प्रकाशत्वात् संप्रतिपन्नवदित्युक्ते न हि नुद्धत्वमुपाधिः न च साधनव्यापकतेत्या
ह नापीति। यत्र प्रकाशत्वं तत्र न हि नुद्धत्वमिति न व्याप्तिः संवेदने व्यभिचारादित्याह स्वावभासकेनेति। आत्माज्ञानविरोधी तद्भासका
न्यत्वे सति चित्त्वात् निवर्तक संविद्वदित्याशंक्यासिद्धिमाह साक्षीति। साधनव्यापकत्वनिरसनमुपसंहरन्नत इति विरोध। प्रयोजकम
पि दुर्निरूपमित्याह। किंचेति। किं भासमानत्वं प्रयोजकं उत भानमात्रं आहो स्वयंभासमानत्वमिति विकल्प्याद्यं प्रत्याह ज्ञान्येति। मुख्यमह
मस्वाप्तमिति यत्रामर्शानुपपत्त्या सुषुप्तावप्यात्मनोऽवभासमानत्वमाश्रयणीयमन्यथा परामर्शानुपपत्तेः। तत्रैव स्वयंभासमानत्वाना

तत्व० श्रयणादन्यतोभासमानत्वमाश्रयणीयंतच्चअनभासमानस्याज्ञानसंबंधविरोधइत्यर्थः।अथवाऽनन्यज्ञानेनभासमानस्याथज्ञानाश्रयं
१२८ त्वंकिंपुनर्नित्यचैतन्यविषयस्येत्याशयेनोक्तं।तन्यज्ञानेनेतिकुतस्तदितिशंकायामाहावस्थेति।अहंममाभिमानरूजतादिभ्रमाणामुत्प
त्तेःप्राक्हेतुत्वेनतत्समयेस्थितिहेतुत्वेनानंतरंभ्रमाजरहेतुत्वेनेतिकालत्रयेपिस्वपरविषयज्ञानाश्रयत्वमेष्टव्यमित्यर्थः।द्वितीयंदूषयतिनवे
ति।स्वज्ञानइति।आत्मज्ञानविषयज्ञानइत्यर्थः।तृतीयंप्राहनचेति।स्वप्रकाशस्याज्ञानसंसर्गविरोधस्यापरिहृतत्वादित्यर्थः।कथमदर्शन
मितिचेत्तत्रकिमनात्मनिव्याप्तिदर्शनमुतसंवेदनइतिविकल्पाद्येव्यभिचारमाहविषयाणामिति।द्वितीयेपिसंवेदनंनकिंवृत्तिरूपंउत
स्वरूपज्ञानंआद्येव्याप्यभावःवृत्तेःस्वप्रकाशत्वान्नद्वितीयः।संदिग्धसाध्यतयातस्यपक्षत्वान्नव्याप्तिस्खलनेत्याहसंवेदनस्येति।तृती राम०
यमुत्थापयत्यथेति।पूर्वाभिसंधिरुत्तरमाहनजीवेति।अभिसंधानमजानानउक्तंबोध्यंस्मारयति।नन्विति।ऐक्यमात्रमंगीकरोतिसत्य १२८

मितिऐक्यस्यप्रमाणिकत्वेब्रह्मणोप्यज्ञत्वंनत्याहसत्यपीतिबिंबप्रतिबिंबयोरैक्येप्युपाधिभेदात्।श्यामत्वादिमत्वस्यावव्यवस्थेत्यर्थः।कल्प
नयनिराकरणमुपसंहरति।तस्मादिति।नकेवलमैक्यस्यविरोधित्वाभावः।कलुंनदुपपादकत्वमपीत्याहकिंतिति।ऐक्यस्याज्ञानंविनानुपप
त्वभावात्कथंतदुपपादकत्वमित्याशंक्यऐक्यइत्यादिना।ऐक्येसत्येवानवभासदर्शनादविद्याकल्पनइत्यन्वयः।ऐक्येपितस्यनाज्ञत्वेनान
वभासःसंभवत्वविद्यांविनापीत्यत्राहस्वयंप्रकाशत्वइति।अहमित्युपलब्धाकाराद्ब्रह्मणोव्यतिरेकाभावात्तदनवभासोसिद्धइत्याशंक्यांस
र्वसर्वज्ञस्यनवेद्मिन्नानंदात्मकब्रह्मानवभासार्थमविद्याअपर्णीयेत्याहसर्वज्ञत्वइति।अन्यथोपपत्तिंपरिहरतिअन्यथेतिअछादकाभावेन
वभासासिद्ध्यर्थंतयोर्भेदउपपन्नइत्याहभेदेति।श्रुतिविरोधाद्भेदानुपपत्तिरेवेत्तद्यात्मनोजाड्यमाश्रयाणीत्यभिसाह।जाड्यइति।स्वयंज्योति
रूपवचनविरोधाज्जाड्यासंभवश्चेत्।तर्हिनसर्वज्ञत्वादिलक्षणब्रह्मेत्याहकिंचिज्ज्ञइति।एवंसत्यग्रहणमेवाविद्यास्यादित्याहग्रहणेति।ततः।

तत्व० किमित्यत आह ततश्चेति । अविद्यावच्छिन्नजीवनिर्भासास्पदं ब्रह्मेति कथमुपसंह्रियते तस्याप्रसक्तत्वादित्याशंक्य तद्भावस्याशंकामाह तन्
४ १२९ न्विति । जीवब्रह्मत्वविभागनिरूपणमकाण्डताण्डवितमित्यत्राह यत इति तत्र मतांतरारोपयन्न्यस्यंतःकरणेति । भेदाभेदव्यवहारसंपाद
नपटियाऽस्य मे विशेषो तिरेकः का अनिकांशांगशिभावव्यावर्त्तनार्थं स्वभावादिति विशेषणं । अविद्यावच्छिन्नतया अनुपपादनात्कथ
मुपसंहरणमित्यत्राहात्मावरणेति । पूर्णात्मावरकत्वात्तदज्ञानमेवाध्यासोपादानत्वयोग्यं यस्मादतस्तदेवावच्छेदोपादानमिति युक्तमुप
संहरणमित्यर्थः । जनकत्वमात्रं निमित्तशब्दार्थः । अवच्छेदस्यासत्यत्वे तदुपादानत्वं तदेव कुतस्त्यमित्याशंक्याहावच्छेदस्येति । प्रातिभा
सिकत्वे हेतुगर्भविशेषणं । अध्यस्यत इत्यध्यासः विमतमारोपितं दृश्यत्वाच्छुक्तिरूप्यवत् । ततो ज्ञानाध्यनिमित्तत्वमित्यर्थः । अप्रयोजकत्वं
निरस्यति सत्यत्व इति । सावयवदार्वादिविदारणदर्शनान्निरवयवे ब्रह्मणि वस्तुतो विदारणासंभवो बाध इत्यर्थः । अंतःकरणस्यागंतुकत्वात् राम० १२९

वच्छेदकत्वं किं त्वज्ञानस्येति भक्तियादयितुमनादिसिद्धत्वमुक्तं तत्र हेतुमाह वार्तेति । न केवलं कर्तृत्वादेरनादित्वात्तदुपादानानादित्वं किंतु
विभागानादित्वादपीत्याह । नादिति । किं वांतःकरणमवच्छेदकमिति वदन्प्रष्टव्यः किं तद्दृस्तवावच्छेदकस्य हेतुरुत तत्कालं निकस्येति तत्राद्यं
प्रत्याह नन्विति । अद्वैतश्रुतिविरोधान्न परमार्थतो विदारणमित्यर्थः । कथं तर्हि प्रतिभासत इत्याशंक्याहावच्छेदस्येति । द्वितीयं दूषयत्यज्ञा
नस्येति किं च किमंतःकरणमपि तात्त्विका उतातात्त्विकमिति विकल्पाद्यं दूषयत्यंतःकरणस्येति । षोडशकलाः पुरुषयाणाः पुरुषं
प्राप्यास्तं यांति भिद्यते हृदयग्रंथिरित्यादिवाक्यादंतःकरणस्य ज्ञाननिरस्यता वसीयते ज्ञाननिरस्यत्वं वाध्यत्वं विनानेति न तात्त्विकत्व
मित्यर्थः । चरमं निरस्यति स्वकारणेति । अंतःकरणस्यावच्छेदत्वमिच्छताज्ञानस्याप्यवच्छेदकत्वमेष्टव्यं एव अंतःकरणस्यारोपितत्वे
नाज्ञानात्मकत्वादतत उभयोरवच्छेदकत्वकल्पनायां गौरवापातादज्ञानमेवावच्छेदकमित्यर्थः । तस्मान्नो कुत इत्यादि श्रुत्यांतःकरण

तत्व० १३० स्यब्रह्मजत्वात्सत्वं लक्ष्यतां अतं सत्यमेवावच्छेदकमित्याशंक्य कूटस्थत्वेन साक्षात्कारणत्वासंभवात्तद्रूपेण विवर्त्तमानाविद्याविशि
ष्टानत्वं कारणत्वमिति न सत्यत्वमंतःकरणस्येत्येतदंगीकृत्य परिहरति। सत्यत्वेपीति। अवच्छेदकं तंतःकरणस्यास्यानादित्वावच्छेदकत्वं यु
क्तमित्याशंक्य किं तत्सुषुप्तिप्रलयादावस्ति उत नेति विकल्प्य परमं निरस्यति सुषुप्त्यादाविति घटत्वगतदुपहितगगनस्य महागगनात्म
कत्ववदवच्छेदकविलये जीवस्य ब्रह्मतास्यादित्यर्थः। आद्यमुत्थापयति न द्वापीति। किं निरवयवत्वापत्तिः सूक्ष्मता। आहोवयवापाय
मात्र उत कारणात्मनावस्थानं किंवा कार्यसंसंस्कारसहितशक्तिमत्कारणावस्थानमिति विकल्प्याद्यं प्रत्याह। न तावदिति। तत्रोपग
मेपरायगमवदवयवाभावेवमध्यंतःकरणमपि न स्यादित्यर्थः। द्वितीयमनूद्य दूषयत्यन्यथावयवेत्यादिना। आरंभकावयवध्वंसेप्यव
यविनो वस्थानेनत्स्यन्तत्कार्यत्वं हीयेतेत्यर्थः। तृतीयमुत्थापयति कारणात्मनेति। असंताभेदमाश्रित्याद्यः कल्पः द्वितीयस्तु भेदाभेद राम० १३०

मनुसृत्येति रहस्यं। चतुर्थः पक्षः परिशिष्यत इत्याह तस्मादिति। अस्त्वेवं ततः किमिति चेन्नत्र वृत्त्यं किं कारणशब्देनं परमार्थवस्त्वपे
क्षितं। उत ज्ञानं। आद्ये न कदाचिन्मोक्षः परमार्थस्य निवृत्त्यसंभवात् द्वितीये त्वज्ञानात्मविवेकेनाज्ञानमवच्छेदकं स्यादित्यभिसंधा
यो संहरस्तत इति। अतिरेकपक्षेपि वक्तव्यं। किमतिरेकः पारमार्थिकभेदं संपादयति उत अपारमार्थिकमिति। नाद्यः श्रुतिस्मृतिन्या
यविरोधादित्यभिप्रेत्य द्वितीये रज्ज्वारोपितसर्पादिहेतुत्वेन क्लृप्तानाद्यविद्याया एव विभागहेतुत्वसंभवे प्रसिद्धमतिरेकं किं कल्पय
सीत्याह क्लृप्तेति। अविद्यायाश्चावच्छेदकत्वानुपपत्तेरतिरेकः कल्प्यत इति शंकते जीवस्येति पूर्वमित्यन्न संबंधादित्यध्याहारः। अवि
द्याया विभागोपजीवित्वेनोपजीव्यत्वानुपपत्तेर्विभागस्याविद्याधीनत्वमनुपपन्नमित्यर्थः। उपजीव्यस्योपजीवकत्वानुपपत्तिरितिरे
केपि तुल्येत्याह जनकस्येति। उपजीव्यस्याप्युपजीवीनां भिन्नकत्वं दृष्टमिति चोदयति। यद्यपीति। भेदे नोपपद्यत इति। भेदनिर्वाहक

तत्त्व० १३१ त्वेनसंबध्यतइत्यर्थः।धर्मिप्रतियोगिभावेनभिन्नवस्तुनिष्ठः किंतुवस्तुमात्रनिष्ठइत्याशंक्याह कस्येति।कस्यकस्माद्भेदइतिवीक्षयांघट
स्यपटादित्यपुनरुक्तशब्दद्वयस्मृतिरिंनुतयातयोरभेदप्रतिपत्तेरधीनत्वंधर्म्यादिभावस्य अन्यथास्वस्मादपिस्वस्यभेदस्यादित्यर्थः
दार्ष्टांतिकमाहैवमिति।तुल्यमुत्तरमित्याहाविद्यायामिति।वस्तुतश्चिन्मात्रमाश्रयतेतदेवविषयीकरोतीति।नविभागापेक्षत्वंभविद्या
यादित्यर्थः।अंशांशिभावेनभेदइतिपक्षांतिरस्यतिनिरंशत्वादितिनचैत्वसिद्धिः।निष्कलंनिष्क्रियंशांतमित्यादिकश्रुतेःसांशत्वे
तित्यत्वापातइत्यादियुक्तेश्चप्रसिद्धत्वादित्यर्थः।भेदकांतरनिरसनफलमाहनस्यादितिभेदकांतरवदविद्याया अपिभेदकत्वंयुक्तमि
त्याहनत्विति।किंसंबंधिन्यविद्याभेदिकाउतासंबंधिनीआद्येपिकिंजीवसंबंधिनीउतब्रह्मसंबंधिनी।नाद्यःअविद्यासिद्ध्युत्तरकालत्वा राम० १३१
जीवभावस्यानापिद्वितीयःसर्वज्ञत्वादिगुणकब्रह्मणोप्यविद्याधीनत्वात्स्वातंत्र्यंनुनोपपद्यते।तस्मादविद्याभेदिकेत्यप्ययुक्तमित्याशयःबिं

MEMORIAL

म्बमात्रंतत्राविद्येतिवक्तुंप्रतिबंदीमाहनन्विति।दर्पणादेर्बिंबसंबंधित्वेनप्रतिबिंबसंबंधित्वेनचभेदकत्वेनसंभवतिविभागोत्तरकालीनत्वा
द्बिंबादेरित्यर्थः।मुखमात्रमाश्रित्यदर्पणादिबिंबादिविभागजनयतीतिचोदयतिमुखेति।तुल्यमेतदित्याहेहापीति।जीवपक्षपातित्वा
द्विभ्रांत्वंतंत्रत्वमयुक्तमित्याहकथंपुनरिति।पक्षपातित्वमन्यथापिघटतइत्याहादर्पणेति।दर्पणादेःप्रतिबिंबादौस्वगतधर्मसंसर्गजन
कत्वंपक्षपातित्वमित्यर्थः प्रकारांतरेणचिन्मात्रंसंबंधित्वमाक्षिपतिनन्विति।कूटस्थासंगाद्वयबोधरूपत्वात्चितोविद्याश्रयत्वमयुक्त
मित्यभिसंधिः।चिन्मात्राश्रयत्वानुपपत्त्याविशिष्टाश्रयात्वंमनुष्येअंशोवित्युपपत्तिमात्रं।किंवास्वांतंत्र्यांउतनस्याअसत्वमितिविक
ल्प्याद्यंप्रत्याहनतावदिति।प्रमाणाभावःकथमितिचेत्तत्रवक्तव्यं।किंप्रत्यक्षंप्रमाणमुतानुपपत्तिरितिविकल्प्याद्यमनुवदतिनन्विति।
किंप्रतिभासमात्रंप्रमाणउतयुक्तिसहकृतानुभवइतिविकल्प्याद्यंदूषयतिनाहमिति।अहमनुभवामीत्यत्रप्रतिपत्तेरित्यध्याहारःद्रष्टाप

त्तिशंकांनिरस्यतिचैतन्येति।अनुभवस्यचित्प्रकाशत्वाद्विशिष्टस्यचतद्विपरीतत्वादाधारादिभावोनयुज्यतइत्यर्थः।अनुभवमिति
प्रत्यभास्यान्यथासिद्धिंशंकतेननुपन्नेति।दग्धृत्वस्यदहनधर्मत्वस्यान्यत्रदृष्टत्वात्तत्संपृक्तायःपिंडेदग्धृत्वव्यपदेशः।तद्वदनुभवधार्य
त्वसंबंधादंतःकरणेनुभवितृत्वप्रथेत्यर्थः।मुख्यार्थबाधकाभावान्मैवमित्याशंक्याहनांतःकरणस्येति।अंतःकरणस्यानुभववेद्य
त्वान्नवादाधारत्वमित्यर्थः।तुल्यमुत्तरमित्याहैवमितिबाधकसद्भावादनुभवामीतिप्रत्ययस्यान्यथासिद्धिःनतथात्रेत्याशंक्याहनांतः
करणस्येति।तत्रहेतुमाहप्रतीतेरिति।अंतःकरणस्याज्ञानकार्य्यत्वान्नतदाश्रयत्वकल्पना।नचप्रतीत्यनुपपत्तिःतस्याअन्यथासि
द्धत्वादित्यर्थः।युक्तिसहितानुभवस्यसाधकत्वमितिविकल्पंनिरस्यत्यात्मनीति।नकिंचिद्वेदिषमितिपरामर्शानुपपत्त्यापुनरुक्ता
नानुपपत्त्यावसुषुप्तादावविद्यासंबंधोधिगम्यते।मनस्यादंत।करणाश्रयत्वेतस्यविलीनत्वादितियुक्तिःशून्योपपत्तइत्यर्थःअर्थापत्तिः

प्रमाणमितिपक्षमुखापपत्तिअर्थेतिविशिष्टंकिंविशेषणविशेष्याभ्यामन्यतउतानन्यत।तत्रोपस्यप्रामाणिकत्वमभिप्रेत्यद्वि
तीयंप्रत्याहनविशिष्टइतिदंडदेवदत्तसंबंधेषुविशिष्टशब्दप्रयोगाभावात्तदर्थान्तरमित्याशंक्याहजडस्यचेति।यस्याज्ञानंभ्रमस्तस्य
ध्वांतःसम्यक्त्वंवेत्तिसइतिन्यायादज्ञानभ्रमसम्यग्ज्ञानानामेकाश्रयत्वंःततश्चतस्याज्ञानाश्रयत्वेसम्यग्ज्ञानाश्रयतयामोक्षान्वयित्वं
वक्तव्यं।नचजडस्यकार्यस्यतत्संभवतीत्यर्थः।जडाश्रयत्ववच्चिदाश्रयत्वमप्यनुपपन्नमितिचोदयतिननुस्वरूपइतिकिंचिन्मात्रेनुपप
त्तिमात्रमुद्भाव्यते।उतविशिष्टाश्रयत्वंसाध्यतेतत्राद्यमंगीकरोति।सत्यमिति।द्वितीयंदूषयतिअनुपपन्नेतिविशिष्टाश्रयत्वेश्रय
त्वकल्पंअस्मत्मतेत्वेकाअनुपपन्नोभयाश्रयत्वमितिलाघवादनुपपन्नमपिचिदाश्रयत्वमाश्रयणीयमित्यर्थः।एतेनचित्यनुपपत्तिमा
त्रमितिकल्पोपिनिरस्तइतिद्रष्टव्यं।विशिष्टाश्रयत्वेदूषणांतरमाहमैवमिति।अज्ञानभ्रांतिमुक्तीनामेकाश्रयत्वअन्यथान्योबद्धो

तत्व० १३२ न्योमुच्यतइतिवैरूप्यप्रसंगः ततउवति। शिवस्यमुक्तावनन्वयात्चिन्मात्रस्यचसर्वत्रानुगमात्तत्रस्यैवाज्ञत्वमित्यर्थः। विधांतरेणज
डाश्रयत्वंनिराकर्तुंपरमेतमनुवदत्यन्तःकरणंविदितिकिमग्रहणादेरप्यंतःकरणाश्रयत्वंउक्तानादिभावरूपाज्ञानस्यैवतत्राश्रयोपादंवि
चार्यमित्याहसचकल्प्यइति। सर्वज्ञत्वस्यानुभवविरुद्धत्वात्किंचिज्ज्ञत्वमाश्रयणीयं। तदावत्वन्मतविहतिरित्याहकिं। विरुद्धत्वइति। द्वि
तीयमुधापपत्तस्येति। किंभावरूपाज्ञानस्यज्ञानादन्यत्वेनाज्ञानत्वंउततद्विरोधित्वेनेतिविकल्पयतिकिंतदिति। आद्यमनूद्यदूषय
तिज्ञानादिति। नविवादइत्सनात्माश्रयत्वइतियावत्। द्वितीयमुधापपतित्यर्थेति। किमंतःकरणगतंज्ञानंतद्विरोधितआत्मगंतेना
धनःतस्यजडत्वेनज्ञातृत्वानुपपत्तेः। नद्वितीयोपिकिंतदेकविषयंउतभिन्नविषयंनोभयमपीत्याहनभिन्नेति। चैत्रमैत्राश्रितयोर्घ
टविषयज्ञानाज्ञानयोर्निवर्त्यनिवर्तकत्वानुपलब्धेस्तथाभिन्नविषययोरपितदेतदभिप्रेत्योक्तमपीति। करणगताज्ञानस्यकर्तृ राम० १३३

गतज्ञाननिवर्त्यत्वात्रातिप्रसंगइतिचोदयति। करणाश्रयमितिकिंयस्ययत्करणंतदाश्रितज्ञानेनतत्करणगतस्याज्ञानस्यनिवृत्तिः
किंवाकरणांतरगतस्यनोतयथापीत्याहनप्रमाणेति। करणांतरगताज्ञाननिवृत्तौदूषणांतरमाह। पुरुषांतरेतिअंतःकरणलयःक
र्मनिमित्तलयत्वात्संमत्तलयवदितिसुखधमानबोधेनपुरुषांतरगतेनसुषुप्तिकरणगताज्ञाननिरासोनोपलभ्यते। अन्यथातस्योत्थि
तस्यतत्परामर्शानुपपत्तिप्रसंगइत्यर्थः। अज्ञानस्यज्ञाननिवर्त्यत्वंतावत्प्रसिद्धं। तत्रचकरणगतत्वेप्रामाणिकेतदज्ञाननिवृत्तिः
सेत्स्यतीत्यभिसंधायाहभ्रांतीति। दोषत्वमुपपादयितुंभ्रांतीतिविशेषणं। अज्ञानंकरणाश्रयं। विषयप्रमातृदोषातिरिक्तत्वेसति
दोषत्वात्। काचादिवदित्यर्थः। अतिप्रसंगत्वस्यबाधकतर्कपराहतत्वान्नायंहेतुःसाधुरित्याहानवस्थादादोषितिविमतंनयनाश्र
यंदोषत्वात्काचवदित्यतिप्रसंगः। प्रलयसमयेप्यज्ञानस्यसद्भावात्तेषांचाभावान्नतदाश्रयत्वमितिचोदयतिसादित्वादिति। २

अंतःकरणस्यापिप्रलयादावनुपरमात्तदज्ञानाश्रयत्वमित्याहांतःकरणइतिअंतःकरणस्याव्यक्तात्मनासत्ताधयत्वंयुक्तमितिशं
कितेसत्कार्यतानुत्पन्नमेतदशापीत्याह।चक्षुरादावितिायुक्तिपर्यालोचनयाजडस्याज्ञानाश्रयत्वंनिरस्यश्रुतिपर्यालोचनयापितन्निरस्
स्यति।अनृतेनेति।शब्देशैत्यस्यनांतःकरणेसत्वेनानुषंगः स्वांताश्रयत्वएवशब्दस्यप्रामाण्यंकिंनस्यादित्याशंक्याहप्रागसज्ञानाना
मितिसुषुप्त्यादौब्रह्मप्रकाशानांतद्बाधाभावःकस्मादितिशंकया।मावरणसद्भावादितिश्रुत्योन्यतोनचतत्त्वोपपद्यतेजडेऽज्ञानप्रस
क्त्यभावादित्यर्थः।अज्ञानंस्वतंत्रमितिकल्पमुद्धापयतिकिंत्विति।स्वांतेप्रसत्तास्फूर्त्तेरसंभवाद्विसध्यस्तत्वमेवम्यमित्याहचेत
न्येति।अज्ञानसत्वपक्षंप्रतिक्षिपतीत्यालमितिविस्तरेणेतिभेदाभेदादिनाजालोभिनूपणात्तस्यानुपपत्तेरहमज्ञइतिव्यवहारा
नुपपत्तेश्चाज्ञानमास्थेयमित्यर्थः।अंतःकरणादीनांभेदकत्वानुपपत्तिन्यायःन्यायस्यस्वांतंप्रेणबाधत्वासंभवादनुग्राह्यमा

नमाहश्रुतिरितिस्वयंज्योतिष्ट्वविद्याप्रामुत्यादित्वादाक्षेपानुपपत्तिरित्याशंक्याहस्वयंप्रकाशस्येति।ब्रह्मानात्मानविषयः।
भासमानत्वात्प्रभासामानघटवदितिप्रयुक्तेदृष्टांतस्यसाध्यवैकल्यंशंकतेनन्विति।व्यावर्त्तकंविशेषणमितिपावत्।ज्ञानस्याज्ञानव्या
वर्त्तकत्वासंभवादनधिगतस्यव्यावर्त्तकत्वंततश्चनसाध्यवैकल्यमित्याहपूर्ववादिनमुत्तरेणेति।विशेषस्याप्यनधिगतोतंनजानामी
तिव्यपदेशानुपपत्तेरधिगतस्यव्यावर्त्तकत्वंततश्चसाध्यवैकल्यमित्याहसिद्धांतीनानवभासमानस्येति।अवभासमानस्याज्ञान
व्यावर्त्तकत्वंव्याहतमित्याहनन्ववभासमानस्येति।अवभासमानस्याज्ञानविषयत्वंकिंयुक्तसहमित्युच्यते।किंवातत्संतिरुभाव
इतिविकल्पाद्यंमंगीकरोतिनाज्ञानेनेति।अलंकारत्वेहेतुःप्रतिभासमात्रेति।द्वितीयंदूषयतिप्रतिभासास्तीति।ग्रंथांतरत्वसूच
काभावादेकग्रंथ्यशंकांपरिहरतिनिरंशस्येति।आनात्मनःसामान्यविशेषवत्त्वात्तत्रधीनामानेनतथात्रस्वयंज्योतिषीतिसमाधे

तत्व० र्थः। भासमानस्यानवभासमानत्वं नेति वक्तुमशक्यं भासमानेऽप्यात्मनि देहादिव्यावृत्तेरनुपलंभेन तत्र व्यभिचारादित्युक्तं तदसंगतं
१२५ यत्र भासते तेन तत्र विभासमानत्वं यद्वा सतेन तत्रानधिगतत्वमिति कथं व्यभिचार इत्याशंक्य व्यभिचारं दर्शयितुमपरोक्षलक्षणमाह
संविदिति। अपि त्विति स्वरूपे भेदमाश्रित्योक्तं धर्मे तु भेदमाश्रित्याह तत्तंत्र इति। भेदस्य धर्मित्वे धर्मिज्ञानमात्रेण कथमपरोक्षत्व
मित्याशंक्याहैवेति। धर्म्यादावपरोक्षेऽपि भेदाप्रतीत्यदर्शनाच्च तस्याप्यपरोक्षत्वमित्यर्थः। आत्मनि प्रतीयमाने व्यावृत्तेरनुपलंभात्र व्यभि
चार इत्युक्तं तन्नोपपद्यते भेदज्ञानसामग्र्यभावात् तृतीयज्ञानस्य च भेदग्राहित्वादित्यत्राह पादार्थेति। तृतीयज्ञानास्याभेदग्रहणानां
वेऽप्यसंकीर्णतया धर्म्यादिबोधाभावाद्देहबोधो न स्यादित्यर्थः। फलितमाह अत इति। एकत्वाज्ञानादेरनवभास इत्युक्तं तदनुपपन्नं
भेदग्राहकसद्भावात्तद्ग्रहणस्याप्युपपत्तेरित्याशंक्य देहव्यतिरिक्तात्मवादिनां देहात्मसंसर्गात्मबुद्धेरध्यासत्वं गौणत्वं वाश्रीयते। राम० १२५

अध्यासस्य भेदाग्रहव्याप्तत्वात् तद्ग्राहकाभावस्तथाप्याश्रयणीय इत्याह संसर्गेति निमित्तं। ज्ञापकमिति यावत्। तत्र हेतुमाहेति
सर्वत्रेति। ननु गौणोऽयमित्यत्र देहात्मबुद्धेर्गौणत्वपक्षोऽनूदितः। स नोपपद्यते गौणत्वव्यापकभेदग्रहाभावादित्याशंक्याह पदार्थेति।
व्यतिरेके प्रमाणाभावान्न तत्सिद्धिरित्युक्तं नन्वहमित्यादिना तन्नोपपद्यते प्रत्यक्षत्वानुपपत्तेरित्यादित्याशंक्य गौणत्वमुपपादयितुं तदि
त्याहाहेति। अयो दहतीति दग्धृत्वस्य तत्रेक्षततया प्रतिभासेऽपि दग्धृत्वस्याग्नेर्धर्मत्वं यथा तद्वदित्याशंक्य किं प्रत्यक्षाद्व्यतिरेकसिद्धिः
उतागमादथवानुमानात्। नाद्योऽनुपलंभादित्याशयेनोक्तं अन्यस्येति। संप्रति द्वितीयतृतीयावुपपादयति। ननु प्रत्यक्षेणेति। तयोरप्र
माणत्वान्न तत्साधकत्वमित्यादनेत्याहेति। प्रत्यक्षस्य मिथ्यात्वात्तद्बाधकत्वमित्युक्तमयुक्तं मिथ्यात्वस्यैवासिद्धेः। न चागमानुमान
विरोधान्मिथ्यात्वमिति वाच्यं प्रत्यक्षस्य ज्येष्ठ्येन तद्बाध्यत्वासंभवादित्याशंक्याह ननु मिथ्यात्वादिति। ज्येष्ठस्य बाध्यत्वे दृष्टांतमा

तत्व०
१३६

इद्विचंद्रेति।कुतस्तर्हीत्यादावनुमानादेर्बाधकत्वंनिरस्तंनत्रसंभवति।एकश्चंद्रोनायंसर्पइत्यादावनुमानादेर्बाधकत्वदर्शनादित्या
शंक्यवैधर्म्यमाह यत्रेति।प्रत्यक्षावभासमिति।प्रत्यक्षवदवभासतइतिप्रत्यक्षावभासंद्विचंद्रादीत्यर्थः।कुतइत्यादेरेषोर्थः।प्रत्य
क्षस्यमिथ्यात्वंनसंभवतिबाधकाभावात्नचागमादेर्बाधकत्व+सर्पादिभ्रमनिवर्त्तनेनबाधकप्रत्यक्षोत्पादात्तत्रतथात्वंअत्रयुक्ति
तोबाध्यबाधकतानिश्चितत्र्यानचनिश्चेतुंशक्यतेपरस्पराश्रयत्वापातादित्यर्थः।मितरेतराश्रयप्रसंगेकेरित्याशयेनोक्तं।कुतइति।
तत्रयूथाश्रुतमादायाहसिद्धांतीआगमादिति।अन्यथावगमादितिभिन्नतयावगमादित्यर्थः।देहःस्वातिरिक्तद्रष्टृको
दृश्यत्वात्घटवदित्याद्यनुमान।अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययंनजायतेनम्रियतेवेत्यादिरागमः।स्वाशयमाविष्करोतिमैवमिति। राम०
तथासतिस्यादित्यर्थः।देहव्यतिरेकेणचेन्मानंतर्ह्यव्यतिरेकएवास्त्वितितत्राहतस्मादिति।तत्रहेतुमाहात्मवादिभिरिति।देहा १३६

त्मवादेनास्तिकतापातात्पुरुषार्थिभिरनतिरिक्तआत्माश्रयणीयइत्यर्थः।अहंप्रत्ययस्यात्मव्यतिरिक्तविषयत्वेअहंमनुष्यइतिइतिप्रत्य
यःकथमितिचेत्।तत्रवक्तव्यंकिमस्यप्रत्ययस्यगतिःपृच्छ्यते।अथवातिरिक्तविषयताभावइतितत्रद्वितीयोसंगतइत्याहान्यथेति।अ
हंप्रत्ययस्यदेहतादात्म्यविषयत्वेआत्मसाधकाभावात्तदसिद्धिरित्यर्थः।आद्यंदूषयतिअतइति।अहंप्रत्ययस्यव्यतिरिक्तत्राहि
त्वमनःशब्दार्थः।अहंप्रत्ययस्यव्यतिरिक्तत्वाहिकेकथंभेदानध्यवसायादित्सविवानेटीकाकृदित्याशंक्यविकल्पोत्तरत्वेनव्याचष्टेकि
मर्थेतइत्यादिना।भेदविशेषिताहंप्रत्ययस्याध्यासविरोधित्वेविशेषणीभूतभेदस्यापिविरोधित्वात्कथमध्यासइत्यत्राहव्यतिरेकेति।
विशिष्टस्यविरोधित्वेविशेषणस्यापिविरोधित्वमुक्तंतत्राहनन्विति।स्रग्सर्पयोर्व्यावृत्तावप्ययंसर्पइत्यध्यासदर्शनान्नभेदमात्रस्य
विरोधित्वमित्यर्थः।अध्यासमापकाभावात्राहंकारलक्षणाधर्मिण्यात्मन्यारोपइतिचोदयति।नन्वितिविशेषरूपेणेतिचित्त्वेनेत्यर्थः।चित्
प्रतिभातिपरंनत्वहंकारव्यावृत्तात्मधर्मतयाततःप्रतीयमानेपिसंभवत्यध्यासइत्याहतत्राहेतिद्वितीयमनुवदत्यथेति।एकमंध्यशंकांति

तत्व०
१३७

रस्यतिपरिहरतीति। किं सर्वदाहंप्रत्ययस्य विविक्तत्वाहितत्वं उत जिज्ञासोत्तरकाले। आद्ये बहुत्वालोकमध्यस्थहरूपादौ विप्रतिपत्त्यभावव
दात्मनोपि मोवृत्ततयाप्रतिभासोत्वविप्रतिपत्तिः स्यात्तत्रश्च जिज्ञासासंभव इतिटीकार्थः। जिज्ञासोत्तरकाले गौणत्वे प्राग्गौणत्वप्रसंग इ
त्याशंक्याह यौक्तिकेति। तत्सामान्यादिति। अहंमनुष्य इति प्रत्ययत्वसामान्यादित्यर्थः। उत्तरकाले गौणत्वव्यवहारेण प्रागिति विशेषः। क
थमित्यादेरयमर्थः। जिज्ञासायामपि न गौणत्वं युक्तं तस्य ज्ञानस्याप्रमाणत्वादहंप्रत्ययस्य चात्ममात्रविषयत्वादिति शंकते कथमिति
जिज्ञासायां अहंप्रत्ययविषयविवेकत्वात्र ह्रिरोधाद्देहात्मबुद्धेर्गौणत्वमिति वक्तुं जिज्ञासास्वरूपमाह इति ज्ञासेति। युक्तेरप्रमाणत
मुक्तमंगीकरोति नहीति। तर्हि विपर्यय इत्यत्राह। किंत्विति। ननु युक्तरत्वत्र भेदं वो भेपि न गौणत्वमित्युक्तं तदयुक्तं। ज्ञानभेदयोरभेदा
भिमानस्य गौणत्वदर्शनादित्याशंक्याह विचारेणेति। अहंप्रत्ययस्य व्यतिरिक्तविषयत्वे। अहव्यंतिरिक्त इत्युक्तेः पौनरुक्त्यप्रसंगान्नेत
दित्यर्थः। तर्ह्यभेदविषयत्वमिति शंकते किंत्विति। अभेदविषयत्वं विप्रतिपत्त्यभावापातात्स्वरूपमात्रविषयत्वमित्याह सर्वदेति। तर्हि व्य

राम०
१३८

तिरेकाभावः प्राप्तः तत्राह यौक्तिकेति। तर्ह्यहंमनुष्य इत्यस्य गौणत्वं तत्राह भ्रान्त इति। युक्त्यायोयदानुसंधीयते तदा पित्तकेज्ञानस्य परोक्षत्वात्
परोक्षभ्रमविरोधित्वमित्यध्यासत्वं युक्तमित्यर्थः। कथमनुभव इत्येकत्रैव पक्षशंकां निरस्यति तत्रापीत्यादिना। टीकाक्षराणामेषोर्थः। द्रष्टा
कार इत्यस्य प्रधानगौणत्वं तद्वदहंमनुष्य इत्यस्यापीत्युक्ते दृष्टान्तासंगतिमाशंक्य लेनन्विति। इदं रजतवदकारस्य द्रष्टत्वतयानुभूयमान
त्वादध्यासत्वमित्याह अनुभव इति अध्यासत्वं गमयतीति विशेषः। यौक्तिकज्ञानेनाकारस्य द्रष्टत्वाद्यावृत्त्यभ्युपगमे अध्यासानुभव इति
कथमुक्तं न वा काराद्द्रष्टत्वस्य व्यावृत्तिप्रतीत्यभावादध्यासानुभव इत्यापि शंक्याः। अकारस्य द्रष्टत्वाद्यावृत्तिप्रतीतौ तस्यादितरस्यापि व्या
वृत्तिप्रतीतिसंभवान्न इत्यत्राह आकारस्येति। इदमः समारोपितरूप्याद्व्यावृत्तावपि न तस्मात्तस्य व्यावृत्तिर्यथा तद्वदत्रापीत्यर्थः। एकस्य
पृथक्त्वमात्रेण कथमितरस्य पृथक्त्वमुक्तं टीकायां न खलु चैत्रपृथक्त्वे मैत्रस्यापि पृथक्त्वमित्याशंक्य पृथक्त्वं किं संयोगवदुभयगतं वत् द्व
त्ववदेकगतमिति विकल्प्याद्यं दूषयत्यन्यतरेति। पृथक्त्वस्य भेदव्यवहारकारणत्वादेकत्वपृथक्त्वज्ञाने तत्रापि तद्धानं स्यात्। एक

गतत्वेप्यकारस्यह्रस्वप्रतियोगिकभेदज्ञानेह्रस्वस्यापितत्प्रतियोगिकोभेदोधिगतः स्यात्। इतरथातत्स्यापिस्यात्। नचतूष्यदृष्टा
तत्व० १३८ तस्यापितत्वयाव्यावृत्त्यंगीकारादित्यर्थः। रचितादेरेणोर्थभेदज्ञानेप्यभेदज्ञानंनगौणमित्येतदयुक्तमितिवोदयति। ननुमहर्देतदि
ति। एकत्वावगमेन गौणोयस्यात्तस्मादहंमनुष्यइतिज्ञानमिंद्रजालमित्युच्यते। किंवानगौणइत्येतत्तदिंद्रजालमिति। तत्राद्यंदू
षयतिबाढमिति। अंगीकृतमंशमाहेंद्रजालमिति। तत्रहेतुमाहाविद्याकृतत्वादिति। भेदबोधादध्यासस्यनिवृत्तत्वात्कथम
ध्यासत्वंततोगौणत्वमितिद्वितीयंकल्पंप्रत्याहकिंचेति। तथाहिसत्यसैषोर्थः। अहंप्रत्ययस्यदेहादिप्रतिष्ठत्वमपिदृष्टमितिसंबं
धः। तर्हिदेहएवात्मास्यादितितत्राहस्वविषयेति। व्यतिरिक्तात्मप्रतिष्ठस्येत्यर्थः। तर्ह्युभयंस्यादितित्वत्राहतदेकेति। अपिशब्दो
वधारणार्थोदृष्टपदेनानुषज्यते। देहादिप्रतिष्ठत्वेहेतुमाह। नादीति। अहंप्रत्ययमात्रस्याध्यासात्मविरोधित्वेपिसहका राम०
र्यनुरोधाद्विरोधितेतिशंकते। ननुपूर्वमिति। सहकारिसन्निधावप्यहंमनुष्यइत्येवोपलंभात्त्वात्तिरेकंव्यतिरेक १३८

ग्राहित्वमित्याह नेत्याह नेति भ्रममात्रस्यवह्निमात्रबोधकत्वेपिसोरम्यदर्शनुसहकृतस्यश्रीखंडेंधनोद्भवदहनबोधकत्वं दृष्टांतद्
सहकारयुक्तस्याधिकग्राहितानाहंमनुष्यइतिदर्शनंतुगौणमित्यत्राह नहीति दृष्टांतेविशिष्टभ्रमस्याविशिष्टवह्निबोधकत्वं नतु
भ्रममात्रजज्ञानस्यसहकारसंनिधानादन्यविषयत्वं अत्रतुप्रत्यक्षस्ययौक्तिकज्ञानसंनिधेपेरन्यविषयत्वमुच्यतेइति वैषम्य
मित्यर्थः द्वितीयंदूषयतिविचारेति संदेहेतिशेषः अविवेकितामिति न अनुसंधानेप्यनिवर्त्यतेध्यासस्तस्मादनुसंधाने
पीति अपरोक्षभ्रमस्यापरोक्षज्ञानंनिवर्तकं नि यमात्तत्रपरोक्षज्ञानेन बाध इत्यर्थः अहंमनुष्यइतिप्रत्ययस्यदेहनात्मत्व
विषयत्वेनव्यतिरेकासिद्धिरित्युक्तमनुवदति ननु प्रत्यक्षेति केवलयोरनुमानागमयोर्व्यतिरेकासाधकत्वेपियुक्तसहकृता
हंप्रत्ययोपोद्बलितागमानुमानयोर्व्यतिरेकसाधकत्वंयुक्तमित्याहोच्यतेइति वाक्यार्थबलस्यासुशरदव्याद्यन्तानन्यहंप्रत्ययोनुव
र्तते अनुवर्तमानस्यव्याहतमात्रास्तंयनत्वायोगात्सकलानत्यानुस्यूतमात्मानत्वमाकंचननमेष्टव्यक्रियाद्याघुकिः इनरद्गत्वं

तत्व°
१३९

अनादित्वाद्येसत्यपूर्वदृष्टत्वेहेतुत्वं नरत्रुपपमस्यनइति प्रतिभाति तदनुपपन्नं प्राक्पूर्वदृष्टत्वानुपपत्तेरनादित्वाच्छांस्यस्तत्संस्क
र्तनपुरःसरमुत्तरग्रंथमवतारयति स्वयंप्रकाशत्वइति लक्षणं शशब्देन परत्रेसंज्ञोविवक्षते अधिष्ठानप्रमाणत
द्दोषसंस्काराणामप्यभ्रमजनकत्वादत्राप्यधिष्ठानप्रमाणं तावत्संसंपादयितुमाह चैतन्येति तस्य प्रमाणत्वमुपपादय
ति आत्मेति आत्मावभातितमात्मव्यवहारहेतुत्वमित्यर्थः व्यवहारस्यस्यान्यजन्यत्वं दृष्टं तद्वदत्रापीति शंकां निरस्य
स्यद्वितीयेति दोषस्त्वविद्येत्याह तत्रेति कारणान्तरस्य संभवेप्यध्यासासंभवइति शंकते नन्विति संसृष्टव्यवहारानुपप
धिष्ठानादिविषयनेकज्ञानंजन्यं वदृष्टमन्यत्रात्रत्वसंबंधमनोविषयत्वाधिष्ठानारोप्यतानस्यैतन्यस्यनियतत्वाद्येत्यर्थः राम
आत्मनोविषयत्वेप्यारोप्यस्फुरणादन्यज्ञानाभावादधिष्ठानत्वमिति टीकार्थः आरोप्यस्फुरणान्यस्फुरणासंबंधित्वेनाधि
ष्ठानत्वं रूपमुक्तं तु छस्याप्यधिष्ठानत्वापातादिति तत्राहात्मेति आरोप्याधिष्ठानयोरेकस्यस्फुरणत्वस्याधिष्ठा १३९

नत्वप्रयोजकत्वान्तुच्छस्य चानादित्वान्नाधिष्ठानत्वमित्यर्थः जन्यत्वघटयति स्वरूपेणेति तदभिसंधायोक्तंभोत्त्व
चैतन्येति आरोप्यस्याधिष्ठानमित्रानुभवफलत्वाद्विषयसंवलितत्वेन जन्यत्वाच्च लक्षणोपपत्तिरिति टीकार्थः आत्मान
मनोर्विरुद्धयोः कथमैक्यं तत्राह भ्रांतित्वादिति प्रमाणतएवक्यनवभासेपि भ्रांत्यात प्रतिभासइत्यर्थः लक्षणासमर्थनमुप
संहरतीति कारणेति किंत्वस्य व्याख्यातत्वात्कुतस्तत्स्वरूपं कस्मादित्याशंक्योत्तरशेषत्वात्तद्वादइत्याह कथमिति प्रत्य
नाक्षेपपोरपिकृतत्वान्नच्छमनेनेति मत्वांक्षिपं समयेति च रूपमुक्तमित्याशंक्याध्याहारेणायोजयति दृष्टमिति अज्ञानावि
षयत्वात्सर्वगतत्वेनपुरःस्थितत्वाच्च अविषयत्वाभिधानभाष्यटीकयोः संगतं तत्राहाध्यस्यमानेनेति वाक्यमित्यादे
र्थः अध्यासस्य आक्षिप्यते वेत्ता कथं पुनरध्यासइत्येवोच्यतां किं प्रापगात्मनीत्याशंक्याध्यासत्राप्यासंभवात्स्वसवि
रोधविषये आक्षेपं द्योतयितुमित्याह वाढमिति अरूप्येरूप्याध्यासवदविषयेपि विषयारोप इति शंकते कथमि

तत्त्व०
१४०

ति विषयत्वस्याधिष्ठानत्वव्यापकत्वात्तदभावे भावं दर्शयितुं तस्याव्यापकत्वमाह यत इति तेंद्रियकारोपे तेंद्रिय
कस्यैवाधिष्ठानत्वमित्याह पुरोवस्थित इति गगने रूपाद्यारूपदर्शनादेर्दिग्मूढत्वमप्रयोजकं विषयत्वं चारोपानु
पपादकं स्यादित्याशंक्य विषयत्वं दर्शयति यात्र भवनस्याशानच नेत्याह प्रत्यगात्मत्वस्येति आत्मनो विषयत्वाभि
धानं सिद्धांतविरुद्धं चेत्याह यद्यपीति अविषयेपि संवदने क्षणिकत्वाद्यारोपो दृष्ट इत्याशंक्य दृष्टांतो संप्रतिपन्नर
यात्राये नाह नहीति न केवलमदर्शनमेव कथमधिष्ठानत्वमपि त्वसंभव इत्याह संभवी वेति अधिष्ठानस्य प्रत्यक्त्वेना
विषयीनेति वदता सुषुप्तिव्यावृत्तिमात्रमात्मनोभ्युपगतं तत्र कर्मत्वाभावे कथमधिष्ठानत्वमित्याशंक्याह तत्रेति अधिष्ठा
नत्वोपयोगि केवलं स्फुरणो सति कर्मत्वाभावापरभिन्नाध्यासाभावादुपलक्षयैः कर्मत्वमप्रयोजकमित्यर्थः अस्मदि राम
ति प्रत्ययो यस्य सोयमस्मत्प्रत्ययोहंकारः अस्मच्चासौ प्रत्ययश्चेति वा तत्र प्रतीतिविषयत्वमस्मत्प्रत्ययविषयत्वं तत्त्व १४०

कर्तृकर्मविरोधेन विषयत्वनिराकरणमनुपपन्नं अंतःकरणविषयस्यास्मत्प्रत्ययविषयशब्दार्थत्वादित्याशंक्याहास्मत्प्रत्ययेति गम
नक्रियाकर्तृकर्मविरोधेन विषयत्वनिराकरणमनुपपन्नं अंतःकरणविषयत्वस्यास्मत्प्रत्ययविषयशब्दार्थत्वादित्याशंक्याहास्मत्प्र
त्ययेति गमनक्रियाकर्तृत्वं दर्शनक्रियाकर्मत्वं वेकरोपलब्धमिति न विरोध इत्याशंक्याहैकस्यामिति देहःस्वातिरिक्त इष्टक्रि
सत्रैकस्यैव कर्तृत्वं कर्मत्वं च तदर्थप्रसक्तेति विशेषणं कर्तृभेदे विरोधाभावं दर्शयति राकृष्येमेवस्येत्युक्तं कालभेदेनाविरोधं निरा
कर्तुमाह तदेति कर्तृस्थानं क्रियाप्रतिगुणभावः कर्मकारकस्थानं क्रियां प्रति प्राधान्यं तत्रैकेनांशेन कर्तृत्वमपरेण
कर्मत्वमित्यंशकृतान्नविरोध इति शंकते अस्त्विति निष्कलादिवचनविरोधान्नैवमित्याह नेत्यादि कर्तृकर्मविरोध
निराकरणार्थमहंकारोस्मत्प्रत्यय इत्युक्तं तथापि न विरोधो निराकर्तुं शक्यः अहंकारशब्दस्याहंप्रत्ययार्थत्वादित्याशंक्या
ह तत्रेति अंतःकरणमस्मत्प्रत्ययप्रतिबिंबसंबंधः प्रतीयमानत्वेन प्रत्ययत्वे आत्मनो दृग्रूपता अंतःकरणवि

यत्वमनुपपन्नमित्याशंक्याहात्मचैतन्यस्येति अंतःकरणेऽप्रतिबिंबिततया स्फुरत्त्वं विषयशब्दार्थः पारिच्छिन्नस्यैवाधिष्ठान
त्वमित्यभिनिविशमानं प्रत्याह सविकल्पकनयेति जडत्वाविशेषे कस्याभिव्यंजकत्वं कस्याभिव्यंग्यत्वं कथं तत्राह भास्वरेति पार्थिव
त्वेऽपि नैर्मल्ये पाषाणादीनामांतरालिकभेदवदिदमित्यर्थः अंतःकरणेन संयोगाद्यसंभवान्न कथं तत्र व्यक्तत्वं तत्राहात्मनीति
आत्मव्यंग्यस्यांतःकरणस्य कथं तद्व्यंजकत्वं तत्राह तत्र सर्वत्रेति स्वाकारावभासत्वाभावान्नांतःकरणमत्यन्तभिन्नं वेदयति
नान्वेति स्वाकारताभावोऽसिद्ध इत्याहात इति इदमानंदरूपे वस्तुनी गर्भे यस्य स तथोक्तः चिद्रूपेणाहंकारतनात्मानि मवा
चास्मिन्नहंकारो गर्भितइवास्ति इदंरूपेण च चैतन्यागतस्य प्रकाशस्यातिरोधानादिति इदंरूपमिदंरूपे गर्भितमेवेत्यर्थः गर्भिता
द्वयपेक्षातः कस्मादित्याशंक्य प्रथमत्वेन धर्मिद्वयप्रतीत्यभावादित्याह योऽदहतीति द्वैरूप्यावभासवदिति अग्नेरनुष्णत्वाद्या
कारताश्रयस्य दग्धृत्वेवेत्यर्थः अहमुपलभ इत्यत्रोपलब्धिविशिष्टोऽहंकारः प्रतीयते नत्वपांतरं दृष्टांतेतु दाघत्वस्य

दहनधर्मतया प्रसिद्धत्वाद्रूपांतरसंश्लेषनिश्चय इत्याशंक्याह साधारणेति उपलब्धेः स्फुरणात्मिकाया जडधर्मताभावादु
पलभमानात्मानुभूतिसंपृक्ततया प्रथनेऽनुभूतिश्च परिणममानाचित्संवलिततयेत्यर्थः सर्वलोकसाक्षिकं इत्यनेदमानंदरूप
त्वमनुभवपदस्फुरितं तन्न संभवत्यनुभवादेवेत्याशंक्याह अनुभवनमिनयस्ति दुःखीति निरतिशयप्रेमास्पदत्वेन सुखरूपत्वप्रतीय
तेऽस्मिंश्च दुःखसंभवानुपपत्तेः दुःखव्याघ्रातिं द्वैरूप्यं एवदभिप्रेत्याकमवहितचेतस्त्वयेति वियांतरेण द्वैरूप्यमाह पुरी
मीति सुखाद्याकारेण परिणामिनी बुद्धिनत्तु साक्षिनाशसाक्षिचैतन्यं चकस्मिंस्तादृशसाक्ष्यभावानुपपत्तेरिति द्वैरूप्यं तु
त्वं निपुणाभिवीक्षेति द्वैरूप्यांतरमाहाहंकारेति बुद्धिवृत्तिविषयसाक्षितया तु स्फुरत्स्फुरणं अहंकारस्य व्यावर्तन
नन्वेकस्मिन्ननुवर्तनत्वं व्यावर्तनं च संभवति नदुक्ते निपुणानरभिनि असंभिन्नेदंरूप इति कथमुक्तमहंकारस्येदमंशतयो
क्तत्वादित्याशंक्यात्मलक्षणलक्षिततादहंकारो नेदमंश इत्याह नन्विति अनात्मत्वेऽपि संविदाश्रयतया स्फुरणं घट

तरति चोदयति नन्विति अयःपिंडस्यादाह्यत्वेपि दहनसंसृष्टतया दग्धत्वस्फुरणवदात्मसंसृष्टतया तथास्फुरणभवत्वि
त्यर्थः उत्तरग्रंथस्य ग्रंथानुरूपत्वमाशंक्य तासंपर्ममाह यः पिंडेति तर्हि येनेन्ग्रंथेनाहर्य आत्मत्वं प्रतिपाद्यते तानन
दितत्वं किंप्रमातृप्रमेयसादिनेसाशंक्यात्मनः संविदाश्रयत्वेनापरोक्ष्यं विषयस्य तु कर्मतयासंविदः स्वप्रकाशतयेति
विभागं तत्कुमापरोक्ष्यविप्रतिपत्तिं तावदाह तत्र सांख्याइति तत्र वादिनां मध्ये सांख्याः स्वात्मानमनुभिमतइत्सन्वयः अनु
मानमाह अविदात्मनीति अंतःकरणस्यचित्वात्तत्रचित्सतिविवंभातइति शंको व्यावर्तयितुमविदात्मेति विशेषणं कर
णत्वादीपादिवत्तचित्वमित्यर्थः विगीतरः सरइत्युक्ते यत्किंचिद्दिवपुरः सारत्वसाधने नार्थांतरत्वं तदर्थमाह महाभूते
तिपृथिव्यादीनि स्वरूपनिर्देशः इत्यमपदमनुनादमात्रं गुणत्वादित्युक्ते गंधादिषु व्यभिचारः तदर्थं तेषु दृष्टत्वेस राम
तीतिविशेषणं एतावत्युक्ते मनस्त्वादौ व्यभिचारः तदर्थं गुणत्वादिति निश्शेषणं विशेषपदं शुद्धिगणादिगुणात्वया १४२

प्यसर्भावि विशेषगुणत्वसाधयसे ब्रैंद्रियग्राह्यतयेति गुणस्विसमें ब्रैंद्रियग्राह्येविशेषणगुणइति इष्टव्यो इदमत्र
विवक्षितं इच्छादिपृथिव्याधष्टद्रव्यातिरिक्ताश्रितं तद्समवेतत्वे सति विशेषगुणत्वात् पत्रैवंनतदेवं यथा गंधादिः न
महेत्वासिद्धिः नतावत्स्पर्शवद्विशेषगुणत्वं अयावद्द्रव्यभाविनत्वात् स्पर्शवद्विशेषगुणानां यावद्द्रव्यभावित्वात्
नापिनभोगुणता इच्छादेर्बहिरिंद्रियग्राह्यत्वात् नचदिक्कालमनोगुणत्वं तेषां विशेषगुणविधुरत्वात् तस्मादाश्रयांतरानि
रूपणदाश्रयस्यवात्मरूपाश्रयणीयत्वात्तदाश्रयत्वेनात्मसिद्धिरिति एवंप्रमातृपारोक्ष्यमभिधायसौत्रांतिकमतमनुसृ
त्यप्रमेयपारोक्ष्यमाह तथेति यथाप्रमातुः पारोक्ष्यं तथा विषयाअनुमेयाइति कल्पयंतीत्यन्वयः अनुमानमाह वेदनेप्विति
घटःस्फुरतीति घटविकल्पयोपलभ्यमानस्फुरणकरणजन्यं कार्यत्वात्संप्रतिपन्नवत् तत्रचकारणांतरानिरूपणादात्मसम
वेतंज्ञानंकरणतयासेत्स्यतीति तानस्वनिसानुमेयत्वं वार्त्तिककारीयामेनिरस्तनि इष्टव्यं एवंमतभेदमभिधाय तदुत्तरत्वेन

१४३ टीकामवतारयति तच्चेतीति किमात्मन आनुमानिकत्वमात्रमुच्यते उत निरनुमेयत्वमिति विकल्प्याद्यं प्रत्याह यदी
ति स्फुटीकरणार्थमिति द्वितीयमङ्गीकृत्य दूषयति यदि निसेति विरसंनिधानपुरःसरस्सच घटसंवेदनेन तत्स्फुरणमङ्गीकृत्य
किमात्माकारतया विषयोऽस्तीत्येतावत्साध्यते आहो घटाकारसंवेदने विषयस्यानवभास इति तत्राद्ये सिद्धसाध्यत्वं
द्वितीये किमनुमानज्ञाने व्याप्तिव्यवधानं विनाप्रतीतार्थः प्रथमे तु तन्नेति विकल्प्याद्यं दूषयति सौत्रान्तिकस्यापी
ति फलितमाहेति अनेकान्त इत्यनियत इत्यर्थः यद्यदाकारं ज्ञानं न तत्तद्विषयं न भवतीति नियमोऽनुमाने व्यभिचारादि
त्यर्थः द्वितीयं दूषयति नचेदिति अनुमानात्तदपि प्रयोजनहीनमनुमानमिति यावत् घटाकारज्ञानस्य घटविष
यत्वाभावे प्रसक्तविरोधोपीत्याह अपरोक्षेति अपरोक्षमिति व्यवहारस्य योग्यो यो विषयः तदवभासः तेन विरुध्येत राम
तियावत् ज्ञानपारोक्ष्यानुमानेप्यनुभवविरोध इति द्रष्टव्यः एवं प्रमेयादीनामपारोक्ष्यं निराकृत्य प्रमेयस्य कर्मतयापि १४३

परोक्षत्वं संविदः स्वप्रकाशत्वेनात्मनस्तदाश्रयत्वेनेति वक्तुं प्रथमं प्रमेयस्य संविदभिन्नतया अपरोक्षत्वमनूद्य दूषय
तीत्याह त्रेति यदपरोक्ष्यं तद्विज्ञानाभिन्नं यथा संविदपरोक्षश्च घटादिरिति बोध्यार्थः कर्मतयापरोक्ष्ये हेतुमाहेदमि
तिद्वितीयया दर्शनक्रियाकर्मत्वेन विषयस्फुरणं तद्धेतुरूपमभेदानुमानमित्यर्थः किंच रजतादेर्बहिष्टं ज्ञानाद्भिन्नं उतानि
त्यं अद्ये सत्र व्यभिचार इत्याह नवेति द्वितीयमनुवदति तदपीति तस्य बाध्यत्वात् ज्ञानाभेदोयुक्त इत्याह नत्ररजतवदि
ति कथं तर्हि विषयापरोक्ष्यमित्यत आह तस्मादिति संविदुपाधित्वं संविद्विशेषणत्वं एतावत्कत्वे बाह्यकं ज्ञानमिति ज्ञान
विशेषणत्व क्षुषोपधापरोक्ष्यस्यात् न तदर्थमाहाव्यवधानेनेति चक्षुषः सत्त्वं चाक्षुषाभिसङ्गति व्यवधानेन चक्षुषो ज्ञा
नविशेषणत्वाभावादित्यर्थः न चानुमेयस्यापि संविद्विशेषणत्वेन परोक्ष्यप्रसंगः संविदव्यवहितेन्द्रियार्थसंप्रयोग
जज्ञानस्य विवक्षितत्वादित्यर्थः विप्रतिपत्यंतरमुत्थापयति तत्रेति मनसा संयुक्त आत्मा तस्मिन्समवायः संयुक्त

तत्व०

१४४ समवायः सन्निमित्तं यस्य तत्संयुक्तसमवायनिमित्तं तच्च तत् ज्ञानं चेति तथोक्तं तस्मादित्यर्थः पक्षान्तरमाह प्रमेयेति
चक्षुषा संयुक्तार्थेन तादात्म्यसंबंधात्प्रमितिविषयं ज्ञानं तत्समुपजायते तेनापरोक्ष्यं घटाभित्यर्थः तदुत्तरत्वेन टीकाम
वतारयति तान्प्रतीति प्रमातृप्रतीतिन कर्मतयापरोक्षे प्रमाणमात्रादिति संबंधः कर्मत्वाभावे तयोः कथमपरोक्ष्य
त्वमिति चेत् तत्र वक्तव्यं किं कर्मत्वाभावेन परोक्षत्वं साधयिषितं उतापरोक्षेण कर्मत्वमिति तत्राद्यमनुभवविरोधे
न दूषयति चेति नापि द्वितीयः अननुभवत्वादनात्मत्वप्रसंगादित्याह केवलमिति कर्मतया आत्मन आपरोक्ष्याभावहे
तुमाह न तावदिति प्रमाणाभावे सिध्यतीति शंकते सतीति मनसीति व्याप्तेन मनस्यात्मदृष्टेरितरत्र चादृष्टेर्मानसत्व राम
मात्मन इत्यर्थः आत्मव्यवहारहेतुर्विषयानुभवविषयतया न प्रभासिद्धिमाह न विषयेति आत्मानुभवविषयत्वमेवनत
योः किं न स्यादित्यत्राह विषयेति विषयज्ञानाश्रयत्वेनात्मनव्यवहारसंभवे ज्ञानान्तरादात्मसिद्धिकल्पना गौरवं १४४

स्यादित्यर्थः कर्मतयाप्रमितिरपरोक्षेति यदुक्तं तन्निरस्यति नचेति आत्मसमवेतानुभवस्य संयुक्तसमवायादप
रोक्षता विषयसमवेतानुभवस्य संयुक्ततादात्म्यादिति न च व्यक्तव्यमित्यन्वय ग्राह्यज्ञानं येन मनःसंयोगेनानाति तेनैव
तस्याहि ज्ञानान्तरं जायते उत न संयोगान्तरेणाद्यः असमवायिकारणभेदस्य ज्ञानभेदकत्वप्रयोजकत्वाद्द्वितीयेपि
ग्राह्यं कृतानसमये ग्राह्यं ज्ञानमस्ति उत न न चेत्तत्राह प्रत्यक्षस्येति प्रत्यक्षस्य वर्तमानग्राहित्वनियमात्पूर्वज्ञानस्य च त
दा नष्टत्वान्न प्रत्यक्षत्वमित्यर्थः आद्ये दूषणमाह युगपदिति उत्तरज्ञानसमये पूर्वज्ञानास्तित्वांगीकारे फलद्वयस्य युग
पद्व्यवस्थानमापतितं न च तदस्ति तथापि घटज्ञानसमये मनसि क्रियातनोविभागः ततउत्तरसंयोगात्तज्ज्ञानं जनिष्यत
नेक्षुण चिलंबेनोत्पन्नज्ञानान्तरसमये मास्तु तर विनाशिनः पूर्वज्ञानस्यावस्थानमसमंजसः नच विनश्यदविन
श्यतोः सहावस्थानमिष्यत इति शंक्यं पूर्वोत्तरवेदनयोर्निवर्त्यनिवर्तकभावेन विरोधाद्यौगपद्यस्यानुपपत्तेरि

तत्त्व०

१४५ सर्थः तादात्म्यसंबंधाद्विषयगतत्वाकदप्रसक्षमत्र दूषणांतरमाह संयुक्तेति संयुक्तसंबंधादिति संयुक्ततादात्म्य
संबंधादित्यर्थः अथवा संयुक्तसमवायसंबंधी त्संयुक्तात्तादात्म्यसंबंधात्तथानुभवावभासे आत्मावभासे आत्मगतस्यप
रिमाणस्याविषयगतरसादेरवतेन ज्ञानेनापरोक्षत्वं स्यादित्यर्थः परिमाणादीनामयोग्यत्वादनुभवग्राह्यत्वे नाग्रहण
मित्याशंक्याह योग्यत्वमत्रापि तुल्यमित्याह अनुभवस्येति अनुभवो ज्ञानांतरगम्यः स्वसत्तायां प्रकाशव्यतिरेकवि
धुरत्वाद्यदैवं न तदेवं यथा घटादिरसर्थः आद्येन चकारेण हेत्वसिद्धिमुक्ताहिति स्वसत्तायां प्रकाशव्यतिरेकित्वे जिज्ञा
सायां संदेहास्यादित्यर्थः द्वितीयेन चकारेण सुखादिषु साधनावृत्तिशंकां निरस्यति सुखादीनामपि ज्ञानात्मकत्वेन
प्रक्षांतर्भावादित्यर्थः विषयनिष्ठं प्राकट्यं स्वप्रकाशमितिमतेन स्याजन्मैव दुर्निरूपमित्याह न वात्मेति किं परिस्पंदल राम
क्षणो व्यापार उत परिणामलक्षण इति विकल्प्याद्यं प्रत्याह सर्वगतस्येति द्वितीयं दूषयति परिणामेति मत्परिण १४५

फलस्य परस्य मतन्निष्ठत्ववदनुभवस्यापि परिणामसमानाधिकरणत्वमाश्रयणीयमित्यर्थः अकर्मकपरिणामफलस्य
परिमाणासमानाधिकरणत्वेपि सकर्मकक्रियाफलसविषयनिष्ठत्वं क्रियायाः कर्मैरापतिशयजननस्याभाव्यादित्या
शंक्याह संविदाश्रयत्वं चेतनत्वप्रयोजकं उत तत्तयनं व्यापारवत्वं आद्ये विषयस्यैव चेतनतापत्तिरित्याह संविदाश्रयइति
द्वितीये किं संविज्जननव्यापारवत्वमात्रं विवक्षितं उत संविज्जनकज्ञानव्यापारवत्वमिति विकल्प्याद्यं दूषयति नवेति द्वितीयं
प्रत्याह विषयेति मयागतो ग्रामः इत्यत्र स्वगतगमनक्रियाकर्मत्वं ग्रामस्योपलब्धं न त्वमयावेदितमित्यपि स्वगतनविदिक्रि
याकर्मत्वं विषयस्यानभ्युपतेन तस्याद्विषयनिष्ठत्वरसर्थः आत्मसमवेतज्ञानक्रियाजन्यानुभवव्याप्यत्वाशयेमयावि
दितरस्त्यनुभवेविरुध्यइत्याशंक्य परिणामक्रियातत्फलयोरिकाधिकरणत्वनियमान्नज्ञानानुमितिरित्याह स्यात्मनीति
उपसंहरति तस्मादिति संविदात्मनः कर्मत्वाभावेपि उभयोरपि स्वप्रकाशेनापरोक्षत्वं उतान्यतरस्येति विकल्प्ये

तत्व० १४८

ध्यं दूषयति नन्विति गौरवप्रसंगादित्यर्थः द्वितीयेपि किमात्मानः स्वप्रकाशत्वं उत संविदं इति विकल्प्याद्यं मंगीकरोति
अन्यतरस्येति द्वितीयस्त्वनुपपन्न इत्याह चेति आत्मस्वप्रकाशत्वमात्रेणोत्तरव्यवहारसंभवे तत्समवेतज्ञान
तत्संविस्वप्रकाशत्वकल्पने गौरवमापतेदिति भावः अनुभवस्य जडत्वे ननुभवत्वप्रसंगान्नैवमित्याह नेत्याहेति प्र
मितिः स्वप्रकाअनुभवव्यतिरेकेण घटवदित्यर्थः अथाप्रकाशत्वेप्यनुभवत्वं किं न स्यादित्याशंक्य प्रमाणफलत्वभं
गो बाधकं इत्ययेनाह प्रमाणफलमिति ननु कल्पनागौरवं प्रामाणिके थे गौरवस्यादोषत्वादित्यर्थः आत्मस्वप्रकाशत्वा
त्मताव्यतिरेकेण घटवदित्यनुमानात्सिद्धं तत्स्वप्रकाशत्वमपीत्याशंक्याह द्वकेनेति आत्मनोस्वप्रकाशत्वेपि भा
नात्मत्वसंविदाश्रयत्वेनात्मतोपपत्तेः इतरस्यानुवेद्यत्वे घटादिवदननुभवत्वं दुर्वारमित्यर्थः संवित्फलत्वमसि
द्धमित्याशंक्य तत्परिहारत्वेन प्रमितिरनुभव इत्येतद्व्याकरोति अथवेति इच्छयायोजनेति शेषः कथमसि १४९

MEMORIA

द्धिरिति शंकायामाह हानेति चतुष्टयासन्निकर्षानंतरं हानाद्युपलंभनस्य फलत्वमित्यर्थः प्रमितिः प्रमाणफलं तहाना
दिः हेतुमाह भवतीति चतुष्टयसंनिकर्षेप्यर्थानुभवाभावे तद्विषयहानाद्ययोगाद्यनुभवः फलमित्यर्थः हनाद्यतिरिक्त
फलकल्पनाया मनवस्थेत्याशंक्याह स्वप्रकाश इति संनिकर्षे सत्यर्थानुभवाभावेन हानाद्यभावादर्शनाच्चानुभवस्याप्र
योजकत्वमित्याह न हीति संवेदनस्यैव प्रमाणत्वात् प्रमाणफलं दित्युक्तं तदयुक्तमिति चोदयति नन्विति कथं तर्हि प्रमाण
फलविभाग इत्याशंक्याह संवेदनमिति अर्थाकारविशिष्टयोर्न संवेदनस्य प्रमाणत्वं तत्स्फुरणरूपेण फलत्वमित्यर्थः
लोके करणफलभावस्यासंतभेदव्याप्तत्वात्तत्रापि स आश्रयणीयः इतरथा करणफलभावो न स्यात्तत्रश्च संनि
हितं रिक्तं करणमास्थेयमित्यभिप्रेत्याह तद्व्यावर्तयतीति प्रमातृव्यापारः किं परिस्पंदउत परिणामः उभयथाप्य
नुपपत्तिः सर्वगतत्वान्निरवयवत्वाच्चेत्याशंक्याप्रमातृव्यापार इति अर्थेन्द्रियात्ममनः संयोगाच्चतुष्टयसन्निक

र्षइत्यर्थः चतुष्टयसंनिकर्षः किंप्रत्यक्षः उतानुमेयः बाधोनानुभवादेवनेतरः भ्रमाग्नोः क्वचित्प्रत्यक्षतायासत्तां व्याप्ति दर्शनेनव्यापकज्ञानमुदेति नचतथात्रसंनिकर्षस्यप्रत्यक्षतेति वैषम्यादित्याशंकायामनुकंपकलिंगोनिसानुमेयइति रूपाद्युपकविकरणत्वेनानिंद्रियकेंद्रियकल्पनावदनुभवकरणत्वेनसपरोक्षसंनिकर्षकल्पनंवरतरइत्यर्थः प्रमात्रप्रमित्योः कर्मतयापरोक्षत्वाभावेनुभवविरोधः स्यादितिबोधितिनन्विति अहंमित्यात्मविषयेनुभवःइदमित्यनात्मविषयः जानामीतिज्ञानानुभवइतिविभागः अनात्मकर्मकर्मकानुभवाश्रयत्वेनात्मव्यवहारसंभवेपृथक्ज्ञानकल्पनानुपपत्त्याहनेत्याहेति प्रतीचःकर्मत्वेमानभावेनदूषितेकथंबोधसमुत्थितिरित्याशंक्यमानविरहोसिद्धइत्याहनन्विति आत्मात्मसंविकर्मत्वाभासनेसंविदन्यत्वेसत्यपक्षेणाशावरदित्यर्थः संविदनाश्रयत्वमुपाधिरित्याशंक्याहनेश्रयनयेति विषमव्याप्तिमतेसंविदाश्रयत्वस्याकर्मत्वाव्याप्तेर्व्यतिरेकव्याप्तिः समव्याप्तौतुनवसंविद्व्याप्त्यभाव

इत्यर्थः कर्तृकर्मविरोधनिरासार्थमंशभेदमभ्यधाज्ञानवत्त्वंभवति कर्मकारकत्वाभावेप्यनुमगत्वविषयतादूषेन कर्तृकर्मविरोधइत्याशंक्याहनन्विति अनुमितेःकर्मकारकजन्यत्वाभावात्तद्विषयस्यकर्मत्वंमास्तुप्रत्यक्षस्यनुकर्मजन्यत्वात्तद्विषयस्यकर्मत्वंनकल्प्यमित्यर्थः ततःकिमिति तत्राह तत्रकथमिति कर्तृत्वकर्मत्वयोश्चैत्रग्रामनिष्ठत्वेनदृष्टनैकत्रतयोःसंभवइत्यर्थः विधान्तरेण वैरूप्यमाहकर्तुश्चेति अहंप्रत्ययस्यापिभिन्नकर्मकर्तृत्वेघटादिप्रत्ययतुल्यत्वमित्याशंक्याहद्वयबोधस्वरूपस्यात्मनोद्व्यात्मकबोधाकारप्राधान्येनकर्तृत्वं बोधात्मद्व्याकारप्राधान्येनकर्मत्वमतोनोक्तदोषइतिभावेनोक्तं प्रमातृप्रमेयतिभीसरूपत्वादिति अंशद्वयस्यस्वत्वाद्रंनशक्यासिद्धिमाशंक्याहतत्रसामान्येति सामान्यांशस्यद्रष्टांशस्येत्यर्थः विशेषांशस्यबोध्यांशस्येत्यर्थः अंशभेदेनकर्तृकर्मव्यवस्थाभावेअपरिणामत्वदित्यनेनहेत्वंतम्भास्यतइतिप्रतिभाति तदनुपपन्नं अपरिणामित्वस्यतदसाधकत्वाज्ञानदसित्वेस्वेसाशं

तत्त्व॰
१४८ ग्माह निरवयवस्येति आत्मानात्मविषयज्ञानद्वयपरिणामस्य निरवयवद्युगपत्संभवादित्यर्थः प्रमेयस्य वेत्यत्र घटादे
रात्मत्वमुच्यते द्वयांशस्य आद्ये पक्षे तानुपयोगिता द्वितीये तु पौनरुक्त्यमित्याशंक्याह किंचेति न केवलं द्वयांशस्य
नात्मत्वं किं तु बोधांशस्यापीत्येतत् शंकिंचेत्यनेनोच्यते किंस्माह क्रमव्याहंकारस्यांशाः सुषुप्तकल्पत्वात् तन्न व्यावृत्तः आ
घेत घेवहारानुपपत्तिरित्यभिसंधाय द्वितीयमभिविकल्प्य पति ग्माह केति अनुभवादेः स्वयंप्रकाशत्वाद्यभ्युपगमो
प्यहंकारस्य ग्राह्यत्वादिदमंशत्वं ततो नेदमंश इति मं यानुपपत्तिमाशंक्य ग्राह्यत्वासिद्धिमाह तस्मादिति अहं
जानामीति संविदाश्रयत्वेनाहंकारप्रतिपत्तेस्ततस्तस्यात्मत्वं ततश्चेदमंशाभिधानमयुक्तमित्यर्थः नीलादिज्ञा
नमित्यत्र ज्ञायतेनेनेति चक्षुष्यसन्निकर्षो विवक्षित इत्यर्थः अहंकारस्यात्मत्वेऽभिहिते नात्मत्वं सिध्यति न राम
साधनीयं किं स्वप्रकाशत्वसाधनेनेत्याशंक्याहाहंकारस्येति अहंकार आत्मत्वानाधारो स्वप्रकाशत्वाद्दृष्टवे १४८

अत्र

ज्ञानं चाहंकारस्यास्वप्रकाशत्वेप्यात्मत्वं किं न स्यादिति शंक्यं आत्मनः स्वप्रकाशत्वस्वाभाव्यादहंकारस्यात्मत्वेस्वप्र
काशत्वानुपपत्तेः तस्मात्स्वप्रकाशत्वसाधनमुचितमित्यर्थः उतसोपीत्यत्र न च्छब्देन जडप्रकाशस्यानंतरं निर्दिष्ट
त्वात्तद्ग्रहणशंकायामयोग्यत्वात्तदग्रहणमित्याहोतसोपीति अनुभवस्य प्रकाशतया अभिहितत्वादात्मनश्चाग्रा
ह्यत्वप्रसिद्धिसाधनात्कथं विकल्प्यावसर इति शंक्य भ्रमः यद्यप्येवं विभागोऽभ्यवापि तथापि युक्तायुक्तत्वनिरू
पणार्थं विमर्शसंभवादित्यर्थः ननावत्रपमः करूप इत्यत्रात्मनश्चित्प्रकाशत्वानुपपत्तिं प्रतिज्ञायानुभवस्य
जडत्वेनिराक्रियते तत्र च वैयधिकरण्यं स्यादित्याशंक्यानुभवो जडप्रकाश इति न मतं परं किं तु पूर्वं कृत्यां तन्मत
मिति दर्शयति तत्रात्मेति ज्ञानं किमज्ञायमानमर्थप्रकाशकमुत ज्ञायमानमिति विकल्प्याद्ये दूषणमुक्तं जडरूप
इत्यनेन तच्चोपपद्यते च स्मरादिवदप्रकाशमानस्यापि प्रकाशकत्वसंभवादिति शंकते नन्विति संवेदनं य

तत्व० ..

१४९ यधानेनप्रकाशकमुतनेत्याह स्वविषयेति नव प्रकाशकत्वात्संवेदनस्यापि व्यवधानेन प्रकाशकत्वमिति
शंक्यं ज्ञानांतरानुपलब्धेरित्याह संवेदनंत्विति प्रकाशांतरे हेतुत्वेन व स्थाप्रसंगादित्याह न प्रकाशांतरेति नो
भाशाद्वितीयपरिशिष्यत इत्याहान्तरेति प्रदीपे चक्षुरादिवैलक्षण्यप्रसिद्धिमाशंक्याह न चेति प्रदीपस्य ज्ञानक
रणत्वे प्रमारणभावादित्यर्थः अनुभवाजनकत्वे प्रदीपस्य कथं प्रकाशकत्वमिति शंकते किंत्विति प्रकाशकत्वं
मन्यथापि घट तदित्याह पृथगिति ज्ञानप्रकाशितं प्रदीपप्रकाशितमित्यनुभवाविशेषे कथं प्रकाशकत्व पृथक्त्वं ना
हनत्याहीति यत्प्रकाशकं तदनुभवजनेनेति व्याप्तिर्यथा संविदि व्यभिचरति तद्वदनुभवातिरिक्तस्यालोकस्यापि ज्ञा
नजननं विना तमोनिवर्तनेन प्रकाशत्वं स्यादित्यर्थः तर्हि प्रकाशकत्वाच्चक्षुषेपि तथात्वमित्याशंक्याह नास्तीति राम्
अभयमज्ञाननिवृत्तितमोनिवृत्त्याख्यं तर्हि भासमानमेव मानं भासकमस्त्वित्याशंक्याह किं परतः उत स्वतः नो घट १४९

साहतस्मादिति विषयप्रकाशादिव्यवहारातिमित्तमित्युक्ते अप्रकाशमानस्य निमित्तत्वं गीकारात्सिद्धसाध्यता
तदर्थं प्रकाशमान इति एतावत्युक्ते ज्ञानांतरप्रकाशत्वान्नस्य प्रकाशत्वमित्यर्थांतरता तदर्थं सजातीयेति सजाती
यप्रकाशनिरपेक्षेत्युक्ते चक्षुरादिवदप्रकाशमानस्य व्यवहारनिमित्ततया अस्वप्रकाशत्वेनार्थांतरता तदर्थं प्रका
शमान इति विषयेति व्यवहारनिमित्तत्वोक्ते व्यभिचारपरिहारार्थमाह विषय इति चक्षुषि व्यभिचारवारणार्थमि
व्यवधानेनेति प्रदीपस्य चाचक्षुषप्रकाशसापेक्षत्वेन साध्यवैकल्यमाशंक्याह न चेति आलोकः किंत
मोविरोधित्वलक्षणप्रकाशत्वसिद्धये वा चक्षुषप्रकाशमपेक्षते उत ज्ञानविरोधित्वलक्षणज्ञानप्रकार
रयत्वार्थमिति विकल्प्य प्रथमं प्रत्याह स्वयमिति प्रकाशगुणत्वेन तमःप्रसक्त्यभावोन्न तत्त्वज्ञानस्यापेक्षा
स्वरूपेण तन्निवर्तनसमर्थत्वाच्चेत्यर्थः द्वितीयमनुवदति तद्विषयेति अस्मिन्पक्षे न साध्यवैकल्यमित्याह न

थापीति ज्ञानेऽसत्त्वे प्रदीपश्चक्षुरपेक्षत इत्याशंक्य प्रदीपस्य विजातीयज्ञानापेक्षा ज्ञानं चक्षुरपेक्षमिति प्रदीपस्य
जातीयनैरपेक्ष्यमित्याहेति न सजातीयेति नाद्वितीयः जडत्वोपक्रमविरोधात्तस्माज्जगदांध्यप्रसञ्जनं सूत्रमित्यर्थ
तस्मादिति चेन्न नस्त इत्यनेन तत्र न कूटस्थत्वेन प्रकृतत्वेन परामर्शो ज्ञानस्यास्तित्वे तत्रानुभवैर्ययर्थ्यदुःख्यातिरिह भिन्नात्
स्याहनन्विति न च प्रमातुः स्वप्रकाशत्वेनानुभवनैरपेक्ष्यमिति वाच्यं वेदांतिसांख्यमते स्वप्रकाशस्याप्यनुभवो
पेक्षादर्शनादिति भावः आत्मविषययोरुभयोरप्यनुभवाधीनताशंकापामालनयैव तदधीनत्वं कस्मान्निरस्यत
इत्याशंक्याह आत्मनो विषयोपरागहेतुत्वादनुभवस्य तस्य प्रकाशकत्वमुत साक्षात्त्वासोऽनुपपत्तेरित्यभिप्रेत्याह संगोपे
रोति न त्रयदीति चेन्न यते प्रकृतात्कथमनवस्थेत्याशंक्य किं चेन्न यतेरपि जडत्वमुत्ताजडत्वं अर्थैः पूर्वस्यैवाज
डत्वमस्तु किं संविदंतरेणेत्यभिप्रेत्याह दूषयति चेन्न यतीति चेन्न यतेजडत्वे वैयर्थ्यपरिहाराभंगं च कृषेयं

राम
१५० ?

चेन्न यत्संतरमाधीयतदन्ति न त्वयं न तत्रापि तस्यापि चेन्न यत्संतरमित्यनवस्थित्यर्थः उक्तमोर्जडत्वेनुभवनैरपेक्ष्यमुक्त
न त्वहं तु माह उभयेति आत्मानुभवेनान्यो न्याधीनसिद्धिकैरपि स्वभावत्वपुरुषद्वयवदित्यर्थः नन्वेवं दूषणांतरमाह
नापीति किं संविदात्मसंबंधः स्वतो गृह्यते उतान्येनेनाद्यः स्वग्रहणमंतरेणापि शेषितसंबंधग्रहणासंभवात्स्वयोगि
कप्रतियोगिकसंबंधग्रहणासंभवात्स्वयं ग्रहणेनाविषयत्वप्रसंगः नापि द्वितीयः आत्मग्रहणमंतरेण तत्स्वयं ग्रहणे
विषयत्वप्रसंगः नापि द्वितीयः आत्मग्रहणमंतरेण तद्विशेषितसंबंधग्रहणयोगात्तत्तद्ग्रहणवाच्यं न च नत्वनुभवेनास्य
प्रकाशत्वविरोधादित्यर्थः आत्माविद्रूपस्तथापि न स्वप्रकाशाइत्युक्तिरिति तु क्षेसाशंक्य तत्रासमाहनन्विति चिद्रूपत्वम
ति चिद्रूपमित्यर्थः चित्प्रकाशत्वेथात्मनो न स्वप्रकाशत्वे पुरुषांतरसंवेदनवदित्युक्तं ततश्चाविशेषहेतुर्वा व्यवहरलक्ष
मित्याशंक्यात्मनोऽन्याधीनप्रकाशत्वेनुभवस्यापि तथात्वमित्याहानुभवोपीति पुरुषांतरसंवेदनस्य व्यवहितत्वात्तदनपु

तत्व०१३

१५१ रूपांतरं प्रतिस्वप्रकाशत्वं आनुभवस्य तद्वैपरीत्यात्स्वप्रकाशत्वमित्याहायवधानादिति तुल्यमुत्तरमित्याहात्मनी
ति परमात्मनस्तु व्यवहितत्वात्रस्वप्रकाशत्वं स्वात्मनस्त्वप्रकाशत्वमित्यर्थः द्वितीयमुत्थापयति भस्त्विति सौ
दः स्वप्रकाशत्वेन कथमात्मानस्तदापादने ये यधिकरण्याधिसाशंक्याहायमर्थ इति गुणाइति नार्कवृप्रभाकर
द्वेषोक्तं इच्यामिति सांख्यमानमनुसस्यकर्मेति भाट्टमतानुसारिणे गुणत्वपरिशेषार्थमंतिंमनिरस्यतिकर्मत्वइति
क्रियात्वेगम्यादिवत्संवेदनस्वप्रकाशत्वं नसंभवति न च प्रमाणफलत्वात्स्वप्रकाशत्वमित्यपि वाच्यं कर्मत्वे फलत्वस्या
प्यनुपपत्तेरित्यर्थः मध्यमं निरस्यति द्रव्यत्वइति परिमाणानामित्यत्र मध्य इति दूषयाह हरिवदनचिंदोर्गात्रैकदेश
स्थस्यापि संवर्मणिना मन्हादहेतुत्ववदेकदेशसंस्थस्यापि ज्ञानस्य सकलाभासकत्वं किंनस्यादित्यत्राहनहीति रास
प्रकाशसंसर्गे हि प्रकाशमानत्वं न चारको: संवेदनस्य संकलसंसर्ग इतरथा रवभोतप्रकाशसंसर्गात्पटस्य १५२

सर्वात्मनामानं स्यात् हरिवंदनचिंदोस्तु सावयवत्वेनावयवप्रसर्पणद्वारा व्याप्यकार्यहेतुत्वं युक्तमित्यर्थः अनंतपरि
मानं ज्ञानमितिपक्षं निरस्यति महापरिमाणत्वइति मध्यमं दूषयति मध्यमेति कर्मत्वद्रव्यत्वयोरनुपपत्तावाद्यः
पारिशेष्यत इत्याह गुणत्वइति प्रकाशगुणकस्य प्रदीपादेर्यथा सजातीयप्रकाशनिरपेक्षत्वं तद्वत्स्वप्रकाशसंनि
हितस्य मनोथन्यनिरपेक्षत्वमित्यर्थः संवेदनस्य जन्यत्वात्तदभावे प्रकाशः स्यादित्याशंक्याह संचेति प्रागभाव
शून्यत्वादपि न तस्य जन्मेत्याहात्मनीति मध्यमपरिमाणत्वपक्षमाक्षिप्य शंकते नन्विति तर्ह्यवयवपारंतत्र्यं स्यादि
तियदुक्तं तदिष्टमित्याह सावयवेति तर्ह्यात्मपारतंत्र्यं स्यादिति तत्राहात्मेति घटस्य भूतकार्यत्वात्तत्र तत्त्वं नपाये
त्याह नेत्याहेति अतिरेकवदनतिरेकेऽपि प्रमाणं नपश्याम इति तत्राह प्रदीपनेति प्रदीपेन प्रकाशितो घट इत्युक्तेतं
स्य यथा प्रकाशत्वं प्रदीपप्रकाशत्वं तद्वद्यावगतमित्यत्रापि अवगतात्मकाम प्रकारणपत्व प्रतिपत्तेरात्मनश्चित्त

काशत्वमिति भावः उक्तमर्थं विपक्षबाधकमुखेनोपपादयन्नन्यथेति ज्ञातृज्ञेयज्ञानरूपाप्रकाशमानेपि एकदेशेनप्र
काशितइतियथोपचारः तदादिसर्थः आत्मनःप्रकाशरूपत्वेपमाणस्यैकत्वात्तत्राऽनुपपत्तिरित्याशंक्याह प्रमाणांतरे
ति समागतोऽन्यासमस्येत्युक्ते सामग्रीमिलितापादितपत्वं यथान्यासमस्य तदवगतेः स्यादितिरिक्तत्वेपि मयावगतइति व्यपदेशो
युज्यतइति प्रमाणांतरं वक्तव्यमिति चोद्यार्थः प्रमाणांतरजन्याया अपि तदेवकर्तव्यं किं जन्यत्वादिनिराकरणेनेत्याशंक्य मता
सर्वमाह संवेदनस्येति अत्रैषाक्षरयोजना आत्मानुभवानामितिरिक्तत्वेन संविन्मात्रानधिकरणत्वे सत्यपरोक्षत्वात्संविद्व
दित्याह नैवानुभवइति अनुत्पन्नत्वमात्मवृत्ति अनुभववृत्तित्वात्सतावदिति भवाप्रयोगः भिन्नत्वानुत्पत्तिमिनाशस्या
वानानुभवस्यात्मरूपत्वमिति बाधकं तर्कपराहतमाशंक्याह एकः स्वात्मस्याप्यर्थत्वमपि सिद्धमित्याशंक्याह
संवेदनस्येति संविदस्तावत्तद्गोचरभेदश्रवणात् उपाधिमंतरेणाविभाव्यमानभेदत्वादाकाशवदित्यर्थः जन्यत्वाभावेपि

तथैवप्रयोक्तव्यं विपक्षे बाधकमाह अनुभवाधीनेति अनुभवत्वमीक्षेनेत्युक्तं तद्विषयेत्याशंक्याह सामान्ये
ति अनुभवएकएवतथ्यमात्मेति योजना अनुभवभिन्नेनेदाभ्युपगमेनुगतव्यवहारहेतुत्वेनानुभवमात्रमपणी
यमिति गौरवं चेत्तत्रैवतुल्यत्वं तत्रैव भेदप्रतिभासस्यौपाधिकत्वमितिकल्पनं तत्रापि समिति चेन्न सामा
न्यविशेषभेदं परिकल्प्य सामान्यभेदप्रतिभासस्यौपाधिकतायाः कल्प्यत्वात् नव कल्पनाधिक्यात्समादेक एवानुभवइ
त्यर्थः संवित्स्वगतभेदवती प्रकाशात्मकत्वात्प्रदीपवदित्यादि त्याशंक्याह स्वागतेत्येति अनुभवविरुद्धो हेतुरित्य
र्थः तथानुष्ठयोरभेदानुपपत्तेर्भेदइत्युक्तेमयुक्तं तथानष्टाविभागस्येवासिद्धिरित्याशंक्याह ननुनीलेति पीत
संविदोभावादितिकेयर्थः किंविशेषव्यावृत्त्याविशिष्टव्यावृत्तिः उतविशेषव्यावृत्त्येति आद्येन संविदभावः सि
ध्यतिदिनीपेत्यासिद्धिः संविदोन्यत्रापि दर्शनादिति समाधानग्रंथार्थः विषयांतरेण हेतुसमर्थयते नान्यदिति

तत्त्व॰
१५३ साधनोपादानानुपपत्तेः संविज्जन्म अन्यथा साधनवैयर्थ्यापातादित्यर्थः अस्तु तर्हि संविज्जन्म तथापि पूर्वविनाशः कु
धं तत्राह संविदयेति संविदः साधनाधीनत्वमभ्युपगम्य तदसत्त्वाभावेनाह नेतरेति अन्यथासिद्धिमनन्तरसि
ध्येति संविद उत्पत्तिकल्पनायां तस्या जन्मविषयोपरक्ताकारस्य नेत्ति गौरवं अस्मन्मते रूपरागमात्रस्य जन्मेत्यभि
प्रेत्याघवमित्यर्थः संविदां विषमानेऽपि भेदो दोषान्न प्रतिभातीति सौगतः शंक्यते तत्र विशेषाप्रतिभानं दो
षायेति ज्ञांकृते सत्यपि उपाधिमंतरेण भेददर्शनस्वगतभेद इति यावत् भेदे सिद्धे साहस्य कल्पनातस्यां च सिद्धायां त
तो भेदानवच्छिन्नगतौ भेदसिद्धेरितीतरेतराश्रयत्वप्रसंगात् भेदे वा मिथ्या इति नास्ति राकरोतीति संविदित्प्रकाशमानायां त
द्गतस्य भेदस्यापि प्रकाशमानत्वात् तदग्रहणानुपपत्तिरित्युक्तं तदनुपपन्नं दूरान्तरे प्रतीयमानेऽपि तद्भेदाप्रतिभा राम
सवत् भेदाप्रथनेऽप्यनुपपत्त्यभावादित्याशंक्य तात्पर्यमाह किंचेति अप्रकाशमानस्यानुभवसिद्धत्वात् तत्र प्र १५३

माणापेक्षा तत्तथाभिहितमित्युक्तायुक्तमित्याशंक्याग्रहणे न प्रमाणोपन्यासः किंतु तद्ग्रहणप्रतिबंधकत्वसाधकत्वेनोप
संविद्भेदप्रकाशप्रतिबंधे प्रमाणाभावो सिद्ध इति वोदयति नन्विति बुद्धिवेद्यत्वादिति हेतोर्घटादौ व्यभिचारस्तद
र्थं प्रकाशेति विशेषणं प्रकाशादिबुद्धिः तद्वेद्यत्वादित्यर्थः उत्पत्तिमात्रं विनष्टप्रदीपादिवारणार्थं स्थायीति विशेषण
स्थापि बुद्धिवेद्यत्वादित्युक्ते घटादौ व्यभिचारः तदर्थं प्रकाशेति स्वरूपासिद्धिसाधनवैकल्ययोः परिहाराय बुद्धिग्र
हणं कृते अनुभवयुक्तीयद्विरोध उद्भाव्यते तत्राह पूर्वापरेति पूर्वापरकालयोरेकरूपतयानुभव इति यावत्
भेदस्य स्वरूपत्वात् तत्त्वनि प्रतीयमाने भेदेऽपि भासतेऽसावापत्तिः अनुभवाभिन्नत्वेनात्मनः स्वप्रकाशत्वमुक्तं तदे
वोपसंहरणीयं तस्मात् भेदो भेदोपाधिनानुभवपदवाच्यत्वमुपसंहृियते इत्याशंक्य तथा वर्णांशकामाह कथ
मिति विषयानुभव आगंतुक आत्मानुनित्य इति कथं तयोरेकत्वमित्यर्थः स्वरूपेणानित्यत्वे पुष्पाधुप

तत्त्व०

१५४ रकतयाजन्यत्वं ततो विषयानुभवत्वं च घटतइत्याह तदा तेनेति उपाध्यविवक्षयां स्वरूपेण शब्दो तरवाच्यत्वेदृष्टांत
माह अवधीरितेति अवधीरितमुपेक्षितमित्यर्थः स्वप्रकाशत्वं विषयानुभवत्वं वांगीकृत्य तेनैव हेतुनाहंकार
स्यापिदं स्वरूपत्वमुच्यतइति प्रतिभाति तत्रोपपद्यते स्वप्रकाशत्वादेरहंकारात्मना व्याप्यभावादित्याशंक्य तन्नासर्थ
माह नन्विति टीकायां अतः शब्दः व्याख्यानं विषयानुभवनिमित्तइति अहंकारआत्मैवेत्यन्वयः तत्रहेतुमा
ह विषयानुभववमिति आत्मनः स्वप्रकाशत्वं विषयानुभवत्वं चांगीकृत्याहंकारस्यात्मत्वमात्रं पूर्वपक्षिणा सम
र्थितेरत्युरात्मत्वाद इत्या चाहमिति इदंजानामीति विषयानुभवमपेक्ष्य प्रथतइत्याहंकारस्यात्मत्वमित्यर्थः
आत्मनः स्वप्रकाशत्वे विषयानुभवनिमित्तत्वं चाहनिमित्याशंक्याह इष्टरूपेणेति दृष्टेत्युक्ते कस्य दृष्टेति राम
विषयानुभवसापेक्षत्वमनुभवसिद्धमित्यर्थः उक्तमर्थं व्यतिरेकमुखेनोपपादयत्यन्यथेति यद्यपिचिन्मा १५४

त्रं स्वप्रकाशं तथापि विषयसंवित्तेरूपं प्रतिपत्तेरन्याधीनत्वमित्यभिप्रायः अहंकारस्यात्मत्वे सुषुप्तावप्यहमुल्ले
खः स्यादित्युक्तं तत्रकस्मादिति वीक्षायामाह मैवमिति अत्रायमुन्नुषः स्वयंज्योतिरित्यादिवाक्यात् सुषुप्तावात्मस्फुर
णमवसितं ततात्मान्यत्वादहंकारस्यापि स्फुरणं स्यात् न त्वनतदस्ति तथा च प्रयोगः अहंकारो नात्मा असति प्रति
बंधे तस्मिन् भासमाने सत्यभासमानत्वात् घटवदित्यर्थः सत्यमित्यादेरयमर्थः विषयानुभवनिमित्तो
हंकार इत्युक्तमंगीकरोति सत्यमेवमिति तर्हि तस्यैवात्मत्वं प्राप्तमित्याहांकेत्विति अहमात्मत्वे आत्मप्रतिपत्ता
वितरस्यापि पत्तिः स्यात् न च तथास्मस्तीत्याह नपास्तीति अन्यथासिद्धो हेतुरिति चोदयति नन्विति
अनुभवनिमित्तत्वे हेतुमाह इष्टरूपेति अहमुल्लेखस्य विषयानुभवव्याप्तत्वात्तदभावे अभावइत्यर्थः
स्वप्रकाशत्वेन साधितं यच्चैतन्यं तदेवाहंशब्दार्थः अहीत्यदिति विधूत्यादेर्विषयानुभवनिमित्तत्वाभि

तत

१५५ ध्यापित्याह विषयेति विषयावभासोपि विषयानुभवनिमित्तस्यापि जडत्वात् तथानुभवस्य विषयाकारत्वाच्च
तदनुभवनिमित्तत्वं विषयावभासस्योचितमित्यर्थः ननु वैलक्षण्यमाह ननु तदिति विषयानुभवस्यात्म
नाकारत्वात्तत्साधकत्वं आत्मनः संविद्रूपताच्च न तदधीना सिद्धिरित्यर्थः टीकायां नीलतो भोगइति नील
सिद्धिरित्यर्थः अहमुल्लेखो हि इति अहमुल्लेखनिमित्तइति यावत् अत्र हेतुमाह ह्यहमिति नीलज्ञानस्येदंता
यानीलाभासकत्वाकंपनिदमस्तदधीनत्वमित्यर्थः द्वितीयमुत्थापयति ननु सुषुप्त इति दर्शनक्रियाकर्तृत्व
मस्याहं ग्रतीति विषयत्वं दर्शनक्रियायाश्च सुषुप्तावभावात् कर्तुरभावः तस्मात्तत्र कथमहमुल्लेखप्रसंग राम्
इत्यर्थः विशिष्टाप्रतिपत्तावप्यात्ममात्रप्रतिपत्तिः स्यादित्याह नेत्याहेति विषयविशेषितस्यैवाहंशब्दा
र्थत्वात् तदभावे कथमहमुल्लेखमित्याशंक्याह इष्टत्वमिति अहंकारो नात्मा सप्रतियोगित्वाद्धि नश्वरत्वा १५५

च्च घटवत् अतोपि प्रतियोगिकस्याहंशब्दार्थत्वं न तश्च तस्मात्सुषुप्तावप्यहमुल्लेखप्रसंगः न चेदृश्यतो
तस्मादहंकारस्यानात्मत्वमित्यर्थः अन्यथासिद्धिनिराकरणाय सिद्धिं शंकते नन्विति पारार्थ्यं यत्नो स्वतं तो
बहुरूपमित्यन्वयः परार्थ्यावृत्तमिति विषयसंबंधवर्जितमित्यर्थः निर्विकल्पकं पंचैतन्यतदहंशब्दार्थ
स्य च सुषुप्तौ भासनराबेति हेतुसिद्धिरित्यर्थः कथं न सुषुप्ताविति पाठे अयमर्थः सप्रतियोगित्वेनानात्म
त्वं प्रत्यक्षसिद्धविरुद्धमिति शंकते नन्विति परार्थ्यावृत्तमिति अनात्माभ्योयावृत्ततयाहमित्यनुभूयमानस्य
रूपमनात्मत्वमित्यर्थः तर्हि सुषुप्तावप्यहमुल्लेखः स्यादित्यत्तं तत्राह कथमिति विषयानुभवाभावान्न तत्राहं
कारानुभवप्रसंग इत्यर्थः पूर्वव्याख्यायां तद्भाव इति टीकायाः एषोर्थः चिन्मात्रं सुषुप्तौ भाति चेत् अहमु
ल्लेखोपि स्यादित्याशंक्याह तदभाव इति विषयानुभवाभावे सुषुप्तौ नाहमुल्लेखप्रसक्तिः तत्रनिमित्ताभावादहं शब्दो

ह्रस्वस्य यथा प्रादेशमात्रपरिमितप्रतियोगिनिरपेक्षतया प्रतीयमानं ह्रस्वत्वदीर्घत्वादिवत्तया प्रतिपत्तौ प्रति
योगिनमपेक्षते तद्वदित्यर्थः गूढाभिसंधिरुत्तरमाह वाहंकारस्येति गूढाभिसंधिमजानानः शङ्कते नन्विति
स्वरूपनिमित्तनिःप्रतियोगिकमिति यावत् प्रादेशमात्रपरिमितवस्तुनः स्वरूपेणानपेक्षत्वेऽपि ह्रस्वत्वदीर्घ
त्वादितया प्रतिपत्तावन्यापेक्षावदित्यर्थः निःप्रतियोगिकात्ममात्रस्याहंशब्दार्थत्वे प्रतियोगिनैरपेक्ष्यं दृष्टे
तेनुप्रापेयभेदस्याविद्यमानत्वात् सापेक्षत्वमिति वैषम्यमित्याशयेनाह नेत्याहेति अहंकारस्य सापेक्षत्वादात्म
नश्च येनत्वाद्यभमभेदरित्याह ततश्चेति सप्रतियोगिकात्स्यानात्मत्वं चेत्तर्हि त्वन्मते पात्मनः पराध्यावत्त राम
दनात्मत्वापातइत्याशङ्क्याह आत्मनः पूर्णत्वाद्यावत्तत्ता सिद्धिरित्याह आत्मन इति अहमित्युक्ते यावद्वृत्ततात्प्रत्य
तइत्याशङ्क्याह प्रथनमन्यथयत्यहमिति उषितस्याहमिति यत्ज्ञानं तत्स्मरणं ततश्चस्मर्यतेनेनानिष्टमि १५६

सत आह यथेति यथापूर्वस्मिन् दर्शनेऽहमिस्याम मन्यमान आसं तथा सुषुप्तावप्यहमित्यभिमन्यमानआ
सन्निरूपितस्यस्मृतिस्यादित्यर्थः अनुभूतेस्मृतिनियमाभावात् रूपं स्मरणापादनमित्याशङ्क्याह नानुभूतइ
ति आत्मनस्मर्यमाणत्वात्तद्दर्शिनाहंकारोऽपि स्मर्यतेनेत्यर्थः तत्तदभिप्रेसोऽस्य स्तनरवेति अहंकारस्याविना
शित्वेन स्मरणाभावाद्विधानमयुक्तं स्थितेऽपि स्मरणदर्शनादित्याशङ्क्याह अहंकारेति अविनाशित्वस्यत्राहंका
रस्याविनाशित्वेन स्मरणानावं ब्रूमः किंतु तद्बोधिवैतन्यस्याविसतयेत्यर्थः त्वन्मते नाहंकारस्यानुभवाश्रयत्व
नोपालम्भात्तस्यैवानुभवसंविनाशित्वात्स्मरणोपपत्तेर्नस्मयैनद्रूसयं परिहाराभासइत्याशङ्क्याह परिह
रइति अनुभवाश्रयत्वेस्यप्राङ्निरस्तत्वात्परिहारोऽभवत्येत्यर्थः अहंकारबोधिवैतन्यस्यनिसत्वेऽपि यथ
त्वन्मतेनस्मरणं तद्वन्ममापीति शङ्कते नन्विति चिन्मात्रस्यनिसत्वेऽपि विशिष्टाकारस्यानित्यत्वात्स्मरणं

तत०

१५७ तुकमित्याहोच्यत इति अहंकाराकाराकारितदंताकारवृत्तिरुदयते तस्यां वृत्तावभिव्यक्तं चैतन्यं वृत्तिविशिष्ट
तः करणसाधकं तस्याश्च वृत्तेर्नाशे तत्संस्कारादंतः करणाकारस्मरणमुपजायते ततः कथं स्मृतसंभवः
न च तथात्वयाश्रीयत इति वैयर्थ्यमित्यर्थः स्मृतजनुभवे संतः करणाकारस्मृतावभिधायां तत्वानुभवस्यावच्छेद
कं विशेषकमिति यावत उत्थितस्य स्वापकालीनसुखानुभवपरामर्शमात्रेण कथं स्वप्नावहमुद्धेरव
स्यानवैयर्थ्यधिकरणपादित्याशंक्याह ननु सुषुप्तेति सुषुप्तौ सहमनुभवोस्तीति संबंधः तत्कल्पकमाह सुषु
प्तावनुभूतस्य सुखस्येति अनुभूतं सुखं यत्र पुंसा असावनुभूतसुखस्तस्येति विग्रहः तस्यानुभवपदेन संबं राम
धः ननु सुखानुभवभावेप्यनुभावकः कथमनुभवतः तत्राह आश्रयेति आश्रयविषयत्वोपाश्रयत्वोदिपक्ष
यातितेनात्मनः स्फुरणादित्यर्थः सुषुप्तौ सुखानुभवमाक्षिपति नन्विति सुषुप्तौ विषयानुभवाभावात्तत्रैव तु १५७

खानुभवइत्यर्थः विषयानुभवाभावेप्यपरामर्शानुपपत्त्या सुखानुभवकल्पनेतथापि नदाश्रयत्वमाह सुखेर
इत्याह नेत्याहेति ननु सुखावमर्शस्य दुःखाभावविषयत्वमाक्षिपति ननु सुखेति इतोपि नोपचार इत्याह शब्द
इति लक्षणायाः शब्दधर्मत्वादितरत्र न तत्कल्पनमित्यर्थः अशब्दस्याभिप्रायेणावमर्शेत्र लक्षणायायदेशाइत्य
र्थः स्वपक्षे तावदस्य मुख्यार्थपरित्यागे हेत्वनभिधानोरसंगतिरित्याशंक्याह मुख्येति न तावन्स्वपक्षे तावत
नु कसंभवः तत्कारणाभावात नापि नित्यं सुखं तत्र प्रमाणाभावादित्यर्थः दुःखाभावस्यापि नालंबनत्वं
अस्मादावापप्रसक्तोरित्याशंक्य सुखान्तानद्वेषमप्यमाह दुःखाभावस्येति प्रतियोगित्वमानाभिकरणदुःखा
भावस्यासुखशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वांगीकारातिप्रसक्तिरित्यभिसंधायोक्तं स्वपक्षे तावदित्थंविमृतो दुःखसं
बंधीमुक्तिवित्स्फुरणवस्थासंबंधित्वा त्समतवदित्याशंक्याह तदभाव इति सविकल्पकस्य शब्दोल्लिखित

तत्त्व•

१५८ त्वात्तत्र तल्लक्षणयुक्तेऽयमर्थः मुख्यता वास्त्वित्यत इति बोदयति नन्विति दुःखव्यावृत्ततया सुखस्यानुभूयमान
त्वाद्दिदोषतः स्मर्यते तस्यैतद्दृष्टमित्यत्राह विशेषत इति चंदनगानादिविषयविशेषग्रहार्थः अस्मर्यमाणा
त्वात्र सुषुप्तौ सुखानुभवः सम्भिधाय व्यपदेशोऽपि सुखं सुप्त इति कस्मादुदाहृतमिष्टविघातापत्तेरित्याशंक्याह
दुःखाभावेनेति सुखमस्वाप्समित्येनविरुणोति नाक्षं वेदिति सुप्तौ सुखानुभवस्य कल्पकसद्भावात् आश्रयणीयत
इति शंकते ननु सुखेति प्रतितर्कीनरपराहतिमाह तदसदिति काथामपेक्षितं पूरयति तस्मादिति भेदीकृतये
ति सुखानुभवश्रयत येति यावत्सुषुप्तावहमल्लेखता धृताचतेसाहानुस्मार्यत इति नन्वपदमत्राप्युषजनेस्मर्य
माणत्वात्र सुषुप्तौ तदनुभव इत्यर्थः उक्तौ नोधपरिहारौ स्मारयति नन्वित्यादिना सौषुप्तसुखानुभवमङ्गे दुःखाभावेति राम
मित्तत्स्कृत्तं टीकाकृता तदाक्षिपति नन्विति किं तस्मात्समयः प्रमाणे उत स्मृतिनोद्य इत्याह दुःखेति प्रतियोगि १५८

स्मरणं धर्मिग्रहणं वाभावप्रतिपत्तौ कारणे सुषुप्तौ तदभावान्नाभावानुभवो युक्त इत्यर्थः सुखशब्दस्याभावक
ये सुखे प्रसिद्धत्वात् सविसांगेन मात्रविषयत्वं कल्पनायुक्तेनं द्वितीयोपीत्याह संगच्छतेति विषयविशेषाभावान्
थं तत्र मुख्यं सुखं संभवन्नत्राह स्वरूपेति स्वरूपसुखानुभवसाक्षिपति ननु तदापीति स्वप्रकाशात्म स्वरूपत्वात्क
थं तदप्रयत्नमित्याशंक्याह विघातकेति किं पूर्णसुखस्याप्रकाशं ब्रवीषि उत सुखमात्रस्यत आद्यमंगीकृत्य द्वितीयं दूष
यति नानावृत्तेति अज्ञानसाधकतया साक्षिणः प्रकाशमानत्वान्न तत्स्वरूपसुखानुभवो युक्त इत्यर्थः साक्षिस्फुरणो
ऽपि जागरिते यथा न स्वरूपानन्दानुभवः तथा सुषुप्तावपीति बोदयति जागरण इति जागरिते स्वरूपसुखस्यानु
भवो नेष्यते उत स्वष्टमिति विकल्प्याद्यं निरस्यति अनवभासनत इति प्रेमास्पदत्वं लक्षणं गतं मत्कं यस्य तत्तथोक्तं द्वितीयं
प्रत्याह तीव्रेति स्वरूपसुखत्वाविशेषादाह्लादकत्वाविशेषाच्च सुषुप्तौ तस्य प्रागनुभव इत्याशंक्याह सुषुप्ताविति सुख

नव० १५९

परामर्शमंगीकृत्य दुःखाभावपरामर्शमाक्षिपति ननु स्थितस्येति निर्दुःखमस्वाप्समित्यभावपरामर्शो दृश्यते
स नोपपद्यते प्रतियोगिस्मृत्यभावे न सुषुप्तौ दुःखाभावपरामर्शमाक्षिपति ननु स्थितस्येति निर्दुःखमस्वाप्स
मित्येवमभावपरामर्शो दृश्यते स नोपपद्यते प्रतियोगिस्मरणाभावे न सुषुप्तौ दुःखाभावानुभवादित्यर्थः अस्मिन्मते दुःखा
भावज्ञानस्य स्मरणत्वमेव नेत्याहोपपत्तौ कथं तर्हि परामर्श इत्याशंक्याह तु भवतीमिति अर्थापत्तिमभिनयन्नसनु
भवतीमिति उत्थितस्य ज्ञानाभाववत्स्मृतिवत्र दुःखाभावस्मरणमपि किं न स्यादित्याशंक्य दृष्टान्तासंप्रतिपत्तिमाहेवमिति स
यह त्वाष्यं विवृणोति ज्ञानविरोधिन इति प्रमीयत इत्यत्र ज्ञानाभाव इत्यध्याहारः ज्ञानाभावस्य स्मर्यमाणत्वमेवाकृत्न
स्यात्तत्राह ननु स्मर्यत इति धर्म्यादिज्ञानाभावे च न ज्ञानाभावानुभवः सुषुप्तौ इति न तत्स्मरणमित्यर्थः अज्ञानस्य राम
ज्ञानविरोधित्वमाक्षिपति नन्वागरणादिति किमज्ञानमात्रस्य ज्ञानस्य च विरोधाभावः उत विशिष्टस्य तत्राद्य १५९

मंगीकृत्य द्वितीयं दूषयति तावास्त्विति सुषुप्त्यवस्थाविशेषतः ततः किमित्यत्राह तस्यैवेति अज्ञान
स्य पटज्ञानाकारपरिणामावस्थायोन्दन्याशेषविशेषज्ञानाभावदर्शनात् द्वैशिष्ट्यज्ञानज्ञानयोर्विरोधः सिद्धः
न च पटज्ञानसमये ज्ञानान्तराभावो विरोधाज्ज्ञानप्रयुक्तो न भवति किं त्वतः करणस्य ज्ञानद्वयपरिणामसा
मर्थ्याभावादिति वाच्यं तस्यासंप्रतिपत्तेरित्यर्थः सुषुप्तौ विरोधज्ञानानुभवं परिकल्प्य तदनुपपत्त्या ज्ञानानु
भावकल्पनातो वरमस्मर्यमाणत्वलिंगेन ज्ञानाभावानुमानमिति चोदयति नन्विति करणाधिकरणयो
रसत्वेनाधिकरणेऽनुपपत्त्यभिधानाज्ज्ञानाशस्याप्रवृत्तिता तथा चात्मनां सुषुप्तौ विषयानुभवेन स्म
रणं स्यात् न च तदुपलभ्यते तस्मात्तत्र ज्ञानाभावानुमानविषमत्वं सुषुप्तौ नानुभूतमस्मर्यमाणत्वा
त्कालान्तरवर्तिपदार्थवदित्यर्थः व्यभिचारित्वान्नैष हेतुः साधुरित्याह नाभिवृत्तेति अतिवृत्तज्ञानये

१८० शांतेनिवृत्तज्ञानादिविग्रहः अपसन्नामिति सतां विद्यमानानामनुभूतानामस्मर्यमाणत्वदर्शनादित्यर्थः न
नः किमत्र त्वयाचत्वरदेशे गजोऽनुभावीति केनचित्पृष्टः सन्ब्रवीति करिवारमंत्रनानुभवंसंघतितन्नस्मरामीत्यनु
दयादित्यस्मरणेन ज्ञानाभावानुमानमपि क्वचिद्दृष्टमित्यत्राह घातरीति गजविरोधिपदार्थस्य केवलभू
तस्य स्मर्यमाणस्यानुपपत्त्या गजाभावः प्रमीयत इत्यर्थः गजाभावस्यानुमेयत्वं किं न स्यादित्यत आह नगजे
ति प्रकृतमुपसंहरति तस्मादिति सुषुप्त्यवस्थानाद्यनुभवकल्प्यकाभावात्तद्दृष्टादभावसिद्धिरितिचे
दयति नन्विति स्मरणमेवानुभवकल्प्यमित्यत्राह ज्ञानेति अज्ञानसुखानुभवयोः साधिबोधकत्वेन
त्यस्य च संस्काराभाव इति संबंधः तत्र हेतुरविनाशिन इति चशब्दात्साक्ष्यनुभवज्ञानसुखानुभा
योरप्यविनाशित्वं सूचयति अनुभवनाशजसंस्कारस्य स्मृतिमूलत्वादज्ञानादिसाधकसाक्षिणश्च १८०

विनाशात्कथं स्मरणमित्यर्थः अविनाशिनामिति पाठे उच्चितस्य त्रयाणामित्यनेन संबंधः अज्ञानादेर्वे
धिकस्यानाशेऽपि अज्ञानादिर्नाशे नत्वाहि नानुभवस्यापि नाशात्तत्संस्कारोत्पत्त्येनापि न च न पेत्यभिसंधायोक्तं
अविनाशिनामिति चैतन्यस्य स्वरूपेणानित्यत्वेऽपि वैशिष्ट्यस्यानित्यत्वात्स्मरणं युक्तमित्याशङ्क्योच्यत इति अज्ञा
नादेर्नित्यत्वात्तद्वैशिष्ट्यमपि तथेत्याशङ्क्याह ज्ञानेति अज्ञानं स्वसुखं साक्ष्याकारेण परिणमते तत्र च प
रिणतान्ज्ञानचैतन्याभासउपजायते तस्मात्ज्ञानादिविशेषानुभव इत्यर्थः चैतन्याभासस्यैक्यत्वे कथं आ
कारविकल्पज्ञप्तिः तत्राह ज्ञानेति परिणामो वस्तावच्छब्दार्थः आत्मज्ञानाद्यनुभविनास्य त्वोचानः क
णविशिष्ट इति स्मरणानुभवयोर्वैयधिकरण्यमित्यत आह अज्ञानविशिष्टेति संस्कारजनकेपदाश्र
यं तदाश्रयः संस्कार इति यमस्तत्र च संस्कारजनकस्य ज्ञानविशिष्टाश्रयत्वात्संस्कारस्यापि तदाश्रयत्व

तत्त्व०

१६७

मिति तस्यैव स्मर्तृत्वमित्यर्थः अहमित्यंतःकरणं आश्रयत्वमुपलभ्यत इत्यत्राह नांतःकरणेति स्मरसंस्कार
योरेकाश्रयत्वनियमात् अंतःकरणस्य सद्भावेपि न स्मृत्याश्रयतया स्थितिः तस्माज्ज्ञानविशिष्टाश्रयत्वमु
चितमित्यर्थः असंगतिसमर्थनमुपसंहरति सर्वथेति अज्ञानविशिष्टाश्रयत्वमंतःकरणविशिष्टाश्रय
त्वं चेत्येष सर्वथाशब्दार्थः अभ्युपगमवादत्वान्नासंगतमिति समाधत्ते सत्यमिति टीकायामात्मप्रत्यय
नीलादिप्रत्ययादन्यत्वं निराकुर्वन् नीलादिप्रत्यय एवात्मप्रत्ययः स्यादित्युक्तं स्यात् न च तद्युज्यते अन्या
कारप्रत्ययस्यान्यसाधकत्वासंभवादित्याशंक्य तात्पर्यमाह स्वयमिति नीलादिप्रत्ययादन्य एव मनोज्ञ
ज्ञानं न आत्मविषयः प्रत्ययस्तत्साधकः इति यत्नेनापि कादिमतं न संभवति कर्मकर्तृविरोधात् सवि
दाश्रयतया सिद्धिरिति यद्गुरुणोक्तं तेन तदसंगतं अन्याकारज्ञानस्यान्यसाधकत्वासंभवात्

राम

१६७

परिशेषात्स्वप्रकाशत्वमिति टीकार्थः स्वप्रकाशत्वमेवात्रोपसंहृतं ततः कथमुक्तमहंकारभेदस्याप्युपसंहार इति
तत्राहंकारेति अहंकारस्य विषयानुभवाधीनसिद्धित्वादात्मनश्च तद्वैपरीत्याद्भेद इत्यर्थः भाष्यकृत्संमतस्यागमम
ऊलं कस्मादुपसंह्रियते तस्याप्रक्रांतत्वादित्याशंक्य व्यतिरेकस्यान्यायत उपपादनार्थं व्यापस्यैवस्यातंत्रेण साध
कत्वासंभवादनुमानात्यागतप्रदर्शनं युक्तमित्याह यस्मादिति व्यतिरेकसाधकागमजिज्ञासया पृच्छति कश्चेति
अथातोहंकारादेश इत्यत्र परापरात्मनोरन्यतरस्य सामान्यं निर्दिष्टं न त्वन्यस्येति शंकानिवृत्त्यर्थं वाक्योपक्रमं पठ
ति स एवेति स एव परमात्मैव भूमा अधस्तादुपरि मध्ये च सर्वांतरत्वेन स्थित इत्यर्थः तत्र किं परात्केन प्रतिप
न्नयं उत प्रसक्तेनेतीक्षायां प्राकृतमतमनुसंदधती श्रुतिरहंकारात्मनामाहाथेति ब्रह्मप्रतिपादनानंतरमेवेत्यथश
ब्दार्थः ब्रह्मणः सार्वात्म्यमतःशब्दार्थः अहंकारस्य प्रतियोगिकत्वादात्मत्वमनुपपन्नमित्याशंक्यामुख्यात्मे

तत्व
१६५ नदर्शयितुमाहाथेति अमुख्याकथनानंतरमुख्यात्मजिज्ञासायां सत्कथ्यत इत्यभिधानादात्मनोऽहंकारादन्यत्वं अन्
थापयद्भिर्दर्शितं वैयर्थ्यादित्यर्थः यथाद्रिदर्शोऽन्यथापि घटत इति शंकते नन्विति यथा सार्वात्म्यलक्षणैक
लक्षणं क्रांतत्वेन जीवपरयोरभेदं प्रतिपादयितुं सार्वात्म्यं व्यपदिश्यते तथाहंकारात्मनोरित्यर्थः वैषम्येनो
त्तरमीरयति नत्रेति विरुद्धधर्माक्रांततया जीवपरयोर्भेदप्रतिपत्तेरिष्टे सार्वात्म्यव्यपदेशो भेदं डयितुमि
तियुज्यते भिन्नयोः सार्वात्म्ययेणादित्यर्थः ततो वैलक्षण्यमाहाहंकारस्येति पूर्वमेवेत्यत्र यथागुपदेशादित्यनु
षंगः अहंकारात्मनोरभेदस्य शास्त्रसंस्काररहितानामपि सिद्धत्वात्राभेदप्रतिपत्त्यर्थत्वं पथगुपदेशस्य
किं तु भेदप्रतिपत्त्यर्थत्वमित्यर्थः अहंकारस्यात्मव्यतिरिक्तत्वे द्वयोः सार्वात्म्यस्यकथंमनुपपत्तिमित्याशंक्य राम
किं मुख्यस्यानुपपत्तिरित्यमुख्यस्य तत्राद्ये गौ कृतिर्द्वितीये तु नानुपपत्तिरित्याह ब्रह्मण इति यथामु १६

ख्यारुंधतीदर्शनशेषत्वेन वस्तूक्तांतरामरुंधतीत्वेनोपदिश्यते न स्याअरुंधतीत्वयाप्यमुख्यप्रदर्शनं तथामु
ख्यात्मानं प्रथममभिधाय पुनस्तन्निरसनमुख्यप्रदर्शनायाहंकारसार्वात्म्यकथनं युक्तमित्यर्थः श्रुतिपर्यालो
चनयाहंकारस्यानात्मत्वमभिधाय तन्मूलस्मृतिपर्यालोचनयाप्याह महाभूतानीतम हाभूतान्यहंकार इत्युप
क्रम्य एतत्क्षेत्रं समासनेत्येतेनाहंकारस्य क्षेत्रत्वो वर्तमावमभिधाय एतद्यो वेत्ति तं प्राहुरित्यत्राहंकारसाक्षिणा
आत्मत्वकथनाव्यतिरेकसिद्धिरित्यर्थः श्रुतिस्मृतियुक्त्यनुभवपर्यालोचनयाहंकारस्यानात्मत्वं व्यपदिश्यत
उच्यत इत्यादिना ग्रंथेन विद्यादिकं प्रदर्श्यते तस्यात्राप्यनुपयोगमाशंक्य तव्याख्यासोशंकामाह तदेत्सादिनाअ
हंकार आत्मन्यध्यस्त इति विवेचनीयां किमादिनु त्वानादिरिति अनादित्वेऽविद्यातत्संतंबंधादिरकृत्यसे

१८३ ज्ञात किमुपादानमिति किमुपादानसत्येति किमुपादानः किमुपादानः उतासदुपादानः आहोस्विदनिर्वचनीयोपादा
नमिति प्रश्नार्थः सदुपादानत्वे कार्यस्यापि सत्त्वापातात् द्वितीये निरस्तसमस्तसामर्थ्ये कार्यकारणत्वायो
गात् तृतीयेपि किं निमित्तमस्त्वेतन्नं अनेकार्थं न स्यात् इत्यपि संधायाद्यं विमृश्यति किं निमित्तमिति किं जीव
धिष्ठातोतेश्वरः नाद्यः परिच्छिन्नज्ञानत्वेनाहंकारप्रेरकत्वासंभवात् न द्वितीयः निर्धर्मकत्वेन प्रेरकत्वा
नुपपत्तेः ननु भवतापि अहंकारस्वरूपं विवेचनीयमित्याह किं तत्स्वरूपमिति किं विषयत्वमेव स्वरूपमुतान्यत्
आद्ये परिसिद्धांततस्त्यमि संधाय द्वितीये तत्र मानं वाच्यमित्याह किं प्रमाणमिति किं प्रत्यक्षादि प्रमाणमुतसा
क्षीनाद्येनुपलंभात् न द्वितीयः को दृष्टविरोधादित्यर्थः तस्य कार्यविरोधेपि वक्तव्यमित्याह किं कार्यमिति किं राम
कर्तृत्वमो कृत्वे कार्यमुतान्यत् नाद्यः कर्तृत्वादेरात्मधर्मत्वात् न द्वितीयस्तददर्शनात् कूटस्थे कर्तृत्वादे १८३

रसंभवात्सोहंकारधर्मश्चेन्न तथापि सुषुप्तावेव विनाहंकारात्तावः कस्मादित्याह किमिनीति कार्यस्योपादानमस्ति
तवानिर्वाच्याज्ञानमित्यभिप्रायेणाह यमिति येयमित्यादेरयमर्थः नामादेः सत्वेमासत्वेन वा निरूपणादविद्यात्म
त्वमित्याह नामेति प्रलयादावविद्याविघतेन च नामादीति भेदमाशंक्याह याकृतमिति प्रलयादावनभिव्यक्
तयास्थितमित्यर्थः मुक्तावपि तथास्थितिं निरस्यत्यविद्येति विद्यानिवर्त्येत्यर्थः अद्वितीये वस्तुनि नामरूपप्र
दर्शकत्वमाह मायेति परमाराबादयउपादानमिति केचित्तत्राह ज्ञाह प्रकृतिरिति पूर्णानंदाच्छादकत्वेन व्यव
स्थितेत्याह ग्रहणमिति इंद्रियाद्यगोचरत्वमाहाव्यक्तमित्याहेति एकाश्रयविषयत्वमाह तम इति स्वातिरिक्त
निमित्तानपेक्षत्वमाह कारणमिति सुषुप्तौ प्रलयादौ कार्यप्रपंचलयाधारत्वेनावस्थितेत्याह लय इति मह
त्कयेपि सुषुप्ताविवक्षेपहेतुत्वेन स्थितेत्याह महासुप्तिरिति स्वातंत्र्यं निरस्यति शक्तिरिति निद्रायाजीव

तत्व०

१६४ भेदलक्षणविलक्ष्योपहेतुत्वेन तस्माप्यमाह निद्रेति ज्ञानातिरिक्तनिवर्त्यत्वमाहाक्षरमिहीति आकाश
स्यानित्यत्वव्यावर्तनेमस्याकाशमिति जीवोन्यो ब्रह्मणः प्रतिसपरेतान्यमाह चैतन्यस्येति अविद्यापारकरूपत्वा
द्विचित्रकार्योत्पादकत्वमिति शंबं निराकर्तुमविद्याकर्मेत्युक्तं तत्रोपपद्यते विद्याया अविद्याभिन्नत्वासंभवादित्यत्रा
ह विद्याकर्मेति भ्रांतिश्च कर्म च पूर्वानुभवश्चेति तयोक्तानेषां संस्कारा एव विचित्रं तस्यामिति विग्रहः तत्र च
भ्रांतिसम्यगनुभवभेदमनुसस्य प्रभङ्गं ईशाइति इष्यां अविद्याजीवत्वापादकत्वे तस्याः सुषुप्तावपि भावाज्जी
वत्वं स्यान्न तत्त्वश्च समपीतो भवतीत्यादिना ब्रह्मसंपत्तिनिर्देशोनुवितइत्याशंक्य सत्यपि तस्मिन्नेपाभावाभिप्रायो जीवत्वं
तु तदाप्यस्तिसमभिप्रायेणोक्तं सुषुप्तइति ईश्वरस्य वस्तुतो निर्धर्मकत्वेपि कात्यनिधर्मसंभवान्निमित्तत्वं युक्त राम
मित्यभिप्रायेणाह तस्याइति किंस्वरूपइत्यस्योत्तरमाह विज्ञानेति किंकार्यइत्यस्योत्तमाहानंदत्वेति प्रमाण १६४

प्रश्नोत्तरमाह कूटस्थेति यद्यपि चेतन्यमविकृतं तथापि तस्मिन्नेव्याध्यासलक्षणसंवलनेनपरिनिष्पन्नप्रका
शइत्यर्थः आगंतुकज्ञानसंवेद्यत्वनिराविकीर्षयोक्तं स्वयंप्रकाशमानइति स्वसत्तायामव्यभिचरितप्रकाशइत्य
र्थः नित्यानुमेयत्वयावसायत्वराक्षेति कर्तृत्वादेरात्मधर्मत्वं निराकुर्वन्नहंकारस्य कार्यांतरं दर्शयति यत्संभे
दादिति भोक्तृत्वस्य वास्तवत्वं निरस्यति कूटस्थेति इदमंगीकृत्यात्मनो भोक्तृत्वं सांख्योमन्यते तं व्यावर्तयति अ
निदमिति सुषुप्तौ सकलपरिणामाभावे हेतुमाह तानेति सुषुप्तावहंकारलयाभिधानमयुक्तमिति शंकते तेन
न्विति तत्र हेतुमाह क्रियात्मनीति शक्तिमदहंकारलये श्वासादिदर्शनं स्यात् अस्ति च न तत् तस्मान्नाहंकार
लय इत्यर्थः प्राणाहंकारयोर्भेदादन्यतरलये प्यन्यतरदर्शनं घटतइत्याहोच्यतइति अभिमंतृत्वेन प्राणादि
धर्मत्वेन च तयोर्भेद इत्यर्थः अहंकारस्य क्रियाशक्तिमत्वात्कथं क्रियात्मकप्राणस्य तव्द्यावृत्तोस्यितिरिति चे

१६५ क्तेनान्विति क्रियाशक्तिमान्प्राणोन्यस्तत्र नत्र शक्तिमानहंकारोप्यपरइति न विरोध इत्याह प्राणस्येति हे
रिसस्याहंकारस्येत्येनेनानुषंगः प्राणव्यापारस्याहंकाराधीनत्वेन तर्हि तदेनावेभावः स्यादित्याशंक्याह प्रा
णलक्षणेति प्राणलक्षणक्रियाशास्यहेतुर्या शक्तिः तदंशाभिप्रायर्थः सुषुप्तौ प्राणेस्थितिमाश्रित्यविरोधः
मिदर्थौसंप्रति तदेव नेत्याह स्वप्नादिवदिति अथ रभात्र ययोगान्यथः सजत इत्यत्रोच्यमानास्वाप्नीसृष्टिरसु
रेव यथा तथा जागरणेपि दृष्टेरेवसृष्टिता सुषुप्तस्य तु तद्दर्शनाभावत्सर्वलय इत्यर्थः नच तत्र प्राणाभा
वस्याह तत्र दर्शनइति श्रुताविति शेषः यदा सुषुप्तः स्वप्नं न कंचन पश्यत्यथास्मिन्प्राणएवैकधाभव
नाम ति तदेनं वाक्सर्वैर्भिः सहाप्येतीति सुषुप्तौ सर्वस्य लयं दर्शयति एवमेवैतस्मादात्मनः सर्वे प्राणा इत्यत्र प्र राम
बोधावस्थायां सृष्टिं च दर्शयति न चैवं प्रत्यभिज्ञानविरोधः कारणात्मनावस्थितस्याभिव्यक्तिमात्राश्रयणा १६५

दित्यर्थः प्राणस्थितिस्वभावेरूपं श्वासादिदर्शनमित्याशंक्याह सुषुप्तेति आत्माधिष्ठिताविद्यापरिणामोहंकारइ
त्युक्तं दाक्षिपत्यत्र सांख्या इति अहंकारनिर्भास इति टीकायां निर्भासपदेनाहंप्रत्ययस्याभिधानमुतसाक्षिणः
आद्येइष्टापत्तिः अविद्यायाअहंप्रत्ययेनान्तर्भूताया निमित्तत्वोपगमात् नापिद्वितीयः साक्षिणःप्रज्ञानघनत्वे
नाविद्यायास्तदन्तर्भावेष्टेरिति तत्राहंकारनिर्भासे साक्षिणीति अहंकारस्यनिर्भासोयेन स तथोक्तः साक्षिरूपुरुदे
षमुख्यरिति तच्छक्तित्वेनेत्यादिना अविद्यायाःसाक्ष्यन्तर्भावस्त्रेधा तच्छक्तितया शक्तित्वमन्तरेण गुणादिवत्तदाश्र
यत्वयारक्षांसि यादिवत्तदध्यस्ततयावेति सत्रिविधोप्यंतर्भावानेष्टेत इत्यर्थः साक्ष्यंतर्भावाचेन्यत्रानर्थतमि
ति शंकांनिरस्यति स्वतंत्रं निरस्यति परिणामभेदमेव दर्शयति तत्रेति लक्षणपरिणाममाह तस्येति एक
स्य युगपदतीतानादिरूपत्वं विरुद्धमित्याशंक्य क्रमेणाविरोधमाह तथाहीति अवस्थापरिणामं विवृणोस्त

तत्व० १८६

स्येति लक्षणपरिणामादस्य भेदमाह तत्रैवेति पूक्तिमाहात इति अनेन तस्यैव प्रधानस्योपादानत्व
सम्भवेचेतनस्याप्युपादानत्वकल्पनायां न विरोधनमस्तीत्यर्थः तन्मनोऽकुरुत सत्त्वञ्चाभवदित्यादिनाश्रुत्य
नुगृहीतचेतनस्याप्युपादानत्वं सिध्यतीत्याह नेत्याहेति आश्रितः परिणतिभेदो यथा साश्रितपरिणतिभेदा
त्तस्याभावस्तत्त्वात इत्यर्थः एतत्त्वनिमित्तत्वे हेतुत्वेन संबध्यते निमित्तमित्युपादानमित्यर्थः भोक्तृत्वादेरह
ङ्कारधर्मत्वादपाकृताहंकृतिसंसर्ग इति कथमुक्तमिति तत्राहाहमिति अहमिति प्रत्ययस्य साक्ष्याधीनत्वा
त्सोऽहंकृतिशब्देनोक्त इति द्रष्टव्यं भ्रान्ताकर्तृत्वादेरात्मसंबन्धितयाप्रतिभाससंभवमाशंक्य भ्रान्तरेप्या
स्मन्नात्मनि सम्भवी नान्यत्रेत्याशयमाशय इति अहंकारोऽसिद्धेन धर्मीणामात्मन्यारोपोपपत्तेः सत्त्वासिद्ध इ
ति बोध्यं तत्रेयापि कारणं इति किमहंकारस्य मनसोऽनन्यत्वमुतान्यत्वं नाद्य इत्याह आत्मेन्द्रियविषयेष्वित्यादिना

रा.२ १८६

कदाचिज्ज्ञानोदयसामर्थ्यात्क्रमजनेनेकरणमन्तमतस्करणं कल्पितमित्यन्वयः अन्यथोपपत्तिं निरस्यत्यात्मे
न्द्रियविषयेष्विता तथा च प्रयोगः विवादपदाविक्रमकारिकरणपूर्वकाणि क्रमवत्कार्यत्वात्क्रमकारिकुठारसा
ध्यतद्वैधीभावंवत् मतश्च मनसः करणत्वेन कृप्तत्वात्सुखाद्याश्रयत्वेनोद्यमानोऽहंकारोऽन्य एवेत्याद्यकल्पानुपप
त्तिरित्यर्थः द्वितीयं दूषयति तत्रेति तदतिरेकाणोऽन्तःकरणं नाम न पश्याम इति संबन्धः प्रमाणाभावादिति हेतुः
ज्ञानोदयः साश्रयं गुणत्वात्संमतवत् आश्रयान्तरस्य चातिरूपणादन्तःकरणं तद्धर्मेष्टव्यां तथात्मनि प्रतीय
मानकर्तृत्वादिनिर्वाहकत्वेन नाभिमंदेऽपि भेदे हेतुत्वेनोक्तं स्यादिहेतुत्वेन च तदेष्टव्यमिति शंकाचतुष्टयं क्रमेण
निरस्यति ज्ञानसुखेत्यादिना अन्तःकरणाश्रयतां ज्ञा बीजमाह विज्ञानेति विज्ञानस्य क्रियाविज्ञानात्क्रिया
ज्ञानसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नादिरूपा सो विज्ञानक्रिया चेति तथोक्ता सुखादीनां विज्ञानशब्दवाच्यान्तःकरणं

तत्व० १६

परिणामत्वात्तदाश्रयत्वशंकेत्यर्थः ज्ञानादीनामात्माश्रयत्वेनाप्युपपत्तेन परिशेषादंतःकरणसिद्धिरित्यभिसंधिः
कर्तृत्वादिशान्तधर्मत्वान्न तन्निर्वाहकत्वेनापि न कल्प्यमित्याह अयःपिंडवदिति अयःपिंडानुरागाह दाहोदीर्घत्वा
द्यारोप इति दृष्टांतार्थः जीवपरभेदस्य स्वाभाविकत्वान्न तद्धेतुत्वेनापि न कल्प्यमित्याहादर्शवदिति यथैकस्मि
न्मुखे बिंबप्रतिबिंबभावेन भेदे आदर्शनिमित्तो न तथात्रेत्यर्थः आत्मन उक्तासाधसिद्धेर्न तद्धेतुतयापि न कल्प्य
मित्याहाप्यावदिति अपानुरोधाय यथाशीतोष्णस्पर्शादिः न तथान्तःसंवर्गितत्वेनोक्तासादेरसिद्धेः नयैकस्मिन्
शरीरे नष्टे फलोपभोगाय पुनः शरीरान्तरप्रविशनीयमपि शक्यं स्वकृतदुःकृतानुरोधेन शरीरे निष्पन्ने तत्र प्रतिलाभसंभ
वादित्यर्थः बुद्धेः प्रसिद्धत्वात्तदभेदादंतःकरणमपि प्रसिद्धमेवेति शंकते बुद्धिरिति बुद्धेर्ज्ञानपर्यायत्वेनात्मपादे राम
क्तेर्नांतःकरणसिद्धिरित्याह न बुद्धिरिति यद्यप्यादवचनमनुस्मृत्य बुद्धिज्ञानयोरिक्त्व मन्यसे तर्हि पतंजल १६६

मतानुसारेणानयोर्भेद एव वाक्यं न स्यादिति शंकते जानातीति ज्ञानपरिणामित्वेन बुद्धेः प्रसिद्धत्वान्न बुद्धिज्ञानयोरन
र्थान्तरत्वमित्यर्थः उपलब्धेरात्मधर्मत्वप्रसिद्धेस्तन्न ज्ञानपर्यायत्वं न स्यादित्याहात्मेति उपलब्धिस्तु बुद्धिप्रति
बिंबितचैतन्यं तच्चात्मात्मकमित्यर्थः किमेतदनुभवमनुरुध्योच्यते आहो युक्तिनापीत्युपस्तंभात नापि द्वितीयस्त
थाविधयुक्तेरभावादित्याशयेनाह नेति न केवलं ज्ञानोपलंभबुद्धिनामभेदाभावः किंतु ज्ञानोपलंभयोराश्रयभे
दश्च नेत्याह प्रतिघातार्थमिति किं तयोर्भिन्नत्वमाश्रयभेदसाधकं उत विरुद्धत्वविशेषितं आद्ये दाहपाक
भेदेन वह्नावपि व्याप्तिप्रसंगः द्वितीये विरोधस्यापि सिद्धेरित्यर्थः अथवा अहमुपलभे ज्ञानामीत्येकाश्रय
त्वप्रतिपत्तावपि धर्मिभेदश्चेत्तदापि प्रसंगः स्यादित्याह प्रतिघातार्थमिति वेदांतवादिति रित्यत्र सूचित
मंतःकरणसाधकं वाक्यमुदाहरत्यमाशयइति बुद्धिज्ञानयोः पर्यायत्वमिति यदुक्तं तत्तावदसंगतमि

तत

+ विधानाबलेनक्लमनसीयनेयदेतिविशेषप्रतिषेधस्यशेषाभ्यनुज्ञापर्यवसायित्वादित्यर्थः क्रियावत्त्वेऽसंतर ९

१६८ याह बुद्धेर्गुणेनेति बुद्धिरियमित्यवगतेति प्रथमः संबंधः तत्र हेतुमाह परिमाणेनेति बुद्धिरियं परिणामव
त्वात्तन्नवहेत्वमित्यभिप्रेत्याह बुद्धेरिति आरशब्देनोतप्रोतायःशलाकोच्यते तस्याग्रमात्रपरिमाणाय
स्यसंतपोक्तः अवरोऽजीवः बुद्धिगतपरिणामगुणेनारागमात्रः आत्मगतमहत्परिणामहेतुगुणेन महा
नपि दृष्टः इतिश्रुतेरर्थः क्रियासादप्पि बुद्धेरियत्त्वं मनसोऽपीति दिकृतं अहतथेति ज्ञायंतेऽभिरिति ज्ञानीनिंद्रि
याण्युच्यंते इंद्रियाणां मनोबुद्ध्योश्चावकृतावस्थायां परमात्मप्राप्तेरुदाहरति तथेति विज्ञानं यज्ञं तनुतेदृ
यनेनक्रियाश्रयत्वेन बुद्धिरियमित्यवगतेति संबंधः अस्मिन्वाक्ये जीवस्याक्रियवत्त्वमुक्तं तत्र बुद्धेरित्यात्र
कांशानंदमयस्येति अथोतर आत्मानंदमय इत्यत्रेति शेषः अत्र विज्ञानस्य द्वयत्वमुक्तं तं तु बुद्धेरिति सा
शंक्याह विज्ञानमिति विज्ञायतेऽनेनेति विज्ञानं बुद्धिरित्यर्थः बुद्धिमनसोर्वृत्तिभेदाद्भेदेपि न स्वरूपेण राम १६८

भेदः तथाचकथं तदध्यात्मायइत्याज्ञायवानाह तथेति ज्ञानोत्पत्तौ मनसः साधारणकरणत्वाद्बुद्धेश्च चादृक्काभिंचा
नात्र स्वरूपभेद इत्यर्थः यत्रूक्तमनःकरणे बुद्धिस्तु कर्तृतनश्च भेद इति तत्र करणत्वाविशिष्टमित्याह मनसश्चेति
कामः संकल्प इत्युपक्रम्यैतत्सर्वं मन इत्यस्मिंनेतश्रवणादित्यर्थः श्रुतिगतलिंगेभ्य इत्यर्थः बुद्धेरात्मावच्छेदकत्वपात्स
धर्मारोपनिमित्तत्वेनेति यदुक्तं तत्राह तथा बुद्धेर्गुणेनेति यथांतःकरणमित्यं तथा स्वगुणारोपादिनिमित्त
त्वं वागतमिति संबंधः धियासहवर्ततइति सधीः बुद्ध्यैक्याध्यासमुपागत इतियावत् स च भोक्तृत्वेति स्वप्नदृष्ट
भावं प्राप्येत्यर्थः इमं जागरितलक्षणं विज्ञानमयः विज्ञानोपाधिकः बुद्धेः कथमुपाधित्वं कस्मिन्नहमित्यादिना
प्राणस्योपाधित्वप्रतिपन्नेरित्याशंक्याह तथाकस्मिन्निति प्राणव्यापारस्यांतःकरणाधीनत्वात्तदंशत्वमित्यर्थः
स्वांतत्र्येण प्राणस्योपाधित्वं कुतः स्यादित्यत्राह युगदयति सधीरित्यत्रांतःकरणाधीनत्वात्तदंशत्वमित्यर्थः स्वातन्त्र्यो

तत्व०

१८ णत्रणस्योपाधित्वं किं न स्यादित्यत्राह पुगदिपकरणस्य रामनाद्युपाधित्व अत्र च प्राणस्येति निरपेक्षोपाधिभेद
गीकारे जीवभेदप्रसक्तिरित्यर्थः अन्यपरवाक्यस्थलिंगानां स्वातंत्र्येणार्थसाधकत्वमिति शंकते नन्विति वत्रो
त्क्रोसादेरौपाधिकत्वसाधकन्यायं पश्यामइत्यर्थः न्यायापेक्षेत्येतदंगीकरोति सत्यमिति कस्तर्हि न्याय इति तत्राह
निरंशइति निरंशत्वं सुखाद्याकारेणापरिणामे हेतुः सर्वगतत्वं स्वतो गमनाद्यभावे असंगत्वं धर्ममात्रासंबंधइति
विभागः नचनिरंशत्वदेविमत्तिः श्रुत्यादिसिद्धत्वादित्याह इत्यलमिति करोमि नानामि भुंजे वेत्स्यनुभवविरो
धेन्यायस्यानुत्थानमित्याशंक्याह नत्वानमनवेति किमनुभवमात्रस्य विवक्षितसाधकत्वमुत युक्तिसध्रीचीनस्य
नाद्यः अहं मनुष्य इत्यादिप्रत्ययस्यापि देहाद्यात्मनो साधकतापातात् न द्वितीयः वास्तवकर्तृत्वादिसाधकन्याया राम
भावात् भावेपि प्रतीतर्कपराहतिं दुर्वारेत्यभिसंधायाह निरवयवेति करोमीत्यादिप्रत्ययस्य कागतिरित्याशंक्याह १८

परिणामीति अन्यथासिद्धस्यासाधकत्वं वक्तुमर्थः विमतं कर्तृत्वादि मिथ्या कूपप्रतीतिसत्ताकारणशून्यत्वात् स्फ
टिकलौहित्यवदित्युक्ते दृष्टांतस्य साध्यवैकल्यमाशंक्याह मिथ्यात्वमिति कूपेत्यस्यायमर्थः परमार्थत्वेन कूपस्य लौ
हित्यस्य प्रतिसत्तयोर्यत्कारणं तदभावादिति कूपप्रतीतिसत्ताकारणाभावादिति पाठे कूप्यंत इति कूपप्रतीतिसत्ताकार
णं वेति तथो रूपरमार्थस्य सत्ताहेतु क्लृप्तं यत्कारणमन्वयव्यतिरेकाभ्यां तस्याभावादित्यर्थः कारणभावासिद्धिमाशंक्या
हानदुसपेति इत्यत्राह नत्वेति सर्वप्रत्ययस्य पाधाधीनं मिथ्यालौहित्यप्रतिभास इत्यर्थः प्रतिभासस्य गतिं पृ
च्छति क्वचिदिति शुद्धे स्फटिके प्रतीयमानस्य लौहित्यस्य कथमपि मिथ्यात्वमुक्तं कथं पुनरित्यत्रेत्याशंक्यास्य स्फटिके लौहित्यप्र
तिभासस्य वा सिद्धइति जपाकुसुमगतमिति कुसुमान्तलौहित्यं स्वरूपेण गृह्यमाणमिति यावत् स्फटिकाभिविरुन
मिति स्फटिकाभिलक्षणवमिति चाक्षुषा स्फुरितमित्यर्थः स्फटिकाग्रहणोर्थ प्रत्यक्तानायनारश्मयः स्फटिकेनप्र

तत्व॰ रु॰

१७० तिहन्यंते प्रतिहताश्चं संतोऽयं गृहीत्वा श्रौत्यं बोधयितुमनीशानाः परात्रस्य कुसुमसमवेतलौहित्यावसायस्तत्रहे
तुनपश्यामइत्याह नैतदिति प्रतिबंधवसंगृण्हाति तस्य कुसुमनिष्ठतया प्रतिपत्तौ रक्तः स्फटिक इति व्यपदेशो
जायत इत्यर्थः लोचनस्य कुसुमसंयोगेपि न तत्समवेतजपालौहित्यं कुतो नन्विति संनिवेशाग्रहणमिति शब्द
ग्रहणमिति कुसुमनिष्ठतया ग्रहणमिति यावत् संयुक्तसमवायादिसंबंधाद्रूपमात्रग्रहणं युक्तमित्याशंक्याह
संयुक्तेति नैयायिकादिमतमनुसृत्य संयुक्तसमवायादित्युक्तं तादात्म्यवादिमतमनुसृत्य संयोगादिति विभा
गः इंद्रियसंबंधस्य रूपेणेव इव येणापि विशिष्टत्वाच्च ग्रहणं स्यादित्यर्थः नापि स्वाश्रयमिति यत्र लौहित्यस्य स्फ
टिके प्रतिबिंबितत्वं निराचकार तदनुपपन्नमख्यातिवादिना प्रतिबिंबानभ्युपगमादित्याशंक्य तस्यावसोत्रो राम्
कामाहन्यथाइयातीति गुणिनां विहाय गुणस्यान्यत्र गमनानुपलब्धेर्भेदमिति परिहरति तत्रेति साक्ष १७०

यस्य लौहित्यस्य प्रतिबिंबो विवेको वेति शंकते नहीति अथवा प्रमाण्यास्या कथं लौहित्यतया प्रतिभासः न रत्न
कुगगनव्याप्ततया गगनवद्भासते घटादयइत्याशंक्य तात्पर्यमाह नहीति अख्यातिमतेभिप्रेव लौहित इत्युक्तं
अविवेकाभ्युपगमादित्याशंक्यान्यथाख्यातौ दूषणमुक्तमित्याह तथापीति स्फुटिके लौहित्यप्रतिभानं नेति कथ
मुच्यते अन्यथाख्यात्यभ्युपगमादित्याशंक्याह ख्यातीति प्रभाभामात्रेण कथं श्रौत्यभानप्रसक्तिरित्यत्राह तर्हीति।
प्रभयाशौत्यस्यापसारणमुक्तमनुपपन्नं विरोधाभावादित्याशंक्य गुणद्वारा विरोधमाह विरोधीति तर्हि प्रभाया
अपरणे स्फुटिके शौत्यप्रतिभानं कथमित्याशंक्याह प्रतिबंधइति अपसरणप्रतिबंधशंकायां साधारणं दूषण
मुक्तमिति शंकेन न चनउपपद्यते प्रतिबंधशंकायां निष्पत्याः संभवादित्याशंक्याहासरणइति प्रतिबंध
पक्षे दूषणमाह प्रतिबंधइति गुणगुणिनोर्भेदात् गुणप्रतिबंधेन द्वारा इत्यस्यापि बंधः समानइत्यर्थः रूप

तत्व॰
(१७१)

पसंबंधस्य बाध्यत्वप्रयोजकत्वात्स्फटिकस्यापि प्रभाद्वारा रूपसंबंधाद्बाध्यत्वमिति शंकते रूपेति किं रूपसं
योगमात्रेण बाध्यत्वमुत गुणांतरमुत सत्रमिति विकल्प्याद्ये दूषणमाह वायोरिति द्वितीयमुत्थापयति न हीति नि
मित्तापाये नोमित्तिकस्थितिदर्शनात्कुसुमापायेपि तत्र लौहित्योपलंभः स्यादित्याह नेत्याहेति कर्तृत्वादि मिथ्या
त्वसाधनोपक्रमात्कथमुपरागमिथ्यात्वमुपसंहृतमित्याशंक्योपरागोपसंहारेण कर्तृत्वाद्यारोपउपसंहृत इत्य
आह ततश्चेति उक्तमर्थमाक्षिपति नन्विति दृष्टांते मिथ्यालौहित्यस्यास्य तत्त्वाद्दृष्टांतदार्ष्टांतिकयोर्वैषम्यमा
हपूर्वस्मिन्निति यद्यपि मन्मते धर्मांतरोत्पत्तिः तथापि त्वन्मते सर्वत्रारोपमात्रोपगमाद्दृष्टांतसिद्धिमाशंक्य दूष
णांतरमाहान्यथेति द्वितीयं दूषयत्युत्तरस्मिन्निति अहंकारेणात्मसु कर्तृत्वमात्मांतं मिथ्या कर्तृत्वं चेति कर्तृ राम
कर्तृत्वद्वयप्रतिभासप्रसंग इत्यर्थः पक्षद्वयोक्तदोषस्यापि नानुषंग इत्याहोद्यत इति अन्यथाख्यातिप्रस (१७१)

गमुक्तं निरस्यसहंकारस्येति अन्यथाख्यातिमतेन्यत्र सतो रूपादेः संसर्गमात्रस्यारोप्यत्वं अत्रतु धर्मिविशे
षस्याहंकारस्यारोपोपगमान्नान्यथाख्यातिरित्यर्थः तर्हि दृष्टांतसिद्धिः तत्र धर्मधर्मिणोरध्यासानंगीकरणादि
त्याशंक्याह अन्यसंनिधानादिति दृष्टांतरांगीकारेपि न दोषानुषंग इत्याहाथवेति धर्मिणोरहंकारात्मनोरि
तिपाठः हृदयग्रंथेर्ज्ञानमिव सत्यानुपपत्त्यानर्थहेतुत्वप्रतिपत्तेश्चाहंकारोपरागनिमित्तं कर्तृत्वमित्यभिसंधाया
हंकारस्यान्यथात्वमप्यचिदाश्रितत्वस्मादित्याशंक्याहांतरव्यावर्त्यं शंकते नन्विति आत्मनोंतःकरणोपसर्गमा
क्षिपति नन्विति भासकत्वे उपरक्तत्वानुपपत्तिरित्याशयः उपरक्तत्वमप्रयोजकमित्याह नत्वाहेति जड
त्वस्य प्रयोजकत्वं नेतरस्येत्यत्र किंचिन्निगमनमित्याह जाड्येति उपरक्तस्याभासकत्वप्रयोजकत्वे जडउपरक्त
स्यभासकत्वप्रयोजकत्वं वक्तव्यं न तु चेतनस्य संबंधाभावेऽसिद्धापातादित्यर्थः चेतनस्य भासकत्वमक्षिपति

नन्विति किं ज्ञानव्यापारद्वारा तस्य भासकत्वं उत ताव्यवधानेनाद्यः कोरस्याभंगात् द्वितीये भासकत्वासंभव
इत्यर्थः नवस्वप्रकाशज्ञानाद्भासकत्वं स्यादिति शंक्यं स्वसत्तायां प्रकाशान्तरनिरपेक्षतया प्रकाशमानत्वात् स्वप्रका
शकत्वं तथावतावता कथमन्यप्रथेत्यर्थः टीकापेक्षितं हेतुमाहाव्यवधानेनेति चित्संसर्गे सति व्यापाराभा
वाद्येन प्रतिभासाभावात् परः स्वे व्यापारस्याप्रयोजकत्वमित्यर्थः व्यवधानेनेति चित्सध्यस्तत्वान्न व्यव
धानमित्यर्थः अहंकारस्येदमंशत्वात् व्यवधानेन सिद्धिरिति शंकतेनन्विति किं दैवगत्येदमंशत्वं हेतुः औ
व्यवहारत इति विकल्प्याद्येव्याप्तिसिद्धिमाह तत्राहेति लक्षणत इत्युक्ते ज्ञानक्रियाव्याप्यलक्षणेनेदमंशत्वमु
क्तमिति शंक्येन तत्रार्थेति कोसाकोसावर्थस्य भावेपि नेदमंशत्वं यद्वैपरीत्येन वानिदमंशत्वं तथा त्राहार्थ इ
ति तन्यकर्मतावित्रास्यतादृशमंशतेसत्त्रार्थ तद्इत्यनुषंगः विनिगमनहेत्वभावमाशंक्याह नज्ञानेति ।

केवलव्यतिरेकाभावान्न ज्ञानक्रियाव्यवधानतामात्रप्रयोजकत्वमित्यर्थः द्वितीये सिद्धिरित्युक्तं न व्यवहारत इ
ति टीकायामित्यर्थः चिदात्मनेन व्यवहारत इदमंशत्वे प्रयोजकमिति शंकते व्यवहारत इति अनुभवविरोध
त्वेनेदमाह तदोहेति पटुपरागादिसत्रयच्छब्देन व्यवहारात्वनिर्दिष्ट इति शंकास्यात् तदर्थमाह पटुपरागादि
ति तदात्मनइत्यत्रच्छब्देनहंकर्तृत्वं निर्दिश्यते तद्व्यापारेणेत्यत्र तच्छब्देन तस्यैव निर्देश इति शंकास्यात् तदर्थमाह तदा
त्मनेइति उक्तेर्थेपि विनिगमनाभावमाशंक्याह वनीति अनुभवत्वनियामक इति यावत् इंद्रियसंनिकर्षजन्यत्वं
त्वं यत्निशब्दार्थः वत्तिशब्दस्य यथाश्रुतमर्थमादायाहंकारस्याव्यवधानसिद्धिमाक्षिपति नतज्ञानेति उक्तो
घस्य कः समाधीरित्याशंक्याहानिदं तेति व्यापारद्वारा भासमानस्योक्तस्यातः शब्देन परामर्श इति शंकानिरस्यति
अनिदं तेति स एवकुतस्तत्राहअज्ञानेति अज्ञानमात्रव्यवधानाच्चेतोरानदंतायाप्रतिभासः न तादृशं योग्यमुक्त

तत्व० १

(१७३)

मित्यन्वयः अज्ञानमात्रव्यवहितत्वमिदं ताज्ञभासप्रयोजकं चेत् अहंकारस्यापि तथात्वात् ननु तथोपलम्भेन त-
स्मादन्यत्वप्रयोजकमित्यर्थः नन्वर्थेनदसारम्यननुप्रत्यग्भिततः प्रात्मनः स्पष्टार्थः कथं शब्दसूचितामनुपपत्तिमा-
ह ननु प्रसङ्गात प्रसङ्गमुखत्वं प्रतिबिंबस्य तत्तैपनीयं बिंबस्येति युक्तितो भेदः तथानुभवतोपीत्यर्थः एकस्य के-
वलत्वावगमात् कथमभेदाभिधानं गौणे गौणैरसेक स्वलक्षणतावगमेपि खंडादौ भेददर्शनादित्याशंक्य जातिविषय-
त्वात्तथात्वं अत्र तु वैपरीत्यमित्याह व्यक्तीति प्रतीतिद्वयानुसारेण भेदाभेदे भेदयोरपि परमार्थमिति शंकते नेन-
न्विति विरुद्धार्थत्वादुभयोः प्रामाण्यानुपपत्तेरन्यतरस्याप्रामाण्यं वक्तव्यमित्याह तत्राहेति अन्यतराप्रामा-
ण्येपि भेदप्रतिभासस्य प्रामाण्यमितरस्य प्रामाण्यमित्यत्र न किंचित्त्रिबंधनं पश्याम इति शंकते नन्विति असं- रस
भावितविषयत्वाद्भेदप्रतिभासस्याप्रामाण्यमितरस्याप्रामाण्यघटनमित्याहेति विषय इति आदर्शस्य मुखा- (१७३)

कारपरिणामेन ब्रह्मापि तथा मुखोपलंभः स्यात्तथा चादित्यन्त्रकस्यानुपपत्त्येति न्यायं नयति तत्राह दर्पणेति अव-
यवपरिणामाभ्युपगमात्तथापि कार्यमिति लभ्य इत्यर्थः तत्र हेतुमाहान्यथेति दर्पणकानमुखव्यचकुसन्तौका-
रणाभावाद्वयवपरिणामत्वं वक्तव्यमित्यर्थः उपायांतराभावोसिद्ध इति चोदयति नन्विति लौकिकत्वाभिमुद्रा-
येलक्षण्यात्रास्य प्रतिमुद्रात्वमित्याह नेत्याहेति यादृश्यपरमाणामुद्रानादृशी प्रतिमुद्रा लक्ष्ये अत्र वैपरीत्यमित्यर्थः
सर्वदा प्रतिबिंबोपलंभः स्यादित्येतदिष्टमिति शंकते नन्विति यदा दर्पणं निरीक्ष्यते तदा प्रतिबिंबोपलंभोप्यस्ती-
त्यर्थः सर्वदादर्शनमसिद्धमित्याह नैवमिति निमित्तयायेनैमित्तिकापायस्यान्यत्रदर्शनाद्बिंबापायेत्प्रतिबिंबा-
पगमः संभवति ततः कथं तदुपलंभसंभव इति शंकते नन्वपि मिच्चेति अपेक्षाबुद्धिनिमित्तीसंख्यात्स्याभि-
त्यादेरपेक्षाबुद्धिविनाशेनाशो वैशेषिकैराश्रीयते तथा च दर्शनोपलब्धस्यप्रतिबिंबस्य बिंबापगमोऽनन्तर-

तत्व·

१७४ अर्थः संवेष्टितदस्त्रसंवेष्टनयोः प्रसारणनिरासो विवक्षितः अन्यतरत्र कार्यान्तराभावविभागः निमित्तापाये नै
मित्तिकापाये वा येसंवेष्टनोत्पत्तौ निमित्तमुक्तं तदनुपपन्नं नोघस्यापादहः नेत्याशंक्य प्रसारणविरुद्ध संवेष्टनेन न
निवर्तनेरभिधानात्राननुनपत्वमितिपरिहारन्निसर्वत्रेति सर्वत्रपुष्कलकारणेन विरुद्धकार्योदयात्पूर्वकार्यविना
श इति संबंधः अनिसंयोगजद्रव्यभावस्य तदभावो दृष्टः इत्याशंक्य तत्रापि तद्विरुद्ध कार्योदयात् निरासः इत्या
ह नीति अपेक्ष्य बुद्धिनाशेऽपि त्वादिनाशानियतूक्तं तत्राह वैशेषिकानामिति न बध्वित्यादेर्वस्तुसहभाविपेक्ष्याबुद्ध्य
नुविधायित्वं नस्यादित्याशंक्य भेदस्य वस्तुसहभावित्वेप्यपेक्ष्याबुद्ध्यनुविधानवदुपपत्तेः ननु द्वित्वे क्वचित्त्वानुप
पत्ति विरोधादित्यपि शंक्यं ह्रस्वत्वादिवत्संभवादिति भावः तत्रापि निगमनहेतुमात्रं माशंक्य तेनान्विति संस्कारास्
राभावे संवेष्टनोपजनो मास्तु तथापि विरुद्धकार्योत्पत्तौ पूर्वकार्यविनाशः कथमित्याशंक्याह निमित्तेति प्रकृतेपि १७४

आनियं वा विपरीतकार्येण तद्विनाशः इत्याशंक्य नेत्याहापीति समतलसंस्थानं न शब्दार्थः किं सर्वत्र विरुद्धकार्योत्पत्ति
विं वा निवृत्तिः उतत्वादित्यादि कृत्वाद्यं दूषयति नोसत्रेति उसत्रमात्रविशेषणेन समतलसंस्काराभावो निर्दिष्टः
द्वितीयेऽन्यापगमे प्रतिविंबापगमनं निमित्ताभावात्तदुपलंभः स्यादित्यर्थः निमित्तोत्पत्तिमात्रे नैमित्तिकापाये दृष्टान्तो
नरमाशंक्य तेनान्विति तत्रापि मुकुलसंस्कारान्मुकुलोदये विकाशापायः न किरणापायमात्रादिति न च दृष्टान्तासंस
पार इत्याशंक्याह चिरकालावस्थितेति वसंतः कालीनाहोरात्रापेक्षया दीर्घकालत्वाद्विकाशसंस्कारस्य चिरकालसंस्था
नं दृष्टव्यं दृष्टव्यासंगसोत्तरमाह नेतीति निगमनकारणाभावमभिप्रेत्याशंक्य तेनान्विति नियमकं विनापि तदस्य
पुष्पापगमे वैपरीत्यमेव वाक्यं न स्यादित्याह निमित्तेति निमित्तापायात्नैमित्तिकापाये समयान्तरेपि मुकुलतोपलंभः स्या
त् न च तथेत्याह तत्राहेति मुख्यविपरीतकार्यान्तरदर्शनात्तदुत्पत्तौ कारणान्तरं कल्प्यमिति शंकते आदर्शे

११८ ति नद न्यथोपपन्नमित्याह नहेति दर्पणं सदा समतलमेव मुखाकारप्रतिभातत्वान्यथेति समाध्यमिसंधिः पूर्वतत्
परिणामहेतोरादर्शस्य सहावाकृष्यं हेत्वभावइत्याशंक्याह कारकमेति प्रतिबिंबस्य दर्पणपरिणामत्वाभावे रहेतं
तरमाहः किंचेति उद्भूतस्पर्शदर्पणपरिणामांगीकारे प्रतिबिंबपि स्पर्शप्रसक्तत्वं स्यात् नन्वनुद्भूतस्तीत्याह स्पर्शभिन्न
स्यावयवव्यवहितत्वान्न स्पर्शमित्यसक्तत्वमित्याशंक्याह अवयवेति दर्पणावयवानां स्वच्छत्वान्नापनरश्मिप्रतिबंध
कत्वं स्फटिकांतरेन स्यात् मुखलंभादित्याशंक्य दर्पणादीनां मुखसंतायेन वाक्ष्ठषत्वं स्यादित्याशयेनाह तत्रापीति
मनं दर्पणादिसंसर्गितयोपसत्यनं तु तदुसत्तिकारणविधुरत्वात् यद्यपि सत्निकारणविधुरं तन्नत्वोत्सत्तर्हयथार्थ
रामस्तके विशेषणमितिद्वयं तस्माद्धेत्वाभासस्या संभावितविषयत्वेनाप्रामाण्यात् अभेदानुभवात्तसिद्धि राम
रित्यर्थः परस्परप्रतिस्पर्धिनोरन्यतरनिषेधेन्यतरव्यवस्थेति न्यायात् भेदनिषेधे भेदस्यार्थसिद्धत्वात्तदेत ११८

तदित्तिनक्षस्य तेरस युक्तमित्याशंक्य मिथ्यात्वस्यापि संभवान्नाभेदः सिध्यतीत्याह तद्वेति एकत्वप्रमाणसद्भावेपि नैकत्व
मित्येतत्साहतमिति शंकते ननिति प्रसमितायाअन्यथोपपत्तेनैवमित्याह नेत्याहे ति एकरूपावभासित्वदर्शनादि
सत्वसमानतयावभासित्वमात्रमुक्तमिति शंक्येतनत्राह मिथ्येति रजतसंसर्गस्य बाधेनरजतस्येनुनाराभासत्वंन
त्वाहोतराभिनिउत्तरप्रकारमाह तत्रेभिपदेनावंतं कालरंजतमिति प्रातंपनंतंनेतिरजतस्वरूपमिषिध्यमानं द्वय
नइत्यर्थः यद्गतंवदिदंनभवतीति संसर्गबाधमाशंक्याह मात्रेति संसर्गमात्रस्य बाधेदेशांतरेसद्रजतमिति प्रस
मितास्यात् नचतथोपलभ्यतेतस्मात्संसर्गिणोपि बाधइत्यर्थः नेहबाधोदृश्यतइत्यत्र बाधाभावउक्तः सकथंनात्रमु
खमितिबाधदर्शनादित्याशंक्य स्वरूपबाधाभावस्तत्रोक्तइत्याहेहत्वितिरजतपतसमितानेविलक्षणमाह नचे
तिउक्तमर्थंव्यतिरेकसहितोपपासमितयत्वंतरत्वइतिगीवास्थमुखनाबदर्पणस्थस्या न्वत्वेदर्पणेमुखं नास्ती

तत्व०

(११७) तिसंसर्गनिषेधो न भवेदित्यर्थः मुखप्रत्यभिज्ञामाक्षिपति ननु स्वमुखेति पूर्वानुभवसंस्कारसहिताक्षार्थसंप्रयोग
स्य प्रत्यभिज्ञाकारणत्वात्तत्र च स्वस्य स्वमुखाप्यसंनिकर्षाभावात्कथं प्रत्यक्षप्रत्यभिज्ञेत्यर्थः किं संकोचावयवानाम
मचाक्षुषत्वमुत कतिपयानां नाद्य इत्याह कतिपयेति द्वितीयं दूषयति संसेपि कोकाद्यदितिनासादिकक्षकं निपपावयवग्रहणा
नाद्य यदि नो मुखस्य चाक्षुषत्वं बत ते घटस्यान्तरावयवादृष्टावपि चाक्षुषत्ववदित्यर्थः प्रतिबिंबबाधेन मुक्ते
उत्तरत्र तस्यैव बाधः समर्थ्यत इति शंकास्यान्तनवसोपपद्यते तत्त्वमसि वाक्यस्य तदबाधकत्वात्तन्नन्वजीवबाधोऽभि
धीयत इति शंक्यं वाक्यभेदप्रसंगोऽधित्यादित्याशंक्य तात्पर्यमाह तत्त्वमसीति तत्र हेतुमाह संसारिण इति ब्रह्मभावोपदेशा
र्थः विरुद्धयोरभेदासंभवात् द्वैधकत्वे वाक्यस्य निरस्ते कथं ब्रह्मरूपताबोध्यत इत्यपि वानित्याशंक्याह राम्
सोयमित्यत्र देतदेशादिविशिष्टपरित्यागेन यथा सोयमित्यादेर्देवदत्तस्वरूपपरत्वं तद्वद्वाच्यांशपरित्यागेनचि १६

तादात्म्यापरत्वान्न बाधकत्वमस्यापीत्यर्थः तादात्म्यपरत्वं कस्मादित्यत आह पदार्थैति सामानाधिकरण्यविरोधान्न बा
धपरत्वं न च बाधायां सामानाधिकरण्यमिति वाच्यं योयं स्थाणुः आसीत् पुमानित्यत्र स्थाणुपुंसोरन्योन्यात्मत्वायोग्यत्वा
त्सामानाधिकरण्यस्यातद्विषयत्वं अत्र तु कान्यनिकविरुद्धपरित्यागेन चिदैक्यपर्यवसायित्वसंभवात् न तथात्व
मित्यर्थः ननु देक्षे तोयं तमादित्यत्र बिंबयोरैक्यं न निर्दिश्यते उपरादिरूपस्येक्षणादि प्रतिषेधादित्याशंक्याह न
वारिस्थमिति आदित्यं चापरिस्थं नेक्षेतेत्यत्र गगनवर्तिन आदित्यस्य वारि प्रतिबिंबितादित्यविधानात्तयोरैक्यं न वा वा
रिस्थमित्येतावदुदाहरणार्थं न नेक्षेतेत्यादीति शंक्यं एकग्रंथेनोदाहरणसंभवादित्यर्थः यस्त्वमन्यतरस्यत्रदर्प
णगततया प्रतिबिंबमह एव नेत्यक्तं तदनुभवविरुद्धमित्याशंक्याहाख्यातीति अविविक्तज्ञानत्वादित्यात्संसर्ग
प्रत्ययाभावसिद्धिरित्यर्थः प्रतिभासस्यागतिं पृच्छति किंस्विति ग्रीवास्थत्वेनाग्रहणात्तथाप्रतिभास इत्याह बिं

MEMORIAL

वमिति अनुभवविरुद्धमित्युक्तं टीकायां तत्रानुभवमभिनयति स्पष्टेति असंभावितविषयत्वेनाभेदप्रत्ययस्य प्राम
ण्यानुपपत्तिरित्युक्तं कथं पुनरिसत्र तदनुपपन्नं क्रमेणैकस्यादर्शद्वयवर्त्तितासंभवादित्याशंक्याह ननु मूर्त्तेति ए
कस्य युगपत्कार्त्स्न्येनादर्शद्वयवर्त्तित्वं जातौ दृष्टं तद्व्यावर्तयति द्रव्यस्येति गतव्यावर्तनार्थं मूर्त्तेति वंशाद्यस्यावयवस्य
स्यापवदेशो शाद्वयवर्त्तित्वं दृष्टं तदर्थमाह कार्त्स्न्येनेति क्रमेवर्त्तित्वं व्यावर्तयति युगपदिति पारिच्छिन्नमिति टीकायाए
षोर्थः देशद्वयेमासमानमुभयत्र कथं पारमार्थिकमिति संबंधः गगदेर्व्यावर्त्तिमाह परिच्छिन्नमिति महत्परि
माणनाधारमित्यर्थः घटपटौ भिन्नादर्शसंबंधिनौ व्यावर्तयंस्तेकमिति एवंविधस्यापि संयोगादेर्भिन्नदेशव्य
भिनः परमार्थत्वं बन्द्राद्रिकेति तवोमयनिरूपयामिदंतन्यथेत्यर्थः अवयविनं व्यावर्तयति विच्छिन्नेति अवयवावि
नः संश्लिष्टावयवनिष्ठत्वं अयंतु तद्विपरीत इत्यर्थः वेदावादेर्व्यावर्त्तसर्थमाह सर्वात्मनेति किमत्र विवप्नति

विंवयो भिन्नत्वं भिन्नदेशत्वं च सिसाधयिषितं उत प्रातिभासस्य गतिः पथ्यतइति विकल्पाद्यं निरस्यते कमिति यद्यपि प्रस
मितानादित्यर्थः द्वितीयं दूषयति भ्रमादिति विच्छेदइत्यनेन व्यावर्त्यं टीकामाहाप्येकं पुरनयति भेदशब्दस्य धर्मपर
त्वं इष्टव्यं न च भ्रमाद्भिन्नमित्यत्र गतेउक्तत्वात् चोद्यानवसर इति शंक्यतस्यार्थस्य टीकान्नूठतां कर्तुं चोद्यानुवादा
दित्यर्थः मायाविरुद्धमर्थं च घटयितुं न क्षमते अन्यथानुपपत्या न बध्नीयादिति शंकते नन्विति मुक्तावविद्याभावा
न्नाविद्यानिमित्तबंधसंभवः संसारे विद्यायामसंभावितमपि संभाव्यते यातरणी मरीचिषु फेनवीच्यादिकं तद्वदित्य
भिप्रेत्याहानआहेति विच्छेदाव भासस्य नाविद्यानामित्तत्वं नदाभावादिति शंकेते ननु विच्छेदेति विकल्प्यान्यासहत्वा
न्नैतदित्याहो यतइति क्लिविषयावरकाज्ञानस्याभावोवि वक्षितः उताज्ञानस्यैवेति विकल्प्याद्यं दूषयति न वेति
स्वतएवाचतरूपत्वात्रान्नात्मावारकमतानमित्युक्तं प्रमाणैकत्वादित्यत्रेत्यर्थः द्वितीयं द्विषयति तत्रेसा

१७८ दिनाअज्ञानस्यैवाभावेनसंभवत्यात्माविद्यायाःसद्भावादित्याहात्माविद्येतितस्याःसदापरिणामयसंगं वारयतिसोप
धिकेति अन्वयव्यतिरेकाभ्यामुपाधेरविद्यात्सोभकत्वंदोषत्वविनकोचमसंप्रत्येदमंशावभिसमर्थः अधिष्ठा
नयाथात्म्यज्ञानस्याध्यासंविरोधित्वात्तस्मिन्सत्यध्यासइतिकथमितिवेदन्तत्रयत्कव्यंसर्वत्रतत्वज्ञानस्याध्यासवि
रोधित्वंउतकविदनाद्यः तत्वज्ञानेसत्यपिसोपाधिभ्रमदर्शनादित्याहनवेतिकुत्रतर्हिज्ञानस्याध्यासविरो
धित्वमितिपृच्छयाद्वितीयांगीकारेणोत्तरमाह किंचिति इदमत्राभिप्रेतंउपाधिव्यञ्जनाज्ञानस्यभ्रमहेतु
त्वंनात्मीयतेकिंत्वध्यासस्यजन्मप्रतिबिंबितवस्तुस्यवैस्याविच्छिन्नात्ममोहस्यभ्रमहेतुत्वंनतश्चदेश
विच्छिन्नात्मापरोक्षज्ञानाभावादज्ञाननिवृत्तिस्तदभावश्चजलकलक्षणोपाधिवृत्तिबंधात्कानिवृत्तापरोक्षज्ञानेना राम
ज्ञानादिनिवृत्तिरितितत्वज्ञानेसत्यध्यासोननिवर्ततेनहंसेनबोधंनावनरतिसक्लिकाएकोदृष्टतस्मात्तत्स १७८

बंभमवदित्यादेोतत्वज्ञानेपूर्णताश्रवणादित्याशंक्याहनुनसोपाधिकेतितत्वज्ञानेसत्यध्यासानुवृत्तिदर्शनाद
निदृष्टव्यंकथंतर्हितन्निवृत्तिरितिपृच्छति किंत्विति उपाधिनिवृत्त्यैसोपाधिकनिवृत्तिःउपाधिनिवृत्तेरवकर्मा
यत्तत्वात्तत्वज्ञानेवैयर्थ्यमित्याशयेनाहोणधीति तत्वज्ञानवैयर्थ्येशंकितेकौकाकप्रतिरिबस्याज्ञानत्वंजीवस्य
ज्ञानत्वंप्रातुप्रयुक्तमेवोच्यतइत्याशंक्याहावादिति आशंकांतराधिगतोतंनिवृत्त्याधिगमः तदेवकथमित्या
हकथमिति आशंकांतरमाहंजीवइति जीवस्यतत्वज्ञानानुपपत्तेःकथंतेनाविद्यानिवृत्तिशंकेसमर्थः तंप्रतिबिं
बचनमतत्वप्रयोजकमित्याहतेदितितत्रावेतनत्वप्रतिबिंबत्वयोःसद्भावेऽचेतनत्वस्यप्रयोजकत्वंकथंनिर्धारितत्राह
चेतनत्वेतिशरीरस्यचेतनत्वेनतस्मिन्प्रतिबिंबस्यापिचेतनत्वात्कथमचेतनत्वस्यप्रयोजकत्वमित्याहनुशरीरमिति
शरीरस्यचेतनत्वंमंगात्कृत्सदूषणमाह नत्राहेतिचेतनप्रतिबिंबाभ्युपगमेकपंजाख्येनास्कंदित्वादिसमिदधौर्टी

तत्व० १५८

काकारः तत्राह दर्पणेति यथावेदातस्यापि प्रतिबिंबस्योपाधिदोषादन्यथात्वं एवं चेतनत्वेपि बिंबस्योपाधिजाड्यज
डत्वमित्यर्थः प्रतिबिंबस्य चेतनत्वं चासिद्धमित्याशंक्याह स्वभावेति चिद्रूपादिमत्वेन शरीरस्याचेतनत्वात् प्रतिबिंबस्या
प्यचेतनत्वमित्यर्थः प्रतिबिंबस्य बिंबानुगताज्ञानाभावेनु भवीयन्यायसदृशप्रतिनातिन न नानुपपद्यते अनुभवस्यतद
साधकत्वादित्याशंक्य तात्पर्यमाह देवदत्तेति प्रतिबिंबस्य बिंबाधीनचेष्टत्वमात्रेण कथमचेतनत्वं तस्याप्यन्याधी
नव्यापारदर्शनादित्यत्राह कदाचिदिति नियमेनान्याधीनचेष्टात्वमेवेन न त्वप्रयोजकं चैतन्यत्वे तु कदाचित्स्व
यमेवचेष्टेत्यर्थः कौकिकप्रतिबिंबस्याज्ञत्वसमर्थनस्य प्रस्कृतत्वाद्यस्य भ्रांतिरित्यनेन परगतज्ञानेन पर्णा
न भ्रांतेरनिरासाभिधानमसंगतमित्याशंक्य टीकायावतार्य शंकामाह ननु देवदत्तस्येति टीकायां बिंबस्य न तज्ज्ञा राम
नाश्रयत्वाभावेन हेतूयन्यासरिति तत्राह नाबिंबत्वेति भ्रांततत्वज्ञानाश्रयत्वप्रयोजकं चेतनत्वपि न त्रैव १७०

साधयिष्यामृस्य त्राह तदपीति यस्मात्तत्वं तस्यैव भ्रांतत्वं चेनार्हेनत्वेत्वज्ञानाश्रयत्वमपि न त्र कल्प्यतइति तत्राह
तदपीति सर्वज्ञादिरूपे अज्ञानाश्रयत्वस्यविरुद्धत्वात्तद्विपरीतजीवस्याज्ञत्वमित्यर्थः ननु बागीरूसोल्कवस्तु वस्तु
बिम्बानंतमित्याज्ञामित्याशयः ब्रह्म सर्वज्ञं जीवस्त्वन्त विपरीतदुत्तं गीकारेणाज्ञत्वं निहेतुन शंक्यते ब्रह्मणोपिसर्व
ज्ञासंभवान्नति शंकतेनन्विति चरमेकल्पे ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वासंभवात अततत्रापियद्यपि तु शक्यते आद्येस्व
स्यसंसारित्वदर्शनेनेन भ्रांतनया ब्रह्मणस्तत्त्वज्ञानित्वं न स्यादित्याशयः आद्यंयमाश्रित्य तत्रयुक्तेदोषाभावमाह
नेत्याहेति बिंबस्य बिंबालत्वाज्ञानेपि तद्दोषसंस्पर्शोस्त्यन्यत्र पश्यत्सु जानीतीस त्र तदनुपपत्रं प्रतिबिंबालताजाना
ति न तत्र दोषेण लिप्यते चेति यावाना त्तत्राह देवदत्तोतेति ब्रह्मणस्तत्त्वज्ञानित्वमार्संसारित्वं चेनेदमेदा जीव
स्यापितत्वज्ञानितया संसरणाभावप्रसंगः यिपक्षे ब्रह्मणोपिसंसरणंस्यादित्याशंक्याह तत्वज्ञानेनेति निषप्राते
ह

तत्व

१८० बिंबयोरभेदेप्यवदातत्वादेर्घ्योपाधिभेदान्नसंस्कारः एवं संसरणादेरपीत्यर्थः जीवस्य प्रतिबिंबत्वेपि तत्व
ज्ञानाश्रयत्वसंभवाद्बिंबस्येव तदसंभवाज्जीवस्य ब्रह्मत्वज्ञानेन संसारनिवृत्तिः श्रूयमाणा यस्य तदुक्तं तत्र श्रु
तिन्यायविरोधमाशंक्य तेनेति बिंबमतत्वं भेदभ्रमनिवर्तकं ऐक्यज्ञानं बिंबप्रतिबिंबैक्यज्ञानवदित्यर्थः
लोके तत्त्वज्ञानेन विच्छेदभ्रमनिवृत्तिमंगीकरोति सत्यमिति न वेत्तेन दृष्टांतेन कस्यापि भेदानिवृत्तिरितिवाम
मित्याह नाव्येति एकत्वेन ज्ञानमात्रेण बिंबप्रतिबिंबनिमित्तं न भवति भेदभ्रमनिवर्तनमित्यस्यार्थः
तत्र हेतुं पृच्छति किमितीति किं कारणं तत्रेत्यर्थः बिंबप्रतिबिंबभेदभ्रमस्य दर्पणाद्युपाधिजनितत्वात् लौ
कोपाधेश्च ज्ञानमात्रेण निरस्यतेति त्वं तत्र भेदभ्रमस्य निवर्तकत्वायोग्यत्वमुपाधिरित्यभिमा राम
नानाहोपाधिरिति न च साधनव्यापकत्वं आत्मव्यतिरिक्तस्याहंकारादेरज्ञानमूलत्वात् ज्ञानेनाज्ञानति १८०

निवृत्तौ सोपाधिकभ्रमनिवृत्तिसंभवादित्यभिप्रायः जीवेष्वंशादेरसंभवात्तत्र वृत्तिचर्चा हृ रापास्तेति चोदयति
जीवस्येति विपक्षे बाधकमाह प्रतिबिंबतेति उभयमपि प्रमाणविरुद्धमित्याह नेतीति जीवस्य प्रतिबिंबत्वे प्रमा
णमाह रूपं रूपमिति रूपत इति रूपं शरीरादि तत्प्रतिरूपो बभूव तत्प्रतिबिंबो बभूवेत्यर्थः तत्र श्रुतिमूलस्मृ
तिरप्यस्तीत्याह एकधेति स्वतएकरूपत्वेन यद्यपि स्थितोप्युपाधिभेदाज्ञानेवेदृश्यते जलभाजनभेदेनेतीतो
गुरेवेत्यर्थः श्रुतिस्मृतितात्पर्याभिज्ञः सूत्रकृत्तदपीष्टमवसूत्रयांचकारेत्याह नित्याह अतएवेति आत्मनि
र्विशेषोपमानादतएव सूर्यकादिवदित्युपमोपादीयते शास्त्रीयपाधितत्वं ज्योतिरात्माविवस्वानित्यादीत्येव सूत्रा
र्थः मूर्तस्यैवदर्पणादेः प्रतिबिंबदर्शनात् ब्रह्मणश्चामूर्तत्वात्प्रतिबिंबभावः ततश्च श्रुत्यादीनामन्यथा
र्थत्वमित्याशंक्याह अम्बुवदिति जलसूर्यकाकाशस्त्वरूपातीत्याशंक्याह साम्येति सामान्यतत्वे त्वगगनस्यान

तत०

१८

न्हे भावान्मलिविंबत्वेनेत्यर्थः नन्वाभ्रादेः प्रतिबिंबो न गगनस्येत्यत्राह जानुमात्रेति एवं प्रतिबिंबत्वं प्रसाध्यापि रू
पत्वेन भासाद्याश्रयत्वं समर्थयते चिद्रूपत्वमिति अनाद्यपुरुषः स्वयंज्योतिरित्यादिरागमः शास्त्रशब्दार्थः गंधश्रु
त्राणीति गंधश्रवणविषयोऽनुभवः प्रमा स्त्रशब्दार्थः प्रतिबिंबकल्प इति विशेषणान्निरीश्वरो जीवस्यावच्छेदत्वमा
रूषत् कस्मादिति शंकते नन्विति सर्वगतस्य घटावच्छेदे यथा घटाकाशत्वव्यपदेशस्तद्वदुपाध्यवच्छिन्ने ब्रह्मणि
जीवत्वव्यपदेश इत्यर्थः दृष्टांतदार्ष्टांतिकयोर्वैषम्येणोत्तरमाह न सामान्येति सामान्यविशेषाभ्यामिति तत्तीयत्
स्वभावेऽनुवृत्त्यावृत्तरूपेण यथासंख्यं तैभ्यते द्विय लक्षणोऽनुपाधिभिन्नदेवभावेन ब्रह्मणः सर्वगत्वनानाघ
ऽनत्वादिति योजना बहिः सद्भावांगीकृतौ दोषमाह नत्रेति न च सर्वगतत्वाद्यनुपपत्त्यांऽतरव्यवस्थामाश्रित्य
ऽस्ति वाच्यमित्याह वच्छिन्नेति सर्वगतस्य ब्रह्मण उपाध्यवच्छेदे प्रथमे आवृत्तिः पुनरवच्छिन्नेऽपि नपत्ते

दित्यर्थः मनवच्छिन्नेस्य वृत्त्यंतरमाश्रयणीयं न वैनद्रूपत्व परमिति द्विगुणीकृत्य सदन्नुपपत्तिः गगनस्यानव
च्छिन्नेत्यनंगीकाराद्वैषम्यमिति भावः गगनवदेवावच्छिन्ने नवच्छिन्नस्य वृत्तिर्नोपपद्यते न च सर्वगतत्वाद्यनुपप
त्तिः चिन्मात्रविषयत्वात्तस्येति शंकते नेत्यरूपेति जगज्जन्मादिकारण ब्रह्मत्वस्य चानियतत्वादिश्रवणान्नैवमित्याह
नयदिति अंतःकरणप्रतिबिंबितजीवनियंतृत्वेन ब्रह्मणस्तत्रावस्थानाद्द्विगुणीकृत्य वृत्त्यनुपपत्तिस्तत्रापि स
मेत्याशंक्याह प्रतिबिंबेति जीवस्य चिद्रूपत्वे श्रवणविधिवैयर्थ्यं ब्रह्मणश्चिन्मात्रतया सदा स्फुरणादित्या
शंक्य विपर्ययतदेतुनिवर्तकत्वात्सार्थं श्रवणादिविधानमित्याह मिथ्येति रूपं मन्यत इति तत्पदा
द्रव्ययोगात्कर्तृत्वादित्वानं सम्यक् ज्ञानमिति शंक्येत नत्राहोपाधीति असंगोदासीनस्वभावेन तत्वतः कर्त्तृ
त्वाद्यसंभवात् अंशांतरमननमित्यर्थः उपाधिनिवृत्त्याभिध्याभ्यां स्यापगम इति न कृत्यं किमिदमुक्ते

१८ तदुपागमइत्याशंक्य तत्वज्ञाने नोपाधिनिवृत्तिःसिध्यिवत्कुत्वो त्कवानित्याह तइति अहंकारस्योपाधित्वे पूर्वापरविरो-
धःस्यादिति बोदयति नन्विति अज्ञानोपहितस्यैवोपाध्यंतरवर्त्मनात्राविरोधमित्याह नैषइति एकेनोपाधिना
क्षितसिध्येः किमुपाध्यंतरेणेत्याशंक्याह विनन्यस्येति नारतम्यं व्यनक्ति तथाहीति आत्मनः कथंनिर्विशे-
षत्वं चैतन्यलक्षणासंबंधेविशेषसद्भावादित्याशंक्य संबंधोसिध्यइत्याह चैतन्यमात्रेति चैतन्यस्वभावेपि ध-
र्मांतरसंबंधशंकानिरस्यते कूर समिति अनंतरोवाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन इति श्रुतेरुक्तधर्मासिध्यिरित्यर्थः ची-
तन्यमात्रं च तदेकरसं वेति तथोक्तं ततइति स्वप्नोपस्थाप कु कर्माभिव्यक्ता वित्यर्थः वासनानि बंधे नोय्यवहा-
रः स्थूलतर इत्यर्थः जागरभोगोपस्थापक कर्माभिव्यक्ताउपाध्यंतरोपरागाव्यवहारांतरं भवतीत्याह पुन- राम
कारणेति उपाधिभेदे नोपहीतजीवभेदात्तत्प्राप्त्यभाव कृतस्य जागरणे नुसंधानं स्यादित्याशंक्याह नवेति १८

उपाध्यंतरेणप्राप्तभेदस्योपाध्यंतरकल्पनया जीवभेदमभ्युपेत्य तत्प्राप्तभेदस्येति विकल्प्याद्यं दूषयति पूर्वेति अज्ञा-
नावच्छिन्नस्यैवांतःकरणाद्युपाध्यंतरवर्णनाज्जीवभेदप्रसक्तिरित्यर्थः द्वितीयं प्रत्याह निरपेक्षेति उपाध्यंतरे-
णाप्राप्तभेदानपेक्षेपोपाधितो भेदे जीवभेदापत्तिः न च तथोपपन्नइत्यर्थः अज्ञानस्यावच्छेदकत्वमाक्षिपति नन्वि-
ति स्थूलशरीरस्योपादानं च तदुक्तं चेति स्थूलशरीरोपादान भूतं तस्यापस्तत्त्वं रूपमपंचीकृतभूतलक्षणं तेन
सहितेनेत्यर्थः माभूदज्ञानपरित्यागः तत्राह तच्छन्नत्वादिति विभागस्य भ्रांत्यधीनत्वाद्भ्रांतेश्चसुषुप्तावभावाच्च
जीवत्वस्यादित्यर्थः भ्रांतिलक्षणत्वमसिध्यमित्याह अथेति अर्थगतएवेत्येवकारस्यावर्तमाह भ्रांतीति भेदस्या-
नादिमायाकार्यत्वात् नृत्पन्नत्वं अतभ्रांत्यभावेपि भेदोपपत्तिरिति गूढोभिसंधिः अभिसंधिमजानान
आह पूर्वेवादीतत्रेति विभागस्य किं कार्यत्वं उताकार्यत्व आद्ये सुषुप्तौ दैतदभावाज्जीवाभाव इति श्लिष्ट

तत्त्व॰
१०

ण्यविद्यादिस्यात् अन्यथा तदभावात् ननु आनादिस्यादित्यर्थः द्वितीयं त्वयाह कार्यत्व इति अनादित्वं प्रागभावध्वंस्यत्वंतेनो
विभागस्य यदिदमविद्यानिमित्तत्वमभिहितमविद्यावच्छिन्नेत्यत्र तत्र भवेदित्यर्थः विकल्प्यासहत्वान्नैतदित्याहो यत इति
अज्ञानमवच्छेदकं नेति वदतः कोभिप्रायः किं सुप्तावच्छेदकं नास्त्युतार्थतः तत्राद्यं प्रत्याह ब्रह्मणीति द्वितीयमनुवदति न
न्वर्थेति अर्थगत इति प्रत्यय ब्रह्मगत इति शंकास्यात् तदर्थमाह न विभ्रगत इति भ्रांत्यात्मको न भवतीत्यर्थः विभ्रमग
ताभावमंगीकरोति सत्यमित्यतितर्ह्यविद्याकार्यत्वं कथमुत्पमित्याशंक्याह सुषुप्त्यादाविति जीवब्रह्मणोर्विभागशब्देनाहमी
श्वरात् भिन्न इत्यादिरूपेस्फुटं व्यवह्रियमाणो भेदः कथ्यते नहि सुषुप्त्यादिगतभेदस्याविद्योपादानत्वाभावात् त्रिषयत्वा
नप्यवस्थानं स्यादिति शंकते नन्वर्थगत इति अविद्यानुपादानत्वमंगीकरोति सत्यमिति तर्ह्यविद्याभावे अवस्थानं स्या राम
दित्याशंक्याविद्यातत्त्वं नास्तिनिवृत्तो न निवर्त्तिर्भुक्तेत्याह तथापीति तदकार्यत्वे कथं तत्राचइत्याशंक्याह यथीहि १०

तिदृष्टांतासमतिभाशंक्याह संबंधेति संबंधस्याज्ञानकार्यत्वे ततः प्राग्ज्ञानस्यस्यानंतं संस्यात् न च तदुपपद्यते
तद्व्यादित्यर्थः इतोपि न संबंधस्याविद्याकार्यत्वमित्याह तादित्वादिति भावः ततः कार्यत्वं दृष्टं न तावत्प्रागभाववत्
ज्ञानस्यादि अनादित्वेन संबंधस्याप्यनादित्वादित्वादित्यर्थः प्रकारांतरेणाविद्यातत्त्वमाक्षिपति ननु जीवेति
भेदस्य धर्मिप्रतियोगितं तत्त्वानाविद्यातंत्रत्वमित्यर्थः विकल्प्यासहत्वान्नैतदित्याहो यत इति जीवब्रह्मशब्दाभ्यां
विवक्षितं चैतन्यं विवक्षितं तत्किं चिन्मात्रमिति विकल्प्याद्यमनुवदति नादीति चैतन्यं जीवभावेन भेदस्याश्रय इति संबं
धजीवभावस्यागंतुकत्वात् कथमनाद्यविद्याश्रयत्वं तत्राह नदीति अकृताभ्यागमादिप्रसंगान्नागंतुकत्वमित्यर्थः
चैतन्यस्यासंगादिरूपस्य कथं जीवभावस्तत्राहाविद्याविशिष्टमिति मिथ्याज्ञानं यावत्संयमनादीनाभेदस्य
परमार्थत्वात्तदाश्रयत्वमित्याशंक्य हेत्वसिद्धिमाह कात्स्न्येनेति अंतःकरणाविशिष्टाश्रयत्वशंकां निरस्यति

अनादिभेदस्येतिसादित्वे कृताभ्यागमादिप्रसंगइत्यर्थः द्वितीयं निरस्यति स्वरूपेणेति तस्मादाद्यः पक्षो विशि
ष्यत इत्याह अत इति चिन्मात्रं तत्र त्वाभावाद्विभागो विशिष्टाश्रय इति संबंधः विशिष्टनिष्ठभेदस्य वित्त्व त्वया
युष्मदर्थं कथं मविद्यानिवृत्तौ निवृत्तिः तत्राह स्वरूप इति स्वरूपे उपरज्यमानोपि विभागो विद्याकृत उच्यत इति
संबंधः अविद्याकृतशब्देन तत्तत्त्वं विवक्षितं तत्र हेतुमाह विशेषणाविद्यातंत्र इति इति शब्दो हेत्वर्थः विभा
गस्याविद्यातंत्रत्वात् घटादिवत्कार्यत्वं अकार्यत्वे ज्ञाननिवर्त्यत्वं न स्यात् अविद्यातिरिक्तत्वे सत्यनादित्वादात्मवदि
त्याशंक्योभयत्रापि व्यभिचारमाह अविद्येति अविद्यातंत्राणामप्यनादित्वमविद्यासंबंधवत्तद्वदविद्यवन्नी
यत्वं व नविरुध्यत इति योजना ज्ञाननिवर्त्यत्वमनिर्वचनीयशब्दार्थः उपाधिनसंबंधिनः स्वरूपमात्रेण संबं राम
धे दृष्टांतमाह कोट इति एकोपाध्यवच्छिन्नस्योपाध्यंतरसंबंधसमर्थनमुपसंहरति तस्माद्विभागस्कारमत १८४

ननु नद्दस्तत्रेति जीवस्याप्यवस्तुत्वे बंधमोक्षयोरननुगम आपद्येत तस्माद्वस्तुत्वमेषव्यमिति तत्तीवस्य प्रतिबिंब
त्वमित्यर्थः किं स्वरूपमात्रस्यावस्तुत्वमुतोपाधिविशिष्टस्यावेवस्तुत्वमिति हि इत्याह तत्रेति द्वितीयमंगीक
करोति भेदेतिस्वरूपमात्रस्य सत्वे हेतुमाह मुखेति मदीयमिदं मुखमिति प्रसमितयामुखस्याविद्याकृतत्वं अयम
भाव्रमेति वाक्याद्वितोक्तमस्यत्वमित्यर्थः विरोधादेकत्वावगमोमुक्त इत्याशंक्याह मिथ्यात्वेति वस्तुरूपे बंधासंभ
वाद्विशिष्टे बंधान्वयो वक्तव्यः तथा च मोक्षावस्थेत्यमपिस्यात् न च तदुपपद्यते मिथ्यात्वास्य तत्र निवृत्तेः तस्माद्बं
धमोक्षयोर्वैयधिकरण्यमित्याशंक्याह नवेति जडत्वानुक्तेऽपन्न च यित्वावेत्यर्थः मिथ्यात्वेऽपि बंधमो
क्षानुपपन्नाविति शंकते किंत्विति एकरूपस्यसंबंधसंबंधासिद्धावपि पाधिद्वारा बंधान्वयानुपपत्त्युपप
त्तिरित्याह स्वरूपेति स्वरूपगतत्वेन सांकर्यं प्रत्याख्योपाध्यंतं इत्याह स्वरूपगतस्येति परमतनिराकरणमुप

तत्व.

१८५ संहरति तस्मात्स्फटिकादिदृष्टान्तेनापेक्षितसिद्धौ रज्जुसर्पोदाहरणं व्यर्थेत्याशंक्य शंकान्तरानिराकरणपरत
या वत्समवोचत् तत्र रज्जुसर्पोदाहरणस्य वैयर्थ्यमेवास्तित्याशंक्य तत्संकीर्तनपुरःसरं तात्पर्यमाह अहंकारे
ति दर्पणदृष्टान्तेन जीवब्रह्मणोः सोपाधिकत्वं सिद्धं स्फटिकदृष्टान्तेन कर्तृत्वादेर्मिथ्यात्वमिति विभागः वेदान्तविहिते
नेति विशेषणवैयर्थ्यशंकां निरस्यति न च वेदान्तविहितोदाहरणसमर्थनप्रसक्तमित्यपि शंक्यं स्फटिकलौहि
त्यादिप्रतिभासे उपाधिवदत्रोपाधेरभावान्न भ्रमसंभव इति शंकायां निरुपाधिकरज्जुसर्पोदाहरणसम
र्थनं युक्तमित्यर्थः अन्यत्राप्युपाधिनिमित्तलौहित्यवत्कर्तृत्वादिकमप्युपाधेर्निमित्तमित्युक्तं अत्र रज्जुस
र्पदृष्टान्तेन निरुपाधिकत्वमुच्यत इति विशेषमाशंक्य तात्पर्यमाह निरुपाधिकेति अहंकारस्य निरुपाधिका राम
ध्यासपरा निष्पन्नमत्रोक्तं पूर्वत्र कर्तृत्वादेः सोपाधिकत्वमिति सविरोध इत्यर्थः सर्पभ्रमे संस्कारोपाधिरस्ति अ १८५

ननु नैतन्निमित्तवैषम्यमुक्तं ननु तत्रापीयत्र तदनुपपन्नं बाधकेनापि संस्कारो बाध्येत संभवादित्याशंक्य तात्पर्यमाह न
नु सर्वत्रेति आत्मव्यतिरिक्तस्य सर्वस्याध्यस्यमानकोपाधिनिभीवादधिष्ठानाध्यस्यमानयोः सत्तोपाधिनिमित्तत्वमहं
कारस्यानुपपन्नमित्यर्थः अधिष्ठानस्यापि निमित्तत्वादवधारणानुपपत्तेरित्याशंक्याह न निरुपाधिकइति निरु
पाधिकाध्यासे रज्जुसर्पादिदर्शनमिति सन्निधापितस्य सोपाधिकत्वं तु वक्तुमशक्यं व्याहतव्याहारः स्यादित्याशंक्य तात्पर्य
माह पूर्वानुभवेति उपाधिमात्रमित्यत्र मात्रचोऽर्थमाह स्वतन्त्रेति अध्यस्यमानधर्मसमानधर्मो हि तत्राध्यस्य संस्कार
स्यापि तिरिक्तस्योपाधेर्नाभावं वदन्त्रोपाधिः तेन व्याघात इत्यर्थः तथापि तत्र प्रमाणानुभवसंस्कारस्योपाधित्व
मत्र तु न तादृशोपाधिरिति वैषम्यशंकां निराकरु पूर्वानुभवसंस्कारमात्रेति विशेषणं दृष्टान्तदर्शितियोः सर्व
स्याप्यध्यस्यानपेक्षितत्वात् संस्कारमात्रं विवक्षितमित्यर्थः न च संस्कारमात्रस्याप्यध्यस्तत्वात्राध्यासनिमित्तत्व

तत्व०

१८६ मितरेतराश्रयत्वप्रसंगादित्यपि वाच्यं प्राक्तनाहंकारानुभवसंस्काराधीनतद्भ्रमोद्भवसंभवात्तस्य च तत्संस्कारांतरा
दित्यनिरोधइत्याशयेनोक्तं पूर्वेति प्रमाणानुभवसंस्कारस्य भ्रमहेतुत्वप्रसिद्धेस्तादृशः संस्कार एव ध्यः इतरभ्रमा
नुभवपानादित्याशंक्याह नपूर्वेति प्रमितिरनुभव शब्दार्थः प्रमाणसंस्कारस्यैव कल्पयितरेकविधुनत्वादपु
येऽत्र तत्त्वमित्यर्थः । द्विविधस्याध्यासस्योक्तन्यायेन सिद्धत्वमुत्तरभाष्यं व्याकुर्वन्तं किमत्रासंगत्वप्रतिपादकेन तन्त्रे
त्यादिनाग्रंथेनेत्याशंक्य तत्सर्वमाह तत्रात्मनीति सोपाधिकाध्यासस्य दर्पणस्फटिकोदाहरणद्वयेन सिद्धिर्निरुपाधि
कस्य रज्जुसर्पोदाहरणेनेति विभागः यथाकाशोदाहरणस्य वेदांतविहितत्वेऽपि रात्रार्थवत्त्वसाधनमुपपत्तं तस्यात्र
उपक्रमादित्याशंक्याह बोधांतरेति असंगित्वमात्मनः सिद्धेकत्वात्स्याध्यस्तत्वं न घनत्वसिद्धिः प्रमाणाभावात्तत्रासं
संगादित्यादिवाक्यं प्रमाणं असंगत्वसंभावनाहेतुः दृष्टांताभावात्रापि स्फटिकादेर्दृष्टांतस्यापि संगित्वादित्येवंविधे

बोधनिरासद्वाराधयाकाशोदाहरणेन श्रुतिसमर्पितासंगतायाः संभावनायां कर्तृत्वादेरध्यस्तत्वासिद्धिरपि सभिसंधिः
अनिर्वचनीयत्वपासंभेदयोग्यस्यापीत्यनुपशंकास्यात्तदर्थमाहागुणादिवेति रक्तस्फटिक इति प्रतिभासस्फटि
कस्यानुणिम्नसंभेदोभासनइत्येनत्तदासंगी चेति टीकयोच्यते सा च पवत्त्वं च धर्मवत्त्वं मात्रं तत्र यं टीकाशदृष्टांतेन
पिनासंगित्वसिद्धिः तस्य भेदनपाधनुषंगादित्याशंक्य नेकथमिति उपाधिपरामर्शं विना तत्रस्वतो न भेदादिः प्र
भनइत्याह तदाहेति भेदरूपकार्यसमाख्याइत्यस्यायमर्थः यथाकाशस्य कूपाकाशान्तभेदोत्पाद्यपरिमाणविरो
धोऽस्त्ययमत्रघटइत्यंतादिकूपदार्थनिष्ठसवकाशादिः कार्यं घटाकाशइत्यादिसंज्ञासाससमाख्या चेति किमेतानु
दाहरणान्यसंगत्वादिसाधयितुमीश्यते उत नेति विकल्प्याद्यं दूषयति तत्रेति स्फटिकरज्जुसर्पदृष्टांतेनाविक्रा
रित्वसिद्धिः दर्पणदृष्टांतेनैकत्वस्य घटाकाशदृष्टांतेनासंगित्वस्येति विभागः द्वितीयेतद्दृष्ट्यर्थप्रसक्तिरित्य

तत
१८

र्थः असंभावनानुच्छिन्नवर्तनोपयोगान्नवैयर्थ्यमित्याह नेत्याहेति असंभावनानिवर्तकत्वं तस्मात्तत्साधकत्वमेवास्ति
स्यादित्याशंक्याह प्रमाणमिति निरपेक्षाणमः प्रमाणशब्दार्थः सदेवमित्यतेनैव विषयत्वमुपपाद्यते तस्मात्वे तस्म
कृतस्य घटकतासंगतेरित्याशंक्याह स्यादिति ननु व्यवहारयोग्यत्वं व्यवहारयोग्यतया विषयत्वसिद्ध्या वध्यास
सिद्धिस्तत्सिद्धिश्चाध्यासादित्याह प्रसज्यव्यवहारयोग्यत्वमितीतरेतराश्रयत्वमुक्तं तदसंभविनिर्विकल्पचैतन्येऽज्ञान
ध्यासदर्शनादित्याशंक्याह ननु सविकल्पेतिपरिच्छिन्नस्य योध्यासस्तस्येत्यर्थः तर्ह्यहंकाराध्यासेन सविकल्प
चैतन्येहंकाराध्यासस्य तानिमित्ताशंकेतरेतराश्रयान्नैवमित्याह तत्रेति अव्यवहारयोग्यताध्यासयोरागन्तुकत्वा
नादित्वेनेत्युक्तमसंगतमित्याशंक्य प्रथमं टीकातो वहिःसमाधानमाह निर्विकल्पइति अपरिच्छिन्नेपि गगनादौ स राम
विकल्पकाध्यासंदर्शनादित्यर्थः संविकल्पकस्यैवाधिष्ठानत्वमित्यभिनिवेशश्चेत्तर्हि तदपि तत्संपादमित्य १८

हस्तज्ञानेति अज्ञानाध्यासेन सविकल्पकेहंकाराध्यासः अज्ञानाध्यासस्य चानादित्वान्नेतरेतराश्रयत्वं प्रकारां
तरेणेतरेतराश्रयनिरासमाह पूर्वेति आत्मनोधिष्ठानतोपदर्शनानन्तराध्यासभाष्यव्याख्यानं विहाय प्रतिकर्मव्यवस्था
सपादनस्य प्रसंगानपश्यामइत्याशंक्य सिद्धांतिमते प्रमातृत्वादिव्यवस्थासंभवाद्विकारित्वादिकमाश्रयणीयं त
थाध्यासानुपपत्तिरित्युत्तरग्रंथव्यावर्त्याशंकामाह नं त्वित्यादिना चमते किमात्मनः प्रमातृत्वमुताहंकारस्या
द्येपि विद्यमानं प्रति कर्तृत्वमात्रत्वमुतनित्यप्रमाश्रयत्वं नाद्यइत्याह अविकारीति बोधस्य स्वरूपत्वादपि न साध्यत
मित्याह वैतात्मेति प्रयोजकत्वाभावादपि न पारणम तथाहि किंदुःखपरिहारात्फलनसुखनो द्योतिदुःखस्वभा
वत्वादित्याह नित्यकलंकस्वभावेति द्वितीयं प्रत्याह आनंदस्येति हेतुसंबंधाभावादपि न परिमाणइत्याह संगस्येति
अविकारिपदसूचितं हेतुयन्नित्यप्रमाणेति प्रपितिः प्रमाणशब्दार्थः प्रमातृत्वाभावे कर्तृत्वाद्यसंभवात्तमा

नल

१८ नत्वमेवेत्यभिसाशंक्याकर्तृत्वाद्यसंभवोपीत्याह नवेति माभूत्कर्तृत्वादिकमित्याशंक्याहेतीति अहंकारस्याप्रमातृत्व
मितिविकल्प्यान्तरं निरस्यसहंकारस्येत्यपरिणामित्वे चात्मनः स्वरूपत्वेनान्यवत्साप्रमातृत्वमिति शंकते जडेति
प्रसंगोनद्रुषयति तदहेति विशेषाविशेषेपि संभवंधाभावान्नसर्वप्रकाशत्वमित्यपि वाच्यमित्याह सर्वगतत्वादिति
पूर्वपक्षमुपसंहरति तस्मादिति न कस्यापि समतेयमनारोपपत्तिरिति वैतण्डिकः प्रत्यवतिष्ठते वापरइति प्र
मातृत्वादिव्यवस्थानसंभवतीति किं सर्वगतात्मवादिनां चोद्यं उताणुपरिमाणात्मवादि। नामाहोदेहपरिमाण
त्मवादनामिति विकल्प्याद्यं दूषयति नतावदिति तत्रापि व्यवस्थानुपपत्तिसाम्यादित्यर्थः द्वैतिमते आत्मनः
सर्वगतत्वेपि विकारित्वात्सममवेतज्ञानेन प्रमातृत्वं संभवतीति शंकते कथमिति ज्ञानस्य क्रियात्वमु राम
गुणत्वं उपपद्यथापि क्रियावदात्मसमवायुतप्रदेशसमवायीति विकल्पाद्यं अनुवदति यदि नावदिति पक्ष १८

तरनिरसनेनोक्तेर्थेहेतुमाहतिरवयवइति। तनः किमित्यत्राहं तदेतिसर्वस्यात्मसंयुक्तत्वेहेतुमाह युगपदिति
क्रमेण सकलसंसर्गस्यात्मास्वप्पसंभवः तदर्थ युगपदिति सर्वस्याश्रयसंयुक्तत्वेपि ज्ञानं कृत्तिपपावभासि
किं न स्यादिति तत्राह प्रदीपादितिगुणदिशा दार्थः प्रदीपगतप्रकाशगुणस्येषु गतक्रियापात्स्वश्चाश्रयसंयुक्त
वस्तुप्रकाशनभेदनलक्षणातिशयहेतुत्वादितिहेत्वर्थः संबंधाविशेषेष्वदृष्टनियमइति शंकते दृष्टेनेति
अदृष्टव्यतिरिक्तं पुष्पलकारणेसत्यदृष्टाभावेन कार्याभावादर्शनान्नैतदित्याह न प्रदीपादिष्विति सप्रयुक्तं बोधक
त्वं वस्तुसामर्थ्यं शादार्थः इतोपि नादृष्टस्य नियामकत्वमित्याह सुखेति हर्षादिशादिशार्थः रागपुण्यल
क्षणादृष्टस्य सुखदुःखसाधनसम्बन्धकारादिति नियामकत्वे प्युपेक्षणीयज्ञानहेतुत्वं तस्यानुपपत्तेरित्यम
नियमइत्यर्थः यद्यञ्जनं कृतं त्रेनभास्यतइति नियमात्राति प्रसंग इति शंकते जनकइति तथापि कथमिति

तत्व०

१८० प्रसंगनिरासइत्याशंक्यसर्वस्याजनकत्वादित्याहनंसर्वमिति किं ज्ञानस्यजनकमात्रभासकत्वंस्वभावः उतविषय
जनकभासकत्वमिति विकल्प्याद्यमितिचेत्तस्यत्वपाद्दूषयति नंचक्षुरादिष्विति द्वितीयंदूषयति विषयस्येति अजनक
स्यापिविषयत्वदर्शनाज्जनकमेवभासयतीति नियमानुपपत्तिरित्याह प्रदीपादिष्विति ज्ञानस्यगुणत्वपक्षेजन
कभासकत्वनिराकरणक्रियापक्षेतिदिशाहक्रियान्तरपइति ज्ञानस्येदिषुविषयातिशयाधायकत्वात्सर्वस्यवानुवि
ष्टत्वात्सर्वग्रहणमित्याशंक्यव्यभिचारेणदूषयति इष्टदीति आत्मनः सर्वसंयोगानुपपत्तेर्नतद्वारेणतत्समवेतज्ञानस्य
सर्वभासकत्वमितिशंकते निरवयवत्वादिति अव्याप्यवृत्तिसंबंधस्यसंयोगत्वादात्मनश्चनिरवयत्वात्प्रेतत्संभव
इत्यर्थः नाहेणनमात्रंभायात्संयोगासंभवाविशेषादित्याह नाकिंचिदिति आत्मनः संयोगासंभवेपिज्ञानस्यस्व राम
संसृष्टविषयोधित्वमित्याशंक्याहकिंयागुणयोरितिसंसर्गाभावेपिबोधकत्वनिरस्यत्यसंसृष्टइतिअतिप्रस १८०

गादित्यर्थः ज्ञातस्यात्मैकदेशसमवायित्वात्रसकलभासकत्वमिति शंकते योतिनिरवयवात्मनि प्रदेशासंभवउक्त
इत्याशंक्योपाधिकृतप्रदेशमाह शरीरेति सक्रियैकदेशः संसर्गे सतोवा तत्राद्यंदूषयति तर्हीति प्रदेशस्यकल्पितत्वे
तत्समवेतज्ञानस्यापिकल्पितत्वादित्यस्यदृष्टरताधिकृत्यस्यादित्यर्थः एकदेशसमवायेपि दूषणांतरमाह नव्यवहि
तेतिप्रकाशस्याश्रयद्वाराविषयसंबोधोवक्तव्यः नवाश्रयस्यव्यवहितविषयसंसर्गइत्यर्थः प्रदीपस्याविषयासं
सर्गेपितत्प्रभायामथाभासकत्वं तथा ज्ञापीत्याशंक्य तत्रभायाद्रव्यत्वाभ्युपगमतथाघटतेनतथान्नज्ञानस्यद्रव्यत्वा
दित्याशयेनाहनवेति आश्रयेकदेशस्याविषयासंसर्गेपीतरप्रदेशस्यविषयेणसंबंधात्तत्रथमयुक्तमित्या
शंक्याहनचानाश्रयेति आश्रयात्मनोविषयासंबंधित्वेनितस्याज्ञानस्यविषयेतिशयाधायकत्वंस्यादितिशं
कतेनन्वभिचारेति दृष्टांतासंप्रतिपत्तोत्तरमाहनेतत्सारमिति छेद्यायाः सामर्थ्यंक्रियासामर्थ्यंदृष्टंवतक्रिया

तत्त्व०

१०० सामर्थ्यं चेति तथोक्तं इत्यादिक्रियापाकस्वान्तसंयुक्तेति शमाधायकत्वं दृष्टं तथा चाभिचारकर्मणोऽदृष्टपुरुषान्त
रावसंयुक्तस्य देवतात्मनोऽनर्थाधायकत्वं कल्प्यत इत्यर्थः अभिचारक्रियया समाराधितः परमेश्वरोऽन्यत्रान
र्थहेतुरित्याह ईश्वरेति अभिचारक्रियया चिकित्सयोऽन्याघ्नते सा वान्यत्रानर्थजननयतीत्याह हेत्वंतरस्येति चक्षुष
संनिकर्षयज्ञानस्येन्द्रियसंयुक्तेति शपथायकत्वा त्वातिप्रसंग इत्याशंक्याह न चात्मेति आत्मभासा साक्षात्संबं
धाभावेऽपि परंपरासंबंधमाश्रित्य विषयभावोपपादनेति प्रशान्तिरित्याह विषयसंयुक्तरतिसं चक्षुष्यसन्निकर्ष
स्य ज्ञानोत्पत्तेरूर्ध्वं सत्वकल्पकाभावादुत्तरस्य च ज्ञानस्य विषयसंबंधाभावान्न तत्साधकत्वमित्याह पूर्वेति स
र्गितात्मवादे विषयप्रकाशव्यवस्थामभिधाय संमातारप्यव्यवस्थामाहैवमिति आत्मनोऽनुयेनत्समवतज्ञात राम
णुमात्रं मायांतदेहपरिमाणत्वे मामनो दूरवर्त्तिकस्तु सन्निकर्षाभावाद्व्यवहितविषयभानसंभव इत्यर्थः १००

तदुक्तमतमुपसंहरति तस्मादिति द्वैतिमते व्यवहारासंभवमंगीकरोति सत्यमिति अद्वैतिमतेपि व्यवहारासंभव उक्त
तयाशंक्य किं परमार्थतोऽसंभवः उत कल्पनयापीति विकल्प्याद्यमंगीकृत्य द्वितीयं दूषयत्यस्मत्पक्षे इति इदमंशांश
संभवाभिमतद्व्याशोऽपत्यत इति शंकानिरस्यतीदंमं सस्येति व्यापारशब्दस्य परिस्पंदपरिणामयोः साधारणत्वा
द्विवक्षितमर्थमाह व्यापार इति अंतःकरणस्य क्षणमात्रेण व्यवहितप्रदेशव्याप्त्याकारेण परिणामः कथमिति शंक
मामाह प्रकाशस्वभावमित्यादिना अंतःकरणं चक्षुरादिपर्यंतमविच्छिन्नदीर्घप्रभाकारेण परिणमत इति संबंधः तत्र
तमाह बलवत्सर इति आखंडलाधिष्ठितकाष्ठायां सहस्राश्रसपमात्रे तत्किरणानां मंदिरव्याप्तिदर्शनादित्यर्थः
तेजसोऽतिदूरगमनेप्यंतःकरणस्य क्रिमायातमित्यत आह प्रकाशकभावेति प्रकाशकभावेत्वे चात्मनः परिण
मोन दृष्ट इति त्राह सावयवरति कदाचित्कविद्विषये तःकरणस्य परिणामि को हेतुरिति तत्राहादृष्टेति आत्मी

तत्व०१

१०१ कआदिशब्दार्थः प्रतिपादनफलमाह परिणामेति परिणामद्वारेण योग्यमवस्थाविशेषः सकर्तृकर्मसंबंध इति सं
धः अवस्थाविशेषमावधानीस्यक्तं तत्राकाशावस्थाविशेष इति शंकायां वा परिणमे तितत्रैव मित्यादिटीकायाम
यमर्थः तत्रास्मत्स्वस्यविषयेसत्येवं भूतस्य चैतन्यैकरस्यासहंकर्तुरकार्यौध्यासमुपगतस्य विशेषः सत्वप्रधान
तः करणपरिणामव्यापारविशेषस्य प्रयोजनमाह सकर्मकत्वादिति हर्षादिविशेषदर्शयति कर्मकारकेति कर्मप्र
रकाभिमुखत्वे हेतुमाह संकर्मकत्वादि आश्रयगतातिशयाधाने हेतुमाह स्वाश्रयेति स्वाश्रयगतस्वोत्कहेतुत्वादि
र्थः गर्भिकयाया: कर्तरिगमंप्राप्तातिशयजनकत्वं दृष्टं तद्बुतज्ञानस्यापि क्रियात्वात्स्वाश्रयएवातिशयजनकत्व
मित्याशंक्याह स्वेपि प्राप्नोति क्रियाहितस्य कर्तृसमवेतत्वात्मसंबंधस्य यथा गामवपंतथाहानस्यापि सक
र्मकत्वात्तदाहितः संबंधोऽस्ता तद्विशेषतालक्षण इति आत्मनो विषयविशेषसंबंधाभावान्ननभानमिति शं

राम ०२

+ स्यात:करणव्यक्तनपातदाकारत्वेप्यस्वछविषयानभियक्तनपातदाकारयत्ताभावात्क पंघटा +६ शोध

नेस्यादंतःकरणस्येति आत्मनोपि परिणामद्वारा तत्संबंध इत्याहं तदाहेति अंतःकरणस्य विशेषेण संबंधो य
स्मात्तस्माद्विषविशेषसंबद्धमंतःकरणं वैतन्यस्यावच्छेदकं स्वगतविषयविशेषसंबंधचैतन्यआपादयतीति टीका
र्थः आत्मनोविषयसंबंधसंभवो ~~ऽस्ति परिणामेनेत्याशंक्याह सर्वत्रेति~~ नैमित्यकत्वात्क पंयवहारहेतुत्वं तत्राह सर्व
चेति अविद्यवा सर्वगतत्वेन स्वत एव विषयसंबंधसंभवात्किं परिणामेनेत्याशंक्याह सर्वत्रेति सर्वत्र विद्यमानम
पिं विद्यावृतत्वयानभिव्यक्तस्वभावमपि चैतन्यस्यांतेन तेनाकारेण व्यज्यत इत्यन्वय येणाकारेणेति वीक्षायामा
हांतःकरणमितिपरिणामोवस्थाविशेषशब्दार्थः इत्थंभावे तृतीया तदाकामिति घटमात्राकारमित्यर्थः चैतन्या
दि साधकत्वमितिशंकते ननु प्रमातृरूपेति विषयावच्छेदेति विषयेणावच्छेदस्तद्व्यक्तेनेत्यर्थः अंतःक
रणवदविषयस्यापि तत्संबंधस्य चैतन्यकं जकत्वाविरोध इत्याह तदोहेति कर्मकारकमित्यादि टीकाया

MEMORIA

१०२ एवोऽर्थः कर्मकारकमपरोक्षतामभिव्यनक्तीत्यन्वयः विषयेऽपरोक्षतास्त्वनावेति यत्किः सैव कुत इत्यत्राह चैत
न्येति विषयस्यैचैतन्याविवर्तत्वात् तत्रापि तदस्तीत्यर्थः व्यंजकत्वे हेतुमाह स्वव्यापारेति स्वव्यापाराविष्टत्वस्यांगं तु
कत्वे हेतुमाह प्रधानक्रियोक्तिवृत्तिः प्रधानक्रियाशब्दार्थः स्वव्यापाराविष्टमित्यत्र कर्मकारकस्य चैतन्यव्यंजक
त्वमुक्तं तदसंभाव्यं प्रकाशत्वाभावात् व्यापारस्त्वकीदृश इति न ज्ञायत इत्याशंक्याह स्वव्यापाराविष्टमित्यापवत
द्रुतजाड्याभिभवलक्षणचैतन्याभिव्यंजकत्वरूपयोग्यत्वरूपेण ततो योक्तं अतः करणस्याविद्यंजकत्वस्याभवद्वि
षयस्य तत्कथं स्यात्तत्राहांतःकरणमितिर्यथा प्रदीपः स्वस्मिन्नंधकारसंसर्गविरोधी संसृजि निविषयेऽपि
यकारसंसर्गः न द्व्यंजकभेदाद्व्यंग्यापि भेद इति न परस्परसंसर्ग इत्यर्थः प्रमातृरूपस्यावभासो येन चैतन्येन तत्प्रमा राम
तृरूपावभासं जेन संसर्गः अथ वा प्रमातृतयः प्रसाशंकारः सचासावबभासश्चेति प्रमातृरूपावभासइत्य १०२

र्थः संसर्गाभावे को दोष इति तत्राह संसर्ग इति तत्र हेतुमाह अनुभवेति व्यंग्यत्वेनान्यभेदादित्यर्थः मयेदमवग
तमिति संबंधावबोधः संबंधावगमशब्दार्थः पदार्थयोरिति प्रमातृप्रमेययोरित्यर्थः अनुभवभेदोऽस्त्वित्यस्या
ह तत्राहेति प्रधानक्रियया हितोपः प्रमातृप्रविष्ठाविशेषः तेन हेतुना वच्छिन्नो तिव्यक्त्याया अपरोक्षता तयाऽस्य
प्राप्तिमिति विग्रहः विषयविशेषसंबंधोऽवस्थाविशेषशब्दार्थः विद्यंजकत्वयोग्यताऽऽकरूपाभिसत्त्वे समानरूपत्वा
निर्दिश्यतरमिति शंका स्यात्तदर्थनामाहैकमिति अवच्छेदकभेदेनानुभवभेदन उच्यत इत्याशंक्याह परिणामस्येति
व्यंजकभेदे व्यंग्यभेदो भवेत् न च तथात्र एकस्य परिणामात्त्वापानतानाभिव्यक्तिरिति वादयति नन्वभयत्रे
विशेषाभावे सिद्ध इत्याह नेत्याहेति परिणामविशेषो वस्थाविशेषशब्दार्थः प्रमातृस्वरूपजिज्ञासायामुपाधिज
नितो विशेषः फलमिति फलस्वरूपं कथ्यत इति संगतिरित्यत्राह प्रमातेति टीकापेक्षितं हेतुमाहं कर्तृहीति

त्रमात्रफलसांकर्यापातात्र चैतन्यस्यैकतयाभिव्यक्तिरिति शंकते ननु चैतन्यस्येति कर्तृफलयोर्भेदस्य क्वोक्तत्र
सिद्धत्वात् तदसिद्धमुत्थं कर्तुः फलत्वमित्यर्थः उपाधिभेदादसांकर्यमित्याह तत्राहेति उपाधिमेव भेददर्शयन्नंतः
करणेति विषयस्थस्यासावपरोक्षैकरसश्चेति तथोक्तः आत्मेति शेषः बोधैकरसस्यात्मनो जन्यत्वात् कथं फल
त्वमिति शंकायां विषयानुभवसंस्कारादिरूपं वृत्तिसंसृष्टविषयाभिव्यक्ते चैतन्यस्य विषयानुभवत्वं ततश्च फल
त्वव्यपदेशउचित इत्यर्थः नन्वेवसंतिक्रियाफलयोः समानाश्रयविषयत्वप्रसिद्धेः विरोधः स्यादिति शंकते
ननु क्रियेति क्रियायां अंतःकरणपरिणामत्वात् समवायित्वं फलस्य तु चैतन्यप्रतिबिंबत्वाद्धि बंधनात् समवायि
त्वमिति भिन्नाश्रयत्वं तथा तयोर्भिन्नविषयत्वं च क्रियाया घटविषयत्वं चैतन्यस्यांतःकरणप्रतिबिंबतया तत्ता
धृतत्वं न च वृत्तिसंसृष्टविषयस्थस्य चैतन्यं तद्विषयमिति शंक्यं विज्ञापा यावृत्तिस्तद्विषयात्वादित्यर्थः भिन्ना

श्रयत्वभिन्नविषयत्व असिद्धमित्याह ऐसाहेति समानाश्रयविषयत्वप्रसिद्धिविरोधाशंकायां समानविषयत्व
मेव समाधीयते तत्कस्यादित्याशंक्याह विषय इति आश्रयविषयाभेदस्योक्तत्वात् कथं फलस्य क्रियासमाना
श्रयविषयत्वं तत्राह तदातःकरणेति परिणामैक्याध्यासादात्मनः क्रियाश्रयत्वं अंतःकरणस्य चात्मैक्यारोपाद
नुभवाश्रयत्वं वृत्तिसमानाश्रयत्वमतः करणवृत्तिसाधक चैतन्यस्य प्रसिद्धघटसाधकत्वात्तयोरेक
विषयत्वं चेत्यर्थः कर्मकारकाभिव्यक्त चैतन्यस्य तत्साधकत्वे सांख्यवचनविरोधः स्यादिति वादयति ननु तत्सि
द्धमिति विरोधमिति रासंप्रकारमारभ्य मति वृत्तिद्वारा बुधवत्तेष्यति विवितो भवतिप श्चात् बुध्येक्याध्यास
मात्र आत्मावृत्तिसंसृष्टविषयचैतन्याभेदेनाभिव्यक्तोर्थवेतयत इरास विरोधः आत्मनोभिव्यक्तस्याप्युपा
मेविघायातिवृत्तत्वात्संसर्गोच्छेदः स्यात् विशेषमात्रतावत्स्यात् असतोनभिव्यक्तौ विषयाभिव्यक्ति

तत्व॰
१०४ नस्याद्विषयाकाशस्याहोत्कमिति सर्वगतस्यापि घावच्छिन्नप्रकाशस्यात्मनोऽन्तःकरणपरिणामोपाध्यभिव्यक्त्यपेक्षणी
यमात्वत्वभिमतं नयः न चाविद्यानिवृत्तसंसारोच्छेद इति वाच्यं पूर्णाकारपरिणामस्य निवर्तकत्वाच्च दाकारपरि
णामस्य परिच्छिन्नत्वान्निवर्तकत्वं तत्रैवाभिव्यक्तत्वात्तन्मात्रत्वं वेत्याशयेनाह परिच्छिन्नेति यात्मनः स्वप्र
काशत्वात्कथमागन्तुकाभिव्यक्तिरिति शंकते नन्विति विषयस्य वैजस्य वरापास्याभिव्यक्तत्वादभिव्यक्ति
पुच्छेत्साह वारणेति अभिमतशब्देन प्रतिबंधोपि वस्यात्विषयावच्छिन्नात्मा ज्ञानानि वर्त्तिर्वा परिमाणल
क्षणोपाधौ प्रमाणं प्रच्छति नन्वित्यत्रेति श्रुतिः प्रमाणमित्याह श्रुतिमिति न तत्र कज्जादि धार्मिकं मनउक्तं न च ज्ञा
नपरिणामवद्दतः करणमिति तत्राह धीशब्देति ज्ञानपरिणामवद्यन्मनः तद्धि ज्ञानबुद्धिरित्युच्यत इत्यन्वयः रामः
धियि मनसो रेभ्रतात्मपरिमाणवतो बुद्धेः सिद्धे सर्थः विषय यथावस्थापासिद्धत्वान्न वेत्यादिग्रन्थवैयर्थ्यम १०४

नाशंक्योपसंहारतया व्याचष्टे तदेवमिति उपाधितोयवस्थाभावेपि तद्वत्तान्याय चोदितं सर्वमस्यमासेनेति तस्यारि
रतीयान्वयः यस्यकारकस्य प्रधानक्रियासाधनत्वं तत्रिष्ठरा वानुभवइति कथमुक्त सत्वं विषयानामपि वित्संनिधाने
विघंजकत्वाविशेषात्त त्राह परिणामेति परिणामेन संसृष्टो यः कस्मंकारकलक्षणउपाधिः तत्रैव वैतन्याभिव्यक्ति
नियमान्नातिप्रसंग इति भावः तत्रेत्यादेरयमर्थः स्वप्रकाशस्य न तवच्छिन्नस्यात्मन एकविषयमानेसकलविषय
मानस्यान्न च तन्न द्विषयव्यक्त्यैतन्यस्य न तत्साधकत्वांगीकृतेनीयं प्रसंग इति शंक्यपरिणामविशिष्टविषयस्य
व्यंजकत्वेगौरवाद्विषमानस्यतव्यंजकत्वमिति वाच्यं तदावाति प्रसक्तिरिति बोधार्थः कत्रादिकारकाणि संभवज्ञा
नंसाधयंजीयविवादं तयाच कामरक्तोतरयेन कर्मकारकेण संहतसाधनं तेन ज्ञानेन संसृष्टव्यक्तोनुनवेनतत
सिद्धिः वगौरवचोद्यं प्रामाण्णि केथे गौरवस्यादोषत्वादिति समाधानग्रंथार्थः प्रकारान्तरेणानियमता शंकतेनन

कर्मैतिरदमुक्तं भवतिपरगतसोक्षस्य सर्वसाधारणत्वसत्त्वमक्तं चेतन्यास्यापि सकलजनसाधारणत्वान्नियम इति सा
धारण्य। नासिद्धमित्याह नेत्याहेति येन प्रमात्रा सह प्रधानक्रियायाः साधनकर्मकार्यं तस्यैवापरोक्ष्यमिति कथं नियम
प्रदीपस्य व्यक्त्यतिरिक्तानामपि तदुपनिकार्यदर्शनादित्याहैतद्धिति तन्मात्रभेदेनाभिव्यक्तस्य विषयगतचैत
न्यस्य तत्साधककृत्वांगीकारात्सकलप्रमात्रभेदेनाविनाभियत्वस्फुरत्वान्नसर्वेषां भावप्रसंगइत्यर्थः उक्तां व्यवस्थामापेक्ष्यस
माधानपरः सरंस्पष्टी कर्तुमाक्षेपमवतारयति नन्विति सर्वगतनित्यप्रकाशात्मनः शुद्धस्वप्रकाशज्ञानसामर्थ्ये
पि नित्यप्रकाशनानुपकंभात् पाधिस्वीकार्यश्चेत्तत्रोपाधेः कुत्रोपयोगइति विवेचनीयं किं विषयप्रकाशने उत तदुप
रागइति नाद्यं प्रतिक्षिप्यति न चेति द्वितीयमनुवचनदति विषयेति विषयसंबंधवदुपाधिसंबंधोप्यसमर्थ राम्
संबंधेरा विषयसंबंधोपि स्यादित्याह तन्कारणेपीति सर्वासाम्युपाधिश्चेति वदुपाधिनेनेत्यर्थः उपाधेरति १०८

रूपणात्मनः स्वसंसृष्टसकलभासकत्वापादनमाकस्मिदं सहमानः सिद्धान्तीकसापत्तिष्टते स्यादेतदिति किं जी
वस्य सकलभासकत्वप्रसंजपासिद्धत ब्रह्मणइति विकल्प्याद्यं दूषयति अंतःकरणेति अवच्छिन्नः प्रातिस्विकस्थानीयइ
तिवमतद्वयमनुसरत्स्योक्तमिनेद्दूष्यं द्वितीयेष्टिष्टापत्तिरित्याह अस्मन्निति प्रत्यक्ब्रह्मणोरभेदात्तद्ब्रह्मगतसार्वज्ञ्यं जीवे,
स्यान्न जीवगतात्मज्ञत्वं च ब्रह्मणीसाशंक्योपाधिभेदाद्व्यवस्थेत्याह नवेति परिच्छिन्नस्यापि जीवस्य पुगतपरसकल
संसर्गवत्कृतिसंसर्गस्याथ संभवात्कस्य सरापेभानं न स्यादित्याह नेतसारमिति परिच्छिन्नस्यापि जीवस्य वृत्तिद्वारा।
विषयचैतन्यासंबंधात्तद्भासकत्वं पुक्तमिति शंकते नन्विति परस्पर्यान्वयपादित्सत्र वृत्तिद्वारेत्यनुषंगः अतिप्रस
गेनोत्तरमाह नैतद्युक्तमिति एकोपाधिसंसर्गाद्विषयजीवचैतन्ययोरभेदेनाभिव्यक्त्यभ्युपगमे सर्वज्ञत्वादिकं ब्र
ह्मणो जीवस्य चैकान्तःकरणसंसर्गदभेदाभिव्यक्तिरिति सर्वज्ञत्वादिकमपि जीवस्य प्रवीप्यादित्यर्थः तुच्छावच्छिन्नो जीव

१०८ इति नोपेपनेभिन्नत्वविद्यावच्छिन्नः सर्वगतश्चेनितनश्चविषयं संसर्गितज्ञानघटनइत्याथेपि नार्हं सर्वससक्तिन्तास्सर्वजीव
पङ्क्षेदित्याशंक्याह सर्वगागनममीति स्वपमपीयस्याय मर्थः चैतन्यं स्वरूपेणापि न प्रथते अन्यं न प्रकाशयतीति किमुव
क्तव्यं अप्रकाशमानं तेषिनपनवज्ञासक्तमित्याशंक्यं अत्यवपानेनवकाशकत्वान्नैव मित्याह नं चेति अविद्यासर्वं यतो वपरि
च्छिन्नानामानाभावातेनन्दिनीयः परिच्छिन्नस्य सर्वगतचैतन्यतिरोधायकत्वासंभवादित्याशंक्याह अंगुलिमात्रेणेति परि
च्छिन्नेनपीसन्नापि शब्दादज्ञानस्यापभिच्छेदस्य अयतिमापांनुपरुन्ति विंद्यादित्यादिमासक्तकमन्तनोति पादानतयासंसर्ग
नयतिपनेरित्यर्थः तदविद्यावन्नत्वात्किंचिदपि जानीयात्तप्रज्ञानेनासर्वंजानीयादित्याशंक्याह नत्रांतःकरणेति अ
हंकारादि पादिसह कृतमंतःकरणं यदाकारेण परिणमते तेन संसर्गात्तद्विषयावच्छिन्नाविद्यानावरणाभिभवेन स्यात्रकाशो रम
नान्यस्येत्यनेनमित्यर्थः कार्यस्य कारणाभिभावकत्वादर्शनादन्तःकरणस्य तत्त्वाभिज्ञाभावकत्वमयुक्तमित्याह तदपि १०८

MEMORIA

न युक्तमिति अंतःकरणावच्छिन्नत्वे विद्यावच्छिन्नत्वे वप्रमानत्वादियवस्थाघटनइत्याह बोध्यत इति नन्न प्रथममविद्यावच्छि
न्नत्वमादाय व्यवस्थामुपपादयन्नित्यादिना संयोगमावेप्यप्रकाशकत्वं कुतःस्यादित्याशंक्याह प्रकाशस्य चेति असंगत्वे
पि ब्रह्मणो यथा सकलभासकत्वं तद्वज्जीवस्यापि स्यादित्याशंक्य वैषम्योपणेत्तरयति अस्मत्त्विनितदभिदात्तजीवस्यापि तथा
मित्याशंक्याह न जीव इति चिन्मात्रस्य तदभेदेपि परिच्छिन्नतानशक्तेर्जीवस्यानोपादानत्वं ततः सकलभासकत्वानुपपत्ति
रित्यर्थः तदेवं स्वताविषयसंबंधाभावात्तत्सिध्यर्थमुपाधिराश्रयणीय इत्युक्तं नत्रोपाधिसंसर्गवद्विपप्रतं सर्पेपि स्या
त अन्यथोपाधिसंसर्गस्याप्यनुपपत्तिरिति शंकते ननु पंगुनीरिनि सर्वगतत्वेपि कस्यचिन्नेनचित्संअसर्गः क्रमविदसं
सर्गस्त्वभयवापि क्व नात्र विरोध इत्याशोषत इति सर्वगताजातिरितिमतमाश्रित्य दृष्टांतमाह यथेति व्यक्ति सर्वगतजा
तिरपक्षे दृष्टांतमाह यथात्र दीपेति स्वरूपेणासमर्थस्याप्युपाधिसंबंधात्सामर्थ्ये दृष्टांतमाह यथा चेति केचलेनात्रक्ष

तत्व०

१०

स्याअविषयाः परिणताहंकारसमानत्वेनात्मनाप्रकाश्यंतइत्यन्वयः सर्वगतोजीवइत्यादावप्रतिकर्मव्यवस्थास्थापिता
संप्रतितस्यपरिच्छिन्नत्वेपिव्यवस्थाघटत्विप्तुशंक्यतइत्याहाथवेति सोपाधिकत्वादिति अंतःकरणोपाधिकत्वादित्यर्थः
अहंकारावच्छिन्नचैतन्यस्यविषयचैतन्यासंबंधाद्विषयभानासंभवइतियदुक्तं तद्दूषयतिजीवेतिजीवावच्छेदेनिमि
त्तंपदन्तःकरणंतस्यपरिणामसंसर्गेणकृताभिव्यक्तिर्यस्य तत्तथोक्तं विषयप्रमातृचैतन्ययोरेकांतःकरणपरिणाम
संबंधाद्भेदेनस्फुरणंसोविषयप्रथोपपद्यतइत्यर्थः प्रसंगब्रह्मणोरथेकांतःकरणसंबंधात्ब्रह्मणोपिप्रत्यक्षेनस्फुर
णंस्यादितिपदवादितत्रकिं ब्रह्माकारपरिणतांतःकरणमात्रसंसर्गादिति विविक्तत्याद्यं दूषयति ब्रह्मेति द्वितीयं दूषयति
नचेति अंतःकरणससर्गेणव्यक्तिवयव्रब्रह्मव्यक्तिरपिकिंनस्यादित्याशंक्यदृष्टांतासमस्योत्तरमाहतीवाकारे राम
तत्रविनिगमनमाहान्यथेतिजीवाकाराहंवृत्त्यभावेजीवस्यभावनादर्शनादित्यर्थः बुध्यवच्छिन्नोजीवइतिमतेप्रमातृ १०७

त्वव्यवस्थोपपत्तेरुपसंहरसतइति जीवस्यसर्वगतत्वेविषययोपरागार्थमुपाधिरेवव्यवद्दृक्तं संप्रत्यावरणाभि
वार्थमितिमतांतरमुपन्यस्यत्यर्थवेति विषयाकारेणपरिणतांतःकरणमंतःकरणशब्दार्थः विषयस्यविवृतावरण
मावरणशब्दार्थः कार्यस्यकारणाभिभावकत्वेनेति यदुक्तं तत्राह द्वैषमितिवेत्स्योदुन अभिशब्दार्थः प्रतिकर्म
व्यवस्थामुपसंहरतीति सिद्धेति सर्वगतत्वेविषयोपरागार्थत्वेनावरणतिरोधायकत्वेन वोपाधिउपयोगः परिच्छि
न्नेत्वेविसर्गार्थमिस्कपाध्यपेक्षापाव्यवस्थायुक्तेत्यर्थः प्रइति शब्देनाद्वैतिमतनिरवद्यतोच्यतेविषयाभिव्यक्तेर्व
तन्येतत्रनीतिमिहितत्वाद्विषयसंविदोषाभेदानभिधानेनान्त्कथमपराधात्रश्चोपेतेननुत्वनीलादीत्यादिना
तस्मादसंगतेयंदीकेत्याशंक्यतात्पर्यमाहविषयस्येतिविषयस्यचैतन्यविवर्तत्वेनतद्येपेक्ष्यात्मनोन्यस्याभु
पपमात्रासिध्यंतइत्याशंक्याहाहमवभासेति अहम्मसवर्गोसोयस्यसतथोक्तंतेनाभिन्नमित्यर्थः प्रमातृविष

तत्व

१०८ य चैतन्ययोरभेदोनाभिव्यक्तेनुपपादनादस्तिवोघावसरइत्यर्थः अनुवृत्तव्यावृत्तभावेनविमयसंविदोभेदेपिविषयस्यभे
दाभ्युपगमादपसिद्धांतप्रसंगोदुर्वारः ततोमैवमित्यादिग्रंथासामजस्यमांशेक्यश्रियक्विवित्साम्येनापसिद्धांतं ब्रवीषु
तसर्वसामोनेतिविकल्प्याद्यं दूषयतियक्विविदितिसर्वासाम्यत्वंसिध्यमित्साहाणिनेनिसिद्धांतभेदमेवाहक्षणिकादितिवा
धितस्यापितत्वंतन्मतेयस्तीतिविशिनष्टिवाधिनामितिविषयाणांसवेदनप्रतियोगिकप्रामाणीकभेदाभावेपिआरोपितभे
दोररीकरणान्नमीमांसकमतप्रसंगोपीत्यर्थः गोगौरित्येकरूपताप्रतिभासेविगोभेदस्तयाश्रीयतेनतद्वत्रापीतिशंकते
स्तितिरद्मुक्तंभवंतिखंडमुंडादिभेदस्याध्यक्षसिद्धत्वात्गोगौरित्यनुवृत्तंप्रत्ययंस्ययथासामान्यविषयत्वंतथासंविद्य
प्यनुवृत्तप्रत्ययस्यसामान्यविषयत्वंभेदप्रतीतेश्चव्यक्तिविषयत्वंतदावनंसंविदेक्यमितिभेदावभासेप्यपरोक्षतः नभि रास
द्यतइतिकथमुक्तंभेदावभासस्यव्यक्तिभेदविषयत्वात्प्रत्यभिज्ञानस्यैवसामान्यविषयत्वादिति तत्राह स्वरूपेति १०८

दृष्टांतेव्यक्तिभेदस्यप्रामाणिकत्वात्प्रत्यभिज्ञायाःसामान्यविषयत्वंघटतेप्रकृतेतुसंवित्स्वेदस्याप्रामाणिकत्वात्प्रत्यभिज्ञायाः
स्वरूपविषयमित्यर्थः ननुनेकसंवित्सांतसंविदितिभेदःप्रतीयतेतत्राहपरोपाधीति उपाधिभेदमंतरेणाविभाव्यमाने
भेदत्वान्नसंविदांस्वतोभेदःकिंतूपाधितोगगनभेदवदनतोनभेदप्रत्ययस्यबाधकत्वमित्यर्थः व्यक्तानुवृत्तंविषयाइव
व्यावृत्ताःतथाप्यभिन्नाइतिद्वयोर्ययनेतद्वत्संवेद्ययोरभेदइतिशंकतेनन्वितितत्रापिवास्तवमैक्यंनांगीक्रियतेन्वयानुवृ
त्तवमैक्यमिष्यतइतिवैषम्यमितिइतिवैषम्यमित्यभिसंधायाहतत्राहेति एकेनप्रामाणेनसाधितेर्थेप्रमाणांतरोपन्या
सेकिंचेत्कल्पितुक्तानचपूर्वप्रमाणोपन्यासंपश्यामइत्याशंक्याहानुवृत्तस्येतिसंवित्संवेद्ययोरनुवृत्तव्यावृत्तभेदेविधुर
तावेसत्रदृष्टांतमाह आकाशेति अनुवृत्तंनत्वंततोव्यावृत्तोभेदवत् अनुवृत्तत्वाकाशावत्तनवनीतौव्यभिचारःतस्याः
पक्षानुत्पत्वादित्यर्थः ननुकाम्मिकासंविदित्यत्रनीलसंविदोरभेदउक्तःतथावनीलसंविदोहमवभासस्यचभेद

तत्व
१००
साधनसंगतमित्याशंक्याह नीमात्मिकेति तत्र हेतुमाह युगपदिति न च संविच्छेदेन नीलविचक्षणं नीलादन्यदस्त्युच्यतां
संविन्नग्रहणे नीलमपि वाच्यं संविध्यतिरेकेन नीलाभावेन संवित्त्वानुपपत्तेर्नीलसत्वेषव्येति येनानार्थत्वात् संविद्ग्रहणे सर्वः
प्रत्यगवभासप्रसक्तत्र प्रतीचोऽवभास इति विग्रहं संक्रास्यात्तन्न च सोपपद्यते अवभासव्यतिरिक्त प्रतीचोदभ्युपगमादिति त
त्राहं प्रत्यगिति अहं नीलं पश्यामीति ज्ञानमपरोक्षमिति प्रसिद्धं तत्र न संविदो ग्राह्यत्वे विषयविषयि संविदोस्तुल्यकालत्वं संस्था
तत्र चं तद्युज्यते तस्माद्येन नीलेन संविदो भेद उच्यते तेन तस्मान्नीलादहमुल्लेखस्याप्यतत्तैणांक्षिपतेन योग्राह्यग्राहकतानावानु
भवसिद्धेति द्वितीन तद्भेदस्य प्रत्यक्षं न चाल्पविज्ञानस्य घटादेश्च भेदः न दांगीकृतः इति न साधनं प्रस्तुतानानुमारिचेतिन
न्नमभिनत्वं आलयविज्ञानस्य परैरात्मत्वेनाभ्युपगतस्य विषयसंविदद्वैतवादिभिरेभ्यंगीकृतेनीलादहमुल्लेखभि राम
न्न इत्यनुभवात्कथं तद्भेदस्याप्रत्यक्षत्वं तत्राप्यहं नीलमिति नीलात्मकसंविदरस्तादेरेवार्थः अहंकारस्य चैतन्य १०० -
१००

व्यतिरेकेऽपि वेत्तव्यमाह मितिभावत्रीलाह धियोरैक्यमित्याशंक्यापामाह पराग्भावत्त्वे इति नित्यानुमेतयत्व्यावृत्त्यर्थमपरोक्षे
ति प्रत्यगवभास इति पदच्छेदः विकल्प इत्यस्य व्याख्या प्रत्यगवभास इति अन्यत्वे हेतुमाह स्वत्वपेति नकेवलमन्यतोप
मः किं तु तदनुभावो पीत्याह प्रतीयत इति नैतत्द्वयोरपीत्यत्रावि विषयविषयिमानोनिरूपितेन तदनुपपन्नं चौत्थेन तत्त्वभ्यु
पगमादित्याशंक्याह परमनेद्विषयविषयिभावो न संभवतीति चोदयतीत्याह त्रेति कुतः इति शब्दश्चिनानुपपत्तिदर्शयि
तुमिति किं संविदासंबंधः नीलभास्क न संबंधमिति विकल्पाद्यं दूषय अतिप्रसंगादित्यर्थः संविदो नीलाकारत्वाच्च
भासकत्वमिति शंकते भासंते वेदितिसंबंधमन्तरेण तदाकारत्वे सर्वाकारतया सर्वभासकत्वे किं न स्यादित्याह सर्वमिति
द्वितीयं निरस्यति विशेषति संयोगादिरूपसंबंधाः संवित्संवेद्ययोर्नाभेदादेनानारूपणाय यमनन्तरं तीत्यर्थः जन्यज
नकतासंबंधइति शंकते नीलस्येति किं जनकत्वमात्रं संबंधः आहोस्विद्विषयत इति ज्ञानकृतं नाद्यो तिप्रसंगादित्याह

तत्व०
२००

न्द्रियस्येति न द्वितीयो मूलकसंबंधाभावाद्विषयविषयिभावस्यानुपपत्तेर्विभयतयाजनकतायोगादित्यर्थः भेदपक्षेऽपि विष
यविषयित्वासंभवसाधनप्रकारमाह तस्मादिति नीलकविज्ञानयोर्यदि यमभेदसंबंधः सामान्यस्येसाहा साधारणेति न च तत्रहे
तुगवेषणाप्रवृत्तेः साह स्वभाविकेति स्वरूपमात्रे भिन्नापयोस्तौ स्वरूपमात्रनिष्ठौ न योः परस्परमसंसृष्टस्वरूपयोरिस स्तरा
कथं पुनरिति ग्रंथः पूर्वपक्षिणः उक्तासिद्धांतिनः नाद्यः पौनरुक्त्यापातादन्त्यः सिद्धांतिनामाद्याम्नाह कांतांगीकृते त्तदूष
णासंभवात्स्वभावानुसारित्वादेसत आह सिद्धांतीन्विति तयोर्यदि याद्याम्नाहबूतावभासः सत्वन्नतेवूयं स्यादिति टीकापा
ठना अहमिदं जानामीति ग्राह्यग्राहकतानुभवविरोधान्नाभेदप्रसक्ते अनुभवबाधासिद्धोहमिदं जानामीति आकारस्तान
नयासरूपगमादिति यदुक्तं नदनुपपन्नं युगपत्संन्निविनयानुपपत्तेः तस्मान्नाकारमेकं ज्ञानमेष्टव्यमित्यत्राह विज्ञानत्वा राम
दीन्विमिति ग्रदीहीन्गहणग्राह्यलक्षणमित्यर्थः ज्ञानान्वितयेसंबंधामोनुपपत्तेरन्यस्तक्रमयुक्तं संबंधावगमस्येवसि
२००

ध्येति साशंक्यतात्पर्यमाह क्रमेतित्रितयमित्यत्रान्योन्यसंसृष्टमिति शेषः तद्वासनेत्यादेः पूर्वग्रंथे शेषत्वसंबंधावगमाभा
वप्रतिपादनस्योभयत्राविशेषात्ततस्तैपौनरुक्त्यमित्यत आह विज्ञानवादीति पूर्वत्र संविदुद्दोपगमे योयं बंधापगमः प्रसि
ध्यः सनत्यादिस्फुटं अन्नाउतस्याप्रसिध्यिरूच्यत इतिनेकग्रंथमित्युक्तः तद्वासनेत्यत्र तच्छदेनानंतरप्रसक्तसंबंधावगमनि
र्देशः शंकास्यात्तन च सोपपद्यनेतस्यविज्ञानवादिनानुभ्युपगमादित्यत आहाहमिति अहमित्येवंरूपवाल्यना संहितमित्यर्थो
विषयविकल्पितमिति विषयरूपकल्पनाविशेषितमित्यर्थः तयोर्वासनातद्वासनेति विग्रहशंकास्यात्तन च सोपपद्ये
तिज्ञानान्यवासनानभ्युपगमात्तत्राहातस्त्वेति कर्मधारयसमासे उपपत्तिं नान्यइति संस्कारश्च पदस्यापि नोभावात्
र्विज्ञानमेवसंस्कार इत्युक्तं चोद्यग्रंथे इत्युक्तः प्रागुक्तेष्वन्यस्य सकृत्ज्ञानस्योत्तरज्ञानं प्रतिवासनात्वमिति शंक्यतततन
स्योत्तरज्ञानस्यांतताकारतास्यादित्यत आह संजानीयेति विजानीययोर्वास्यवासकताप्रसिध्येरित्यर्थः प्रकृतमाह

न्यल०
२०१

तत्रेति क्रियाविकल्पप्रसयात्रितयाकारमेकमुपसंघनइत्यन्वयः आकारोसत्तोहेतुमाह कारणेति किंपुनरिसत्र संबंधावभा
सस्यानुभवानारूढत्वाभिधानात्पूर्वग्रंथशेषशंका स्यात्तन चैवं संभवति उत्तरत्र तन्निरसनभावादित्यत आह हेति
तं शब्देनसंकल्पनात्मकतापरामृश्यते प्रक्रियाया अनुभवानारूढत्वमभिनयति नं हीति नं केकमेकैकारप्रसयादर्शनेन
युत आत्मकं ज्ञानमुदेतीत्याह किं त्विति कर्तावकर्मेषानुभावतश्चेति कर्तृकर्मानुभवास्त्रयो वा आकारोयस्य सतथोक्तः
पूर्वोक्तिमाह तस्मादितिअनुभवानारूढत्वक्रियेति प्रतिज्ञाय तत्र हेतुरूपन्यस्यते क्षणध्वंसिन इत्यादिना ग्रंथेनेति
वक्तुं न शक्यते तस्यानुभवानारूढत्वासाधकत्वात् न च पूर्वपक्षिणोयंग्रंथः क्रियानिमित्तसंबंधनिरासस्य क्षणिक
त्वस्य च प्रस्तुतानुपयोगित्वादित्याशंक्य पूर्वपक्षत्वेन व्याचष्टे संस्पृमिति अंगीकृतमंशमाह नानुभवमिति प्रति राम
भासानुपपत्तिः प्रतिभासमात्रमाक्षिपति नानाभेदमिति शंकते कथमिति तत्र वक्तव्यं किं स्थापिनोः प्रतिभासस्य

२०१

प्रतिभासकभावः उत क्षणिकयोरिति विकल्प्याद्यं प्रत्याह स्थापयित्वइतिक्रियाशब्देनातरबाह्येन्द्रियव्यापारोभिधीयते
स्थापित्वे विषयावभासः स्यादितिवदता काशंका स्थापित्वाभ्युपगमो निर्दिष्टः तत्र हेतुरुत्तरत्र वक्ष्यमाण इष्टव्यः द्वितीयं प्रत्या
ह क्षणिकस्येति क्रियानिमित्तो ह्यसाधारणसंबंधः क्रियाचेणिकपक्षेनुपपत्तेसर्थः संबंधिनः प्रतिभास इति सामान्य
व्याप्तिः क्रियानिमित्तः संबंध इति विशेषव्याप्तिः ततः क्रियानिमित्तसंबंधरूपव्यापकविशेषस्य क्षणिकत्वे संभवादभे
दसंबंध आस्थेयइति समुदायार्थः संविदं प्रति क्षणं भेदस्यानुभूयमानत्वात् क्षणिकमिति कथमुच्यते आनुमानि
कभेदसंभवादित्याशंक्य विकल्प्योत्तरत्वेन व्याख्यातुं विकल्पयति तत्रेति व्यापकविशेषभावस्य क्षणिकत्वापत्त्यनन्तं निरा
करणे व्यापकविशेषाभावो न सिध्यतीत्याशयेन क्षणिकत्वविकल्प इति इष्टव्यं क्षणिकत्वस्याप्रपक्षत्वादिविकल्पासंभवइ
त्याशंक्य प्रसक्तत्वं समर्थयते नन्विति नीलाकारज्ञानस्य नीलाभावव्यवच्छेदेन नदृश्यनास्तेनपीतादिव्यवच्छेदकत्ववदत्तेम

नमाकाकारज्ञानस्यावर्तमानस्याप्यावृत्तिगमत्वात्क्षणिकत्वस्य प्रत्यक्षत्वमित्यर्थः क्षणिकत्वस्य प्रत्यक्षतामुपपादयतानिराकार
णपरत्वेन टीकामवतारयति ननावदिति भेदस्य प्रत्यक्षत्वाभ्युपगमे त्वभ्यासादितिकृ प इत्याशंक्य विद्यमानस्यापि भेदस्य
ना ज्ञाभेदनदनुपलंभ इति शंका तेनान्वितेति भेदाप्रतिभासे वोदितेसर्वविवित्वरूपानवभासनाजगदांध्यप्रसंजनमनवसरप्र
हनमित्याशंक्याह वोभिप्राय इति किंभेदः सविद्यतिरिक्तो ज्ञानांतरगम्यः स्वतु तत्स्वरूपं तज्ज्ञानमेव तज्ज्ञानमितिकिंशब्दार्थः
आद्यमनुवदति यदि तावदिति ज्ञानांतरं हि भेदमात्रं ग्रहक्रावितु तद्धर्मादिविशेषतमिति विकल्प्याद्ये कल्पे संविद्भेदो न सिध्यतीत्या
हतदेतिततदात्तत्पार्न भेदग्रहः स्यादिति संबंधः द्वितीये दूषयति धर्मिप्रतियोगीति धर्मिप्रतियोगिप्रतिपत्तिमंतरेण
तद्विशेषितभेदो न प्रतिषत्तुं शक्यः न च धर्मिप्रतियोगिनोः प्रतीपत्तिः स्वप्रकाशत्वेन संविदंतरागोचरत्वादित्यर्थः राम
विपक्षे बाधकमाह विषयत्वदिति विमतं भेदसवेदनं कल्पितं तद्विषयत्वाद्योयद्विषयः सं तत्सित्कल्पितो यथा घटस्येत्यर्थः

धर्मादीनां संविदभिन्नत्वं तस्यास्तावविषयविषयिणोरभेदो गीकारादित्याह तदभिन्नत्वेति द्वितीयमनुवदत्यथेति संवि
द्वेदबोधयोरेकत्वाद्भेदानवबोधे बोधेन वा बोधाजवादांध्यापातइत्याह तत्राहेति सादृश्यांगीकारेण दूषणमुक्तानस्या
सिद्धिरुच्यते पिचेसनेनमंथेनतत्रतच्छेदेन प्रसक्तत संविरवरूपाभिधानात्तत्तद्विरुद्धत्वसादृश्यास्याप्रमाणिकत्वं वा
सिद्धमित्याशंक्याहापिचेति असिद्धिंपरिहरतिमित्रयोरिति तद्रूपप्रतीतेः इत्यत्र तच्छब्देन प्रसक्ततसादृश्याभिधान
शंकास्यात तथा वापसिद्धांतः तत्र ऐक्यप्रतिभासविरोधस्योक्तत्वात्तस्य तच्छब्देनाभिधानेपि सादृश्यस्याप्रामाणिकत्वं
त्रातेः सादृश्याद्यभावादित्याशंक्याभिप्रायं दर्शयति नन्वैक्येति ऐक्यप्रतिभासविरोधस्याभिधानात्तस्य तच्छब्देना
भिधानमित्यर्थः भ्रांतिमात्रस्य सादृश्यव्याप्त्याभावेपि तद्विशेषस्य व्याप्तिरस्तीत्याह हेतोरुक्तेति मित्रयोरैक्यभ्रमो भेदप्रति
भानमंतरेण न संभवति रोधानं च न सादृश्यं विनेति तत्सिद्धिरित्यर्थः इतरेतराश्रयत्वादि सत्रोपेक्षितं पूरयत्राहनेन

मिति व्यामोहापेक्षोक्तेन वैतराश्रयत्वस्याव्यामोहपक्षेपि साम्यमुक्तं स्यादेतदित्यत्र तदनुपपत्तेरैक्यप्रतिभासस्य स्वतःप्र
माण्यादित्याशंक्याह नत्वैवमिति ज्ञानैक्यप्रतिभासस्यापि स्वतस्त्वापातादित्यर्थः किं प्रयुक्तं तर्हि प्रामाण्यमिति पृच्छति
किं त्विति सादृश्यस्याविरुद्धत्वसमूलकत्वसिद्धौ वैक्यप्रतिभासस्य प्रामाण्यसिद्धेः तन्न निर्मूलत्वापाद्यत्तरैक्यस्य प्रामाणिकत्वं
मिर्मूलत्वादि वैक्यस्य प्रामाणिकत्वाय तमतीतराश्रयत्वमित्यर्थः नैतदित्यत्र प्रतीतेः प्रामाण्यमनपेक्षमित्युक्तं हेतावपेक्षा
सद्गुणादित्यादावस्य वित्तानां सामान्यतिरिक्तहेत्वापेक्षानिरस्यतदृत्साहैक्यमिति विज्ञानप्रयोजकप्रयोज्यत्वे संभवत्सभिनिरीक्षा
पेक्षायां गौरवं स्यादित्यर्थः न वज्ज्ञानैक्यप्रतिभासस्यापि स्वतस्त्वप्रसंगः शंक्यः ज्ञानाभेदग्राहि प्रामाण्यविरोधेन स्वतः
प्रामाण्यानुपपत्तेरित्यर्थः प्रतीतेः प्रामाण्यस्वारसिकं यस्मादनेनानपेक्ष्यमिति टीकायोजना सादृश्यकल्पनायामपि स्मृत राम
त्वसंभवान्नास्मन्मतेपीतरेतराश्रयत्वमित्याह नन्विति सादृश्यमिति स्वन एवेति ऐक्यप्रतिभासस्याव्यामोहत्वापेक्षाविनेत्यर्थे

२०३

सादृश्यकल्पनायाः स्वाभाविकत्वेऽप्युक्तवार्त्तिकस्मिन्नावेप्यैक्यप्रतिभानं तदपि सादृश्यनिमित्तं स्यादिति परिहारा
भिप्रायो गौरवदृष्टौ गावयदृष्टादावैक्यमन्तरेणापि सादृश्यसिद्धेर्नैतिभ्रान्तसंस्कारदृष्टमिति सांकेतेप्युत्तरे तियोगे गव
योरैक्यस्याप्रतीयमानत्वान्न तद्भ्रान्तित्वापेक्षं सादृश्यं अत्र वैक्यप्रतिभासान्तद्भ्रान्तिविना न सादृश्यमित्याशयेनाहान्तज्ञाने
ति अप्रामाण्यपूर्विकैसत्वकस्याप्रामाण्यमिति विचक्षायामाहैक्येति प्रत्यभिज्ञा प्रत्यक्षाविरोधात् सादृश्यसिद्धौ न तन्निमि
त्तं भेदाभानमित्युक्ते प्रत्यभिज्ञा संमतिमाशंक्य तेन नु केयमिति प्रत्यभिज्ञानिरूपणस्य प्रकृतसंगमित्याह यत्सामध्येति वि
पूर्वानुभवसंस्कारात्प्रत्यभिज्ञोत्पद्यते उताक्षसंयोगात् उत चोभाभ्यां नाद्यः संस्कारस्यानुभूतमात्रग्राहिकारणत्वे तद्देशादिवै
शिष्ट्यग्राहित्वायोगात् न द्वितीयः अक्षस्य वर्तमानमात्रग्राहित्वेन तद्देशादिवैशिष्ट्यग्राहित्वासंभवात् न तृतीयेपि निरपेक्षसाप
नीदृग्विपप्रत्यक्षत्वात्सम्प्रत्यभिज्ञापाभ्यनुभवसंस्मरणत्ववत्स्यात्तथातद्देशकालविशिष्टैक्यलक्षणविषयासंभवात्स्यरोक्ष्य

तत्व०

२०४ त्वेनापरोक्षत्वेन भ्रमज्ञानस्वरूपानिरूपणात्तस्मात्प्रत्यभिज्ञाप्रामाण्यमसंभवतीत्यर्थः तत्र कारणस्य तु निरूपत्वं नावदीमि
प्रभिसाह पूर्वेति पूर्वानुभवसंस्कारसहितेदानींतनप्रमितिकारणं प्रत्यभिज्ञासामग्रीत्यर्थः यत्तूक्तं प्रत्यभिज्ञायाः स्मृ
तित्वमन्यथा तत्त्व वस्यादिति तत्रेदमभिधीयते संस्कारमात्रजन्यत्वं स्मृतित्वव्यापकं तच्चावर्तमानं स्मृतित्वमप्यादा
य व्यावर्तनेनवानुभवस्यैतद्देशादिवैशिष्ट्यग्राहित्वं न स्यादिति शंक्यं संस्कारसंहकृतेन्द्रियस्य तत्ताग्राहित्वोपपत्तेरिति
द्रष्टव्य विषयासाभंव निरस्यति सेवस्येति तदेतद्देशकालोपलक्षितस्वरूपप्रत्यभिज्ञाविषय इत्यर्थः प्रत्यभिज्ञास्वरू
पमाह प्रत्यक्षेति उक्तप्रत्यभिज्ञान्यमनात्मन्यप्युपेत्यात्मनि तु पपत्रे स्यान तदहमिति सोऽहमिति प्रत्यभिज्ञाया अनुभव
सिद्धत्वात् कथं तदपलापः इति शंकते कथमिति सामग्र्या सेमवात्प्रत्यभिज्ञानुभवो भ्रम इत्याह विज्ञानस्य भावस्येत्या राम
दिना आत्मनः स्थायित्वे प्रत्यभिज्ञाकारणाना वन्न संभवतीति संबंधः संस्कारकरणामिति वदन्यच्च व्यः क्षिमागतु

२०४

कज्ञानसंस्कारकारणे उतत्स्वरूपज्ञानसंस्कार इति नाद्य इत्याह स्वयंप्रकाशस्येति स्वयंप्रकाशत्वमुपपादयति विज्ञाने
ति द्वितीयं प्रत्याह रूपस्येति प्रमितिकारणाभावं नाह स्वयंप्रकाशस्येति विदनान्तरेव च यस्य स्थायित्वमुक्तप्रत्यभिज्ञा
नासिध्यति आत्मनस्वस्वरूपज्ञानमेव प्रत्यभिज्ञा ततः स्थायित्वसिद्धिरित्याशंक्याह नवेति प्रत्यभिज्ञाविषयो
पिनुक्तमइत्याह सोऽहमिति किं ज्ञानव्यतिरिक्तो विषयाकार उपेयते उत न अथि आकारभेदे न विषयभेदात् ज्ञान
भेदः द्वितीये ज्ञानातिरिक्तपाविषयाकाराभावात्स्थायित्वविषयिणी प्रत्यभिज्ञेत्यर्थः प्रत्यभिज्ञानाकारणमुप
संहरति तस्मादिति विकल्पासहत्वात्रैतादृशा हात्रो व्यतइति किं विशिष्टप्रत्यभिज्ञा संभवः उतकेवल इति विक
ल्पाद्यस्तावदनुपपन्न इत्याह जः करणेति द्वितीयं निरस्यति निष्कलंकेति कथं तर्हि सस्य स्थायित्वमित्यत्राह
तस्येति अजो नित्यः शाश्वत इत्यादिरागमः शास्त्रशब्दार्थः अंतः करणस्याहं विनाशित्वात्तद्विशिष्टस्यापि व

नाशित्वमिति न प्रसमिताविषयत्वं तत्राह संसारेव स्थापामिति न च विशिष्टानयोर्येसिद्धांतविरोधः तदापी
तेः संसारव्यपदेशादिसत्र वेदांतहृदयवेदिना वादरायणमुनिनामुपपयस्य वस्थाखपिसूक्ष्मशरीरस्यस्थ
स्म रूपेणवनाविधानादित्यर्थः एवं प्रसमितापाविशिष्टविषयत्वमुपपाद्य तस्याः सामग्रीदर्शयति तत्रचै
सादिनाविशिष्टात्मविषयमिति पूर्वापरकालोपलक्षितरूपविषयमिति यावत् पूर्वानुभवसंस्कारसहिता
तःकरणस्य पूर्वतरकालोपलक्षितात्मप्रसमिताजनकत्वमुक्तं तत्रात्मनो विषयत्वादंतःकरणेस्य तद्विषय
प्रसमिताजनकत्वमनुपपत्तमित्याह नन्विति पूर्वे तत्र वक्तव्य किं मभिताविषयत्वा नाव च ज्ञानाविषयत्वउक्त
स्वप्रकाशत्वादिति तत्र भवस्तावदयुक्तरत्याह नेषइति विशिष्टविषयं प्रसमितानतत्रत्रोप्माविधमपिविष राम
त्वमुपपद्यत इति भावः अविषयस्यापीयत्रापि शाब्दिवृत्तिरूपाभिताविषयत्वमस्तीति सूचयति द्वितीयम्

स्थापयति ननु स्वयमिति किं निरूपाधिकस्याविषयत्वं ओपुत सोपाधिकस्योतविकल्पाद्यांगीकारेणाद्वितीयं दूष
यति नैव मिति स्वरूपेण प्रमाणांतराविषयत्वेपि विशिष्टस्य तद्विषयत्वं इष्टतमाह यथेति चोदनालक्षणो र्थोध
र्म इति तत्रागमैकसमधिगम्यतयाः सिद्धत्वेपि सुखादिनैर्लिंगेन फलेन सुखत्वविशिष्टाकारेणाद्दृष्टमनुमीयते यथात
द्वत्रापीत्यर्थः विधांतरेण विषयत्वमाक्षिपति नन्विति कर्तृत्वं क्रियोपसर्जनत्वं कर्मत्वं प्राधान्यं गुणप्रधानभा
वस्य भिन्नव्यक्तिनिष्ठत्वन्नैकस्मिन्संभवइत्यर्थः गुणप्रधानभावस्य भिन्नव्यक्तिनिष्ठत्वनियमोसिद्धइत्याह न
नु सर्वेतीद्रियाधितिरेक आदिशब्दार्थः अनुमानविषयत्वं नाम किं कर्मनयाजनकत्वउत तदाकारपदत्वमिति
विकल्पाद्येसिद्धिमाह तत्रेति भविष्यदादेरसत्वात्तत्ताननकतयाविषयत्वमित्यर्थः द्वितीयेक विरोधइत्याह आकारेति
आकारत्वप्रदत्वयमात्रेणेत्यर्थः प्रमसविषयस्य तत्कर्मभारकारकत्वादिरोधोदवोइत्याह प्रसेक्षेत्विति

तत्व॰ २०६

तस्मात्कर्तृकर्मविरोधान्नात्मनो विषयत्वमित्यर्थः एकस्मिन्नप्युपाधिभेदात्कर्मकर्तृभावो युक्त इत्याह व्यतइति
कालविशिष्टतयेति तदुपलक्षणमित्यर्थः उपाधिकल्पभेदनया विरोधनिराकरणद्वारं प्रत्यभिज्ञानं गी
कारामित्याशंक्याह सोहमिति वशब्दः शंकामिरस्यर्थः यथाकथंचिदितिउपाधिसंबंधविना ज्ञाता न ज्ञेयमाव
संभवेप्युपाधितस्तात्संभवइत्यर्थः उपाधितो विरोधनिरासेनं कुत्रापि कर्मकर्तृविरोधः स्यादिति शंकायाम
ह सोहमिति यथावान्यत्रान्यथासिद्धं कल्पनं तथात्रेत्यर्थः कालात्प्रत्यभिज्ञानद्वातिव्यमाशंक्याह व्यवहारेति
भेदग्राहिप्रमाणविरोधात्कालात्प्रत्यभिज्ञाया भ्रांतित्वं न च तथात्र बाधकमस्तीत्यर्थः आकारभेदात्स्ता न
भेद इति यदभ्यधायि तत्प्रति क्षिपति न च सोहमिति किं परमार्थतो ज्ञानस्य क्षणिकत्वाभावं त्वयीष्टतव्य
वहरत इति विकल्प्याद्यमंगीकरोत्यसमिति अंगीकृतमंशमाह विज्ञातरीति मात्रवबोधमाहनसतयेति

राम

BHAU DAJI MEMORIAL

धर्मस्य धर्मिणोभिन्नत्वादिरूपेणानिरूपणादुक्तेतो ज्ञानं निद्धर्मकमित्यर्थः तापि द्वितीये क्षेणिकत्वस्य प्रामाणि
कत्वादित्युक्तव्यन्तु अमुत्तरमित्याह तयेति जन्यत्वादिकमादिशब्दार्थः कालादीयत्रादिशब्देनोक्तः करणवत्त्विग
त्यंते कालकस्यस्थापित्वधर्मिता तदनुवेदीतज्ञाने स्थापित्वव्यवहारप्रवृत्तेर्जन्मादिधर्मित्वात्तत्संबंधात्ज्ञानेपि
तव्यवहारो वक्तव्यस्तस्मान्निर्धर्मकत्वमित्यर्थः किंतु सर्वमपोरंतरंतत्र हेतुरस्तीति विकल्प्यात्रत्यये प्रमाणमाह
सोहमि अनुभवस्तत्तन्मतेप्यस्ति तदर्थमाह व्यवहारेति नकेवलं विसंवाद्यभावः प्रत्युत संवादश्चेत्याह
र्थक्रियेति आत्मनः प्रत्यभिज्ञाविषयत्वेनस्थायित्वसाधनमाकर्ण्य तदसहमानाः प्राभाकराः प्रत्यवतिष्ठंत
इत्याह तत्र प्राभाकरा इति विषयत्वेनात्मत्वापातादित्यर्थः संविदधीनप्रकाशस्यतत्कर्मतया व्याप्तत्वात्त
श्रयतया सिद्धिरित्याह तदयुक्तमिति आश्रयतयापि भावपि स्यादपि ब्रूहि साधर्मित्याद्यपूर्वे ति ज्ञानस्य क्षणि

तत्व०

क्षिरित्यर्थः प्रत्यभिज्ञामन्तरेणापि स्थायित्वं सेत्स्यतीति शंकते नन्विति नन्वनुपूर्वे कालेऽवस्थिते तस्मिन्पूर्वानुभूते वर्तमान भाष्यमाणं ज्ञानस्य निराश्रयत्वायोगा

२०८ त दाश्रयत्वेन तत्कालविशिष्टरूपसिध्यति वर्तमानस्य साश्रयत्वेनानुवर्तमानमिति कालद्वयविशिष्टस्य सिद्धिरित्यर्थः

विकल्पासहत्वान्नैतद्वोधमित्याह नैतदिति कालद्वयविशिष्टयोर्पदं स्यात्तत्किं स्मृत्यानुभवमात्रेणाश्रयसिद्धिरिति अभ्यु

मेति विकल्पे प्रथमपनिरस्यति तस्मिन्नेव वर्तमानानां साधनेनोपपत्तयानुभवस्यैव तत्कालीन साधकत्वेनेतिनाविव

क्षितसिद्धिरित्यर्थः नापि द्वितीयः तादृशस्य प्रत्ययान्तरस्यानिरूपणादित्यभिसंधिः प्रत्यभिज्ञाशब्दस्य च तत्कालीसाधकत्वेनेति

न विवक्षितसिद्धिरित्यर्थः कृशाब्दस्य प्रार्थनां वा चोदयति पूर्वापरेतिपूर्वानुभवस्मृतीपरसंविच्छब्दार्थः किं सर्वसंविद

यमेव कालद्वयसंबंधस्मरणमुपपतेऽउतान्नीति विकल्प्याद्यमपेसिध्यातेनदूषयति न च यदि स्वप्ने वितिद्वितीयोपि किं संविद्द्वय

मेवैकसाध्यायन्तत्स्मराहो संविदेतरोन्नादेनेति विकल्प्याद्यं दूषयति न तावदिति स्वयमेवैकसैककम् इत्यर्थः द्वितीयं दूषयति न

वस्मृतिस्वयंपूर्वानुभवस्यामानात्तन्समये चेस्मृतेरिति नान्यान्यसंविद्विशिष्टाश्रयतयास्थापितत्वसिद्धिरित्यर्थः

तृतीयमुभयं यत्सर्वमिति अस्मिन्कल्पे तत्स्मादिसिद्धिरित्याह सिद्धिमितिरत श्याल

२०८

नापेक्षितानाधिकारिविशेषसमर्पकं स्वर्गकामपदं न स्वाध्यायेन समार्प्यतीत्यर्थः अधिकारिविशेषेति अधिका

रिविशेषस्यापरितिविशेषणं तस्मान्तस्य योजनं तात्पर्यार्थः द्वितीयं प्रत्याह नार्थाद्धपीति विशेषणत्वानुपपत्त्यापीत्य

र्थः जीवनादरसाध्यस्यापि विशेषणत्ववत्साध्यस्यापि स्वर्गदारिशेणत्वं संभवतीत्यर्थः स्वर्गस्याधिकारिविशे

षणत्वमंगीकृत्य साध्यत्वं निराकारिस्यव विशेषणत्वमित्याह कामनेति स्वर्गोपाधिकारि विशेषणतया मानी

यात्वांककामनाविशेषणत्वान्नैवमित्याह स्वर्गस्येति काम्यमानत्वात्स्वर्गस्य साध्यत्वं परम्पर्याधिकारि विशेषण

त्वं नेत्याशंक्य विशेषणत्वेपि न फलध्यात्वं थर्सवंध सिद्धिरित्याह किं चेति अध्ययनादेर्भेक्षवरणाद्यसाध्यत्वेपि भैक्ष्य

वरणादिनियोगाधिकारिविशेषणत्वदर्शनवद्स्वर्गस्य यागसाध्यत्वेपि यागनियोगाधिकारिविशेषणत्वं स्या

दित्यर्थः वस्तुतः कामनाया अपिनाधिकारिविशेषणत्वमित्याह न चेति किं पुरुष दृशयानोस्म भाना नियो

गयोरसंबंधस्यव्यावृत्त्यर्थं विशेषणमुक्तं न्यग्नियोगस्येति विकल्प्योभयथाप्यसंभवमाहायोगेति. नियोगपुरुष
योःसंबंधोयोगः अस्वर्गकामि नियोगसंबंधोऽन्ययोगः असंभवमेवाह तत्तथाहीति नित्यकाम्यनियोगयोर्भेद
स्वर्गकामपदस्यायोगान्ययोगव्यवच्छेदफलत्वसंभवमाशंक्याह नचेति किं नित्यकाम्यनियोगवैजात्यमभिन्न
त्वमुत व्यावृत्तिमात्रं नाद्य इत्याह सामग्रेति भेदमात्रमस्वर्गकामसंबंधेपि न विरुध्यत इत्यर्थः नियोगस्योभय
त्रैकविधत्वे नित्यकाम्यविभागः कथं घटते तत्राशंक्याहाधिकारीति कामित्ववर्त्तितस्य काम्यत्वं जीवनादिविशिष्टा
धिकारिनिवर्त्तितस्य नित्यत्वमित्यर्थः स्वर्गकामपदस्याधिकारिसमर्पकत्वे वैयर्थ्यमित्याशंक्य फलसमर्पकत्वेनार्थव
त्वमाह तस्मादिति अधिकारिसमर्प्पकत्वाभावस्तच्छब्दार्थः मैत्रावरुणः प्रेष्यादिति वाक्यांतरसिद्धप्रैषानुवादे राम
न दंडसंबंधः प्रतिपाद्यते प्रैषान्वाहेति यत्तद्दंडीसत्रेति तद्वदस्यापि विशेषणापरत्वमित्यर्थः स्वर्गकामपदस्य

फलसमर्पकत्वे अधिकारिसमर्पकाभावान्निरधिकारमिदं शास्त्रमापद्यते न्यत्राह योग्यादिति स्वर्गकामादिपदस
मभिव्याहृतलिङादिना यागस्य स्वर्गसाधनत्वे बोधे निमदीप्सितफलसाधनमिदं कर्मेति कर्माधिकारितां भजते
ऽतो न निरधिकारित्वमित्यर्थः भवतु स्वर्गकामपदस्य फलसमर्पकत्वं तथापि कथं नियोगस्यानन्यार्थत्वमि
त्याशंक्याह फलवाचनमिति दीक्षायामपेक्षितविशेषसमर्पकं स्वर्गकामादिपदं स्वर्गकामपदाच्च स्वर्गप्रतिपत्ते
रिष्टस्य साधनमित्याकांक्षायां साधनविशेषसमर्पकं लिङादिपदमिति न नियोगाकल्पनमित्यर्थः इष्टसाधनत्वस्या
पि पिनलिङर्थत्वं प्रवर्त्तकस्य कृत्यादिष्टसाधनस्य वस्तुधर्ममरीचिमंडले दयादोव्यभिचारान्न प्रवर्त्तकत्वं तस्मा
दन्यस्य लिङर्थत्वमाशंक्याह ततश्चेति कतिपयेष्टसाधनस्य लिङर्थत्वान्नातिप्रसंग इत्यर्थः लिङाधिबोधितनियो
गसामर्थ्यात्फलसंबंधसिद्धिरिति मतं निराकर्तुं विशेषाधिकार्येव पजुपपसाधात यफलसंबंधसिद्धिरितिम

तत्व०

२०९ तांतरमुक्तापपसन्परति विषयनियोगेविनानियोगाभिधानानुपपत्ते स्तद्विशिष्टेनियोगेभिधीयतेतथाचविषयवि
योज्ययोरपिपरस्परनिर्वर्त्यनिर्वर्तकताबलक्षणसंबंधरित्यर्थः तत्रहेतुमाहसामर्थ्यादिति अनुपपत्तेरित्यर्थः
अनुपपत्तिमेवाहान्यथेति कर्तृकर्मानन्वयेनेतिनिर्वर्त्यनिर्वर्तकतालक्षणसंबंधाभावेनेतिपाठः अयमर्थः
कृतसाध्यतयानियोगस्तावदुपलभ्यते साक्षात्तत्तस्यकृतिसाध्यत्वाभावाद्यागविषयत्वेनियोगनिर्वृत्तिरिति
वृत्तत्वं नचानुष्ठानभावेयागनिर्वृत्तिरितियागनियोज्ययोर्निर्वर्त्यनिर्वर्तकतालक्षणोन्वयउपपद्यत इति विषयनियोज्य
योरन्वयोपिफलविषयान्वयः कथमितिवीक्षायामाहततश्चेति विषयनियोज्ययोरन्वयस्तच्छब्दार्थः धनार्थस्य
स्वर्गकामेनान्वीयमानत्वाश्रयेणान्वयोक्तत्वात् यदितरथा विशिष्टान्वयत्वस्यादित्यर्थः फलधनतदर्थयोः संबंधेति राम
कथसाध्यसाधननात्राहततश्चेति द्वयोस्समभासवत्समप्रधानभावेनानयोरन्वयस्तावन्नसंभवति २०९

रिविशिनाक्षिप्तरूपत्वात्तस्माद्गुणप्रधानभावेनान्वयोवक्तव्यः तत्रस्वर्गस्येप्सिततया साध्यत्वं यागस्यचक्रियात्वकृत्वात्सा
धनत्वमितिसाध्यसाधनमवरत्यर्थः विशिष्टान्वयानुपपत्त्याविशेषणान्वयमतिप्रसंगेनदूषयति नेतत्सारमिति पर
स्यौकाम आदिशब्दार्थः इष्टापत्तिंशंकतेदोषइति जीवनादेर्योगेनान्वीयमानत्वम्रिमंतयोतोदर्शत्वेनेतिविरुद्धत्वाद्यमति
प्रसंगेनदूषयति जीवनादेरिति प्रारब्धानांचिकित्सान्वयादीतेदेशस्थतद्दसाशंक्याह तत्रेति नचयावज्जीवानुष्ठेयत्वंका
म्यत्वव्याघातादित्यर्थः द्वितीयंदूषयतिप्राथम्येनेति जीवनस्यकर्मान्तराधीनत्वान्नेदानींतनकर्मसाध्यत्वंतथाप्यहरहा
देरपिसिद्धत्वान्नेतत्साध्यत्वमित्यर्थः मतान्तरोक्तमत्यर्थफलसंबंधासिद्धेस्तस्यलिङाद्यर्थत्वेनाश्रयणीयमित्युपसंहर
ति तस्मादिति विशेषसामान्यपराभ्यां स्वर्गकामपदलिङादिपदयोर्वैयर्थ्यशंकांनिरस्यति स्वर्गकामपदसमभि
व्याहृतलिङादिना फलविशेषप्रतिप्रसंगमेपूर्वापरविरोधः स्यादितिशंकातननुशाब्देति यागस्वर्गसंबंधस्य

तत्त्व०

२०१०

शाब्दत्वेऽपि लिङादिबोधितसामान्यापर्यवसानात्तत्सिद्धिरित्युक्तमपीत्यर्थः पराशापानबोधविलम्बितेऽपि विरोध
शङ्केयानैषदोष इति प्रथमनाकाङ्क्षानुसारेणेतरपदार्थसमर्पकत्वात्स्वधात्वस्य लिङादेः श्रेयःसामान्यसाधनबोधि
तावदाकाङ्क्षितार्थसमर्पकत्वस्य स्वर्गकामपदस्य तस्मात्सर्वत्र सप्रकारकविशेषसिद्धिरित्युक्तमिति नाविरोध इत्यर्थः
इष्टसाधनं लिङर्थस्तेन ज्योतिष्टोमेनेति तृतीया विरुध्येतेति शङ्कते नन्विति लिङो यागस्य करणताभिधाने ज्यो
तिष्टोमेनेति तृतीया नोपपद्यत इति प्रथमसंबन्धः अनुपपत्तिमेवाह लिङाभिहितेति तिङ्कृत्तद्धितस
मासाश्चेति तिङ्कृत्तद्धितसमासैः तैरनभिहिते करणादौ केवलं तृतीयाभिधानं लक्ष्यते तत्र च तिङा करणताया
भिहितत्वात्तृतीया विरुध्यत इत्यर्थः तृतीयापि लिङो सामान्यविशेषविषयत्वात्तृतीयाकरणाविरोध इत्याह यागेति
देन नोद्देशेन द्रव्यसागरूपयागसामान्यगतकरणत्वं लिङर्थः यागविशेषगतं करणत्वं तृतीयार्थ इत्यविरो

राम

२०१०

ध इत्यर्थः इष्टसाधनताया लिङर्थत्वे नित्यकाम्यविभागानुपपत्तिरिति शङ्कायामादेशत्वमिति अन्याप्रतिपाद्यवे
ससेन न्त्रनिपाद्यो हि विषयस्तत्रैव सूत्रे प्रतिपादकविशेषाप्रतिपत्तेः कथं विषयप्रतिपत्तिरिति शङ्कते विषयसिद्धिर
ति कृमणः प्रमाणान्तरानधिगमनीयत्वाच्छब्देनैव प्रतिपत्तिरित्यर्थाद्विषयनिर्देश इत्याह तदाहेति आदिसूत्रत्वस्यास्य
शानुशास्यत्वात्कथं तव्यर्थमित्याशङ्क्यादिसूत्रत्वं शास्त्रप्रयोजनमित्याह नन्विति प्रथमं तावदिति आदि
सूत्रत्वात्प्रथममुपादानमित्यर्थः आदिसूत्रत्वेऽपि तयोः प्रथममुपादानं कस्मादिति शङ्कते ननु विषय इति सम
न्वयस्य लक्षणशास्त्रस्यैवाध्यायेन समयोक्तः आदित्यात्प्रथमोपादानमित्याह तदाहेति वदर्थवैवास्य भेदः स्या
दिति शङ्कते नन्वेवं स्यादिति सूत्रस्य वदर्थत्वमदूषणं न दूषणमित्याह तदाहेति अल्पाक्षरमसंदिग्धं सारवद्वि
श्वतोमुखं अस्तोभमनवद्यं च सूत्रं सूत्रविदो विदुरित्यादि वाक्यात्सूत्रस्यानेकार्थताया अलङ्कारताधिगति

तत्त्व·

२०११

रित्यर्थः सूत्रार्थस्य दर्शितत्वात्तत्पदव्याख्यामारभते भाष्यकार इत्युक्तमसत् कस्मिन्नंशे व्याख्यानात्पर्यवसितं नच
तद्व्याख्यानमपि कर्तव्यं पदच्छेदः पदार्थोक्तिरित्यादेर्व्याख्यानलक्षणत्वादित्याशयेनाह तत्राथशब्द इति बं
धस्याध्यासात्मकत्वात्प्राग्वत्तैक्यलक्षणो विषयोऽनर्थनिवृत्तिलक्षणं प्रयोजनं चेति सिद्धं ततश्च संभावितवि
षयफलत्वादिदं शास्त्रमारंभणीयमिति प्रथमवर्णकेति   इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्याखण्डा
नुभूतिशिष्येणाखण्डानन्दमुनिना विरचिते पंचपादिकाविवरणतत्त्वदीपने प्रथमवर्णकः समाप्तः

राम

२०११

SR. BHAU DAJI MEMORIAL

१ श्रीकृष्णायनमः ॥ विचारविध्यपेक्षितविषयफलाधिकारिसंबंधानांमध्येविषयफलेतावत्प्रतिपादिते। अथाधि
कार्यपिसिद्धएवेतिकिंसिद्धेचेनन्वब्रह्मजिज्ञासेत्यादिनानचविषयप्रदर्शनार्थेवर्णकांतरप्रारंभइतिशंक्यं। असं
दिग्धतयाप्रतिपाद्यत्वात्। गतार्थत्वाभ्यांसंदेहेप्येतद्विचारस्यप्राथम्यंकिंनस्यादित्याशंक्यतात्पर्यमाहातत्रे
ति। फलमेवानुबंधःफलानुबंधःअनुबध्यतेनेनसंबध्यतेविधिनेत्यनुबंधः। व्यवहितेतिच्छेदः। विचारविधिवा
क्योक्तज्ञानस्यविचारः॥ साक्षाद्विषयःप्रमाणान्याब्रह्मात्मेतिविभागः। अनर्थनिवृत्त्यानंदावाप्तिफलस्यैकत्वाद्ब्र
ह्मणआत्मत्वाच्चतद्विचारस्यप्राथम्यं। विषयफलयोःसमत्वेपितद्विचारस्यप्राचीनत्वंतत्रैवन्यायेनसिद्धत्वान्न
पुनःकर्तव्यत्वंअनन्यसाधारणस्यविषयत्वादितिशंकायांतत्रिएकरणाथप्रवृत्तिरित्ययोःपौर्वापर्ययुक्तमित्यर्थः। १

विचारशास्त्रंविषयःतत्किमारंभणीयमुतानारंभणीयमितिगतार्थत्वागतार्थत्वाभ्यांसंदेहेपूर्वपक्षमाह। प्रथम
मिति। धर्मजिज्ञासेत्यत्रब्रह्मजिज्ञासासिद्धेवेति। कथंवैयधिकरण्यात्। नखलुघटस्यकृतकत्वेशब्दस्यानित्यतांग
मयितुमीष्टइत्याशंक्याह। वेदानामिति। अथवाब्रह्मप्रतिपादकवाक्यानामुदाहृत्यतत्राविचारणात्कथंगतार्थ
त्वमित्याशंक्यवाक्योदाहरणाभावेपितत्प्रतिपादकन्यायसंदर्भःसिद्धइत्याहवेदांतानामिति। पूर्वोत्तरमीमां
सयोर्विषयभेदंशंकते। ननुविधीति। पूर्वोत्तरकांडयोर्भिन्नप्रमेयत्वयान्यायोपिभिन्नइत्यर्थः। तत्रधर्मस्यविचा
रितत्वात्ब्रह्मणश्चविचारितत्वात्कथंसत्यस्यनिरूपितत्वमित्याशंक्याहयेदस्येति। लोकेसकलपदानांकार्य
परतयासंगतिग्रहणात्कार्यमेववेदार्थःतस्यचतत्रनिरूपितत्वात्किमपरमवशिष्टंयद्विचारायपुनरारंभः

२ त्यर्थः सर्वस्य वेदस्य कार्यपरत्वमुक्तं तदाक्षिपति। ननु वेदांतेति। तात्पर्यपर्यालोचनया यद्येन प्रतीयते तत्त्व
रं कार्यं च न वेदांतैः प्रमीयत इति न तस्य तदर्थत्वं॰ किंतु ब्रह्मण स्तत्रैवोपक्रमादिना पर्यवसितत्वादिति शंकार्थः
आत्मा द्रष्टव्य इत्यादौ ज्ञानविधिनुपलभ्यते तदपेक्षितार्थप्रतिपादकानि वेदांतानीति ततः कथं वेदांतानाम
कार्यनिष्ठत्वमि। साशंकेत्याह। नत्विति। विधिपरत्वाविशेषेपि विध्योर्भिन्नत्वात्तदर्थनिरूपणार्थं पृथगा
रंभ इति शंकते। ननु क्रियेति। विधिभेदेपि न्यायसाम्यान्न पुनरारंभ इत्याह नेत्याहेति। न्यायसाम्यमेवाहोत्पत्ती
ति। अयमर्थः। कर्मस्वरूपमात्रबोधको विधिः उत्पत्तिविधिः आग्नेयोष्टाकपालः अग्निहोत्रं जुहुयादित्यादिः अं २
गसंबंधबोधको विधिर्विनियोगविधिः प्रयाजादिभिरुपकुर्यादित्यादि। सांगप्रधानकर्मानुष्ठापको विधिः प्रयोग

विधिः प्रयाजादिभिरुपकृत्य दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेत्यादिः कामनाजिन्नादितिमित्रवतः कर्मणोपेश्वर्यप्रतिपा
दको विधिरधिकारविधिः स्वर्गकामो यजेत यावज्जीवं जुहुयादित्यादिः। वेदांतानां विधिपरत्वे आशंक्य निरा
सार्थमिदं पुनः प्रारंभ इति प्रत्यवतिष्ठते। नन्विति। लोके वाक्यस्य प्रमाणांतरदृष्टार्थबोधित्वनियमेन वेदस्यापि
तथात्वं च विशिष्टस्तु वाक्यार्थ इति न्यायात्तत्र न संभवति धर्मादौ मानांतरानुपपत्तेरित्यादिन्यायादेर्दस्या
प्रामाण्यमिति प्राप्य परिहरति नेति। पुंवाक्यस्यायं स्वभावो न तु प्रमाणांतरसिद्धबोधित्वं॰ तस्माद्बुद्धिरवितथ्य
ता वक्तृमानानिरूपणादनपेक्षता। तथा तदर्थे चावानुपलब्धे रविसंवादित्वं संवादकाभावाद तत्त्वादित्या
दिन्यायात्तस्याः मानत्वमिति प्रथमेध्याये समर्थितं पुनश्चार्थवादादेर्धर्मबोधकतया प्रामाण्यशंक्या

२ यांविध्यपेक्षितप्राशस्त्यार्थेपि स्तोत्रप्रत्ययविधियार्थपरिच्छित्तिजननेन प्रामाण्यमुक्तं तथास्मृतेरपीति विध्य
र्थवादमंत्रनामधेयस्मृत्यात्मकवेदस्य प्रामाण्यमित्यर्थः। वेदाद्वेदश्रेयःसाधनसाधनच्छिन्नभावनाद्वितीयाधाला
व प्रकृपादिसिद्धेः किमपरमवशिष्टमिति शंकानिरासेन विध्यंशभेदं निरूपयितुं द्वितीयं प्रवृत्तमित्याह। द्वितीये इ
ति। कर्मणोस्तावत्त्रिविधिमुक्तेतिकर्मोत्पत्तिविधिनयोर्भेदइतिविग्रहः प्रस्थानभेदमनुसृत्य कर्मोत्पत्तिविधीसु
क्तः कर्मविषयीत्पत्तिविधीनांभेदइतिवाविग्रहः। प्रस्थानभेदमनुसृत्यकर्मोत्पत्तिविधीसुक्तं कर्मविषयोत्पत्ति
विधीनांभेदइतिवाविग्रहः। तत्र तत्रोपलभ्यमानं कर्मैकमुत नानेति जिज्ञासायां यत्र शब्दोऽभ्यासंसंख्यागु २
णप्रक्रियानामधेयेणान्यतमद्भेदकं प्रमाणमुपलभ्येत तत्र भेदो नेतरथेति विवितं। अन्यथानुष्ठानविशेषास

भवादित्यर्थः। विलेयोगविधेः शेषशेषिसंबंधबोधनलक्षणविनियुक्तिव्यापारनिरूपणार्थन्तृतीयलक्षणप्रारब्धं
तदनुपपन्नं। किमुपकारित्वातिरिक्तं शेषत्वं उत तद्देशा अंपे आधानादेरपि शेषत्वंस्यात्। नाग्निमिपितनस्य त्रू
पप्रमाणपारनिरूपणात्। किंपराधीनत्वं शेषत्वं उतान्योद्देशप्रवृत्तत्वमाद्ये उपकारकत्वं शेषत्वं स्यात्। उद्दे
शश्रसिद्धित्वउतप्रयोजनत्वआद्येस्मादेरपि सिद्धत्वात् तत्रवर्तमानस्य प्रोक्षणादेरपितदंगत्वंस्यात्। द्विती
यस्य गोदोहनेनपशुकामस्य यागादेरपित्वात् उपकारकत्वमेवस्यात् श्रुतिलिंगादिवन्न शेषशेषिता या प्रामाण्यं सकृन्नजु
हानिस्यादोभाभिवारात्। तत्रयवनतन्मूलानि लिंगादयो पिमानत्वं भजेरन्न यागांगत्वे। नजुष्टे यत्वं आधानादे
यत्वउपपद्येरितिशंकानिराशेन विध्यसंभेदानिरूपणार्थं तृतीयमारब्धमित्याह तृतीये इति। क्रतुविधिप्रसु

४

कानुष्ठानत्वशेषत्वं। नचतत्प्रमाणाभावः। उत्पादनामेवमानत्वात्। नचव्यभिचारित्वविधित्वः सामान्यसंबंधसिद्धौ
स्रुगादिकं विशेषासिद्धौ प्रसजति। ततश्च सकृत् जुहोतीति वाक्यस्य होमस्यासमीहितसकृत्त्वागजावबोधित्वानुपप
न्नत्वत्रितयेषु श्रुत्यादीनां न तत्र गानजा। आघारादेश्चाग्निप्रयुक्तस्योत्तरयाऽगानेगस्यापकारकत्वं। नवास्य
तथात्वं। प्रयोजकांतरनिरूपणात्। तस्मात्ये पत्नव्युत्पादनार्थतत्रेतिपलक्षणारंभ इति इत्यर्थः। उक्तन्यायेन
ति कर्तव्यता विशिष्टकर्मस्वरूपं प्रति पत्रेकामिनो जीवनादिनिमित्तवत्नोग प्रवृत्तिसिद्धे किंप्रयोगविधि
व्यापार निरूपणेन सांगप्रधानयोगपद्यानुष्ठानसिद्धिः प्रयोगविधेः फलांनचतत्संभवति प्रयोगवि
धित्वाभिमतं फलवाक्येंगाश्रुतेः। अतो नचतुर्थमारंभमिति विशंकायां चतुर्थमारंभमित्याह। चतुर्थ इति ४

विधिं क्रतुशब्देन लक्षयित्वा तत्प्रयुक्ततया तदुद्देश्यस्य पुरुषार्थप्रयुक्ततया तदुद्देश्यस्य च परिमाणविति लमि
त्यक्षरार्थः। प्रवर्तकांतरानिरूपणाद्विधेः प्रवर्तकत्वं च क्रव्यसांगप्रधानयोगपद्यानुष्ठानस्यान्यतोसंभवात्प्रयोग
विध्यायत्तत्वं। नचचत्रांगाश्रुतिः सांगप्रधानवाक्यैकवाक्यतालब्धमहावाक्यस्य तद्विधित्वोपपत्तेरिति। आत्रि
याकारकत्वेन क्रमस्याविधेयत्वाद्विहितस्य यानंगतया प्रयोगविधिविधेयत्वं न संभवति। नचैकस्य कर्तु
र्युगपदनेकानुष्ठानानुपपत्त्या प्रयोगवचनस्य क्रमविधायकत्वं। अनुक्रमेणाप्यनुष्ठानोपपत्तेर्नियतक्रम
सिद्धेः तद्विषयं पंचममनारभ्यमितिशंकायां तन्निरूपणार्थमिदमारभ्यमित्याह पंचम इति। नियतक्रम
नस्यानेकस्मिन्नेव क्रमेण ऽदमनुष्ठेयं तत्तां प्रत्येति विनयाप्रयोगविक्षेप आपतेत्। ततश्च विक्षिप्त सांगप्र

४

कानुष्ठानत्वरूपत्वं। नचैतत्प्रमाणाभावः श्रुत्यादीनामेव प्रमाणत्वात्। न च व्यभिचारित्वं विधित्वः सामान्यसंबंधसिद्धौ
श्रुत्यादिकं विशेषसिद्धौ प्रभवति। ततश्च सक्तून् जुहोतीति वाक्यस्य होमस्यासमीहितसक्तुगताधीधित्वानुपप
त्तेस्तत्रिपेस्तश्रुत्यादीनां न तत्र गानजा। आधानादेश्चाग्निप्रयुक्तस्योत्तरयाः गानगंस्यापकारकत्वं। नचास्य
तथात्वं। प्रयोजकान्तरनिरूपणात्। तस्मात्षट्पत्वं श्रुत्यादीनामर्थस्यतिपत्तक्षणारंभ विनइत्यर्थः। उक्तन्यायेन
ति कर्तव्यता विशिष्टकर्मस्वरूपप्रतिपत्रेकामिनो जीवनादिनिमित्तत्वलोग प्रवृत्तिसिद्धे किं प्रयोगविधि
व्यापार निरूपणेन सांगप्रधानयोगपद्यानुष्ठानसिद्धिः प्रयोगविधेः फलं न च तत्संभवति प्रयोगवि
धित्वाभिमतफलवाक्येगाश्रुतेः। अतो न चतुर्थमारब्धव्यमिति शंकायां चतुर्थमारब्धमित्याह। चतुर्थ इति ४

विधिं कृत्वाद्येन लक्षइत्यात्मयुक्तकृतयानुष्ठेयस्य पुरुषार्थप्रयुक्तं तया चानुष्ठेयस्य परिमाणविलितमि
त्यक्षरार्थः। प्रवर्तकान्तरानिरूपणाद्विधेः प्रवर्तकत्वं चक्र व्यसांगप्रधानयोगपद्यानुष्ठानस्यान्यतोसंभवात् प्रयोग
विध्यायत्तत्वं। न च तत्रांगाश्रुतिः सांगप्रधानवाक्यैकवाक्यतालब्धमहावाक्यस्य तद्विधित्वोपपत्तेरिति। आक्रि
याकारकत्वेन क्रमस्याविधेयत्वाद विहितस्य चानंगतया प्रयोगविधिविधेयत्वं न संभवति। नच्चैकस्य कर्तु
र्युगपदनेकानुष्ठानानुपपत्त्या प्रयोगवचनस्य क्रमविधायकत्वं। अक्रमेणाप्यनुष्ठानोपपत्तेर्नियतक्रम
सिद्धेः तद्विषयं पंचममनारब्धव्यमिति शंकायां तन्निरूपार्थमिदमारब्धव्यमित्याह पंचम इति। नियतक्रमो
नस्यानेकत्वेन भिन्नक्रमेण ॰ दमनुष्ठेयं तत्त्वां यथैतिवित्यं प्रयोगविक्षेप आपतेत् ततश्च विशिष्ट सांगप्र

८

धानयोगपद्यानुष्ठानानुपपत्त्यानियतक्रमआश्रयणीयः तत्रक्रमस्याक्रियाकारकत्वे पिश्रुत्यर्थपाठस्थान
मुख्यप्रवृत्तिः लक्षणाप्रमाणसहायेनप्रयोगविधिनासावंगतयाक्षिप्यतइतिक्रमनिरूपणमुचितमित्यर्थः।
भावनायाभाव्याकांक्षायामेकपदोपात्तोयागादिर्भाव्यत्वेन संबध्यते। नस्वर्गादिभिन्नपदोपात्तत्वात्स्वर्ग
शब्दस्यचमुख्यसाधनद्रव्यवाचित्वाद्अंगत्वंभाव्यायोपदिश्यतइतिव्यापावस्वर्गादिनायागादिभावयदितिवा
क्यार्थोऽवगम्यते। नचतस्यकाम्यतानुपपत्तिः। साधनस्यापिकाम्यत्वात्तस्मात्कर्मणांफलविधुरत्वात्तस्य
लभोक्तृत्वलक्षणकर्मोशिपिस्याधिकारस्यासंभाव्यत्वतद्युत्पादनार्थंलक्षणांतरमारभ्यमितिशंकानिर
सनाधिकारस्यतादर्थ्यंषष्ठआरभ्यतइत्याह। षष्ठइति। कर्मणांफलविधुरत्वेयागादितत्प्रवर्तकतयाप्र

मारापंनस्यात्तानवयागादेः स्वतः फलत्वंक्लेशात्मकत्वात्। श्रेयः साधनाविततभावनायाः प्रत्ययार्थत्वादेवप्रयोगात्त
स्वर्गादिः फलत्वाभ्यनभोक्तृत्वलक्षणाधिकारनिरूपणमुचितमित्यर्थः। पूर्वोत्तरपक्षयोर्हेतुहेतुमद्भावलक्षणसंगतिक
थनार्थंपूर्वपक्षंमकंज्ञापति। इतिपूर्वेति। प्रकृतिविकृतिस्वरूपमाह। समग्रेतिदर्शपूर्णमाससोमयागादिः प्रकृ
तिः सोऽयंवरुनिर्वपेत्यादिर्विकृतिः। अतिदेशंनिरूपयितुंलक्षणांतरमारभ्यते नचतद्रूपपत्येनउपदेशेनेवसर्व
धर्म्माणांप्राप्तत्वात्तथाहि। करणभूतधात्वर्थस्यायागापक्षत्वात्तद्देशेनतावद्धर्म्माविधीयते॥ यस्तादिश्रुतिस
मभ्याविसर्वेषांधात्वर्थानांप्रतियान्नानांप्रकरणादिनाविशेषमशक्यैसादेदेरूपत्वाद्ग्रहस्यवेदरूपस्यफलेन
विशेष्यत्ववक्तत्तोयागादिमत्रि। द्वेशनविधियमानानांधर्म्माणांविकृतावप्युपदेशोलपासत्याद्युत्सादनेयेपर्थ्य

६ मितिशंकानिरसेनविधिभेदोपपिपादयिषयासममत्राख्येयइत्याहासर्वमेतेनेति।भावनायाःप्राधान्यात्तदा
काक्षापामंगानांसंबंधोवक्तव्यःतत्रवसाक्षात्तदन्वयानुपपत्तेःयश्चाकरणसंबंधःनवसकल्पनावनासंब
धित्वेनांगाधिगतिः॥भविनायाविधेयत्वात्॥धर्म्मिविधावपिविधेयत्वात्प्रकरणादिनाविशेषणोपपत्तेः।
प्रतिकरणंधर्म्माणांव्यवस्थितत्वंतत्रवसोर्यादीनिकर्म्माणिपविहितेतिकर्त्तव्यतानिलक्ष्यते।करणानावेजिक
र्तव्यतानुग्रहीतानामुपकारकत्वदृष्टेरत्रापितदपेक्षयाप्रयाजादिवैदिकपदार्थसंसर्गस्यदर्शपूर्णमासाद्यु
पकारकत्वेनसामर्थ्यस्यक्लृप्तत्वात्तस्योपकारकत्वंकल्प्यतइतिअतिदेशसिद्धिरित्यर्थः।विशेषातिदेशनि
रूपयितुलक्षणांतरंप्रवर्त्तते।नचतद्युज्यतेविकृतिभावनायाविध्यंताकांक्षयातिदेशप्राप्तिसमयेविशेषत्व ६

दर्शनात्सर्वेषांप्राकृतकर्म्मणांसकलविध्यंतातिदेशस्यैवोपपाद्यते:नतुकरणमुपकारायविध्यंतमपेक्षतेप्रकृ
तौवसकलविध्यंतानामुपकारकत्वेनाक्लृप्तत्वाद्विशेषातिदेशइतितेतथापिनियमाभावाद्यस्यकस्यचिदति
देशइतिशंकायांतन्निराकरणेनविशेषादिशंन्यरूपादित्याहाष्टमइति।सर्वस्येतिकर्त्तव्यतायाउपकारकत्वेनाव
गमानतयाविध्यंतविशेषकल्पकाभावःतस्यप्रकृतौक्लृप्तोपकारकत्वास्याद्व्यात्तकल्पनासंभवात्।सोर्यकर्म्म
णायंत्रयोप्रवृत्तिरेकदेवतात्वेनऐंद्राग्नेद्विदेवतात्वेनाग्नीषोमीयस्यपशुवंभालेरवैदेक्षस्ययत्रोप्रवृत्तिर्द्रव्यसां
त्रत्एकादशिनेषुमवतीयस्यमुसाकालास्यसामान्यादित्यर्थः।प्रकृतौकरणावच्छिन्नात्ताघद्भावनाप्रतीयते।
कणीभूतदर्शपूर्णमासस्वरूपाकांक्षयैवेतिकर्त्तव्यताच्चयत्तथाचाग्नेयेजुष्टंनिर्वपामीत्यादिमंत्राणामवघाता

७

संस्काराणां च साधनांशाप्रयुक्तत्वेप्याग्नेयादिस्वरूपसाधनांशप्रयुक्तत्वापत्तेर्यागांतरसाधनेनैवोपकारस्यापादाने वयापि
पकारायोगात्। तदप्युत्पादनार्थं नवमलक्षणमारम्भमिति। उक्तानि राज्ञेन विधिप्रकारभेदनिरूपणार्थं तदारंभ
इत्याह। नवमेऽपि। भावनाया भाव्यत्वसिद्ध्युपकरणे निकर्तव्यताकांक्षणात्त्व करणेतिकर्तव्ययोर्भाव्यमानत्वयोप
श्चाद्भाविनोऽनुग्राह्यानुग्राहकत्वस्य साध्यसिद्ध्यर्थत्वावगतेः फलस्य वापूर्वद्वारा भाव्यत्वेनापूर्वस्यैव साक्षाद्भाव्य
त्वावगमात् करणस्येतिकर्तव्यतावयोः पूर्वसाधनत्वप्रयुक्तो न स्वरूपप्रयुक्त इति प्रतिलिते: संस्काराणां मंत्राणां मा
न्त्रो वा पूर्वसाधनांशप्रयुक्तत्वात्त्रीवारस्यापादावप्यपूर्वसाधनत्वाविशेषात्प्राप्तेरन्यूहिज्ञानां वत्तदुपकारकरणा
क्तेस्तदप्युत्पादनमवितमित्यर्थः। मंत्राश्च सामानि च संस्कारकर्माणि चेति तथोक्तानि श्रयस्य येनेप्यण देवताभेदे

(७)

सु पोषस्य त्रावात्मोपादानं अदृष्टादिनिमित्तत्वश्च सध्यविद्यालो दृष्टांत इति शंकते अदृष्टादीनि अदृष्टादिलक्षणनि
मित्तस्यात्मलक्षणोपादानाहेदद्र्लक्ष इत्यर्थः। साध्यशब्दार्थनिमित्तो भावानित्याप्यतोपादानाधिष्ठातृकत्वस्य साध्या
त्वात्रसाध्यत्वे कल्प्यमित्यर्थः। अनुमानस्यानिरवयवतासाधनफलमाह। तस्मादिति। न केवलमनुमानादुभयकारण
सि: किंतु श्रुतितोऽप्याह। सृष्टीति। तदात्मानं स्वयमकुरुत एकः स्यां प्रजायेयेत्यादिवाक्यादुपादानत्वं चेतदेक्षतेतीक्ष
णपूर्वकत्वसृष्टित्वश्रवणादधिष्ठातृत्वं विरुद्धमित्येकदेशिमतमुत्थाप्य तत्त्वत्रेति ब्रह्मणः परिणामित्वस्य वासिद्धेः रतीवरोध
इत्याह नेति। प्रमाणाभावेन परिणामित्वमित्यर्थः। प्रमाणाभावो सिद्ध इति शंकते सृष्टीति। किं तत्र मुख्यतः परिणामप्र
तिपत्तिः उतानुपपत्त्येति विकल्प्याद्यमत्याह न तत्रेति द्वितीयमनुवदति मतस्य इति विवर्तत्वात्तस्यार्थमस्त इति विशे
षणं तदात्मानं स्वयमकुरुतेत्यसच्चत्वाभावादित्याद्याश्रुतपोब्रह्मणो वस्तुतो जगदापत्तिं कथयतीत्यर्थः। उदाहृतश्रु

तिप्रुब्रह्मणोन्यथाभावमात्रंप्रतीयतेनवस्तुत: अन्यथाभावमात्रं वनिवर्त्तपक्षेपिपि संगच्छतइत्याह न नास्तीति अश्रवण
मप्रयोजकमितिशंकतेस्यतइतिवेदांतानांतावत्प्रमाणत्वं वृसंम्प्र गनुभवसाधनत्वेनतत्रवेदांतानागम्यस्ट्षेस्तथाभू
तत्वमाश्रयणीयंतत्रतत्रथतिषामप्रामाण्यापात्तादित्यर्थः इषयतिकिमिदमितितथाभूतत्वनामकिंसत्यत्वं आ
हास्त्याबाधोनास्तितोविरोधित्वमितिकिंशद्यर्थः आद्यमनुवदतिसत्यत्वमितिप्रामाण्यगम्यत्वस्यव्यभिचारित्वादेने
विमत्याहनमित्यर्थेतिविशिष्टार्थइतिमिथ्यात्वमिशिष्टस्रजइत्यर्थः इतोपिनप्रमाणपम्यत्वसत्यत्वमित्याह स्वप्नेति
अथरथान्तथयोगान्पथःस्त्रजनतइतिस्वप्नसच्छेः ओस्यपिसत्यत्वाभावादित्यर्थः द्वीतियमनुवदतिस्याबाधोविनिस्वा
पास्वष्टामइतियावत। सृष्टमायाविलासमत्वेप्यबाधिसत्यत्वसंभवंनपरिणामसिद्धिरित्याहमायेतिसामभिधाहृस्त
ष्टरितिइतोपिनस्वोपाधोनास्तितोविरोधित्वसंत्यत्वमित्याहसर्वइतिस्फटिकागतारुणिमादयोथलक्षका युपा

धोनास्तितोविरोधित्वंतयास्तसत्यंस्यादित्यर्थः स्वाधोपाधाविनिष्पाद्येयस्फटिकादिलक्षणोधर्मिणस्तिजपाकुसुमादि
लक्षणउपाधोवसतीत्यर्थः नेतिसादिनाब्रह्मनिषिद्धापापृसृष्टेः कथंतत्रनास्तितोविरोधित्वमित्याशंक्याह सृष्टिरिति
प्रतिभासविभेयराधातत्स्यरूपनिषेधोयुक्तइत्यर्थः निवेधस्कृते सर्दिमागतिरित्याहकिंतिलित्रब्रह्मणोपादशंमत्वंतादृस्यशं
त्वानावाविषइत्याहपरमार्थेतिसृष्टेःसत्यत्वाभावेअस्येद्विषयत्वेनसृष्टेरप्रामाण्यापात्तिरितिशंककते। ननुमिथ्येति। अ
स्तत्वंरजततयापरबोधयतितदप्रमाणंनस - - - तबोधीतिप्रसिद्धंतथावस्तुनि:सत्यांसृष्टिमसत्यांतांबोधयत्प्रमाण
स्यात्नत्वमस्यांतथाबोधयंतीत्याशंक्यवनाह प्रमाणेति अनभिज्ञात्वंस्वष्टपतिप्रमाणमितिफलितंदर्शयतिनैवतिनदस
त्वेपिना - - तिनेवानुपपन्नेत्याशंक्याहयथेतिपदिघटपदेनैवतदंस्तिनबाध्यतेघटोस्तीतिपोनतुस्याम्यातयदिघट
पदंनास्तितामेवनुपात्तदाघटोस्तीति। आधातुःतथाचकीर्तिजंकीर्तितावंटोस्तीतिनवक्तव्यंमनेषा॥ घटायतः।

२

नास्तीत्याशंक्य तन्न वक्तव्यं विरोधात् सदसत्त्वयोः तथा साधारणाकारप्रतिपत्तियेत्यस्येष्टापि तथा प्रतिपत्तिको निवारयतीत्यर्थः। प्रमाण
प्रामाण्यत्वेन सत्यत्वप्रयोजकं त्वयेष्टं प्रमाणाभिवादादिदुक्तमयुक्तं तस्याप्रमाणगम्यतयासत्त्ववादादिति मत्वान प्रत्याह नही
ति अथ यथानुरूपयोगात्पथः स्वजनश्रुतिमुक्ते श्रवणेपि सत्यत्वेन तत्र यथाइत्यादिवाक्यात् प्रत्यक्षाद्य वाधादित्यर्थ स्वप्रे
सृष्टिश्रुतेः स्वयं ज्योतिरत्वपरत्वात् न सत्यताप्रामाण्यमित्याशंक्य तात्पर्यपर्य एकपद्म अपि समानमित्याह प्रयोजनेनेति न केव
लं सृष्टौ फलराहित्यं किं त्वनर्थपीत्याह अनर्थेति प्रपंचस्य कृष्णाभावे कर्मकांडस्य प्रत्यक्षादेश्च स्वप्रामाण्यं न स्यात् आत्रि
वत प्रामाण्यमिति सृष्टौ सात्यत्वमित्याशंक्याह नेवेति मीमांसकमतावष्टंभेन प्रामाण्यं समर्थयति जादिविनि जग
द्रुत्यादौ कर्मसादिप्रसिद्धसिद्धत्वं नित्यत्वमयुक्तं तथा च प्रत्यक्षादिप्रामाण्यानुपपत्त्या सृष्टिश्रुतेः सृष्टिपरत्वपित्या
शंक्याह स्वष्टानि। सृष्टिश्रुत्या घटः सत्स्ववगमः तविनापि सः ःः सिद्धत्वान्न तत्र शब्दस्य प्रामाण्यमित्यर्थः सोप

स्रुपमेमारंभमसमर्थनात्। सिद्धांतिनाचतदंगीकारणादिसाशंक्याहाचेति। अत्रानारंभवादेसिद्धांमकदेशीयानदूषयित्रु
पूर्ववादीतपामारंभप्रकारं दर्शयतीति संबंधः ।।सिद्धांतभिमतादारंभप्रकारं प्रकारांद्वलक्षणमाह वेदान्तानामि
ति। विधिनिष्ठत्वमंगीकृत्यतया प्रमारंभप्रकारः तद्दर्शयतीति संबंधः विधिविचारस्य पूर्वत्रनिरुक्तत्वात् पुनरा
रंभोप्यर्थ इत्याशंक्याह। याधिकाशंकेति। सा रादीदित्यादिवाक्यानां विधिविधुरत्वामपि विध्यपेक्षितप्रतिपादक
त्वेन प्रामाण्यं तत्तद्दृतसत्यादिवाक्यानामपीतिशंकात। ननुक्त विदितिे। आत्मा वा अरे द्रष्टव्य इत्यादिविध्य
र्थः।। अनुबंधेति। प्रतिपत्तिविध्यपेक्षितविषयसमर्पणेनेत्यर्थः। अपेक्षितं स्वरूपति। तत्रापि तीनपारवक्तत्व फलस्त
र्थाइनिस रेणभावकर्मणा त्वप्रत्ययस्य विधानात्र विध्यर्थत्वमित्यर्थः तव्य प्रत्ययस्य भावाद्यभिधायित्वप्रद्धि

१०

अभिधायित्वमपियुक्तमितिशंकते। नत्विति। किंतु त्यप्रत्ययस्याभावकर्म्मणि अर्थः उत्तत्वएवेति विकल्पमंगीकरो
ति। भावेति द्वितीयं निरस्यति। कृत्याश्चेति। तव्यप्रत्ययस्तु त्रिषु विधानाविशेषेपि अत्र विध्यर्थत्वं न संभवतीत्याशयेना
ह। तत्रोहेति। तथापीत्यत्रोपपत्तिं प्रपति। तथापीति। आत्मा वा अरे द्रष्टव्य इत्यस्य कर्मप्रधानत्वात् न विधिप्रधानत्वमि
त्यर्थः। कर्म्मविषयत्वेपि विध्यर्थत्वं दृष्टमितिशंकते। नत्विति। गमनविधानमात्रमंगीकरोति। सत्यमिति। न च तद्वद
त्रापि विधिपरत्वमित्याह। युक्तमिति। गंतव्यमित्यत्र व्यनप्रत्ययात् क्रियासाध्यताप्रतिपत्तेरिति कर्म्मपरत्वं अस्य कर्म
मयत्वात् विधिप्रधानत्वमित्यर्थः सर्वप्रत्ययानां भावात्वाधिकारतावत्त्वभिधायित्वात् द्रावाभिधायीति विशेष
णवैयर्थ्यमाशंक्याह। भावइति। धात्वर्थ इति। क्रियामात्रमित्यर्थः। फलाभावे क्रियायां पुरुषप्रयोगानुपपत्तिः फ

लपरत्वे वरुधाप्रधानत्वादित्यनुपपन्नमित्याशंक्याह। तत्प्राधान्येति। धात्वर्थमात्रं तत्पदार्थः। प्राधान्येनेन द्विगुणति।
स्वतंत्रेति। कर्म्मकारकासमवेतादृष्टफलत्वार्थः नत्र हेतुमाह। तत्प्राधान्येति। कर्म्मपरस्यापि विधिपरत्वं दृष्टमिति
शंकते। नत्वर्थमिति। कार्यांतरसंबंधित्वेन विनियोक्तुं न शक्नोतीत्युक्तं जादिष्टमित्याशंक्य विकल्पो भरत्वेन ग्वावष्ट
तत्रापीति। द्वितीयमुपपादयति। द्रव्यपरत्वद्रुत्पादेरयमर्थः। कृत्यप्रत्ययस्य कर्म्मकारकेगतातिशयफलार्थत्वे
पाविधिपरत्वेंगीक्रियमाणे आत्मान्युत्पत्त्याप्यत्मनः कर्म्मफलं वक्तव्यं न च तत्संभवति। तत्तावदात्मन उत्पत्तिरना
दित्वात्। नापि विकारसंभवः। नित्यत्वात्। नाप्याप्तिः सर्वगतत्वेन नित्याप्तत्वात्। नापि संस्कार्यत्वं संस्कारो द्विविध
गुणाधानलक्षणो मलापकर्षलक्षणश्चेति। नाद्यः। निर्गुणत्वादिति। द्वितीयमुपपादयति। नन्वात्मनीति। वि

नियुक्तं विनियोक्ष्यमाणयोः संस्कारा संदर्शनादात्मनश्चाभ्यन्तपत्वाभावात्र संस्कार्यत्वमित्याहेनेत्याहेति। आत्मप्रा
धान्यभंगं नोयातस्ते: प्राधान्यमास्थीयेतक्रुन्यायेनेत्युक्तं तत्रकोसौ सयक्तुन्यायं इत्याकांक्षायां तं विनिर्दिष्टे मर्थमाह। तत्र
सक्तूनित्यादिना। तत्र पूर्वतंत्रे भवत्वंगांगिता तथापि कथं सक्तूंञ्जुहोतीत्यत्र गुणप्रधानभावं वैपरीत्यमित्याशंक्येवेप
रीत्यं दर्शयितुमंग द्वैविध्यमाह। तत्रेति। अंगांगिनोर्मध्ये इतियावत्। कान्यर्थकर्म्माणि काविचेतराणी। तिवीक्षा पा
नाद्यकृतुकारकाणीति। अनाम्रित्यस्यान्तं त्रेणोत्पन्नयोमरिध्यान आरभ्येप्रभावइति। द्रष्टव्यं। व्यन्नपाजादितादृश
दार्थः। एवमंगद्वैविध्यं प्रदर्श्यार्थकर्म्मतां निरावष्टं तत्रेति। अर्थकर्म्मसंस्कारकर्म्मणोर्मध्ये इत्यर्थः ब्रीहिप्रोक्ष
तिपत्न्यावेक्षतेत्यत्र प्रोक्षणावेक्षणादिकं प्रतिव्रीह्यादानां यथा प्राधान्यं तथा सक्तूञ्जुहोतीत्यत्र द्वितीयाश्रुत्या ११

सक्तूनां प्राधान्यं होमस्यायस्तेनत्वलक्ष्यतइति नार्थकर्म्मत्वमित्यर्थः। तर्हि संस्कारकर्मत्वं किंन स्यादित्याशंक्य
तदसंभवं दर्शयितुं तद्वैविध्यमाह। संस्कारकर्म्मेति। विनियुक्तविनियोक्ष्यमाणसंस्काररूपत्वाद्द्विविधमित्यर्थः। विनियो
क्ष्यमाणसंस्कार इत्युक्ते ग्रिमात्रस्य विनियोक्ष्यमाणत्वात्संस्कारत्वे पर्य्यशंकास्यात्। तदर्थमाह। संस्कृतस्येति। भवत्वे
वं ततः किमित्यत आह। तत्र होमेनेति। मा भूत्तर्हि विनियोग इत्याशंक्याहेवपृथ्व्येति। स्वतंत्रफलसाधनत्वाश्रवणा
दृष्टपूर्णमात्रप्रकारेणोपावातफलकल्पनानुपपत्तेः। अध्ययनविधुयात्तत्वेनानर्थक्यासंभवाच्च श्रुतिभंग इत्यर्थः।
कर्म्मप्राधान्यमिति। क्रियाप्राधान्यमित्यर्थः। दार्ष्टान्तिकमाह। तथात्मानमिति। साध्यतयेति। उपासितजनितान्ति
शयविशिष्टतयेत्यर्थः। स्वतंत्रफलायेति। मुक्तिफलायेत्यर्थः। उपासनशब्दस्य प्रसिद्धार्थत्वादात्मनः कर्तृत्वस्य च प्र

सिद्धत्वात्तत्रापीति मध्यानुपपत्तिमाशंक्याह। तत्र यथेति। सकृन्नाशकत्वः प्राधान्यभंगे प्यर्थक्रियात्वेनवदुपास्तेरप्यात्माक
र्मीत न तात्पर्यः। उपास्तेर्ज्ञानापरपर्यायत्वात्। ज्ञानस्य च सकर्मकत्वात्कर्माभावेनुपपत्तेः॥ तथात्मनस्तावदुर्यस
न निर्वर्तकत्वं वानुपपन्नमितिशीकार्यः। आद्यं कल्पमुन्यापपात्ति। शाब्देति जानाते: कसम्मकत्वादुपास्तेरपि तदप
पर्यायत्वात्सकर्मकत्वमित्यभिसंधायोक्तं ज्ञानमिति। आत्मनः कर्मत्वे आत्मनेति तृतीयाकथंतत्राह। आत्मे
ति। यकाआत्मनो विषयत्वे आप्यत्वं स्यादिति कथमुक्तं विषयस्याप्यत्वनियमाभावादित्याशंक्य हततहीतियेन
यस्यातिशायं त्याद्यते स तस्य विषय इतीति यगादात्मनश्च विषयत्वे क्रियाजनितातिशयशालित्वं वक्तव्यं
तच्चोत्पत्तिविकृतिसंस्कृतानां नित्याविकार्यनिर्गुणात्मन्यसंभवादासिद्धं व्यासावत्तसंभाव्यते भेदाभा

वात् अन्यथान्येन प्राप्यते तस्मोतिकर्मकयोधाभावात्तद्धि अनुपपत्तिरिसर्थः। आत्मनः स्वरूपेणासत्वेप्यवभा
स्यत्वविशिष्टाकारेणास्ति संभव इति शंकते। नन्ववभास्यतयेति। आत्मनः प्रकाशाव्यभिचारित्वात् प्रकाशस
वंधस्य क्रियाफलत्वमित्याह। तत्राहेति। अवभास्यत्वविशिष्टाकारेण साध्यत्वशंकायां नित्यावभासत्वादिति वक्त
व्ये किमिदमुक्तं नित्याप्तत्वादिति तत्राह। नित्येति॥ नित्येन चैतन्येनात्तित्यसंबंधत्वात्। नक्रियाधीनप्रकाशत्वमि
त्यर्थः। कर्माभिधायितस्त्वादेरयमर्थः इष्टव्य इत्यत्र तव्यप्रत्ययस्य कर्मपरत्वाच्च नियोगप्रतीतिरित्याशंक्य तत्रा
ह। गकर्मेति। कर्तव्यकर्तव्य इत्यादावुत्पत्त्यादिफलसंभवान्नियोगसंभवेपि नात्र तत्संभवः प्रयोजनाभावा
दित्युक्तमनुवदति। यदि चेति। यमत्यापमनूपसंस्कारसंभवादिति सिद्धाहेतुरित्याह। तदसदिति य। संस्कृतन्यत्र

१३

विनियोगाभावान्न संस्कारः फलमित्युक्तं निराकर्तुं लौकिकं संस्कारत्वलक्षणमुपमाह विद्याधनेति। भवत्वेवं ततः कि
मित्यत आह। नैवेति। सुवर्णप्राप्तिदुःखनिवृत्त्यन्यतरस्य पुमर्थत्वात् प्रोक्षणादिजनितः संस्कारस्यातादृक्त्वात् क्रियाङ्गानुप्र
वेशित्वं युज्यते न तथात्रेत्यर्थः। ब्रह्मणि मानाभावात् ब्रह्ममीमांसानारम्भ इत्यधिकाशंकानिरासार्थं पुनरारंभ
इत्युक्तं अपरे पुनरित्यत्र ननु संभवति। विधिनिरूपणार्थारंभसंभवादित्याशंक्याह परे पुनरिति। संकर्षयं
र्यजरस्याहेत्समर्थः देवताकाण्डं संकर्षशब्दार्थः। आत्मज्ञानविधानेनेति। आत्मोपासनब्रह्मणि मानं। कार्यपरत्वा
दित्युक्तं तत्र कार्यपरत्वमंगीकरोति इहापीति। कर्मकाण्डवदित्यपि विशब्दार्थः। आत्मज्ञानविधानेनेति।
आत्मप्रतिपादकसत्यादिवाक्यैरित्यर्थः। समाप्तिमिति। कर्मकाण्डसमाप्तिमित्यर्थः। नहि ब्रह्मणः प्रमाणान्तरप्रमि १३

तित्यत आह। तत्त्वेति। निर्विषयज्ञानविध्यनुपपत्त्या वेदान्तानां ब्रह्मण्यारापवान्तरतात्पर्यमित्यभिसंधिः तत्र हेतुमा
ह अधिकारेति को साववधिकारनियोगः कथं वा तद्विषयत्वमित्याशंक्यामाह॥ ज्ञानस्येति। तरति शोकमात्मवि
दित्यादिना ज्ञानस्य शोकनिवृत्तेश्च साध्यसाधनतावभासने निरधिकारत्वे ज्ञानं तोत्पत्तुमर्हतीति शोकनिवृत्ती
कामोधिकार्यपि प्राप्यत एव तत्र वृत्तिश्च नियोगबोधाधीना नीयोग एव निर्विषयो न संभवति। ततो द्रष्टव्य इ
त्यत्र प्रकृत्युपात्तं ज्ञानं विषयत्वेन संबध्यते नियोगस्य च साक्षात्कृतिव्याप्यत्वासंभवात्। ज्ञाननिर्वृत्तिद्वारा कृति
व्याप्यत्वमिति ज्ञानस्य कार्यत्वमित्यर्थः। इतरेयमर्थ इत्यनेन संबंधः। उक्तार्थस्य टीकारूढत्वमाह फलेति। आत्मा
तरस्युपक्रमात्तदुपग्रंथस्य सिद्धान्तत्वमिव प्रतिभाति न च तदुपपद्यते। अनारम्भस्य समर्थ्यमानत्वादित्याशंक्या

१४

त्रैरोऽच्यत इति। किंलौकिककर्माभिधायिकृत्स्नप्रत्ययात्रियोगाप्रतिपत्तिर्नवेद इति विकल्पाद्यं दूषयति। यदिति। कर्त
व्ययाकर्त्तव्यइत्यादौ नियोगप्रतिपत्तेरित्यर्थः। द्वितीयमनूद्य प्रत्याह। अर्थेत्यादिना शंका। निराकारणे फलमाह। तदिति।
अध्ययनविधेर्विधापकत्वासिद्धिरतः शब्दार्थः। स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्यत्र कर्म्मकारकत्वे फलत्वात्। सक्तुन्यायेन
स्वाध्यायेनाधीयेतेत्यध्ययनस्य प्राधान्यमित्याशंक्याह। प्रथमेति। स्वाध्यायस्याध्ययनाक्रियया संस्कार्यत्वात् संस्कृ
तस्य स्वाध्यायजनितविज्ञानस्य फलवत्वात् कर्म्मकारकत्वेऽप्यन्योऽपि विधिपरत्ववदात्मा द्रष्टव्य इत्यत्रापि विधिपरत्व
संभवान्नाधिकाराशंकेत्यर्थः। किंच। कृत्स्नाध्ययनानन्तरं वेदार्थविचारकर्त्तव्यतां सूचयचेन्नेमिति तत्तनिकांडार्थस्यापि
विचार्यतां प्रतिजज्ञे विचारप्रयोजकस्यो विशेषादित्याशयवानाह। प्रथमेति। स्वात्मनि क्रियाजनितातिशया
निरूपणात्र कर्म्मकारकत्वं ततः कथमधिकशंकाभाव इति शंकायां कर्म्मकारकत्वासंभवेऽप्यात्मनः करण १५

त्वकल्पनान्नाधिकाराशंकावनारहत्तनारंभवादिनोक्तेन तदपि नेत्यत्र कर्म्मकारकत्वं निरस्तं तदिष्टमेव आत्मनः करणत्वो
पगमादित्याशंक्याह। करणत्वेऽपीति। जानातेः सकर्म्मकत्वाद्वदतः कर्म्मत्वेऽपर्यंत आत्मनः कर्मकारकत्वमुपगंतव्यं
न च तदुपपद्यते। आत्मनः स्फुरद्रूपत्वात् ज्ञानक्रियाजन्यस्फुरणातिशयशालित्वायोगात् ततो न ज्ञानविधिरित्य
धिकाराशंकाप्रसक्तेत्यर्थः। स्वरूपज्ञानस्याप्यात्मव्यवहारहेतुत्वात्। तद्विषयत्वमात्मन उक्तं टीकायामिति द्रष्टव्यं। अह
मित्यात्मज्ञानाभ्यासस्य सिद्धत्वात्तत्र विधिरित्यर्थः। ततश्च सिद्धस्येवेत्यादिग्रंथानुपपत्तिरित्याशंक्याह। आत्मनीति।
हिरण्यं विभृयादित्यत्र स्मात्सुवर्णं हिरण्यं भार्यमिति स्वत्र हिरण्यधारणं किं कुर्वमतया विधीयते। आहोस्विद्धिरण्यं ज
ह्यामिति धारणसंस्कारः। आहो पुरुषार्थो हिरण्यधारणविधिः। तत्र नाद्यः संभवति फलस्याश्रुतत्वात्। ततः क्र
त्वगतया धारणविधिपरत्वे संस्कारविधिपरत्वे चेति? प्राप्ते प्रति विधीयते तत्र नान्तरा संस्काराविधिपरत्वं क्रत्वं

गहिररापाप्रतिपत्तेः। नखलु हिररापपदमात्रात् कर्त्वं गताप्रतीतिर्लोकेपि हिरापसद्भावात्· नवक्तत्यत्रप्रत्ययव
लधिरापस्य संस्कार्यता संस्कारस्य स्वरूपेण फलत्वाभावात्। नचकत्वनुप्रवेशितयाफलवत्वं तन्मात्रमावात्·ने
नकर्त्वं गतयाहिरापधारणाविधेः फलववत्वं कं विक्रत्वमनाभ्याम्नानात्। तस्मात्पुरुषार्थो यं विधिरितिविशि
ष्यते। नच फलाश्रवणाद् दुर्वर्णोस्यभ्रातृव्य इत्याद्यर्थवादवशाद्द्वाष्टव्यदुर्वर्णताद्याः स्वशोभनत्वपत्तायाश्चाधिगते
तस्मात्पुरुषार्थत्वं तथावाक्यातानान्यासोपि मोक्षार्थं विश्रीयते द्रष्टव्य इत्यादिनेत्यर्थः। आभ्यासस्यासिद्धत्वेपि
विधेयत्वं युज्यते हिरापधारणवत्। ततश्च नुनुर्नोवेधानं तदित्याद्यनुपपन्नमित्याशंक्याह। तत्रैवस्थितेति। सुषमावच्छ
विधोपहितवेतन्यस्य प्रातिभासादवस्थात्रयेपी सुक्तं द्वयोः साधनयोः पक्षेप्राप्तावन्यतरनिवृत्तिफलको नियम आ
श्रीयते नेत्यत्रपक्षे प्राप्तिरस्ति आत्मज्ञानस्य सदासिद्धत्वादित्यर्थः। सतु नित्यमिति टीका आत्मेति नित्यं ज्ञाप्रत

पुरुषस्य ज्ञानसंतानो नित्यसिद्ध इति संबंधः। आत्मनीति विषयसप्तम्या ज्ञानविषयसमवेवोधे आत्मन्येवचेतः स
माधाभिधानं चाप्यानुरूपमित्याशंक्य पक्षान्तरप्रदर्शनार्थत्वाच्च विरोध इत्याह। स्वनात्मेति। व्यवहारभंगशंका
निरस्यत्यर्थः। विरुद्धमिति। गांतयात्रानिर्वाहिकसमयातिरिक्तसमयेप्वित्यर्थः। अधिकाशंकानिराकरणं प्रक
म्या विधित्वसमर्थनमेवक्तत्तं तत्र को हेतुरित्याशंक्याह तदिति। संबंधसंभवात् शब्दार्थः विषयभावादविवक्षि
तार्थत्वशंकायां विधिं समर्थयता शंकैव निराकृतेति न विरोध इत्यर्थः। तर्हि विधिनिरूपणार्थमेवारंभ इत्याशंक्या
ह। गतार्थत्वादिति। शंकावादिनि एकारणस्य प्रस्तुतत्वान्न तनवाविधाद्युपदस्यानुपन्यस्तत्वान्न निराकरण
मनुपपन्नमित्याशंक्याह तत्र पूर्वपक्षवत् सिद्धान्तोप्यसमंजस इत्येतत्तट्टीकाकृता प्यत इत्याह। सत्यपीति। क
र्मप्राधान्यात् त्कृत्यप्रत्ययवाच्योदपि नियोगप्रत्यय इत्येकदेशयुक्तमंगीकृतं सत्यपीति अत्र किंत्यो किं कात्मज्ञाना

दपि वा निवृत्तिः अलौकिकात्मज्ञानात्। नान्योनुपलब्धेरिति टीकार्थः। लौकिकात्मज्ञानस्य स्वरूपेण निवर्तक-
त्वेपि विधीयमानस्य निवर्तकत्वशंकां निरस्यति। न चानर्थेति। विधीयमानस्यापि संसारिविषयत्वमविशि-
ष्टमिति न निवर्तकत्वविरोधसुद्धयो निवृत्त्यनिवर्तकत्वादृष्टेरित्यर्थः। निर्विशेषात्मज्ञाने विधीयत इत्युक्ते अथ
पुनरित्यत्र तदसंभवि आत्मनि संसाराभावात्। अनात्मनि च तदसंभवान्न तन्निवृत्तिफलत्वं निर्विशेषात्म-
ज्ञानस्येत्याशंक्य वस्तुत आत्मनि दोषासंभवेपि कल्पितदोषनिर्वहणार्थं विधिरर्थवानित्याह। तथैव लौ-
किकेति। असिद्धे विधिर्नेत्संवदतीत्युक्तं तदसदित्यत्र तत्कस्मादिति वीक्षायामाह। नात्यंतमिति। ज्ञानस्यो-
देश्यत्वासंभवादित्यर्थः तत्कस्मादिति वीक्षायामाह। यथेति। आत्मज्ञानेपि सामान्यप्रसिद्धिरस्त्येवेति शं- १६

कते। ननु ज्ञानेति। अलौकिकात्मज्ञाने कथं तर्हि कर्तव्यतासिद्धौ दित्यत आह तद्व्यक्तित्वेनेति। नात्र सामान्य-
प्रसिद्धिरित्याह। नेत्याहेति। लौकिकात्मज्ञानस्य सिद्धत्वात् तत्र कथं सामान्यसिद्ध्यभाव इत्याशंक्योक्तस्य सिद्ध-
त्वमसिद्धत्वं चेति विकल्प्याद्यं प्रत्याह। तादगात्मेति० प्रथमप्रत्यायपत्त्यथेति। विकल्पासहत्वान्नैतदित्याह। कि-
स्वात्मनीति। अत्र तत्त्वावबोधस्य प्रकृतत्वात्तद्विधायेत्यत्र तच्छब्देन तद्ग्रह इति शंका स्यात्तदर्थमाह। ब्रह्मावि-
षयेति। कार्यशेषत्वेन वेदान्तानां ब्रह्मणि प्रामाण्यमित्युक्तं अपरं मतमित्यत्र तदयुक्तं येन तुक्त्वा प्रमाणसिद्धि-
रित्याशंक्य तस्य पंचनरूपत्वान्मैवमित्याह। परमिमतमिति। स एवेति द्वितीयारंभवादीत्यर्थः ननु तावन्मात्र-
कार्यब्रह्मणि चत्प्रामाण्यमुक्तं तदमुक्तं उभयत्र प्रामाण्यकल्पकाभावादित्याशंक्याह। सत्यमिति। निर्वि-

११

मयत्वप्रतिबिम्बसंभवात् अध्यारोपविषयाभावमित्यर्थः। वाक्यभेदप्रसंगात् नाम्नस्तत्र तात्पर्यकल्पनमिति शेष
॥ ननु विरुद्धमिति। वाक्यभेदप्रसंगं निरस्यति। विधिप्रमाणादिति। स्वतंत्रार्थप्रतिपत्त्यनंगीकरणात् न वाक्यभेद
इत्यर्थः। यथा रूपे सतीत्यत्र चक्षू रूपं विषयीकुर्वद् द्रव्यमपि विषयीकरोतीत्युक्त्या घटव्याप्तिगगनमपि गमय
तीति प्रतिभासः स्यात् तं निरस्यति। यथेति। कथंशब्दस्य विलासमनुपपत्तिं दर्शयति। ननु च द्रष्टव्य इति। ज्ञानवि
ध्यं संभवत्येवेति सर्वस्यात्मत्वमुच्यते तत्र स्तु नानन्तु सारीं स्यादाशंक्याह नेतीति इदं सर्वं पदद्वयमात्मेत्यत्रात्मनो नामे
रूपत्वविधायते। उतात्मनस्तद्रूपत्वं नाद्यस्ताव पुज्यजो हि इत्याह न। विदमिति। न द्वितीयो पि विप्राभावादित्यर्थः।
आद्यः पक्षो नंगीकार्यपक्षान्तरं इत्याह। नेत्याहेति। अनुपदेशो हेतुमाह प्रतिपत्तेमिति। अनात्मन आत्मतापि १२

न विधेयादिसाक्षायेन शंकते। किं तर्हीति। आरोपितत्रूपपरिहारापातस्यात्मत्वं प्रतियाद्य तद्दस्याहान आहेति। नन्वेतदु
पेक्षामात्रं दृष्टत्वादित्युक्तं टीकायां तत् स्पष्टयति। नतीति। इदं सर्वमित्यत्र विषयश्रवणोपपूर्वोक्तरवाक्ययो विधिश्र
वणात् टीकानिरस्यति। नन्वात्मन इति। यागशब्दश्रवणे अस्तु तस्यापि विधिः कल्पनायां दृष्टान्तमाह। अपिष्टे रू
पो भागो स्यतीति पपिष्टं हनागाहि इति समासमर्य्यात् द्रव्यदेवतासंबंधः प्रतीयते तस्य चापूर्वत्वात् रूपो देवो न पिष्टद्रव्य
त्यागः कर्तव्य इति विधिपदं यथा कल्प्यते तथात्रापीत्यर्थः। विधिपदकल्पनात् प्राग्विध्यर्थज्ञापकाभावात् किंप्रतीत
तत्पादं विकल्पो नुपपन्नः तथा विध्यर्थप्रतीयते विधिकल्पनं व्यर्थं स्यादाशंक्यतात्पर्यमाह। किं प्रतीतमिति। पदतीत्या
दौ क्रियाप्रतिपत्त्यावपि न विधिपदकल्पनं तत्राह। कालत्रयेति। नियोगस्य विधित्वात् कथं तदर्थत्वमुक्तं टीकायां

१८

तत्राह। विधायकेति। विधिशब्दस्यार्थपरत्वं निरस्यति। विधिरिति। कल्पकाभावेन कल्पनानुपपत्तिशंकां निरस्य
ति। अनुधेयेति। इदं सर्वमित्यादिवाक्यात्प्रतीयमानस्य पदार्थसंसर्गस्याक्रियामन्तरेणानुपपत्तेः सा तावत्प्रती
यते। सा चानियोगमोक्षप्रतिनतस्त्वद्बृहारापविधिपदं कल्पते उपदार्थसंसर्गमात्रस्य न कल्पकत्वमिति
विकल्पार्थः। अधिष्ठानबोधनान्तरीयके सिद्धरूपभावास्य यथानुवादकं नेदं रंजनमिति वचनं तथानुवादाय
विधिपदकल्पनमिति अभिसंधायोक्तं। अनुवादायेति। तानुवादानेति। अनन्यथासिद्धप्रयोजनं विनानुवा
दकल्पनाया अयुक्तिरित्यर्थः। निर्विकल्पकज्ञानेन वाल्कनिरृष्टेपि यथा सविकल्पकत्ता तो नापेक्षा तद्वदत्रापी
त्याशंक्याह। प्रतिपादकत्वयेति। तत्र प्रमेयभेदसद्भावात् ज्ञानांतरप्रार्थनं न तथात्र प्रमेयभेद इति विधिपदक १८

ल्पनं मुधेत्यर्थः। अपूर्वमिदं प्रमाणकौशलमित्यत्र प्रमाणकौशलस्यापूर्वत्वमुक्तं न कथमिति वीप्सायामाह अनुष्ठ
येति। पदार्थसंसर्गस्य विधिपदकल्पकत्वात्तेह तत्त्वभावो सिद्ध इत्याशंक्याह पर्यायादेति। सोदरादीत्यादिवाक्योपलब्ध
पदार्थसंसर्गश्चापि विधिपदकल्पनमापद्येतेत्यर्थः। पूर्वापरपिष्टभाग इत्यत्रापि विध्यर्थप्रतिपत्त्यप्रतिपत्त्योर्विधी
पदकल्पनानुपपत्तिः समेत्याशंक्य तात्पर्यमाह। ननु विकल्पेति। उक्तचोद्यपरिहारानभिधानात् सत्यमित्या
दिग्रंथानुपपत्तिरित्याशंक्य तात्पर्यमाह तत्रेति। तर्हि प्रतिपत्तेर्विध्यर्थे विधिपदकल्पनं दृश्यतेत्याशंक्याह। तत्र
व्यवहारेति। प्रवृत्तेः संगपक्षेन कर्मापथ्यत्र नियोगबोधाधीनत्वात्तस्य च विधिपदं विनानुपपत्तेस्तत्कल्पनाति
मित्यर्थः। सप्रजाप्रतिशत्मनोवपानुखिददित्यादौ यथा विधिकल्पनं विनार्थपत्तं तद्वदत्रापीति शंकापोटी

१८

कायामुक्तेनापीति। नियोगमाक्षिपतीत्यत्राक्षेपशब्दः प्रतिक्षेपपर्यायवाचक इति शंका स्यात् न च क्षेपोपपद्यते नियोज्य
त्वेहेतोर्ह्यधिकारापादित्याशंक्याक्षेपशब्दः प्रतिपत्तिवाचीति दर्शयति। नन्विहापीति। पुरुषस्य नियोगाक्षेपक
त्वे चोद्येन नियोगस्य पुरुषाक्षेपकत्वाभिधानमनुचितमित्याशंक्य निदर्शनार्थत्वान्न विरुद्धमित्याह। नयोगेति। प्र
तिपन्नारमित्यत्र यागकर्तारमिति पदं द्रष्टव्यं। क्रियायाः कर्तारं विनानुपपत्तिः नियोगस्य च नियोज्यं विनापयानुप
पत्तिः न तथात्रानुपपत्तिरित्यर्थः विधावित्यत्वादप्यपीत्यत्र कथं तस्यागीकृतिरित्याशंक्याह। नन्वित्यः कस्मिन्निति।
पदार्थसंसर्गस्य किमाक्षान्नियोगसंसर्गः उत परंपरया नाद्यः सोरोदीदित्यादौ व्यभिचारान्नेतरः स्वर्गकाम
वाक्ये व्यभिचारादिति शंकयामाह। सत्त्वादिति। नियोगस्य प्राधान्यात् संसृष्टत्वं यावद्वक्तव्यं माविक्षविसा १९

त्कचित्प्राणा० ऋयेति विभागः वैदिकपदार्थसंसर्गो नियोगसंसृष्ट इति नानियामो वायुर्वेक्षेपिष्ठेत्यादौ व्यभिचारादित्या
शंक्याह यथा पुरेति। वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकाम इत्येतद्विधेयपेक्षितवायुर्वेक्षेपिष्ठेत्यादौ प्राशस्त्यबोधनद्वारेण वा
युर्वेक्षेपिष्ठत्वादेरपि विधिसंसृष्टत्वमित्यर्थः। अविनाभावादिति विधिं विना पदार्थसंसर्गस्यानुपपन्नत्वमित्यर्थः। फलि
तादिमाह त्यादौ विधिमंतरेणापि पदार्थसंसर्गदर्शनेन नियम इत्याशंक्येनोक्तमथापीति दा। निर्विषयस्य नियोगस्या
नुपलब्धेरनिष्पत्तेश्च कल्पितोपि नियोगे किंचित्कर इत्याह। नासाविति केवलस्य निर्विषयस्यानुपलब्धावपि
तद्विषयत्वेन लाभमात्रं क्याह० भावार्थेति० अथ बाधानुमंतरेण विधेरनुपपत्त्यभावान्नासावित्यादिग्रंथानु
पपत्तिमाशंक्याह। भावार्थेति। कृतिसाध्यत्वेन तत्प्रतिपत्तिरित्यर्थः। तावन्नियोगो धर्मः सति कृसाव साक्षात्का

२०

साध्यत्वविशिष्टतयात्वदप्रतिपत्तेः कृतिसाध्यभावार्थसाध्यत्वेन तत्प्रतिपत्तिरित्यर्थः। कल्पकाभावात्कथं धातु
नैवमहकल्प्यतामिसुक्तमित्याशंक्याहैवंतहीति। किंशब्दस्याक्षेपार्थतामाह। सर्वेति। कृतिधातोरेवप्रथमं निराका
णां को हेतुरित्यत आह। प्रथममिति। कृतिधात्वर्थस्ययागः कर्तव्योदानंकर्तव्यमिति सकलधात्वर्थानुगतत्वोपलंभा
त्। प्रथमं तदनुवादेन विधिः सनामित्यर्थः। अनात्मनोपदमस्यात्मप्रतिपत्त्यनुपयोगित्वादनात्मस्वभावतामनि
वृत्तेस्तस्यदूषणाशंक्याह। तत्रदूषणमिति। सम्यक्दूषणत्वमेवाह। प्रपंचेति। कर्त्रादिप्रपंचप्रतिपत्त्यावात्मद
र्शनवात्तदुपमर्दे शोधितासंभवात्तदुपमर्दे नैवतत्संभवइत्यर्थः। यत्राब्दार्थमाह। दूषणांतरमिति। शांतो दांतइ
त्यत्रसमादिति कर्तव्यप्रतिपत्तेस्तदनिर्देशोसिद्धीमाशंक्याह। शमादयश्च यइति। शांतोदांतउपरतस्तितिक्षुः २०

समाहितोभूत्वात्मन्येवात्मानं पश्येदितिशांतानां शमादीनां लक्षणइत्यर्थः। विध्यध्याहारस्यांगीकृतत्वादध्याह्रि
यते स्वनुपपन्नमित्याह। धात्वंतरमिति। तरतिशोकमात्मवित्भिद्यते हृदयग्रंथिरित्यादिनाप्रपंचस्य ज्ञाननिवर्त्यत्व
प्रतिपत्तेरनात्मस्वभावता न निवृत्तेस्तनुपपन्नमित्याशंक्यतन्मतं रोषाश्रुतिर्नोपपद्यत इत्याशयेनाह। ० दूषणति
ति। अत्रापमेवाह। नहियोविदिति। दृष्टांतविषयमेतदित्याशंकाते। ननु यथाविदिति। ज्ञायत इत्यर्थः। नतेतिज्ञानं
वावात्मस्यात्मलक्षणार्थोत्तीतिज्ञान। मवनभवेदित्यभिप्रायेणाहातत्रहिति। पूर्वत्रज्ञानविधित्रिरस्तत्वादे
वंतर्हित्यत्रज्ञानविधिशंकेत्याशंक्याह। तहीति प्रपंच: परमार्थइत्यभ्युपेत्यनतस्यज्ञानेनोपमर्दइत्युक्तं संप्रति
तस्याध्यस्तत्वमाश्रित्यज्ञाननिवर्त्यत्वमुच्यतइत्यर्थः। विधित आत्मज्ञानं प्राप्तेः कृतः पुनः प्राप्तेरित्ययुक्तमि

त्याशंक्याह। तर्हीति विधीति। आत्मज्ञाने सिद्धे तदनुवादेन ज्ञानं विधातव्यं विधाने च ज्ञानासिद्धिरितीतरेतराश्रयप्रसं
गादन्यतो ज्ञानप्राप्तिर्वक्तव्या न चान्यतस्तदस्तीत्यभिप्रायः। अभिधानतइत्यत्र किं विधिरभिधानं तु ज्ञानादिति विस्प
पाहनि नु विधायकेति। अभिधानमपि विध्यपेक्षं पापमिति जनयतीति न विधिं वेपेक्ष्यमित्याशंक्याह तर्हीति वि
धातीति। ज्ञाने विध्यसंभवात् विध्यधीनं ज्ञानमित्यर्थः। निध्यादिति क्रियेकर्म्मीरापविशेषाधाधिनः साधनस्य भा
धनं व्यंहीति पेतेति न्यायाविरोधात् उन: कर्त्तव्यतापेक्षानुपपन्नमित्याशंक्याह। ननु निष्फल इति। अनन्यथासिद्धप्र
योजनाभावात् ज्ञानोत्तरकल्पनं युक्तमिति शंकते। ननु किंतेनेति। प्रयोजनाभावो सिद्ध इति मानदतूनिमा
हा तत्राहेति। यथा मंत्रेषि लुक्तं विद्वपोत्यपमर्थ इति। मंत्राः किमदृष्टार्था उत दृष्टार्था इति संदेहे पूर्वं तत्रोक्तं पूर्व MEMORIAL २१

यस्समाह। मंत्राइत्यारभ्य प्रवतिष्टं तइत्यतः प्राक्तनेन ग्रंथेन। अंगत्वाश्रादि वाक्यसामर्थ्यावर्तयति। स्वाध्याये
ति। अध्ययनभावनामाध्यनेत्वेनत्वाध्यायमभिदधताख्याध्यायशब्देनक्तस्य वेदस्य विना मंत्राणामपि माध्य
त्वं निर्दिष्टं तथा चानर्थका मित्यर्थः नच प्रयत्नकल्वेनार्थपत्वमित्याह। गृहीतेति गृहीतः पदपदार्थसंबंधा येन
पुंसा स तथोक्तः विदितपदार्थसंगतिकस्य पुंसः प्रतीतिजननं मंत्रा न ननु प्रवृत्तिं ता हेतुमाह। स्वार्थस्येति
धायकत्वेनार्थवत्वं सावतीयति। ब्राह्मणेति। तस्मात् दृष्टार्था मंत्रा इति पूर्वपक्षे सिद्धांतमाह। तत्रेति। तत्र मंत्रा
प्रधानापूर्वनिवृत्तिद्वारेणप्रयोजनवंत्वस्तु च्यंत इति संबंधः। अपूर्वफलमितिपुज्यते नांगात्रानामित्यत्राह। स्मृता
नित देयाहेत्ये ति तृतीयो स्मृत्यादलक्षणाधिप्रकाशिकापाद्मवेगार्हपत्योपस्थाने विनियोगः समधिगतः
तथा पुरोडाशसदनं तू लंबर्हिः स्वं उपामीति स्मृत यदसामर्थ्यात् बर्हिवांस्तवनेव र्हिर्दे च सदनं रामीत्यादेर्मंत्र

२२

स्य विनियोगः तथाश्रुतस्य तत्फलसाधनभूतस्याश्वस्य इमां रशनां गृहात बलवेन इति मंत्रे सेत्यत्राश्वाभिधानी
मादत्त इति वाक्याद्रशनादाने विधियोगः प्रतीयते प्रकरणस्थानसमाख्या आदिशब्दार्थः प्रधानापूर्वनिकल्पं किं
दृष्टद्वारा उत अदृष्टद्वारेति वीक्षायामाह तत्र मंत्रा इति। अध्ययनविधेरर्थावबोधपर्यंतत्वेपि हुंफडादीनामदृष्ट दृष्ट
तद्वस्यादिति शंकायामाह। दृष्टेति। अपूर्वस्य मंत्राकांक्षाभावान्मंत्रस्य कथं तदंगत्वमित्याशंक्याह। अनुष्ठानेति। द्र
व्यादिप्रतिपत्तेर्ब्राह्मणवाक्यादपि सिद्धत्वात् मंत्राकांक्षेत्याशंक्याह। तत्रस्थेति। मंत्राणामानर्थक्यानुपपत्त्या
तेन यद्व्यादिकं स्मृत्वा कर्मानुष्ठाने पूर्वनिष्पत्तिरिति नियमस्तद्वृत्त्यर्थः। तथापि मंत्रैरेवानुष्ठानसमवेतार्थज्ञानं
संपादनीयमिति विधिबलप्रामाण्यात्तेनेत्याशंक्याह। तत्रेति। निर्दिष्टं दृष्टांतं संक्षेपेण दर्शयन् दार्ष्टांतिक
माह। तत्र यथेति। अपूर्वोपकारित्वत्प्रयोगवचनोदितदृष्टयप्रत्वेस्कृत्यादिकमुपेक्षितं स्यादित्याशंक्याह। २२

ननु युक्तमिति। प्रयोगवचनो हि अंगं प्रयुंक्ते अर्थंगत्वं च श्रुत्यादिसमधिगम्यमिति न तेष्वपेक्ष्यमित्यर्थः। आत्मज्ञाने प्रयोग
वचनानुपलब्धेः। इहापीत्येतदनुपपन्नमित्याशंक्यानुपलंभेपि तस्य नायकल्पितत्वात् विरोध इत्याह। हापीति। प्रयोग
विधेस्तुत्यत्वाद्विनियोगाधिकारविधिपुरःसरत्वात् तदभावेपि कथं प्रयोगविधिरिति संकेते। कथमिति। तदभावो सि
द्ध इत्याह। वेदांतेति। आत्मज्ञानं कुर्यादित्येतावदुत्पत्तिविधिः तस्य करणाकांक्षां निवारयद्वेदांतेत्युक्तं। करणस्ये
तिकर्तव्याकांक्षायां तत्संबंधबोधकत्वे याधात्वुसत्तिविधिरेव प्रयोगविधिर्न्वामित्याह। सशमेति। शमादिविधीनां
ज्ञानविधिशेषत्वे युक्तिमाह। फलवदिति। नियोज्यभावविध्यनुपपत्तेः नियोज्यसंबंधबोधकत्वे यागे विनियोग
विधेरेवाधिकारविधित्वमित्याह। पुनश्चेति। नियोज्यमिति। विपुरुक्त इति नियोगः प्रेरकः ममप्रेरको यनियोग इति नि

२३

प्रयोजनत्वेनान्वितमित्यर्थः। अधिकारिणामिति। मत्फलसाधनमिदं कर्मेति मोक्षत्वेनान्वितमित्यर्थः। ममेदं कर्तव्यमि
ति। मयेदं कार्यमिति कर्तृत्वेनान्वितमित्यर्थः। रात्रिसत्रन्यायेनेति। प्रतितिष्ठन्ति ह वा य एता रात्रीरुपयन्तीति श्रुतत्वेनात्र
वर्तमानापदेशिन्यपूर्वत्वादुपपादितस्य विधित्वं तावत्सिद्धं। तत्र रात्रिसत्रस्य निरधिकारस्यानुपपत्तेः कश्चिदधि
कारी वक्तव्यः स किं स्वर्गकाम उत प्रतिष्ठाकाम इति विजिज्ञासायां स स्वर्गः सर्वान्प्रत्यविशिष्टइति न्यायात्
स्वर्गकाम इति तावत्प्राप्तं। यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न स पापं श्लोकं शृणोतीति विनिवत्। प्रतितिष्ठन्तीत्यस्यापि
वर्तमानापदेशत्वात्फलविधित्वानुपपत्तेः। स्तुतिमात्रत्वमिति स्वर्गकाम एव नियोज्य इति प्राप्ते सिद्धान्तितं।
फलमन्तरेणानिर्देशाद्दृष्टकल्पनातोऽप्यनुमानं स्यादिति वर्तमानापदेशित्वेऽपि श्रुतिसमर्पितं संनिहितं प्रतिष्ठा २३

फलं विहाय भिन्नवाक्योपात्तस्वर्गफलकल्पनायोगात् प्रतिष्ठां फलत्वेनादाय प्रतिष्ठाकामो रात्रिसत्रं कुर्यादिति विधिः
परिणम्यते तथा च तरति शोकमात्मवित् ब्रह्मवेद ब्रह्मैव भवतीत्याद्यर्थवादसमर्पितमोक्षं फलत्वेन संगृह्य तत्काम आ
त्मज्ञानं कुर्यादिति विनियोगविधेरधिकारविधित्वमिति अनुष्ठानस्याविधायकत्वात्तदनुष्ठापयितृत्वोपाधावधिका
रविधेः प्रयोगविधित्वमाह। पुनः स एवेति। ननु मंत्रेष्वेकदेशिनश्चोद्यमिति प्रतिभाति न तत्तु उपक्रमादिलिंगैः शंका
यामाह पुनश्चेति। सिद्धान्तोपयुक्तानि धाद्वयादनारंभयापेव सिद्धांतिशब्देन शब्दित इति द्रष्टव्यं मंत्राणामर्थपर
त्वाभावात् प्रत्ययपरत्वं। वेदान्तानां त्वर्थपरत्वात् प्रत्ययपरत्वमित्युक्तं टीकायां तदनुपपन्नं ज्ञानपरत्वेऽर्थपरताया अ
वश्यंभावित्वादन्यथा प्रत्ययपरत्वस्यैवानुपपत्तेरित्याशंकायामाह। प्रत्ययपरत्वमिति। मात्रचोऽर्थमाह। नार्थेति।

यावंधेनुमुपसीतेत्यादौ स्वार्थभावोपि यथा प्राप्ति विधिपरत्वं तथपीत्यर्थः भूतार्थत्वाद्वेदांतानामपि न स्वार्थविधिपरत्व
मिति शंकायामाह। तत्रेति। भूतार्थत्वेपीत्यर्थः। स्वार्थविधिपरत्वमिति। स्वार्थबोधपरत्वमित्यर्थः। अन्यार्थमपि प्र
क्ततमित्यत्रान्यशब्दार्थमाह। तत्रविधेयेति। नत्ववेदांतेपुकुत्वाद्दृष्टांतो विषमइतिशंकते। ननुस्यापीति। शब्दस्य
क्षणिकत्वान्नक्रमेण कार्यकरत्वमित्याह। सकृदिति। स्थायित्वेपि शब्दस्य तात्पर्यवृत्त्या बोधकत्वं नवोभयत्र तात्प
यमित्याभिप्रायेणाह। तात्पर्यादिति। त्यमिदादयो यागाः पदार्थशब्दार्थः समिधोयजतीत्यादिवाक्यं शब्दश
ब्दार्थः एकेनकर्त्राबद्धतां युगपत्रिकर्त्तव्यत्वानुपपत्तेः क्रमोविधीयतेतद्वद्त्रापि विधिपरत्वं प्रमेयपरत्वं चेति टीका
र्थः। वेदांतानामुभयपरत्वं संभवेवेवादित्वेतदसंभवः पूर्वपक्षिणा प्रदर्शनीयः किमिदमुच्यते मंत्राणामप्रमा २५

२२

णत्वात्कर्म्मसु विनियोगइतितत्राह। सिद्धमिति। अनारंभवादीतियावत् ज्ञानस्याविधेयत्वेन प्रमेयपरत्वमित्युक्तं
नप्रमेयमपगमयितुंक्षममित्यत्रतत्रहेतुमाह। विधिविषयेति। नियोगो विधिशब्दार्थः। यागादिदृष्टांतो विष
मइति शंकते। ननुलौकिकेति। अलौकिकत्वमंगीकृत्योभयपरत्वं दूषयति। नेत्याहेति। विनुद्धरूपभावो वेदरूप्यं
तत्प्रसंगादित्युक्तं तत्र किंतद्रूप्यंकथं वा तत्प्रसंगइत्याशंकावामकस्यैवज्ञानस्य विधेयत्वं प्रमेयपरत्वं च त्वथैव
कस्य प्रमेयपरत्वमन्यस्य विधिपरत्वमिति विकल्प्याद्यं दूषयति। ज्ञानंप्रतीति। प्रमेयतयेति। ज्ञानक्रियाजन्य
फलशालितयेत्यर्थः। विधेयज्ञानविशेषणतयेति। विधेयज्ञानं तस्मातिविशेषणं विधेयज्ञानविशेषणं तस्य
भावस्तत्तानयेति विग्रहः। कर्म्मकारकतया तातजनकत्वात् ब्रह्मणोगुणत्वमित्यर्थः प्रमेयत्वादुपादेयत्वाति। प्र

२८

माणजन्यातिशयविशिष्टस्वरूपेणोपादेयता साध्येत्यर्थः। विधिं प्रतीति। सिद्धप्रमितिविशिष्टत्वमुद्देश्यत्वमित्य
र्थः। प्रमेयत्वात् विधेयतेति। अज्ञातं हि प्रमेयं भवति ततश्च प्रमेयत्वाद्विधेयता अज्ञातत्वेत्यर्थः। विधानायानुवाद
नेति। विधानाय अस्य ज्ञानमुद्देष्टव्यं उद्देश्यश्च ज्ञाने तथा च स्वविषयस्योद्देश्यत्वात् विषयस्याप्युद्देश्यत्वेनानुवा
द्यत्वमित्यर्थः। ननु किमित्यत आह तीति। अस्य गुणः प्रत्यग्रं इत्यनेन संबंधे गुणत्वादिप्रापकमाह। स्वज्ञानस्येति। प्रा
धान्यादिप्रापकमाह। तत्प्रमितिशेषत्वे इति। अस्य लक्ष्ण्वदार्थः अथवा ज्ञानस्य विधेयत्वाद्विधिप्रमितिशेषत्वे त
थाद्यर्थपरत्वे यावृत्ते सती नियोगतः। द्वितीयं पक्षमुत्थापयति। ननु प्रथमेति। शब्दानामुभयत्र तात्पर्याभावा
देकत्र तात्पर्यं वाच्यं। ततश्च कथं तज्ज्ञानमुभयपरं स्यादित्याह। तच्छब्दस्येति। नन्वेवं सतीति बोधनफलपर्यवसायि २८

अन्यत्र विध्यसम्भवमात्रेणाचोक्तदोषानुद्धरणादित्याशंक्य तात्पर्यमाह। ननु वैरूप्यमिति। यत्रोभयोः समो दोषः परिहा
रोपि वा समः नैकः पर्यनुयोक्तव्यस्तादृगर्थविचारणा इति न्यायविरोधार्थं तादृशबोधानुपपत्तिरित्यर्थः। गुणक
र्मपदस्याप्रसिद्धार्थत्वाद्व्याचष्टे। कृत्वंगेति। अस्य ज्ञानस्य प्रमेयपरत्वाद्विधेयत्वावैरूप्यं प्रसज्यत इति उक्तं युक्तं।
नन्वत्र गव्ये द्वाहीणां गुणत्वादिकं प्रथते प्राधान्यादिकं त्वर्थापत्त्येति यत्तस्यादित्याशंक्याह। नत्रेति। व्रीहीनिति
द्वितीयया कर्मकारकत्वेन प्राधान्यादिकमपि प्रथत इत्यर्थः। वैरूप्यमेवस्पष्टयति। व्रीहिनामिति। अनुवाद्यत्वोद
श्यत्वयोर्हेतुः प्रमाणान्तरासिद्धत्वं गुणत्वं चकारकत्वमिति द्रष्टव्यं। शाब्दामकस्याप्रतिपन्ना प्राधान्यादिप्रतिप
न्नरूपपादितत्वात् दिगकारणं कृतनस्यादित्याद्यनुपपत्त्यं इत्याशंक्य प्रतिपत्तिभेदमाह। तच्च न क्रियतेति। व्रीहीनुद्दे

नेविहितप्रोक्षणाक्रिया निष्पसुत्ररकालमुनिशयोजायलेनतश्चव्रीहिमात्रं। विभक्त्यर्थ इत्यर्थः। गुणकर्मसाम्यं श
कते। इहापीति। नवप्रथमज्ञानमित्यनेनपौनरुक्त्यशंक्यं तत्रैकस्मात्‌ छब्दात्‌ दुत्पत्रज्ञानद्वयपस्योमयपरता पानिषल
चाद्‌त्रयकरणभेदेनज्ञानभेदस्याभिप्रेतत्वादिति द्रष्टव्यं। करणभेदे सिद्ध इत्याहने चोहेति। आत्मप्रमाणांतर
गमो भूतत्वात्‌ स्मृतवदितार्शयनशंकते। नान्विहापीति। भूतत्वेपि प्रमाणांतरायोग्यत्वान्नतद्रम्यत्वमित्यभिप्रा
य। कर्म्महिति। सामग्रीभेदाभावेपिज्ञानद्वयंजायतामितिमत्वानंविस्मरणशीलं प्रसाह। नेवेति। एकसामग्रयुत्प
न्नद्वयस्य प्रमेयभेदपरतादृष्टेरित्यर्थः। सामग्रीभेदाभावोसिद्ध इतिशंकते। अस्तुतर्हीति। विधिविधुराणिपदानि
स्वारसिकवृत्त्या ब्रह्मज्ञानं जनयंतितत्वस्यतः पुरुषार्थसंस्पर्शमलभमानं विधिद्वारा पुरुषार्थसंस्पर्शीतिविध्ये

२६

कवाक्यतासत्वादियदानामित्यर्थः। किंपदैकवाक्यपृथगर्थप्रतिपत्तिमुत्पाद्य विध्येकवाक्यत्वं कथ्यते आहोवाक्ये
कवाक्यमापद्यत्याह। नेत्याहेति। पदैकवाक्यप्रवांतरवाक्यकल्पनयातस्यप्रामाण्यापांगीकृतेन सुरांपिवेदित्यादाव
प्यवांतरवाक्यकल्पनयातस्यप्रामाण्यप्रसंगातेत्‌। नवतथास्त्वीयतेपुज्यतेयतिटीकार्थः। द्वितीयंपक्षमुत्थापय
ति। नतुर्तर्हीति। दृष्टांतोविषमइत्युक्तं तदसदित्यत्र तदसंगतं अर्थवादपदानामिवार्थवादत्वाद्विविधशेषत्वया पुरु
षार्थसंस्पर्शित्वादित्याशंक्याप्तिसिद्धोहेतुरित्याह। एवंतर्हीति। प्रकारांतरेण सत्यादिवाक्यानां विधिशेषत्वं शंकते।
नविहेति। विषमो दृष्टांत इत्याहने त्याहेतीतथा प्यनुमानस्य किंदूषणमितत आह प्रमेयान्नेति। स्वार्थप्रतिपाद
नफलविधुरत्वमुपाधिरित्यर्थः। टीकायां शिवमित्युक्त्यात्मनः सुखत्वमुक्तं न त्वात्रायमानस्यतस्यापुमर्थत्वात्‌

ज्ञातत्वं। तथा च अद्वैत इति तत्र निःशंकायां तत्स्फुरणमर्थ्यते ननु तद्विषयमित्यभिसंधिनोक्तं अनुभवेति। आत्मनः सुखज्ञा
कथं ननु भवेष्वपरसत्वमित्याशंक्य तयोरभेदादित्याहानंदेति। तयोः सविशेषत्वात् कथं न भेदशंकायामुक्तं पात्ले
लितत्वेभयाविशेषणं शाब्दज्ञानादग्रहणस्य निवृत्तत्वात्किं शिक्षात्कारेणेत्याशंक्य तात्पर्यमाहायपीति।
आत्मज्ञानस्य विधिसिद्धत्वात् किं तत्ज्ञानमिति प्रश्नानुपपत्तिमाशंक्य तात्पर्यमाह। तदिति। किं वक्ष्यमाणान्यत
मदात्मप्रतिपत्तौ करणं उत शाब्द इति विकल्पाद्यमुत्थापयति। ननु घटस्वेति। श्रुतिविरोधान्नैवमित्याह। नेत्या
हेति॥ द्वितीयम् तु यदति। ननु शाब्द इति शब्दस्य परोक्षज्ञानजननस्वाभाव्यात्तद्वैपरीत्यमयुक्तमित्याह। न
पूर्वेति। अविहितस्यापि प्रत्ययस्य विहितप्रत्ययवत् द्वत्प्रत्ययत्वादनुभवफलकत्वं इतरथेतरस्यापि तन्न स्या

दितिटीकानुपपत्तिमाशंक्य सहकार्यपेक्षया शाब्दज्ञानस्यान्यथात्वमिति शंकते। ननु विधीयमानमिति। स्याच्छब्दज्ञानमात्र
स्य विधेयत्वानंगीकृत्य तत्रोक्तापत्तावाम इत्याशंक्य विकल्पो यत्र नयाभ्यावेष्टाकितं दिति न च शाब्दज्ञानस्य विधेयत्वे केवि
स्यानुपपत्तिरित्याशंक्य किं शाब्दज्ञानमात्रस्य विधेयत्वं उतावृत्तिविशिष्टस्येति विकल्प्योपपत्तेरिति द्रष्टव्यं। उभय
विषयत्वाभावहेतुमाहोभयथात्वइति। आलोकिकात्मज्ञानमात्रस्यासिद्धत्वात्कथं तद्देशेन संतानाविधानमित्या
शंक्य संतानं विधेयमित्यनं दर्शयन टीकार्थं स्पष्टयति। ननु प्रथममिति। उत्तरोत्तरज्ञानजातिसमयपूर्वज्ञानस्य न
ष्टत्वात् कथमपरोक्षप्रत्यादयः। तत्राह। तत्संस्कारेति। उपासीतेत्यादिशब्दात् प्रतिपन्नः तत्कथं लभ्यत इत्यत युक्त
मित्याशंक्य विकल्पपूर्वकमाचष्टे। किमुपासनेति। स्वभावसिद्धेति लोकिकात्मप्रत्ययमुपासीतेत्यत्र धनिष्ठपंच आ
त्मा प्रमाणान्तरानधिगतआत्मेत्यवतिवाक्येन प्रतिपाद्यत इत्यर्थः। आलोकिकात्मप्रतिपादकत्वं कस्मात् यथाश्रुति

तदुपास्तिविधिपरत्वमेव किं न स्यादित्याशंक्याह एवकारेति ततः किमित्यत आह। वाक्यस्येति। यद्वत्र योगः प्राथम्यमि
त्याद्युद्देश्यलक्षणं तद्वत्तमेवकारस्य स्यादुपादेयलक्षणमित्यभियुक्तोक्तेरित्यर्थः। विज्ञापनपरत्वादित्युक्तं व्यतिरेक
मुखेन द्रढयतुभयति। निदिध्यासितव्य इति वाक्यादुपासनविधिमवगच्छाम इत्याशंक्याह। निदिध्यासितव्य इति।
अत्रापि वाक्ये नोपास्तिविधानमिति शेषः। तत्र हेतुमाहात्मेति। पूर्वोत्तरवाक्ययोरात्मपरत्वादेतदपि तत्परमित्यर्थः।
अधस्तात्समिधं धारयन्ननुद्रवेदित्यत्र धारणविधिपरेपि वाक्ये यथोपरिधारणविधिः तथात्रापीत्याशंक्याह।
वाक्यभेदेति। तत्रैकार्थ्यासंभवात् वाक्यभेदेन तथात्र तव्यप्रत्ययस्यार्हार्थेपि स्मरणात् स्तावकत्वेनान्वयोपपत्ते
रित्यर्थः। द्वितीयमनुवदत्यर्थेति। उपास्तिवाचकपदाभावेपि ज्ञानशब्देन तल्लक्षणया विधानं युक्तमिति

शंकते। ननु ज्ञानस्येति। अविनाभावादिति ज्ञानं तत्र वा हेयोः साहचर्यमात्रं विवक्षितं अनात्मज्ञानवदात्मज्ञानस्या
पि प्राप्त्वाह साहचर्येण न तल्लक्षणेत्यर्थः। प्रवाहाभावेपि ज्ञानस्य दृष्टत्वात्तल्लक्षणेत्याह। नेत्याहेति। अभ्यासस्यापि
अविधेयत्वे साक्षात्कारहेतुत्वं दूरापास्तमिति उत्तरग्रंथचयपर्यमाशंक्योपासनविधिमंगीकृतस्य साक्षात्कार
हेतुत्वं निरस्यतीत्याह। अथापीति कथं विधिरिति वाक्यभेदेनेत्यर्थः। कामुकस्य कामिनीध्यानात्तदापरोक्ष्यदृष्टेः क
थं तस्य तद्धेतुत्वाभाव इत्याशंक्याह। ध्यानस्येति। इंद्रियसंयुक्तस्यापरोक्षं दृष्टं न व्यवहितकामिन्यादेरतदत्रा
प्यापरोक्ष्यमित्याह। विषयस्येति। आत्मज्ञानाभ्यासस्य साक्षात्कारहेतुतायाः श्रुतत्वात् कथं तदयोग इति
शंकते। ननु तत्र इति। अंतःकरणशुद्धिसमनंतरमित्यर्थः। श्रवणमात्रमंगीकरोति। सत्यमिति। तर्हि ध्यासि
द्धिरित्याशंक्य ध्यानं किं साक्षात् साक्षात्कारं प्रसूते उत परंपरयेति विकल्प्याद्यमंगीकरोति सेकत्रेति। समवधा

तान्नशब्देन विजातीयप्रत्ययतिरस्कारेण सजातीयप्रत्ययप्रवाहकरणं ध्यानं विवक्षितं। नन्वैकाग्र्यस्य प्रमा
करणत्वाप्रसिद्धेः कथं तद्द्वारेण साक्षात्कार इति तत्राह। तदैकाग्र्येति। तत्र हेतुमाहोपनिषदमिति। एवं कल्पना
यां ध्यायमान। पश्यत इति श्रुतिः विरुद्धेत्याशंक्याह। ध्यायमानेति। तात्पर्यतन्नेनेति ज्ञानमतः करणत्वस्य प्रसादः
एकाग्र्यतेन सहकारिणा शब्दक्षत्मतत्वं ध्यानवाच्यरूपतीत्यर्थः। ध्यानस्य शब्दसहकारित्वमदृष्टद्वारमिति शंकां
निरस्यति। स्पष्टदृष्टो ध्यानानपेक्षायामपि सूक्ष्मं दृष्टो तदपेक्षान्वयाद्यधिगतेत्यर्थः। परिशिष्टमापकल्पं प्रत्या
ह। दृष्टेति। ध्यानस्य साक्षात्प्रमितहेतुतापाः लोके दृष्टत्वात्कल्पनानुपपत्तिरित्यर्थः। अन्वयव्यतिरेकासिद्ध
साधनत्वादपि नान्यासं विधिरित्याह। परोक्षेति। मनननिदिध्यासनाभ्यां सहश्रवणं नामांगि विधीयत इत्यत्र
त्र निदिध्यासनविधिरस्त्विति तः कथनं निरसनमित्याशंक्याह। दृष्टार्थत्वादिति। साक्षादपरोक्षहेतुत्वे २९

ननिदिध्यासनं विधीयत इति पन्मतं तदत्रापि ध्यते। प्रथमवर्णके तु निदिध्यासनविध्यापत्तं यदिदं वृत्तैकाग्र्यलक्षणं दृ
ष्टफलसमलाप्य दृष्टं तास्मिन्नतिशब्दादेयापरोक्षप्रत्ययोत्पत्तेरभिधानान्न किं विदद्यामि सत्यर्थः। दृष्टार्थत्वादितिपा
ट कथस्वतः प्रवृत्तिरिति शंकानिरावष्टे। दृष्टार्थत्वादिति तत्फलं परस्य तद्ज्ञाति विधेः अयइत्तिकथं मुक्तमित्याशंक्य
किं ध्यानस्याप्रवृत्तप्रवर्तकत्वं उत विधिरिति विकल्प्याद्यं दूषयति। दृष्टेति ध्यानस्यैकाग्र्यद्वारेण यदिदं ज्ञानं हेतु
त्वं प्राप्तं तद्दृष्टफलत्वत्तु वादाभिप्रायमेतदित्यर्थः। विधेर्नियोगिकारेणाश्रंभसमर्थनस्य प्रस्तुतत्वात् नतु किमत्र
श्रवणे नत्वनुपपन्नमित्याशंक्याह। नन्वैकाग्र्येति नाप्रवृत्तप्रवर्तकं किंतु बोधकमेतदित्यर्थः। मुमुक्षुपायेना
पि शब्देन विधेरपि ध्यानं विधिनापुमान् ध्याने कस्मात्प्रवर्तता मितितत्राह। दृष्टेति दृष्टैकाग्र्यंद्वारं कारण

३०

यस्य साक्षात्कारस्तस्य सतथोक्तः नेते। तिविग्रहः यस्य साक्षात्कारनिमिति यावत्तथापि ध्याने प्रवृत्तिः कस्मादित्यत्राह
का ग्रेति। अत्र ध्यानेऽप्रवृत्तप्रवर्त्तकत्वलक्षणविधिश्रवणेन किं फलिष्यति नतावत्साक्षात्कृतो प्रवर्त्तयतीत्यो
हृत्यमिति। पित्य क्षितिघालक्षणा प्रवृत्तिस्तत्रिर्वधाना न्यतः सिद्धत्वादित्याह। सिद्ध इति। तस्मात्त्रिर्वर्त्तनल
क्षणा प्रवृत्ते विध्यधिनत्वं वक्तव्यं तदर्थं विधिकल्पनमिति राकार्यः फलरागादिना पि प्रवृत्तिसंभवात् न तदर्थं
विधिकल्पनमिति परिहाराभिप्रायः। टीकायामपेक्षितपूर्वसंतरणं पूरयति। अत इति। कश्चिदुभयार्थं नादृष्टेत
न्यायेन परत्रापितत्कल्पनात्समाधानाभासं च माशंक्य किं शब्दस्य क्रमेणोभयार्थत्वमुत युगपत्तत्राद्य इत्याह। न
स्यापीति। कुल्यामाः स्याइत्वा क्रमेणानेकार्थत्वं घटते नु न शब्दस्य तात्सीवृत्त्या बोधकत्वात्तात्पर्यस्य चोभय

२०

र्थतायुक्तेरित्यर्थः। सचेत्तस्यायमर्थः। कस्तर्हि न्याय इत्याशंक्य नित्यविषयज्ञानविध्यनुपपत्त्योपार्थत्वमुक्तं स्मरेत्या
ह। सचेति। अ मितिवेलत्राह। नेति। कल्प्योन रमेध्यनेति नि। त्विमिति येनरूपप्रसंगे नेति यावत् दृष्टव्यं। अथवा वग
म विध्यनुपपत्त्याभयपरत्वे स्वीक्रियतां तत्राह। सचेति। उभयपरत्वे साधको न्यायो नेति। कथमुच्यते तदुपलब्धे
रित्याशंक्यत्तिनुद्भूत्रिकद्वयप्रतिपत्तिरूपतायांतरपाह नेन्मेवमित्याह। नयुगपदिति। पादार्थानां विधायकः श
ब्दः क्रमस्यापि विधायक इत्युक्तं तत्र को सो विधायकः शब्द इति वीक्षायामाह। ननु समिध इति। प्रतिवचनस्य प्रश्ना
नुसारित्वमाशंक्य तात्पर्यमाह। पदार्थ इति। एकस्य युगपदनेककर्म्मानुष्ठानानुपपत्त्या क्रमप्रतिपत्तिरित्यर्थः।
शब्दस्योभयत्र प्रामाण्यं किं न स्यादित्यत आह नशब्देति। अन्यथासिद्धत्वादित्यर्थः। यच्छब्दस्य कवचनत्वा

त्रविधय इत्यनेनैनान्वयोयुक्त इत्याशंक्याह येनावदिति। प्रत्येकमिति। कर्मकर्मप्रतीत्यर्थः। प्रयाजादिविधिभिः प्रयाजादी
नां विधानमंगीकृतं तत्र च न तेषामेव विधानमित्यनुपपन्नमित्याशंक्याह। तेषामेवेति। प्रयाजादीनां क्रमशब्दाभिधेयत्व
स्येतेनानुक्त्वा तं निषेधोऽसमंजस इत्याशंक्य हेत्वंतराभिप्रायेण विकल्पपूर्वकामवतारयति। किं पदार्थस्येति। एकै
कपदार्थप्रतिपन्नावपि तदप्रतिपत्तेर्न पदार्थात्मकत्वं क्रमस्येत्यर्थः। आद्यपक्षमुत्थापयति। ननु विहितमिति। शक्य
क्रमस्य विधानमित्यत्र हेतुमाह। प्रयोगवचनेति। प्रयोज्यत्वमात्रेण कथं क्रमस्य विधेयत्वमित्याशंक्याह। अंगमिति।
तथापि कथं तस्य विधेयत्वमित्यत आह। विहितमंगं भवतीति। विहितस्यांगत्वादंगस्य च प्रयोगवचनप्रयोज्यत्वाद्वि
धायकांतरस्यानिरूपणाद्वाक्यमेव विधायकमित्यर्थः। प्रयोगवचनप्रयोज्यत्वमेवासिद्धमित्याह। नित्याहेति। दी ३१

क्षोपेक्षितं हेतुमाह। विहितस्येति। पदार्थानामेव विहितत्वमसिद्धं प्रयोगवचनप्रयोज्यत्वेन क्रमस्यापि विहितत्वाभिम
ानं प्रत्याख्यायेति। प्रयोगवचनप्रयोज्यत्व इत्यर्थः। प्रयोगवचनप्रयोज्यत्वमंतरेणापि क्रमस्य विहितत्वं स्यादिति तेने
तरेतराश्रयत्वमिति शंकते। ननु पदार्था इति। ऐकैकत्वरूपलब्धावपि वर्णानुपलब्धिवदेकैकपदार्थोपलब्धावपि क्रमा
नुपलब्धिर्युक्तेत्यर्थः। वर्णस्य तदात्मकत्वाभावादनुपलब्धिः क्रमस्य तदात्मकत्वे तदुपलब्धिः स्यात्। न च साक्षीति पदा
र्थात्मकत्वमसिद्धमित्याहने त्याहेति। पदार्थं विधाय कथं क्व्या क्रमासिद्धिमंगीकुर्वीत। क्रमाभावो नाश्रीयते। तत्
श्रुतनिषेधोऽनुपपन्न इत्याशंक्याह। पर आहेति। किमेकैकपदार्थवृत्तिः क्रमः उतानेकपदार्थवृत्तिः नाद्य इत्याह
केकस्मिन्निति। द्वितीये यथि किं युगपदुपलभ्यमानानेकवृत्तिः उत क्रमेण। नाद्य इत्याह। नैकेति। क्रमयोगादिति।

क्रमभवनायोगादित्यर्थः। द्वितीयेपि किम परिसमाप्यानेकत्रवर्त्तउत परिसमाप्येतिवक्तव्यं। नाद्यइत्याह। योगपद्यइति।
जाताजातयोः संयोगादृष्टेरित्यर्थः। द्वितीयेप्येकव्यक्त्युपलंभेगोरित्युपलब्धिर्वेदकस्य क्रिप्रतिपन्नावपिक्रमप्रतिप
त्तिःस्यादित्यर्थः। उपलभ्यमानोपिक्रमोननिरूपणापथमवतरतीत्युक्तं अनुवदति। ननुसंयोगवदिति। योगपद्य
संप्रगमुक्तं निरस्यति। क्रमत्वादिति। संयोगस्य नसंयोगविशिष्टवयविनिष्ठत्वं नापितदभावविशिष्टे किंतुयोग्ये।
तथाक्रमस्याप्येकक्षणावच्छिन्नपदार्थवृत्तित्वेक्रमत्वव्याघातात् अयुगपद्भाविपदार्थवृत्तित्वं। नचविद्यमानत्वात्पदा
र्थानांतदाश्रयत्वंनशक्यं। आक्षिप्तानस्यापिप्रतियोगिनो भावनिरूपकत्ववत् भविष्यदादेर्व्याप्तिनिरूपकत्व
वद्वक्रमाश्रयत्वोपपत्तेः। तस्मादयुगपद्भाविष्वपिक्रमोपपत्तिरित्यर्थः। एकदेशस्थत्वव्यतिरेकेणवर्णानुपलब्धि

वत्पदार्थादिव्यतिरेकेणाक्रमानुपलंभात् गौरवाच्चकथंतस्वीकरणमितिशंकते। ननुदेशेति। दृष्टापत्त्योत्तरमाह।
तदाहेति। दृष्टांतोविषमइतिशंकते। नन्वनुष्ठेयेति। तद्रूपाणामेकदेशकालस्थत्वात् तद्रूपाधौवनुष्ठेयादिविषयत्वंस
मिदादीनामयुगपद्भावाच्चैकदेशकालस्थतयाक्रमव्याप्यादिविषयत्वमित्यर्थः। स्मृतिज्ञानस्योपलब्ध्यनुरोधिनप
दार्थपरामर्शित्वेपि कथंपदार्थक्रमप्रतिपत्तिरित्याशंक्याह। पावेति। क्रमविधायकाभावात् नतस्यानुष्ठेयत्वमि
तिशंकते। ननुक्रमस्येति। अननुष्ठेयत्वमिष्टमित्याह। नक्रमस्येति। अक्रियात्वादित्यर्थः। गुणस्यानुष्ठानंस्यादि
तिशंकते। किंचेति। पाठक्रमानुसारणार्थेपि क्रमप्रतिपत्तेस्तदपलापइत्याह। अनुष्ठेयेति। अक्रियात्मनोपिद्रव्या
देर्यथाक्रियानुरक्ततयाविधेयत्वंतदवत्त्राधीति शंकांनिरस्यति। नविधीयतइति। अथवातिप्रसंगयेदक

स्यक्रमेमानंवक्तव्यमितिविवक्षितं। नविधायकमितिकल्प्याघनिरावष्टेनुष्टेपिति। द्वितीयंनिरस्यति। नविधायकत्वइ
ति। अथकुतस्तर्हिक्रमप्रतिपत्तिरित्याशंकतेकेनेति। पदार्थानामलौकिकत्वात्क्रमस्तावन्नलौकिकः। नापिशाब्दस्त
स्यान्यपरत्वादित्यर्थः। एवंश्रुतिवाक्ययोरपिक्रमाप्रतिपत्तेः संनिहितंचे। तिकथमुक्तमित्याशंक्याह। संनिहितंचेति
तत्वेस्यादेरयमर्थः। तत्ज्ञानांतरं प्रयोगवचनेनगृह्यतइतिसंबंधः। प्रयोगवचनस्यनक्रमज्ञानापादकत्वमनुपप
त्यदर्शनादित्याशंकत्वादिति। सुक्रमेणानुष्ठानेप्याकांक्षोपरमशंकांनिरस्यति। संनिहितमिति। अनतिक्र
म्यविशेषः। अथक्रमाभावेपीतिपदार्थानाम्। निष्पन्नत्वात्क्रमाभावेपीपाठक्रममनतिक्रम्यसंनिहितमनुष्ठे
यं। आग्नेयादिप्रयोगवचनेनगृह्यतइति योजना। संनिहितविषयत्वेनसंनिहितमित्युक्तं। तदाज्ञानविशेषणं ३२

संनिहितविशेषणंदृष्टव्यंदृष्टांतनिरसेनोपसंहरणमपेक्षितंदर्शयति। तस्मादिति अथवानियोगबोधकेननि अथ
वानियोगबोधकेनलिङ्ःपदेनयथाविषयादिसिद्धिः तद्वदत्राप्युभयसिद्धिः किंनस्यादित्याशंक्याह। तस्मादिति।
लिङादिनियोगप्रतिपत्तिर्थाद्विषयादिप्रतिपत्तिरितिप्रमाणभेदइत्यर्थः। चक्षुर्यथदर्वबोधयतितत्रतत्रस्कंभमेवप्र
माणंतदनुपपन्नासंप्रयोगमपेक्षत्वादित्याशंक्याह। प्रतिवस्त्विति। यत्कृतस्तुप्रतिसंयोगोविद्यतेयस्यतत्प्रतिवस्तु
संयोगंसंप्रयोगेसतितावन्मात्रेऽक्षस्यप्रमाणपसंभवतिनच तथाप्रतिपन्नमात्रेशब्दस्यप्रमाणपसंभवतीत्यर्थः।
अभिधानिकप्रत्ययोविधिविषयएवे। तिकथमुच्यतेश्वाभनोपिप्रतिपत्तेरित्याशंक्याह। नन्वाभिधानिकमिति। पद्यण्या
भाशब्दात्प्रतीयते तथापिनतस्यतत्रतात्पर्यमित्यर्थः। किंपरंतर्हिज्ञानमितिपृच्छति। किंत्विति विधिविषय

३४

यत्व कथमिति वीक्षायामाह। किंधायंकेति। प्रमितिविषयत्वेनाम प्रमिति निर्वाहकत्वमित्यर्थः। अवगमस्य
सविषयत्वं कथमिति विक्षायामाह। वगमेति। शब्दद्द्पतीयमानोप्यर्थः प्रतिपत्त एवेतिपूरिदा रस्याभासत्वमा
शंक्याह। परिहरतीति। सम्यकपरिहारत्वमाहेक स्मित्रिति। श्रुत्यनुपपत्तिः किंश्रुतावंतर्भवत्युतन। आद्येशब्दा
त्जायमानस्यापघज्ञानस्य अत्प्राप्रामाण्यंद्विति यस्य तुप्रामाण्यमित्य त्रिच्छांदसमित्यर्थः। द्वितीयद्द्षपति।
श्रुतिरिति। प्रत्यक्षादिविरोधादनुपपत्तिर्नप्रामाण्यमित्यर्थः। नत्वमस्यादिनाविधित्रेप्रतीयते तथापितत्वत्र
प्रमाणमिति। विरुद्धमित्यादिशब्दार्थः। प्रतिपत्तिविधिनाकारणेतिकर्तव्यतासंसर्गप्रतिपत्ते नियमेनवा
त्वंसंसर्गनगमयतीतिक्यमुक्तमित्याशंक्यतात्पर्यमाह। किंवेति। अवगम्यसत्वमंतरेणानुपपत्त्यभावादि
३५

त्यर्थः अनुपपत्त्यभावोसिद्धइतिशंकते। नचेति। हेत्वंतरमाह। न्यथेति। आरोपितज्ञानस्यारोपितविषयज्ञानस्यप्र
योजनाभावादित्यत्रोपासनविधिवैयर्थ्यस्यादित्यनुषंगः सनारोपितविषयो नामपिवाबुध्येवाद्युपास्तीनां
चोदनाप्रामाण्यायथाफलगत्वमाश्रीयते तथात्रापीत्याह। तत्राहेति। स्वतः प्रामाण्यातथाभूतार्थत्वमित्युक्तंनि
रस्यति। श्राभिधानिकेति। स्वतः प्रामाण्येविधिसंसर्गाभाकपितस्यप्रामाण्यं किंनाश्रीयतइत्यर्थः दृष्टांतो
विषमइतिशंकते। ननुविधेर्यति। वाग्धेन्वादेरविद्यमानत्वादारोपितविषयत्वंयुक्तं आत्मनस्तुपरमार्थत्वा
त्तस्यमितिजनकत्वेनज्ञानस्यफलवत्वसंभवेसमारोपितविषयत्वेनादृष्टफलकल्पनमयुक्तमित्यर्थः। प्र
त्यक्षविरोधाद्वाग्धेनुमुपासीतेत्यादेर्यथास्वविषयप्रमितिजनकत्वाभावः तथात्रापीत्याह। तत्राहेति। अ

दृष्टकल्पना स्यादित्युक्तं निरस्यति। सवात्लेति। कार्यनुष्टत्वेवस्तु सिद्धेन्नं कार्यनिष्टत्वमिति भ्रमं निभ्रमं निरस्यति।
तस्मादिति। कार्यपरत्वं वस्तुपरत्वं वा सिद्धांतैकदेशिनो मते तत्र कार्यनिष्टत्वे वस्तुनिष्टत्वं न संभवती ति तन्मत निर
सनमित्यर्थः। अतइत्यादेरयमर्थः। कार्यनिष्टं यद्येन वस्तुपरं वेत्तु कथं तत्र्यात्मसिद्धिरित्याशंक्य किमात्ममात्रासि
द्धिः उत विशेषासिद्धिरिति विकल्प्याद्योनेत्याहातइति। उभयपरत्वानुपपत्तिरज्ञः शब्दार्थः द्वितीयं निरस्यति। न
तस्येति। तत्वमस्य यमात्मात्रत्येत्यादीनां नवस्तुनिप्रामाराप मनिष्टः। नापिधर्म्मेतस्याप्रतिपत्तेः त्रत्र तस्वन
स्तिकतत्यतास्यादिति शंकते। ननुवेदांतानामिति। आदित्योयूपइत्यादो यूपयादिशब्दानां यथोपचारादन्यप्र
त्रप्रवृत्तिः तद्वदत्रापीत्याहनेत्याहेति। सर्वात्मनेत्यस्यार्थमाह। तत्रात्मनइति तत्रेति पदं निरूपित मित्यनेनानु

पज्यते। उत्पत्तिविध्यादिः प्रागेव मारम्यातः। उत्पतइत्यादिना सर्वस्य वेदार्थस्य न विचारितत्वमित्युक्तं तदसाधु वेदांता
नामुदाहृत्य विचारणाभावेपि तेषां विधिपरत्वाद्धि ध्यपेक्षितन्यायस्य च पूर्वत्रोदिरितत्वेनानारंभोक्तेरित्याशंक्य कार्यप
रत्वमेवासिद्धमित्याहात्रेति। पूर्वतंत्रइत्यर्थः। धर्म्मस्योपक्रीततेपि यथाप्रसंगात्प्रतिपथवादन्यार्थो निरूपितः तद्वद्वेदां
तार्थोपि निरूपितइतिशंकते। ननुधर्म्मस्येति। प्रासंगिकत्वेयेति। सर्वोविदोधर्म्मे प्रमाणमित्युक्ते वेदांतानां कथं ध
र्म्मेप्रामाराप मितिशंकायां सर्व्ववेदस्य कार्यार्थत्वात् तच्छेषत्वेन वेदांतानाम पिप्रामारापस्याभ्युपगमनीयत्वात् ब्र
ह्मणस्तत्र निरूपितत्वं इतिविवक्षिते। वेदार्थानिरूपणमनुपपत्तेर्विविरुद्ध मित्याहेनेत्याहेति। उक्तेर्थेविनिगमनका
रणं पृच्छति। अनुपलब्धेरसिद्धत्वाभिसंधिः यावनेत्यत्रापेक्षितहेतुमाह। सत्त्रेति। सामर्थ्यमेवदर्शयित्तत्रायमाशय

इति। आलंबनसंभवासंभवाभ्यां विंतेति दृष्टमं। विचारो नाम प्रमाणानुग्राहकस्तर्कोतेनानुग्राह्यं प्रमाणं प्रत्यक्षाद्यन्त
न्यायः नाद्य इत्याहः विचार्यमाणो इति धर्म्मस्य प्रत्यक्षाद्ययोग्यत्वात्तेषामनुग्राह्यत्व मित्यर्थः द्वितीयं दूषयति आद्यस्ये
ति। अदृष्टार्थतया विनियोगो सिद्ध इत्याशंक्याह। तदर्थमिति हेतुसिद्ध्यर्थमित्यर्थः। अध्ययनविधिरिति तव्यप्रत्य
या मिधयषे शाब्दभावनाकथ्यते शाब्दभावनाभाव्यार्थभावनायाः किमदृष्टफलं भाव्यं उत दृष्टमिति विमर्शार्थः अ
तिमं दूषयति दृष्टेति। अन्वयव्यतिरेकसिद्धफलसाधने विध्यसंभव इत्यर्थः। व्रीहीनवहन्यादित्यत्र दृष्टफलसा
धनेपि विधिर्दृष्ट इत्याशंक्य तत्राप्यदृष्टमस्तीत्याह। अदृष्टेति। यत्रादृष्टं तत्रैव विधिरिति नियमादित्यर्थः। तस्मादा
द्यपक्ष उपादेय इत्याह। दृष्टार्थ इति। किमध्ययनविधेः स्वतंत्रादृष्टार्थत्वं उत कर्म्मकारकसमवाय्यदृष्टार्थत्वमिति

विकल्प्याद्यं दूषयति। ननु स्वाध्यय इति। अवगम्यमान इति। तव्यप्रत्ययेनेत्यर्थः क्रियाजनितातीन्द्रियातिशयशालित्वं संस्का
र्यत्वं शब्दार्थः अवाधिः स्वाधीनोच्चारणक्षमत्वं तद्विषयत्वमवाप्यात्व मित्यर्थः। कर्म्मकारकगतत्वेन दृष्टस्यातिशयस्या
संभवात्कथं स्वतंत्रादृष्टार्थत्वमित्याशंक्याहेतीति। दृष्टसंभवो सिद्ध इत्याह। न संस्कृतस्येति। कृतोविनिपतकस्य विनि
योक्ष्यमाणस्य वा संस्कारो दृष्टः स्वाध्यायस्य न तादृश इति न तत्संस्कार्यत्व मित्यर्थः। सुखदुःख प्राप्तिनिवृत्त्यै सो
न्यातरं स्यफलत्वात्स्वाध्यायाभ्यासानी दृष्टानामपिफलत्वमित्याह। वाप्तस्येति। अन्यतर इति रागादिनेत्यर्थः। व्री
हीनवहन्यादिति कर्म्मकारकसमवाय्यदृष्टार्थयियाऽवाप्तेः स्वरूपेणाफलत्वेपि प्रणाज्याफलत्वमस्तीतिशं
कते। नन्विति: फलत्वं मगीकृत्य विधित्वं दूषयति। न दृष्टेति। अन्यतर इति रागादित्येत्यर्थः। व्रीहीनवहन्यादिति

विधित्वदत् स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्यत्राप्यवासत्वा ध्यायसमवेतादृष्टार्थत्वेन विधि स्यर्थवानुस्यादिति चेन्न। मैवं येषाम्
व्रीहीन्प्रोक्षतीति व्रीहीणां दर्शपूर्णमासापूर्वे विनियुक्तानां कथमपूर्वसाधनत्वमिति वीक्षायां पुरोडाशा द्वि द्वि
रेति निश्चीयते पुरोडाशभावश्च तंडुलनिष्पत्त्या तंडुलनिष्पत्तिश्चावहननेनेति नियम्यते न च तथा स्वाध्याय
स्याक्रमपूर्वेण गत्वयनाध्ययनेन नियमो घटते। तस्मात्कर्म्मकारकसमवाय्यदृष्टार्थविधिरित्ययमपि पक्षो सं
गत इति द्रष्टव्यं। तव्यप्रत्ययविरोधान्न स्वतंत्रादृष्टार्थत्वमिति शंकते। ननु कर्मेति। ग्रामो गंतव्य इत्युक्ते यथा
गमिक्रियाया ग्रामसमवेतातिशयसाधनत्वं तद्वदध्ययनस्यापि स्वाध्यायगतातिशयहेतुत्वस्य तव्यप्रत्यया
प्रतिपत्तेः कथं स्वतंत्रादृष्टफलत्वमित्यर्थः सक्तूञ्जुहोतीत्यत्र सक्तुप्राधान्यभंगवत् स्वाध्यायेऽपि प्राधान्य ३१

भंगस्तां याकारकजनितातिशयानिरूपणादित्याह न कर्म्मकारकस्येति। वाक्यस्य तर्हि का गतिरित्याशंक्या
ह। सक्तुन्यायेनेति अध्ययनविधिर्न स्वतंत्रादृष्टार्थत्वे फलाश्रवणादिति शंकते। ननु तस्य यत इति। यदेवाधी
ते यमसः कस्मात्तस्य यदिन्द्रस्यभिवहर्लीत्याद्यर्थवादेषु फलश्रुतेरित्याशंक्य तस्यातिस्वजपाध्ययनविधिफ
लत्वात्त प्रथमाध्ययनविधिफलत्वमित्याह। अर्थवादेऽपीति। फलाश्रवणमसिद्धमित्याह। तत्र जपेति। ध्रु
तकुल्यो दर इति कर्म्माणि षट्त्रिंशत्समापश्लोके श्रृणोतीत्यादिफलश्रवणस्य यथाश्रविधमानार्थस्यार्थवा
दत्वं न तद्वदस्यामीत्याशंक्याह। संस्कारेति। विनियुक्तविनियोसमानयोः संस्कारो दृष्टः स्वाध्यायस्य
तथात्वात्तदध्ययनस्य संस्कारकर्म्मकत्वेन तथाभूतद्रव्यात्तत्कृत्वं नगत्वाच्च न तत्फलश्रुतेरर्थवादता इ

३८

तरस्य तु वाक्यादिनाकत्वंगतायां सिद्धार्थापर्णतादिफलश्रवणस्यार्थवादत्वं वट तद्दत्यर्थः। श्रुतव्याकरणस्यै
वैदिकपदश्रवणादर्थप्रतिपत्तिर्जायमाना लक्ष्यते श्यातश्वामायमूलविचारप्रवृत्तिरितिशंकते। नन्वदृष्टे
ति। अंगुल्यादिवाक्यार्थप्रतिपत्तिवद्दाभासत्वेनाप्याम्नायार्थप्रतिपत्तिर्घटत इत्याशयेनाह। नाविषेति। अर्थ
विवक्षायाः प्रतिबंधोभावस्तस्य दृष्टेरित्यर्थः। पूर्वपक्षमुपसंहरति। तस्मादिति। अदृष्टार्थत्वेन पद्मार्थः अवि
षयत्वादित्यत्र विचार्यमाणार्थस्य विशेषः। प्रमाणवदेव विचारस्यापि स्यात्तं येणार्थसाधकत्वात् किमालं
बनान्वेषणेनेत्याशंक्याह। प्रमाणप्रतिपद्यार्थसंभवासाधकत्वस्याभावाद्विचारस्याननुग्राह्यत्वं कयनं नव
तस्तीति विचारानारंभ इत्यर्थः। स्वाध्यायाध्ययनविधिप्रतिनकर्तव्यता। दितिअध्येतव्य इति तव्यप्रत्यया ३८

भिहितशब्दभावनाभाव्यं विनानुपपद्यमाना पुंप्रवृत्तिलक्षणार्थभावनामुत्पादयति साच भाव्यं विनानुपपन्नेति स्वा
ध्यायो भाव्यत्वेन संबध्यते। तस्य फलवदर्थावबोधपर्यंतत्वाभावे भाव्यतानुपपत्तेः परथावबोधपर्यंतता क्षिप्यते अर्थ
निर्णयस्य च विचाराधीनत्वाद्विचारकर्तव्यतामध्ययनविधिराक्षिपतीत्यर्थः। स्वाध्यायस्याविवक्षितार्थत्वान्न
तदर्थनिर्णयार्थं विचारप्रवृत्तिः अर्थभावनाभाव्यं तत्र्य देवकिंचिदित्यसंबंधाथ शंकते। नाविति। गृहाभिसं
धितु तस्मृति। नाम्नायस्येति यथाश्रुतमादाय शंकते। नचदृष्टार्थ इति। सिद्धांती स्वाभिसंधिमुद्घाटयति। ना
ध्ययनस्येति। क्रियाजन्यातिशयशालिनः कर्मकारकत्वा। स्वाध्याये वातिशयातिरूपाणात्तनस्य कर्मका
रकत्वमितिशंकते। ननु कर्मकारक इति० अतिशयानिरूपणमसिद्धमित्याह। उत्पाहेति० नाभयस्येति॥

३० अवाप्तिसंस्कारलक्षणातिशयस्येत्यर्थः। तदेवविवृणोत्यध्ययनेनेति अवाप्तिः स्वाधीनोच्चारणक्षमत्वं तदर्थो
वाङ्मनसव्यापारोध्ययनमितिविभागः। दृष्टद्वारकेति। प्रथमंपादंश्राव्यते अनंतरमर्द्धर्चः ततः पूर्णमाप्यतद
तिक्रमेणसकलस्याध्यायाप्तिरित्यर्थसांगेति। प्राप्तुपादीतिकर्त्तव्यतासहिते इत्यर्थः स्वाध्यायस्यान्यत्राव
विनियुक्तत्वान्नसंस्कारः फलमितिशंकते। ननुसंस्कृतेविति। विनियोगाभावोसिद्धइत्याह। नक्रतुविधीति।
क्रतुविध्यनुपपत्तिप्रमाणादित्यर्थः स्वाध्यायमंतरेणक्रतुविधेरनुपपद्यमानत्वं नप्रमाणमित्याशंक्याह।
क्रतुविधिरिति। करणेतिकर्त्तव्यताज्ञानाभावेनुष्ठानानुपपत्तेस्तन्निमवरपंभावितत्वनस्वाध्यायं विनेतिसंस्कृ
तस्वाध्यायाक्षेपइत्यर्थः। स्वाध्यायमात्राद्बोधोस्त्वतेर्नसंस्कारस्याक्षेपइतिशंकते॰ ननुपादानेति॰ पाठका ३१

दे स्वाध्यायश्रवणेपिबोधात्संभवे कथंस्वाध्यायनात्स्यतज्जनकताभिधानामित्यत्राह नसंस्कारमिति॰ सं
स्कारमंतरेणापिसांगाध्यापनबोधोयुक्तइत्यर्थः। क्रतुविधिः स्वरूपेणनसंस्कारमाक्षिपत्युतान्यायेसपापी
तिविकल्पासमंगीकरोति। सत्यमिति। द्वितीयंदूषयत्यध्ययनेति। वाक्यपाठमात्रजनितज्ञानस्याश्रुतोप
कारितलिखितपाठाद्यवासवेदीस्यज्ञानस्यापूर्वोपकारकत्वसंभवात्सांगाध्ययनविधानंनस्यात् अस्ति
वत। तस्मात्संस्कारस्वाध्यायोत्थज्ञानस्यापूर्वजनकत्वमित्यर्थः। तथापिकथंक्रतुविधेः संस्काराक्षेपकत्व
मितितत्राह। नहीति। विधिसामर्थ्यमितिसांगाध्ययनविधिसामर्थ्यमित्यर्थः।। दृष्टादृष्टप्रयोजनकल्पना
द्वारंस्यतंत्रादृष्टकल्पनमित्याशयनोक्तंबोधयस्मारयति। ननुस्यतंत्रेति। प्रमाणत्वंस्वदृष्टानिकल्प्यानिश्रुतह्

४०

न्यपीति न्यायमभिसंधाय समाधत्तेन दृष्टेति। दृष्टं यदिदमक्षरस्वीकारणां तज्जन्यज्ञानादित्र यत्त समवायीत्य
र्थः। प्रवृत्तित्यादिशब्दार्थः श्रुतिविरोधेनेति। स्वाध्यायो ध्येतव्य इति तव्यप्रत्ययेन कर्म्मकारकभूतस्य स्वाध्याय
स्य प्राधान्यं अध्ययनवस्यत्वं छेयत्वं लक्ष्यते तस्य परित्यागेन स्वाध्यायस्योपसर्ज्जनत्वमादाय अध्ययनस्य स्वत्वे
यादृष्टार्थत्वकल्पनमयुक्तमित्यर्थः। अध्ययनस्य कर्तृगताभावात्कथं तदुपकारकत्वमित्याशंक्याह। अध्ययनव
दिति अध्ययनस्य स्वाध्यायसंस्कारार्थत्वं तव्यप्रत्ययविरुद्धमिति शंकते। ननु तव्येति। अविधारणस्योपरक्त
मित्यनेनानुषंगः अध्ययनस्यापूर्वद्वारेण फलसाधनत्वं कस्मात्स्वाध्यायसंस्कारद्वारेण फलसाधनत्वमेवा
स्त्विमाशंक्याह। स्वतंत्रमिति। स्वाध्यायासमवेतमित्यर्थः। अपूर्वप्रकृत्यर्थेनान्वयः तयोः समानपदोपात्त ५०

त्वात्स्वाध्यायेन भिन्नपदोपात्तेनेत्यर्थः। इष्टसाधनत्वादिः प्रत्ययार्थत्वात्रापूर्वस्य तदर्थत्वमित्याशंक्य तव्यप्रत्य
यात्वात्प्रकृतेः क्रियाबोधकत्वादित्रत्यनिर्देश इत्यर्थः। नयोरेवकृत्यकृत्यसत्यर्था इति तव्यप्रत्ययस्य कर्म्मणापि स्म
रणादेकपदोपात्तत्वमाह। नेन्वेति। अंगीकृत्याह पूर्व्वेति। पुस्तिङः तत्पदमिति पाणिनिस्मरणाद्यद्याप्यनेन स्मरणेनैकं वद
तथापि पदगतत्वादिति स्मरणाबोधकं पदमित्याशंक्य कर्म्मकारकस्य। तत्र तव्यप्रत्ययस्योपात्तकर्म्मकारकसम
वेतापूर्वाभिधानेनेरपेक्ष्यं इत्यत्र सापेक्षत्वं तथा यत्नाघवादापाः पक्ष आश्रयणीय इत्यर्थः। अपूर्वस्य क्रियाजन्यत्वात्त
दुपरक्तत्वं युक्तमित्याशंक्याह। भावार्थेनेति। यद्येन ज्ञायते तत्तत्समवायीति न नियम इत्युक्त्वा छिदि क्रियासाध्य
द्वैधीभावादाश्रयाभिचारादित्यर्थः। अध्ययनस्यादृष्टार्थत्वे विपमंत्रवद्दृष्टस्याविवक्षितार्थत्वं स्यादिति परक्तं तद

नुपपन्नं। किंस्वतंत्रादृष्टार्थत्वमेवार्थपरतापतिबंधकं उत्तेतरपदपि। आद्येपादं विविवती यं किमापायमा त्रस्याथवा
ध्ययनविधायकव्यतिरिक्तस्येति नाद्यइत्याह। दृष्टार्थत्वेयति। नद्वितीयोपि। अध्ययनविधिवाक्यस्या विवक्षितार्थ
त्ववदितरत्रापितदुपपन्नेरित्यर्थः। द्वितीयमुपसंहारव्याजेननिरस्यति। तस्मादिति। अदृष्टस्यैतिबंधकत्वामावा
दित्यतेन संबंधः तत्रहेतुमाह॥ स्वसमवायित्वयेति। अदृष्टस्वशब्दार्थ। स्वाध्यायोध्येतव्य इत्यारंभप्रदर्शनफल
माह। तदेवामिति। स्वाध्यायाध्ययनस्य विचारहेतुत्वात्तदनंतरं तस्यावसरइत्यर्थः। पूर्वग्रंथेन प्राचीनविचार
स्यैकदेशविषयत्वमिद्धः स्यादिहीत्यादिग्रंथवैयर्थ्यमित्याशंक्याह। प्रारभ्यमाणेति। आरभ्यपवीत्यविचन
याश्रगतार्थत्वं पूर्वग्रंथोक्तं। अत्रत्वारभ्यमाणधर्मविचारयापि दुपपादितइत्यर्थः। कथंच सूचितामनुपप

त्तिं दर्शयति। ननुवेदेति। प्रतिवचनस्य प्रश्नाननुसारित्वशंकां निरस्यति। ननु सामान्यतिवेदार्थमात्रेपि विवा
रपक्षेतत्रैव सामान्यप्रतिपत्ति विशेषविप्रतिपत्ती दर्शनीयेन च तया प्रदर्श्यते तस्माद्धर्मविषयसामान्यप्रसिद्धपादि
दर्शिनादिवाक्यानित्यविशेषवचनेनतत्त्वविषयत्वेननियम्यतइत्यर्थः। तत्राग्निहोत्रादिलक्षणइत्यादिः किंपूर्वपय
क्षिणो ग्रंथः उतासिद्धांतिनः नाद्यः तेनाग्निहोत्रादेर्धर्मत्वेनानंगीकरणात् नद्वितीयः वेदवाक्यानां विचाराभ्यस्त
रावंगीकरणात्तन्निषेधानुपपत्तेः। अतः आसंगतोयंग्रंथइत्याशंक्य तात्पर्यमाहेथमिति। पूर्वपक्षत्वमप्यनुप
पन्नामित्युक्तमित्याशंक्याह० नकारस्त्विति। तत्रेत्यादेरेषोर्थः यावज्जीवादिवाक्येषु मन्त्रमुक्त्यमग्निहोत्रादेर्ध
र्मताभावइति शंकायामुक्तं नतत्प्रतिपादकानामिति विवक्षितार्थत्वाद्विचारानवसरोधाकर्यमित्यालत्राह।

नामीति। वक्तुर्विवक्षाधीनं शब्दतात्पर्यं अपौरुषेये वेदे तु न घटत इत्यर्थः। बुद्धादिवाक्यमपि न विचार्यं विवक्षानुरो
धेनैतस्य प्रामाण्यापादितसाहानवेति। सामान्यप्रसिद्धादेर्धर्म विषयोक्तोक्तेर्विचारास्यैकदेशविषयत्वं तत्कस्मा
त्सूत्रे तदर्थप्रदर्शनमित्याशंक्याहैवमिति। सिद्धांतपर्यालोचनयाप्येकदेशविषयत्वमिति दर्शयितुं सूत्रे त
दर्थप्रदर्शनमित्यर्थः। फलाभावाद्विचारवैयर्थ्यमित्याशंक्याह। धर्म्मो यतीति। अविवक्षितार्थत्वात्र विचारः विव
क्षितार्थापेऽपि न तद्विचारप्रयोजनकमस्तीत्याशंक्याह। तदर्थेति। स वा सावर्थश्चेति तदर्थः। तद्विवक्षा विचारा
वेसर इति प्रतिभासते न वत घुज्यते आम्नायस्यानर्थक्याद्विवक्षया अविचारणा चेत्याशंक्याह। तस्येति। स्व
त्र्यास्वामिनिहानुपपुक्तमित्याशंक्याह। विवक्षेति। भलार्थवेदो जैमिनिनाप्युदस्त इति कथं गम्यते तत्र

हायमर्थ इति। सामान्यप्रासिद्ध्यादेर्धर्म्म विषयत्वोक्तेर्मेप्रश्नावसर इत्याशंक्य तात्पर्यमाह। नन्वेयेति। स्वाध्यायस्या
स्यत्र विषयवाचकेन विषयिणोऽध्ययनस्याभिधानमिति द्रष्टव्यं। अध्ययनस्य विचारहेतुत्वेऽपि कथं स सकलवेदार्थवि
चारविचारसिद्धिरित्याशंक्याह। स्वाध्याय इति। स्वाध्यायस्य भामसाकांक्षत्वाद्राम्नस्यार्थावबोधस्य विचारमंतरेणानु
पपत्तेर्वेदार्थविचारस्याक्षिप्त वइत्यर्थः। धर्म्मस्यापि तदर्थत्वात्र तद्विचारप्रतिज्ञाविरोध इत्याशंक्याह। न धर्म्मेति। स्वा
ध्यायाध्ययनमात्रभाव्यस्यार्थावबोधस्य सकलवेदार्थविचारहेतुत्वमित्यर्थः। विरोधस्यानिराकरणात्प्रतिवचनस्या
ननुरूपत्वमाशंक्योत्तरग्रंथं तत्संदर्भस्य तात्पर्यमाह। सामान्येति। स्वर्थं भावे तृतीयाश्रेयः साधने धर्म्म इति सामान्यरूपे
णाग्निहोत्रादिरेवेति विशेषरूपेण विचार्यमानत्वेनाप्रधानभूतो यो धर्म्मस्तस्याभिद्धापियद्धर्म्मपदं तेन ग्रहणसाम
र्थ्यादि विति ग्रहः। अथातः शब्दाभ्यां प्राबल्यं दर्शयितुं प्रधानेति विशेषणं तदुपपादयितुं सामान्येत्यादिः। धर्म्मस्ये

४२

भविर्यत्वे हेत्वंतर माहात्तस्येति। न केवलं विप्रतिपन्नत्वेन संदिग्धत्वाच्च धर्म्मस्य विचार्यत्वं किंतु फलवत्त्वादपीत्याह पु
रुषार्थेति। वेदार्थस्य तद्धेतुलक्षणप माह। प्रमाणेपेति। वेदप्रमाणोपसिद्धो तदर्थोधिगम्येत नान्यथा अत एव न वि
शेष विप्रति पत्त्यादेरधिगम्य इत्यर्थः एवं समुदायार्थयामभिधायोक्तमर्थं टीका हृदं करोति। तत्रेति अथातः शब्द
य पीलोवन यावेदर्थ एवं विचारित इत्युक्तमनुवदति। ननु धर्म्मेति। उक्तमित्युक्ते गौ करोति। मन्यामि तर्हि न ध
र्म्मस्य विचार्यत्वे स्यत आहाग्निहोत्रादेरिति। धर्म्मत्वं घटादिति। धर्म्मविप्रति पत्तिसंधव्यादित्यर्थः। तर्हि चे
पं वदनादरपि धर्म्मत्वं धन्वा सोपि विचार्यः स्यादित्याशंक्याह० देवागत्येति। धर्म्मत्वादिति। अग्निहोत्रादेर्वे
दयोध्यश्रयः साधनत्वाधिकारणत्वादित्यर्थः। नवास्मिन्पक्षस्याध्यायस्य हेतुत्वादिकमनुपयोगित्वादिति

वाच्यं। अग्निहोत्रादेरपि वेदार्थत्वात् तत्प्रदर्शनस्याप्युपयोगित्वादित्यर्थः। तदभिप्रेत्यायेदार्थ इत्युक्त्वा टीका यविदा
र्थीपश्रेयः साधनत्वा। इत्यार्थ इति यक्तव्यत्वाच्चाप्रितिनदिदमुक्तं धर्म्मत्वयेति। किंच धर्म्मप्रमाणविप्रतिपत्त्यु
पलक्षे शास्त्रायार्थ विवक्षाप्रदर्शनमुपयुक्तमित्युक्तं यत्न इत्यत्रत्न यच्छब्देन प्रकृतस्य विचार्यस्य परामर्शशंकामा
यत्तीयाति। यत इति। स्वरूपप्रमाणयोर्विप्रतिपन्नाविसत्रोक्त प्रमाणविप्रतिपन्ने यच्छब्देन परामर्श इत्यर्थः। वि
वक्षितो सावित्यचावसराग्निहोत्रादिपरामर्शशंकां निरस्यति। तेनेति। जग्ध्येनेव तु संसिध्येत ब्राह्मणो नात्र सं
शय इत्यादिवाक्यादध्यधनस्य जप इतो रेण पुरुषार्थहेतुत्वप्रतिपन्ने विचारो वृथेति शंकते। ननु पुरुषार्थत्वादिति।
कर्म्मकारकप्रधानाध्ययनविधायित्व प्रत्ययविरोधात्रात्नस्य स्वतंत्रपुरुषार्थसाधनत्वमित्याह नत्याहति।

टीकापेक्षितं विरोधनिराकरणोपसंहरणमातन्वानइति। इत्यमिसंधायधर्मजिज्ञासायुक्तेत्याहेत्यर्थः। विरोधमंगीकृ
त्यदूषणमाह। किंचेति। विचार्यमाणविषयत्वेन धर्मशब्दस्यप्राधान्यमित्यर्थः। किंचजिज्ञासितंहिविचार्यधर्मश्चजि
ज्ञासितइतिसएवविचार्यइत्याह। पुरुषार्थेति। वेदार्थजिज्ञासायाधर्ममेवेतिकथमुक्तंतत्राह। नत्स्यापीति। चोदना
याचेदात्मकत्वाच्चोदनालक्षणोधर्मइति। अभिधानयुक्तमित्याशंक्यतात्पर्यमाह। सामान्येति। यद्यपिचोदनापाव
दात्मकत्वंतथाप्यचोदनात्मकवेदार्थविशेषशंकांव्यावर्त्तयितुंवेदग्रहणंयुक्तमित्यभिप्रायः। एकस्यसूत्रवाक्यस्य
स्वरूपप्रमाणपरत्वमयुक्तमित्याशंक्यकस्यचोभयमुभयार्थविवक्षितत्वान्नविरोधइत्याह। धर्म्मेति। चोदनाग्रहण
स्यभूतार्थप्रतिपादकवेदवाक्येनविनानानुपपत्तिरित्याशंक्याह। नत्ववेदेति। अन्यदेवप्रयोजनमित्यत्रकस्मा ५५

दन्यदितिवीक्षायामाहानतनुचोदनेतिअर्थभावनालक्षणपुरुषप्रवृत्तेपुरुषार्थपर्यवसानमित्येवोधायेतुंचोदनाग्र
हणमित्यर्थः। प्रयोजनांतरंदर्शयितुंचोदनाशब्दानिरुक्तिःप्रदर्श्यते चुदप्रेरणइतिटीकायांतस्यापमर्थः। प्रेरणा
कर्म्मवाच्यंयस्यधातोःसप्रेरणाकर्म्मातस्यनिष्पन्नंरूपंचोदनेति। शब्दभावनाविधिरिति। केचित्। इष्टसाधनमि
प्रयेरनियोगइत्यन्ये। ततःकथंप्रेरणात्मकोविधिरित्युक्तमित्याशंक्याहायमर्थइतिप्रेरणालिङादिशब्दव्यापारः
शब्दभावनेतिकथ्यतइतिसंबंधःपरिस्पंदपरिणामविलक्षणार्थभावनोत्पादनानुकूलःशब्दव्यापारःशब्दभा
वनेतिदृष्टव्यं। शब्दभावनाप्रवर्त्तिकाचेत्तर्हिततएवालौकिकमर्थभावनयायेनतद्रव्यत्वेनस्वार्गादिकमादि
यतत्राह। पुरुषेति। शब्दभावनायामाव्यसौकांक्षत्वाद्राव्यांतरादर्शनाच्चधात्वर्थोस्त्यनुकूलश्चोदासीन्य
प्रयुतलक्षणःकष्टव्यापारार्थभावनामाव्यास्येयेत्यर्थः। तर्हिशब्दव्यापारस्यसदापुरुषप्रवृत्तिजनकत्वंकिंनस्या

४८

दित्याशंक्य सहकार्यभावान्नैवमित्याह। स्वतानेति। शब्दभावना स्वशब्दार्थः तथापि सर्वा किमिति न प्रवर्त्तयतीत्य
त्राह। स्तितीति। सप्रजापतिरात्मनो वपामुदखिददित्यादिस्तुत्यर्थवादः सोरोदीदित्यादिनिंदार्थवादः तदुक्त
ज्ञानमिति कर्त्तव्यतेति यावत्फलवाक्यं च आदिशब्दार्थः शब्दभावनाप्रतिपत्त्युपायाभावात् कथं तत्ज्ञानमित्यत आ
ह। लिङादीति। लिङादिशब्देनाभिधीयमानइतिसंबंधः। लिङादिनामर्थभावनाभिधायित्वात्र शब्दभावनाभि
धायित्वमित्यत आह। आख्यातेति। कथं तर्हि शब्दभावनाभिधायकत्वं तत्राह। लिङ्विशेषणेति। लिङ्रूपो विशे
षोयस्य स तथोक्तः लिंङ्शब्दः अप्रत्ययांतरगतविशेषोपलक्षणार्थः लिङादिशब्दस्य ख्यातत्वाकारेणार्थभाव
नाभिधायकत्वं लिङादिविशेषाकारेण शब्दभावनाभिधायकत्वमित्यर्थः। पक्षांतरमाह। शब्देनेति। शब्दगुण
तेति। अर्थभावनाभिधानसामर्थ्यमित्यर्थः। ज्ञानस्य कथं शब्दभावनाकरणत्वं तस्याः प्राक्सिद्धत्वादित्या ४९

शंक्याह। सर्वत्रेति। शब्दभावनायाः स्वरूपेण निष्पन्नत्वेप्यर्थभावनानिष्पादकत्ववैशिष्ट्योत्पत्तौ ज्ञानस्य करणत्वमि
त्यर्थः। सामान्योक्त्यापि प्रसक्तं नियोजयति। तत्रशब्देति। भवत्वेवं शब्दभावनाया अर्थभावनानिष्पादकत्वं ततः किमि
त्यत आह। सावेति। तस्याः पुरुषप्रवृत्तेरित्यर्थः। अर्थभावनायाः पुरुषार्थपर्यवसायित्वेपि कथं स्वर्गादिर्भाव्यता तस्य
पुरुषविशेषणत्वाद्धात्वर्थस्य च समानपदोपात्तप्रत्यासन्नहितत्वादित्याशंक्याह। तत्रश्चेति। चोदनेति शब्दभावना
भाव्यार्थभावनाया इत्यर्थः। स्वर्गादेर्नीर्षभाव्यत्वं न दृष्टेरित्याशंक्येति कर्त्तव्यधात्वर्थानुष्ठानात्स्वर्गादिसिद्धियुक्तेः
त्याशयेनाह। धात्वर्थेति। तथापि वेदपदमुदासेन चोदनाग्रहणे किं निमित्तमित्याशंक्याह। तदेवमिति। अध्यय
नस्य पुरुषार्थपर्यवसायित्वेपि यागभावनायाः कथं स्वर्गपर्यवसायित्वं ततः परिहारस्याभासत्वमित्याशंक्याह ने

४८

वत्सारमिति। समाधिप्रकारमेवाहतस्येति। स्वविषयं वलात् प्रवर्तकज्ञानं वेति स्वविषयप्रवर्तकज्ञानं तत्कारणं यस्याः
सा तथोक्ता। अध्ययनस्य फलमध्ययनं फलं तत्प्रतिपादका येर्थवादादयः ॰ तदुदर्थं ज्ञानमिति कर्तव्यता यस्याः सा
तथोक्ता प्राकरणिकफलज्ञानस्याप्यंगत्वात् तद्धेतुत्वप्रकरणमादिशब्दार्थः। टीकोक्तस्याकारादन्यथा संदेहव्युद
समाहापिवेति। प्रवर्तकवचनस्य चोदनात्वात्तल्लक्षणो धर्म इत्युक्ते। प्रवर्तकस्यादिवाक्यानामर्थान्तरपरत्वशंका
स्यात् तन्निरासार्थं सर्वस्य वेदस्य धर्मे प्रामाण्याभिधानमुचितमित्यर्थः। असंदेहादित्येतन्व्यसर्पवनरूपत्वमुत्त
रग्रंथस्य व्याचष्टे पतिसंदेहांतरमिति। चोदनानां लोके वेदे च विद्यमानत्वाच्चोदनालक्षणोर्थो धर्म इत्यत्र कीदृश्या
यस्यामिति विशयः स्यात् तन्निरासार्थं वेदाग्रहणमेवावितमित्यर्थः। संदेहव्युदासस्यान्यथोपपत्तिं शंकते। ननु ३८

वेदेति। वेदस्य प्रथमसूत्रे प्रस्तुतत्वान्न द्वितीयसूत्रेपि वेदचोदने वोपादीयत इत्यर्थः। प्रथमसूत्रस्यापि सांदिग्धा
र्थत्वात्तेनैतन्निरस्त इत्याह। न तत्रेति। प्रथमसूत्र इत्यर्थः। विशेषाभावादिति वेदाध्ययनानंतरं इति विशेषाभावादि
त्यर्थः। अथशब्दस्यानंतर्यार्थत्वात्कस्यानंतर्यमिति विक्षायां वेदाध्ययनानंतर्यं परिशेषात्सिद्ध्यतीत्याशंक्य परि
शेषो सिद्ध इत्याह। नेनेति। वेदाधिकरणपर्यालोचनया चोदनाशब्दार्थो नियम्यत इत्याह। प्रकारांतरेणेति। एकेनैप
पिकादया वेदानुपुरुषबुद्धिविरचितानां वक्ष्यते। तत्र हेतुमाह। संनिकर्षमिति। पुरुषसंबंधाभावे कावकमित्यादि
समाख्यानुपपत्त्या पुंबुद्धिप्रभवत्वमिति वेदाधिकरणाक्षरार्थः। सूत्रकारस्य कथमकौशलमिति शंकायामा
ह। लक्षणेति। सूत्रमाप्यवार्तिककाराभिप्रायेण वेदैकदेशस्याविचारितत्वं प्रागुक्तं तत्कथं सूत्रकारेणैवमुक्त

४७ मित्याशंक्योपलक्षणापरतया व्याचष्टे। तस्मादिति सूत्रकृदादिवचनसामर्थ्यादेकदेशस्य विचारितत्वात्तृतीयत्रे:
कथं वोधयितीत्याशंक्याह। ननु तेषामिति। तस्याम्नायस्य धर्म्माववोधनं नियोगस्तानं दृष्टं प्रयोजनमिति भा-
ष्यार्थः। तेषु पञ्चस्वर्थेषु भूतानां वर्त्तमानापपदानां कार्य्येण वाक्यार्थेन तत्संगति पञ्चस्य सत्वेन समाम्नाय इति सूत्रार्थः।
ननु परस्य इस्य इविरेधात्रद्वचनमप्रमाणमिति शंक्य उत्तरानुसारेण प्राचीनवचनात्तस्य नयनसंभवादित्यर्थः।
सत्यमित्यत्रोपक्रमानुसारेणोत्तरस्य नयनमित्युक्तं तत्कस्माद्विशेषाभावादित्याशंक्य तात्पर्यमाह। सत्यमिति
कार्यार्थत्वं दर्शितमित्युक्तं मृगीकृतं चेत्तर्हि कथमेकदेशविषयत्वं विचारस्येत्याशंक्याह। धर्म्मेति धर्म्मसूत्रचोद-
नासूत्रे चेति। धर्म्मचोदनासूत्रे तयोः प्रक्रमसामर्थ्यादित्यर्थः। दृष्टो हीति ग्रंथस्यैकदेशविषयत्वोक्तेरपि वलि ४७

पुनरुक्तमित्याशंक्याह। समाम्नायेनेति। तत्र कृत्स्ने वेदवाचकपदाभावादिति द्रष्टव्यं। कथं शब्दस्याविता मनुपपत्तिर्दर्शय-
ति। नन्वाम्नायेति। आत्तिक्रमिष्याम इत्यममाम्नायामित्यत्राम्नायस्य प्रकृतत्वात्तच्छब्देन तत्परामर्शः कस्मीचवाधनं दृष्टो
र्थः इति विशेषणादर्थात्तिरव्यावृत्तिर्लक्ष्यते तत्तः कथं तार्थत्तासद्भाव इति उक्तमित्याशंक्याह। न विनियोगेति। कृत्स्न-
स्य वेदस्य न कर्म्मणि विनियोगपरत्वमित्यर्थः। यद्यप्यानर्थक्यशंकायामर्थमात्रप्रदर्शनमुचितं तथापि धर्म्मजिज्ञा-
सेत्युपक्रमानुरोधेन कर्म्मावबोधनमित्युक्तं ननु सकलस्याम्नायस्य कर्म्मणि विनियोगाभिप्रायेणेत्यर्थः। अति-
क्रमिष्याम इत्यधीमायं मिमां। मित्वाध्याया दितिकल्पयामर इत्यर्थः। अयोगात्याये माप्यवच्छेद शब्दस्य सप्य
ताव्याचष्टे। अयोगव्यवच्छेद इत्यादिना। यद्यपिना। यद्यपि निखिलस्याम्नायस्य धर्म्मविनियोगपरं भाष्यं तथा-
पि धर्म्मवेदत्वलक्षणापि वेदार्थत्वोक्तेर्न पृथग्लक्षणविचार इत्याशयेन शंकतेनानुकर्म्मेति। कर्म्मशब्दस्य। अयन्त्र

प्रयोपिनात्र तद्विवक्षेत्याहनेत्यादिति। तत्रहेतुं पृच्छति क्रियायामिति। धर्मस्यात्र प्रकृतत्वात्स एवात्र निर्दिश्यत इत्या
ह। प्रकरणादिति। आनर्थक्यमर्थाभाव इति तेनातुक्तं त्वांतं निराकरणमनुचितमित्याशंक्य विकल्पपूर्वकल्प
वृष्टे। आनर्थक्यमिति। अध्ययनेन। द्वितीयं विकल्पमनुपपत्त्याध्यायाध्ययनविधिरित्यनेन तस्य निरसनमिति प्रतिभा
तितदर्थमाहाध्येति। अथेत्यारभ्यनग्राह्यमिति सत्तोनुवादः। उत्तरेण दूषणमित्यर्थः। निष्प्रयोजनत्वमिष्टमिति शं
कायामध्ययनविध्युपात्तत्वात्तस्य स्पष्टत्वमित्यभिप्रायेणोक्तस्याध्यायेति। यद्यपि सोरोदीदित्यादिवाक्ये पुरुषा
र्थसंसर्गो नोपलभ्यते तथापि स कल्प्यत इति शंकेचेन तुल्ये षामिति। वाक्यभेदप्रसंगश्च गात्र पृथक्फलकल्पने
मित्याहनेत्याहेति। वाक्यभेदोप्यत्र किंचित्तदुष्ट इति शंकते। तत्वधृत्वादिति। उपरिधारणस्यापूर्वत्वात् पूर्वेणैक
वाक्यतानुपपत्तेश्चैतस्य धर्मोपासमारोपाभिधानमुचितमित्यर्थः। असंदेहादिनेतत्वस्य पर्वतत्वमुक्तं ग्रंथस्य

तत्र वाक्यभेदकल्पनं न तथात्र तत्कल्पकमस्तीत्याह। नेत्यादिति। पुमर्थशून्यत्वात् सोरोदीदित्यादिवाक्यानां क्रियार्थ
त्वं वत्तद्वेदान्तानामपि भूतार्थत्वात्फलशून्यत्वमिति शंकते। वेदान्तेति। फलशून्यत्वमसिद्धमित्याहनेत्याहेति। वेदा
न्तानां सकलत्वमभिधायानतः स्वयमित्यत्र फलवैधुर्याभिधाने विरोध इत्याशंक्याह। नइति। वेदान्तानां क्रियासंस्पर्श
मन्तरेणा फलवत्त्वसमवेतः शब्दार्थः केषांचिदेव क्रियाशेषत्वं न सर्वेषामित्येतस्यार्थस्य प्रतिपादकश्च नोदाहरण
मनुपलब्धिनिरुद्धमित्याशंक्याह। क्रियेति। तद्विधान्येवेत्येवकारार्थमाह। न वेदान्तेति। केचिदित्यत्र नैयायिकपामि
ति वीक्षायामाह। यदपि केचिदिति धर्माधर्मोशास्त्रारंभः पूर्वत्र निर्दिष्टः तत्रोन्यथाशास्त्रारंभे अधर्मोपाधो
विचार इत्युक्तं स्यात् स चानुपपन्नः न च तत्रेहत्वपन्यास इत्याशंक्याह। यमाशय इति। सामान्यप्रतिपत्त्योर्द्वेदार्थे

४८

संभवात्तत्र तदुपाधेो विचार इति शंकते। ननु सामान्येते। असंभवो सिद्ध इत्याह। तत्रेति। वेदार्थे विप्रतिपत्तिश्चभिन्नपक्षसिद्धिरिति।
उद्देश्यविधेयभावनिरूपणार्थ उपक्रम इत्यनुपपन्नं आधेयस्त्र तदनुपपादनादित्याशंक्य सामान्येन वेदार्थविचार्यत्व सि
द्धो तद्विशेषविचारोपपत्तिरित्याशयेन वेदार्थमात्रविचारं समर्थयते स्म तत्कृतिपाह। न्यायत इति। आलंबनप्रमाणाभा
वाभावाभ्यां विनेति द्रष्टव्यं। पूर्वपक्षमाह नेति। हेत्वसिद्धे शंकते। नन्वाम्नायेति। तस्याविवक्षितार्थत्वसिद्धे तद्विचारो
युज्यते न तदेवासिद्धमित्याह। नाध्यायनेति। विधिशेषत्वमसिद्धमित्याह। कथमिति। उपनीयत तमध्यापयीतेति लिङ
पत्तपन्त पाध्यापनयोरेकार्थत्वाद्रूपनपाविधेश्च साधिकारत्वादध्यापनविधेरपि साधिकारत्वं आध्यापनस्य चाध्य
यनं मंतरेणासंभवादध्ययनस्य तच्छेषत्वमित्याह। अध्ययनमिति। तथापि कथं स्वाध्यायस्य तच्छेषत्वं तत्राह।

४९

स्वाध्यायोपीति अध्यत्वामाबे ध्ययनासंभवात्स्वाध्यायस्याध्ययननिष्पत्तिद्वाराध्यापनविधिनिष्पत्तिपरत्व
मित्यर्थः। तथापि कथमर्थविवक्षाभव इति आशंक्याह। विधेति। अध्यापनविधिप्रयुक्तिमात्रादध्ययनस्य न तदंग
त्वं न ह्याधानमुत्तरक्रतुप्रयुक्तिमात्रं तदंगमित्याशंक्यायां तेषामेव पक्षांतरमाह। अन्यत्विति। भक्तं भाव्यर्थोपदि
श्यत इति न्यायात् स्वाध्यायस्यापूर्वशेषत्वमित्यर्थः। स्वाध्यायाध्यापनस्याध्यापनविधिनिवर्तकत्वात् विमुक्तत्वा
कर्थंतरस्याध्ययनापूर्वशेषत्वं तत्राह। तत्रविहितेति। अध्यापनविधेरध्ययनमात्रप्रयो। जकत्वे। नुपनीताध्ययन
मप्यापत्तेतस्माद्विहिताध्ययनप्रयोजकत्वमिति स्वाध्यायस्याध्यायनानियोगांगत्वमित्यर्थः। सिद्धांतमाह।
तत्रोति। स्वाध्यायस्याविवक्षितार्थत्वात्तदनुग्राहकविचारारंभो युक्त इत्यर्थः। विवक्षितार्थत्वमसिद्धमित्युक्ते

नोधं स्मारयति। नन्वध्यापनेति। अध्ययनविधिप्रयुक्तानुष्ठानत्वादध्ययनस्य तदंगत्वमित्येतावदयुक्तमित्याह।
नप्रयुक्तीति। प्रयुक्तेरंगत्वप्रयोजकत्वमपि दृष्टमिति शंकते। ननु लिंगेति। पशुत्वाय जेनारुणयाक्रीणातीति
तिलिंगात्। सप्तदश प्राजापत्यानित्यादौ संख्याप्रोक्षणादौ रादिशब्दार्थः। तत्रापि तत्प्रयुक्तिमात्रमंगत्वप्र
योजकमित्याह। नप्रकरणादिति। क्रत्वादिवत् प्रयुक्तिमात्रमपि प्रयोजकमिति न शंक्यं। निरस्तत्वादित्या
ह। नचेति। मैत्रावरुणमनूद्य निरस्यति। यत्त्विति। अपूर्वस्य स्वरूपेण पुरुषार्थत्वात्पुरुषार्थपर्यवसायित्वं वक्तव्यं।
नवदृष्टे फले संभवत्यदृष्टकल्पनानायुक्तेत्यर्थावबोधः फलमित्यर्थः। अर्थावबोधस्य न विधिफलत्वं
अन्वयव्यतिरेकसिद्धत्वादिति शंकते। नन्विति। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां स्वाध्यायावबोधः फलमित्यर्थः अर्थावबोध १०

स्य न विधिफलत्वं अन्वयव्यतिरेकसिद्धत्वादिति शंकते। नन्विति। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां स्वाध्यायस्य यदर्थावबोधजनन
सामर्थ्यं दृष्टं तज्जन्यमित्यर्थः। दृष्टसामर्थ्यजन्यमित्येतदंगीकरोति। सत्यमिति। न तर्हि विधिफलत्वमित्यत आह
नैयोगिकेति। सांगाध्ययनसंस्कृतस्वाध्यायसमुत्पन्नस्य तज्ज्ञानस्य क्रतूपकारि अन्यथा विधिवैयर्थ्यात्स्यादि
त्यर्थः। लोके विवक्षामानादस्तात्पर्यनिमित्तत्वे समधिगते तस्य वेदेनुपपत्तेः सांगाध्ययननियोगाधीनं तात्पर्यक
ल्पनमित्यार्थकल्पनमित्याह। अथवेति। तत्र तस्यार्थमाह। तत्र वेदार्थ इति। तत्रेति। पूर्वतन्त्र इत्यर्थः वेदार्थोपायो वि
चारस्य प्रवृत्तत्वात्कथं न निखिलप्रतीतिरित्युक्तमित्याशंक्याह। वेदार्थ इति। दार्थमात्रस्य विचार्यत्वेन धर्मग्रह
णानुपपत्तिरित्यर्थः। कथं शब्दस्य विनामनुपपत्तिं दर्शयति। ननु कस्येति। विचारस्यैकदेशविषयत्वे कृत्स्नाध्य

८१

यनविधिप्रयुक्तत्वनुपपत्तिरित्यर्थः। मेवमित्यादि परिहारसूचकाभावादेक ग्रंथत्व शंकानिरस्यति। परिहरतीति।
विचारस्यकृत्स्नाध्यनविधिप्रयुक्तत्वासंकलवेदार्थविषयत्वंविवक्षितं अथैकदेशविषयत्वेन कृत्स्नाध्ययनविधि
प्रयुक्तनुपपत्तिः तत्राद्यदूषणं टीकायाभिधाय द्वितीयं दूषयति। प्रतिवाक्येति। वाक्याध्ययनं वाक्याध्ययनं प्रति
तथा वाक्यविचारं वाक्यविचारं वाक्यविचारं प्रतिवेत्यर्थः। अध्ययनविधेः सकलवेदसाधारणपपिकेषां वि
वाक्यानामध्ययने इतिकर्तव्यभेदापेक्षणा द्विविधव्यापारभेदः तथा वमुमुक्षूणामल्पत्वाज्ञो गार्थिनां ववकुलत्वा
त्तदभिलषितस्वर्गाधिप्रतुरोधेन तद्वाक्यविचार आक्षिप्यतेनकृत्स्नावेदविचारः सर्वेषां वेदार्थानितानां ज्ञाना
भावादित्यर्थः। तत्रदृष्टांतमाहाध्ययेति। तथा मतिस्पेनेन हेतोनुक्तत्वाद्यत इत्यादेर्थैयर्थ्यमित्याशंक्यास्मिन्

८१

Dr. Bhau Daji Memorial

कल्पेनकेवलमश्रुतकल्पना श्रुतस्यागोपात्याहान्येथेति। धर्मेतिज्ञासेति धर्मग्रहणा दिकेदेशाक्विारपर्युदासः इतरवे
दार्थजिज्ञासेति स्यादित्युक्ते सत्यमितितदंगीकारः पूर्वपक्षिणाश्चाभातितथावनविप्रतिपत्तिरित्याशंक्याभिभि
प्रायं दर्शयति। धर्म्मेति। नहिधर्मग्रहणमनुपपन्नमितिशंकते। किंत्विति। प्रयोजनवशात् ग्रहणमित्याहवेदेति
धर्मोपाधीन विचारप्रवृत्तिरित्येतावन्मात्रं मन्तव्यं शब्देनांगीकृत्य तेधर्मशब्देन वेदार्थस्य विवक्षितत्वात्तस्यापि विचार
योग्यतया वेदार्थोपाधौ विचारस्य प्रयुक्तत्वात् परिहारस्याभासत्वमाशंक्याह परिहरतीति। सम्यक् परिहारमे
वाह। धर्मशब्दस्येति। धर्मशब्दः किंवेदार्थेषु घावर्तते आहो गुणयोगेन नाघइत्याहानतावदिति। अविप्रतिपत्त्यप्र
योगस्य दृष्टत्वा दत्र च प्रयोगविप्रतिपत्तिं वेदार्थेरूढत्वमित्यर्थः। द्वितीयमनुवदन्यथान्वयेति। वेदार्थोपाधौवि

४२

याद इति वदता। किमभिसंहितं किं वेदार्थब्रह्मपर्युदासः उत संग्रह इति तत्राद्यो युक्त इत्याह केवलं हीति। तत्र हेतुमाह। श्रेयः
साधनं धर्मशब्दार्थः ब्रह्म च श्रेय इति न धर्मशब्दवाच्यत्वमित्यर्थः। न द्वितीय इत्याह॰ अन्यथेति॰ ब्रह्मण आपातप्र
सिद्धिरित्याशंक्याह॰ न ह्यनुष्ठेयेति॰ अनुभवविरोधादित्यर्थः। धर्मग्रहणसामर्थ्याद्विचारस्यैकदेशविषयत्वं पूर्वो
क्तं तथा चेत्यत्रापि तद्वोच्यत इति पौनरुक्त्यमित्याशंक्याह लक्षणेति। वेदार्थजिज्ञासोपक्रमे तस्यैव लक्षणं वक्त
व्यं नान्यस्येत्यर्थः। वेदार्थविषयमेव लक्षणाभिधानमिति शंकां निरस्यति। लक्षणं हीति। वेदार्थेऽपि विप्रतिपत्तेः
संभवात्तन्निराकरणार्थं लक्षणाभिधानं युक्तमिति शंकते। ननु वेदेति। अस्मिन्पक्षे सूत्रमननुगुणं स्यादित्या
ह। तत्राहेति। किं च किमर्थवादलक्षणमित्यत्र कार्यरूपे वेदार्थे विप्रतिपत्तिरभिसंहिता उत ब्रह्मरूपे अयवोभ ४२

यत्रूपे नाद्य इत्याह। मंत्रादिविति। नोत्तरो विधिमंत्राभ्यदेतद्प्रतिपत्तिरित्यभिसंधिः। धर्मशब्देन वेदार्थस्य विवक्षितत्व
विप्रतिपत्तिनिरासः संभवतीत्याशयेन शंकते। ननु धर्मेति। आत्रापानवबोधो नोत्तरमाह। अत एवाहेति। टीकापेक्षितं
हेतुमाह। वेदार्थेति। अप्रतिपन्नस्य वेदार्थविप्रतिपत्तिनिरासस्य ग्रहणास्वीकारः तस्यायोगादिति विग्रहः। पूर्ववादी
स्याशयमुद्घाटयति। अथ धर्मशब्देति। टीकायां लक्षणाशब्देन निरासाभावाभ्यां धर्मशब्दस्य वेदार्थप्रवृत्ति शंकां निर
स्यति। तत्र न तावदिति। विप्रतिपन्नप्रयोगत्वादित्यर्थः। लक्षणापक्षं दूषयति। नापीति। लक्षणाशब्देन किं जहल्ल
क्षणा विवक्षिता गंगाशब्दवत्। उताजहल्लक्षणा शोणशब्दवत्। नाद्य इत्याह। अभिधेयादिति। गंगापदलक्ष्यस्य
तीरस्य गंगात्वाभाववज्जहल्लक्षणया धर्मपदेन लक्ष्यमाणस्य वेदार्थस्य धर्मत्वं हीयेतेत्यर्थः। तस्मात्सक्षात्तत्पर

शिष्यत इत्यहि।दानीमिति।स्वार्थप्रक्षेपेणाजहल्लक्षणयेत्यर्थः। नन्वेति।इच्छादिशब्दविशेषपर्यायार्थविशेषे संकेतित
तद्धर्मशब्दोपि वेदार्थसंकेतित इत्यर्थः। तत्राद्यं दूषयति। तत्र न तावदिति। यत्तावदिति। यदि तावदित्यर्थः। अजहल्ल
क्षणया धर्मशब्दस्य वेदार्थप्रवृत्ते। तदिपक्षान सिद्धान्तीत्युक्तं तत्र हेतुमाह। चोदनालक्षणस्येति। चोदनाशब्दस्य
वेदैकदेशवाचित्वाद्धर्मशब्दस्य च साधनवाचित्वात्र वेदार्थे वृत्तासिद्धिरित्यर्थः। अथ पुनरित्यत्र कस्य वा नाभि
संविक्षितमिति। वीक्षायामभिप्रायमाह। चोदनेति। धर्मविचारोपक्रमविरुद्धं नाम संबंधप्रतिपादनमित्याह।
तदप्रक्रान्तमिति। अनुपक्रान्तत्वेप्यनन्यथासिद्धफलभावाच्चदभिधानं युज्यते न च तदस्तीत्याह। निष्प्रयोजन
मिति। एतावच्छास्त्रस्यापि प्रतिपादनेऽइदं प्रतिपाद्यं नेदमिति नियमो नास्त्यादि त्यत आह। अतिप्रसंग इति। धर्मशब्दस्य ८२

वेदार्थवाचकतायाविरस्तत्वाद्वेदार्थ एव चोद्यत इति कथमुक्तमित्याशंक्यांगीकारतादर्थ्यात्र विरोध इत्याहांगीकृत्येति।
धर्मशब्दस्य वेदार्थवाचकत्वं गीकृत्येवेत्तर्हि कथं विदितिमर्थमित्याशंक्य तात्पर्यमाह। यमा वद इति। श्येनादिया
वृत्त्यर्थमर्थपदमित्याशंक्य श्येनादीनां चोदनालक्षणं वेदार्थत्वं वास्तीउतनेति विकल्प्याद्यं दूषयति। श्येनादी
नामिति। द्वितीयं दूषयत्यचोदनेति। नाभ्यासिद्धोप्यर्थपर्यानुपपत्तेर्थशब्देनेत्याशंक्याह। लक्षणेति। द्वितीयं सूत्रं लक्ष
णपरमिति पक्षेऽर्थशब्दवैयर्थ्यमभिधाय प्रमाणपरत्वपक्षेपि तद्दर्शयति। प्रमाणेति। धर्मोपायो विचारप्रति।
ज्ञायां कथमशब्दोऽर्थवानित्याशंक्याह धर्मेति। एवं गुरुमते अर्थशब्दवैयर्थ्यमभिधाय दोषांतरं समुच्चिनोति।
तथेति। चोदनाशब्देन कृत्स्नवेदलक्षणापां कोहेतुरितिशंकते। कथमिति लक्ष्यलक्षणयोरैक्यमित्यस्यायमर्थः।

८४

धर्म्मशब्दाभिहितवेदार्थशब्दितचोदनालक्षणोर्थो। निर्द्दिश्यते चोदनालक्षण इत्यत्रापि स एव निर्द्दिश्यत इति लक्ष
णयोरैक्यं स्यादिति। आद्यमनुवदत्यलिवेरेदिति। विकल्पासहत्वान्नाद्यमपि साधुरित्याह। सापीति। अथ चोदना
भागप्रमेयस्य चोदनाप्रमेयत्वं व्याहन्येतेत्याहार्थवानिति। द्वितीयेपि व्याघात इत्याहार्थशून्य इत्यादिना। अर्थानर्थवि
दिति। सविषयनिर्विषयरूपवाक्यद्वयसमुदायरूपवेदार्थ इत्यर्थः। फलितं दर्शयति। तस्मादिति। शब्दद्वयेति। अर्थ
शब्दवैयर्थ्यं चोदनाशब्दस्य स्वार्थपरित्यागो वेति दूषणद्वयमित्यर्थः। वेदप्रामाण्यस्य मीमांसकैरभ्युपगमात् सि
द्धप्रामाण्यविचारः इतीष्टमित्याशंक्य तात्पर्यमाह। तथा सतीति। विचारादित्यर्थः। अनिश्चितत्वमसिद्धमिति शंकते
ननु प्रथमेति। किं वेदप्रामाण्यनिश्चयपूर्वकमर्थवत्त्वं निश्चितमुत नेति विकल्प्याद्ये दूषणमाह। नानिश्चितेति। ५५

आद्येपि किं विधिप्रयुक्तप्रामाण्यमात्रस्य निराकरणमुत सर्वप्रकारप्रामाण्यकोस्येति विकल्प्याद्यमंगीकरोति। न
ह्यत्रेति। द्वितीयं दूषयति नत्विति। विरुद्धार्थत्वादिरादिशब्दार्थः। सकलप्रकारप्रामाण्यनिराकरणस्य सूत्रेनुपलंभा
दित्यर्थः। अर्थात्प्रामाण्यं न तत्र निर्दिष्टमिति शंकते। अन्यथेति। प्रथमसूत्र एव प्रामाण्यसिद्धौ तत्प्रमाणं बादरायणस्ये
त्यादिना पुनः प्रामाण्यप्रतिपादनं मुधेत्याह। तत्राहेति। उक्तप्रपंचनरूपत्वान्नोत्तरग्रंथवैयर्थ्यमिति शंकते। ननु त
स्येति। कर्मवत्त्वे निश्चिते तद्दृढीकरणार्थमारंभः उतानिश्चित इति विकल्प्योभयमपि क्रमेण निरस्यति। नार्थवत्त्व इत्या
दिना। प्रथमसूत्रेणैव वेदप्रामाण्यासिद्धेर्नैव तावन्नोत्तरत्र तत्प्रतिपादनानुपपत्तिः धर्म्मवद्वेदप्रामाण्यस्यापि वे
दार्थत्वात्प्रतिपादनोपपत्तेरिति शंकते। ननु वेदेति। न वप्रामाण्यस्य वेदार्थत्वमसिद्धमिति शंक्यं। अध्ययनविधि

र्थध्ययनस्य फलस्य पर्यंतातार्थं वेदस्य फलवदर्थावबोधनसामर्थ्यं प्रतिपादयतीति न वेदप्रामाण्यस्यापि वेदार्थोपपत्ति
रित्यभिप्राय। प्रामाण्यस्य वेदार्थत्वमसिद्धमित्याह। न वेदेति। प्रथमसूत्र एव प्रामाण्यप्रतिपादनमित्येतदिति। प्र
तुयुक्तमित्याह। भाष्यकार इति। वेदार्थस्य चोदनाप्रमाणकत्वं न द्वितीयसूत्रार्थ इत्यत्रोपपत्त्यंतरं समुच्चिनोति। किं
चास्मिन्निति। अर्थवादाधिकरणमित्याम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानां तस्मादनित्यमुच्यत इति सूत्रं
सर्वस्याम्नायस्य धर्मपरत्वेनार्थवत्त्वे वायुर्वै क्षेपिष्ठेत्यादीनामपि तथात्वं वक्तव्यं अन्यथानर्थक्यं स्यादित्येत
द्यत्र प्रतिपाद्यते न तल्लघु युज्यते। द्वितीयसूत्र एव धर्मे प्रामाण्यस्य निराकरणादित्यर्थः। सिद्धार्थबोधिनो मंत्रादेः
साक्षाद्धर्मे प्रामाण्यानुपपत्तेः गतिप्रदर्शनार्थमधिकरणारंभो युक्त इति शंकते। स्तावकत्वेनेति। प्रयोगवि २५

ध्यपेक्षितप्राशस्त्यानुष्ठानोपयुक्त इष्टदेवतादिस्मरणद्वारा विध्यर्थपर्यवसायित्वमित्यर्थः। तथापि पूर्वपक्षाभावान्नाधिका
रणारंभ इत्याह। नात्रेति। तस्मादगतार्थत्वाद्वेदांतमीमांसाशास्त्रमारंभणीयमिति सिद्धं तदेतदभिप्रेत्योक्तं वेदां
तमीमांसाशास्त्रस्य व्याचिख्यासितस्येति। इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य स्वयंप्रकाशानुभूतिपूज्यपादशिष्येण स्वरूपानं
दमुनिना विरचिते विवरणतत्त्वदीपने द्वितीयवर्णकं समाप्तमिति॥ ॥द्वितीयाध्यायसमाप्त॥ ॥संवत्॥
१८३० समयनाममाघसुदिपंचमीरोज अतबार

BHAU DA... MEMORIAL

श्रीकृष्णाय नमः फलसीद्ध्यवर्यान्तत्वामो धीकारीप्रसीध्यतीकीमुनस्यंथेनेनीवेन्नामुमुक्षत्वमात्रस्या
धीकारमितीत्तत्वासंभवाद्विशेषणांतरमेष्टव्यंतयावसाधनचतुष्टयवीसीष्टाधीकारीनीरूपणार्थंवर्णकांतरप्रार
मायुक्तः। व्यवहीताव्यवहीतहीनेवीषयफलसीध्युनरसंभये अधीकारीफलसादनैसुकरीमतीपौर्वायियेवेदांत
शास्त्रमारंभणीयमुतानारंभणीयमीतीवीसीष्टाधीकारीसंभवासंभवाभ्यासंदीहीतेनत्रवीसीष्टाधिका
रीणोप्रमाणाभावादीदंशास्त्रमनारंभणीयमीतीपूर्वःपक्षः परीक्ष्यलोकान्कर्मवीतान्ब्राणोनोदांनइत्यादीवाक्य
पर्यालोचनयासाधनचतुष्टयेवीसीष्टाधीकारीप्रतीपत्तेरारंभणीयमीतीसीद्धांतः। तत्रानंतर्यस्साधनमुखे
नाधीकारीसमर्पणाद्येयमथशब्दइतीप्रतीपादयन्नुमधीकाराद्यर्थत्वंतस्यप्रतीक्षेपभाष्यकृतदनुपपन्नत्व
कृस्यत्वाद्रूपानेकार्थत्वानुपपत्तीरेवीकाराद्यर्थत्वेकानवतारात्सूत्रस्यैतीतत्रभाष्येनव्याख्यानवासंगनमी

तत्व०३ सा शंक्यता सर्वमाह तत्रेत्यादी नातत्रेती पदमथशब्दे नेनानुषंजेते सुत्रस्वरूप दानाम ध्यइत्यर्थः इतरपर्युदासस्तो
१ नाप्रतीपाद्य त्वेपीसुखप्रतीप्रत्यये संदेशा तदशंपीसुमाकाक्षाम वताख्यतीकथमीतीइतरपर्युदासइतीशेषः
जीज्ञासा शब्दस्ययौगिकत्वमादाय धीकारा धर्थत्वमन्यत्रेउतत्रटिंतत्राचेद्वषशामाहाजी ज्ञासेती इच्छायाःआरंभो
नामकीर्तव्यत्तोतप्रतीपाद्य ता ताधः वीषयसंदर्यत्वम्पवादीत्यपा इत्याशयवाना हेच्छायाइतीनदृतीतीयोपीमाहअस धी
कारशमीती पुर्वपक्षसीद्धांतान्यामीछा प्रतीपादनस्यप्रथ धीकरशमीष्टेरीत्यर्थः।मंगलार्थत्वंदूषयतीअलंती।प्रसी
द्धत्वाअतदृक्व्यमीत्यर्थः हेत्वसीद्दिमतानेमताहा प्रसीद्धे त्वेपीती।नवार्थवादत्वमीष्टमीत्यपी शाक्यं।सुत्रस्य
न्यायप्रतीपादकत्वादीत्यर्थः प्रफलादयाऽरम्भपक्षा द्वार्थ इतीपुर्वपक्ष नीरस्पती इच्छायाइती।परीशेषादानंत राम०
र्यार्थमीती तीशाद्वार्थः अर्थसीद्धत्वा दानंतर्यम पोननीदेष्टव्यमीती शकतेननु इच्छायाइतीआ ननपोमासस्य १

प्रसीद्धी मंगी करोती सप्तमीती नयुशाखा वृथा नत्राहाहि तुफ लेती मुख्यं द्यानरायीति प्रयाद्यंत त्वहेतुफल
यो:अहेतुफलयोस्त्वानंत र्य मनुख्यं व्यभी चारा व्यवधेप्ये त्यर्थः तयापीतदमी पाधमुषेमाशंक्याहन तयेती
अथवा हेतुफलभावे नप्रसक्ताद्या तरनयशाद्वे नसनध्यतइतीशंकानी स्पप्रानं तपे तीयस्पा न तरपद्धवती
सनस्पहे तुशेतीहितु त्वसी ध्यर्थमा नंत र्य मा आयारोपीयंत नत्तदेवसम न्यतामीत्यर्थः।पुधाने कारणस्यापी
कार्यत्वीजान्नुमीतत्वा नाथशाद्वा पेक्षेतीशंकते ननुअतु कुतोअनुमेयत्व मंगीकरोतीसप्तमीतीत अर्थशाद्वे
षध्य ने प्राही खेतीशास्त्रि यवीशेषरा प्रतीपतीधीकस्मादीत्रीत तत्रा हा तमतीत मीरीतीयदीदं पुर्वप्रवत्तयु
क्तत्वकारशा तस्पशास्त्रियताना नापेतीःसदोग्यापवृतीतस्पात शास्त्र पर्युदस्तवशाकाया अपीसंभवा ते
तस्माछा स्त्रीया धीकारी वीशेष राासमप्यशास्त्रत्वमपशाद्वस्पेत्यर्थः।कीतछास्त्रीयवीशेषरामीती

तत्व०२ शंकायं नीराकुर्वन्नुत्तमननमपसंहरति नेती॰ अधिकारो वीशेषणमतीपत्ते: प्रवृत्त्युपयोगित्वं तच्छब्दार्थजी
२ ज्ञासाशब्देवीचारे रूढत्युक्तमप्यंत जीज्ञासा शब्दस्य तत्राव धवदपर्थप्रतिपत्तिसंभवे येनघाम्ग यशोनाक्रमधी
कारः पर्यंतशंकेनीशंकायामाह ननु तीज्ञासेतीटीकया अयमर्थः जीज्ञासा शब्दस्य कर्थं वीचारत्वं न लमी
मांसायां तथा शब्दप्रयुक्तत्वादीत्याह मीमांसेती प्रयोगमेव दर्शयती दमीती॥ क्रतु गुणाकर्मगति कर्त्यगोदेश्य
दीवीषयमीमांसार्थः। जीजवं संसारो तयानायक शब्दार्थः संख्यातू प्रयुक्त इतीअखंडशब्दमेवप्रयुक्त इत्यर्थः तथापी
कथवीचारार्थत्वमीत्यत आह संज्ञानेतीउक्तं यतीरेकमुखेनोपपा॰ दयन्नघोतीती ज्ञासा शब्दस्या वायवशा
क्तयार्थपरत्वे धर्मजीज्ञासीत्वमीत्यनुपपन्न जीज्ञासाशब्दे च्छाया नीर्दिष्टत्वात् इच्छा वीषयत्वेन धर्मस्य सत्त्वे राम०
तस्माद्धर्मज्ञात्वमीच्छेदीषामीयात्तस्मादीत्यर्थः। तत्रैव लींगातस्मात् तत्त्वेती जीज्ञासाशब्दस्य योगो २

क्तत्वे दृश्यमानफलवत्त्वीं हेतुस्तत्री दर्शा॰ नपेक्षणादीषयस्य च नीदीष्टत्वात्तत्पुरुषसमासस्यात् वीचारार्थत्वे तस्यप्र
योजनापेक्षायां चतुर्थीप्रयोजना नीर्देशान्नपेक्षणाद्वीषयस्य च नीर्दिष्टत्वात् षष्ठीसमासः स्यात् वीचारार्थत्वे त
स्य प्रयोजनापेक्षायां चतुर्थ्या प्रयोजननीर्देशो युक्त इत्यर्थः॥ उत्तर ॰ त्रवीचारस्यनीर्दिष्टत्वात्तदीनार्थजीज्ञासा
पदं तद्वीषयत्वे तथाख्येयमीत्याह तदनुसारेणेति आसमद्रुक्तानुसारेणाथर्थः समन्वायेः। क्रत्वर्थः क्रतुस्वरूपोप
कारी प्रोक्षणादिः। फलोपकारीप्रयाजादिः। फलोदेशेन क्रीयमाणः कर्मफलं च पुरुषस्येवेते पुरुषार्थशे
ष्ठार्थः॥ सत्यातस्यार्थं च वादीक्षणादी फलोपकारीप्रयाजादी; परखंडशब्दस्य वीचारलक्षणार्थत्वादीत्यर्थः। अ
तत्राशब्दार्थमाह शास्त्रे तीवीचारवन्न इत्यर्थः। वाक्यार्थमाह॰ तेनेती॰ कीमीमर्थयुक्तोक्रमात्राज्जिज्ञासा शब्द
स्य वीचार वाचीत्वे वीवक्षातंतु तनीपदादीसहरुतो क्तेरीतीवीकल्पद्वयहदीनी धायाहोक्त्यतइतीअथ

तत्व ३ ।नीरस्यती नायमीती केवलान्वमी मांसावेती केवल मीमांसा तस्याः पर्यायके वलशब्दो र्थमाहांपरीसंके ति।अ
३ वयवार्थेपादानेनापीप्रयोगोपपर्यःतरीहमीसि धीः।द्वीतीयंनीरस्यतीनापीनीपातो द्वष्ठेःप्राव आन्नयोगव
तीपरीग्रहस्तत्राहानवेमीनीसीद्दप्रयोगस्यावयवार्थेनार्थेवलोसमवाद्दिवारार्थत्वमीहास्यवानाहानतुन
चायमीती।असीद्दोहेतुरीत्याहातस्यती।परीहारप्रकरणमाहाहद्दती।न्यायस्यवीषयमेद दर्शद्दतुशब्दवती
मेदानाहावलारद्दती।रूढियोगगोरागपक्षरा।।नुपाद्दपथेः।क्रमेरातानेवाहातत्रेपादीन।अखंडाभी
धानस्यामी धेयेनसंबधोनुपरीसुके मकेतीकशब्देघनस्याप्तिः तद्दथेमभीधाना मी धेयथतीरीकि मीनी
मकीनीकशब्देसुसंकेतापेक्षातीयावन्योगा।कशब्दव्याद्दनार्थमखंडेतीवीशेषण।।कथनलतीपतीरीप्रा राम०
काक्षायमुकंवद्दुयवहारप्रयोगसामर्थ्यादीनी।अत्रगो घटद्दप्पा घ घदाहरणावीसीष्टार्थमीधा ३

नयोगद्दत्युक्तेवनसेनादिषतीप्रसंगःतदर्थस्वावयवेतीवाक्यास्यावयवनुयदगदनशक्तिद्वोरेणावी
र्थो सीष्टाभीधाद्दत्वं यावत्तद्दतुमेकपघमीती विशेषण।तत्रहेतुमाह समादिन नीरुज्यपअदिद्दवार्थः।पावकलाव
कादीशब्दा।अत्रोदाहरणांगोण।।लक्षणाभ्यारूढियोगयोश्चावलस्य घोतपीतुमाहे तदीती।अर्थोनरेवानिगो
द्दत्युत्रोपेतःऊनश्चीदर्थांनित्रमानस्यगोशब्दस्यापीगोस्यातस्याजं० तदथेस्वाम्मीषेथादीनी० एनावभ्रूके
सोमशब्दःशितासौवत्रे मानउपासहीतेपीशंकरवनेद्दत्तनीव्याप्तिःतदथेनक्षणायेतीनचलनणागोण
साक्यमीभीधेयानीनाभुतेवती लक्षणा।।तऊनगुणयुके वतीगोगिद्दतीवीभागासमवादीपर्मः।फति
नद्दोयती।नवेती।एकस्यशब्दस्यार्थानेत्रव्याप्ररतत्र स्यार्थातखेयोगवत्या प्रयोगेकीरूघावलवनना
र्थोशाद्दउत्तयागावत्नवेननतीवीशायेनद्दा र्थोग्रासतस्याअवीलवीतप्रतीपत्रीकला।नण त्रवत्तोटिया
गमपहरती नीन्यायावरसद्दत्यर्थः यत्रतुमुख्यामुख्यग्रहण।शंकातत्रमुख्यस्यग्रहणामीतरस्यपरी

तत्व ३ शागइत्याहत्राटिती। नूटिश्चयोगश्चेमुढियोगौतवीवमुख्य इमी नयोः संभवइती वीग्रहः। कथंततीजासा
५ न्यद्धा नवीवारपारी सागेने छाप्तनीपात्रिः तत्राहात त्रैकस्मीत्रि नुधै त्रेहेतुमहरुस सामर्थ्येनेनी अवयव
स्पन्त्य त्यर्थः अखंडन्राक्य (वीनानुपपत्स्यमानकार्याभावान्न नत्कल्पनेतथानक त्पापांरूढयोगान्नुप्रा
पत्नेनावकल्प्यनतइत्यर्थः। पंकजशब्दादीषुयोगसंभवे पीयथावत्पानरमात्रि त्वं त दत्रदयोगसंभवेपी
नूणीक त्पनस्यादीतीशाकत्तोननुपंकजेनी अप्रसीद्धुत्वानसकल्पनागौरवप्रसंगएवनवत्न्यंतरकल्प
नमीप्तत्रा हा त्रा कीदृयमीत्तीपुवत्रैकस्यरूढस्यद्वाम्पां शक्तिभ्यांमितिसम्मीत्रर्थेवति रूक्ता अत्रन्वयव
मवशाक्य नेकार्थत्वंअखंडशाक्यानामसार्थत्वमी तीवीभाग दृष्टांतोसप्तनी पत्रइप्पाहानत्रापीती
दृष्टांतसमर्थयतेनमुपालेनीपकनशब्दोयोगरत्र्यानामसंबोधयतीचेत् नहियोगरत्रयुपत्लादीष्
वीशेषानूपंकजशीदानूनत्प्रतीपात्रिरपीस्यात्तन्नचतथा प्रतीपद्यतेतस्मान्नामरसेमत्न्नतरत्न्यतर राम
५

वाश्रयणिस्पमी स्पर्थो कल्पनागौरवप्रसंगानत्रवहंतरा था श्रयाणियंनच नामरसे मत्र्यंते रत्न्यंतरंवा
श्रयाणियनेरन्यथाप्कपपत्तेरीपाहानश्रयेगितीनत्र दृष्टांतमाहायनेतीहनबस्वीती॰ दीदष्टीदीधी
तीस्वर्गवज्रवाग्विशा चारीमुलक्षरोघिपर्थीः। अनन्यथासीद्धकार्याभावात्रशक्यतरमीपुरुसहर
ति॰ नस्मादिती॰ उपपत्तोर्नेथंटीकाषातयतीपाहेती॰ कथरूढस्सुवीलामनुपपत्तिदद्रुरीयतीं॰ नव
वयवेतीअन्वया अखंडशक्त्या वीनेनीयोवत्॰ नीशासाशद्रस्पयोगिकत्वी कथंवीशार्थत्वंवीवारस्य
वयवार्थत्वाभावादीपाशक्यकीनीशायाशद्वस्वीवारेप्ररतीप्रसपोषछ्येते अयवातस्पस्पक्यतर
कल्पमीतीवीकल्पायंप्रपाह॰ स्वयमीति। लक्षणानीमीत्तसवधमाहावयवार्थेतीः अवीधमनीपीकी
नस्यादीप्तत आहाननामावस्पोनरत्रप्रयव्यमानत्वान्नूनासीद्धिरीपर्थः द्वितीयनीरस्यपतपीती लक्षण
यार्णातीशराधः उभयमपीकीनस्यादीप्तत आहानन्चायोती॰ अवीनभावोसीद्धइतीशंकतेनन्वी

नव ३ तिज्ञानमात्रस्यवीचारावीनाभावः उत्तराद्धिश्रोषस्यनासद्दृश्याह ज्ञानीतीन्पादीदीद्दसुणाविचाराद्दुष्टः
६ अतएवनेसरोपीत्यर्थः। निरूपकाशा। ज्ञानवीश्रोषस्यवीचार। वीनाभावप्रतीपतेर्नासीद्धिरीत्याह। तनदा
हृतीतत्राहसर्वज्ञेत्यर्थेकत्यकेएवतीकीनेत्रेतीविचारसाध्यज्ञानवीषयत्वेनजीज्ञासा। शब्दस्तोनमव
द्धनप्रयुज्यमानत्वान्मध्यमवृद्धस्य तथात्वयदर्शनाद्धिचार। वीनाभावइत्याह। तनदाहृतीहेत्वसीद्धिम
त्वांतप्रत्याह। ज्ञानमीतीअवगतेरनवगतेकामनानुपपत्तेरवगतीरागिकार्या तत्रवविश्रोषवगास्यवी
षयस्य। वगतीकृतेनेतीवीकल्पाघमवतारयती। विषयशो तिद्धितीयनीरासेनेतरत्रेहलुमाहानव
गतेती॰ अनवगतोवीषयोयस्यज्ञानस्यतत्त्वथातत्रेछायोगादीत्यर्थः। अस्फुवीषयवीशेषीतज्ञानत्र
तीपती॰ तथापीतत्रेछानुपपन्नेत्याशंक्याह ततश्चेती आधज्ञानेनसदीगततयाप्रतीपलौतत्रनीरायिज्ञा ६
नंकल्प्यते असंदीग्धतयाप्रतीपन्नापरोक्षज्ञानमीतीवीभागः ततःकीमीत्यतआह। तनचेतिप्रमेय

मादिशब्दार्थः वीचारवीषयःप्रयत्नावीचारप्रपन्नः। तथावीकर्तव्यजीज्ञासापदेनवीचारसीद्धिः तत्राहेतीप्र
तीपन्नइती। वीचारस्यसाधनत्वाद्धिसीष्टज्ञानस्यचसाध्यत्वात्तयोरवीनाभावइत्यर्थः ननश्चवीयंयोयुक
इत्याहेतीवीचारेती। ज्ञातुमीछाजीज्ञासेतीछायाःप्राधान्यप्रतीपतेःकाथावयुक्तावीचारादेःप्राधान्यमी
तीशंकपामाहाननुनेच्छेतीशब्दतःप्राधान्यप्रतीपनावपीछायाअप्रतीपाधत्वातत्रस्याअर्थतःप्राधान्य
मीत्यर्थः कीतर्हिप्रतीपाद्यमीतीयेछायामाह॰ वृत्तिप्वादीना। जीज्ञासाशब्दस्यावयवार्थत्वेप्यानर्थक्येत
मथशब्दस्यकस्मादीटीकार्थः इच्छाया। अनारम्भत्वप्रतनयोर्थत्वाभिप्रायशंक्याहातदेवेती। प्राधाने
तेसस्यफलतज्ञानयोरीष्टतेसवधइती शंकास्यातत्र्ववसायुज्यतेर्वीचाश्रयराग्येयर्थ्यपातादिप्याशंक्यात त
पमाहार्थलक्षणोती। विवीचारस्यास्यीत्वफलतज्ञानयोरधिकारीत्यामारात्वत्वमगिफर्स धीकारार्थत्वतयाप्र
फलतज्ञानयोःशब्दतोगुरुत्वेपावीफलताज्ञानयोरर्थलक्षणप्राधानेना। वीकारयोपलादभी

नल २ क्रियमाणात्वमगीकृत्य धीकारार्थत्वकीमीती नगृह्यत इती योजना द्रष्टव्या॥ आरंभार्थत्वेनाप्र
६ प्रसंगादीतीकथमुक्तं तत्राहा तत्राप्यत्र शब्देनेती। तत्रसूत्र इत्यर्थः न्यायत इती वक्ष्यमाणादीत्यर्थः।वि
श्वजिता यजेतेत्यत्रा धीकाराश्रवणेपीयथाप्रवृत्तीस्त ब इदत्रापितीशंकते ननुवीवोणतीवीश्वजी
अपेनेती० वीश्वजीतायजेततीश्रुततृतीयोऽपाभावेनुष्ठानानुपपत्तेः नीयोऽप्यसौ वदेष्टव्यः। सकीम
वीवक्षीतवीशेष: उतस्वर्गकाम इतीजीज्ञासायानी ग्रामकामावा धकश्चिदीतीपुर्वपक्षप्रापय्य सीद्ध
तीतंस्वर्गकामोनीयोऽप्य इतीनीरस्ति शायप्रानीस्वर्ग; तत्रवसर्वेषामाकांक्षा दर्शना त्व कामोधीका
रीतीतथावाधीकारीवीशेषा नवीवीचारवीधीरप्यनुपपत्तेःसआश्रयशीयइती नह्यत्रनुपपत्तिरी
त्यर्थः।अथ शब्द अनन्तर्याभी धानद्वारा धीकरणीसमर्पकआरंभणपर्यादीपाश्रीयतामीतीशंकते
ननुकर्तव्यतयेती अवगत इतीश्रुतार्थीत्यथ:। निर्णयिकाम्यो वोसीद्ध इत्याहा वीध्ययेक्षितेती। विधीना राम० ६

पेक्षीतेत्त्वासाउपाधीश्चेतीवी ध्यपेक्षीतो पाधीतस्य:मात्तत्वं तस्मादीतीवीग्रह अधिकारी
णिमतेण वीधीप्रतीपत्त्यनुन्यपत्तेत्र थमायेक्षीतो धीकारिवीधीप्रतीपत्यात्र्काल्लीनमनुष्ठानमी २
तीप्रथमइक्षीतोधी कार्यर्थशब्दे० नसमर्थ्यतेइत्यर्थः मोक्षलक्षणाप्रयोजनसंभवादप्रयोजनमी
तीकथमुक्तवीमीत्याशंक्याहा प्रवर्त्तीती नीरांगीतावीकार्य्यभावा नप्रवर्त्त्यनुनुपपन्नेर्त्तपुरुषार्थसीद्धी
रीत्यर्थः। वीधेर धीकार्याकांक्षाया अन्यतयेवोपशान्तत्वात्राय शब्दस्या धीकारीसमर्पकत्वमीतीशं
कतेचुमोक्षीती० कृत्स्नमेवासुत्कमीत्याहा नप्रसज्यप्रतीषेधप्रसंगादीतीतदेव दर्शयती। तथाहा
तिरस्तदमीसधायीकेतत्र कस्यती॥ अधीकार्यभावादारंभार्थत्वेनीरस्तेनवीधादेरनवसरः नब्रह्म
ज्ञानकाम्यधीकारिण: कल्प्यत्वातदुपपत्ति रीतीशंक्य० प्रसज्यप्रतीषेधमसंगोकेत्याशंक्यवीधी
प्रतीपत्तिसमयता धीकारीवीशेषस्यरूपत्वान्नप्रसज्यप्रतीषेधः इतरथानकृत्रापीनीशीष्टाधी

तत्व ३
७

कारीकस्पेनमीमांसान्यायेन शंकतेनतुरात्रिसत्रेनीसर्वेषांब्रह्मज्ञानार्थीनांयाअनुक्तत्वात्तत्रिषेधानु
पपत्तीरीमांसांक्त्ववीकल्पोत्तरत्वेनव्याख्यानुकीकल्पयतीतत्रदमीनीआसेबहुवक्तव्यसंभवादेतीमंता
यत्रिरस्यतीवीसीष्टेतीं० वीधीप्रतीपत्तीएव्यानीराधिकारस्यवीधेरसंभवादक्षीकार्याकांक्षायामर्थवा
दादधीकारीनीशेषःकल्पतइतीवीधीप्रतीपत्तेःसर्वाधीकारीत्वंमर्थवादायवीसीष्टाधीकारीकल्प
नमीत्तीप्रसक्तप्रतीषेधइत्यर्थत्वपक्षेपीवीधीप्रतीपत्तिसमयेसर्वाधीकारित्वअयशब्दावशीसीष्ट
धीकारीसीद्धिरीतीप्रसक्तप्रतीषेधकल्पइतीशंकायामाहतइती।अतइती।सागध्ययनानंतरमायात
तोधीकार्योदीप्रतीपत्त्यौनदसवशंकायांततीशकल्पार्थमाद्यसुत्रप्रवर्त्तनंततःकथप्रसक्तप्रतीषेधइ
त्यर्थः।अथमनुवदत्यथेती।एतदपीननीरूपणायथमवरतीसाहातत्रवक्तव्यमीतीशांस्त्रस्यब्रह्म
ज्ञानफलत्वात्तत्रवसर्वेषामर्थित्वात्सर्वोधीकारीत्वंउताध्ययनवीधेःसर्वाधीकारीत्वात्तद्वयुक्तवी

राम०
१७

चारस्यापीतथात्वमीतीमशार्थ्यः तत्रफलकामीत्वात्सर्वाधीकारमितुक्तस्वाद्दिकल्पनुपपत्तीरीतीग
त्यंसर्वेषांस्वतयफलकामीत्वात्सर्वाधीकारत्वमथवाफलकामनायावीध्यायनत्वाद्विधीतःसर्वा
धीकारमीतीवीकल्पोपपत्तिरीतीइष्टव्यंब्रह्मज्ञानस्यकर्त्तव्येतेयोक्तेःप्रसुनानुपयोगीत्वादुतरग्रर्थय
पर्थ्यनीयाशंक्याहनचीतीवेदस्यार्थावबोधपर्यंततामापादयता ध्ययनवीधीनाब्रह्मवोधोपीक
र्त्तव्यंतायायादीतःतस्यतेस्येववीचारयुरःसरत्वादधीतीनीबोध्यकारीणास्तदधीकारइत्यर्थः।तअयुक्त
त्वमस्तीद्धिमीतीशंकतेननुवीधीनीति।स्ववीषयस्यमावार्थस्य प्रर्थ्यः ततःकीमीप्ततआह;नचेती।अ
ध्ययनस्यवीषयत्वादर्थवादादीज्ञानस्यवोपकारत्वाववीचारस्योभयथार्थत्वमीत्यर्थः।।वीधीवीषेपइ
तीवीधीप्रयुक्तानुष्टानइत्यर्थवीचारस्यवीधीप्रयुक्तानुष्टानत्वनसम्भवतीतीचोदीतेष्यावबोधस्यफ
लत्वाभीधानमसंगतमी।वेत्यासंक्याहेअयमाशयइतीअध्ययनसुक्तकमेवीधीप्रयुक्तोशस्य

तत्व०३ उतप्रश्रमात्रंना धद्दृष्टाहा दृष्टेनीद्वृतीशाद्द अलसकल्पनीरा मसमा सर्थः वीषयतदुपकारक
८ पोर्वीधीप्रयुक्तानुष्ठानत्वंवीवारस्पववीषयोप कारकान्यत्व त्वाभावान्नवी धीतो नुष्टेयत्वमीयत्वमी
तोद्वितीयं शंकतेन नुवीषयती। व्रिहिनवहपादिषा दिष्ववहनना कृतेविषयत् दुपकारकत्वा भावेण्य
वहननवीधी प्रयुक्तानुष्ठानं तंयथातद्वहत्रापीती शंकतेवद्यतीनीतंदुत्वा नृपीनष्टीपादिरादिशब्द
र्थः। दृष्टातोवीषमद्दृष्टाहानवीधेयती। अवृतोवीधेयावघातसमवेतत्वादनुष्टेयत्वयुज्यतेवीन्च
रस्य वा ध्यनासमवेतत्वान्नानुष्टेयत्वमीपार्थः। अवीवक्षीतांशवैषम्येपी वीवक्षीना शेस्यामयत्रसम
त्वाद नदृष्टंतद्वार्ष्टांतीकाभा वेपुरुद्दृष्टह० नेषदोषइती। अ धीतेरर्थाववो धत्फलत्वमुभयसंमतंतत
कथतद्गतीषे धद्दृष्टाशंक्यार्थाववोधस्पवी धीफलत्वेतदनुपपत्त्यावीवारापेक्षास्यात् तदेवदुर्न्नित यामृ०
पमीषाहातत्रकीमीतीतन्नेती। तवमतइतीयावत्ता नवदृष्टफलस्या ययमवी धेयीप्तर्थाववोधस्पदृष्ट

फलत्वंनीदोषमीनी कथंवीकल्पसमनइत्यतीशंक्यं० दृष्टशब्द शप्रतीतीमात्रपरत्वादीपार्थः। आर्घद्दूषयति
नत्तावदीतीअ ध्ययनमात्रात्तद्भवत्मृतावतीगुणाकारीनिष्वेकल्प्यक्रमेण दूषयती अव्ययतेती। अर्थेनीश्चपा
भावेपाषातदर्थेनजायनइष्टाशंक्याहापातदज्ञानस्यात। म ध्यमकल्पनीद्वेष्यस्यानकस्यासंभवान्नुपपत्त्या
तीमुमुद्यापपाति। ननुनव्यप्रसयेनेती। तव्यत्रप्रयस्वशद्दार्थः कस्माद्वावतंभीधानमीपाशंक्याहावीधीनुपनेयती।
अप्रवृत्तप्रवर्तकत्वादीपार्थः। भवतुभावनायाप्रत्ययार्थत्वंतथापीकथमर्थाववोधस्यभाव्यत्वअर्थभावानायां
शब्दभावना नाव्यत्वादीपाशंक्याहासावेतीमायेदीपुक्तेकीकेनकथमीप्रदशंतयात्ता वदयेक्ष्यतेशब्दभावना
तत्रार्थभावनायामाव्यत्वातन्नशाब्दभावनात्वाकरणापेक्षायानदर्शयप्त ध्यायनेति। स्वाध्यायस्यभावस्य
स्वरूपेण पुरुषार्थत्वाभावादर्थाववोधो भाव्यइत्याथहाफलवादीती। समानपदोपात्तत्वादध्यायनस्यभा
व्यत्वात्रकारणत्वमीपेतदत्तराबापात्तमीयाहाततस्वेति। अपुरुषार्थस्याभाव्यत्वतनइत्युक्तमीतीइच्छमअध्यय

तत्व ८

नस्याभावेपीत्यहेत्वंतरमाह॰ भाव्यांतरेतिसमानपदोपात्तप्रत्ययार्थभूतभावनायाः सहैकपदोपात्तमित्यर्थः। अत्रा
ध्ययनस्यभावनाकरणत्वात्कथमर्थावबोधस्यकारणत्वं तत्राह। भाव्यस्येति भाव्यता भावनीयत्वेनैकत्वेनभावनाका
रणत्वमितिचेन्दृष्टांतेनाह। कुठारादिनामितीतृतीयकर्मसमर्थनमुपसंहरन्नतद्गति। भाव्यांतरासंभवेत्वतः शङ्कार्थः
वीपक्षेदंडपातमप्यन्यथेति। व्यवहितत्वादर्थावबोधस्यनफलत्वमसन्निहितत्वात्स्वाध्यायावाप्तेःसफलत्वमीत
गिकारेवनतोपीसन्निहितत्वादध्ययनस्यैवतत्र व्यत्वमितिनावाप्तेः फलत्वमित्यर्थः। अन्यथोपपत्तादुषय
त्याहआहेती॥ अध्ययनक्रियाकर्मकाकस्यस्वाध्यायस्यावाप्तिः फलंतद्रूपत्वादक्षरग्रहणस्येतीहेत्वर्थः।
सन्निहितत्वादवासोपर्यवसानत्वेनतन्निहितत्वेपीसन्निधानादध्ययनेपर्यवसानस्यादितिपूर्वमीमांसाशंक्याहाय
मात्रायइति:। अध्ययनस्यप्रत्यक्षपातत्वात्स्वाध्यायस्यकर्मकारकस्यभावनावाचीत्यप्रत्ययेनोपात्तत्वात्र राम॰ ९
तेवमावनात्वं अन्यथात्वप्रत्ययविरोधइत्यर्थः। शब्दविरोधादन्यत्रापर्यवसानसोतथ्यादनेतीवोघानुपप

तीप्राशंक्याह। ननु न भावेतीश्रुत्याग्रोहरणोदोस्वर्गत्रस्यप्रवन्त्यदृष्टेरितिभावः सक्तून्जुहोतीत्यत्रसक्तूनामव्यत
प्रतीपत्तावपीयथातत्प्रतिपादः तथात्रापीत्यर्थः सक्तुन्यायस्यांगीकृतत्वाद्द्रवत्वंदहीतीपरिहारस्याभासत्वप्रमाशं
क्याहापीहरतीतिपरिहारमेवस्पष्टयन्नयमाशयइति। विश्वजिन्न्यायेनस्वर्गस्यभाव्यत्वापादनात्रपरिहारस्या
भासत्वमित्यर्थः। अध्ययनेप्यर्थनीश्वयादृष्टेतद्दीपीनेत्यवबोधस्यानुपपत्तिमाशंक्याशयमाहाननुव्याकरणस्या
पीति। नहिविवारोक्त्येषा शंक्याहानस्यचेतीननुभूयोः फलत्वसंभवे कथमर्थावबोधस्यैवफलत्वंतत्राहातइतीदृ
ष्टत्वमतःशब्दार्थः अपराणांफलवदर्थावबोधपर्यवसानमात्रेणतांक्षराणांफलत्वमितीपरिहारस्याभासत्वमा
शंक्याहापरिहरतीतीप्परिहारस्पष्टापत्तिश्रुप्रमाणेतिफलवदर्थावबोधजनकत्वेपीनस्वाध्यायस्याभाव्यत्वमी
पूर्वमीमांसाशंक्याहापश्चेनेती। तथापीकथमनमेदरुत्याशंक्याहश्रूमाणेतीश्रूतेअक्षरेस्यफलवदर्थावबोध
नीष्पत्ताक्ष्यक्षराभ्यासोवीधीयपर्यवसानेअन्वस्यत्वर्थावबोधइतीभागः। फलवदर्थावबोधानुपपत्त्यात

तत्व ३ स्या।वीधीफलत्वमेवाश्रयणियमीतिशंकतेनचक्षेतीअल्पथोपपत्त्यासमधातेःपत्राहेति।नाप्तयोपितशब्द
१० शार्थेवोधकत्वनत्वविष्यथीनमीप्तर्थाववोधस्यवीधीफलत्वमाशंक्य हापमाशायइतीकीमेनत्साचैत्रीकेंउन
क्का वीक्कें नासइप्ताह लौकिकेतिनाकिकेमेतवेदवाक्यानामव्याप्तवाक्यत्वमस्तीतदर्थेलौकीकेतिवीशेषणलौ
कसीद्धोपआपास्तद्वाक्यानामीप्तर्थःसुरातीत्रिप्रसुनानीसंतिपादिनांवीधीवीधुराणामर्थाववोधकत्वदृष्टवद्द
शपिप्तर्थः।द्वितीयनीरस्पतीसंगादीताइनेरथां ववोधइप्तनेनसंवधः।विधीदृष्टावीनाभ्युपध्येनतर्हिस्वितंत्राद
र्ष्टफलत्वेनकल्पतामीप्तत आहा वीधेरीती तत्राहेतुमाहेती दृष्टेति।इतीशब्दउक्तप्रकारपारामर्शो कृत्स्नवेदाध्यय
नस्यनार्थाववोधःफलमीपुक्तमपीवप्तत्र नल्कस्मादीप्ताशंकाप्तायामाह।किंचफलवदितीवाक्यान्तरवीचार
वत्दध्ययनमपीस्यादिप्ताशंक्यत्वमनेसोपीनस्यादीप्ताशायेनाहानवाक्यान्तरेति।सकलवेदाध्ययनसीद्धीस्त राम० १०
वापीसमेतीशंकतेननुकृत्स्नेती।वीध्यर्थज्ञादायात्मकस्वाध्यायादर्थाववोधद्वारापूर्वेत्तिनोनीयमादृष्टस्य।

गाकथंतन्निरसनमीत्याशंक्याह नाधीतत्वेनेतीवीधीफलत्वेनोपेतस्यादृष्टसमवेतादृष्टस्यस्वरूपेणपुरुषार्थसा
धनत्वाभावादर्थाववोधानुष्ठानद्वारापरमापुर्वेनीष्पाद्यफलपर्यवसायीत्वंवक्तव्यंनवानाधीतकृत्स्नमवाक्य
गतस्यादृष्टस्तथात्वमीतीकृत्स्नाध्ययनासीद्धिरीप्तर्थः।अनधीकारीणांकर्मानुष्ठानाभावेपीतुपादिस
मुष्टापुर्वद्वारानधीतनवाक्यगतस्यादृष्टस्यापीफलपर्यवसायीत्वात्सकलाध्ययनसीद्धिरीप्ताहनैषइ
तीनीप्तजपआदौशब्दार्थःअक्षरावासीनाध्ययनाफलत्वंतयोर्भेदोभावादितीशंकतेनत्वध्ययनादी
तीनात्वोष्ठपुटादीनाक्षराणामुच्चारणामध्यायनअवामिश्रेशोवेतिनवीशेषइप्तर्थः।विशेषाभावोसीद्ध
इप्ताहास्त्यत्रेति।विशेषमेवाहस्वाधीनेतिाक्षामत्वंनामयोग्यताआधितिवीधेरवाप्तिद्वारार्थाववोध
धपपतेत्वामिष्टमीत्रिअशंक्यमध्यमवीकल्पपरतयाव्याधेषे।नचेतिअधिक्रियतेनेनेत्याधीकारोवीधी
पुनुष्ठसंवधानीमीत्रतंद्विध्करवीध्यसंभवादीप्तर्थः।अर्थाववोधस्यैवकस्मादुद्देसत्वंतत्राहार्थाववो

तत्व०३ षमीती। अर्थविवोधोद्देशेनाभावेपीतत्र तात्पर्यकीनस्यादीत्याशंक्याहार्थविवोधमीनी। लोकेवत्स्रुवी
११ वक्षादेस्तात्पर्यनीनीभलं वेदेवत्तदभावादर्थविवोधोद्देशाविवीतः शब्दोच्चारणंतात्पर्यनीमीत्रवक्तृव्य
ततश्चार्थववोधोद्देसत्वमीत्यर्थः। अधिकारशब्दस्तु नीकधायव्यापत्रीसंभवाद्विवक्षीतांव्यपत्तीदशू
पत्ती। पतदूती। वीवाजितायजेतेपत्रवीधिपुरुषसंवंधनीमीत्ताश्रवणेपियथातत्कल्पानंतदूदत्रापी।ति
शंकते। ननुवीश्वजीदितीनवाथावोधस्यानुद्देशत्वेवाक्यस्यतात्पर्यनस्यादीत्रीभीत्रामावादीतीशंक्यं
तात्पर्यत्रोपक्रमादिमादीतात्पर्यग्रीगसमधीगमनीयत्वादुद्देसत्वस्यप्रयोजकत्वादीतीदृष्टव्यं। कामना
धीकारनीमीयमीसंभीयायनीसमुपपनयनमधिनकारनीमीत्वमीत्याहाथवेतीप्राजसनोपीत्राशुत्वाया
मुपनयनस्यप्रकृतत्वादीतीयोजनाकल्पनात्पतीवंधकसद्भावात्रोभयवीधमपीकल्पनघटनदृत्याह। रामं०
हतीअध्ययनवीधावर्थविवोधस्योद्देसत्वमंगीकृत्यवीचारस्याध्ययनयुधीत्रयुक्तीमाक्षिपती। प्र ११

वांन्वितीवीचारमंतरेणयुध्यनुपपत्त्यनुपलंभात्रवीचारप्रवृत्तिरध्ययनविध्यधीनेत्यर्थः। असीद्धोहेतुरीत्या
हातीअन्वयव्यतीरेकदृष्टफलनीयानीकर्माणिमेघुग्रत्यक्षप्रमाणातत्फलोयत्वोनीयोगनीरेनीटीटीटि
कार्थः। अध्यर्थवोधस्याध्ययनात्प्रागनिर्वृत्तत्वेपीनतत्फलत्वंतस्याध्ययस्वर्गादिः फलत्वदर्शनात्०प्रतीती
श्रूयपत्रापीसमेतीटिकानुपपतीमाशंक्याहातत्रकीमीती। अर्थसामर्थ्यादिती अधीतस्वाध्यायसाम
र्थ्यादित्यर्थः परपरयेतीवीचारव्यवधानेनेत्यर्थः नवाथाविवोधोद्देशेनाध्ययनस्यवीधातस्यफलत्वमी
त्तमीहीतत्वाद्धिकल्पानूवतारइतीशंक्याउद्दिसवीधानेप्यतस्वाध्यायनीवंधनःसः। अहोवीधीण मृ
मध्यादेवेतीवीकल्पोपपत्तीतीदृष्टव्यं। अर्थावबोधस्यप्रागनीवृत्त्यावप्यधीकारनीमीत्तत्वकीनस्यादी
त्याशंककीमध्ययनात्प्रागर्थविवोधः प्रतीपत्रउतननत्राप्तदृष्यप्तध्ययनादीनी। कामनानयाः प्रतीप
तीवीषयत्वादप्रतीपत्रेकामनानुपपत्तीरीत्यर्थः आघमुच्छापपती। ननुकथमीतीतत्रवक्रत्वंकीवंदार्घ

तल ३
१२

मधिगम्यतदववोधेनानामुतनेतितत्रापस्तावत्रशोभनइत्याहाध्ययनेतीअर्थस्याप्रतीपत्तेरीपत्तन
द्वोधस्याप्रतीपतीरीपनुषंगः।अर्थाप्रतीपत्त्रावपीवोधमतीपती:कीत्रास्यदीपाशंक्याहनागहितवी
शेषणवीसीष्टउद्धिरीतीनायादीपर्थः।अधमनुवदती।ननुवेदस्येतीवीचारेनरथेक्यपरीहर्तुंसद्धावमात्र
मीपुरुत्रेदमालोवनीयमर्थाग्रवोधमात्रंकाम्यतेउतानीहोत्रादीवीसीष्टार्थावबोधइतीतत्राद्यदूषप
तिनानाद्वीतीपपीदंनीरूपणीयंकीमध्यपनाम्प्राकुआग्रिहोत्रादि:प्रतीपत्त्रउतनेतीतत्रांपस्तावत्र
शोभनतइत्याहानिअल्पमनुवदत्सूपदेशतइतीकीम्रुपदेशजनीतंज्ञानंप्रमाणंउत्ततेवीकल्पाधदूष
यती।द्वितीयमनुवदतिंकीमप्रामारापेनीधारितेनीर्णयज्ञानंकाम्यतेउतसादिग्यनाद्यइत्याहाप्रम
रापतितत्रहेतुमाहार्थस्येतीशुक्तिकासमारोपीतरजतप्रत्ययस्याप्रामाण्यनीश्चितेतितत्रनीर्णयज्ञानकामननी
पलचरीपार्थ:।द्वितीयेदूषणमाहाइतीअर्थावबोधकामनामागिरुप्तोदीसवीधानंद्वीषयती।किंसकरु

सटिप्प

राम०
१२
कीचसवेती

वाक्यार्थबोधेनअधिगम्यातदुदेशेनाध्ययनंवीधीयतेअहोदेवार्थवोधमात्रानाघ:वाक्यार्थाव
वोधानांक्रमभावीतयायुगपतदुदेशानानुपपन्नारीपार्थ:द्वितीयंतीरस्येती।सामान्येति।अर्थावबोधोद्देशेन
शब्दोच्चारणस्यतात्पर्यप्रयोजकत्वातसकलवाक्यार्थवोधनांवुसंरूदुद्देश्यत्ववाक्यत्वात्रोदीसनीधानंतस्मा
दर्थमात्रवोधोदेशेनशब्दोच्चारणानुत्तरशब्दतात्पर्यस्यादिपर्थ:ततःकीमीपतआहार्थेहात्राहिनी।नापि
सामावादीपत्त्रविशेषाशेशादप्रमारापनस्यादिपनुषंग:।विशेषज्ञानोदेशेनशब्दोच्चारणेपीशब्दशब्दश
क्यावीशेषप्रतीपतेरपवादकाभावाच्छब्दवीशेषांशेतात्पर्यमीपाशंक्यस्योक्तिवीशेधान्मैवमीत्याह
वाकोशी।कागकुन्नाशपलाशाइतीयथावहुवीषयमेकंज्ञानंतथासकलवाक्यार्थवबोधवीषयस्यैकस्य
ज्ञानस्यसंभवादुद्दिश्यवीधानमीतीशेकामुपसंहारपाठेननिरस्यति।तस्मादीति।प्रागिपत्त्राध्ययनादीप
नुषंग:।द्वितीयकल्पनीरासस्यप्रसक्तनत्वादतइत्युपसंहारानुपपतिरिपाशंक्याह।किंचेती।उद्दिश्यश

तत्त्व २ शब्दोच्चारणायास्तात्पर्यनीमीत्यत्र दृष्टान्तः कथं तदपलाप इतीशंकते न चर्चेति॥ किंश्च शब्दोच्चारण तात्पर्यनी
१३ मीत्र। उक्तवक्तुः नाघटतां हानना वदती। वक्तुः प्रयोगादर्वाग्वाक्यार्थाप्रतीपत्तेश्च तद्दुर्देशेनशकेनेन वारणं सम
स्तिमार्थः द्वितीयं दूषयति। न च शकुरिती। न हीलोकेथ्यश्चानोद्देशेन शब्दोच्चारणे तात्पर्यं दृष्टं दृष्टेः कागजीरी
नीतस्यका यामा हातस्मादिति। तात्पर्यस्य पुरुषधर्मत्वाद्यो वेदे पुरुषापेशाद्वेकथं संभवइति शंकायामाहाता
त्पर्यमपीति। तत्र हेतुमाह शब्दैविति। उपक्रमोपसंहारौ अभ्यासोपूर्वता फलं अर्थवादोपपत्ती चेपेता धी
वृत्ता प्रयलिङ्गानि तानीमत्र उक्तंतेन स्मिन्ननतस्य शब्दस्य तात्पर्यनीश्चयात् शब्दधर्मत्वेनात्पर्यस्येपत्वर्थः
सर्वेषां शब्दानां युक्तत्वात्तात्पर्यमपीयु धर्मं इष्टा शङ्कामाह न पुरुषेती। यथेवमीयादिनाध्यायने प्रवृत्ती
शास्त्रियं समर्थ्यतेन कस्मात् अर्थशब्दस्याधिकारार्थत्वनीरसनं स्यच्छक्तस्य च सिधत्वादिया शंकयामह राम०
इदानामीती। अध्ययनवीधीनीयाधीकारत्वाभावेनः र्थाव विधकायो नपि कारितीस्यात् अर्थाविवो १३

घस्य च विचारमन्तरेणानुपपत्तेर्वे धीतात्त दृष्टीपदृति संताघि कारित्व शास्त्रस्य रस्यात तस्मात्रि तवाधीकारत्वंप्रति
पादनियमीस्त्विति प्रेत्यपुर्वपक्षो पक्रमइत्यर्थः। अवकेविदीत्तवाध्ययनस्याध्यापनावीधीप्रयुक्त्यनुष्ठानमुक्तं
तत्रयटन्ते च्यपनवी धी प्रयुक्त्या तदनुष्ठानं नसम्भवात्। नत्वानुष्ठानमावात् अध्ययनवीधेत्रानुष्ठायकत्वमीती
शंक्यावीश्वजीन्मायेनाना धीकारिकल्पनसम्भवादिसा शंक्याह। तत्र वीधिरिति। अस्य प्रसूनेजी किमायातमी
त्यत्राह तत्राध्ययनेती। अध्ययनमन्तरेणानुपपद्यमानोः ध्यापनवीधीर ध्ययनस्य अनुष्ठापपत्तीत्यर्थः अध्याय
नविधेः प्रवर्तकत्वमीदृतत्वप्रयुक्तानुष्ठानत्वम ध्ययनस्यार्थोनेनादेवासीदुमीती शङ्कते नन्वेष्ठेति। अधीका
राश्रवणेप्य ध्यापनविधेः प्रवर्तकत्वं शान्तवीश्वजीदिधीवधीतीशङ्कते। कल्पत इति। साध्यनसमाधतेः
ध्ययनेतात्तिकेतुल्यसाम्या मात्रं अस्तीव वीशेष इत्याह। रवेती। वीशेषमाहासन्त्रिधानादिति। अध्यापन
विधाव धीकारपरीकल्पनात्प्रयुक्त म ध्ययनमितीकल्पनाद्दूरं अध्ययनं धानादध्यपनवीधीनाक्यस्या

नव०२ धीकारिणं परीकल्प्य तत्प्रयुक्तत्वकल्पनमध्ययनस्येत्यर्थः। अव्यवहितार्थासंभवे व्यवहितोऽप्यर्थो ग्राह्य इती
१५ शंकते। ननु कल्पितेति। अध्यापनविधेः कल्पिताधीकारत्वमसिद्धमित्याह। विपरीतमिति विपरिक्रमेवाह। अ
ध्यापनइति। विधिः कीमध्यायनमात्रं प्रयोजयति। उत नविहितं ध्यापनान्ताध्ययोगिक्रियन इत्यभिप्रेत्याद्वितीयं दूषय
तीनन्विति। विध्यन्तापर्यालोचनया ध्यापनविधिर्विहिताध्ययनप्रयुक्त इति शंकते अथापीति। अ
य ध्यनाध्यापनयोरिति। अध्ययनाध्यापनयोरित्यर्थः। प्राङ्मुखः पवित्रपाणिरधियीतेत्यध्ययने प्राङ्मुख
त्वादिगुणजातं विधीयते तद्वत्प्राङ्मुखपवित्रपाणिमध्यापयेदित्यत्रापि माणवकस्य प्राङ्मुखत्वादिति कर्त्त
व्यता श्रूयते यदि वाध्ययनविधीरविहितमध्ययनं प्रयुञ्ज्यात् तदेतीकर्त्तव्यतावीधानं निरर्थकं स्यादेततत
स्माद ध्ययनविधिविहितमेवाध्ययनं प्रयुङ्क्त इत्यर्थः। तुल्यमेतदीत्यत्रापीत्याह। अध्यापनस्येति। अवि राम०
हिताध्ययनप्रयोजकत्वे प्राङ्मुखमध्यापयेदीतीतियमविधानं न स्यात् अस्ति वा नत् तस्माद्विहिताध्याय १५

नस्याध्ययनविधीप्रयोजकत्वमित्यर्थः। इतोऽप्यध्ययनविधी विहिताध्यापनं प्रयुङ्क्त इत्याह वाचानीती
फ़ीवतीस्मरणं न सीतोपवानीत्याह। ध्यायनादिति। उत्तरामावीलमसिद्धमित्याह। ननादिति ध्ययनपनत
इत्यर्थः। विधान्तरे एवापत्तमपतिदर्शयासाचारानिति। अवार्यलक्ष्याध्यायनेकसाध्यत्वमंगीकृत्य
दूषणमाहाचार्यकारणेती गृहस्थः सन्नसीमायामुपेपादित्यत्र माविरत्याशायनते गृहस्थ इत्याद्ध वत्समावीर
त्याश्रपणो नाचार्यशब्दप्रयोगेन वीरूध्यत इत्यर्थः। सिद्धान्तीनआकासमर्थनमुपसंहरति। तस्मादिति।
तपादप्रामंबहतमेवाहाधीकरोति। आचार्याकरणाप्रयुक्ते नीरस्तेबात्तकंथआचार्यकारणविधीप्रयुक्त
स्यप्रयुक्तमीमांशांकामाहायमाशायइती। तस्मात्तनपुजनं हस्पंजनमुक्षेपणामृतिवेतनवीगणा नमणादेः प्र
नीनीपातनाच्यपो धमादीषुइच्यवीनीयोगः। संक्षेपेणासूत्रार्थमाह। समाननादिषीनी। नथाचा
चार्यत्वेसाध्येआत्मनेपदविधानादुपनयनसाध्यमाध्यवाचार्यत्वं लब्ध्यं तदुपयुक्तं भवतीत्यर्थः। भवत

तत्त्व० ३ वार्यत्वमुपनयनफलं कथमध्यापनाफलं स्यात् येनाध्यापनविधेः साधिकारत्वं स्यादिति शंक्याह। तत्रे
१६ ति। तत्र अवार्यत्वे उपनयनफलत्वे सतीत्यर्थः। एकप्रयोगत्वोपगमादितीयेकर्मता वर्णमादित्यर्थः
भवत्वेकप्रयोगत्वं तथाप्याचार्यत्वं कथमध्यापनफलं स्यादिति शंक्याह। माणवकस्येति। नमध्याप
यतीति माणवकाध्यापनेन वीशेषितानीयोगत्वाद्वक्ष्यते। तत्र माणवकास्य कथनीयोगोपकारकत्वमि
तीवीक्षायां दृष्टे सत्यदृष्टकल्पनायायोगादुपनयनाध्यायनाभ्यां माणवक उपकरोतीतीनी
श्चिपन इत्यर्थः भवतु दृष्टद्वारोपकारकत्वं माणवकस्य तथाप्यध्यापनविधेः कथं साधिकारत्वमीत्या
शंक्याह। तत्रेती। अध्यापनस्य माच्यमतोपपर्यवसानात्तदाकांक्षायां पदूपतधनफलं तद्वास्यापीफ
लत्वेन निश्चिपते सांनिधानादित्यर्थः भवतु दृष्टद्वारोपकारकत्वं माणवकस्य तथाप्यध्यापनविधेरीत राम०
द्यायती। ततश्चेती आत्मनेपदसामर्थ्याद् ध्यापनविधेराचार्यत्वफलमीत्युक्तस्तत्र ध्यापनविधेराचा १६

पत्वफलत्वेनश्रुयते येषां हाचार्याताटिकार्यमुपसंहारत्युपनयनेती। अधिकारनिमीत्रमीतीवीधीपुरुषसं
बंधनीमीतमीत्यर्थः। अध्यापनविधेः साधिकारत्वादध्ययनस्य वत्त्रत्प्रयुक्तानुष्ठानत्वादध्यापनविधी
वाक्येनाधीकारकल्पनामीत्युक्तं तत्र तत्प्रयुक्तानुष्ठानत्वमसीद्धमीतीशंकते। नन्वध्यापनेति- अवत्तेरव
हननवीधीवीषयतंडुलात्पादनेतीपीतत्प्रयुक्तानुष्ठेयत्वं यथातासिद्धिरितीशंकानीरस्यती। स्वतंत्रेती। दृष्टांत
सप्रतीपत्तिशंकायामाह। अयमाशय इती० कीमाधानविधीस्वतंत्रनीयवीधीः उतस्वर्गकाम्यवी
धीरीती वीकल्प्याधनीरस्यती तत्र नत्तावदिती। द्वितीयनीरस्यपश्चाच्छ्रूयमाणेति। अग्निनादधीतेत्यत्रा
पधप्याग्निनाप्राधान्यमाधानस्य चोपसर्जनत्वं लक्ष्यते तथापि सक्तून् जुहोतीतीवत्गुणप्राधानवैप
रित्यकल्पनपात्स्वतंत्रनीयवीधी नवीस्वर्गीप्यायेनफलस्यकल्पनात्स्वतंत्रकाम्याधीधित्ववेती
शंक्यायामाहनवेती नीसकाम्याधीकारीतेनीया धीकारता काम्याधीकारतावेत्यर्थः तत्र हेतुमाहयदाहव

चार्यत्वमुपनयनफलं कथमध्यापनफलं स्यात् येन । ध्यापनविधेस्साधिकारत्वं स्यादित्याशंक्याह । तत्रे
ति । तत्र अवार्यशोपनयनफलत्वे सतीत्यर्थः । एकप्रयोगत्वोपगमादीनीयेकक्रमेत । वर्णमादित्यर्थः
भवत्वेकप्रयोगत्वं तथाप्याचार्यत्वं कथमध्यापनफलं स्यादित्याशंक्याह । माणवकस्येति । तमध्याइ
तीति माणवकाध्यापनेन वीशेषीतो नीयोगस्ता वत्स्यते । तत्र माणवकास्य कथं नीयोगोपकारकत्वमि
तीविक्षायां दृष्टेसमदृष्टकल्पनायाअन्याय्यत्वादुपनयना ध्यायना भ्यां माणवक उपकरोतीतीनी
श्चिपन इत्यर्थः भवतु दृष्टद्वारोपकारकत्वं माणवकस्य तथाप्यध्यापनविधेः कथं साधिकारत्वमित्या
शंक्याह । तत्रेति । अध्यापनस्य माध्यमतोपपर्यवसानात्तदाकांक्षायां पदतु पन धन फलं तदेवास्यापीफ
लत्वेन नीश्चियत इति संनिधानादित्यर्थः । भवतु दृष्टद्वारोपकारकत्वं माणवकस्य तथाप्यध्यापनविधेरित
दर्शयति । ततश्चेति आत्मनेपदसामर्थ्याद ध्यापनविधेराचार्यत्वफलमीत्युक्तं स्तत्र ध्यायनविधेराचा

पत्वफलत्वेन श्रूयतेत्याह । अतएवेति कार्यमुपसंहारमुपनयनेति । अधिकारनिमित्तमिति विधीपुरुषसं
बंधनीमित्तमित्यर्थः । अध्यानविधेः साधिकारत्वाद ध्ययनस्यवतत्प्रयुक्तमनुष्ठानत्वाद ध्यापनविधी
वाक्येनाधीकारकल्पनामीत्युक्तं तत्र तत्प्रयुक्तानुष्ठानत्वमसिद्धमिति शंकते । नन्वध्यापनेति - अवतेरव
हननविधीविषयतंडुलाप्याप्तिपीतत्प्रयुक्तानुष्ठेयत्वं यथा तद्वदित्याशंकानीरस्यति । स्वतंत्रेति । दृष्टांत
सप्रतीपन्नां शंकामाह । अयमाशय इति । कीमाधानविधीस्वतंत्रनीयविधीः उतपरतंत्रआकाम्यवी
धीरीतीवीकल्प्याधनीरस्यति तत्र ननावदिति । द्वितीयनीरस्यपश्रूयमाणेति । अग्निनादधीतेत्यत्रा
पधप्याग्निनाप्राधान्यमाधानस्यचोपसर्जनत्वं लक्ष्यते तथापिसकृन्नजुहोतीतीवत्गुणप्राधानवैप
रित्यकल्पनपात्स्वतंत्रनीयवीधी त्वेविस्वर्गकायेनफलस्यकल्पनान्स्वतंत्रकाम्यावीधित्वेवेती
शंक्यायामाहनवेति नीसकाम्याधीकारीतेनीया धीकारता काम्याधीकारतावेत्यर्थः तत्र हेतुमाहयदाहव

त ला० ३
१८

नीयेती। सकृन्नोभस्मी भुतेत्वे नान्यत्रविनीयोगसंभवाद्दिग्नं क्रिवीपरी णामः नंनथात्रे अग्निनामन्यत्र
वीनीयोगसम्भवादित्यर्थः आधानस्यानुप्रयुक्तत्वमंगीकृत्यकाम्यवीधीप्रयुक्तीमाक्षिपतीती। नक्रैती
ती। नित्यवीधीप्रयुक्तत्वासंभवात्काम्यवीधीप्रयुक्तिः परीशिष्यतइत्याशंक्यनइति। अनुपादेयत्वाद
साध्यत्वादित्यर्थः। अनुपदीयस्यापी क्रतुवीधीप्रयुक्तानुषंगपक्षेकीं नस्यात्तत्राहोपदीप्रेवितीतदंव
व्यतीरेकमुख्यनाहान्यथेती। अनुपादेयस्यकाम्यवीधीप्रयुक्तानुध्योनत्वंवाकथमीती शंकायामाह
नहिती। स्पष्टार्थोग्रंथः तदयुक्तप्रयाइत्यत्राध्यापनवीधीप्रयुक्तत्वंनीराक्रियतेतदनुपपन्नंनिषिधि
त्वेनाध्यपनवीधेःप्रवर्तकत्वात्प्रवर्तकांतरस्यचानंगीकरणादित्याशंक्याहात्रेति। अत्रपुर्वपक्षेप्रा
प्तेप्रयुक्तीनिराकरोतितीसंबंधः। अचार्यकरणावीधेःसाधीकारत्वेनप्रवर्तकत्वस्योपपादितत्वात्कथंन राम०
नीरसनमीत्याशंक्याहायमाशयइती आचार्यत्वस्यकीवीधयत्वेनसाध्यत्वेउतवीधीरूपत्वादथवाफ १८

लत्वादितीवीकल्प्याद्यंप्रत्याहतनावदाती। द्वितीयंप्रत्याह। नापिवीधीतीयीधीपदाभीधेयोहिवी
धीराचार्यत्वंवाभनेयदामात्राभीधेयमितीनवीधीरीत्यर्थः। तृतीयंदुषयतीनापीनैयोगिकेति।
कीमाचार्यत्वमात्रंनीयोगफलंउतद्विरेवइतिनाद्यइत्याहावारानित्यद्वितीयमनुवदत्ययेनी। त
स्याप्युलौकीकत्वमसीद्धमित्याह। नतदितीइत्नोपीततदलौकीकर्मत्याह। सहपठितामीतीहे
तुकत्वमात्रस्यलौकित्वोपीसांगोपनाध्यायनकर्तृत्वलक्षणमाचार्यत्वमलौकीकमीत्याशंक्याह
अचार्यत्वस्यतीं। उपनयनस्याध्यायनागत्वादुपनफलमध्यापनफलमभविष्यतीती शोकते। अथ्यत
मध्यापयतीते। अंगेषुफलश्रुतेरर्थवादत्वादुपनयनस्यापनागत्वात्तत्फलश्रवणमर्थवादः तथोना
धिकारनीमीत्तत्वमीत्याह। तथापिति। कल्पनाप्रकारभीनयत्यावायंती। तद्यधिकारनीमीत्तत्वमा
वादनध्ययनप्राप्तमीतीशंकामुपसहाव्याजेननीरस्यती। तदेनमीती। आचार्यत्वस्यवाध्यापनफल

तत्व०३ त्वंस्मर्यतद्वतीयदुक्तंतदनुपद्दूषयती पतुवानवमिती। अनुपलब्धेरितीत्रोषकीपरंतर्हिवचनमीती
१७ पछ्यामा हा किंती प्रादीनातत्रहेतुमाहातमाचार्यमीतिसंज्ञावीधानमपिनीष्फलमीमांसा क्याह
संज्ञायाइती अध्यपनस्य स्वविधीप्रयुक्त मुके रपतावि धीप्रयुक्तीराश्रयणियेतीशंकते।नान्वितीकी
मध्यपनेध्यायने वाधिकाराःकल्पउत्तेकत्र०नाघोगोरवप्रसंगात् इत्याहापेवमपितीआचार्यत्वस्य
फल त्वासंभवेपीत्यर्थः तत्रहेतुमाह।अन्यतेरति।द्वितीयेपीकीमध्ययनेः धीकारकल्पनउनाध्या
पतइती वीवेचनीयांतत्र नाघःशोभनइत्याहीतइती।उभयआधिकारकल्पनोयोगोःनःशाब्दार्थः।
यक्त्यथत्वशक्ता निरस्यातितत्रोतरमीतिआचार्यात्वस्याध्यायनादुत्तरकालिनत्वादावार्यस्यनी राम०
योगइतीकथमुक्तंतत्राहवार्येती।आवार्यवीधेर्नम्माणिकप्रवृत्तेम्माणवकोननीमुइतीकथंतत्रा १७
हासंभेभीसंधीरीती।आवार्यकरणवीधिरविहीतमध्ययनप्रवर्तयमुतवीहितनाघइत्याहावार्यम

रणेती।अध्ययनानधिकारिणामिति।अध्यायननियोगेनाप्रेरीतानामीत्यर्थः द्वितीयमनुवदप
येति।वीकल्पसहत्वात्रैतदीत्याह।तत्रवक्तव्यमीतीस्वरूपनीर्धारणोपाधित्वेनेती। स्वरूपनीश्चय
हेतुनयेत्यर्थः यथावीषमयये क्षतेतथाधीकारिणममेक्षतेउत्तनेनीवीमशार्थः द्वितीयमनुवदती
स्वरूपेती।अस्मीन्कल्पेनविहिताध्यनसीद्धिरीत्याहातत्रप्रकरणादिति।त्वाधिकारस्प्रतीपाद
नफलमाह साधीधीकारत्वइति।अध्ययनवीधेःसाधीकारत्वमागिकृत्यतस्यप्रवर्तकत्वंनसंभ
वतीत्याहापरप्रयुक्तेति।अध्यायनवीधीप्रेरीतत्वादनियुक्तस्येतीकथमुक्तमीत्तत्राहाअनीयु
क्तस्पेतीमाणवकप्रवृत्तेरध्ययनवीधीनीवधनत्वाभावेप्रवर्तीहेतुत्वपावान्नाध्यायनवीधीप्रयु
क्तेतत्किमेकस्याप्रवृत्तीरूतसर्वेषामीतीवीकल्पाघमगीकृत्पाद्वितीयंदुषयती।नन्येकस्मींश्री
ती।प्रवतीष्यतइत्यत्रकुतुहलादिनेतीदृष्ट्याकिन्नाचार्योमाणवकांतरमुपनीयाध्यायपयप्रवृत्त

त.ल०३
१८

यमेवनेत्यइत्याह। नोपनेतत्वस्येति। माणवकांतरस्योपनीत सातद्ध्यापनंयुक्तमीत्याशंक्याह।
स्मासनेति। उपनइतंतमध्यापइतेतीहास्यौपतीना ध्यायनप्रनीपेतरीपार्थः वीपक्षेवाधकमाहान्य
।थेतिनीयोगो धीकारशब्दार्थः आक्षनुमुष्णपपति। तदन्यानीति। माणवकांतरस्यापीतत्समान
योग क्षेमत्वान्नप्रवृत्तीरीत्याह। तत्रेती। कुवृहलादिमात्रस्यतत्प्रयोजकत्वेसुद्रादियरीवर्जनेनसी
द्धदीपार्थः। माणवकस्याप्रउद्धत्वात्रस्त्ववीधीतो ध्ययनभिमुकस्मारपनी। ननुवालत्वेसतीअप्रउ
द्धवेपीवीत्राकफेहशचला। तत्र वृतीर्युक्तेत्याह। संध्योपासनेनेती कीचाप्रादिपत्रानीपेनाध्यापनवी
धीनानीयस्यप्रयोजनत्वंननेयुक्तं तत्कस्मादित्याशंक्याह। कि यानीसेनेती। आध्यायनस्याध्याप
नवीधीप्रयोज्यं लेनस्यानीयत्वातन्नीया ध्ययनसिद्धितनश्चप्रणवाय: स्मादित्यर्थः। अध्या
यनस्यावार्यत्वफलकवाक्यरूपार्थत्वमुक्तंतत्राह। यमानायइति। आचार्यत्वकीसाक्षात्पुरुषार्थ

राम०
१८

उतपरंपरानाघइत्याह। काम्यमानमीती सुखप्राप्त्यादिरूपत्वामा वादित्यर्थः। पश्वादिनांपुरुषार्थ
त्वंदृष्टमीत्याशंका। तत्रापीनसाक्षातपुरुषार्थत्वमीत्याह। परंपरयेती। तत्रहिअत्रापीपरंपरापुरुषा
र्थत्वंदृष्टमीत्याशंका। तत्रापिनसाक्षात्पुरुषार्थत्वमीत्याह। परंपरयेती। तत्रहिअत्रापिपिपांपापाकुरु
षार्थत्वमीत्याशंक्य कीमदृष्टद्वारोतदृष्टद्वारामाहेत्यइत्याह। तत्रावार्यत्वस्येती। तत्र सुखादेः पुरु
षार्थत्वेसतीत्यर्थः कीतत्तदृष्टफलमीतीवीक्षायामाह। इत्येस्येती। द्रव्यार्जनोपायत्वेना ध्यायन
स्यस्मरणा। तद्रव्यार्जन मेवप्रयोजनमीती संबंधः स्मरणमेवाह। षस्मामीती। यजना ध्ययन दान
याजना ध्यापन प्रतीग्रहलक्षणानामीत्यर्थः त्रिणिपुक्रंपीशृणोति। याजनेती। अध्यायनस्य
द्रव्यार्जनार्थत्वंन घटतेमूलका ध्यायकोयश्चमूलकाध्याइकश्चयइतीद्रव्यार्थप्रतीषाधादिशा।
शंक्याह। माणवकस्येती। सुश्रूषादीरादीशब्दार्थः। भवतुदक्षीणा देरध्ययनांगत्वंतथापीद

तत्व० २ नुष्ठानं किं नीवं धनमीति । पिक्षायामाह । गिनि ति । अतः किमीपतत आह । तन्नेति । अध्यापनवीधीर ध्यय
११ ननानिन्यवत्तप्रयोज्जनयती पुत्केन श्रेशायति हरांकते उपनयने अकृणो प्रपतायश्रवणा । त्रातिसत्वमीपा
हाने प्याहेतीप्रपयायश्रवणननीपतासा । ध धतिव्यभीवारादिति हरांकतेन नुप्रायश्चित्तस्याति । स्मृत्यर्थानि
मीद्रोभवानीपाहोव्यनइति । विपक्षेवाधकमाहान्यथेति । प्रायश्चित्तं वरञ्जनीमित्राद्दोषापनीयश्चैविनेहरंणा
र्थप्रायश्चित्तानरवेन । तदानू केंदरणजनीतदोषानिहरणार्थं प्रायश्चित्तांतरण्वं तत्र त्रापीति प्रायश्चित्तमालेप
र्थः । अध्ययनननीप्तत्वसाधकामावालनतस्यनीपतत्वमीति हरांकतेन नुपनयनेनती । संस्कारेनीपतत्वमात्रेणकथमध्य
यननीपततानत्य न्यनीपतत्वे नान्यनीपतत्वमीत्राशंक्याह गिती । अंगस्यागितत्रत्वादंगनीपतत्वमंगिनोपीनीपतत्वम
स्तीपतिपार्थः । उपनयनस्यागत्व प्रसीद्धमीतीहरांकते । नन्वध्ययनमीति । यद्धि प्रकरणोपस्यत्रतदंगप्रवक्ष्यत राम०
इति न्यायादुपनयनस्याध्ययनं प्रकृपानाम्नानां त्रत दंगत्वमिनार्थः । उपनयनसंस्कारवी ध्यनुपपत्त्या पनयनस्याध्यय ११

नामगत्वं त्रिहिनूत्रोक्षनिपादौ संस्कारकर्मणामन्यपेक्षोपत्वदर्शनादित्याशंक्याह । नवेनीसंस्कारविध्यनूपाफ्त्या
पनयनं स्यांगिमात्रसंबंधः सी ध्यतीनांगिनी वीहोपनासंबंधः वीहोषसंबंधस्यक्रपाघापत्रत्वात् । नचक्रता
धमन्यतत्पादस्तिपत्यर्थः । नहि संस्कारवि धेः कागतीरीत्याशंक्याह । यथेती । नाहिप्रतीपनुरोधेन संस्कारार्थत्व
मेव किं न्वस्यात्तत्राह । क्रपादितिक्रपादिलक्षण धादिदेवीहोषसंबंधप्रमाणंतस्याभावादीपार्थः । जुहु द्ध
रपपर्णतायाः क्रतुसंबंधवद्धिपरापद्वाराक्रत्वर्थहिरापसंस्कारस्यक्रतुसंबंध । किं नस्यात्तत्राह । संस्कार्येती ।
अस्क्रसर्वेक्रतुसंबंधइनी तत्राहैकस्पेनी । प्रमाणाभावादित्यर्थः । कर्षनीकमहे ० वमीति । उपनयनवीध्यनुपप
त्त्यं मन्यात्पसीद्ध किंक्रपादीगवेषणे निपाशंक्याह । कर्मेतीउपनापनस्यागत्वेक्रनाघन्यत मामावेष्णुपाद
तप्रमाणादुपनपनस्यागत्वसीध्यनीति समाधत्ते अन्नेयनइती । वानुर्थकिनेनती । वीध्यनुपपत्तीलक्षणोपादान
नचनूर्याध्यायनीएतिनेपार्थः । उपनयनमन्तरेणालरवीतपातादिनाप्यध्ययसंभवात्कथंमुपनयनाक्षपइ

त०त०३ तिमंज्ञायाममैहा आवेयेतीदृष्टस्योपगमनस्याध्ययनांगत्वेप्यदृष्टसंस्कारस्यन तदंगत्वंतत्साधकाभाव
२० दितीशंकतेननुदृष्टमीती। साधकाभावोसीदुइत्याहोच्यनइतिकीमदृष्टः संस्कारयेवनास्तिपमीप्राय। उनन
मंगि कल्पांगवाक्षेपइतीवीकल्प्यंप्रपहावापत्ति। द्वितियप्रत्याह। तवेतीवीधेरदृष्टफलमीत्युक्तं तनकथंत
त्वतिक्षेपइत्याशंक्याहदृष्टफलेनीदृष्टफलसमवेतो नीशायोदृष्टफलातीन्याय: तस्मिन्नित्यर्थः उक्तमर्थस्य
ष्टि कुर्वन्नुपसंहरति। तदेवमीती। तदाश्रीतेमत्रोपगमनातछ इत्यर्थः तदाश्रीतस्यासानुपनावि धीजन्य संस्कार
स्येतीतथोक्तः तस्येतीवीग्रहः। तद्वारेणेत्युपगमद्वारेणेत्यर्थः उभयेनी तउपवीध्यनुपपत्तिबलादित्यर्थः। उपप
पपनस्य संस्कारकर्मकत्व मसीद्ध्ये नाध्ययणांगत्वमीथ्येदीती शंकतेननुयनस्येति। नवव्रिहीन प्रोक्षनीतिव
न्माणवकउपगच्छेदीतिमाणवकआपिरविध्यागी करणादित्यर्थप्रमाणाभावोसीदुइत्याहात्राच्यतइतीसंस्का
रकर्मत्वंदइइतुमुपनयना ध्ययनयोरंगांगितायानविमतीकार्येत्याह। पारस्परेति परस्परापेक्षारव्योपादनप्रमा

राम० २०

णवत्वादित्यर्थः। तथापीकथंसंस्कारकर्मत्वं तत्राहकिमु कैपनयनमिति। तत्रहेतुमाहांगिती। सति
धत्वातियउक्तसमवायिन्यपायन्यतमत्फलं कुर्वत्प्रधानस्योपकरोतत्समनीयत्वोपकारके तन्मध्येपनयनस्यसंस्का
रकर्मत्वमंगिस्वरूपोपकारकत्वमीत्यर्थः। फलोपकार्यंगत्वंकीवाधकंतत्राह। फलेती। फलितमाहानइति।
यनमाणवकव्यापारविधीराश्रीयतेतेनानाप्यावार्यव्यापारकर्मत्वमपरीत्यज्याचार्येणेति। यस्मानः समुपागच्छ
दितीप्रयोगकव्यापारानुवादेनप्रधानकर्तृव्यापारविध्याति करणान्माणवकस्यसंस्कार्यत्वमीत्यर्थः नकेवलम
नुपपत्त्यापनयनस्याध्ययनांगत्वकिन्नुश्रुतीतोपीत्याह। किवाष्टवर्षइति। सो धीइतेमत्र तच्छब्दश्रुत्या
माणवकः परामृस्यतेनसंस्कारः येनाध्ययनांगत्वसीद्धिरीदित्याशंक्याहानच्छब्देनेति। केवलमाणवकस्य
व्यवहितत्वात् संस्कृतस्यवाव्यवहितत्वात्तद्ग्रहणमीत्यर्थः। तथाप्यकांक्षावात्रसंस्कारस्यच्छब्देनग्रहणमीत्याशं
क्याहोपनयनेती प्रकृतीप्रत्ययार्थयोः प्रकृत्यर्थस्तावनत्तप्रत्ययार्थोप्रसंजनंततश्चसंस्कृतस्यप्रकृत्यर्थत्वात्त्र।

तत्व० ३
२१

।५ नेत्यसंबंधइत्याशंक्याह विभक्तिरपीति। विभक्तिप्रत्ययवत्त्वद्योतितैकत्वप्रातिपदिकस्याप्यभिहितेति
प्रधानवीप्सावीतामीधाइत्ववत्क्त्वा अन्यथाप्रयोगस्यैवाउपपत्तिरितिपत्यर्थः। प्रकरणापर्यालोचनायामपउप
नयनस्य। ध्ययनागत्वमिपाहाह किंचेति। उपनयनंप्रकृत्य। ध्ययनधनस्याम्ना नादध्ययनशोपनयना
गत्वप्राप्तेइत्याशंक्याह फलवदिति। नप्रकृतमात्रप्रकरणाकिंतूफलवत्। अतश्च फलवस्येति धावफलत
दंगमितिन्यायात्रीष्फलस्योपनयनस्य फलवद्ध्ययनशेषत्वमीत्यर्थः। आचार्यकरणविधेर्निहितसमी
हितफलत्वेपीननियामकरणेप्रवृत्तवायाश्रवणान्० इतथा काम्यत्वव्याघात। तूततश्चासगतउलीयुथ
इत्याशंक्याह। ननुकाम्यत्वइति अध्यायनविधेराचार्यत्वपूर्वकत्वा काम्यत्वतावद्दृष्टव्या। नचैवमुक्तानीप्र
तलेननितस्या ध्ययनस्यनप्रयोजत्वमीतीवक्तव्यंअचार्यत्वस्यापीधननार्जनद्वारापुमर्थत्वं० धर्म
वसर्वदासमीहीतमीतीनीयानुष्ठत्वंअध्यायनस्यतेनोननीया। नित्यासंयोगविधेधइत्यर्थः। राम०
२१

फलस्यापिनीपसामिहितत्वासीद्धुर्भवेदेवमीपोत्तदसंगतमित्याशंक्याह। फलस्येतिअध्यापननी
यत्वमंगिक्वृत चेत्ननतर्हिवीवादइतिशंकनोननुफलेनी। किंप्रमाणविशेषेणेतिपलसामर्थ्यालक्षणप्र
माणाविशेषानुपेघेनापिनीयकर्तव्यतातासीद्धुर्तकिकाविनूष्टनी: तयाकौचावस्यकर्तव्यंताप्रतीपाद
कशब्दप्रमाणभावोनिष्फल इत्यर्थः। अवस्यकर्तव्यताया: पामार्थित्वायन्यसीनीष्फल: तत्रमीवक्तभावा
दित्याशंक्याह वास्तवीति। इयात: कर्तव्यता प्रतीपत्ता वपीनानीष्टकी चिदापादितस्यादीतीशंकते। नन्वध्या
पनइति फचिकाम्यत्वपक्षेअन्यत्रतीयात्वपक्षे। अध्यायनस्यनीस्यत्वे काम्यत्वेववीसेषस्यानमिहित
त्वास्यमाधेशमास्यत्कनचैकत्रेछायानीयात्वमीतरत्रानिसत्वमीतीवैषम्यशंकायुशा द्वात्रिंशकर्तव्यता
प्रतीपत्तावष्फलधिकृतानामीच्छानुदपादिपात्रांवयटिकासुवीतवीशेषमाहास्तिती आकाक्षापुर्वकं
वीशेषदर्शइतुमाकांक्षामाहाकृत्यमीती। जावजीवनग्निहोत्रंजुहुयादितीजीवनोपाधोसांयंप्रातःका

न.१०३ लपोहामस्यावस्यकर्तव्यतकावृस्यानुष्टेयत्ववच्छब्दाद ध्ययनस्यावस्यकर्तता प्रतिपत्तौ नीपानुष्टावइत
२२ थावित्रयापजेतपशुकामइत्यादौ कामनाप्रतीवंधेवीत्राननुष्टानवदनुष्टानंस्यादित्याह। अध्यायनेती
त्वाधीकारोपाधावीति। विधिसवंधनीमीत्रत्रालमणतेस्तधुपाचाविपर्थः। रागाद्यकर्तव्यताप्रतीवत्रावश्यननुष्टा
नं दृष्टमी मीशांक तेननुप्रामाणिकेति इछाया औविसारीभावुविप्रमाणानत्सवत्रिपत्तूलीमेव ध४। औचिपादी
भवमे ाहाकस्यवीदिदीप्तादीनाष्या ध्यापक यद्वात्कवृसंकीवमाहर्के स्यवीदितीकथं चादिनीासा धनदोल
भ्यादितीमिमीत्तसाकोवद द्वीपातिसुद्सदौलभ्यानिमीत्र्सकाचामाहाक्कचीदिती। दुष्काललनिमीत्रः स
कोचाकप्यनेकदाचिदीनी। सामर्थादीथयोजापनयेदानि मेलाबुदुधित्तमीलिछाओवीप्तादीनावेघघ्य
वरपाकर्तव्यतायाः प्रतीप्रत्रत्वाघथाशम्यपनुष्टानसेस्यतीति टीकार्थः। नीप्तताप्रतीपत्रापवीप्रतिब राम०
धोलभ्यनीत्तवदनुष्टानमीपाशांकयाटिकायामपीक्षीतंपुरपत्राह। प्रप्तवाधेती। कामनाधीनाकर्तव्यता २२

प्रतीतिनत्रापा व्यानुष्टासिध्यतीति शंकतेन० ननुप्रमाणतइतिफलस्यनीप्सामीलषितत्वेन तत्कामताय
अपीनीप्ततत्वादितिद्रष्टव्यं कामनाया अनियतत्वात्तबुधुकक र्त्तव्यताप्यनिपेपाहनेसाहेति। कर्तव्यता प्रतीप
ेशाच्चत्वेपीफलस्यनीतस्येयेसातिहितत्वासिद्धफलवशादितिकिथमुक्तमीप्ताशांक्यापिक्षीतंपुरपस्यनीप्त
तिकामनायाअनीप्तवमसिद्धमीतीशांकते। नन्वर्थस्येतिसचासिद्धु। फलवशादितिकिथमुक्तमीप्ताशांक्याये
क्षीतपुरपप्त नीसतीकामनायाअनीयत्वमसीद्धमीतीशांकते। नन्वर्थस्येती। तथापीपरस्य साकांक्षत्वेना.
नर्थस्य साश्व्याहनुपेतेति। याजनप्रतीग्रहालक्षणोपायांतवे ध्यापनस्यनीप्तत्वसिध्यतीती शंकतन
नुकस्य गीदीती। अनिप्तत्वेन नीस्पात्रपोजत्यसमर्थनफलमाहानइती। अध्यायनविधेः कांम्यसानक
र्यंतत्वबोधमीपाशांक्यता पर्यंपाहिदानिपिती। दृष्टोपुर्णपासपार्थ्याकाम्यत्वतीपत्वंचतद्वदध्यायन
स्यातीपर्यः पुत्रोत्पादनविधौ नुशासनेन वीनानुपपत्तमावा लक्ष्यं न अनुशासनाक्षेपकच्यकञ अनुसास

१०२ न [illegible] ॥ गुरूनपनादेशाच्छ्रावकत्वमीषत् शंक्य [illegible] ॥ तत्रेति विदद्भिस्तेषां नत्वा अनु[illegible]न [illegible] ॥
२८ त्रेणानुष्ठानद्वारेण पर्यन्तव्यापी कथमनस्योपासनाक्षेप [illegible]त्वं तत्राह चेति अध्ययनविधेनर्थिविवाध:
॥ ॥ शुक्लत्वेष्वसती नीराकृतमीमांसाहातत [illegible] पानि । तस्मान्नपुत्रमीसा दिवाक्यस्य संगता ॥ [illegible]
नार्थोत्पतीपद्दृकस्य कथंतम्यत्वमीतीपरिहारस्याभासत्वमाशंक्य सहापराहारानिति॰ साम्यक्या[r]हार
दर्शनेनिदुलप्रत्तीकरमीनांवदाहाप्यानइति । प्रारब्ध [illegible] मर्ग्यामागानां तथेमद्रा द्दार्थः । कर्पानारस्यफला
म्रखत्वमनाशद्धार्थ । त्र रम्भमिष्यनीपार्थ ॥ कृपादिप्रतीपत्रंगर्दभारोहणादियन्मरापसुवकत्वप्रा
[illegible] नदिनत्वेप्यन्मरणज्ञानुनीपार्थः । वत्व [illegible] ॥ दर्शमाहा वदनीसामर्थ्यमाणानापुत्रणनुष्ठ
पत्नयास्याकरणसंप्रतीतीकर्मेतीसंवंधः सीकरणप्रकारमाहा मपुत्रइतीततः किमीपातत्रवर्ती । मनु
[illegible] ॥ [illegible] पतः प्राप्तवान् स्मात पुत्रमीमांसि [illegible] यस्यानुशासनाद्विधायित्वेपी वाक्य । तादनुशास

नगर्त [illegible] न । शकनमा भुदितिउपदेश्यनमनुस्याम [illegible] नुकंमटिकायां तत्कस्मान् अनुजापमनमवा
नशासनं किनस्यादिपाशंक्याहयमर्थइती उपदेश । नमेवानुशासनंनानुशासनमी पान्नइनीगमनते
त्व ॥ नत्तुर्पातुरीनी । नवापुनर्नियमाभावानीपासकदतीशंक्य शाता वयुश्चौ पुरुषइतीआ
पुषानी[illegible]मादिपार्थ:नीविगमनहेत्वभावोसीदुइप्राहातदाहेतीपधप्य ध्यायनवीधीरानप्तः तथा
पी [illegible] धनसिद्धिरीतिशंकते । ननुमाणवकइति । अवार्यातराप्ताप्तानीप्ता ध्यायनम ॥ दुसवनमी
प्य [illegible] नत्पाहनि । आचार्यान्तरात्प्राप्तौ कोहानुरतिचेन् तत्रवक्तव्यकीमाणव कानियोगावादा ।
ग [illegible] गहष्टउतपुर्वाचार्यनीयोगात् आचार्योतानियोगाइनाभाधइत्याहाननतावांगि ॥ [illegible]य
दुपयाते । नार्पाता । पूर्वाचार्यप्रतीनीधेरा चार्यानरस्यनीयोगनीर्थपार्थमावायांतरसंपादनमीतीश
[illegible] न । टिकापक्षीतंहेतुमाहावक्ष्यरूत्र व्यस्पेनीअधिकायमावइती । अध्या [illegible]

तटी०२
२५

भावइत्यर्थः। कस्येतीसुप्तिज्ञामनुपपत्तिंदर्शयति वदिना। कर्तव्यत्व प्रतिपत्तौसत्यां त्वति नी धीकल्पनं प्र
ती नी धौपकर्तव्यतामप्रतीपत्ति रितिपरस्पराश्रयप्रासक्ति रित्यर्थः। प्रकारांतरेण निष्पायन सिद्धिंशंकते। त
न्याघार्य इति। किमाचार्यांतरमाणवकमुपनिय। ध्यायपतीतीउन्मेछ मेवना धइत्याह। नपुनरीतीद्वि
तीयं दुषयत्युनीयने नृचस्येती। तदुमननाभावेप्य ध्यायननीयोगोघटतेअन्यात्रोपनयननीर्वतेरीती
शंकते। माणवकांतइति। अस्मीन्नपक्षेनैतस्यनि त्याध्ययनसिद्धिरीतीआहातेनैवेति। तत्रेष दोषां
तरंसमुद्भिनोपनुपनीतमिती। स्योप। नितमाणवकाध्यायनेनियोगनिर्वृतावइमाणवकांतरास्वि
कारोघटतेइती शंकते। वृतती। नर्हियदध्ययनेन ब्रूषत्नामः तदध्ययन नस्यादित्याहानदरीद्र
स्येतीअवार्यधीधीप्रयुक्तमध्ययनमीतीमतेदोषांतरसमुद्भिनेती अप्तोनीमामुग्रामात्रेरगमन
मित्यत्राहनहितत्रेती। वइवननयर्याओ वनायामपितवीधीप्रयुक्तमध्ययनमीत्याहतथावेती। उप

राम०
२५

नयना ध्यायनवि ध्यनुपपत्त्या नाध्यायनंत्यावेपि प्रयुक्तमीतीशंकतेननुत्तवीधीहि। प्रयोजक
व्यापारस्यान्यतः प्राप्तत्वात्तत्रवी पिर्घटतइत्याह। नायमीतीतर्हि वाक्यनैरर्थक्यप्रसक्तिरितिशंकते
किंत्विति। कर्तृव्यापारविधीपरत्वात्तनैरर्थक्यमीत्याह। पगमनेनेती। कथंशब्दसुचितामनुपपत्तिंदर्शयति
ननुणिजर्थेती। विकल्पासहत्वात्रेनवोयमीत्याह। किन्यायेनी। याजयेदीत्यत्रव्यापारद्वयप्रतीतेगुण
कर्तृव्यापारानुवादेनप्रधानकर्तृव्यापारविधीवदध्यायेतइत्यत्रापीत्र धानकर्तृव्यापारविधीर्घटते
ततः कथंवैषम्यमीत्याशंक्याध्यापनयाजनयोर्नवैषम्यमुच्यते किंतूपनयनयाजनयोरित्याह। न
न्वध्यापनेती। अध्यायपीतयाजयोदीत्यनयार्वाक्ययोरित्यर्थः व्यापारद्वयावगमादिति। अध्यापयिते
त्यत्राध्ययनाध्यापनलक्षणव्यापारद्वयंलक्ष्यते। याजयेदीत्यत्रयजनयाजनलक्षणमीत्यर्थः। उपनयन
इतीउपनीइतेतिवाक्यादइत्यर्थः उपनीयीतेत्यत्रफलव्याजैपारा प्रतिपत्तेत्रविधीप्स्येतत्तद्ध्यायपिते

न०ख०२
२५

प्तत्रे कर्तृव्यापारप्रतिपत्तेस्तद्विधानंवत् तद्‌द्वितीयांशकस्ते। नमुप नयनइति॰ विधेःप्रयोजक प्रयोजकेति। श्रुतिनस्प्र
तियमान वीषयोवीधी। किंनस्यादित्यत आहानप्रयोजकेति कथंशब्दसुवीतामनुपयतिंदर्शयतीननुमाणवके
तीमाणवकव्यापारमंतरणा ननुपत्रार्थाभावात्रार्थोदपीततस्तप्रतीपत्तीरित्यर्थः प्रयोजक व्यापारस्यप्राप्तिर्वा
यमीत्याहाकथमीतिमाणवकव्यापारो विधीयनेनावार्थो व्यापारइतीपत्रावद्व्यनेनत्कथमीतिटिकायो
जनामाणवकव्यापाराप्रतिपत्तौवा घेप्रयोजकव्यापारप्रतिपत्तिदर्शनंअसंगतमित्याशंक्याहनत्वयमा
हामाणवकेत्ती· अत्यसमीपप्रत्ती माणवकानयना मभिधानतोन्याय तस्वप्रतीपतइत्युक्तं तत्राभीधा
नन्यापाम्याकथव्यापारविषयत्वसोभयत्रापीविशेषादुभयत्रापीप्रयोजक व्यापारावीषयोवीधी
रीत्याहातत्रेती। उपनयनी त्तत्रकर्तृव्यापारस्यानयत्ती धातुनानमीहितत्वात्कथंतद्विषयोवीधीरीती
शंकायामाह। तत्र प्रयोजके नसनीपारीतीरीत्याशंकापमात्समाणवकमीती। उपनयीतेत्तत्रमाणव

कसामावंप्रतिपत्तेनमाणवकस्यत्तसमापागननन्नीत्याशंक्याह। नत्वस्येती माणवकसामीप्यमा
चार्यव्यापाराद्वामाणवकव्यापाराद्वानाघःमाणवकपुर्घर्गपद्योदितीवचनप्रसंगात् तस्मा णवकस्याचा
र्यसमीपप्रपगमनमत्रोच्यतइत्यर्थः। उक्तवीधानमनुवदति। वन्वेदमिति। माणवकव्यापारप्रीतपत्त्यार्था
त्पर्थः। तस्य वृत्त्यर्थत्वेनप्राप्तत्वात्कथनप्राप्तानुवादतेत्याहाकथमीती। परस्पराश्रयप्रसंगात् नवृत्त्य
र्थत्वेन प्राप्तिसंभवइत्याह। शुश्रूषेती। यस्मादध्ययनमाणव कस्यविहीततस्मादध्ययनस्यवीधी
प्रयुक्तमीत्याह। स्वविधीनी। सार्हिनकुत्रापीप्रयोजकव्यापारानुवादेनत्र धानकर्तृव्यापारविधीःस्या
दित्याह। ननुस्यमेती दक्षीणा धणसहितं कर्तृव्यापारविधौ वृत्त्यर्थत्वेन प्रयोजकव्यापारप्राप्तितस्या
नदनुवादेनकर्तृव्यापारोविधीरीतरेतराश्रयप्रसंगात नयामकमस्ययागविधीरपीघतेइत्यर्थः।
अतस्यत्रप्रयोजकमापारशब्दत्त्वर्यत्वादत्रापीत्पर्थसंप्राप्ति तनोनेतरेतराश्रयप्रसंग इत्याहास्वविधी

त॰सं॰३ २६ तिनुअमुत्तरमीप्पाहानहिहापीति। प्रकारांतरेणपाप्पराश्रयसंगनिराश्रप्रकारामाहा अयथेति। अध्या
पदत्रभावेध्ययनानुपपत्तेगार्थिकःप्रयोजकव्याप्रयोजकव्यापारइत्यर्थः। अध्ययनाभावे ध्यायनस्याप्यसं
भवांत्माणवकव्यापारोप्यर्थात्तत्राप्तइत्याहाक्याह॰ नप्रयोजकेती। माणकस्याध्ययनवीध्यभावेफलाभा
वात्तत्रवृत्यनुपपत्तेरित्यर्थ तथापिकमथमीतेरितराश्रयनीरासइतिनत्राहानत्रमाणवकेतिप्रयोजक
व्यापारस्यान्यतः प्राप्तिमंगिकृत्तोपगमनादिवीधीमाक्षिपति। ननुप्रयोजकेतिअध्यायइत्नेतीयतदृष्टव
र्षब्राह्मणमीतिगुणवीशेषणाविधीपरत्वंआवाप्यत्वकामाजीवत्रितिचेप्पाधिकारविशेषविधिपरत्वा
दित्यर्थः। अधिकारविधीपरत्वनावद्युक्तमीप्पाहानतावश्चिनी। आध्याहारस्यवान्याय्यत्वमीत्यर्थ
अनुणएकहायन्यैपादावनेकवीशेषणवीधीपरत्वंवाक्यस्यदृष्टमीपाशंक्याहायमाशपइतितथा राम॰ २६
वोक्तप्राप्तेकर्माणिनानेकोवीधानुसंक्यतेगुणाः अप्राप्तनुविधीयतेवह वोध्येकयत्नतइति। वि

शेष्यप्राप्तावाक्यस्यान्येक्यविशेषणाविधीपरत्वामीमावश्येतत्तर्हिनक्वाचिदध्ययनेविधानंयुज्येतविशेष्य
स्यसर्वत्रप्राप्तत्वादितिशंकाति। नुप्तवत्रेति। दध्नाजुहोतीत्यत्रवीशेष्यस्यहोमस्यानुधमानत्वंवस्यवेमपिवी
शेष्यंसिद्धमीप्ततत्रणादिवपीवाक्यभेदःस्यादित्यर्थः। वीशेष्यस्यासिद्धत्वानतनप्रमेयत्वमीप्तेनावत्मात्रंवी
वक्षीतउत्तावीशेषेपानामेयत्वमीतिविकल्प्याद्यअंगीकरोतीति। सप्तमीतीद्वितीयंनिरस्यति। विशेषणा
निती। किंपातर्हिवाक्यमितिपृच्छति॰ कृतिनीसामान्याकारणसीद्धत्वेपिचविशेषाकारस्यासीद्धत्वात्तदार्थ
नामस्यान्यवैशिष्ट्यवाक्यप्रमेयमीत्यर्थः। माणवकाभापारस्याविधेयत्वान्माणवकस्यवीधेयत्वेतीकथ
मुक्तइत्याशंक्याक्तस्याष्टिकनुवाधमुख्याप्यतइत्याहानत्रेती। यामादीवमाणवकस्यापीकर्मत्वेनव्यापारानु
पपत्तःपरीहारस्याभासत्वमाशंक्याहपरीहरतितीसम्यक्परीहारंदर्शइत्नूवाधमुख्यापपती। ननुकर्तुरीती॰
मेवमित्यादिपरीहारस्तुकाभावोवाधग्रंथत्वशंकानिस्यातिपरीहरतीति। माणवकस्यव्यापारवत्वेनापी

न.ल.०३ हुतस्यसंस्कार्यत्वाभिधानमनर्थकमित्याशंक्याहोपनयनेनेतिग्रामादेर्व्यापारवत्त्वमदृष्टमित्युक्तनीरस्यनी
२७ नयत्यर्थेति।अजांग्रामंनयतीत्यादौकर्मभूताजादेरपिव्यापारवत्त्वस्यमित्यर्थः माणवकस्यव्यापारमंगीकृत्य
सविधेयत्वमाह।ननुतर्हिलिङ्प्रयोजकोऽहिकुर्वन्तिकारयतिनवमाणवकस्यफलविशेषोध्ययनेप्रवृत्तिरित्य
हानववीधानमिती।उत्तरग्रंथःस्पष्टार्थः।अधिकारशब्दार्थंदर्शयंस्तात्पर्यमाहानचेति।अधिक्रियते
नेनाधीकारोनिमित्तं।अधिकृतिरधीकारःप्रवृत्तिःअधिकारोप्यस्मिन्नित्यधिकारोविधिपुरुषसंबंधःप्रेर्यप्रे
रकतादिरितिविभागः।टीकोपेक्षितंहेतुंदर्शयन्नुमहायमाशयइति।सीद्धान्तिशंकानिराशेनहेतुंदर्शयि
तुअधीकारनीमित्तज्ञापकादनुवदती।ननुसामान्यनेति।उपगच्छेदित्युक्ते उपगंतारमन्तरेणोपगमनानु
पपत्तेरुपगंताकश्चिन्निर्वर्तयितव्यःसवकिंदेशइतिवीक्षायामष्टवर्षब्राह्मणमित्याश्रुतावृष्टवर्षत्ववीशिष्टो राम०
ब्राह्मणोधिकारीतिनीश्चयतइत्यर्थः।विकल्यासहत्वात्तदित्याह।नैवमितिकिमेकेकस्यविशेषणमधीकार २८

निमीलितमुतमीतिनताद्यंदूषयाह।अकैकस्येति।ब्राह्मणमात्रनिमित्तत्वेछविरस्याप्यधीकारप्रसक्तेःअष्टवर्ष
स्याधिकारनिमित्तत्वेशुद्रादेरप्यधिकारःस्यात्ततोनैकस्याधिकारनिमित्तत्वेमित्यर्थः।द्वितियंदूषयती
विशेषणयोरितिआख्यातपदार्थस्यप्रवान्याद्विशेषणयोस्तेनान्वयोवक्तव्यःतपरस्परमित्यर्थः।अरुणैक
हायन्याइगवासोमंक्रीणातित्यत्रयथममनुणादेःकपेणात्वयेप्रातिपत्तिकेवलस्यगुणस्यद्रव्यस्यवक्रयणा
चयानुपपत्तावरुणादिनामियोपीयत्वासंबंधःतद्वदत्रापीतिशंकते।तदेकस्येति।अर्थादीतिकेवलस्यव
यस्तोब्राह्मणस्यवाधिकारनिमित्तत्वासंभवात्तयोरन्योन्यसंबंधइत्यर्थः।स्वर्गवत्तमइत्यादौशाद्वंस्याधीकारनी
मीतत्वाद्विशेषणयोःपरस्परंवैशिष्ट्यवाशब्दत्वात्रोधीकारनिमीत्तत्वमित्याहानविवेधिति।इतिशब्दस्या
धीकारनिमीत्तत्वाद्विशेषणयोःपरस्परंवैशिष्ट्यवाशब्दत्वात्रोधीकारनिमीत्तत्वमित्याहानवीधितो।इतिश
ब्दस्यापमाशयइत्तनेनानुषंगःअधिकोनोपपत्तत्यतइत्युक्ताहस्याधिकारहेतुरितिवदन्दर्शयन्नाहनापिः

त.ल०३ स्यादित्याशंक्यमीत्रग्रंथत्वात्तविरोधइत्याह। परीहरतीति। अधिकारशब्दार्थस्तत्रपरत्वोक्तेरत्रापितथात्वं
२८ शंकास्यात्। नवसोपपद्यते अधीकारशब्दस्यापीनीमीत्तार्थत्वे नीमीत्तनीमीत्तहेतुरीप्युक्तेस्यादित्याशंक्या
शंक्याह। विधीरूपेति। वयोविशेषश्रायाशाजेर्निमित्तत्वंकथमुक्त। जीवनामावितद्दर्शभवादित्यमीतीविसिष्टा
स्याच्छब्दत्वात्तत्राधीकारनिमीत्तत्वमीप्युक्तानिरस्यति। नचशब्दमीति। आपेत्तशब्दस्येत्यनेनानुषंगः। साम
र्थ्यस्य नीमीत्तत्वमुपपादयति शंकेस्येति शब्दमेवाधिकारनिमीत्तमिति नीवीत्त्मानप्रत्याह। अथवेती।
शब्दद्वयेती। अष्टवर्षब्राह्मणइतिशब्दद्वयमीत्यर्थः। नुजातिवायसीइत्यत्रजातीवयसोरधीकारनि
मीत्तत्वउपादेयविशेषणस्यवाक्यमधिकारनिमीत्तत्वेष्टीत्याशंक्यामीतिनियोरेवाधीकारनिमीत्त
त्वप्रतिषिध्यइत्याह। एवमपिनिमाणवकस्यकथमुपादेयत्वउपादेयविशेषणस्यवाक्यमधिकार राम०
नीमित्तत्वाभावइत्याशंक्याहायमभिसंधीरीति। नियोगविषयत्वेनसाक्षादनुष्ठेयोधात्वर्थउपादेयःतथा २८

पिनीयोगनिर्वर्तकः कर्त्रादिरवोपादेयः तथाकर्त्रादीविशेषणवोपादेयंउपादेयशब्दार्थसप्ती
प्यदर्शयती। क्रियेतीकारकविशेषणात्तद्गुणशब्दार्थः येवमुपादेयशब्दार्थदेशप्रकृतोपयोगितयो
पादेयकारविशेषणंदर्शयति। तत्रोत्पादिता। क्रियाकारकतद्गुणानाम ध्यइतिपावतशिरिवेष्टनवस्त्रमु
ष्णिषशब्दार्थः। एवमुपादेयविशेषणाप्रदर्श्यतत्राधीकारीनीमीत्तत्वंनीरस्यती। नन्वेति। विधाधिकार
शब्दार्थः क्रियाहेतुत्वात्कारकतावत्गुणभुतंनवस्तद्विशेषणस्यापिगुणभुतत्वमीत्यर्थः। भवतुगुणत्त्वु
ननीमीत्तत्वाभावस्तत्राहाधिकारीणइतिमाणवकस्यातुपादेयत्वात्तद्विशेषणयोजातीवयसोरधिका
रटेनेइतिशंकते। कथपुनरीति। माणवकस्येत्नुपनयनकर्मत्वात्तत्रोपादेयत्वमित्यर्थः। कर्तुत्वादुपादेयत्वंदुर्व
र्मीन्याह। नोच्यतइति। उक्तेहेतुमाह। कर्तृविषयत्वादिति। कुर्वन्कारयतिप्रयोजकइती प्रसीद्धस्तस्य कर्तृत्वे
मीत्यर्थः। माणवकस्यप्रयोजकव्यापारकर्मत्वेनकथंकर्तृत्वाभीधानमुपनयीतेत्यस्यत्वयाप्रयोजकव्या

तल०३ पाराभिधाइत्वानाभिकरण इत्याशंक्याह तत्राप्राप्तेति तत्रेतीउपनपीते निता क्यइत्यर्थः। कर्तृव्यापारत्र
२९ विती वाप्रयोजकव्यापारप्रतीपत्तेर्नेभांगि रूपतस्यान्यतः प्राप्तत्वेननी भीविषयत्वानुपपत्तेमाणवक
३० व्यापारी तीवी धीरा श्रीवितेनतः प्रयोजकव्यापारकर्मत्वेप्रतीतेरूपादानादुपादेयत्वमीत्यर्थः द्वितीया
विभक्तौ शब्दश्च द्वार्थः किंतदनुपादेयमित्याकांक्षायामाह। वि धीरीति। तदेवोदाहरणे नस्पष्टयतियथेती
नित्यनैमीतीकाम्य भेदादुदाहरणत्रैविध्यमित्यर्थः। सप्तमस्तीत्यत्र कर्तृत्वावयपुरः सरो विकाराव्वय इत्याभि
रूपा कर्तृ वीशेषणस्याप्यधिकारनिमीतत्वमुक्तत्रघटनेश्रेयः साधनवाक्यार्थवादिना कर्त्रन्वय
स्या धीकारान्वयपुरः सरत्वाभिकरणादिपाशंक्याह। अपसीद्धान्तेनेति। माद्धसिद्धान्तेनेत्यर्थः। परीहरतु राम०
मीत्तत्रावोकवाघमीतनु। स्वर्गनियोगवादिननेनुपादेयवीशेषणस्याधिकारनिमीत्रत्वंभावानावा २९
दनुपादेयविशेषणस्येत्यर्थो भागः कीमीवधनइत्याशंकायामाह। अमनावइति। तथापीकथम ३०

।धिकार्यइत्तइत्याशंक्याह। नियोगतियोगस्येति। स्वरूपोपाधीत्वेन नियोगप्रतिपत्तिनिमीत्तत्वेनेतीयावत्।
समानपदोपादतस्य धात्वर्थस्यविधयत्वेमान्ययानभिन्नपदोपात्तोपीस्वर्गकामादिरधित्वेनान्वेयत्वइत्य
र्थः नीयोज्यान्वपुरः सरः कर्त्रन्वयइति। ननग्रंथेउक्तयत इत्याशंक्याह ममायमीती। कर्तृत्वया भविनीयोगनी
प्यते सोप्येवमइत्याशंक्याह। तत्रेति। लिङादिश्रवणइतियावत्। प्रतिपद्येसधिकार्यत्वन्वयांतत्र किंप्रमाणमित्या
त आह। नियोगइति। स्वदननि। साध्यत्वेपाप्रतीपत्तेः साक्षात्वकृतिसाध्यत्वासंभवात् धात्वर्थनिवर्त्त
नद्वारा कृतिसाध्यत्वनव धात्वर्थनकर्तृत्वेनान्वयाभावे तनिवर्त्तितेति नीयोगानुपपत्त्याकर्तृत्वयवसीद्धिरीत्य
र्थः। ततः कमित्यत आह। तत्रेति। अनुपादेयेतिस्वामीत्वेनान्वपीतोविशेषणविधीपुरूषसवंधनिमीत्ता
मीत्यर्थः। कथं तयोपादेयमाणवकविशेषणस्याधिकारनिमीतत्वतत्राह। भावनेती। नुशब्दो विशेषप्र
दर्शनार्थः कर्त्रन्वयपुरः सराधीकारान्वयइति ग्रुवेनान्याय्यविवादामात्रंदर्शयितय माशय इति। भा
य

तत्त्व०
२१

वनास्वरूपमाह। पुरुषप्रवृत्तिरितिकर्त्तृशब्दोभाव्यपरः फलिमाहतत्त्वेति। तथापिकर्यकर्त्तुःस्वामित्वे
नान्वयइत्याशंक्याह। तत्रप्रथममीति। मदभिषषितसाधनकर्मेतीफलस्वामीत्वेप्रतियत्नेनकर्मस्वमीत्वंतत्रा
ह। कर्मेति। फलस्वामित्वमेवयत्रतत्साधनकर्मस्वामित्वमीत्यर्थः। इतिशब्दोहेत्वर्थः। यस्माद्धेतोस्तत्वंस्याप्यन्वय
तस्मादधिकारान्वयमनुभवतीत्यन्वयः। फलितमाह। ततश्चेति। प्रथमकर्त्तुत्वेनान्वेयायस्मात्तस्मादित्यर्थः।
कर्त्रन्वयपुरःसरोधीकारान्वयइत्येतत्भुवनसिद्धान्तीनः किंफलमीत्याशंक्याह। एवमीती। इतिभावनेतिमनीषेनी
पावत्। अनुपादेयवीशेषणमेवधीकारनिमीत्तमीत्यर्थः यन्नीयमोगुरूणापिवक्तुनशक्यतइत्ताशयेवा
नाहायर्थवति। कर्त्रवीशेषणमपिराजत्वमधिकारिविशेषणंयथासपधनतेनाद्भूतीहापीतिसंबंधः। तत्र
हेतुमाहान्येनेती। कर्त्तुवीशेषणवयास्थितस्राजत्वस्याराज्ञोनेनसंपादइतुमशक्यत्वादितिसंबंधः।
भावनावाक्यार्थपक्षेउपादेयवीशेषणस्याधीकारनिमीत्तत्वेपिष्टसाधनवाक्यार्थवादेउपादेयवीशेष

राम०
२१

णस्यानाधिकारानिमीत्तत्वमित्याहेनन्वमायमिति। साधनंप्रथमंसाधकमपेक्ष्यतेनमोकारमित्याशीपति।
कथमीतीसाधनप्रतीपत्तेःश्रेयःप्रतीपत्तीसाकांक्षत्वात्तस्यास्वमोकसाकांक्षत्वास्याधनस्यापिमोक्तृत्रये
पवप्रथमंयुक्तइहाश्रेयइति।।नचेकत्वंयुक्तिंतसाधनस्यमोक्तृपयःकिंचनुभवतीपीत्ताहाकस्येदमिति। तत्र
स्याततमाह। कस्यायमीति। भावनानावाप्य धीकारान्वयप्राथम्यकीतस्यात्तत्राहभावनेनी। सिसिरमरीवीमंड
ळोदयादौय्य धीचारादिष्टसाधनमात्रस्यलोकेऽर्थत्वानुपपतेःकृति। योग्यश्रेयःसाधनस्यापिडर्थत्वंवक्तव्य। कु
तेस्वकर्त्रकिंसत्वात्तत्प्रथमंकर्त्रन्वयइतिशंकते। ननुकर्त्तीति। प्रवर्त्तकविधीशब्दार्थःतत्रवद्धसमत्तीमाह। क
र्त्रीति। कर्त्तीरीतिविशेषणात्रस्याध्येयसाधनस्यवीधीत्वपुक्रमीत्यर्थः नियोगस्यकार्यत्वेसाध्यत्वेपीप्र
थममोक्त्रन्वयवस्यासाधनस्यापिमोक्तृत्वयदतीरस्येनरत्रापीप्रथमंकर्त्रन्वयप्रसक्तिरीतिसंकते। नर्हिनो
योगस्येतीतत्रदृष्टान्तोविषमइत्याह। ननुकर्त्तरीतितितीततः किमीत्यआहनवेती। फलीममाह। ततश्चेती।

D. BHAU DAJI
MEMORIAL

तत्व०
३२

नुत्पमुत्तरमित्याह।समानमितिश्रेयसउपसर्जनत्वेपीतदाकांक्षयायथामोक्षन्वयःतथाऽपाकांक्षयाक
र्त्रन्वयःकिंनस्यादइतरथानमोक्षत्वंवापीतीत्रोकत्ते।ननुश्रेयसइति।फनिश्रेयसोवैषम्यात्तेवपिपताहाते
षइति।स्वरूपापाधीत्वादिति।साधनप्रतीतीनिमीत्रत्वादीत्यर्थः।साधनप्रतीतीपत्रेतस्यप्रवर्तकत्वसीध्यर्थ
फनिसाध्यतापक्ष्यतेश्रेयस्कसाधनप्रतीपत्त्यर्थमीतिवैषम्यामित्यर्थश्रेयइवसाधनमपीमोक्षत्वयमाक्षी
पतितिशंकानिरस्यवीकर्त्रेती।श्रेयसंवधात्तसाधनमीक्षत्वइत्नीयोग्यनासंवधात्कर्तृत्वइनस्वरूपेण
कर्त्राधित्वइत्तत्रवस्वप्रतीपत्तिनीमीत्ततयाश्रेयसितरंगत्वात्तदनुसारेणमोक्षत्वयइत्यर्थः।ननस्वजाती
वपसारूपादेपविशेषणयोरधीकारनिमीत्तत्वाभिधानमयुक्तमितीतीशंक्यार्थःअस्मीमतेपीजाती
वपसोरूपादेपविशेषणत्वाभावादधीकारनीमीतत्वंयुक्तमीत्याहेवमपीतीआत्तपाउपगच्छेदितीकर्तत्व
पप्रतीपत्तेःकथमनुपादेयत्वमितीशंकाक्याह।यदेवेती।उपगमनेभ्ययनशब्दार्थःकर्तृत्वेनान्वयेकथं

राम०
३२

त्रयतीतिनित्याह।तस्येती।अभिलषितसाधनत्वउपलक्षणेविषयोयस्मिन्नसत्ययोक्तःलिंगादीप्रतीपाद्यत्वंवी
षयशब्दार्थः।विषयशब्दाश्रयप्रतीपत्तीमागिकीतिसप्तमीति।नहिपुर्वि।पारवीरोधस्तवाहतत्रवीधीती।त्र
योजकव्यापारस्याविधेयत्वादितत्रविधौसंबंधोवक्तव्यःतथाचलिंङादिप्रातिपत्तश्रयःसाधनविध्य
नुष्ठेनभोक्तृत्वेयप्रतीपत्तेकर्तत्वयप्रतीपत्तेरागिकरणात्रविशेषइत्यर्थः।अध्ययनेधीकारेति।मित्रादप्रती
पत्तेरनध्ययनमवर्नाशोकत्ते।नत्वेनर्मीती।आप्रतीपत्तिरासिद्धेत्याह।तत्राहेति।अध्ययनार्थेत्वमलिंङमितीत्वा
नंत्रप्तकंस्मारयती।प्रसीद्धमीती।स्मृतीशास्त्रेषुस्मृतीषुतन्मूलश्रुतीषुवेत्यर्थः।स्मृतपयेवश्रशास्त्रा
णिस्मृतीशास्त्राणितिविधितीवा।तत्रसाक्षात्श्रुतिरपीप्रमाणमित्याह।वाजसनेयिनामीती।विधाद्दूयानुप
पपत्तीश्चात्रप्रमाणमीत्याह।विधीद्वयेती० अध्ययनवीधीरुपगमनवीधिश्चेत्तेनद्वयंवीधीद्वयशब्दार्थः।
भवत्वंगागित्वंतथापीकथमध्ययनस्याधिकारत्वंतत्राह।गागिनारिती।एकोधीकाराधीपुरुसंबंधमी

तत्त्वं०
३२

त्त्वयस्यायेवैकाधिकारीतद्भावस्तत्त्वं तस्मादिति विग्रहः उपनयनाधिकारिणोरिति। एकोधिकारो विधिपुरुषसंबंधनिमि
त्तस्याध्यापनाधिकारनिमित्तत्वेष्टेवष्टस्यैवाध्ययनेप्रासंज्ञ्याशाक्याहांगेति। अध्ययनविधेरित्याधिकारत्वमंगीकृ
त्यार्थविरोधेर्विः पर्यवसानं शंकते। ननुनित्येति। स्वाध्यायास्येमभिव्यक्तं शब्दप्रतिपत्तिर्विः हायव्यवहिताप्रतिपत्त्या
र्थाववोधस्य भाव्यत्वकल्पनमयुक्तमीप्सा हनेनाहेती। आरस्त्वनुपपत्त्यार्थत्वबोधाभाव्यइतो शंकति। न
नुसकृदिति। अथ आवृत्त्यनुपपत्त्याध्ययनस्य काम्यत्वमीनी शंकनेन नुसकृदीति। आवृत्तासी द्वित्वत्वा
पितुरमेनाहार्यो बोधेति। तद्वलनिष्पत्तीपर्यंतमवहनवदावा त्रिघटनइत्याह। फलेति। स्यापिनोच्चार
णाक्षमनातुक्षणफलस्यसकृदध्ययनादसीद्धेरावर्तिरोस्त्वेयेनोहेतापिति अवाप्तेः फलत्वमाक्षिप
तिनन्वदृष्टमिति तत्रापीपमनुपपत्तिः समेनाह। समानभिति। अदृष्टफलस्याप्यागीकरणात्रविधिवैय
र्थमिती शंकते नन्वदृष्टेति। अदृष्टसमवापिति। अदृष्टेविसीष्टमित्यर्थः॥ तथापी कथमावृत्तिसिद्धि

राम०
३२

रित्यत आह। तस्यवेति। अस्माभिरदृष्टस्यांगीकरणादंक्षरावाप्ते फलत्वं संभवतान्नविसंधापपरपक्षे आ
वृत्तसंभवमाहानशारवानतीयेति। शाखानरिपणिपोरूषे धाभिवक्यानितभ्यइत्यर्थः इतोपरस्मन्मत
आत्रातियुक्ते नाहालपदीनि। अध्ययनशब्दपर्यालोचनापामप्यावर्तिसिद्धिरित्याह। ध्ययनशब्दइति।
सकृदुच्चारणादावप्यध्ययनशब्दप्रयोगोदृष्टइत्याशंक्याह। सकृदिति। नास्मानैदवितान्नना घोदनीवा
क्यादवाक्यादवाप्तिपर्यन्तेध्ययनेमुख्यत्वमनीपत्ती रित्यर्थः। अध्ययनस्यस्वविधिप्रयुक्तिसंभवेध्याप
नविधिप्रयुक्त्ययोगाश्ववी धीप्रयुक्तमध्ययनं तत्राक्षरावाप्तोपर्यवसीनमीतिन कृत्स्ने वेदार्थवीचारा
स्याध्ययनवीधीप्रयुक्त नपात्रैवर्णिकाधिकाधकात्ववेदस्यतनश्चवननर्पामीधानमुखेनावस्यापेक्षिता
धीकारिवीशेषसमर्प्पणर्थत्वमथशब्दस्ययुक्तमीनी नीशब्दर्थः। ननुवेत्तत्रवेदस्यकाणात नीरपेक्षस्वध
र्मजीज्ञासाहेतुत्वसंभवात्रा। धिकारिविशेषणपुष्कलकारणपास्समयशब्दस्येयुक्तं तत्रवाध्ययनवीधिप्रयुक्तोवि

तत्व० २५ चारइतिस्ववचनंविरुध्येतेआशंकतापर्यमाहाननुवेदस्येति।अध्ययनंविधीयमानस्वाध्यायफलमुताधी
वबोधस्यवीचारमंतरेणासंभवात्सआक्षिप्यतइतीस्वाध्यायस्यवीचारस्यापप्रयोजकत्वंशावरस्वामीनोक्त
मीतीनविरोधइत्यर्थः।अध्ययविधेर्वीचारप्रयोजकत्वस्यनिरस्तत्वात्कथंतदंगीकारइत्याशंक्यकिंपरंपरयावि
चारप्रयोजकःस्वाध्यायःउतसाक्षादितीविकल्प्याद्यमंगीकरोतिसत्यमितिआंगीकृतमंशमाह० विचारि
तिदूनायंदूषयति।नाध्ययनेति।अनुपपत्त्यभावात्प्रयोजकत्वमित्यत्रविधेरनिश्चितार्थस्यतास्व
विषयाननुष्ठापकत्वंतथाविचारादर्वागनिश्चितार्थशाकस्यवीचारानुपायकत्वमीतीशांकतानस्वा
ध्यायादीति।अधितवेदइत्यत्रकर्मणामवश्यकर्त्तव्यतामात्रंप्रतीयतेनपुनरविधेर्विचारप्रयोजकत्वंत
स्याकर्मणांप्रतीपत्तौविचारावैयर्थ्यंवेत्याशंक्यतात्पर्यमाह।अपातेतीआपाणीनिश्चयेजातेतत्रवीचारा राम० २५
नयसंशयस्यदीर्घभावार्थंसोववीचारप्रयोजकत्वंवक्तव्यंस्वविषयानुष्ठानंचार्थनिश्चयमंतरेणानुपपन्नइती

विचारोर्थवानीत्यर्थः।नित्यकर्मणामावश्यानुष्ठेयत्वप्रतिपत्तौजातायामनुष्ठानस्यवीचारमंतरेणासं
भवाद्विचारःकर्तव्यश्चेत्कथंतर्हिकाम्यवीचारःतदर्थस्यावश्यानुष्ठेयत्वाप्रतीपतेरित्याशंक्याहकाम्येती।काम्य
नागोरवप्रसंगात्तेनैरविधिनवंधनोविचारइतिशंकतेनान्येनेति।प्रयोजकांतरासंभवात्तेप्यत्रवि
धिमयुक्तमेवोररीकरणीयमीत्याहानयपत्ती।विधेयतदुपकारिव्यतिरिक्तावत्तेर्यथाअवहननवीधिप्रयुक्त
त्वंतद्वदत्रापीत्याशंक्यावहननस्यदृष्टफलत्वात्तदुदयपपत्तीमनुष्ठाननतथात्रेत्याहार्थावबोधेति।ततसैवमे
वोत्तरविधीप्रयोज्यत्वमपिनास्तिअदीत्याशंक्याहोनरेति।धात्वर्थस्यानुष्ठान्योपायोयस्यविधिविषयत्वादनु
ष्ठानस्यचवीचाराधिनत्वा।द्विधेयोपकारकत्वंतस्येत्यर्थः।एकस्यवीचारस्यानेकविधीप्रयोज्यत्वमनुपप
न्नमीत्याशंक्याह।प्रतीवाक्यमीति।विचारस्याध्ययनविधीप्रयुक्तत्वेतिप्रसंगोपित्याहान्यथेतीनत्वहेतुमाह
स्वर्गादीती।अथविवाधस्यस्वतस्वरूपेणापुमर्थत्वात्स्वर्गादीफलपर्यवसायित्वंतत्पतयागानुष्ठानंयीनतेः

त म० २५ नदाक्षेपो ऽर्थः। तन्मतेप्यतीप्रसंगस्तु अद्वानिशंकते। नन्वध्ययनमिति। तत्र हेतुमाह। ध्ययनेनी प्राग
दध्ययनादप्रतीपतेऽपि पत्रकस्याप्रतीपत्तिरीती विस्मावयामाह। प्राग ध्ययनादितीतर्ह्यध्ययनविधेरपि
प्राग ध्ययनादप्रतीपत्रस्य कथम ध्ययनप्रयोजकत्वमित्ता शंक्याह। ध्यायनेनि। तर्ह्यत्रत्रैविर्णिनामपि
पित्रादिवचनाद्धिगताना मध्ययनप्रवर्तकत्वास्यादिति शंकायामह। नचेति। ननु कथमर्थाववोधस्याप्र
त्रेऽप्तर्थः। कर्मवा क्यार्थवीचारस्यो तरवि धीप्रयुक्तत्वबलज्ञलवाक्यार्थविचारस्यापितथात्वंततश्चन
पृथग्विचारो भइतीप्रसागिकां शंकांमुछापयती। अस्तुतहिति। आकरणेऽसमवायां भावान्नोनरानिभवी
धिप्रयुक्तीरित्याह। नेत्याहेति। अधर्मव्यावृत धर्मसिध्यर्थयथा धर्मवीचारस्तद्वदुर्म ज्ञलवीमागसी राम० २५
ध्यर्थमग्निहोत्रविधीज्ञलविचारप्रयुक्तइत्याशंक्याह। नवेती। उपसहारद्वयत्राऽर्थमेदमाह। तस्मादि
तीमंगलस्यापित्रात्राथशब्दस्यनत्नार्थत्वंनीरस्तानदनुचीतमीवअथशब्दस्यमंगलार्थेत्वेशंकायानी

मुलत्वादित्याशंक्याह। नत्वोकारइतिसकलश्रुमाकरज्ञलकण्ठविनिःसतत्वादोंकाराथशब्दयोर्मंगलार्थत्वे
मीतांसम्प्रत्यर्थः। मंगलार्थत्वेपीननिवेदिशायुलः प्रमाणफलवीचार त्वादिति शंकायामाह। शास्त्रेति। ग्रं धा
धारंभेमंगलाचरणस्याशिष्टाचारपरिप्रापितत्वानानलस्यनत्रप्रामण्यं। नवनत्रसुत्राभावः। अवगी
तशिष्टाचारानुमीतस्मृतेर्मुलत्वादित्यर्थः। अथशब्दस्यात्रमंगलार्थत्वेप्यस्मिन्सुत्रेनतदूपयप्र
योगइत्याहानन्ताहनी। कथंसमन्वयाभावइतीचेन्नतत्रवक्तव्यंकिमथशब्दस्यवेप धिकरणपनान्व
यः उतसामानाधिकरण्येनेतीनत्रवाद्येइत्याह। नतावदिती। देवदत्तादिपदार्थानांकर्त्रादिभावेनान्व
यवत्रास्यान्वयत्वेप्रमाणाभावादित्यर्थः। आकांक्षाभावात्रकर्त्रादीरूपणान्वयइत्याहाकारकेति। कारका
त्रशब्देनमुमुक्षुकर्तृकदयःसंगृह्यतेद्वितीयदुषयति। नापिति। नवाथवादन्यमास्छेपासुत्रस्यवाक्यार्थनीर्ण
यापरसीपापसुवकत्वादित्यर्थः। मंगलाचारणस्यावश्यकत्वादन्यस्यवासीनेनमस्क्रियादेरशानीर्दशादय

तत्व०
२८

शब्दशक्तेरर्थत्वं न च वाक्यासमन्वयाभावबोध्यं अन्वयमेदेष्टेरितिशंकते। ननु कर्णस्पर्शमितीवीणाभावेणुमृ
दंगादरवस्याप्यार्थत्वे। पश्यश्रवणमात्रेणमंगलार्थत्वंवदन्यविवक्षाया प्रयुक्तस्याप्ययशब्दस्यमंगलार्थत्वमंगी
कर्तुमीशाह। तत्राहेति। मंगलाधिकारयोरथशब्दार्थत्वाभावेपिनानंतर्यस्याथशब्दार्थत्वंप्रकृतादर्थांत
रस्यापितदर्थत्वादित्युक्तः ननुप्रक्रियमाणादिपदत्रैतदयुक्तं। अर्थांतरस्यतदर्थत्वेप्रमाणाभावादित्याशंक्या
ह। ननु प्रकृतादिति धर्मविचारात्प्रकृतान्ब्रह्मविचारस्यार्थांतरत्वाकृष्टविवक्षयाथशब्दप्रयोगाइत्यर्थः ननु
आनंतर्यस्यप्रकृतादर्थांतरस्यव्यतिरेकत्वप्रसिद्धेर्नैयत्यंनदानंतर्यानंतरीयत्वयतइति कथमुक्तमित्याशंक्याह
हेतुफलेति। नानयोर्व्यतिरेकोनिरूप्यतेकिंत्वानंतर्यमेतीनिर्दिष्टेऽन्तरस्यार्थसिद्धत्वान्नत्वष्टिर्देशायेक्षेप्र
नः चेपरिशिष्टंकिंतस्यादीत्तिशंकते। नत्वर्थांतरत्वमिति। अर्थांतरस्यप्रकृतादर्थादनिष्पन्नावपितनोर्थांतरत्वसं
भवादेवतदापादित्यर्थस्याशंक्यानीमाशंक्यविकल्प्येत्रत्वेनव्याख्यातुंविकल्पयती। तत्रकीमिति। तत्रलो

कइतियावत्। कार्यान्नियतत्त्वाकृष्टक्षणावर्तिनियायत्रक्षणवर्तेदमीतीत्तानंतदास्यानंतर्यदानंतदनंतरनीय
मेनार्थांतरमुत्पद्येततथावावसरोपोक्षितमानंतर्यमथशब्देनाभीधीयतामर्थांतरस्यवार्थसिद्धेरितिभावः। न
तत्कृत्स्नमुक्तमित्यर्थः। एवंचतदिष्टादेर्थयमर्थः पक्रियमाणस्यप्रारभ्यमाणस्यतत्पूर्वंप्रकृतमेवसंतीनीस्थ
मनपुर्वंवृत्तंभवतीतियोजनायपदपरामृष्टमर्थमाह। यदिति। तस्यपुर्वत्रवृत्तस्यतन्मात्रेतिपुर्वप्रवृत्तमात्रा
पक्षमीपर्यः। एवंचतीतिपुष्कलकारणादानंतर्यसीद्धइत्यर्थः॥ अथशब्दशानंतर्यार्थत्वेपिनपुष्कलकारणानं
तर्यसिध्यतीशंकते। नन्वानंतर्येनेति। अपुष्कलकारण। नंतर्यस्याथशब्दान्प्रतीपत्तेरित्यर्थः अपुष्कलका
रणानंतर्यमपिप्रतइतिइत्युक्तमगिकानीति। समर्मानीति। नहिविवीक्षितासिद्धिरित्यतआह। पुष्कलेती। सामग्रि
लक्षणइत्तरक्षणकार्यस्यावश्यंभावनियामात्रकालस्यव्यवहितत्वव्यभिचारित्वंइत्तरत्रनुनदृष्टं यादि नतस्य हेतुफल
योरवानंतर्यस्यमुख्यत्वादवाथशब्देनोसर्गतः प्रतीयतेगौणमुख्ययोर्मुख्येसंप्रत्ययादितिन्यायादित्यर्थः। प्रकृताद

MEMORIAL

तत्व०
२८

तत्व० र्यातरस्यानंतर्यातिशयविशेषक्रमात्सउपसंहारणिषुः नचसउपसंहृतप्रयत्नेटिकायां नत्कस्मादित्याशंक्याह। तस्मा
३७ दितिपुष्कलकारणानंतर्यस्यमुख्यत्वलक्षणद्वार्थः। पूर्वप्रपक्षकमापक्षायाद्यप्रत्याय्यमर्थः। प्रकृतादुर्धारार्थितिर
स्यानंतर्यव्यतिरेकादानात्तर्यनिश्चयविशेषादित्यर्थः तत्रहेतुमाह। पूर्वप्रकृताफलतः कार्याद्यासमेनपूर्वप्रकृतंत
दपक्षायाहेतोरित्यर्थः। पुष्कलकारणायंदृष्यातिरतदथशब्देनसर्व अत इति पक्षेपुष्कलकारणानंतर्याज्ञ
णोकार्यजननंवीनः पुष्कलकारणस्यदुराधिगमत्वात्रदानंतर्यमथशब्देनसमर्प्याणीयंनदावनत्रदावनत्रदांथी
तस्यापिसिद्धत्वात्तन्नीदेशोऽस्येत्यर्थः यतः कुतश्चिदर्थानामसमथशब्देनसमर्प्यतइत्येतत्तथशब्देनव्याव
र्त्यते। अनंतर्यभिधानमुखेनपुष्कलकारणसमर्प्यतइत्युक्तं तदाक्षिपति। नउफलवदिति॥ विचारात्वकार्य
लिंगेनपतत्पुष्कलकारणाधिगमात्रतदर्थमथशब्दोपादानमित्यर्थः॥ अवगत्तेनेश्वत्राथशब्देनेतीशेषः। अ राम०
थवाज्ञायमानस्यापीपुष्कलकारणास्यजनकत्वसंभवा। यात्रनतन्ततीपर्यायर्थेऽथशब्दइतिशंकते। ननुफ ३७

लमिति। शास्त्रियाधिकारिविशेषणाप्रतिपत्तीमन्तरेणविचारप्रवृत्त्यसंभवात्तदर्थमथशब्दोपादानमु
चितमित्याह। नाधिकारात्ती। निदीध्यासनमादिशब्दार्थः। विचारादौप्रवृत्तौफलंपर्यंतेछायानित्यानित्यव
स्तुविवेकादयधिकारिवीशेषणप्रतिपत्त्यपेक्षत्वादितियोजना। नित्यानित्यवस्तुविवेकादेः शास्त्रियस्यवी
चाराधिकारिविशेषणत्वेनप्रतिपत्तौजातायां विचारादौप्रवृत्तिपर्यंतेछास्तमुसंलसेमान्यथाऽनधीकारिता
ऽध्यापवत्तनुदयायांतानतूतस्माच्छास्त्रियंविशेषणमथशब्देन निर्देष्टव्यमीत्यर्थः। ननु धर्मविचारस्यय
थावेदाध्ययनकारणं तथब्रह्मविचारस्यापितीतदानंतर्यमथशब्दार्थइति। शंकतेननुब्रह्मानमीतिवेदार्थ
विचारत्वसाम्याकारणसाम्यमित्यलंतश्चपाष्पटिकयोरसामंजस्यमीत्याशंकाकिंवेदाध्ययनस्यहेतुत्वमात्र
उतपुष्कलकारणत्वमितीविकल्पाधेनप्रथमेदोशोपक्षताभिप्रायेणाहामाप्याधर्ममिति। पूर्वेत्यादेरमर्थः ये
नवीता अनंतरस्यानियमेननप्रक्रियायस्यानंतरमलंचिन्नाशाश्चाक्रियतेसता द्वाहेतुवक्तव्यइतियोजनाग

तत्व० ३८ ततः किमित्यत आह स्वाध्यायादिति । विवाहस्य प्रयोगितया पुष्कलकारणानंतरं विकल्प्यं वेदाध्ययनस्य
वा पुष्कलकारणत्वान्न दानं तर्यमथ शब्दार्थ इत्यर्थः । द्वितीयविकल्पनिराणापरत्वेन पुनस्तदेव भाष्यं व्या
चष्टे इत्याह प्रयोजनेनेति पूर्वोक्तयोः जनयोर्योनंतरूक्त्यमाह । न पुष्कलत्वेनीवेदाध्ययनाभावेन तदर्थावेचार
संभवान्न च तस्यैव प्रयोजकत्वं अधिगतवेदस्यामुमुक्षोः पाठकस्य ब्रह्मनीज्ञानापात्रप्रदर्शनात् तस्मान्न त
स्य पुष्कलकारणत्वमिति टिकार्थः । सामर्थ्यजनपितुमिति प्रथमसंबंधः विवाहद्वयस्यैक विधिप्रयुक्तत्वे नियतत्वो
र्व पर्यंनचास्तदस्तीत्याशंक्याह नाचीति । यैकापूलप्रयुक्तत्वं साध्यपत्नेकाध्ययनेनेति । सकलसाध्यायाध्ययनस्यै
कविधिप्रयुक्तत्वादेकपुरुषार्थपर्यवसायित्वं वक्तव्यं न वमुमुक्षादन्यस्य परमपुरुषार्थो नेति मोक्षफलत्वं कथं नी
यंतवार्थज्ञानमंतरेण मोक्षः संभवन्नपर्यज्ञानं विधीचास्मरतेण प्लेकफलप्रयुक्तत्वं विवाहद्वयस्येत्यर्थः । षणांय राम० ३८
गातामेकफलप्रयुक्तत्वेपि नोपकार्योपकारकतानद्दृदिति शंकां निरस्यति धर्मेति ब्रह्मवेदब्रह्मैव भवतीतानि

शोकमात्मविदित्यादिवाक्यालोचनायां ब्रह्मविद्याप्राप्तिमोक्षहेतुत्वोपलंभाद्विद्योपकारकत्वेन मोक्षोपयो
गित्वं वक्तव्यं प्रयोजनादिनांदर्शाभ्ययकारकत्वं तत् । ननु च विवाहद्वयस्यापि पितावायपर्ययुक्तमीप्सितः । केन प्रकारेण
तयोरूपकार्योपकारकेत्यत आह धर्मेति । अधीकारशब्दस्य विधिपुरुषसंबंधनिमित्तादावपि प्रसिद्धत्वाद्विव
क्षितमर्थमाह अधिकार इति संस्कारशब्दस्य वेगादिपरत्वं व्यावर्तयति । संस्कार इति अधिकारपरंपरया शब्दतो वा
संस्कारनपत्नीमितत्रय पुपन्यसामीति भ्रमं निवारयति । पंचतीति । परंपरयेति पदं संस्कारत्वपेषत्रानुपपद्यत इति
द्रष्टव्यं । पूर्वपूर्वप्राप्तिर्विनोत्तराप्राप्तिवत्पूर्वपक्षादकर्मानुष्ठानं विनोत्तरकर्मानुष्ठानासंभवात्पूर्वपूर्वमनुष्ठायोत्तर
व्यवतिष्ठत इत्यक पक्षः । विषयकामुकस्य ब्रह्मज्ञानानवताराद्विषयोपभोगेन कामनीवृत्तौ ब्रह्मज्ञाने वर्तिणोऽभि
वतीतीमतांतरं उपभोगेन कामोच्छेदासंभवशंक्य संस्कारशब्दस्यार्थांतरमाह यद्वेति । नवोक्तेऽर्थे प्रमाणमा
ह इत्याह मशब्दत इति । तमेतं वेदानुवचनेन यस्यैते चत्वारिंशत्संस्काराः । अधीत्य विधिवद्वेदान्पुत्रांश्चोत्पा

तत्व० ३०

य धर्मः। इदानीमानंतर्यमिती प्रतीमानितया वाववोधा र्थंतर्यमी त्युपक्रमेवरो धइत्याशंक्याह। धिगतेतिनी
पाप्रसयपस्यभावकर्मणोराविरोपेणस्मरणादित्यर्थः। धर्मफलजीज्ञासयोरेकफलत्वाधर्म्मजीज्ञासा विनाफ
लफजीज्ञासासंभवमाशंक्याहेकफलत्वमितिफलजिज्ञास्यत्वे दावे मत्रे कफलत्वतिरस्यनेतदंगीकृत्योपकार्यो
पकारकतानिरस्यतीत्यर्थः। अनवेदाध्ययनस्य फलजीज्ञासायाप्रत्तपुष्कलकारणत्वादधितवेदांतस्यैवानुप
पत्रइत्याशंक्योपाकारकचमात्राभिप्रायणाभिप्रेत्याहामाष्यार्थमिति। धर्मजिज्ञासायाअत्रपकारकत्वमा
क्षिपति। ननु धर्मेती। उपकारकत्वेवाप्येनुपकारःप्रदर्शनिपःनवप्रदर्शलेतत्रेत्यादिने त्वतआहानुपकारा
मीतीजिज्ञास्यतेनेनेतिकरणव्युत्पत्त्यान्यायसहस्रमितिज्ञासपदेनोच्यते अथवा जीज्ञासनं जीज्ञासेती भाव अ
व्युत्पत्त्यानिर्णायः कथ्यतेकिंवाजीज्ञास्यतइतीकर्मव्युत्पत्त्या कर्मेतीविवारणीयमित्यर्थः। मीमांसाविभ राम०
जनानंतरमनुपपोगः प्रदर्शनियइत्याशंक्याह। नत्रेति। नत्रत्रपाणामर्थानामध्यइत्यर्थः उत्तरमीमांसायां ३१

प्रथमपदार्थस्यापेक्षणधर्मेतिज्ञासानंतर्यमथशब्दार्थः स्यादित्याशंक्याह। व्यपनेति। अपुर्वेद्रो
पज्येनस्वाध्यायस्यविनीयुक्तत्वादर्थावीवक्षाशंकायां दृष्टसमवेतादृष्टसंभवेस्वतंत्रादृष्टकल्पनायाअ
न्याय्यत्वादर्थावबोधस्यचदृष्टत्वात्राविवक्षीतार्थत्वमीत्यर्थःराद्धमुचितान्यायः। विरूद्धार्थत्वंपेतत्वेयत्वा
दिप्रयुक्ताप्रामाण्यव्युदासेनप्रमाणपसिद्धौययोन्यायोनिर्दिष्ट। तस्यवसर्वस्यापेक्षपुष्कलकारणत्वा
भावात्रतदानंतरनंतर्यसमर्पणियमीत्यर्थः प्रथमपादिपवेदप्रामाण्योपयोगिन्यायापेक्षामाक्षिपती
नचीहापिति। उत्तरमीमांसायामीत्यर्थः। ऋग्वेदादिदक्षणाशास्त्रस्ययोनिःकारणानिरवासितवत्नप्रमा
णानरेणापत्नभ्यततस्यशास्त्रकारणत्वादुक्तसर्वज्ञानवेदप्रामाण्यमिती तृतीयसुत्रार्थः। अतस्थ
ति। देवादिप्रपत्नस्यवेदशब्दप्रभवत्वाशस्यनीप्रत्यनामन्यवीदनीती। स्थिलायावाचउपलभप्रतिपत्रेनिश्चिता
मत्रयःसमानमानूपत्वाबाटनावप्यविरोधोदर्शनात्स्मृतश्चेत्तेनशब्दादिशब्दार्थः। वेदप्रामाण्योपयोगिन्यायत

त.ल.
५०

ज्ञेण मणिकरोति। तत्रमिति। नहि द्वितीयप्रथमपादस्यापि नामनपेक्षत्वं तत्राह। गौणत्वेनेति उत्तरत्वे दश्रामाराये
पयोगि न्यायसूत्रणकोणापिवाध्याय प्रथमपादापेक्षा मभिदधाविप्लपिरोधः प्रथमपादोक्तार्थमात्रा
गिकारमाक्षिपति। ननुश्रुतीति। वाक्यप्रकरणास्थानसमाख्या आदिशब्दार्थः। अथपेक्षमाणत्वमसिद्ध
मित्याह। अनपेक्षत्वाहृत्ततादिवीधिकापोलि विधिलक्षणकार्येणेत्यर्थः। उक्तमर्थं कैमुतिकन्यायेनाहात्मा
येति। ननुश्रुत्यादयस्तत्रत्रोऽह। द्वितीयं नेतेवपुर्वोक्तायवेतीपुर्वं तत्रसापेक्षत्वं तत्राह। श्रुत्यादय इति। यथापुर्व
स्मिस्तत्रेनादिरहु प्रासिद्धानांश्रुत्यादिनामुपादानं तद्वदत्रापीत्यर्थः धर्मवीचारस्य ब्रह्मविचारप्रत्युपका
रकत्वज्ञाद्वैवनावतरतिधर्मवीचाविलक्षण ब्रह्मविचारस्येवाभावादित्यन्यः कस्विष्ठकतो ननु कार्येति।
धर्मोपाद्या विचारप्रतीज्ञानानन्तत्र ब्रह्मविचारितामिप्सा हानेपाहेति। अमृतिज्ञानस्याप्य धर्मस्वविचा
रवत् ब्रह्मणोपिवीचारद्वतीशंकतापिलीज्ञानस्येति। अंन्यार्थत्वेनेतिअधर्मविवीक धर्मस्वरूपप्रतीप

राम
५०

दातर्थोधर्मनीरूपणाचात्‌ब्रह्मविलक्षणाधर्मप्रतीपत्यर्थ ब्रह्मविचारितमीत्त र्थः। अनुपत्तंमावे
राधानेतदिति परिहरति। नेत्याहेति। चिध्यपेक्षितंन्यायस्योतस्त्रानुप्राजिव्यत्वमीत्युक्तं इतरस्यपुनरिम
त्रनदाक्षिपति। ननुगुणेतीगुणापासनविक्षायामुपजीवनेपिपज्ञानउपयोगइत्याह। तत्रेति। उपास्तिज्ञा
नयोरिकत्वात्रस्यान्यत्रा व्यपानिवनमीशंकते। ननुसगुणेति उपास्ते ज्ञानत्वमसिद्धमीप्ता हात आहेतीवि
ध्ययेक्षितन्यायस्यानुपतिव्यत्तेपि प्रथमपादार्थस्योपजिव्यत्वात दनंतर्पमयत्राब्दार्थइतिशंकते। मुमुदि
ति। निरस्तस्यापी वोधस्पाटिकायां परिहारेदत्रविलुपुनरुख्यपनमिलीद्रष्टव्यं। प्रमाणाभावात्प्रामाण
यविचारस्यहनुत्कत्वनमीत्याहनित्याहेतिवेदस्यप्रामाणपाभावेनदर्थवीचारस्यासंभपातस्यहेतुत्व
मित्ताशांक्याकि ननुपुष्कलकारणमुनसाधारणकारणनाद्य: निज्ञानवेदशप्रामाणपस्यापीकामुक
कस्यअसतीज्ञासानवतारादित्याहनवेति। नादतीयःप्रवृत्युपायातयापुष्कलकारणमपिवक्तव्यमि

त० ५१

त्सान्यायेनाहानवेति। न्यायसहस्रस्यानुपयोगेऽपि न तन्यवाक्यार्थो निर्णयस्योपयोग इति शङ्कते नाहिती।
न्याधर्मस्वज्ञानस्याप्यनुपयोग इत्याहने त्याहेति। कथमनुपयोग इति वेन्न हिं तु वोपयोग इति वीवारणा
यमीत्याहायमुज्यमान इति। धर्मज्ञानं न ब्रह्मधीवारश्रवति जनइनुमिष्टे भिन्नविषयत्वादित्याहाननाव
दिति। न हि तीति कीमन्यज्ञानमन्यत्राहेतुरित्याशङ्क्योक्त। प्रतिपत्त्राविति। धूमध्वजसंबन्धस्य धूमस्य तद्बो
धकत्ववद्धर्मब्रह्मणोरपि गम्यगमकतानावेसंवधोवकः यः नवसमाप्ति त्याशयेनाहाना पिहितीय इति धर्मब्रह्म
णोः संबन्धाभावो सिद्धः कार्यकारणता लक्षणसंबन्धसद्भावादित्याशङ्क्याह। कार्येति सन हि पारिशिष्य स
एव आद्रियतां तत्राह नतदपीति। केषुविदिति। श्रुतिद्वारा व्यतीरिक्तपवृत्तिपित्यर्थः। किं शब्दस्य प्रश्नाक्षेपयो
साधारणत्वात् आक्षेपार्पतीमाह नत्रेति। अधिकारपरम्परोपभोग प्रविलापादि नाम ध्यइत्यर्थः किं सम ५४
शब्दस्य प्रश्नार्थत्वमाचानः शङ्कते। नन्वनुष्ठानेति। तस्याः कथं ब्रह्मज्ञानोपकारकत्वमित्यत्राह। तथा

हीति। प्रमाणविकल्पत्वात् पापंक्षआदेयइत्याहनेत्याहेति। प्रत्यग्ज्ञानासाविकर्षेनिर्कर्मत्निश्चिप्रा
माणाभावादित्युक्तमनुपयुक्तं न मेतं वेदानुवचनेनब्राह्मणा विविदिषन्ति त्यादेस्तत्र प्रमाणत्वादित्याशङ्क्याह
होतेरति। कामोपस्यमेब्रह्मज्ञाने घनरातित्युक्तं अथकामोपहनमनाइत्यत्र तदनुपपन्नमोक्षावस्थायाः सक
लविषयविधुरतया तत्र कामनायोगादित्याशङ्क्य तात्पर्यमाह नहीति। अप्राप्तस्य प्रार्थ्यमाणस्य स्रक्चन्दना
देः कामशब्दबोधकत्वात् प्राप्तस्यनीवर्तकत्वादुपभोगेन विषयकामानि रत विषोपपानआनंदइत्यादिना ब्र
ह्मणः परमानंदतयाप्रपमाणत्वात्तत्र कामोपपानेरित्यर्थः। यककामावाप्तौ विषयान्तरेकामासद्भावमाशङ्
क्याह। तदेवेति। अधिकारस्यानेकधा फलातिसंभवात् तद्व्यावर्तयति घिकारेति। कर्मानुष्ठानानन्तर्यमथशब्दार्थ
इत्युक्तकर्मानुष्ठानानन्तर्यावेक्षयामित्ययं परिहार आभासत्वमित्याशङ्क्याह। यदीहारतीति साम्यरूपो
हारामेनदर्शयति। कर्मानुष्ठानेति। न्यायुषः पुंसः सकलकर्मानुष्ठानतत्फलभोगासंभवात्त्वात्र तद्धारेण

ता०य० ५

विक्षायामधिकार इत्यर्थः। कर्म्मणो ज्ञानहेतुत्वं तावत् अविस्मृतो प्रसिद्धं नवस्मा प्रात्कर्मणि ज्ञानहेतुत्वि।
अपमाणत्वात्तत्तथा च कामप्रविलयद्वारा कर्मणां तद्धेतुत्वमुपपतस्यथा वमत्रोषधदिनायुः संपाद्यापिमुमु
क्षुकः कर्मसुप्रवृत्तेरन्नित्तिमितिकथनशास्त्रे मनुष्याधीकारस्तथा च कथं वा कामा वासितिप्रसंबंधमित्याशंक्या
हा किं चेति। अन्वयेति। मुद्गादिद्वारेत्यर्थः। हविः प्रक्षेपेहविर्भुजो वृद्धिः कामोपभोगेन काम अग्निः ध्यानकामस्य य
क्षपइत्युक्तेः धनविनाशो देहविनाशो वादिविषयविनाशो कामविनाश इति तीव्रः कामुकाः श्यसत्त्वमुक्तमीत्युत्तरहो
रोपगर्भभोगक्षयकर्मोत्तासमुत्तसंदितीसमाधानमुक्तन्दयुक्ताहिरोपगर्भात्कामइतस्याभावाद्वा
दित्याशंक्य नात्पर्यमाह। हेरोपगर्भेतीनचमाहाप्रलयसमये हिरण्यगर्भलोकस्य नष्टत्वात्क्षयः कामात
राम०
रामित्यद्वशंक्य नदापि ज्ञानाभावप्रायाविषयकामानुग्रहानानाविधयाप्फपेयात्ता कामसंभवात् ज्ञानभाव ५२
नतत एवमुक्तोर्नवीलयनेतत्पर्थः। कामोपमर्दनमंतरेण अल्पज्ञानासंभवात्तद्धेतुर्वक्तव्य इति शंकतो कृत

द्वा॥ हेत्वंतराभावादुपयोगस्यहेतुत्वं सिसाधइषितं उतअश्रमात्रेना घोनिरस्तत्वादित्यभिप्रेत्य द्वितियशंको
त्तरमाह। तदाहेति। रसोपि तत्र कामो रसशब्दार्थः कामावाप्ता कामोपशमस्याग मिकत्वं तत्र तिपाद्यं तस्यागम
मुल्लनाया अधसत्का दित्याशंक्य विकल्प्य पूर्वकं व्यावष्टे कि चेति। अस्तु तर्हि भेदप्रपंचविलयनद्वारेण कर्मका
उस्यश्रले जिज्ञासहेतुत्वं। तथापि देहस्यात्मत्वेकालं नरमाविस्वर्गसाधनेयागादौ प्रवृत्तीर्न स्यात्। देहस्येह भ
स्मिपातात्तस्मात् स्वर्गेमाकापजेतेतिवाक्यं देहात्मभावविलयपरं तथा गोदोहनेनपशुकामस्य प्रणयेदीति
वाक्यं दर्शपूर्णमासाधिकारिणः स्वर्गो दोहनाधिकारं बोधयदधिकारिभेदाविलापपतिअग्निहोत्रंजुहुयादि
त्यादिवाक्यारागानिबंधनप्रवृत्तिविलयपरएवं सर्वस्य वेदस्य भेदविलयपरत्वमिती। शंकायामाह। वेदकृति
। स्वर्गकामोयजेतेति वाक्यास्य। ध्यसाधनसंबंधादिप्रतिपन्नेतस्यवीलयपरत्वं अर्थो वोपलभ्यमानस्य शब्द
त्वकामप्रयाकाठिनस्यापित्रा यद्वत्वेस्यादित्यर्थः संस्कारश्रेणि कर्म्मणा ज्ञानहेतुत्वमस्ति द्वाति नाप्यंगिकारा ६

तत्व० इयत्तु नहि हि ति चोक्तानुद्यमाशंकतात्पर्यमाह । ननु तर्हि तत्समानजन्मानुष्ठितकर्मणामेव संस्कारद्वारा ज्ञान
५३ हेतुत्वं नतो धर्मानुष्ठानानन्तर्ममसत्त्वाद्वा इत्यर्थ इति पूर्वपक्षस्याभिसंधिः । कर्म्मणां संस्कारद्वारेण ज्ञानांगत्वमुक्तं
तदाक्षिपति । नन्विति । एते सर्वआश्रमिणः पुण्यलोका भवन्तीत्यादौ पुरापत्तेरित्यस्य तु तापत्तापोपपत्तिरिति शं
कते । स्मृतिर्ग्रः । स्वतंत्रफलसाधनस्य दर्शपूर्णमासादेर्न संस्कारकर्मत्वं संस्कारकर्म्मणां प्रोक्षणादेः स्वतंत्र
फलसंबंधादृष्टेः तथा कर्म्मणां स्वतंत्रफलसाधनत्वप्रतिपत्तेः न संस्कारकर्मत्वमित्यर्थः । स्वस्कारक
र्म्मतायाः प्रामाणिकत्वान्नानुपलोपपत्तिरिति शंकते स्मृतीति । यद्येते चत्वारिंशत्संस्कारा इत्यादिस्मृतीर
द्वार्थः । तत्र श्रुतिविरोधे स्मृत्यप्रामाण्यमिति नीनत दुक्त्वा न संस्कारकर्मत्वसिद्धिरिति शंका । श्रुत्यनुमितत्वं स्मृ राम०
त्या संस्कारकर्मत्वप्रतिपत्तेः स्मृत्योश्चप्रवृत्तेर्वैमित्यनिमित्ता नवगमादिति शंकितुरभिसंधिः । प्रत्यक्षश्रुतिविरो ५३
धसंस्कारकर्मत्वग्राहिश्रुत्यनुमेवनादेति लिंगदर्शनव्याप्तिस्मरणादिद्वारा तज्जनकत्वादित्याहाश्रुतीति ।

प्रत्यक्षश्रुतिरेव संस्कारकर्मत्वे प्रमाणमिति शंकते । नन्वीति धर्मेण पापमपनुदतीत्याघोषयाः श्रुतेः कथं सं
स्कारकर्म्मताग्राहित्वमिति शंकायां तस्यैवानुसंस्कारद्वैविध्यमाहा संस्कार इति । तत्र कर्मणां मलापकर्षहेतु
त्वप्रमाणतावदाहरत्तत्र धर्मेति । इतरत्र प्रमाणमाह । विधीति । नित्यकर्मविधिविधित्वादित्यर्थः । विविदिषंति यज्ञेने
त्यादिवी । अथ तं नरमुदाहरति इदमिति । अनेन कर्मणा मम इदमंगं संस्कृतं ब्रह्माभिव्यक्तियोग्यं क्रियत इत्यर्थः
संस्कारकर्मत्वे प्रोक्षणादिवत्स्वतंत्रफलसाधनत्वमिति शंकायां वैषम्यमाह । नवेति । प्रोक्षणादीनां दर्श
पूर्णमासांगव्रीहिसंस्कारत्वात् संस्कारकर्मणः फलश्रुतीरर्थवाद इति प्राप्ता स्वतंत्रफलसाधनत्वं नो येने अत्र
तु अंगद्रव्यसंस्कारत्वाभावात् स्वतंत्रफलसाधनत्वमविरुद्धमित्यर्थः । तर्हि ज्ञानशेषत्वं कथमिति शं
केन । किं त्विति । अन्यार्थस्याप्यन्यार्थतादर्शनान्न विरोध इत्याह । द्रव्यार्जनवदिति संस्कारकर्मत्वमंगीकरोति
स प्रमीति । द्रव्यसंस्कारस्य स्वतर्पणाफलत्वात् ब्रह्मज्ञानशेषत्वं तत्राह । पापे द्रव्यार्जने नवदिति । संस्कारकर्मत्वम

ना.५० गिकरोतिसप्तमिति। इत्यसंस्कारस्य स्वरूपेण फलत्वात्तत्र ब्रह्मज्ञानशेषत्वं तत्राह। पापेति। पापक्षयस्यापूर्वे
५५ थेतिपापक्षयापूर्वेतिलक्षणायस्य संस्कारस्य सत्त्वादित्युक्तः धर्मेणेत्यादिना संस्कारकर्मतामात्राद्विगतः शेषाज्ञा
नशेषत्वेन विनियोगाप्रयोगणीय अतिसम्भोविरोधेस्मृतेर्दौर्बल्याद्बाध इत्यर्थः। अप्रविरोधे नप्रमाणासंभवे
बाधकस्मृतिमयुक्तमित्याह। व्यतइत्यिष्टप्रभदपफलत्वसमसावज्ञानार्थत्वं ततः कथमविरोधः तत्राहानिषे
ति॰ श्रवणं मननं तं च ध्यानं चेतितयातेषामभ्यासस्तथाप्त आदिर्येषां तानितथोक्तानि कानिकानीत्यामात्मज्ञान
द्वारामुक्त्यर्थतया स्मृत्यर्थत्वमितीशंक्यते ननु यस्येती। गर्भाधानं पुंसवनादिमंतोऽत्रपर्नविद्मुबलिः। जातक
र्मनामकरणोनिष्क्रमणान्नप्राशनचौलोपनयनानि चत्वारि वेदव्रतानि देवपितृभूतमनुष्यब्रह्मजज्ञल
क्षणाः पंच महायज्ञाः अष्टकाः पार्वणि श्राद्धश्रावण्याग्रहायणिचैत्र्याश्वयुजानि सप्तपाकयज्ञसंस्था अ राम
ग्न्याधेयाग्निहोत्रदर्शपूर्णमासाग्रयणचातुर्मास्यनिरूढपशुबंधसौत्रामणीति सप्तहविर्यज्ञसंस्था ५५

अग्निष्टोमात्यग्निष्टोमोक्थ्यषोडशिवाजपेयातिरात्राप्तोर्यामलक्षणाः सप्तसोमसंस्था इत्येते चत्वारिंशत्संस्काराः द
यादाक्षियप्रानसूयाशौचानायासमंगलाकार्पण्यस्पृहनलक्षणा अष्टावात्मगुणा एतैर्युक्तस्य ब्रह्मैक्य
समानलोकताप्राप्तिरित्यस्यार्थः। नन्वेवमपीधाधिकारिणाश्रवणाद्यपेक्षत्वेऽहिरण्यगर्भप्राप्तिः कल्पमी
तस्यापरब्रह्मप्राप्तिमितीविभागमात्रीकृत्यप्रमाणाविधुतत्रैवमित्याह। नपोतिसंस्कारशब्दप्रयोगानुपपत्त्या
कर्मणां ज्ञानशेषत्वमीत्याह। उच्यत इतिज्ञानशेषत्वाभावे संस्कारशब्दस्यानुपपत्तिरित्याशंक्य तत्र प्रमेय
दर्शयति। संस्कारशब्दस्यासाधुरिति। दधिसंस्कारस्यानुविंतिसाधनभोजनागदधिशेषत्वप्रोक्षणादेश्च स्वर्गमासा
धनदर्शपूर्णमासांगविहितशेषत्वतत्रसंस्कारशब्दः प्रसिद्ध इत्यर्थः पलितं दर्शयति। नत्रेति हिरण्यगर्भोपा
सनाशेषत्वसंभवात्कथमनुपपत्त्यातत्वशेषज्ञानशेषत्वमित्याशंक्याह। ब्रह्मण इति। सायुज्यंसायुज्यावः एकत्वं
नचहिरण्यगर्भैक्यसंभवेतत्पूर्वरूपास्थितेनतृप्रेवान्यस्यान्यात्मत्वासंभवात्। तस्माद्दिव्यायाविधानिवृत्ता ब्रह्म

तत्व० ध्यासापुन्यंश्रवणाद्यमावेउपासनद्वारासाक्षात्कार्यमितिविभागः। कर्मणां संस्कारद्वारा मुक्त्यर्थत्वं भगवता
५५ बोक्तमित्याह॰ नयाहिंतीन नन्नुस्वेधास्वेकर्मणीत्यत्र कर्म्मणा संसिद्धिशब्दवाच्यो मोक्षः साक्षात्साध्यः। प्रति
प पत्तेनज्ञानद्वारेणशंक्याह इत्युक्तम्प्रति सिद्धिशब्देनाभिधेयविषुल्मनः करणंपस्य स तथोक्तः तथापि कर्म्म
णा ज्ञानद्वारा मोक्षार्थमेवमित्याशंक्याह॰ पत्तनेविध्यानमेवयोगो ध्यानयोगः योगपदाभिधेयैकसाधनत्वा
न्नस्ययोगत्वमितिद्रष्टव्यंश्रवणादिरादिशब्दार्थः। कर्मणांप्रतिभानियतफलत्वकथांसिद्धिफलत्वमित्या
शंक्याह। स्वस्वइति। निजानानफलांतरशेषलंशेषत्वेपि संयोगपृथक्त्वस्य वक्ष्यमाणत्वाच्छांसिद्धिहेतुत्व
मविरुद्धमित्यर्थः वैमल्यमवाह ब्रह्मेति। ततोमानत्वेतोज्ञात्वाविशतेतदनंतरमित्युत्तरत्र मोक्षस्यकथनात्तत्रा
क सिद्धिशब्देनशुद्धेरेवाभिधानमित्यर्थः। वाक्यांतराविरोधादप्येवमित्याह। योगिन इति। स्पष्टतरपर्यालोचनया राम०
पेव भेवष्टव्यमीत्याह। नयेतिमाहायज्ञशब्देनश्रुयं चमहायज्ञः कर्म्मतेदर्शपूर्णमासादिर्यज्ञशब्दार्थः। श्राद्धिश्र ५५

त्वाभिव्यक्तियोग्या। रागद्वेषादिलक्षणे कषायेपक्वे परिणातेनष्ट इतियावत् उक्तमर्थमुपसंहरति। तस्मादितितत्त्वा
दपरानष्टमर्थमाह। संस्कारेति। कर्मणांब्रह्मज्ञानशेषत्वाधिकृतत्वाधिकारत्वप्रसंगइतिशंकते। नाविति। दर्शपूर्णमा
साधिकरणप्रोक्षणादेरनुष्ठोपत्ववत् ब्रह्मज्ञानाधिकारिणानित्यादानामनुष्ठेयत्वमावा तस्तुतत्र फलसाधनत्व
मित्यर्थः। विधेयागइव्यसंस्कारकर्म्मणामधिकृताधिकारत्वामित्यादिनावतत्यालाभावान्नैवमित्याह। न ब्रह्मेति
संस्कारकर्म्मनानुपपत्ता ज्ञानस्यावि धेयत्वांस्विकार्यमितिशंकते। नत्विति। तत्रहेतुमाह॰ विहितेति। विहितेकर्माणि
पदंगभूतद्रव्यतद्गतानीशायहेतुकर्मनुसंस्कारकर्मत्वप्रसिद्धमित्यर्थः। नियमासिद्ध्यायतिहरति। नाविहितेति। क
र्मणाफलसाधनत्वस्कृतिनिरोधानज्ञानागत्वमयुक्तमितिशंकमतेनाविति। विधिर्मावना॰ उद्दिश्यतेयास्मिंस्तद्वि
कध्यद्देश्यंनास्मिन्नित्यर्थः। कारणस्यांगत्वेधिकस्कविशेषः उत्तप्रमाणविरहः नाधइत्याहनैषइति। अन्यत्रकार
णाय। स्वतंत्रविध्यतरविहितयोरपिसौत्रामणिब्रहस्पतिसवयोरानियित्वा सौत्रामरापायजेत वाजइयेनछ्वाथ

तत्व० ५६

हस्या।। सर्वेनयलेतत्वास्मिन् वाक्यग्रिवयन वा नयेयांग नयेति कर्त्तव्यता दर्शनादितियोजना। द्वितीयमनुवदति। तत्र
कारणेति। उपयेति। तत्रकरणत्वमितिकर्तव्यता लंबोभपद्द्यार्थः दृष्टांतउभयार्थत्वमंगीकरोति। सत्यमिति तत्सत्रो
भयार्थत्वग्राहिप्रमाणभावात्तन्ननिप्तकर्मणां ज्ञानांगत्वमिप्तत आहार्थविरोधेति। नित्यावि धिसामर्थ्यात्करणत्वया
स्वतंत्रफलत्वेऽपिषत्वासंस्कारसम्पत्तिनिमित्तस्कृतिसामर्थ्यान्नसंस्कारकर्मतपात्म ज्ञानेतिकर्तव्यतावेतियाजनकर्म्मणामि
तिकर्तव्यतात्वमांगीकृत्याधिरोधंमनाभिधायवस्कृतस्कलदूषिणेत्याहान्वेति। दर्शपूर्णमासाधर्याग्नि संस्कारत्व
धाध्यानस्पनांगत्वंलद्दत्रापि न तावन्मात्रेणांगत्वमित्यर्थः दृष्टांतो विषमइतिशंकतोसंस्कुतेति। व्रीहीणामेवा
त्यान्तत्रासंस्कारस्पाप्यंगत्वेअप्रेतादृशत्वेन्नागत्वतत्तत्संस्कारस्याप्यनंगत्वेसर्थः। साम्येनसमाधत्ते। इहापीति। सं
स्कृताग्रीहोमवत्संस्कृतांतःकरणोमनेनश्रवणादिकमनुष्ठेयं वेनूतर्हिवत्वारिशत्संस्कारोदयादर्वाक् श्रवणादेर
ननुष्ठानमायतीतमीप्सतआहाप्रत्यक्षेणेति। कर्माणि न साक्षात्ज्ञानं जनयंतीकिंतु विशुद्धिप्रभवश्रावणादि द्वारा
तत्त्वजन्मानतोकेपमेजिस भवतितत्वश्वसकर्मपरित्यागपूर्वकश्रवणादौप्रवृत्तिर्युक्तेत्यर्थः। विषयनैरास्यं विशुद्धि

तत्व० ५६

MEMORIAL

शब्दार्थः उक्तमर्थसदृष्टांतमुपसंहरति। तस्मादिति। स्वतंत्रविधीरनंगविधिः तेना विहितस्य द्रव्यार्जनस्य क्रत्वा
र्तिवत्यादिबुद्धांतच्छेषत्वरागप्राप्तावस्पे भोगशेषत्वंतथा चकर्म्मणामपिश्रवणादिसंस्कारसिपत्रावात्मज्ञानार्थ
त्वउत्तरया भक्त्यार्थत्वमित्यर्थः। कर्मणां संस्कारार्थत्वमुक्तमभ्युपमाणः शंकतायोपिति। येनकेनवयजेतेत्यादेः संस्का
रार्थत्वप्रतिपत्तेः कथंतीर्थेधाइत्याशंक्याह। वेदानेति। विरहवारोवाएवदेवानांयोग्निमुद्वासयोतकुर्वनेवेविहकर्म्मा
णि इत्यादिवाक्यात्रिप्तकर्म्मणामानस्यकत्वप्रतिपत्तेर्नसंस्काराद्वाराभ्यार्थत्वकल्पनयुक्तमीत्यर्थः। विरक्ताविरक्त
विषयत्वेनशास्त्रव्यवस्थोपपत्तेः कथंवेदान्तदूषणमित्याशंक्याप्रतिपत्तेः स्वाभाविकत्वात्त्रविरोधइत्याहावेदेति।
पूर्वोत्तरपक्षज्ञानीनस्तया त्वादस्पवानाहकोत्मदूष्मतेत्याह॰ पुराणस्त्रेति। कुर्वन्नेवेत्यादिनिमाविरक्तविषयत्वंइ
तरपांविरक्तविषयत्वमितिविभागंनउपपत्तेय रमहसंग्रदुषान्मतःसउपलक्षणांयइत्यर्थः संस्कारद्वारेण कर्म
णांजीज्ञासाहेतुत्वमभिधायतमेवमित्यादिवाक्यमुदाहरणवत्वेनसंस्कारकर्मत्वं प्रतिनियतइत्त संगतिमाशंक्य

तत्व० ५७ क्यनात्पर्थमाहोऽथवेति। सर्वत्रापि च कर्मणामधिकारांतरविधिपानि भविष्यंतीति संबंधः। अधिकारांतरविधी
मेवाहात्मलानुभवेति अधिकारःविधेनुपाति विधिपूर्वकत्वादत्रवतदनुपलम्भान्नाधिकारांतरविण विनियोगा
क्याहोपात्रिति। उत्पत्तिविधिरग्नेराग्नेयाद्यसंगृह्यते याग ज्जिवमग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामोयतेने पादिनाक
र्मणामन्यत्रविनियुक्तत्वात्कथमात्मलानुभवे विनियोगः तत्राह संयोगेतियेकत्र विनियुक्तस्यान्यत्रविनियोगःसं
योगभेदः तदुक्तं एकस्य तूभयत्वे संयोगपृथक्त्वमिति आग्निहोत्रं श्रूयते दध्ना जुहोतिदध्नेन्द्रियकामस्य जुहुया
दिति। तत्र संशयः। किं दधः काम्यत्वे योजनकत्वं गतापीति तत्र दध्नेन्द्रियकामस्येति फलसंबंधश्रवणादधिका
रविधिवाक्यस्य चानदेकवाक्यत्वात्काम्यत्वे वेति पूर्वपक्षे सिद्धांतः सकाशसयोरेकवाक्यत्वमत्र चोभयोर्निरा
कांक्षत्वान्नैकवाक्यत्वं दध्ना जुहोति तस्यापि प्रसिद्धहोमानुवादेन तत्र दधि गुणविधायकत्वात्तेन तस्याकांक्ष राम ५७
त्वं तत्तस्य दध्ना जुहोतिनीश्रवणात्रेयत्वं दध्नेन्द्रियकामस्येति श्रुते। काम्यत्वं चेसमर्थः। तत्र दृष्टांतमाह विव

नात्। यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेत्यावश्यकतया विहितं कर्म यथा काम्योपायतां भजते तद्वदत्रापि
तथा॥ तमेतं विविदिषंतीत्यत्र यज्ञादीनां विविदिषायां विनियोगो लक्षणत्वेन त्वनुभवे इष्यमाणत्वानुभवे तु य
ज्ञादीनां संबंधो पि आत्मलानुमन्त्रस्य। वेदावेदोपातीर्संभवात्तनदर्थे यज्ञाद्यनुष्ठेयमिति शंकते। कथमिति। पद्य
पिच्छायां विनियोगः प्रतीयते तथापि तस्या अपुरुषार्थत्वात्तत्र विनियोगानुपपत्तेरनुभवे विनियोगो वक्तव्यः ज्ञा
पदज्ञानानुभवस्यापुमर्थत्वात्तेन यज्ञादीनां संबंधानुपपत्तेरप्रतिबद्धापरोक्षप्रत्ययस्यानुभवपदाभिधे
यस्य श्रवणमात्रादसंभवात्तदर्थं यज्ञादेरनुष्ठानामुक्तिनामेयान्नायमाहात्म्येति। भावना सा ध्यइति वेदनमा
नासाध्यइत्यर्थः। न केवलं पुरुषार्थत्वात् ज्ञानस्य साध्यत्वं आपेत्तसंभवाविषाहा शाब्देति। शाब्दं वपरो
क्षप्र-जनेनेतत्तृचे तन्त्रषा मिथ्याज्ञानस्याल नचेति असंभावनादिप्रतिबंधसञ्ज्ञावासंज्ञावात्र प्रथमं शब्दस्स
तज्जनकत्वं किंतु प्रतिबंधविगमापेक्षयेत्यर्थः। पुरतादि। ति। अवासिप्रकारस्वबादेलेपवनिर्दिष्टपरस्य स्याय

ख्यानसमयइत्यर्थः।अपपेक्षानुभवस्यभाव्यत्वेनान्वयेपिकथंयज्ञादिनाभावनाकरणत्वेनान्विताका
रणत्वेनसंबंधः तत्राहातत्रयज्ञादिनामिति।तत्रापरोक्षज्ञानस्यभाव्यत्वेसतीतिपावत्० इच्छोपसर्जनतया।निर्दि
ष्टेनसाधनेनयज्ञादिनामवगादितियोजना।इच्छोपसर्जनत्वाइच्छाविशेषणतया० इच्छमानतेयतिवाविविदिषति
पदत्र।व्यातिनभावनानातत्प्रतीयतेतस्याअभाव्यकरणेतिकर्तव्यताकांक्षायामिष्यमाणवेदनंभाव्यत्वे
नसंबध्यते०यज्ञादयस्त्वकरणत्वेनशमादयइति।कर्तव्यतात्वेनंतत्रमाभ्यानेवृत्तिसिद्धिद्वारेणकरणस्यभाव
नाकरणत्वमितियज्ञानिनोऽफलानुभवकरणत्वेनसंबंधइत्यर्थः।यज्ञादिनामिच्छासाधनत्वमेदर्शितस्यादि
पत्राह।नवेदिति।अस्यैनजिगमिषतिपत्राऽश्वस्येष्यमाणागमनकरणत्वंवतपतादिनामिष्यमाणवेदन
करणत्वंइच्छायाविषयसंदर्यल्लभ्यवादित्यर्थः।विविदिषतिपदत्रनभावनाप्रतीयतेवर्तमानापदेशत्वेप्यपुर्वार्थ
त्वातेरपरिग्रहणयथाविविषरत्वंतथाविविदिषतिपदस्याप्यपुर्वार्थत्वादित्यर्थः।कर्मणांकथमनुमवकर

णांत्वेनसंबंधःनित्यकाम्याधिकारविध्यन्तरविरोधादितितत्राह० तवेति० नित्यत्वेनविहितस्याप्यग्निहोत्र
स्ययथासंयोगमेदात्काम्यत्वंतद्वदत्रापिसाह०येकस्येति०नवात्रेयेवेपाने नयोनस्तत्यसंग्रहविचारणशला
दस्येत्यर्थः नित्यकाम्याधिकारविधिविहितानांकर्मणांसंयोगामेदेनफलानुभवेनियोगइत्यपादितदाक्षि
पतिननुकुंडपायिनामिति।यज्ञोनविविदिषंतिपदत्रयज्ञादिशब्देनप्रसिद्धाग्निहोत्रादिपरामर्शशांकते
कर्मप्रकारणाद्यवच्छिन्नत्वात्तपथामासमग्निहोत्रंजुहुयादित्यत्राग्निहोत्रशब्दस्यनप्रसिद्धाग्निहोत्राभि
धायकत्वंतस्यव्यवहितत्वात्तथात्रापीत्यर्थः।।कर्मान्तरोत्पत्तिविध्यभावात्कथमधिकारविधिरितिशंक्यसो
पिकल्प्यतइत्याह।तइतिवैषम्येणान्तरमाहानेतदितिमासमग्निहोत्रंजुहुयादित्यत्रनकर्मान्तरविधीयतेकिं
तुप्रसिद्धाग्निहोत्रमितिवदत्रप्रष्टव्यःकिमग्निहोत्रशब्दात्तत्परामर्शः उतान्यथानानुपपत्त्याकुंडपायि
नामिति।अग्निहोत्रशब्दस्यप्रदेशान्तरविहिताग्निहोत्रपरामर्शकत्वानुपपत्तेःकर्मान्तरंविधीयतइति

त॰प्र॰ ५१

संबंधः। तत्र हेतुमाह। ख्यातेति। पारतंत्र्ये हेतुमाह। लौकिकेति। द्वितियदुपपाख्यातस्येति। जुहोतेः कारक
मात्रा वा। अत्र क्रियामात्राभिधाइनो विशेषमंतरेण पर्यवसानात्स्वप्रकरणात कारकविशेषविशिष्टकर्मा
नेरयति तागेन ग्रासिद्धाग्निहोत्रशब्दप्रपरामर्शो संभवाद् इत्यहो त्रशब्दः वत्सनमना शाकामेष्वस्पष्टत्वस्य षष्ठ्यार्थ्य।
केवलव्यतिरेकाभावात्तोयं ज्ञानहेतुत्वासंभव इति शंकते। नवेवमिति। अधिकारांतरविधिविहिताना
मन्यत्र विनियोगसंभवेपित्यर्थः। ष्यतिरिक्तप्रमासामग्र्यां सत्यामदृष्टाभावापराभेतज्ज्ञानादप्रमावा
नुपलब्धेरित्यर्थः। विकल्पासहत्वात्र नचोद्यमित्याहे। नैतदिति। किं सर्वत्र कारणत्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यां वि
नमित्यत्र व्यतिरेकाभावाददृष्टस्य प्रत्यज्ञानहेतुत्वं निरस्यते उत। अथापि कारणत्वसिद्धिमंगीकृत्य आ
येव्यतिरेकस्य प्रयोजकत्वमुक्तमित्याह। दृष्टेति। अन्वयव्यभिचारिकरिद्धुवदृष्टत्वे दार्थः। द्वितीये दृदस्य
शासार्थत्वं न विरुध्यत इत्याह हात्येति हेतिमदसंप्रज्ञानइष्यतेत्यसंबध्यते विषयेंद्रियसंयोगादिलक्षणका राम॰ ५१

रणसंभवे दृष्टाभावापराधेन सुखानुत्पत्तावृत्त्यनेष्यदृष्टस्य हेतुत्वमाश्रीत पुराणैर्वेपुरतपपेन कर्म्मण धर्म्मानु
त्वं वेति शास्त्रानुरोधेन व्यवृत्तिरकामात्यप्यदृष्टस्य ज्ञानहेतुत्वमविरुद्धमित्यर्थः। विधांतरेण कर्म्मणां ज्ञानहे
तुत्वमाक्षिपति। ननु कर्म्मणामिति। कर्म्मणां न साक्षात् तज्ज्ञानहेतुत्वं अप्रमाणत्वात्॰ ततः परंपरयानहे
तुत्वं वाच्यं न वात्र काचित्परंपरा लभ्यते तस्मात् कर्म्मणा ज्ञानफले विनियोगइत्यर्थ नवशुद्धिद्वारस्यपु
रोक्तवाद्वारामभावो सिद्ध इति शंक्यं तथा न थासातिकरणाविभक्तेर्बोधावानादिपामित्पसंधिः। विनियोग
द्वाराभावो सिद्धइत्याहो॰ व्यतइति क्षणभंगुरायाः क्रियायाः कालांतराभाविफलसाधनत्वासंभवात्
दुपपादनाया वातयपूर्वकस्येन वत् कर्म्मणासाक्षात् ज्ञानहेतुत्वं संभवान् शुद्ध्याध्यक्तादद्वारा ज्ञानेहेतुत
मित्यर्थः। यथा त्र कारणात्वेनश्रुत तदनुपपत्तौ तत्फलकारणत्वस्य कल्पनमुचितं तत्र प्राणाप्यानत्करणत्वस्ये
तिविक्षाया संप्त एवयुक्तइत्याह। किंच साक्षादिति। मुख्यार्थविक्रमस्योभयत्र तुल्यत्वात् अंशस्य कर्थसमिवान

तत्व० ९०

त्वमित्यत आह। करणेति। काष्ठानां ज्वालोत्पादनद्वारा पाकहेतुत्वेपि काष्ठैः पचतीति करणविभक्तेर्दर्श
नात्तद्वुद्धिद्वारा ज्ञानसाधनत्वपक्षेपि करणविभक्तेर्न विरोध इत्यर्थः। इतरत्रानुविरोधः स्यादित्यत आह फलेति। वि
विदिषन्तीति श्रवमानज्ञानप्रतीयज्ञनेनेत्र्यपो करणविभक्तिः साक्षात्करणत्वपक्षे कुप्येत इत्यर्थः। मोक्षवाचक
पदाभावादपि न कर्मणां तत्साधनत्वेनान्वय इत्याह नचेति। तमेतमित्यत्रात्मा निर्दिष्टः न तु ब्रह्ममोक्ष
इति कथं तदश्रवणमित्याशंक्याह व्यतीति। तत्साध्यस्तत्प्रकाश इत्यर्थः। प्रमाणान्तरविरोधप्रसंगादपि न मो
क्षकारणत्वेन कर्मणामन्वय इत्याह किंचेति। अस्मीन्मते कर्म्मणां [illegible] क्षयजनितत्वे कलायाः श्रुतेस्तंतर
सिद्धत्वात्तमेतमित्यत्रापि परम्परया साधनत्वकल्पनमुक्तमित्याह किंचेति। कर्म्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जन
कादयः हिरण्यपदा अमृतत्वं भजन्त इत्यादिवचनानुरोधेन कर्म्मणां मोक्षं प्रति करणत्वशुद्धिहेतुतोपपन्ने भावादिति ता
त्पर्य्यं पौर्वि किं तस्यादित्याशंक्याह नः करणेति सकलश्रुतिस्मृतिपर्यालोचनया कर्म्मणामंतःकरणशुद्धि

रामः ० ९०

तत्व० ९०

हेतुत्वोपपन्नं भावादितरपल्लपं पर्यालोचनेत्यर्थः। संस्कारद्वारेण विविदिषाद्वारेण वा कर्म्मणा ज्ञानहेतुत्वमिति मतभे
द। यागादीनामपि नोपपद्यत इति वादयति। ननु विशुद्धिरिति विशुद्धिद्वारा ज्ञानहेतुत्वेप्यान्तराले कामदास्मित्याह व्यन्तद्वी
। कर्म्मणां संस्कारार्थत्वे सहकारिसंपत्तौ ज्ञानहेतुत्वेति काष्ठैः पचतीति करणविभक्तेर्दर्शनात् शुद्धिद्वारा ज्ञानसाधन
स्याप्युपपत्तेः [illegible] तत्वाम [illegible] तरेनु। कर्म्माणि श्रवणादिकं संपाद्यापि ज्ञानं जनयंतीत्यनेनोदितेन कर्म्मविधावाक्यस्वर्गा
दिवत्तेन। वाहेन कर्म्मणामपूर्वद्वारेणापि स्वर्गसाधनत्ववदित्यर्थः। अश्वेन जिगमिषतीति सूत्रोक्ते दृष्टमात्रे गमन
द्वारा ग्रामप्राप्तौ वश्वस्य हेतुत्वोपपन्नं भवघटादिना विविदिषन्तीत्यत्रापि यज्ञादिनामिष्यमाणज्ञानद्वारा मो
क्षान्वय इति भास्करोक्तमनुवदन् दूषयति। अत्रेति यज्ञादिना मुक्तेः कर्म्मसाध्यत्वेनित्यत्वादिप्रसंगो न्यायः। नान्यः
पन्था विद्यतेऽयनायेत्यादिरागमः तयोः सम्पन्नः परिवयामावान्नासौ दृष्टान्तः किंतु साध्य इत्यर्थः। नहि यज्ञादिकं तत्र स्व
वदितस्य दृष्टान्तः कथमित्याशंक्याह वैरवैनेति। अश्वस्यापि ग्रामगमनसाधनत्ववत् अश्वायेणउच्या सम्प

त॰ल॰
६१

गानुष्ठितकर्मणोऽस्तीत्यत्राह वो धनतनयादिभिरेतावन्मात्रमभिप्रेतमाश्चर्यरूपाणां सुत्रकदवो चन् त्रविवक्षितात्रांप
रित्यागेनाश्वस्य फलस्य धनत्वकर्मणा पापिनया सकल्पनायां तस्य पुनरायतिसा धनन्यदृष्टमिति कर्मणामपि
तया तस्मादिपानि मोक्षप्रसंगः तस्माद्विवक्षितांशोऽग्राह्य इत्यर्थः। इतस्य विवक्षितांशोमात्रस्य इत्याह न्याय
तिअवहानतस्यतदुलनिष्पत्तिफलकलायावत् फलोदयमनुष्ठानवत्कर्माणि ज्ञानोदयपर्यन्तमनुष्ठेयानि ततस्त्व
नविविदिषासंन्याससिद्धिरित्याशंक्याह व्यावहितेति। प्रत्यक्षआवरापादेः कर्मप्रसाध्यत्वात् त्रिधातुपरमसि
द्धिरित्यर्थः विविदिषादिद्वाराकर्मणां ज्ञानहेतुत्वस्य सिद्धान्तिनाऽभ्युपगमात् तद्दुष्टत्वमित्याशंक्याहेवमित्यमि
तिमितासस्यविघामानत्वात्तदुष्टत्वं युक्तमित्यर्थः। जन्मांतरेपि कर्मणां संस्कारद्वारेण ज्ञानहेतुत्वमिष्टं चेत् नहि
तज्ज्ञानं तयमथत्राप्यदार्पः प्रादिपानआहायं मात्राइति। उभयसंमतमर्थमाहाप्रवृत्तेति। विषयेविचारइतियावत्
०प्रवृत्तिरिवाधिकारः प्रवृत्ताधिकारः प्रवृत्तावधिकारः स्वामित्वमितिवात् उपाधितया तद्द्दनुतन्व्यमित्यर्थः॥ फ
लीनदर्शयति। नेत्यति ऋणापाकरणास्यजन्मांतरेकृतत्वात्रतद्धेतुतयासमानजन्मानुष्ठितकर्मापगमस्येति तम॰
६१

ज्ञानहेतुत्वं ततश्चेतेनोति ग्रंथोऽनुपपन्न इत्याशंक्यतत्त्वयंमहानन्विति। ऋणसंबधस्यैतज्जन्मप्रयुक्तत्वेपितन्निरा
करणं कस्मादित्याशंक्य प्रतिबंधकत्वादित्याहापाकृतेति ऋणसंबंधस्यैतज्जन्मप्रयुक्तत्वेमानाभावाद्दणसंबंधमा
त्रनिराकरणस्यचजन्मान्तरीयकर्मभिः सिद्धत्वात्समानजन्मानुष्ठितकर्मापेक्षेत्याह तत्राहेनिःप्रमाणाभावो
सिद्ध इति निराकृते। ननुऋणेति। स्मरणमात्रमंगिकरोतिसप्तमिति। तर्हिस्मृतेः प्रमाणत्वाद्दणज्याकरणानंतरमुत्कृ
धिक्तरइत्याशंक्यप्रामाराप्यसिद्धिमाह। श्रुतिति। स्मृतेषु लभ्यतऋणिस्यास्तिनिराकृते। ननुजायमानइति। त्रिभि
रितिपुत्रयज्ञब्रह्मचर्यैरित्यर्थः। श्रुतिसद्भावमंगिकरोति। सप्तमितितर्हितेन प्रामाराण्यादौ संन्याससिद्धिरित्याशं
क्याहार्थवादइति। हृदयस्याग्रेवघत्यति रायाअथवक्षस। इत्यवदानत्रयविधिशेषत्वेनाथवादवाक्यस्य ज्ञातुवत
दिति विधिवचनाविरोधेप्रामाराण्यमित्यर्थः। न्यायविरुद्धं चेप श्रुतीरित्याह। किंचेति। सामर्थ्यविकलस्येति अत्र
रूढद्रियतयाऋणविमोक्षकरणनियोगान्तिपनावसमर्थस्येत्यर्थः। असामर्थ्येप्यधिकारः किंतस्मादितिमन्वा

नत्रप्त्याहासामर्थ्यस्येति। आर्थिसमर्थो वि दूराप्त्वाष्पर्युदस्तोऽधिकारीति त्रासिद्धे रित्पर्थः। जायामनन्त्राद्वस्पनयप्याऽश्रुप्त
र्थायनैतनदूषणमवेशिनि शंकते। गृहस्तइति। कल्पना पाञवेरो धदृष्टेरत्र ववि रोधात्रतत्कल्पने प्राहानत्येति॰
अपिवकल्पनायामपि भिपुत्रादिसवं धितयाजन्मोत विधिसंवधितयेति विकल्प्याधंदूषयति। तत्रापिति। वर
मंत्रन्याहानचपुत्रेति। श्रुतिनाप्त्तयोपरिज्ञातविलसितमेतन्न दूषणमतिमिति। नोकर्तोजत्मारभ्येति। प्रवृज्यावि
धिविध्यंतरत्न्राद्दार्थः प्रत्तस्त श्रुतिविरोधान्नेपकल्पनावनरामित्याहानयेति। कस्तर्ह्यस्य वाक्यस्यगतिरितिशं
कानुष संहारसानेजेन निरस्पति। तस्मादि। ते। अर्थवा दन्नामिति अवदानाविधिस्तुमिति मात्रामित्पर्थः देवादि
नप्रतिपुत्रादिसंया दनेन मिरस्तणसंव धस्पश्रुप्तर्पत्वानोक्ताविकल्पना तद्दूषणा वकाशः इति चेतन्नमेवंदे वादि
भिः प्रवृत्तस्पार्थस्पसङ्गावेमानामावान्न अस्पचसंदिग्धार्थत्वा तस्पष्ट श्रुसतां पराहतत्वा घेति दृष्टव्यो आदो
संन्यासविधेः श्रुन्ततरविरोधं नस्वार्थो निश्चापकत्वात्रवाधकं त्वंपुक्तमिति शंकते। ननुअलवयोर्मे तिरािहेभ

वेदित्तादेशयिरक्तविषयत्वेन सामान्यविषयत्वंइतरमास्यचविरक्तविषयत्वे न विशेषविषयत्वंततोनानयोर्वि
धद्त्ताह॰ नविरक्तेति। अधिकृतानधिकाविषयत्वेनानयोः श्रुप्तोराविरोधइत्तन्योक्तमनुवदतिननुकर्मेति।
अधिकृतसन्यासवचनविरोधात्रानधिकृतविषयत्वमित्याहनप्रलपपिदिति। अनधिकारिणाप्रथकसं
न्यासविधानादपिनाधिकृतविषयत्वमित्याह। अथपुनरिति। अधादिनामनधिकृतत्वंवासिद्धमित्याह।
धानादिना मिति अपिवसन्पासो घ्रादिविषयइति त्वमित्याह। अथपुनरिति। अंधादिनामनंधिकृतत्वंवा
सिद्धमित्याह। धारवदनप्रष्टव्यः किंअंधादयोरोगिणः संन्यासेधिकृयंतेउतनिरक्ताः नाधइत्याह॰ धादि
नामिति। वैराग्याभावेसिखायज्ञोपवितादित्यागासंभवादित्पर्थः। द्वितियोवैरागस्यैवप्रयोजकत्वमाप
तितमित्याह। तदेवेति। इतोपिन।।नधिकृताविषयः संन्यासइत्याह। शरीरं भद्धति॰ विवर्षणविवक्षणामि
त्पर्थः मधुमत्तमामधुराभापिणि देहोजरादार्थः।। तथापि कथसान्यासस्यान धिकृतविषयत्वाभावः तत्र

त॰ल॰ ९३ हृष्यज्ञानेति। एतद्वैतोकामिच्छंतः प्रव्रजंतित्यागादिवाक्यपर्यालोचनया संन्यासस्यात्मज्ञानांगत्वप्रतिपत्तेः।
त्मज्ञानस्य च सरीरेंद्रियादिपाठवपूर्वकत्वात् नामामानयिकृतविषयत्वमित्यर्थः तत्रैव हेत्वंतरमाह दृष्टिपूत
मिति। संन्यासात् ब्रह्मणा स्थानमिति वाक्यात् संन्यासस्य सत्त्व तत्र फलत्वं प्रसिपत्तेः कथं ज्ञानांगत्वं तत्राह स
वेत्रेति। श्रुतौ स्मृतौ वेत्यर्थः। ज्ञानवप्रकरणे संन्यासविधानानुपपत्तिस्तस्य ज्ञानांगत्वमेवेत्यर्थः। तस्यापि
स्वरूपोपकार्यंगत्वं उत फलोपकार्यंगत्वमिति विवक्षायामाह श्रवणादिति। आत्मज्ञानफलमध्ये त्वात्म
ज्ञानफलं तस्य भावः तत्र श्रवणाद्यभावे आश्रममात्रधर्मानुष्ठानानुब्रह्मलोकस्थानप्राप्तिः अन्यथा त्यागस्यात्मज्ञा
नशेषत्वमित्यर्थः तमेतमित्यादिवाक्यात् कर्मणा ज्ञानार्थत्वप्रतिपन्नेनं तत्त्यागस्य ज्ञानार्थत्वविरोधादित
त्याह ते। कथं पुनरिति। अनिशं त्रेधोपेतद्विज्ञानगरुद्धान्निमानिराशेषोऽजस्रिज्ञानाग्रक्रांतिनिवाक्यात् त्यागात्र विशेषग्रहणा
ग्रहणापौर्वकल्पेन कृत्यंगत्ववत्कर्मतत्त्यागयोरपि विकल्पेन ज्ञानहेतुत्वमविरुद्धमिति समाधत्ते। षोडशि राम॰ ९३

ति। सतिगर्भं नरेति कथ्यस्य न्यास्येत्यमित्यमित्र्येतपक्षांतरमाह त्यागमेवान्ये इति कर्मणा ज्ञानोपकार
कत्वे त्यागो वृथा स्यादित्याशंक्याह नेदृशाभूतस्योपकारकस्य भेदादित्यर्थः कल्मषनिरासातिरिक्तद्वारोपका
राणि वृपणानस्य च कर्मभिः कृतत्वात् किं त्यागेनेति तत्राह हानिवरा। हापयेति कल्मषस्यानंतत्वात् कस्य विनाशो न
ममर्द्दः कस्यचित् कर्मणोति द्वारोपकारभेदः तथा कर्मणां शुद्धिद्वारं संन्यासस्य चानन्यव्यापारस्तया श्रवणा
धनुष्ठानमित्यर्थः पक्षांतरमाह प्रलेति। ब्राह्मणस्यैव संन्यासाधिकारात् त्रैप्रतित्यागस्य ज्ञानहेतुत्वं क्षत्रिय
वैश्यौ प्रति कर्माणि ज्ञानहेतुनीत्यर्थः संन्यासस्य ज्ञानांगत्वमंगीकृत्य न सकलकर्मत्यागस्य तदंगत्वमी
ति नूंकृते क्रियत्वनुपरीति काम्यानां कर्मणां न्यासं संन्यासं कवयो विदुरित्यादिवाक्यात् काम्यकर्मत्यागस्य ज्ञान
हेतुत्वं न सर्वकर्मकृत्यागस्येत्यभिसंधिः। प्रव्रजेदिति विशेषेण सकलकर्मपरित्यागाभिधानाद्वचनविरोधात्मैव
मित्यत आह शरीरेति। अपज्ञोयविति कथं ब्राह्मण इत्यादिनोपविनादरावस्यकत्वप्रतिपत्तेः तदन्यत्र त्याग इति रा
नकेनानुपर्वतितीति विराहावापषदेवानां योगिमुद्रासपतेरित्यादिवचनाद्विग्रहो आदरावस्यकत्वप्रतिपत्तेः। व

वा०स
९४

शिखात्यागवदुपवीतादेस्त्यागो युक्त इत्याह नाग्निहोत्रेति। ननुप्रव्रजेद्गृहादिवचनानुरोधात् संकल्पपरित्यागप्र
तिपत्तावपि कौपीनकन्थादिकं यथा दीयते तद्वदुपवीतादिकमप्यादेयमिति शंकते। ननु संन्यासेति। क्रतुः स
कल्पः नंवतेनयायेनाग्निहोत्राद्यादिनः दारसंबन्धपूर्वकत्वादग्निहोत्रादेः तस्य च संन्यासिनः प्रतिषिद्धत्वाभा
ग्निहोत्रादेः प्रतिप्रसवापादनः प्रसक्तिरित्यर्थः। अनाधिनवारणपरिवारणनिरतत्वान्मंत्रि दण्डि भामानमुपेक्ष्यामित्या
हा। नंजावाठेति। इदमेवास्यन्तरज्ञोपवीतं इत्यादेर्वेदवचनत्वादपतद्ग्रहादुपवीतत्याग इति। भास्करः शंकतेत्रे
ति। अत्रेति अयज्ञोपवीतीकथं ब्राह्मण इत्यत्रोपवीतविकस्य ब्राह्मणत्वं न संभवति अवमनादि सकलक्रिया
गत्वेनोपवीतस्य विहितत्वादित्युच्यते न च तदुपपद्येत उपवीतत्यागस्य प्रागनिर्दिष्टत्वान्न धर्मत्वापत्तिरित्यर्थः॥
श्कादियुक्तिशून्यत्वान्न तुल्यमनुपेक्ष्यमित्याह तस्येति। उपवीतत्यागस्याप्रसक्ततया तद्विकारस्य ब्राह्मणत्वप्रतिषेधानुप राम०
पत्तेरुक्तत्वात् कथं तद्दूषयेदेवमुक्तमिति तत्राह पुरस्तादिति। उपवीतत्यागस्य वाक्यान्तरपरिप्रापितत्वादपि ने ९४
न त्यजतीत्याह तथावेति। तत्रैव स्मृतिप्रमाणमिति। नचेति। अतऊर्ध्वमिति। पारमहंस्यप्रत्यन्तरमित्य

र्थः अथ शब्दस्य चतुर्थेर्थे पुप्रसिद्धस्य कथं क्रमप्रतिपन्नमर्थ तेत्याशंक्य तात्पर्यमाह ननु नानन्तर्येति। अधिकार
विशेषस्याप्रमितेरयुक्तेश्चेत्यर्थः। सुत्रस्य प्रतिपादकत्वप्रसिद्धेः प्रतिपादकत्वायुक्त्यभिधानसंगतमित्याशं
क्या विकल्पपुरःसरं व्याचष्टे तत्र वक्तव्यमिति। अयुक्तत्वे हेतुमाह। आगमत्वाभावादिति। किं दर्शपूर्णमिधा
नमसंगतमित्याशंक्य विकल्पपुरःसरं व्याचष्टे। तत्र वक्तव्यमिति। अयुक्तत्वे हेतुमाह। आगमत्वाभावादिति कि
दर्शपूर्णमासप्रयाजादीनामिव कविधिमयुक्तेरनुपपत्त्या क्रमः अहो दूरदर्शलक्षणवदेकप्रमेयत्वस्याहोष्ध्य
गवदेकफलत्वस्येष्टिविकल्पाद्यं प्रत्याह द्वितीय इति। टीकायां शेषशेषिणोरिति प्रयाजदर्शपूर्णमासयोरित्य
र्थ शेषपणामिति। एकपरमापूर्वसाधनानां षण्णां यागानामित्यर्थः प्रमाणाभावो सिद्ध इति भास्करः शंकते।
अत्र कश्चिदिति विद्यानुवादसमर्पणं च तस्याभासत्वं दर्शयति। धर्मेति। यदेव विद्यया करोतीत्यत्र द्व्योपानिषदा
नदयविपर्यवत्तं भवतीत्यादिवाक्यानुरोधाद्विद्याकर्मणोरेकाधिकारत्वं प्रतीयत इत्यर्थः ज्योतिष्टोमादिष्वज्ञान
मात्राधिकृताधिकारत्वेपि न धर्मप्रवृत्तानयोरपि कृताधिकारत्वं कल्प्यत इत्याह समस्त्विति। ज्ञानं च मन्यता

न०त०
९९

नायं प्रवृद्धिप्येति। धर्मविशेषत्वमेवाहानिरूपीनेति। धर्मप्रतिपादकत्वेपि निरूपितं विधिवदनुपपन्नं विप्रति अथा
नानि निरूपितविधिवदनुपयानि तेषामित्यर्थः उपासनानां धर्मत्वेपि मीमांसायां कस्मात्प्रतिपादनमित्यत्रा
ह। प्रासंगिकत्वेनेति। प्रासंगिकत्वमेवाह प्रत्ययत्वसाम्यादिति। तथापि निरूपितनिरूपणं व्यर्थं तत्राह भेदा
दिति। चोदनाप्रमाणकत्वेन उपासनानां धर्मत्वमाश्रित्य प्रसंगाद्वेभेदाः प्रतौनिमुच्यन्त इत्यर्थः। धर्मस्य चोद
नाप्रमाणकत्वात्तु ब्रह्मज्ञानस्यापि तादृक्त्वान्न धर्मनैष्ठाशंक्य हेतोः सिद्धिमाहाशास्त्रेतिति। धविकरं दैवनवच
नत्वात्तस्याद्धार्थः विचारयोरेकविधिप्रयुक्तत्वेन क्रमनियमात्रनिराकरिष्यन्ति त्यात्तफलाद्येकं कस्मादुच्यते प्र
त्याह तत्तोत्तितावत्पितक्रमासिद्धिः कर्ढभेदेनसाधनयोर्योगपद्योपपत्तेरित्याशंक्याहतिनियानुष्ठापयतिपाहान
नुमाभुदितिदर्शपूर्णमासयोरेकफलसाधनयोर्युगपदनुष्ठानासंभवाद्यथा क्रमः यथा चैकजिज्ञास्यानां दूरदू
लक्षणानामयुगपत्प्रवृत्त्यसंभवात्क्रमः तद्वदत्रापीत्यर्थः। सर्वानित्यसिद्धइत्यादिटिकायाशेषोर्थः अयवर्गस्या	राम०
पिफलत्वं भेदयाशंक्य विदितरमित्याशंक्याहा सर्वेति। नित्यसिद्धइत्युभौ धत्वेविकार्यत्वं वनिरस्यति। आत्र	९५

वहितत्वप्राप्यत्वप्रतिषेधः स्वरूपेणप्राप्तेपि स्फुरणविशिष्टतयाऽप्राप्यत्वं नेत्याह। स्वसंवेद्यइति अनेन विशेष
णेन गुणाधानलक्षणसंस्कारो निरस्तः। दोषस्य च परमार्थत्वे ज्ञानाद्यपनेयत्वासंभवात्तदपनयनलक्षणसंस्कारो
पीति द्रष्टव्यं। नत्वयवर्गस्यैवंरूपत्वेसंसारभ्रधात्वमिपत्तत्यश्रवणादिवैयर्थ्यंचेत्यत्राहायनद्दति। वस्तुत एवंरूप
त्वेप्यविद्यया अन्यथाभावमित्यर्थः। अतएव न साधनवैयर्थ्यमित्याहानवोविक्षामिति। प्रत्यगभेदादिति। सा
धनवेलक्षण्यादित्यर्थः एकापानिपानइति। जीज्ञासाद्वयस्यैकस्मिन्क र्तरि कार्यत्वेनोपपद्यत इत्यर्थः स्मु
द्रामरिविमद्दतो द्वपाद्वैलक्षण्यमाह। पुरुषेति। कार्यत्राव्द्यर्थोपि दृष्टाद्दृष्टाशंक्याह। ज्ञानेति। फलजिज्ञास्यभे
दाद्येतत्र धर्मब्रह्मजिज्ञासयोः फलवैलक्षण्यमुक्तं तदनुपपन्नं धर्मजिज्ञासायामभ्युदयफलत्वेपि प्रमाणापेना
त्र विनियुक्तत्वान्निःश्रेयसफलत्वमित्याशंक्य तात्पर्यमाहायस्मांत्रायइति। धर्मब्रह्मज्ञानाभ्यां साध्यवैकनिरूपित्ता
नत्राख्यानदृष्टान्तयोपीति। प्रमाणसंभवप्रकारं दर्शयति। कथमिति। तत्रापि विदिषा वाक्यं धर्मब्रह्मज्ञानयोरे

कफलत्वेप्रमाणउलविद्यांचाविधांवेत्तेतदाहोतेहनैतिब्रह्मविन्पुरापरूदितिवाक्यंअथवावानान्यापंथे
ततूउतसप्तेनलभ्यतइतिचाक्यच्छित्वानिप्तधर्मविधानानुपपत्तिउत्तब्रह्मज्ञानस्यकारणात्वानुपपत्तिरिविक
ल्पाघंनिरस्यति।ननावदितिय्यज्ञेनेति।तृतीयाश्रुताकर्म्मणामिष्यमाणवदेनकरणत्वेशब्दसामर्थ्यमानोनराव
रोधेनमोक्षार्थत्वयकर्मैत्मनानुपपत्तिन्यीयः।नाप्यापरिक्षायांतयोःपरिक्षायामितिवक्तर्यःद्वितीयंनिरस्यति
नवेति।अविद्यापदेवेदनिपकर्म्मणांमृत्युपदाभिधानियकत्वात्निरसंनउपयोगःविद्यायाअमृतनन्यइत्नेवफ
लभेदसिद्धिरित्यर्थः।तृतीयविरस्यती।तापितिलेनदेवायातेनयथायेतिगच्छतिज्ञानकर्मवैकपुरुषाश्रीत
सदेकफलसाधनमितिनश्रुत्यर्थःश्रुत्नलविरोधात्किंतुयोब्रह्मविद्वान्पश्चपुरापरू...तनानुभवा
पेतेनयथागच्छनइतिमार्गसमुच्चयप्रतिपत्तिरित्यर्थः।विरुपातुलेपापिवदुनायथासापेक्षतयामार्गसमु
चयःतथापशब्दप्रयोमादनयोःसमुच्चयइत्ताशाक्याहन्कचन्यायतोअनुपस्रोदावीपतइत्तन्यावयःनोता

DR. BH... MEMORIAL

यफतयाश्रत्तिपृमानार्थः।संबंधोयस्यसतेष्योक्तःनिरपेक्षेतिनिरपेक्षयोमोर्गसंबंधइत्यर्थः।निर्गुणब्रह्म
विधायाःकर्मणावनैकफलसाधनत्वेनसंबंधायुक्तेविरोधात्।नवचशब्दानुपपत्तिःसगुणब्रह्मोपा
सकस्यकर्मणाश्चैकमार्गसमुचयेनचशब्दोपपत्तेरित्यर्थः।केवलकर्म्मिणांमार्ग्वितादिमार्गसंबंधस्यप्र
तिषिद्धत्वान्नसमुच्चयोविवक्षितइत्याशक्याह।।पुराप्रकृदिति।आअमानवपुरुषादितिपदच्छेदःसाधारण
स्यशब्दस्यकथ्यप्रतिकोपासकाविषयत्वामितितल्लोत्राइष्ट।दितिदनपुत्रेआदिशब्दार्थःअग्निहोत्रोतपः
सत्यंदानावानुपालनं।आतिथ्यंवैश्वदेवंचइत्ताभिधीयतेवापिकूपतडागादिदेवतायतनानिचा
अन्नप्रदानमारामपूर्वमित्यभिधीयतेगारणगतमन्त्राणांभूतानांवाप्यहिंसनावहिर्वेदिचयद्दानंदत्तम
त्यभिधीयतइत्यत्रनिर्दिष्टानिइष्टादिशब्दार्थः।तोधूममाप्तिसंभवतिधूमाद्रात्रिमित्यस्मिनवाक्यकेवल
कर्मिणांपितृयानमार्गश्रवणादित्यर्थःअहम्महापातकोब्रह्मविच्छब्दार्थः।चतुर्थनिरस्यतिनयतित्वित

तत्व० ६७ तच्छब्दस्य ब्रह्मणि प्रसिद्धत्वात् तत्कामानां कर्मकर्तृत्वं तयोपदिश्यते केवलस्य च प्रसिद्धत्वात् समुच्चय इति भा
वार्थः। किमेतत् साक्षात् समुच्चयप्रतिपादकं उतानुपपत्त्येति विकल्पाद्यं प्रत्याह केवलेति। द्वितीयं प्रत्याह
सप्तशब्देनेति। यद्यपि सप्तशब्दः परब्रह्मणि प्रसिद्धः तथापि वाक्यशेषात् ब्रह्मलोकादिवाचित्वमित्यर्थः। सप्त
शब्दस्य प्रथमश्रुतत्वेन वाक्यशेषात् प्राबल्यमाशंक्य मुख्यार्थासंभवात् शब्दस्य प्रथमश्रुतत्वेऽपि सप्तशब्दस्य य
थाश्रुतार्थं दृष्टान्ताह स्पष्टं वा इति। यज्ञा रूप्यन्ते येस्ते यज्ञरूपाः षोडशर्त्विजः यजमानः पत्नी चेत्यष्टौ शब्दपूर्ववत्
प्लवाः अदृढा विनश्वरा इत्यर्थः। मोक्षस्य कर्मासाध्यत्वे वाक्यान्तरमुदाहरतीति। नास्तीति। अकृतो मोक्षः
कृतेन कर्मणा नास्ति न लभ्य इत्यर्थः। पंचममपवदति। सप्तेनेति। तपःशब्दो ज्ञानपर्यायः सप्तशब्दश्च सप्तव
चनवाचीति पूर्वपक्षाभिप्रायः तत्र हेतुमाह तपःशब्दस्येति। ध्यानस्यैवाभिधानादिति संबंधः ध्यानं तपः श रामं० ६७
ब्दमित्यत्र प्रमाणमाह मनसश्चेति इतस्तपःशब्देन तेन संबंधः अन्यत्र ध्यानस्य तपःशब्दाभिधेयत्वप्रसिद्धेः

अत्रापि तत्तेनाव्यतदृष्टपः। ज्ञानेपि तपःशब्दः प्रसिद्धः तथा चात्मज्ञानपरिशिष्यत इत्याशंक्याहाप्रतिषे
धाच्चेति। अयनाय गमनाय मोक्षप्राप्तय इत्यर्थः॥ देवारिद्विषैरित्यर्थः। उदाहृतश्रुतीनां केवलकर्मप्रतिषे
धपरत्वात् मुमुक्षूणां मोक्षाय नयद्वारीकृते। केवलेति। किमेतद्वचनं साक्षात् केवलकर्मप्रतिषेधं गमयत्यनु
तानुपपत्त्या वाद्य इत्याह नाविशेषादिति। द्वितीयं दूषयति समुच्चयमिति। समुच्चयस्य प्रामाण्ये केवलक
र्मप्रतिषेधस्यैव लविषयत्वं कल्प्येत्। अन्यथा संकोचकप्रमाणाभावात् प्रतिषेधस्य सर्वविषयत्वमित्यर्थः
। किं वा सकलाश्रमवर्माणां समुच्चयज्ञानं विविहितकर्म्मणामिति विकल्पाद्यं प्रत्याह ज्ञानांगत्वयोरिति॥ द्वि
तीयमुपपत्तिसंन्यासनिषेधाश्रुतिपांश्चरूपापकार्यगत्वसंभवेन फललोपकार्यगत्वफलस्येन मुक्ति विप्रकर्षप्र
सक्तेरित्याह न तद्धर्माणामिति। पष्टकत्वमुपपादयति मित्तकर्मेति। किमेतत् आत्मा कृत्यवाघंडत्तमा इ
स्यपतिविकल्पाद्यं प्रत्याह नफलेति। द्वितीयं प्रत्याह सापेक्षत्वहानि। [illegible] तत् स्वस्वर्गसवात्। प्रमविशिष्ट

ति न्यायात् २ जिदादौ स्वर्गस्य फलत्वकल्पनवत् अनार्पितस्यैव फ लत्वसम्भवात् मुक्तिफलत्वं कस्याम
त्यर्थः। विश्वजिन्न्यायनस्वर्गस्य फलत्वकल्पनं सिद्धान्तविरुद्धमित्याशंक्य पक्षान्तरमाह संस्कारेति। आस्मि
न् पक्षे समुच्चयासिद्धिरित्याह कर्मणामित्यत्र फलमन्तरेणानुपपद्यमानमित्यत्र कर्मविध्यनुपपत्त्या कर्मणां मु
क्तिसाधनत्वं च योपन्यस्तं तत्र चैषामेव मुक्तिफलत्वं धर्मवादोपपत्तौ न समुच्चयासिद्धिरित्यर्थः कर्मप्रति
षेधे न स्वरूपमात्रं ज्ञानस्यैव तन्मात्रं साधनत्वात् कर्मनैरर्थक्यप्रसक्तिमिति शंकायां केदाविन दूषितत्वात् स्वाध कर्मि
त्याह तानेति। न कर्मणेत्यादिना कर्मणां प्रतिषिद्धत्वात् समुच्चयसिद्धिमाशंक्य प्रतिषेधमन्यथयति। क
र्मत्र तिषेधस्यति। उदितहोमप्रतिषेधवादिमन्त्रवत्यर्थः। यथा प्रातः प्रातरनृतं ते वदन्ति पुरोदयात्तदिति
अनुदितहोमस्तुत्यर्थता तिष्ठतेन्यायेन बहुलता पशुन्यायावस्थापाह। पूर्वपक्षहराते तादृगेव यदि त्तादृ नादिन
६ होमपिंदानुदितहोमस्तुत्यर्थतैककर्मप्रतिषेधस्य ज्ञानस्तुत्यर्थतेति। ज्ञानेनिन्दादि ना नुदितहोमयो

निद्यमानयोर्विकल्पेवाष्टानवत् ज्ञानकर्मणोरपि विकल्पेन मुक्तिसाधनत्वं प्रसक्तेन समुच्चय इत्यर्थः संभव
कल्पमुत्थापयति। ब्रह्मज्ञानमिति। ब्रह्मज्ञानं करणत्वादितिकर्तव्यमपेक्षत इति कर्तव्यान्तरस्यानिर्दिष्टत्वात् कर्मा
णि तिकर्तव्यतामनुभवन्तीत्यर्थः। परिशेषासिद्धत्वमाह तत्रामादिति। किं च तमेतमिति वेदानुवचनेनेत्यादिना
कर्मणां ज्ञानकरणत्वाभिधानात्तदितिकर्तव्यतात्वं विरुद्धमित्याह। रकरणतयेति। अग्निहोत्रं जुहुयादित्या
देर्विफलदेशाः ननत्रासिद्धान्तात् कर्मणा पापकरणतया विधिः नाद्विरोधादिति योजना। प्रमाभावं प्रयत्याप्यो भा
वं पर्यायेनुमुपक्रमन्तर्थे स्यादिति। दधिगुडयोर्निरपेक्ष कारणयोरपि समुच्चितकार्यान्तरजनकत्वदर्शनात् कथं
विरोध इत्याशंक्याह। कर्थ्वेति। किं ब्रह्मस्मैक्यं कर्मणा समुत्पतेऽन्याविद्याया निवृत्तिः अथवा भेदशास्त्राहे
मिथ्याज्ञानस्याक्रिकर्मणामुत्पादिपस्यति किं शाब्दार्थः। आद्यं दूषयति। नतावादितिप्रागभावत्वादित्या
प्रागात्प्रागभावशून्यत्वात्रमाध्यत्वं युक्तमित्यर्थः। द्वितीयतृतीयचतुर्थपञ्चमकल्पानिरस्यति। नाप्यवि

तत्व० चेति। ननु ज्ञानस्य निवर्तकत्वमात्रमत्र प्रतीयते न केवलस्येत्यत आह नहीति। षष्ठं दूषयति। नापीति। स्थू
५०, लसूक्ष्मशरीरद्वयमुपाधिद्वयं इत्यर्थः। गंगादिनदीनां प्राचीत्यादिकनाम तु परित्यागेनामो ध्येनु वतत्साक्षा
त्कृतब्रह्मतत्त्वोपि विद्याबलादुपाधिनिर्मुक्त नामरूपवत् ब्रह्मभावं प्रतिपद्यत इति स्फुटार्थः। स्फुटं परं तत्र विरोधमाहैव
मेवेति नदीनां स्वस्वनामादिपरित्यागेन समुद्रातिरेकाद्यर्थः। पादशकला इति पृथिव्यप्तेजो वाग्वाकाशा
प्राणाश्चेन्द्रियमनोत्रवायेतयोमत्र कर्मलोकनामानोत्यर्थः। पुरुषो यनं यास्तासां पुरुषायणाः कर्मनिमित्त
त्याभावे तत्त्वं नरमाहां ज्ञानेतिस्फुटेति युक्तिभ्यां कर्मोपाधिना मज्ञानोपादानत्वंस्वप्रसाधितत्वादज्ञानस्य ज्ञान
मात्रनिवर्त्यत्वादन्यनेननिवृत्त्यसंभव इत्यर्थः। एवं कर्मसाध्याभावनाभिधायज्ञानसाध्याभावमाह किंचे
ति। किं कर्मोपाधिनानिवृत्तिज्ञानफलं उत मिथ्याज्ञानस्य आहोस्वित्प्रवाहस्य अथवा मिथ्याज्ञानसंस्कार राम०
स्य अथवा ब्रह्मात्मनः स्फुरणमिति विकल्प्याद्यं प्रत्याह कर्मोपाधिनामिति। द्वितीयं दूषयति। विनिष्या ५१

ध्यानस्येति। तृतीयं प्रत्याह प्रवाहस्येति। प्रवाहस्य प्रवाहिभ्यो भेदेनानिरूपणात् प्रवाहिनीवृत्तौ निवृत्ति
रित्यर्थः। इतोपि न प्रवाहनिवृत्तिर्युक्तेत्याह वस्तुवादीति। यद्यपि मिथ्याज्ञानं क्षणिकत्वात्स्वयमेव विनश्य
ति तथापि सजातीयोत्पत्तेरविरतत्वात् मिथ्याज्ञानस्यापनोच्छेदो ज्ञानसाध्य इति पक्षमेव विकल्पासहत्वात्
मिथ्याज्ञानं किं सत् उत असत् अथवानिर्वचनीयं नाद्यः सत्त्वे ज्ञाननिवर्त्यत्वासंभवात्। न द्वितीयः तुच्छत्वेनाप
रोक्षप्रथानुपपत्तेः तृतीये अविद्यात्मकत्वाद्विद्यामात्रनिवर्त्यत्वं मिथ्याज्ञानस्यांगिकार्यमित्यर्थः। तुरीयं
प्रत्याह मिथ्याज्ञानेति। रज्ज्वादिसाक्षात्कारोपि सर्वत्र भ्रमादिसंस्कारान्तरेणापनादिप्रवृत्तिदर्शनात् सं
स्कारस्य ज्ञानाबाध्यत्वमित्यर्थः। पंचमं प्रत्याह ब्रह्मात्मभावस्येति। तत्त्वज्ञानस्य स्वरूपेण मिथ्याज्ञानसं
स्काराविरोधेपि संस्कारद्वारा भ्रमसंस्कारनिवर्तकत्वमाशंक्याह तत्त्वज्ञानेति। उक्तन्यायेन तत्त्वज्ञानेपि ज्ञान
नपंस्यादितिशंक्यामुपसंहारछलेन निरस्यति। तस्मादिति। अनाद्यानमिथ्याज्ञानतत्कार्यनिवर्तनस्तत्त्व

तत्त्व० ज्ञानफलमित्यर्थः। तर्हि सम्मन्मनेपवर्गमेवज्ञातफलमिति शंकां निरस्यति इति न समुच्चये ज्ञानितिज्ञानतिरिक्तस्य
६० सर्वस्याविद्यात्मकत्वात् विद्यायास्तु विद्यामात्रनिवर्तकत्वान्न कर्मणामुपयोग इति नासमुच्चय इत्यर्थः सर्वा
पेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववदिति तत्र कर्मणां यथैव स्वमापावाभिधानात् आमुष्यस्ता च तृप्तिमात्रिसवयज्ञा
दिपरिच्चयमंतरेणानुपपन्न इति यज्ञादिकं विचार्य तथा च धर्ममीमांसानन्तरं ब्रह्ममीमांसेति भास्करः क्रम
नुवदन्तत्र सर्वेति। अनुवासमपयेववो धस्यावस्तुत्वमाह ब्रह्मेति नित्यानित्यवस्तुविवेकाद्युक्तस्येव ब्रह्म
ह्मविचारः संभवति नास्मिन्नित्यात्रिले न धर्मावबोधानन्तर्यमुक्तमिति द्वयोर्विभागे न ज्ञानानां निष्कर्षः स्फुटितस्म
तिन्यायविरोधात् समुच्चय एव लावदसंभवितमागि स्पष्टदूषणमाह नन्वपत्तिश्चेति। वैपरीत्यमेव दर्शय
ति। तथाहि ति। कर्मावबोधानन्तरं ब्रह्ममीमांसेति पक्षे दूषणमाह न्यपेति। अथवा ब्रह्मज्ञाने जाते कर्मा राम०
नुष्ठानासंभवात् कथं वैपरीत्यमित्याशंक्याह न्यपेति। आदावेति। ब्रह्मकर्मास्मि मद्भुक्तार्थः। किं कर्मणो ६०

भोगः फलं मुक्ताऽपवर्गः नाघः मुमुक्षुत्वात् द्वितीयेऽपि किं कर्मणां साक्षान्मुक्तिसाधनत्वं उतापूर्वद्वारेणामान
घः तस्यामवस्थायां ज्ञानाभावेन समुच्चयासंभवात् अंतर्जन्मज्ञपिकर्मणामप्युपवेद्द्वारापकारकत्वसं
भवात् नास्मिन् जन्मनि कर्मावबोधस्य हेतुत्वमित्यर्थः। ननु अदोमुमुक्षवः एवन संनिज्यासं क्याह न द्रष्टान्त इति।
स्फुटौ स्मृतौ लोके चेति। शेषः धर्मविचारस्य प्राथम्ये कत्वे हेत्वन्तरमाशंकते सर्वेति मुमुक्ष्व मुमुक्षु विषयत्वा
द्धर्मविचारस्य प्राथम्यमित्यर्थः। सोऽपहासमुत्तरमाह देवानामिति। पशो इत्यर्थः। पशुत्वमेवाह नसर्वेति। त
तः किमित्यत्र तत्र वक्तव्यं किं धर्मविचारस्य ब्रह्मविचारवन्मुक्तिसाधनतयानुष्ठेयत्वं उत नित्यत्वेनेति तत्रा
द्यं तत्र दूषणमित्याह तत्र दइति द्वितीयमं वदन्नथेति। गुदाभिसंधिरुक्तमाह तेन तस्यार्थमिति यथाश्रु
तमादाय पराकृते। नन्वध्ययनेति। कर्मविचारपुरःसरं तदनुष्ठाने प्रत्यवायापत्तेरिति सार्थकत्वप्र
नं कर्मविचार इत्यर्थः। प्रत्यवायप्रसक्तिं मंगीकरोति सत्यमिति। नहि कर्मविचारस्य प्राथम्यमत्र निरा(?)क्या

न ३०
८।

ज्ञानिष्ठा. न धर्मविचारस्यैव मोक्षप्राधान्यं तद्ब्रह्मविचारमेवकरोतीत्यर्थः। किंकालिपयाश्रमध
र्माणां समुच्चयः उतसकलाश्रमधर्माणामाद्यइत्याह। किंचेतियेनाविना समुच्चयासिद्धिस्तावन्मात्रंशा
नुष्ठेयत्वामाश्रियतामित्यर्थः। नद्यग्निहोत्रादिकर्मणामनुष्ठेयत्वं प्राप्नमिति तत्राह। अविदुषेति। तत्राहेनु
माहां विदानुवचनेति। द्वितियोविकल्पएतेनैव निदुषणेनानिरस्तइतिद्रष्टव्यः। नहि धर्मान्तरवैयर्थ्यं तत्राह। आश्रम
धर्माणामिति। इतापि नसकलाश्रमधर्मसमुच्चयोपुक्तइत्याह। ब्रह्मचर्यादितिसकजन्मन्यनुष्ठिता नांसकला
श्रमधर्मानां ज्ञानेनसमुच्चयेआदौसंन्यासविधानमकयुक्तमित्यर्थः। विषयव्यासक्तधर्मचेतसां धर्मविषा
रीताकारमपिश्रवणादौप्रवृत्त्यनुपपत्तेः तस्याप्रयोजकत्वमपीत्याह। धर्मेति। धर्मवीचारस्यनिष्ठतयानुष्ठेय
त्वेमागीकृत्य ब्रह्मविचारप्रयोजकत्वं निरस्तो संप्रत्यंगीकृत्यतदपि निराकरोति। अनतुष्ठेयइति कथंतर्हि समुच्चयस्तत्राह। अग्निहोत्रेति। किंच ब्रह्मविचारोपि कर्मविचारवत्स्वाध्यायनविधिनैव प्रयुज्यते। उतविध्यन्तरेणेति विक धर्म० ६५

ल्पाद्यं दूषयति। किंचेति। ब्रह्मविचारस्यनिष्ठाध्ययनविधिप्रयोज्यत्वे किं कर्मविचारवत्प्राप्तस्यास्यतदविशेषा
दित्यर्थः। द्वितीयपक्षमुत्थापयति। आलस्येति। कल्पनागौरवप्रसंगाद्विध्यंतरस्य प्रवर्तकत्वमनुपपन्नमित्याह। कि
मिति। विधेः प्रवर्तकत्वएवसिद्धः श्रवणेविधेः प्रयोजकत्वकल्पनागौरवमित्याशंक्याह। विनियोगादि
कोति। प्रयोगविधेः प्रवर्तकत्वात्तु श्रवणेषविनियोगादिविधेर्नाकल्प्यत्वात्स्वाध्यायनादि विधेश्चाविनियोगादिक
ल्पनप्रवर्तकस्य कर्मविचारत्वमेवान्नु श्रवणविधिप्रयुक्तिर्युक्तेत्यर्थः। निष्ठानिष्ठसंगविरोधे। तत्र ब्रह्मविचा
रस्याध्ययनविधिप्रयुक्तितिनिराकृते। ब्रह्मज्ञानस्येतिनिष्ठाविधिप्रयुक्तत्वाद्यौदासस्यकत्वकाम्यविचारत्वा
दतो ... त्वमितिविरोधइत्यर्थः। अतिप्रसंगेनोत्तरमाह। कर्मविचारइति। ब्रह्मविचारस्यकाम्यत्वेनिष्ठावि
धिप्रयोगायोगे काम्यज्योतिष्टोमादिवाक्यार्थविचारस्यापि निष्ठविधिप्रयुक्तत्वं नस्यादितरथा तस्या
पिस्यादित्यर्थः। प्रकारांतरेण ब्रह्मविचारस्याध्ययनादि प्रयुक्तिमाक्षिपति। स्यादिवदिति। अध्ययनविधेः

तत्व० ६२ मविचारे शमाद्याक्षेपकत्वस्यालं प्रतत्वात्तद्ब्रह्मविचारस्य शमादिनापि नाश्रयोगास्योग्य विध्यंतरं प्र
वर्तकमाश्रवणीयमित्यर्थः कर्मविचाराध्ययनविधेः शमाद्यंगानाक्षेपकत्वेपि ब्रह्मविचारप्रायकत्वं किन
स्यादिति समाधत्ते। सोयमिति अनिरूपितविधिव्यापारावमेवाह। स्वाध्यायेति सिद्धे ब्रतनामासिरस्यं
गात पात्र धारणायस्य पन्नप्रयुक्तोयं तदंगापेक्षा न तस्य तदन्यप्रयुक्तौ तदंगापेक्षेत्यत्र निदर्शनांतरमाह। वि
चारवेति। दृष्टतयेति। दृष्टफलत्वरूपनिराप्यि। उपकारद्वारेणेत्यर्थः। तत्रैव दृष्टांतरमाह। दर्शपूर्णमा
सेति। यावज्जीवमग्निहोत्रमस्यावश्यकर्तव्यतो फलभ्यते तथा काम्यविधिस्तु विपरीतः यथा शत्यागानुष्ठाने
प्रमाणाभावात् प्रधानवाक्यस्य बसफलांगसंपन्नावनुष्ठानोप्यविरोधादित्यर्थः। दृष्टांतातमाह। तथेति
स एव विधिरिति। दर्शपूर्णमासविधिसाक्षिपति आग्नेयाग्निषोमयोः पुरोडाशविष्कत्वात्तत्प्रकृतत्वि राम० ६२
शादिष्ववदानाद्यंगमाक्षिपतीत्यर्थः। दृष्टांतोक्तमर्थं दार्ष्टांतिके समर्थयत्येवमिति अध्ययनविधेः

शमादिसहायाक्षेपकत्वमयुक्तं शमादेरधिकारिविशेषणत्वेनानुपादेयत्वात् उपादेयस्यैव विध्यनुष्ठेयत्वनि
यमादित्याशंक्याह। न वाधिकारेति अनुपादेयत्वादसाध्यत्वादित्यर्थः। विचारस्याध्ययनविधिप्रयुक्ति
यांगीकृते असावध्ययनविध्यधिकारिण एव विचाराधिकारमंगीकरोतीति तेन शमादीनामधिकारि
विशेषणत्वमित्यर्थः। शीतोदं तदृष्णादिवत्कष्टपरिलोवनाया मविचाराधिकारिणः शमादिगुणकत्वप्र
तिपत्तेः कथमितरस्याधीकारः इति चेत् असेवं धर्मे दित्यरूपेत्राप्ता दिगुणको भवेदिति विध्यभ्युपगम
ओ कृदोषासक्तिरिप्तामिसं धायोपसंहरति। तस्मादिति दृष्टादृष्टतया नामिति दृष्टादृष्टानिराय हेतौ
शानामित्यर्थः। ब्रह्मविचारस्याध्ययनविधिप्रयुक्तावनुपपन्नभावे[illegible]च्छद्वार्थः। युक्तत्वमेवाह। विचारि स्त
दितिसमर्थनफलमाह। तस्यादिति। अध्ययनविधिप्रयुक्तावनुपपन्नभावस्तं च्छद्वार्थः। युक्तत्वम
नामितिफलैक्यस्यासंभावितत्वात् प्रमाणाविकारत्वाद्वन धर्मजिज्ञासानंतरं ब्रह्मजिज्ञासेत्युक्त

त० त्वं० मुपसंहरति। तस्मादिति। जिज्ञास्यैकत्वमुक्त्वा मिराचष्टे प्रतिवाक्यमिति उपक्रमादिपर्यालोचनया पूर्वत्र धर्मस्य
६३ जिज्ञास्यत्वं उत्तरं ब्रह्मलक्षणइति प्रतिभेदइत्यर्थः। इदमपरमिमन्त्रापि हेतुनंतरमुपन्यस्यत इति शंकास्या तूक्तानि
राकरोति तदिति निर्वेदनाप्रवृत्तिभेदादिपत्र प्रमात्रैविलक्षण्यमुक्तं न प्रमेयइति। शंकां निरस्यति। एतादिति ब्र
ह्मचोदनयत्र चोदनाप्रवर्त्तकशब्दः प्रमाणपरतयाटीका कृता व्याख्यानत्वादत्रापि प्रमाणपरतयात्र मुख्यत इति शं
कास्यानुत्राह। चोदनेति लक्षणे भावना या असंभवा चोदना शब्दस्य प्रमाणपरत्वं अत्रानुतद्रूपरिमान्मैव
मित्यर्थः। पुरुषस्यस्वतंत्रत्वात् कथं चोदनाप्रयत्वमकामित्याशंक्याह। सापेति। यद्यपि पुरुषस्वतंत्रः तथाप्यर्थभा
वनायाः फलांशेर कत्वाद्भावार्थविषयाप्रवृत्तिर्युक्तेत्यर्थः। अंशत्रयविशिष्टार्थभावनाप्रतिपततौ पुंसः प्र
वृत्तिरनुपपत्रे सांशाकायामसति विषय इत्युक्तं टिकायां तदसंभवविअपूर्वाभावना प्रतिपत्त्या प्रवृत्त्यनुपपत्तिवि राम०
घे अप्रतिपत्रे विषय इति वक्तव्यं किमिदमुच्यते असंतीति विषयशब्दार्थस्यकइति न ज्ञायत इति तत्राह। नास्मि ६३

न्निति। अयं भावनानुरूपं भाव्यं विषयशब्दार्थः। सवनास्मिन्निति नत्र तच्छब्देन निर्दिष्टेनेत्यस्य छच्छब्दश्चानवबो
धपरइत्यर्थः। प्रमाणत्वाविशेषात् ब्रह्मचोदनाया अविप्रेरकत्वं स्यात् इतरथान्यत्रापि तेनस्यादिति शंकते।
ननुब्रह्मेति व्यावृत्तामिति। अवबोधविशेषितामित्यर्थः अवबोधस्य भावना विषयत्वनासिद्धये नावबोध
भावनायाः प्रतियोगित्वमाहातेत्याहेति। प्रागभावव्यापागवत् बोध्यस्यापि भाव्यत्वमिति शंकते। तत्त्व
वबोधइति। वैषम्यं एणो जरयति नेत्याहेति। टिकायां सिते हेतुमाहोति छत इति। अतएव प्रयत्नमुन्मइ
त्याहाश्रयनमानस्येति। अध्ययन् धर्मजिज्ञासा कर्मानुष्ठानानंतर्यस्याप शब्दार्थस्यासंभवेपि दृष्टस्यैव
यस्यकस्यचिदानंतर्यमथशब्दार्थइत्याशंक्याह। शास्त्रियस्येति। श्रवणविधेः शास्त्रिपत्वादधिकारनि
मित्तमपि शास्त्रीपं वक्तव्यं अन्यस्य वशास्त्रियस्यासंभवात् साधनचतुष्टयं शास्त्रियमशब्देन समर्थ्य
णिपमित्यर्थः। साधनचतुष्टयस्य कथं शास्त्रियत्वमिति विप्रायानाहेसो ज्वेष्टव्य इति। अन्वेषणं ना

त.ल० ६४ मसीत्ययुक्तिभ्यामात्मनत्यनिर्धारणसाध्यं स्वर्गादेरनित्यत्वे दृष्टांतउच्यत इत्याह। यथेति। कर्मणानिमिता
नुलोकाले निष्पनेनविचार्यवैराग्यमधिगच्छेदित्यर्थः। स्रक्चंदनादिसाधनाज्ञानस्यसेषतया पत्ताऽत्रास्मिन्
प्रीतिर्गोणिस्वास्मिष्वमुरव्येतिस्वमेवाश्रयेदिति। वैराग्यमात्मनस्तुच्छमायेयत्नेनदर्शितमित्यर्थः। शांतइ
ति। अंतरेंद्रियव्यापारोपरमयुक्तइत्यर्थः। दांतइतिबाह्येंद्रियव्यापारवर्जितइत्यर्थः। पित्रोषणत्रयस्यशास्त्रि
यत्वेपिनमुमुक्षुत्वंशास्त्रियंतद्यावकपदाभावादित्याशंक्याह। सर्वत्रेतिफलश्रुतयइति। ब्रह्मवेदब्रह्मैवमव
तिनरविशेषकमात्साविदिताघाःउक्तमर्थविपस्त्वाधकामुखेनोपपादयंत्वन्ययेति। ब्रह्मवेदेत्यादेः कामनोप
नयनद्वाराधिकारनिमित्रपतिपादकत्वाभावेफलसंकीर्तनमर्थ्यास्यात्तनम्बै। स्त्राधिकारनिमित्तसमष्यक
त्वंबक्तव्यमित्यर्थः। ननुबिजिज्ञासात्वेपादौज्ञानस्यविहितत्वात्कथंतत्करणापवित्तोपसद्दनादेर्विचारवि राम० ६४
ध्याधिकारनिमितत्वंतत्राह। ज्ञानस्येति। मित्रप्रकरणावीपठितानाकथंसमुपाधिकारनेमितत्वंतत्राह। तत्रे

ति। तत्रपुर्नस्मिंस्तत्रेसर्वेराखात्रसपाधिकारणनिर्दिश्येयोन्यायस्तेनेत्यर्थः। सर्वशाखाप्रत्ययेन। त्वयमर्थः॥
किंशाखान्तरेप्युश्रूयमाणमग्निहोत्रादिकंभिघनेउनभिघनेभिद्यतइति तावत्प्राप्तं। अभ्यासात्यदिविवेकं स्यात
तदाभ्यांसवैयर्थ्यात्तथानामादेरपिमित्रत्वंतथावोक्तं नामरूपधर्मविशेषपुनरुक्तिनिंदाशक्तिसमाप्तिवाव
स्थित्रान्यार्थदर्शनाछाखांतरेकर्ममेदइत्येवंप्राप्तेराद्धांतितं। यकवासत्वसयोगरूपवोदनाख्याविशेषादिति। अ
स्यायमर्थः फलसंबंधस्योभयत्राविशेषात्कर्मैक्यंतथाद्रव्यदेवतोद्देशेनत्यागोयागरूपंतदैक्यंतथासंज्ञैक्यात्ज्यु
उयादितिचोदनैक्यप्रत्यभिज्ञेतेषांहेतुनामभावःतत्रनुभेदः। तस्माछाखाभेदेपिकर्मविधिनामैक्यंएवंभि
त्रशाखागतविचारविधिनामप्येकमिति। विध्यैक्येपिकथमुपसदनादिनामधिकारनिमित्रत्वमितितत्राहस
र्वेति। अधिकारमिति। विधिपुरुषसंबंधमितिनिमित्तमित्यर्थः। एकेनविशेषणेनविघ्याक्तोसाहत्स्वणप्रकार
णस्पवरितार्थत्वाकथमितरेषामधिकारनिमित्रत्वंतत्राहसंकीर्तनेनि। साधनचतुष्टयस्याधिकारिविशेष

तत्व० ६५

तात्पर्य प्रवृत्तौ निमित्तत्वे संकीर्णेन वैकल्यापाताद् अधिकारि विशेषणाच्चैतस्य मिथ्यार्थः। प्रकरणासामर्थ्याद्
युक्तं विवृणोति। निरधिकारस्येति विचारवाचकपदाभावाद्धि जिज्ञासत्वेसादिना कथं विचारविधिपरत्वमिति शंक
ते। नन्विष्यति। नवज्ञानस्याविधेयत्वादिन्नेनेनपोनरूक्त्यं तद्धि विरणरूपत्वादित्यर्थः लक्षणया पावृत्तास्यगम्य
मानत्वात् तद्विधिपरत्वे युक्तमित्याह। व्यतइति। अंततर्नौनइति। वाक्यार्थसंभवयोनिर्दिष्टः युक्तार्थसंभवं रूपंल
क्षणविजमाहेष्यमाणोति मुक्तेक वारविधिं दर्शयति। तद्दिज्ञानार्थमिति साधनमन्तरेण ज्ञाननिष्पत्त्ययोगा
त्साधनविधिकल्पनमित्यर्थः। अंगविधिदर्शनाच्चांगिविधिरस्तीत्याह। गुरुमेवाभिगच्छेदिति। तथा शांतोदान्त इत्य
त्रापि ज्ञानविध्यसंभवात्साधनविधिः कल्प्यत इत्याह। अत्यन्तमेवेति साधनचतुष्टयश्रवणात् अधिकारानिमि
त्तत्वे मिमनन निदिध्यासनयोः कथं वा साधिकारत्वमित्याशंक्य नयोः श्रवणांगभावात्तदधिकारनिमित्तत्वमेवेत्
त्याह। तिनिमित्तमित्याह। सर्वत्रेति। मुमुक्षुत्वेसति नरधर्माभावाधराधेनाश्वत्तदर्शनाद्विशेषणं तावृथौ नतु

राम० ६६

कृतौ ननु फलेति। व्यतिरिकाभावमंगि करोति। सप्तमिति। तर्हि विशेषणं तावैयर्थ्यं तत्राह। स्त्रीशूद्रौ यदिति। मत्रात्व
यव्यतिरेकसिद्धमधिकारनिमित्तमिष्यते तत्रकेवलव्यतिरेकापेक्षायत्र शास्त्रादेवाधिकारनिमित्तावागमस्तत्र नव्य
तिरेकापेक्षेत्यर्थः यथाजीवन्जुहुयात्पुरस्तात्दहवनीये जतेत्यादौ व्यापितेकाविधुरस्याजीवनादेरधिकारनिमित्तत्वं त
द्वदित्यर्थः। विशेषणचतुष्टयस्याधिकारनिमित्तत्वाभावेपि सांकितनमुपपद्यत इति बोधयति। ननुसाधनेति
साधनकलापस्यांगत्वमेवकस्मात्तामित्ति संबंधः विहितमंगं भवति अत्रापि ध्यदर्शनात् कथमंगत्वमित्या
शंक्याह तत्र विधिमिति जीवनादेवैलक्षण्यमाह। तु यत्र नित्यज्ञानस्वतत्रयं प्रयुपकारानिरूपणा। कथमंगत्वमि
त्यत आह। आश्रयाजादिवदिति। अंगत्वमात्रमंगि करोति। सप्तमिति तर्हि नाधिकारविशेषणत्वं तत्राह। गस्या
पितत्र दृष्टान्तमाह। प्रदोषादिति। प्रदोषकालवतः कर्मविधानात्तत्त्वात्तिक्ष पाकर्मकरणांगस्यापि
काल स्याधिकारिविशेषणत्वं यथा तद्वदत्राप्यांगत्वमधिकारीविशेषणत्वाविरुद्धमित्यर्थः प्रमाणा

त॰बो॰
६५
ए

भासात्मसाधनफलायस्याधिकारिविशेषणत्वमित्यत आह। शान्तादीति। तत्रैव दृष्टान्तान्तरमाह। दिक्षायाइ
त। दिक्षाया अंगत्वं दीक्षितो जुहोतीत्यधिकारनिमित्तत्वं वदस्य तद्वदित्यर्थः। शास्त्रियत्वेन साधनचतुष्टयाधिका
रिविशेषणत्वं समर्थमुपसंहरति। तस्मादिति। उक्तं पुरस्तादित्यत्र शास्त्रारंभवैयर्थ्यस्योक्तस्यानुवादत्वेनाशं
कयत्यर्थमाह। नेषु हीति। पूर्वत्र विशेषणत्वेनुपपत्तस्य शास्त्रिपत्वात्र व्यतिरेकप्युक्तं अत्र अन्वयव्यतिरेकाभ्या
म्यत्वमाक्षिप्य व्यतिरेकः समर्थ्यत इति न पूर्वापरपरहत्याशंकेत्यर्थः। मुमुक्षुत्वाभावे ब्रह्मविचारप्रवृत्तसंभ
वसाधनफलमाह। तस्मादिति। मुक्तत्वस्य हेतुत्वमाक्षिप्य केवलव्यतिरेकाभावात्रे तस्य हेतुत्वमित्याह। ननु
फलकामनायामिति। नवफलसाधनविधावित्यनेन पौनरुक्त्यं शंक्यं। समाध्यंतरमिथ्याशापातुरांते तस्य
वैयर्थ्यमित्याशंक्याह। पूर्वस्येति। हेतुत्वेनेत्यर्थः। नित्यवस्तुनये वा भावात्र नित्यानित्यवस्तुविवेक इति शंकते।
ननु सर्वमिति संर्घविमतमित्यर्थः। विपक्षबाधकतर्केण पराहतत्वाद्प्रयोजकमित्याह। नेत्याहेति। कार्यस्य साप

राम
६५

MEMORIAL

ह्नस्ये तत्पर्यतो विनाशः स्यात् न वसोपादानत्वं प्रध्वंसेव्यभिचारादित्याशंक्याह। नवेति। प्रागसतः सत्तायोगि
त्वस्य कार्यत्वात्र प्रध्वंसे व्यभिचार इत्यर्थः। तर्हि कार्यमेव किं विदुपादानं स्यादित्याशंक्य यदि कार्यस्याविति
तयोपादानत्वउतानाचितततपति विकल्पाद्यं प्रत्याह। कार्यस्येति। घटाद्यमिथ्यिवेनपद्मामृदुपलभ्यतदात
त्कारणमपीति सर्वस्याविनतयोपलंभः स्यादित्यर्थः। द्वितीयं दूषयति अनन्वय इनयितिघटानन्वय इनपिंड
स्यलदनुपपदानन्वा। यन्मृत्स्ववर्णादेरशानन्वयइत्वेनोपादानत्वः मित्यर्थः। तर्हि नाधकमुपादानं स्यादि
ति शंकां निरस्यति। अतइति। अनाद्यभावादनाभावकार्यानुपपत्तिरतः शब्दार्थः यदनाधकमुपानंतप्तारिष्या
मिउपादानत्वान्नष्पिरवदिति शंकां निरस्यति। तथेति। कौटस्थ्यप्रतिपादकश्रुतिविरोध्यत्रेदमनुमानमुत्रि
ष्यातित्यर्थः तदेव दर्शयति। कुटस्थमिति। विपक्षबाधकमाहान्यथेति। ननु सर्वस्य विनाशे सिद्धे कुटस्थवस्तु
पर्यंतो विनाशस्यात्तु सप्तवासिद्धइत्याशंक्याह। नथेति। यथा कुटस्थवस्तुसिद्धिः तथासकलकार्यनाशोपी

त.स.
६७

त्यर्थः। कदाचित्पुत्रस्यापि मुक्ते नत्सकलं विलयसिद्धिः स्तदर्थं का इत्येनेति। एतच्च मुक्ते स्थितिसमये पित्रा
स्यैर्य नविनाशप्रसाधना वा धनं तदर्थं कदाचिदिति। विशेषणांतरलयो पस्थापकमेर्दो द्रष्टव्य इत्यर्थः। ततः किमित्य
त आहंति। सर्वस्येति। विपक्षे दंडमाहास्पयेति। पूर्वकल्पस्येति। पूर्वकल्पीयस्येत्यर्थः संस्कारा भावे हेतुमाहात्पु
त्पत्तेनित्यसजातीयाकारेण जन्माभाववदित्यर्थमर्थः। पूर्वकल्पीयस्य भावस्य संस्कारसहितकारणावशेषा
भावस्य जातीयाकारेण पुनर्जन्मासंभवः एवमेव वर्तमानस्यापि निलेपं नष्टत्वात्संजातीयाकारेण जनन्मज
स्यात् इति। अभिमुखविनाशं दर्शनाद् नो भोगा न भुक्ता नस्येति तस्यापि स्थितिचयपर्याशीकानिरस्यति। भोगानि
ति पावदस्य भादेः साकांक्षात्वात् दरतपलावधेन्वयं दर्शयत्यत्र मादिना फलितं दर्शयति। साधनेति व्यतिरेक
माक्षिपति नान्विति। श्रवणाद्यनुष्ठानेपि निर्विविकित्स्यं ब्रह्मणादिगच्छति मेतद्धि रूढमित्याशंक्याह। स्फुटेति।
अधिकारिणाः फलप्यर्येव सापि प्रमितिजनकेविद इतिन्यायोदित्यर्थः अन्वयमंतरेण व्यतिरेकमात्रेद्धतुत्वा
सिद्धेरलपस्य विचारे हेतुतयाः समाधिगतत्वात् नदानतये मयत्राध्यदार्थ इत्युक्तं तत्रदृतानुवादपुरःसमोभास्का

राम.
६७

रा रकाशंकां निरस्यति तदेवमित्यादिना तन्त्रालितेग्रंथेदाय एवमुक्ते तत्प्रकारेण जल्पनेहेतुमाहानभिज्ञ इ
ति। अनभिज्ञत्वमुपपादयति शास्त्रार्थेति जल्पनमेवाह। विचारकर्त्तव्यता मिति तन्नतुद्धिसमा न च इत्यत्र प्रमा
णाभावादितिदृष्टव्य शास्त्रियविधिप्रतिपत्तिसमयेतदधिकारि निमित्तमपि बुद्धिस्थं मित्यज्ञानादिदयोघं
मित्याहाकिलेति। मोक्षुद्धिस्थत्वं तत्राह। तत्र बाह्यविनिवृत्तसमादिरूपाप्यर्यत्र पासमे प्रतिपादपितुं तद्भावकं शब्दप्र
युक्ते शमादिनां च बुद्धिस्था तात्कथं प्रतिपिपादयिपयथोपशब्दप्रयोग इत्यर्थः। परिशेषात् शमादिकमय
शब्दोपात्तमितिशंका निरस्यति। विचार इति विधेः देशविचारस्य निवृत्तत्वा बुद्धिस्थत्वादपि कारविशेषण
त्वेनोपादानमय शब्देनेत्यर्थः। शमादिनाम बुद्धिस्थत्वमासिद्धमित्याहानैतत्फलमेति। अयुक्तत्वं दर्शयितुं सूत्र
कारस्यानुसंधानकौशलमाहात हितेति। विचारविधिसूत्रेण एतममेकथं तेषां बुद्धिस्थत्वं तत्राह। तथाहि तिनिाधि
धिकारस्य विचारविधेः प्रवर्तकत्वाभावात् दधिकार्यनुबंधतां बत्तातिपद्यत इत्यर्थः तत्र सर्वेषामधिकारित्वाभाव
दधिकारिविशेषसमा कांक्षमाणो विधिप्रकरणपर्यालोचनया अन्वयव्यतिरेकालोचनया वसाधनचतु

तत्त्व० ६८ ष्यमप्यधिकारिविशेषणत्वेनाधिगम्यत इत्युचितं नोचितं । नाकिंचनात्रावद्यमित्याह । प्रकरणेति । किं च धर्मविचार
स्याथशब्दोपात्तत्वं वदतः इदं विचारणीयं । किं सा धनकलापस्य प्रत्यंगत्वमिष्यते उतानेनेति तत्रोपि प्रत्याह । किं चेति ।
अथेत्यस्य सामस्य सिद्धिरित्यादिना वस्यात । शास्त्रिणाधिकारिविशेषणं नास्ति प्रशंका फलपर्यंतेऽप्रत्यनुपपत्तौ तद
पपादनार्थमथशब्देनाधिकारिविशेषणज्ञापनमुचितमित्यर्थः । स्वमतं प्रसाध्य परमतं निरस्यतीति । नचेति । अन्व
यव्यतिरेकसिद्धस्य शास्त्रिस्य चाधिकारिविशेषणत्वं दृश्यते धर्मजिज्ञासा प्राग्विचाराधिकारिविशेषणत्वेन
दर्शनशास्त्रेष्वित्यर्थः धर्मविचारस्यावेदिस्थत्वमुक्तं निरस्यति । अनपेक्ष्येति । प्रमासाभावात् अथशब्दार्थः । नतु द्विस्थ
पीति । अधिकारिविशेषणत्वेन बुद्धिस्थेत्यर्थः । बुद्धिस्थत्वमंगीकृत्य दूषणमाह । व्यवहितादिति । पुष्कलकारणानं
तर्यस्य यशब्दार्थत्वादतः शब्दो व्यर्थः इति शंकतेऽनन्वयेति अथशब्दस्यानंतर्यमात्राभिधायित्वादतः शब्द राम० ६८
स्य वेहत्वाभिधायित्वात्रपौनरुक्त्यमिति शंकते । ननु हेतुत्वमिति । अनभिधेयत्वमंगीकरोति । सत्यमिति । त

र्हि न पौनरुक्त्यं तत्राहार्थिकेति । अभिधेयतात्पर्याभावे हेत्वानंतर्येति । विजिज्ञासापुष्कलकारणास्तित्वप्रतिपत्तौ
प्रवृत्तिसंभवादन्यथासंभवादिति तत्त्वनापत्यर्थः । अर्थिकार्थे तात्पर्येपि तस्यानभिधेयत्वात्रपौनरुक्त्यमित्याह
यच्छब्द इति । तात्पर्यगम्यस्य प्रमेयत्वान्नतस्यावैकल्यान्न पौनरुक्त्यमित्यर्थः । अनंतर्याभिधानामुखेन प्रतिपादितहेतुत्व
स्फुटीकरणार्थोऽतः शब्द इत्येकदेशिशंकतेः । नदशब्देति । मंगलार्थशंकायाएवान्यानवतारात्तंनिरासापातः शब्दो
व्यर्थ इत्याह । नन्वित्यरा कृतत्वादिति । मंगलस्य च वाक्यार्थसमन्वयाभावादित्यत्र निरस्तत्वादित्यर्थः । अथशब्देन
वेहेतुत्वसिद्धं तरतः शब्दैर्वैयर्थ्यमित्युक्ते दृष्टान्तमाश्रित्य शंकते धर्ममिमासामिति । आनंतर्याभिधानमुखेन स्वा
ध्यायाध्ययनस्य धर्मजिज्ञासहेतुमथशब्देनोक्तं यद्यपि तथाप्यतः शब्दाय थोपात्तस्तद्दत्रापीत्यर्थः । दृष्टान्ता
सागत्येनेत्याह । धेति । अध्यायागोतिगुरुं तथा वस्यं वधिकायः तथा सएव शरणंयस्य तथोक्तः । अंधःपुमान्य
याभगोलागूलमाश्रित्य गच्छन्सा स्थानं भते न दृश्य तत्कृत्ति दोषदूषितः स्वावधमेन सामाद धानस्यापि तवन

त०व० ६९ ७०

स्समग्रा गिरिप्रथ्यःएवमेकूदासेम नंनिराकृत्तवंयाख्यिशंकापुच्छोत्कामुपसंहरानीतसर्वेशा वादरायणा या ग निर्द्दिष्ट
त्वादतः शाब्दस्यवैयर्थ्यानुपपत्तेःस्वच्छान्तःकरणैस्तदर्थानिरूपणियःतत्रवकोसावर्थ्यइतिपीक्षायाममर्व
वादशंकानिरूसद्वाराहिनुवद्दिकरणामर्थः तस्मासुत्रकृद्वोनवसामीतिसमापत्तेऽत्रेत्यादिना० अत्रसु
त्रेण स्त्रान्वयव्यतिरेकाम्यांसाधनवस्तुष्टस्याहेतुनाया:समाधिगतस्यात्कृष्यमपवाद्शंकेतिशंकापामाहातत
त्रतामिति।ननुकृतंकपारिच्छित्रंकिंविात्रित्तंदृष्टंयथाग्रध्यसयणादिकिमिविधानित्तंदृष्टंयथाघटादिकर्म्मफलंदृष्टं
पक्षमवलंवतामितितत्राहायदादिति।कर्म्मफलस्यनिसत्वसंभावनयातत्रापिप्रवर्तनेत्रलरापवग्रथनिरत्तर्थः
।नित्तद्वेप्रमाणामावत्रकर्म्मफलप्रेवर्तनिरितिशंकते।नान्वितिाप्रमाणामावोसिद्धइत्याह।नत्राहेति।ग्रामाधि
नःसेवाद्यासंग्रहिएपांवत्रवृत्तिपत्निमनुरूपपार्थकामितिप्रलजिज्ञासायामसिमवृत्तिःस्यादितिशंकतेननेव
यमिति।अहव्यरिरिरिक्तस्यसर्वस्यानित्तत्वज्ञानमंतरेणसकलस्वुखविरोधिप्रलजिज्ञासापांनप्रवर्तितिरिन्नाह। राम० ६९ ७०

तत्र॥॥ ऽप।प्र तपुरपति।ततइतिविध्यइकिंस्वर्ग्वेस्सपनादर्शनातत्रोविरागोयुक्तइत्याशंकाप्या॥।॥।।स्यद्वी
तिवारूमिस्यवदेवप्रलज्ञानस्यापनित्तफलस्याकदाचित्रस्याधिनेप्रवर्तियुक्तेतिशंकतोमामुरिति।प्रत्तसग्रलै
क्यस्यासंभावितत्वात्रतदर्थितोऽप्रवणद्धीप्रवर्तिनिरत्ताहनेत्याहितितवृलैकफलंकिंतुतस्यायोगइतिशंकतेननु
रूपस्वति० मुक्तोस्त्ररुवंदनादिसुखोपापाभावात्रतस्याःपुरूषार्थत्वमितिदूषयति।नेत्याहेति।मुक्तौवैषाय
कमुखाभावेपिनित्तसुखसंभवात्पुमर्थत्वयुक्तमिति।शंकतेननुप्रलेति।सुखस्यानित्तत्वमांगीकृत्तस्यपुम
र्थत्वंदूषयति।तस्वाश्रयेति।ततःकिमित्यतआहानेवति।यत्तन्त्रप्रलेणाभेदात्त्रलसुखस्यजीवाश्रयत्वा
नुपपत्ति।रिलयः।सुखापिरोध्यत्ताश्रयसुखापरोक्षाभावेनापुमर्थत्वादशंना।अतस्यप्रयोजकत्वागगनशंग
त।।ननुसुखेति।विशेषणायागादिजयमर्थःव्यवछ्दकोविशेषणंभवतिव्यवच्छेदकंचयालिप्रसक्तिशंकायांन
चप्र तसासमास्तितितविशेषणंसंभवतीति।तत्रवाक्यंकिंजन्सुखापरोक्ष्यंभोगइतस्यरूपा ।।।।।स्य
ताधइत्याहातच्चापितादित्यमुछापपति।नन्वात्मेति।आत्मासुखरूपःपरमप्रमास्पदत्वात्व्यतिरेकेण:

तत्व०
७१

स्ववादित नुमानसुखरूपत्वासिद्धिरित्यर्थः । ननु दित्या । नयो । पनि । मुक्तौ सुखभागा भावेप्याप्नति दुःखो च्छ
च्छित्रेः संभवानुपुमर्थत्वमिति तत्राहानन्त्रेति । वैषयिकसुखसांमिश्रत्वात् कृयत्वात् प्रवृत्तिरिति शंकामुपसंहार
व्याजेन निरस्यति । यस्मादिति । सकलसुखरहितभावस्याप्राप्तेर्यदःखसनिमित्तस्यापि सुखप्राप्तिः तथा लो
कदर्शनादित्यर्थः । अतः शब्दस्य हेतोप्रसिद्धत्वात् कथमिति प्रश्नानवसरमाशंक्याभिप्रायं दर्शयति । त
त्रैकेनेति । अग्निहोत्रादिनामनित्यफलत्वेऽक्षणोपितस्य तत्वादानित्यत्वमित्याशंक्याह । अहेति । अलणः क
र्मफलत्वमसिद्धं कर्मणां विविदिषाफलत्वादित्यभिसंधिः । अस्य हवाइत्यादिवाक्या कर्मफलस्यानित्यत्ववन्न
घटेत्यादिवाक्यादनित्यत्वस्यापि प्रतिपत्तेर्ननित्यपुरुषार्थकामिनः कर्मफले प्रवृत्तिरिति बाधस्यामासत्वमाशं
क्य तात्पर्यमाह । ननु तद्यथेति । नहिंस्यात्सर्वभूतानि अग्नीषोमीयं पशुमालभेतेत्यनयोः सामान्यविशेष राम० ७१
विषयतया व्यवस्थितिवदत्रापि व्यवस्थोपपत्तेः । कर्मफलप्रशंसार्थत्वे तत्त्वयेः नित्यत्वप्रतिपादकवाक्यस्य यद्वा

दस्यानुमानविरोधात्स्वार्थप्रतिपादकत्वं न तस्य च न सामान्यादविषयत्वमित्युक्तं न तस्यैतत्र तदनुपपन्नं वेद
वचनविरोधेनुमानस्याभासत्वात् । अविद्यमानार्थवादत्वं वासिद्धमित्याशंक्य वेदवचनस्यापि संदिग्धार्थत्वात्रवाध
कत्वमित्याह । नत्वनावदिति । तत्रेति अक्षय्यं हि वा इत्यादि सयदित्यादिवाक्या नामध्ययइत्यर्थः । किंसुकृतशब्दः कर्मपर
उत फलपरः तत्राद्येन फलनित्यत्वसिद्धिरित्याशंक्यो तो कं० सुकृतस्याक्षयत्वकथयतीत्याशंक्याह । सत्यापिति ।
कदाचित् सुकृतंकर्मकूटस्थमिव तिष्ठति । तेन्यायास्यत्यपि कर्मणि फलानुपभोगवत्रिदिनाशः किंतस्यादित्यर्थः ।
कर्मणः फलविनाशत्वात् फलपारोगेपि सुकृतस्यावस्थानकल्पनमनुपपत्रं न तस्य फलमिपिनित्यंशलाजद
पास्यंक्याह । तत्र वाक्यस्येति० यस्मवल प्रवत्तेपत्वाकिं तदूत्तफलमिति नत्वारनेतत्राह० व्यात० । निकिं यतितं क
ल्पतइत्याशंक्याह । तत्रवाक्यस्येति० यस्यफलप्रवत्ते त नाकिं न दूत्त वलमितिनत्वाय नतत्राह० व्याप्तिति । किंवनि
ना तो नित्यत्वप्रतिपादकयोःश्रुत्योरनित्यत्वप्रतिपादकाया अनुमानानानुगृहितत्वात् प्राबल्यमित्याशयेनाह । मितानामि

नव० ७२ रापरा अमृतत्वं मतं इत्याशयः। वाक्यादमृतत्वं कर्मसाध्यं प्रतीयत इति चेन्न तत्र वक्तव्यं क्रियया श्रुतेः श्रुत्यर्थः उ
नान्येर्येति न त्वा धत्ता। वदसमंजस इत्याह। हिरण्यपदादिति द्वितीयं प्रत्याह भाजिष्यंत इति अयाससोमममृता अभू
मेत्यत्रामृतत्वं कर्मसाध्यं श्रूयत इत्याशंक्याह किममृतभावो देभावः उत ब्रह्मभावः नाद्य इत्याह अनुमानेनेति। नापि द्वि
तीयः ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येतीति ब्रह्मभावस्य स्वतः सिद्धत्वप्रतिपत्तेरिति द्रष्टव्यं नाहास्य कर्म लिप्यत इत्यत्रापि क
र्मशब्दः किं पुरायपरः उत फलपर इति विकल्प्याद्यं प्रत्याह। सप इति। कर्मशब्दस्य फलपरत्वासिद्धेरित्यर्थः। तथापि तत्पर
त्वं कल्प्यत इत्याशंक्याह वाक्यस्येति। विरोधेपि कल्पनं किं न स्यादिति तत्राह विरोधेति। आद्येन फलनिषेधत्वसि
द्धिरिति द्रष्टव्यं। उपासनात्मकलिपारत्वादपि नहास्येत्यादेर्न कर्मफलनिषेधत्वप्रतिपादकत्वमित्याह। किंवेति। अनेवं
विदिति। ब्रह्म आत्मात्वेन यो न वेत्ति असावनेवंवित्। सहृदिति। अश्वमेधादिककर्मिण अत इति। फलाय भो राम० ७२
गाना न नरामित्यर्थः तत्रोपास्त्योजना। न कर्म लिप्यत इति तदुपासना कर्मप्रशंसामात्रमुपाद्यत इति तावत्सं

बंधः तत्राहेनुमाह। पाददेवेति। ज्योतिष्टोमादेरुपासनाया अविशेषात् न कर्म लिप्यत इति कथमुक्तं विशेषा
रोऽप्यस्ति फलतो विशेष इत्याह। सोपासनेति। उपासना तत्र प्रयोगे वाक्यवित्तस्योपदिष्टमस्यादिवाक्यात् सा
क्षात्कारजननादपि धानिर्घनेर्जनतामित्यर्थः फलत्वात्तत्र न फलत्वमपि स्यात्। स्वेति निरंकानि स्यति। अस्येति
प्रधस्त्वान्यस्यपत्यर्थः। नहास्य कर्म लिप्यत इत्येतत्त्रोपासनात्मकलिपरत्वे बाधकाभावात् तत्तश्चाग्निहोत्रा
दज्ञानसमुच्चितस्य फलनिषेधप्रतिपादकं एतत्स्यादिति निरंकने। नैवं विदिति। एवंविदानुष्ठितस्याग्निहो
त्रादेरबाधकयोर्विधिपतत इति प्रथमं संबंधः। तन्यत्रापि प्रमाणाभावात्कल्प्य इत्यत्राह। नैवंविदिति ज्ञाना
भावे अश्वमेधादिकर्मण्यस्मिन्निति सज्ञाने कर्म नक्षीयत इत्युक्ताश्वमेधादेर्बुद्धिस्थत्वात्तस्यैव निर्देश इत्यर्थः
यद्यप्यश्वमेधादिबुद्धिस्थत्वं तथापि मुक्तिफलतया तन्निषेधत्वप्रतिपादनामयुक्तं श्रुत्यं तत्राविरोधादित्याह
नालिंगस्येति कर्मफलनिषेधत्वप्रमाणाभावसमर्थनं फलत्वमाह। तस्मादिति निषपुरुषायुक्तं श्रुत्वं नरा परा

धादित्तहा नालिंगस्येति। कर्मफलनिपातप्रमणाभावसमर्थनफलमाहातस्मादिति॥ न त्वपुरुषार्थ
कामितः कर्मणि वश्य वादावप्यप्रवृत्तिः ब्रह्मभावाद्यसंभवादितियनुक्तं तदनुवदति। ननुद्येषस्येति।
मुमुक्षुत्वमेतच्छब्दार्थः। ब्रह्मविदेति परमिपत्र किं तत्संयोगः फलत्वेनोच्यते। उत्तमिदः नाधानाग
तेरनुपयोगाद्येति न द्वितियः विरुद्धत्वात् दहननुहिनवदित्याद्याक्यद्वितियं कल्पमादायो नयति विरुद्धेति
।अबाधितविषपत्वस्यानुमानसामग्र्यतभावात्त्रपतदभावावात्रामुमानोदयइत्यर्थः। योग्यतानुसारेण श्रुति
र्थबोधयति ब्रह्मक ब्रह्मणोत्वादात्मानर्हत्वात्कथं नतादात्म्यं श्रुतिबोधयेत् उत्तसरांवाविरोधइप्याशंक्य
विरोधाद्यायतित्यागनेकावबोधकत्वं यत्कमित्याविनि। दातात्म्यसंभवेपि नत्यपुरुमर्थत्वं सुखभोगाभ
वादित्युक्तमववदतिनवेति। किंवैषयिकसुखस्यानुभवः उत ब्राह्मस्य तत्राद्यमंगीक्षन्नाद्वितियं प्रत्याह।
ब्रह्मेति। स्वरूपसुखानुभवस्य पुरुषार्थत्वमाक्षिपति। ननुतादात्म्यइति। आनंदात्मब्रह्माभिन्नतया स्वस्या

नंदरूपत्वादहंसुखमित्युपलंभस्यादित्यर्थः। व्यावर्त्यमंशमाह। नाहंसुखीति। अस्तु कोदोषस्तत्राह। अहंसुख
खीतिसुखापरोक्ष्यमात्रस्य पुरुषार्थत्वसंभवे सुखसंबंधस्यापि पुरुषार्थप्रयोजकत्वकल्पनायोगोरवान्नैवमि
त्याह। नैषदोषइति। लाघवात्सुखापरोक्ष्यमात्रस्य पुरुषार्थत्वाश्रयसौ नतएव तापरोक्ष्यस्य पुमर्थत्वामितिश्रां
कते। ननुस्वाश्रयमिति। मंदिरमध्यानि खातनिध्यादेः। पुरुषार्थत्वादृष्टज्ञायमानस्य पुरुषार्थत्वं वक्तव्यमित्याह।
लोपलभ्यानामिति। सुखसंबंधस्याप्यनुभयमानत्वादेव पुरुषार्थत्ववत् नप्रसाह। नत्रेति। अनुभवमात्रेण
पुरुषार्थत्वे पारलंआदेरपि पुरुषार्थत्वप्रसंग इत्यर्थः। अगेनुकसुखाभावेपि नित्यसुखानुभवान्मुक्तेः पुमर्थ
त्वमुक्तं तदाक्षिपति। नचेति। प्रमाणाभावादित्यर्थः। सुखस्यागंतुकत्वे मानाभावाविपत्तत्वसे स्यात्। तत्राप
नाह। सप्तमिति। नप्याइरुकादिभिरुक्तमिति न स्वपामित्त ग्राणि फलतामिति इष्टभ्या मानामपि। सिद्ध इतिश्रा
कते। ननुसाधनेति। निपत्ते साधनवैयर्थ्यात् अन्यत्वमेष्टव्यमित्यर्थः। साधनोपादानमन्यथापपद्यतेनइ

न॰ल॰ ७४ त्ताहातसिद्धस्येति। सा धनस्याभिव्यंजकत्वं कस्मादुपादकत्वमेवं किंनस्यादित्तआहान्यथेति। मृ-चनागौ
रवपरिहारायसुखसाधनस्याभिव्यंजकत्वमाश्रियतेचेन्नहि दुःखसाधनस्यापिनस्यादित्त्राहान्यथेति। फल
नागौरवपरिहारायसुखसाधनस्याभिव्यंजकत्वमाश्रियते चेन्नहि दुःखसाधनस्यापि तद्व्यंजकत्वमेवस्या
दित्याशंक्य दुःखानित्यत्वमानाभावादित्यत्र च तस्यङ्गावद्दूषण्यामित्याशयेनाह। साध्यानेति। आत्मा सुख
रूपः प्रत्यक्षेण वमासङ्गतिसिद्धः सुखपरामर्शोनुपपत्तिगम्यः सोपि प्रत्सुखानुभवः प्रत्यक्षशब्दार्थः। न
कर्तृत्वप्रत्यक्षात्सुखरूपत्वं किंत्वनुमानादपीत्याह निरूपाधिकेति। आत्मा सुखरूपः निरुपाधिकप्रेमा
स्पदत्वान्नव्यतिरेकेण दुःखवदित्यर्थः। निरूपादिशब्दार्थमाह। साध्यां नेति साध्यानात्मोपलमनन्याधी
त्वमित्यर्थः। न चावित्रापत्तासुखसाधनस्यावृत्तर्प्यसुखरूपत्वहेत्वंतरमाहाव्यभिचारितयेति। तदुपापाद राम॰
यति। सुखदुःखावस्थयोरिति। सुखावस्थायां वप्रेमास्पदतया त्मनः सुखोव्यभिचारः। तथाप्रयोगः सु ७४

खमात्मेनानभिघतेतद्व्यभिचारित्वान्नव्यधनोनव्यभिप। तितले लोन। भिधनेयथो त्स्यमग्रस्याभिचारित्वर्थः।
तच्छदार्थमाह। यस्मादिति। इच्छाया विषयसौदर्यलभ्यत्वाजिज्ञासाकर्त्तव्येति कथमुक्तमित्याशंक्याह। तत्रेति इ
च्छायाः प्राधान्यात्तामनतिक्रम्य विचारलक्षणया आदेयजिज्ञासा कर्त्तव्येत्युक्तवानित्यर्थः। यतो इत्येतानुपंगादि
मत्रसाधनचतुष्टयस्यहेतुत्वं प्रतिपादयंत तच्चपूर्वोक्तमिति व्यर्थोपि ग्रंथं इत्याशंक्याव तत्रानुवादपूर्वकं तात्पर्य
माह। सधनेति। धर्मजिज्ञासोत्तरकालमनुष्ठितनिपाने मितिककर्मसिरूसत्राविविदिषोः श्रवणादिप्रर
१ त्तिकरणाद्धर्मजीज्ञासाया अपेहेतुत्वमिति शंकृतेनन्विति। जन्मांतरानुष्ठितधर्मजीज्ञासापाअफ
लविधया प्रवृत्तिसंभवात्रसमानजन्मानुष्ठितधर्मजिज्ञासापाहेतुत्वमित्याह नित्याहेति। प्रमाणाभा
वादपि न धर्मविचारस्य हेतुत्वमित्याहागमेति। परिस्पन्दो कान्नकर्मविना। नित्यादितागमः साधनचतुष्ट
याभावेप्यत्र जिज्ञासानुपपत्तिरव्याप्तिः पाष्टिसमासस्या सुत्रार्थत्वान्नप्रलुप्त जिज्ञासः। नदभाष्य

तत ७९ मिष्या शंक्याह ब्रह्मणं इति आक्षेपसमाधानपूर्वकं भाष्यत्वं दर्शयन्नाक्षेपत्वाच दाहनतुमर्पितः। षष्ठिव
नूर्थिसमासयोरपि संभवान् षष्ठिसमासः कस्मादाद्रियते शांकिनं त्रे चतुर्थीसमासपरतयासुत्रस्य व्याख्यात
त्वादत्राप्यवमेवयुक्तमित्यर्थः। प्राविनंत्राद्दूषयन्पान्नैवमिषाह आहेति। इच्छाप्राधान्येपि वद्वा पि समासए
व किं न स्यादि। तिन त्राह छति जिज्ञासायाइच्छापायाव्यन्यउपाले कर्मणो माष्ठिसमासः स्यादिति संबंधः तं
अहतु रिच्छाया इति सकर्मकत्वाद्येक्षीनं कर्मषष्ठ्योव्यत इत्यर्थः। प्रयोजनमपिवक्तव्य इत्तरपा प्रवत्तनुपपत्त
रित्या शंक्यपदिष्यमाणान दुदेवप्रयोजनामित्ताशयेनाह कर्म्मप्रयोजनयोरिति। ननु कर्मप्रयोजनयोरैक्य
माश्रित्य कैर्मणो पष्ठंगि क्रियते वेननर्हि प्रयोजनविवक्षया वरुर्थ्यं समासो यगमो किं न कर्मत्वं न द्वनितिवतु
र्था किं न स्यादितिशंकायामाह प्राधान्यात्। विनिइच्छायाः कर्मजन्यत्वात् प्रथमपेक्षितकर्मकारकाभिव्यक्त राम० ७९
स्यप्रयोजनापेक्षेपिति कर्मणः प्राधान्यमित्यर्थः। नहिंश्चकरत्वामिनापि कर्मणि षष्ठिकस्मात्राश्रिता

तत्राशापिपरीति। विचारः कर्तव्य इत्युक्ते कस्य मये छापा वेदविचार इति वेदः कर्म्म लेनसंबध्यते। कस्मा त
इविक्षायामाधर्मायेति धर्मप्रयोजनत्वेन संबध्यत इत्यपेक्षायां वेर्मप्रयोजनभेदान प्रयोजन निर्देशवातो
रणते, शालेके प्रवत्त्य संभवाधप्रयानन विवक्षयानतुर्थि समास इत्यर्थः ब्रह्मणो जिज्ञासा कर्मत्वमाक्षिप
ति। ननु किं तदिति वृहत्त्वान् ब्रह्मेति जिवास्य ब्रह्मशब्दापत्ता तस्यवासंदिग्धत्वात् कर्मत्वमिति पाभिसांधः। जग
ज्जन्मादि कारणस्य ब्रह्मशब्दार्थत्वात् जिवस्यवानेकात्र ब्रह्मत्वमित्य भिप्रायेणाह तदायेति। ब्रह्मशब्दस्य जाना
त्वापच्यत्वं तिकतानिरा कारितदनुविदितं नाप्रादादावपि ब्रह्मशब्द दर्शनादि पाशंक्याह तत्रयदस्यैरिति। जाना
देनार्थ-ब्रह्म शब्दस्य तां नियाक्रियते किं तप्यानोक्त जिज्ञासेभत्रब्रह्म शब्दस्तात्पर्यं निरस्तमित्यर्थः। कर्मणि
षष्ठिमाश्रित्य प्रधान ब्रह्म जिज्ञासपार्थादप्रधानजिज्ञासे प्युक्तं तत्रैवे पारिषशंकानि रस्यति। तत्र ब्रह्मणा इ
गा ५ ॥ १। अपरि पक्षेपि ब्रह्मणः कर्म्मत्वं स्ति व्यानिसंपध समान्यस्य विशेषानिष्टत्वादिमुक्तं रतिस्मादनुपपन्नं

तत्त्व० ७६ षष्ठी शेष इति शेषार्थत्वं षष्ठ्या अभिधाय कस्मै शेष इति विवक्षायां कर्मादिभ्योऽन्यः स्वस्वाम्यादिसंबंधः शेष इत्य
भिधानादित्याशंक्याह शेष इति। व्यावर्तमाह नकारकेति। कर्मकरणसंप्रदानापादानाधिकरणानि कारकपदशब्दा
र्थः संबंधविशेषणात् स्वस्वादिनो व्यभिचारित्वात् व्याप्यत्वानुपपत्तेः संबंधमात्रं शेषः तस्मिन् षष्ठीति पक्षे स्व
स्वाम्यादिसंबंधः शेष इति वृत्तिकृद्वचनं कथमित्याशंक्य तात्पर्यमाह तत्पर्यायेति देवदत्तस्येति षष्ठ्या निर्दिष्टस्य
८ संबंधमात्रस्य संबंधमात्रस्य विशेषाकांक्षायां स्वस्वामिति विशेषदेयसमभिव्याहारात् षष्ठी स्वस्वामिसंबं
ध इति तत्संबंधमात्रं यदभिधत्ते तत्पादेवर्तस्य गच्छतीत्युक्तेन षष्ठ्याः कारकसंबंधविशेषत्वं सूच्यते। भक्ष्य
त्वसंबंधविशेषस्य तत्राप्रतीतेरित्यर्थः। कथं तर्हि संबंधविशेषप्रतिपत्तिरिति शंकते। किं त्विति। आपर्य
वसानवृत्तेत्याह अभिहितेति। अभिहितयस्य संबंधसामान्यं तद्देवार्थः तद्बलादित्यर्थः। तद्धि जिज्ञासा सत्त्वे तत्र क तत्त्व०
र्मविवक्षा वा मकाभावात्कथं तदा प्रतिपादकत्वेन सूत्रेण स्वस्य संगतिरित्याशंक्य तात्पर्यमाह किंचेति। ७६

अधिकारस्य विषयस्य च प्राधिकारविपर्यते ताभ्यां सह वर्तत इति सतयोक्तः विचारविधेर्विषयविनानुपपत्तेर्ब्रह्म
णः कर्मत्वं विवक्षितमित्यर्थः अतो कर्मत्वविवक्षयामपि कर्पसूत्रेण तद्विवक्षा तत्राह सूत्रस्येति। विचारविध्यये
स्त्यापयाप्राप्तिपादकत्वाभ्युपस्य तदर्कार्थत्वमित्यर्थः ब्रह्मप्रतिपन्नतिपन्न्योस्तु ज्ञानकामनानुपपत्तेरिति
नुमित्साजिज्ञासेति भाष्यमनुपपन्नमित्याशंक्याह ज्ञानुमित्स्थिति आक्षेपसमाधानपूर्वकं तदुपपादयितुमा
दे पमाहातत्रावगतेति। तत्र लोक इत्यर्थः। सुतरामिति। इच्छाकारणसद्भावेपिच्छासंभवाय दातदा कारणाभा
वे कार्याभाव इति किमु वक्तव्यमित्यर्थः। अवगतिज्ञानयोर्भेदाभावात् ज्ञातत्वावगतिकामनत्वमुक्तमनुपप
नमिति वोदयति काचेयमिति। असिद्धहेतुरित्याह तदाहिति। अपरोक्षपरोक्षप्रत्ययोर्भेदः प्रसिद्ध इत्य
र्थ अपरोक्षब्रह्मणि शाब्दाद्परोक्षपर्यायाद्वा तत्रेच्छात्र कामभानुपपत्तेति शंकते। ननु प्रथममिति। शा
ब्दस्य परोक्षज्ञानजननस्वाभावात् कथं तत्परित्याग इत्याह तत्राहेति ज्ञानविदिकापो शाब्दादिति द्रष्टव्यं परो
क्षस्य इत्ते तद्विवृणोति। अनुभवेति। शाब्दापरोक्षप्रत्ययेनात्मप्रतिपादनफलमाह शाब्दादिति अपरोक्षेपरोक्ष

त॰प्र॰ ७७ अव्यपजनकत्वे मिथ्याज्ञानजनकत्वेन शब्दस्याप्रमाणापत्त्यात् । तस्मात्परोक्षप्रत्ययजनकमेष्टव्यं तथाच तत्र
कामनासंभव इति शंकते । यदापुनरिति अपरोक्षतया प्रतिपत्त्रप्रतिबद्धापरोक्ष्यप्रत्ययविषयः कामे युक्त इति परि
हरति । तत्राहेति ज्ञानेनावगम्यतेनैव तु अत्र कथं तर्हि परोक्षज्ञानमिष्यत इत्युक्तमित्याशंक्यापरोक्षनिश्चयज
नद्वारावगम्यत इत्याह । प्रमाणानि ज्ञानशब्दार्थे विप्रतिपत्तिदर्शनात् निर्णयार्थं वा घमुद्भावयति । नन्विति । ज्ञा
नशब्दस्य प्रतिसिद्धार्थत्वात् विनसंभव इत्याशंक्य ज्ञानस्वरूपाप्रसिद्धावपि विशेषांशविप्रतिपत्तेर्विभिन्नो
युक्त इत्याह । ईसंवेदनमिति यत् प्रमाणफलं संवेदनं तदेव विज्ञानमिति संबंधः संवेदनस्य फलत्वात् ज्ञान
स्य च तज्जनकत्वेन कथं तयोरैक्यमित्याशंक्याह । नेवति । आत्ममनश्चक्षुरादिघसंनिकर्षस्योभयसमतत्वा
त् लतपयेवसंविज्ञानिसंभवेकारणं तात्कल्पनमयुक्तमित्यर्थः । मतान्तरमाह । वार्तिककारिपाणामिति । जना
मिति ज्ञानमात्मा अपलप्यानुभूयते स्फुरणं घटधर्मत्वेन तनः कथं तयोरैक्यमित्यर्थः । करणेति । ज्ञाय रा॰स॰
तेनेनेति करणव्युत्पत्त्या इन्द्रियज्ञानं ज्ञप्तिज्ञानमिति भावव्युत्पत्त्या संवित् ज्ञानमिति विभागः एवं विप्र ७७

तिप्रतिप्रदर्शनेन निराकरणार्थमुपक्रमते । तत्रनतावदिति । आत्मनो व्यापित्वात् कथं तत्र कर्तृव्यापारा
धीनं फलमिति मत्वा नंसुगतं प्रत्याह । व्यापिनीति । कल्पनागौरवप्रसंगान्न कर्तृव्यापारापेक्ष्य इति शं
कते । ननुपत इति । क्रियापारः परिस्पंदरूपपरिणामः न च धः आत्मनः सर्वगतत्वादित्याह । आत्मत इति । न
द्वितीयोपिन तत्प्रमाणाभावादित्यर्थः । प्रामाणिककल्पनाया अदोषत्वान्नैवमित्याशंक्याह । नाहायमत्रेति । व्या
प्तिग्रहणाभावमुपपादयत्त प्रत्यक्षत्वादिति तच्छब्देन प्रमाणान्तरात्व्याप्तिग्रहणशंकानिरस्यति । मा भूत्तर्हि
कर्तृव्यापारावगम इत्यत आह । अवगम्यत इति । अबाधमनुवदन्नथेति । द्वेधिभावस्य कर्तृव्यापारजन्यताया दृष्टत्वं
स्य विदोपि तत्जन्यत्वमनुमीयत इत्याह । तर्हीति । आत्मनि व्यापारासंभव इत्युक्तमनुवदति ननु परिमाण इति । व्या
पारमन्तरेण फलोपपत्तेरनुपपत्तेश्च व्यापारापेक्ष्य इत्याह । तर्हीति फलमन्यथा सिद्धमिति शंकते । ननु मन इ
ति । समयाप्यसमवायिनिमित्तकारणागुरोध्यत्वफलस्योपपत्तेः संभवान्न कारणान्तरापेक्षेत्यर्थः । क्लर

नल० ७९

गात्रितया क्रियो पाते रूपलंभाद्यपा नस्या भ्युपगमः तथा व्यापारोप्येष व्यइत्याह। नकरणोति। कुठारवद्द
संयोगं विना धमनादिकव्यापारं दृष्टेत्यर्थः। यत्रपदरूपेनेन देष्टव्यं आत्मनि वन दूषीना भा वा न नदूष व्यमि
नानुमानावनु बोधमुद्भावयति। तत्रेति। अनुमानमात्रोपछिनि प्रसक्तेनैतद्वो घट्टो भ नइत्याहासवेति। इत्सम
धनताज्ञानपूर्विकाप्रवृत्तिरितिना वस्तुवजनिनो नचतनन्यतेसंभवति। ज्ञ दनगतेषसाधनतायाअप्रम
क्षत्वात्। नवानुमेयत्वं उक्तन्यायस्य त्यन पिप्रसरात्ततो जिवनमेवदुर्लभमायातिनमित्यर्थः। स्थाइमनेप
उस्य कर्तृव्यापारजन्य त्वेपिक्षणिकमतेकथंतत्कल्पनामित्याशं क्यामिरस्त त्वाद्व्यापारानुमितिर्युक्तेत्याह। सु
गता नामिति। क्षपणकमतेनित्य चैतन्यस्वरूपेणावभासकउलागं नुकज्ञानद्वारेणेति विकल्प्याद्यं दूषयति
। क्षपणाका नामिति। द्वितियकर्तृ व्यापारासिद्धिरित्यभिप्राय ः लौकायतिकमते संवेदनस्यागंतुकत्वात राम० ७८
ज्जनको व्यापारप्रष्टव्य इत्याह। लौकायतस्येति। दूषणांतरमभिधित्सया पुर्वोक्तमेववाधनुद्भावयति। ननु

सर्वगतस्येति। सर्वगतात्मात्रपरिस्यंदःत्रिरवयवत्वात्रपरिणामोपित्यर्थः। आत्मनःपरिस्यंदो नसंभवति
पैलदंगीकुर्मः॥ परिणामानुपपत्तिरिति यदुक्तं तत्तमृष्यामहे। किं तात्विकस्या परिणामस्यानुपपत्तिः उत
काल्पनिकस्य तत्राद्यमंगीकरोति। सत्यामिति। द्वितियं दूषयत्ता भारासमेति। अंतःकरणासंपिंडित आत्मासं
विदाकारेणपरिणमतइत्येवेध्यतां किं ज्ञानपरिणामेनेतिशंकाया माहानवेति। नहि द्रष्टुर्दृष्टे र्विपरिलोपो वि
द्यतइत्यादिश्रुतेः संविदो नित्यसिद्धत्वमित्यर्थः। वोधत्रयात्मन एवविषयद्रष्टत्वं किंपरिणामकल्पनयेति शं
कामुपसंहारव्याजेन निरस्यत्यत इति। विषयावच्छेदो विषयसंबंधः तत्रोपाधिः प्रयोजकःस्यतेसंमस्य विषा
यसंबंधासमवान्हेतुरभुतज्ञानमेष्टव्यमित्यर्थः। परिणामतइत्यतिवि विनसंविदो ज्ञानपदव्यपतिंदर्शय
ति करणाफलमेति एवंसंविनज्ञानमेदेपपरोक्षापरोक्षज्ञानसं विद्भेदः कथ्यां नस्याःस्वापरोक्षत्वात्तद्व्यक्तत्त
तिं दर्शयति। करणाफ मे मेति। एवंसंविनज्ञानमेदेपिपरोक्षा परोक्षापरोक्ष ज्ञानसंविद्भेदः कथं तस्या स्त

दापरोक्षत्वात्तदवच्छेदकत्वेऽपरोक्षत्वादित्याशंक्याह। तत्रेति। अर्थोपधीतिपदच्छेदः। अर्थ एवोपाधि
र्जनकोऽयस्य तदर्थोपाधिः। इन्द्रियसंयुक्तोऽर्थः स्वाकारां वृत्तिं जनयति तस्या वृत्तावपरोक्षसंवित्प्रतिबिंबिता भ
वति। ततश्चापरोक्षसंवित्प्रतिबिंबाधारत्वा ज्ञानस्याप्यपरोक्षत्वं यत्र वेद्रियसंयुक्तोऽर्थः वृत्तिं जनयति तस्या व
त्तावपरोक्षसंविदो न प्रतिबिंबभाव इति। ज्ञानस्य परोक्षमित्यर्थः। अपरोक्षसंविदवच्छेदकत्वमुपपादयि
तुमर्थोपिषितिविशेषणं। उत्तरभाष्यव्याख्यां विहाय सूत्रस्य शास्त्रात्मभावः कस्मादुच्यत इत्याशंक्य वृत्त्यानु
वादपूर्वकं तात्पर्यमाह। तत्रेति। अतितव्यय इत्यर्थः। अवयवार्थेति। ज्ञातुमिच्छा जिज्ञासेति जिज्ञासा शब्दस्याव
यवार्थकथनादित्यर्थः। इच्छाया वाक्यार्थत्वे विषयसौंदर्येलभ्यत्वात् कर्तव्योपदेशानुपपत्तिः तथा च सा
कांक्षत्वेन वैयर्थ्यमित्याशंक्याह। ष्यमाणेति। अंतर्णीतामित्यस्यायमर्थः। इष्यमाणा ज्ञानं प्राप्तिस्तत्सादि राम० ७९
च्छायाः साधनत्वासंभवादिच्छानंतरभागावि ज्ञानानुष्ठा कालसंबंधि विचारो लक्ष्यते। तत्र ब्रह्मज्ञानस्यो

त्यत्तत्वसंभवादूदिते भ्यपवो व्यतिर्वक्तव्या। न चानिर्णितशक्तितात्पर्याणां वेदान्तानामप्रतिविध्यप
रोक्षप्रत्ययजनकत्वमिति शक्तितात्पर्य विचारः कर्तव्यो मुमुक्षुणे प्राशक्यांतरसद्भावेन निराकरणं स्यात्तत्तदे
पकथ्यामितिशंकते। कथमिति। शंकामाह। नोत्पत्तिकेमन सूत्रं शास्त्रं नडत्तनेति विकल्पाघमुच्छापपत्तिअ
स्यति। तत्रापि किमेतत्सूत्रारमेएत तत्प्रयुक्तो आहोस्विदन्यप्रप्रयुक्त इति विकल्पयति। विचारेति विचारा
रंभकर्तव्यतापाविचारेति नुपपन्नं यस्मिन्सूत्रे तत्प्रयोक्तं तस्य प्रथमसूत्रस्येत्यर्थः। आद्यमुच्छप्या दूषयति स्वे
नेति। स्वस्यारंभास्विदेस्वप्रयोजकत्वमित्यात्माश्रयता। द्वितीयं दूषयति। सूत्रान्तरेणेति। अथापि सूत्रारं
भस्य सूत्रान्तरप्रयोज्यत्वे तदारंभस्य सूत्रान्तरप्रयोज्यत्वं तस्याप्यन्यप्रयोज्यत्वमित्यनवस्थेत्यर्थः। द्वितीयमनु
वदः प्रत्यंतिः। वाक्यार्थनिर्णयापक्षितन्यायकलापप्रतिपादकशास्त्रवाच्यत्वादाद्यसूत्रं मुमुक्षुनारभ्यमित्या
हः तर्हीति। अनभावपक्षस्यापि दुष्टत्वात्कथमुपादेयत्वं तत्राह। यानेति। सा गाध्ययनदस्यापाश्रातव्यइ

त.ल० ८

ति विधिं प्रतिपादयतीति। विधित्वानुबन्धचतुष्टयमन्तरेणासंभाव्यमानुबन्धचतुष्टयेऽस्मिन्न्यायप्रतिपादकं सू
त्रमारभ्यत इत्यर्थः। अध्ययनविधि० मपेक्ष्य श्रोतव्य इत्यादिर्विचारविधिरूपं विधिशब्दार्थः। तत्राप्यस्य
प्रथमारम्भः कस्मादित्यत आह। विध्याविहितेति। विधेर्विषयो विधिविषयः स चासौ विचारश्चेति। विधिविषयविचा
रः तद्विषयसूत्राणीत्यर्थः। तथापि कथं समन्वयसंगतिरित्याशंक्याह। श्रोतव्य इति। श्रोतव्यो विजिज्ञासित
व्य इत्यादिवाक्यानां विचारविधेः समन्वयं तावदिदं सूत्रं प्रतिपादयतीति। अर्थाद्विचारकर्तव्यतायां वेदान्ताना
मपि ब्रह्मणि समन्वयनिमित्तत्वात् भजत इति समन्वयसंबन्ध इत्यर्थः। सूत्रेऽनुबन्धचतुष्टयाप्रतिपत्तेः कथमस्य त
त्प्रतिपादकत्वमिति तच्छंक्यत्रेति। अत्र प्रथमसूत्रे। स्फुटमानुमुख्यवृत्त्येत्यर्थः। अथशब्दानन्तर्यसिद्धेत्याह। तदा हेति।
अथोऽथो निष्ठा च मोक्ष इति शंका निरस्यति। अथो तदिति। तथा वाकं नियोज्यः सर्वकार्यं यः स्वक्रियते
न उच्यत इति। एकस्याऽऽनन्तर्ये कि जिज्ञासा निर्दिश्यते उत मुमुक्षा आपतनस्या जिज्ञासाहेतुत्वाभिधायोग:

राम० ८

नाहीति यः पूर्वत्रसाधनचतुष्टयस्य हेतुत्वमुक्तं अत्रैवैकस्य हेतुत्वमुच्यत इति विरोधप्रसंगात्तन्नत्राह कस्मा
दिति। मुमुक्षाशब्दस्य विशेषणत्रयस्योपलक्षणत्वान्नविरोध इत्यर्थः। कारणान्तर्यासिद्धायाः इत्यत्र किं तत्का
रणान्तरमिति तन्न ज्ञायते तत्राह तस्येति। परिक्षस्येत्यादिश्रुत्यानुसंधानमादिशब्दार्थः। नन्वथयोरुपात्तहेतुत्व
मिति कथमुक्तमथशब्देन तस्योपादानादित्याशंक्याहार्थादिति। अनन्तर्यमथशब्दस्याभिधेयोऽर्थः तद्
द्वाराहेतुत्वप्रतिपत्तिरित्यर्थः। नन्वतः शब्देन हेतुत्वमभिधायिनोपात्तमिति शंका निरस्यति। अतः शब्दस्येति।
जिज्ञासायाः कर्तव्यत्वमश्रुतमिहितमिति कथमुक्तं तद्वाचकपदाभावादित्याशंक्याहानुषाद इति। विचारकर्त
व्यताया अश्रुतार्थत्वं शंकते। नन्विति अनधिगते शास्त्रमर्थवदिति विरोध्यन्मैवमिति दुष्पति। नेत्याह। ता।
ज्ञानकर्तव्यताया अधिगतत्वं कुतोऽत्राहेत्यमाणस्येति। ज्ञानस्या साध्यत्वसात्तायामा इच्छायाः कर्तव्य
त्वं प्राप्तमिति शंकते। किं तर्हीति। इच्छाया अपि स्वतः सिद्धत्वात्तत्र कर्तव्यतोपदेशानुपपन्नः उपायं तद्

तत्व० ८१ पित्वा। तस्य कर्तव्यत्व मुख्यत इत्याह। तदहिति। ननु नियोगस्य प्रवर्तकत्वात्स्य कर्तव्यं नियतत्वं कथं० किमु
पायः कथं नियत इत्यत इत्याशंक्य प्रवर्तकत्वमपि इष्टसाधनस्यैवाभिप्रायेणाह। नवगतेति। विचारस्य ज्ञानो
पायतायाः। अन्वयव्यतिरेकसिद्धत्वात तत्र विधिर्निरर्थक इत्याशंक्याह। दृष्टेति। यथा व्रीहीन्नवहन्यादित्यत्र द
ष्टार्थो यवहननेन विधिराश्रीयते नियमादृष्टसंभवात् तद्वत्तदत्रापि० नचतत्र नियमादृष्टस्य प्रधानापूर्व
संभवाद्विधेरर्थवत्वं। अत्रतु दृष्टसाधनेऽपि शंकनीयं आत्मसाक्षात्कारस्य दृष्टसाध्यत्वादित्यर्थः। न
स्मान्नब्रह्मजिज्ञासितव्यमित्यादिभाष्यपूर्ति। ननु परार्थेति। प्रयोजनविशेषाभावान्नसोऽपि कथ्यनियइत्याह।
सप्तमिलिवा वचनापर्कथ्य भाष्ये सर्वं धर्म्यधर्म्यप्रतिपत्तेरमर्थकत्वेन दित्याशंक्यते। मुमुक्षणेति। ...नरयस्य
र्थः। अत्रेदं विवक्षितं ब्रह्मज्ञानाय विचारकर्तव्यइत्युक्त अनधिगतस्य ब्रह्मणः प्रमेयत्वं तस्यैव प्रतिनस्य प्रयो राम० ८१
जनं तस्य शक्यप्रेति। पाधनया सर्वथैवज्ञातकामस्याधिकारित्वेवेति अनुबंध चतुष्टयं लक्ष्यते। तस्मादनुबंधच

तत्व० ८२ तुष्टयसंभवाद्विचारः कर्तव्य इति। ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य खंडानुभूतिपूज्यपाद शि
ष्यणाखंडानंदमुनिविरचिते विवरणतत्वदीपने तृतीयवर्णकसमाप्तं॥ ॥ छ ॥ तृतीयाध्यायः समाप्तः॥
॥ छ॥ ॥ छ ॥ संवत् १८३० समयेनाममाघसुदिदसमियामासेआंग॥ छ॥ श्रीकृष्णायनमः॥ छ॥
श्रीरामचंद्रायनमः॥ छ॥ श्रीभैरोजिबायनमः॥ छ ॥ श्रीविश्वेश्वरजिबायनमः॥ छ ॥ श्रीगंगाजि
वायनमः॥ छ ॥ छ॥ श्रीदृढराजयनमः॥ छ ॥ छ ॥ जैश्रीकृष्णायनमः जैपटउपानजिवायनमः॥
श्रीशाच्छि विनायकयनमः॥ श्रीगौरिगनोसत्यहाय इहैपोथि श्रीरामरामरामरामराम एमरामरामकृष्णायराम
यकृष्णायकृष्णायरामयमायकृष्णाय रामरामाय कृष्णाय रामरामाय कृष्णाय रामरामाय कृष्णाय रामायकृष्णा राम० ८२
परामयरामाय कृष्णा यरामाय कृष्णाधयमाया मरामराम कृष्णा यरामाय कृष्णायरामा यकृष्णायः छ, छ

BHAU DA MEMORIA

श्रीगणेशाय नमः ॥ अनुबंधचतुष्टयं विचारप्रयोजकं न च सिद्धमित्युत्तरग्रंथ ये पर्य्यमिति चेत्त्रमेवं विधांतरेण
तदसंभवोच्छितेः ॥ तथाहि वेदांतशास्त्रं विषयं नक्रियामारल्पसुता नारभ्यमिति विषयप्रयोजनसंभवासंभ
वाभ्यां संदिग्धत्वेन न चासंभावितविषयप्रयोजनत्वादनारभ्यमिति तावन्नासात्तमिति न च हेत्वासिद्धिः । ब्रह्मप्र
सिद्ध्यप्रसिद्ध्योर्विषयादेरनिरूपणादित्याह तत्सुनरीति प्रसिद्ध्यप्रसिद्ध्यो विषयाद्यसंभवस्योक्तत्वात्कथमिति
प्रश्नाउपपत्तिरित्याशंक्य तात्पर्यमाह नत्वितिविधिनिर्विचारविधिर्विधीशब्दार्थः । विषयादेरसंभवात्तत्श्रवणवि
धेर्विष्णुरूपांशुपष्टम इत्यादिवदन्यार्थत्वमुपेयमित्यभिप्रायेणाहपीरहरत्तीति प्रतिपन्नस्यापि विषयत्वे कोदो
ष इति शंकते ननु प्रतिपन्नमिति अधिगते थ धिगत्वंतरसंभवाप्रतिपन्ने तास्मित्रिति न युक्तंपित्याशंक्या
हान विगततिप्रसिद्ध पक्षे प्रयोजनाक्षेपान युक्ता ज्ञानप्रयोजनसंभवादित्याशंक्य ज्ञानस्य स्वरूपेणापु

रूपार्थवाद विधानिवर्त्तनेन पुरुषार्थं चैवं क्रमं अविधानि वृत्तेश्च प्रमाणान्तरेणासिद्धत्वात् प्रयोजनाक्षेपो युक्त
इत्याह विषयेति टीकायामनेनानधिगमादिरत्रावधारणं विवक्षितमिति द्रष्टव्यं नास्य असलोचगति : प्रयोज
नमित्यत्र कफलपर्यन्ते तिशेष : । अप्रसिद्धत्वेनाधिगतार्थत्वसंभवान्नेशाको तिज्ञासितुमिति कथमस्तिकेमित्या
शंक्यास्मिन् पक्षे न विषया याक्षेप इति भाष्यटीकयोः द्वापर्यमाह हाथेति अनधिगतार्थगन्तृत्वं वक्त्रादि
षर्थसंबंधप्रयोजनेन दृश्यते नत : कथमाक्षेप इति शंकन्ते वनाधिगतेति वक्त्रादिवत्प्रतिपादकत्वस्मात्क
वात्पत्र कदाचिदित्यादे : परिहाराभासत्वमाशंक्याह ये रिहरतीति । यत्र कदाचिदित्यस्यायमर्थ : धर्कषम
पिस्य तत : परतो वा बुद्ध्यावसमारूढविशेषं न कदाचिदपि न प्रतिपाद्येत यत्कदाचिदपि बुद्ध्यावसमारूढविशेषत
कथमथ उमानेन युक्त्या वा न प्रतिपाद्येतेति वा संबंधाः अथ वा परत्र बुद्धौ कदाचिदपि न सामान्यरूपेणाविशेष

रूपेण वा वर्तनेन तद्समारूढविशेषवत्वं प्रतिपाद्येनेति सम्यक्परिहारमेवाह नत्स्य क्षादीति अनधिगतस्यैव प्रतिपादने हेतुमा
ह विचारेति नतो वीषम्यमाह षत्रेति । प्रसिद्धपक्षे विषयासेनत्स्याप्रसिद्धपक्षे वसंबंधसंभवस्यो नत्वात्सिद्धपुनरिप्यत्रोपि
नस्यैव निर्दशीपीन [illegible] पमित्याशंकाटीकाव्याव स्वेशंकामाहनत्प्रसिद्ध इति प्रसिद्धत्वपक्षे प्रतिपाद्यत्वयोग्यतारूपसंबंधसंभ
वः इत स्त्व वदभावाश्यंवं धर्मक्षेप इत्याशयेनाह तत्राहेति । प्रतिपक्ष प्रतिनिभ्यार्विषयादेराक्षेपात्प्रकारान्तरस्यासंभवात्त्रिते
पूसमाधत्त इति कथमुक्तं तत्राह । विज्ञात इति कारणोपपत्तिन इत्यस्याविज्ञात इत्यनेन संबंधः । कारणा वोपपत्तिश्चेतितेन
थालेताभ्यामिति विभागः कारणशब्देन प्रमाणमुच्यते विशेषतः प्रतिपत्तेः कथं विवावरमवृत्तिरिति तत्राह विशेषत इति । सा
मान्यन्यायप्रस्तु तेप्रसारपतीतीति । विषिविषयादेः शास्त्रत स्त्वमिद्धस्यात्राप्यकतः प्रयासो वृथेति शंकते ननु समन्त
प्रतिस्वाभिलषितोपायतात्ज्ञानं विना ग्रंथविशेषे प्रवृत्त्यनुपपत्तेः तदर्थं विषयादेस्तदो निर्देश इत्याह तत्राहेति । प्रयोज
निविशेषनिर्देशं विना प्रवृत्त्यसंभवश्चेत्साहितसराव निर्दिश्यतामित्युक्तमेव ममपीत्यत्र तदनुपपत्रं किमवधारणाम प्रो
गं व्यव छित्त्यसुतान्ययोगत्र्या घेमदिष्ट सिद्धिः नद्वितीयः प्रदत्यं गन्तनेतरयोरपि नत्कथ्यत्वादित्याशंक्याह ननुप्रपा

न.न्या. २

जनेनेति प्रवृत्त्यव्यभिचारात्तयोरपि प्रवृत्त्यंगत्वं चेन्न तन्निर्दिष्टोपीति शंकते ननु साधनमिति निःशंक्य साक्षादिति प्रतिपा
दयितुं योग्यतालक्षणं संबंधमित्यर्थः फलाभेदात्तयोर्न पृथङ्निर्देश इत्याह तत्राहेति फलाभेदासिद्ध इति शंकते न
न्विष्टसिसाधने प्रवृत्तिर्दृष्टत्वेन तन्नुष्ठसाविषयः फलस्यापि विषयत्वं दृष्टमित्याह तत्राहेति किं फलस्यान्यपच
गमेत्यादि विषयत्वव्यपदेशात् उत फलमेव विषय इत्यर्थः अयं धर्मस्त्वनुपपन्नः केवलस्यापि विषयत्वात् क्रियाजनितातिशय
विशिष्ट...विषयत्वादिति शंकनाभिप्रायमाह प्रयोजनेनेति क्रियाजनितेनातिशयः प्रयोजनं न त्वालिनो विषयत्वमित्य
र्थः ननु किमिति न त आह तत्तत्स्वे नियत्यपि क्रियाजनितातिशयशालितया प्रयोजनत्वं आयमानातिशयविशिष्टतया
विषयत्वमिति भेदः तथापि फले ज्ञाने विषयोपितासो भवेदित्यर्थः विषयफलयोरत्यन्तभेदेनापि दृष्टान्तज्ञानशंकनेन
तुकुर्यादेति। अत्यन्तभेदे उपादानोपादेयभावस्यानुपपत्तेः स न पृथगित्याह तत्रेति विषयसंबंधयोः प्रयोजनांतर्गत ग्रामू॰
त्वात्पृथङ्निर्देश इति शंकायामप्याभिमिति नद्भीकरायुक्तः पृथङ्निर्देशस्य साध्यमानदादिनाशंक्य तात्पर्यमाहसम

मित्यंगीकृत्य मेनोंऽशमाह प्रयोजनेनेति द्विविधं विषयत्वं क्रियाफलशालित्वं अनन्यसाधारणत्वं चेति। तत्राद्यः
प्रयोजनप्रतिपत्तौ प्रतिपन्नो भवतीत्यर्थः कथं तर्हि विषाद इति। अलक्षणेन असाधारणतया शंक्य प्रतिपादयतया
ऽप्रयोजनप्रतिकरणात्स्य पुरुषार्थपारविषयस्य श्रवणादेर्विषयभावदर्शितं साधने नियमेन प्रवृत्तिर्भवतीति योज
ना॥ अलक्षणेनान्यसाधारणेनारूपं विषयत्वं वा विकिंस्यादृष्टान्तेन समर्थितं इतिनस्यासंगतिमाशंक्य तात्पर्यमाह तत्र
प्रवृत्तीतिः अनुभूयमानतयाविचारतत्त्वज्ञानयोः प्रयोजनमपि प्रथम विषयतया पृथग्वक्तव्यमिति दर्शयितुं दृ
ष्टान्तमाहेति सर्वं चाविषयतयास्वेनुद्दिष्टेणोऽस्यनन्यसाधारणतयेति कृतस्यनन्यसाधारणतात्सर्वप्रत्ययपक्षत्वात्स्युप
गमादिति शंकाव्यावर्त्तयति स्वरूपेणेति सदाकारेण सर्वप्रत्ययवेद्यत्वे व्यथ इति। नंदाद्याकारस्यमानात्तरागावरणत्वादन
न्यसाधारणत्वमित्यर्थः। विषयस्य पृथग्युक्तत्वं बोधयितुमाह तत्र प्रवृत्तीति विचारनियतप्रवृत्तिसिद्ध्यर्थमित्यर्थः। अनुभूय
मानतया विविच्यारतः अन्यज्ञानसाध्यानुभवफलाश्रयतयेत्यर्थः विपक्षइति अन्नश्रयासाधारणविषयानतिपत्तौ साध
ने प्रवृत्तिनियमाभावइत्यर्थः दृष्टान्तस्यापमर्थः किं किसाधानतदुद्दृश्यपरकसुकलात्रं यप्रभृति निचद्धत्ति साधनानिर्दि

येन ।। मध्यस्थकर्तैवेनावश्यं प्रवृत्तिः सर्वेषां साधनत्वात् । शिष्यार्थं तत्र तेन लौकिकं दृष्टान्तमादाय यतितव्यं नेनामप्रस्तुत-
दृष्टान्तेना विदारणपदार्थं तिवा माहनयो नित्यं भेदेन यमाहयथ तितिवानक यववादे दृष्टेनैनैवसाधसन्त्वादनन्यसा
धारण त्वे मिसर्थः तस्मात्स्याधन विशेषप्रवृत्तिनियमायसाधनांतरस्पृष्टत्वं वक्तव्यमित्युभयमप्याहतेनेने तिविष
यनिर्देशमग्रीकृत्य संबंधमालिपति विषयस्येति । अनन्यप्रतिपाद्यत्वे सत्येतत्प्रतिपाद्यो विषयः तथा च संवक्तनट
यद्विर्देष्टव्यःस्वार्थाः संबंधिरूपत्वमसिद्धमित्याहलत्रानेतिकथमसिद्धिरितिवीक्षायामाहनत्रेतिसंबंधस्यानन्यप्र
तिपाद्यत्वादन्यत्रत्रसोपिवक्तव्य इतिसंबंधः अन्यत्रं दर्शयितुं प्रतिपाद्यत्वं मुपविशिनष्टि साधनांतरानिसंबंधमात्रप्र
वृत्तिनियमामावइत्यत्रदृष्टांतप्रदर्शनपरन्त्वरागयइसाहतिदर्शयितुमिति । साधुशब्दपरिज्ञानस्य व्याकरणसंबंधि
त्वं विषयत्ववततः कथंवतिरेकदृष्टांतइत्युक्तमित्याशंक्याहायमर्थइतितदर्थानिकवादपिप्रवर्त्ततइस युक्तव्याक
णप्रवृत्तिसंभवान तत्राहानइति । प्रयोजनज्ञानमेवविषयादिज्ञानमित्यसंभवेपितदविनाभावादित्सिद्धिरि ८

निशंकतेनन्वेवमपीति अर्थसिद्धत्वमसिद्धमित्याह न जो हितिभि यंतइतिकयमुक्तं तेनापितयास्युपगमादित्या
शंक्याह निघंतइतितत्रेहेतुमाहनयाश्रतमेनेनिनिवशुद्धावधारणार्थः सिद्धिपदेनसंबध्यते उक्तमर्थमंगीकृ
त्य प्रव भ्यागत्यमाक्षिपतिननुस्वरूपेतिप्रमाणाभावादितद्रष्टव्यं प्रमाणाभावासिद्धइत्याहतत्वेनि ग गाः मा
मान्यतः प्रसिध्यादरसंभवान्नविषयादिषनिर्देष्टव्यमित्युक्तमनुवदतिननुउक्तव्यमितिएकांततः प्रसिद्ध्यप्रसिद्धा
विप्रतिपत्त्यनुपपत्त्याप्रसिद्धतामात्रसिध्यात्तीकथंविषयादिसिद्धिरित्याशंक्याहनत्रप्रसिद्धीतिनकेवलं विप्रतिप
त्त्यनुपपत्त्याब्रह्मसिद्धिः अपितुब्रह्मनद्रयुक्तस्याप्यपित्याहविप्रतिपत्तीतिब्रह्मणः शास्त्रविषयत्वं कथंप्रतिविध
त्वेदांतानामेवशास्त्रत्वादित्याशंक्यशास्त्रशब्देनवाक्यनिर्णयापेक्षितन्यायप्रतिपादकोग्रंथानीति पुनरुत्यामि
भायेणहन त्वेतामितिब्रह्मणोः शास्त्रविषयत्वंसत्रपराहनमितिशंकेननुब्रह्मेति । प्रतिभासविरोधान्नेवमितिग
ढहसनिन ग निल्यापानाब्रह्मविषयचानुशास्त्रमणि नहिपयमित्याशंक्याहसत्रेनिविशयसरं न ारत्वास

४

पेकोक्ष हेतुरिति शंकते तनु संभावनेति शास्त्रस्य संभावनाविषयत्वात्तज्ज्ञानान्मुक्तिरित्यर्थः संभावो नाज्ञानस्य
सुखदुःखप्राप्तिनिवृत्त्यन्यतरत्वाभावात्स्वरूपेण पुमर्थत्वमित्याहनेत्याहेति प्रकृष्टतां डिम्ना डिति शंको निर
स्यति परंपरयेति दुःखाभावाप्तिः शास्त्रप्रयोजनत्वेन निर्दिष्टेति शंकां निरस्यति धर्मार्थाभ्यामिति। अग्न्यादीनामस्त्र
करणेति कर्त्तव्ययोरेकविषयत्वमुक्तं तत्र कृते अग्न्यादयोः कथं वा एकविषयत्वं प्रकृते वा कथमिति वीक्षायां तत्रैवमा
हनुकरणेति तत्र प्रथमं करणस्वरूपमाह तथाहीति दर्शपूर्णमासाभ्यामिति तृतीयाश्रुत्या यागानां समभ्याधा
न्यनुपेयमित्याह तयोरिति। कं तदिति कर्तव्यमिति वीक्षायामाह द्विविधानीति अर्थकर्माणि दर्शयति फलेति
आरादुपकारक इत्यर्थः आरादुपकारकत्वं दर्शयति फलेति संस्कारकर्मस्वरूपमाह प्रोक्षणादीनीति सन्निपत्योपकारकत्व
माह द्रव्येति करणेति कर्तव्ययोः स्वरूपमभिधाय तयोरेकविषयत्वमाह तत्रेति। अंगे पृथक्फलाश्रवणात्पत्रवत्फल
श्रुतेस्तस्यार्थवादत्वात्करणफलमेव फलमित्यर्थः॥ दार्ष्टान्तिकमाह एवमितीति तत्राक्षिप्ततात्पर्यविशिष्टस्यशाद्द

४

स्य करणत्वात्तदाक्षिप्ततात्पर्यदर्शयस्य विचाराधीनत्वात्स्वरूपोपकार्यंगत्वं प्रमेयविचारस्य चासंभावनादिनिवृत्ति
द्वारावगमफलोपकारकत्वमित्यर्थः॥ विचारस्य प्रतिबंधनिवर्तकत्वं चांगीकारणान्ब्रह्मविषयत्वाभिप्रायं सिद्धान्तावि
रुद्धाभासाद्याक्याह तत्पक्षसिद्धान्तीति एकदेशीय इत्यर्थः। वेदांतेति किं ब्रह्मबोधायेनुमोत्राते तन्नेति किं कल्मान्ये विचा
रस्यायत्तमपेक्षत्वमित्यभिप्रेत्याधं दूषयति नन्विति वेदान्तायविसमर्थस्यायुन्यापेक्षाद्वृष्टाद इत्याह तत्राहेति प्रकारान्तरेण ब्रह्म
विषयत्वमंक्षिपतिनन्वित्याम इति अन्यविषयस्यार्थन्यविषयत्वं दृष्टं तत्तान विरोध इत्याह तत्राहेति। उद्यमनादिव्यापा
रस्य वृक्षेति शंकयजनकत्वात्कथं परशुविषयत्वमित्याशंक्याह द्विविधमिति द्वैविध्यमेवाह किं विदिति कर्तृव्यापारस्ये
त्यस्याधमननिपातनव्यापारस्य तेनेन संबंधः उदेशं फलं स्यस संहत्य फलः तस्य मावस्तत्तात्पर्यमित्यर्थः उद्यमनादेः
करणविषयत्वं करणव्यापारस्य वृक्षविषयत्वमिति वीक्षायामाह तत्रेति कुठारव्यापारस्यापि व्यवधानेन वृक्षविष
यत्वं अन्यथेतरत्रापि व्यवधानं स्यादित्याशंक्य युद्धमानानुभवान्नैवमित्याह तस्यैवेति कुठारकर्तृव्यापारस्यापि

क्तविषयत्वमुक्तंतदनुपपन्नमितियोदयतिनविति।कारणत्वकर्तृत्वयोरव्याघातादित्यर्थः।विकल्पासहत्वान्नेजन
योग्यमित्यहोत्यइत्ती॥किमेकविषययोर्विरोधः।उतभिन्नविषययोः।तत्राद्येऽभ्युपगमः।द्वितीयस्त्वनपपन्नंइत्याह
सर्वाणीतिकरणस्यापिकारकत्वात्क्रियाकारिणस्त्वकारकत्वंचप्रसिद्धं।करणस्यस्वव्यापारंप्रतिकर्तृत्वमित्यर्थः।कर
णस्यस्वव्यापारकर्तृत्वेपिनवृक्षविषयत्वंद्वैधीभावातिरिक्तफलस्यानिरूपणाद्द्वैधीभावस्यवान्यफलत्वादिति
शंकायामाहसर्वेति।कर्मजन्यत्वेनइत्युपत्यर्थः।करणस्यापिकर्तृत्वेकर्त्ताकरणंवेतिनेत्यपदेशानिर्विषयः
स्यादित्याशंक्याहतत्रकर्तृत्वभेदमेवाहतत्रकर्त्रेति।तत्रजपाकर्त्तादीनामध्येतत्रव्यापारइत्याकर्त्तेतितिसंबंधस्तत्र
व्यापारमेवाहसाधनान्तियोगेनेतिसाधनप्रेरणेनेत्यर्थः।लक्षणान्तरमाहधनुनेतिगच्छतिपचतीत्यादौधनुन
प्राधान्येनविषयेष्वोव्यापारोयस्यसयोक्ता।करणस्वरूपमाहकरणमितितत्प्रकारणमित्युक्तेकर्त्रादिष्वप्रसक्ति
तदर्थसाक्षिपत्यतिकरणासन्निपातिषुलेष्वव्यभिचारव्यावर्त्तयितुमाहफलमितिकर्मलक्षणप्रतिफलसमवायाति

अत्रतुपरसमवेतक्रियाफलसमवायीतिद्रष्टव्यं।इतरथागमनक्रियाफलशालिनिस्वर्भरिव्यभिचारःस्यादि
त्यर्थः।धानुनाविशेष्यव्यापारस्यकर्तृत्वंकाष्ठादीनामपितादृक्कर्तृत्वमित्यथास्यहकाष्ठानीतिपाकंसादनानुकू
लव्यापारसमर्थनफलमाहतस्मादितिकरणस्यव्यापारवत्त्वेनच्छद्वार्थः।द्वाष्ठामितिकर्तृत्वानतथाव्यपदेशइत्यर्थः
नावांतरभेदेनिप्रधानक्रियाकर्तृत्वाभिप्रायेणतव्यपदेशइत्यर्थः।करणस्यव्यापारकमाहेवमितिविचारव्यापा
रेस्यनिविचारलक्षणव्यापारस्येत्यर्थः।विचारव्यापारस्यापिप्रमाणप्रमेयसंभावनावगमद्वारेणब्रह्मकर्मतातांव
कृष्यतइतिसंबंधः।त्यर्थः।विचारस्य।तत्रहेतुमाहब्रह्मावगमेति।तथापिकथंतद्विषयत्वंतत्राहावगमेति।परस्तुवि
यंस्यव्यापारस्यापिवृक्षविषयत्ववत्प्रयभावनाविषयस्यापिविचारस्यब्रह्मविषयत्वमुक्तंतत्रदृष्टान्तासिद्धिम
शंक्यनेपेतिअत्यन्तहितमितिव्यवधानंविनाव्यापारजन्यातिशयवद्दित्यर्थः।नोहृत्यमितिद्वैधीभावादिफल
विशिष्टमित्यर्थः।तनुविषयत्वाभावेतरावतिशयजनकत्वंनस्यादित्याहतत्राहेति॥विषमउपन्यासइत्यत्रदृष्टांत
दार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यमुक्तंतदनुपपन्नंमीमांसापाइतिकर्त्तव्यत्वेनोपकारकत्वस्यापविशेष्यादित्याशंक्याति

MEMORIAL

र्त्तव्यत्वमसिद्धं मानाभावादिति दर्शयितुमितिकर्त्तव्यप्रमाणं तावदाहान्वेति लोकवेदयोरित्यर्थः शब्दस्य करण
त्वादितिकर्त्तव्यतापेक्षायां मीमांसेतिकर्त्तव्यतात्वेन संबध्यत इत्याशंक्य नेतिकर्त्तव्यांतरसंभवान्नास्या इति कर्त्त
व्यतात्वमित्याहान्वितिआत्मा वा अरे द्रष्टव्य इति दर्शनमत्र धनस्याधनत्वेन शक्तितात्पर्यविचारलक्षणमत्र
लव्य इत्यनेन विधीयते ततः कथं विचारस्यानंगत्वमित्याशंक्याह शब्दादिति विचारोयं स्वयं शब्दस्यार्थबोधकत्वे स्व
भगः स्यादित्यर्थः शब्दस्य बोधजनने विचारानपेक्षायामपि प्रतिबंधनिरासे तदपेक्षेत्युक्तं तन्न संगच्छत इत्यत्र दन्नद
नुपपन्नं शब्दस्य प्रमाणत्वान् स्वतोऽप्यजनकत्वात् अन्यस्य च व्रलणितत्त्वजनकस्यात्र यथं भ्रमादिस्यादित्याशंक्य तात्पर्यमो
ह्य इत्युपयेति शक्तितात्पर्ययोरज्ञानं शक्तितात्पर्ययोर्ज्ञानं तयोर्विपर्यासज्ञानं तद्विपर्यासज्ञानं तदेव दोषाः शक्तिता
त्पर्यज्ञानतद्विपर्यासज्ञानदोषः तस्मादिति विग्रहः अज्ञानादेः स्वाभाविकत्वे कथं निरास इत्याशंक्याह तत्रेति
शक्तितात्पर्यविचारजनितज्ञानस्य तदज्ञानादिविरोधित्वेन निवर्त्तकत्वमुक्तमित्यर्थः शास्त्रस्य निर्णयज्ञानकार
णतायाः पुरानुक्तत्वान्न कथं तत्प्रतिषेध इत्याशंक्य विकल्पपूर्वकमुक्तमर्थं यमवतारयति तत्र किमिति दोषसहि ६

तस्य शब्दस्यानाथाज्ञानजनकत्वं विचारस्य च दोषनिरासेन प्रमितिहेतुत्वमिति किं पुनः उत शब्दस्य सत्यस्य ज्ञान
जनकत्वे सत्यप्यदोषास्यान्यथाज्ञाने समुत्पन्ने विचारेणाव निवृत्ते शास्त्रान्निर्णय इति वातियोज्यां अन्यथाकिक
मानुत्पन्नानात्मशब्दस्य दोषसहितस्यान्यथाबोधकतापास्ते नो भिन्नत्वमाहेत्यर्थः वक्तृवद्दोषोपेतः शब्दो विप
र्यासादिजनक इत्युक्तं तत्र कथमेकस्य वाक्यजनितत्वेनिद्वैरूप्यमित्याशंक्य तात्पर्यमाह यमाश्रापज्ञेतरागादिदो
षतकाचादिः उक्तमयथायासंभव इत्याह पुरुषेत्ति दादोषभावप्रतिपादनफलमाहात इति प्रयोगांतरमिति
त्रयमर्थः अस्मिन्ग्रामे त्रयमेकाचार्यादिनिय इत्यादौ भिन्नेपि प्रान्यविचक्षयाराकादिप्रयोगवद्धदांतवाक्य
कादिशब्दानां तथात्वकल्पनया विपर्यासादितीयत इत्यर्थः भेदग्राहिप्रत्यक्षादिविरोधादन्यथा मतिरि
त्याह गर्थेति। विरुद्धज्ञाने द्वयोस्तत्रोक्षयं निर्णयमित्याशंक्याह तत्वश्रुतिपूर्वमेव शास्त्रात्तत्त्वज्ञानस्योदितत्वान्नश्यम्
इत्यप्यत इति कथमुक्तमिति शंकायामाह जातवोतिविरोधित्वधर्मान्तरैणात तत्त्वज्ञानस्याघटनात्पात त्रि स
रासेद्धत्तयाति भवति तद्ध्वत इत्यर्थः विचारस्य प्रतिबंधनिवर्त्तकत्वप्रतिपादनफलमाह तस्मादिति। करणेति

कर्तव्ययोरेकविषयत्वस्य पुरोक्तत्वाद्यद्यपीत्यादिना तदभावप्रतिपादने विरोधः स्यादित्याशंक्य मलभेदेना
विरोधमाह यद्यपीति। यद्यपीत्यादिटीकायास्त्वयमर्थः वाक्यार्थज्ञानं शास्त्रानुग्रहात् प्रागेवादेयादित्यद्यपि मी
मांसया नि। लापो क्रियत इति लक्षणायोव्यवस्थे इति संबंधः। तत्र हेतुमाह सामान्यत इति सामान्यतो दृष्टनिबं
धनेन ज्ञानेन विरोधादुत्पन्नमुत्पन्नमिव ज्ञानमिवानुभवत्वं वर्तते च तत इति संबंधः रज्जुतत्त्वज्ञानेन सर्पभ्रमव
त नियत्वाद्याशंका निरस्यति सोऽस्यत्तीति तथाप्येकविषयत्वेऽविरोधः तत्राह यथेति रज्जुद्रव्ये भ्रमकालीनेन तद्दे
कत्वज्ञानेन तत्रिविभियच्छत्त्वज्ञानेन तरज्ञाननिवृत्तिशंकां निराकरोति सम इति वस्तुतस्तु न समकक्षत्वमपीत्याह
भिमतेनेति। नहि संशयज्ञानोपमस्य कथं प्रामाण्यमिति तत्राहास्यामिति मीमांसाया निरर्गलयहेतुत्वमेव कि
न स्यादित्याशंक्याप्रमाणत्वात्तिष्ठमित्याह न पुनरिति सामान्यतो दृष्टनिबंधनेनेत्यस्यार्थमाह प्रयोगांतरेऽधि
ति सामान्यतोदृष्ट्वाच्चस्यायोनस्माह तथाविधे विचित्रनिर्माणतादि ग्राहिग्राह्यकुपप्रत्ययस्य प्रमाणांतरसंवा

दाभावेऽप्रमाणपदप्रामाण्यवुद्धेरित्यर्थः शब्दस्य स्वतः प्रमाणत्वान्मीमांसायां लक्षणायापि कथं भ्रमविषयत्वं त
त्राह यथान्यायइति विचाराधीनतात्पर्यविगमेन प्रतिबंधेनिवृत्ते त्राह्यादेवसर्पयोजापत इत्युक्तसंप्रयुक्तस्यैव हठी
करणार्थविचारमारभते तत्रेदमिति पूर्वपक्षमाह केचिदिति पुरुषाभिप्रायस्तात्पर्यं तदर्थप्रतीतिमितिजनकमित्यर्थो वि
कल्पासहत्वान्नैतन्मतं साधीयाह तत्र किमिति तात्पर्यविगमः फलं यस्य स तात्पर्यविगमफलः स विचारस्तेति तात्पर्यविगि
मफलविचारः तस्मिन्नपेक्षाराहित्यप्रसंगादित्यर्थः तत्रैव दोषांतरं समुच्चिनोति तात्पर्येति। अज्ञाततात्पर्यस्य प्रमि
तिजनकत्वे तदगोचरे शब्दात्खबुद्धिर्न जायते इत्यर्थः। तात्पर्यगोचरबुद्ध्यनुत्पद इष्टत्वादाशंक्याह तथा चेति तात्पर्यगोचरमपि
बुध्युदर्शनाय यथानिश्चयपत्तिः तथापपादयंतीमीत्यर्थः तद्वाक्यादमेकस्यापि त्रागद्भानप्राप्तिपतितिरिति कथं व्यज्ञापिति
तत्राह सवतिसमुच्छनकार्यदर्शनान्नत्रालिपतितिनिश्चय इत्यर्थः तात्पर्यमपि तद्वोचरमेव किं न स्यादित्यत्राह न त्वेति त
थापि कथं स्वच्छतोजि घ्रक्षायां तस्य तात्पर्यपरिज्ञानं नि वैज्ञानस्यान्यथानुपपत्तेः तत्राह समुच्छिन्न इति मुखविकम

८

नादिकं दृष्टशास्त्रज्ञानजे ध्वघ्र स्पेच्छमुक्त्यानित्यर्भकोनिश्चितोतीत्यर्थः पित्राहमाहृतइत्यादेरस्यपरस्याभवोधकत्वेवै
किमानमिति॥ शंकतेनवेतिउच्छानत्वन्यथापिघलइत्यमिसंधीः विवादाध्यासितप्रवृत्तिः संसर्गज्ञानपूर्विकाप्रवृ
त्तित्वात्संप्रतिपन्नवदित्यनुमानविरुद्धं संसर्गबुध्यभावाभिधानमितिसमाधत्तेनोच्छानेति। अप्रयोजकत्वंशंकांनिरस्य
तिप्रवृत्तेरिति। अर्भकसमिधमाहरेत्याचार्यवाक्यश्रवणसमनंतरमुपजायमानमध्यमनरप्रवृत्तिनिरीक्ष्यमुपरिष्ठ
मनुमिमीते। अयंनरः संसर्गबोधवान्संसृष्टप्रवृत्तित्वाद्यंप्रतिपन्नवदितिसंसृष्टप्रत्ययमनुमायतस्यकारणविशे
षपेक्षायांशब्दान्वयव्यतिरेकाभ्यांसमुद्दस्यतत्रसामर्थ्यंकल्पयतितंन्नस्यात्प्रवृत्तेः संसर्गज्ञानाद्यामवादिस
र्थः। शब्दस्यायथार्थबोधकत्वेप्रामाण्यप्रसंगात्संसर्गबोधकत्वमितिशंकतेननुशब्दइतिअयथार्थबोधकत्वमसि
द्धमित्याहनैवइति। कथमस्यवाक्यस्ययथार्थत्वंसुरज्ञानजिघृक्षयाप्रयुक्तत्वादित्याशंक्यसत्यपीति। अयमनुवदत्यर्थाति
कितात्पर्यमात्रस्यज्ञानंप्रमितिहेतुरुतार्थविशेषितस्यद्वितीयेकोसावर्थइतिविवेचनीयमित्याहतंतहीति। किंपदार्थ
तात्पर्यंउतसंसर्गइत्यर्थतोत्प्रयोमात्रस्यहेतुत्वापगमोद्विकल्पानवसरइत्याशंक्याहात्रेति। अश्रयसापेक्षत्वदृष्टं ८

नतयोकमितिदृष्टप्रतिविषयतात्पर्यासंभव्येपदार्थविषयंतात्पर्यप्रमितिजनकमितिद्वितीयाघंनिरस्यतिनतावदितिद्वि
तियपिकितात्पर्यप्रतिपत्तिसमयेविशेषणीभूतः संसर्गेनाधिगतःउताधिगतइतिविकल्प्याद्यंप्रत्याहसंसर्गइतिनागृ
हीतविशेषणाविशिष्टबुद्धिरितिन्यायादित्यर्थः। द्वितीयमनुवदतिस्यादेतदितिकिंपुनरपेक्षायामप्रमितितत्वंतप्र
मितित्वंआद्येपिकिंस्मृतिरुतसंशयःआहोविपर्यासिःसर्वथायंसंभवइत्याहनतावदितिस्मृतेर्गृहीतग्राहित्वात्सं
सर्गस्यपूर्वंश्रोत्रानधिगतत्वान्नतावन्नस्मृतिःनापिसंशयाःधाकारत्वाभावान्नापिविपर्ययःवाधकानुपलंभादित्य
र्थः। द्वितीयेपिकिंप्रसिद्धप्रमितिसंतमूतानान्यानाद्यःचक्षुरादिसंप्रयोगाजन्यत्वान्नप्रत्यक्षांतर्भवःसंभवविनाथनुमि
तोव्याप्तलिंगाजन्यत्वान्नार्थापत्तोनुपपत्त्यदर्शनात्। उपमितंतमवत्चतुरापास्तंतस्माछब्दजन्यतयाप्रत्यक्षायाःप्र
माणवंनतावत्तात्पर्यप्रमितिहेतुरितिपक्षक्षतिरित्याशंक्यनाहनत्रपरिशेषादितिप्रमाणाभावात्प्रमितियंतरूपतापीति
द्रष्टव्यम्। शब्दात्संसर्गमात्रेतद्विषयतात्पर्यसंसर्गविशेषबोधकंगवादिशब्दानासामान्येशक्तिप्रतिपत्तावपिवाक्या
द्विशेषप्रतिपत्तिर्वहित्याशंक्याहनवेतिनदीतीरफलसत्ताद्यर्थविशेषमभिप्रेत्यित्तमवृद्धः शब्दप्रयुक्तेनसामान्येन

नफलाभावादित्यर्थः। एवंतात्पर्यप्रतिपत्त्यप्रतिपत्त्योरसाधारणंदोषमभिधा॰यसाधेरण्दूषणमाहकिंचेतिसं
सर्गबोधःशाब्दशक्तिमात्रनिबंधनःशाब्दत्वात्पदार्थबोधवन्नचशक्तिमात्रनिबंधनस्यतात्पर्यहेतुत्वमपिशं
कास्पदंशक्तिशब्देनशब्दनातात्पर्यरूपशक्तिविषयस्यविवक्षितत्वानुनचसाधर्म्यवैकल्यंशक्तिजन्यत्वमात्रस्य
तत्रापिसद्भावादित्यर्थः। पुरुषाभिप्रायरूपतात्पर्यजन्यत्वेप्रमाणमाहनतात्पर्यलिंगमतोबोधःपुरुषाभिप्रा
याजन्यात्शाब्दत्वात्सद्धार्थज्ञानवदित्यर्थःसंसर्गबोधस्यपुरुषाभिप्रायजन्यत्वेशब्दाप्रामाण्यंपवेत्याहशब्दानामि
ति। संसर्गबोध्येनशब्दानिबंधनाकिंतुतात्पर्यमात्रावगमाधिनःस्यादितिसंबंधःशब्दान्वयव्यतिरेकाभ्यांश
ब्दनिबंधनत्वप्रतिपत्तेःकथंसंसर्गबोधस्याशब्दत्वमित्याशंक्यतयोरन्यथासिद्धिमाहनाद्दृष्टानामिति। श
ब्दानांपदार्थप्रदर्शनद्वारेणान्यथासिद्धत्वादित्यर्थः॥ पदार्थप्रदर्शनंकस्मादित्याशंक्याह तात्पर्येतितात्पर्यस्योप
धिविशेषणंतदुपयोगितयेतियावच्चभातिपिकितात्पर्यमज्ञातप्रमितिहेतुःउक्तज्ञानपाधविचारवैयर्थ्य

द्वितीयेविचारात्प्रागेवशब्देभ्योब्रह्मप्रतिपत्तिर्नस्यादितिशंकामुपसंहारव्याजेननिरस्यतितस्मादितिअज्ञाततात्प
र्यविशेषितशब्देभ्योगृहीतसंगतिकेभ्योर्थप्रतिपत्तिर्मुख्यलक्षणानिमित्तोपजायतेपत्रवपुदोषान्संशयादनु
त्पनेविचाराधीनतात्पर्यविगमेनवनिवृत्तेवतनिर्णयजननात्रविचारवैयर्थ्यंतस्माल्लक्षणयाकरणेतिकर्तव्ययोरके
विषयत्वमित्यर्थः। विषयादेरेवरूपवक्तव्यतायुक्तत्वात्तत्वेदमित्यादिपुनरुक्तमित्याशंक्याहत्त्वेतिनिगमनप्रयो
जनमाहसमर्थनमितिब्रह्मणोस्तिताभिधानप्रकृतासंगतमित्याशंक्यप्रसिद्धत्वप्रतिपादनद्वाराविषयादिसम
र्थरत्युक्ततदनुपपन्नंप्रसिद्धसंभवादितिशंकतेननब्रह्मेति। किंब्रह्मसामान्यनलोकतोधिगम्यतोउतागमात्तन
घःस्यादिहीनतयाप्रत्यक्षाविषयत्वाद्व्याप्तस्यचनानुमानादेरपितत्रप्रवृत्तिरित्यर्थः। द्वितीयेपिकिंपदगम्यब्रह्मोतवा
क्यगम्यमितिविकल्प्याद्यंदूषयतिनापीति। ब्रह्मणःप्रमाणांतरागोचरत्वात्रतत्रसंगतिग्रहणंततोनपदगम्यत्वमित्यर्थः।
तत्रैवद्वितीयंतरमाहनवेति। पदार्थानामेवसंसृष्टोनांवाक्यार्थत्वात्ब्रह्मणश्चापदार्थत्वात्तन्नवाक्यमपितत्रप्रमाणमित्या
सयेनाहतस्मादितिसोत्रब्रह्मशब्दस्यजात्यादिविविषयत्वानुपपत्तेर्ब्रह्मबोधकत्वमित्युक्तम्युक्तंजात्यादिविलक्षणब्रह्म

१०

प्रतिपत्तिमंतरेणापौरुषेयशब्दप्रयोगायोगादित्याशंक्यानसर्थमाहतत्रेति। ब्रह्मशब्दस्यान्यार्थत्वासिद्धावित्यर्थत्
च्छब्रह्मजिज्ञासस्येत्यादौ ब्रह्मशब्दप्रयोगाद्ब्रह्मजिज्ञासादिविलक्षणं नस्तु प्रतिपद्यतदपेक्षितन्यायनि
रूपणार्थसूत्रकारस्य ब्रह्मशब्दप्रयोगस्संगच्छते तत्रवास्माकमपि सोवाद ब्रह्मशब्दात्तत्प्रतिपत्ति
र्दृष्टत इति न कान्यनदोषकलेत्यर्थः। ब्रह्मशब्दस्य जास्याद्यविषयत्वमात्रेन कथं ब्रह्मविषयत्वमिति शंकते नत्वर्थतिगतिपूर्व
त्रसमुदायवात्सर्य्यस्योक्तत्वान्नवाच्योच्छित्तिरित्यर्थप्रमाणाभावो सिद्ध इत्याह प्रयोगार्थप्रतिपत्तिरिति प्रयोगानुपपत्तिरि
त्यर्थः गृहीतसंगतिकानां शब्दानामेतावेदर्थबोधकत्वं संगतिग्रहणं च लौकिकप्रयोगाधीनमिति तत्र ब्रह्मशब्दापूर्वसिद्धिः
तथावकथं सोत्रादपित्तसिद्धिरिति शंकते तननुश्रोतेति लौकिकप्रयोगाधीनत्वं निरस्तं नदयुक्तं वाक्यवदेव पदस्या
प्यनधिगतबोधकत्वसंभावादित्याशंक्य तात्पर्यमाह नवितिप्रमाणांतरेणार्थमधिगम्य तस्मिन् गृहीतसंगतिकस्य
पदस्यार्थस्मारकत्वान्नानधिगतविषयत्वं वाक्यं तु संगतिग्रहणनिरपेक्षमिति विशेषस्यामित्यर्थः वस्तुतादिवादित्यत्रादिप
दवैयर्थ्यमाशंक्य किमक्षवलदं बोधकत्वं तालेतलिंगादिवज्ञानाद्धि संबंधग्रहणसापेक्षत्वादित्यभिप्रेत्य वलुर्वदित्यु ५०

क्तमित्याह न प्रत्यक्षवदिति नापि लिंगादिवद्बोधकत्वमित्याह संबंधग्रहणेति टीकायां च क्षुरादिवदित्यत्रादिशब्देनानुमा
नादिकमुपलभिस्युक्तं भवतीत्यर्थः संगतिग्रहणसापेक्षस्य पदस्य बोधकत्वनियमो सिद्ध इति शंकते तननुदर्शितं इति। स्व
र्गादिः पदमात्रगम्यत्वमसिद्धमिति परिहरति नेत्याह ति कुतस्त हि तत्राशि सिद्धिरित्याशंक्याह संनिहितेति यन्न दुःखेन संभि
न्नं तत्र ग्रस्तमनंतरमित्यादौ समित्यादौ सकलोपद्रवविधुरसुखे स्वर्गशब्दः प्रयुक्तः तथा स्वर्गकामो यजेतेति स्वर्गकामप
दस्य समभिव्याहाराल्लिङादेरपूर्वपरत्वमेवं देवताशब्दस्य तदर्थप्रतिपत्तिरित्यर्थः अत्रोर्वशीत इत्यत्र वृद्धप्रसिद्धिबलेनाप्रसिद्धो
नुगम्यत इत्युक्तं तदसमंजसं व्याख्यादिकं विनान्यप्रसिद्धेरन्वसाधकत्वाभावादित्याशंक्य तात्पर्यमाह तत्रेति तदातरणाम
र्थप्रसिद्धार्थत्वेन तस्य भिव्याहारादपूर्वसिद्धिः तदर्थप्रसिद्धार्थेति विशेषणं अनाप्तादिप्रयोगात्स्वलक्षणापमाह विप्रलंभेति प्र
योगानुपपत्त्यार्थप्रतिपत्तिसंबलत्वेथयिवशेषप्रतिपत्तिः कथमिति शंकते तनुसह तिहत्व मिथ्यापरिहरतित्राहेति निम्र
माद्यनुरोधेनार्थविशेषप्रतिपत्तिरित्युक्तं तत्र केन निगमादयः अत्राह निगमोनामेत्यादिना शब्दैकदेशानुगमेन स्वस्वा
यमर्थः प्रकृतिलक्षणशब्दैकदेशार्थानुगमेन शब्दस्यान्यत्र वर्त्तिर्निगमः प्रसिद्धार्थनदवपचोपरिन्यचेति विशेषणात्कस

MEMORIAL

१२

माहप्रसिद्धार्थेतिप्रसिद्धार्थोपादानेनार्थतरवत्त्वावज्जहल्लक्षणास्यात्रतदवयवोपादानेनवत्तोजहदजहल्लक्षणास्यात्लक्ष
णावगुणावर्त्तिश्चेतिलक्षणागुणावृत्तिप्रसिद्धोपादानेनार्थान्तरवृत्तोलक्षणावृत्तिः तदवयवस्यतद्गुणस्योपादानेनान्यत्रवृत्तो
गुणवृत्तिरित्यर्थः प्रसपविधनेतिअस्मिन्नर्थेप्रसपाभणातीतिविधिसामर्थ्यादित्यर्थः एकाप्रसिद्धानप्रसिद्धपरि
याग इत्युक्तटीकायांतत्रहेतुपृच्छतिननुप्रसिद्धेतिहिशादसूचितहेतुमाहाप्रसिद्धिरितिप्रयोगानुपपत्तिरित्यनुप
पत्तिभवाप्रसिद्धिरुच्यतेपदार्थवाक्यार्थयोरव्यवस्थितत्वमिष्टमित्याशंक्यतात्पर्यमाहनचवयवतिी एकस्मिन्प्रयो
गपदार्थवाक्यार्थयोर्व्यवस्थितत्वंशाव्यंतच्चनसिद्धत्रनिगमादिषुभ्यात्शब्दस्यसर्वत्रःअत्वात्तिसंभवादित्यर्थः निगमा
दिनामनर्थक्येनोदितेतत्स्येदाभिधानमयुक्तमित्याशंकेतात्पर्यमाहात्रेतिकोसोगत्ठोभिसंधिनित्यत्रहरुद्धितिअन
र्थक्यप्रसंजनस्यानिष्टपर्यवसायितामाहलोकेतिननर्हिसत्राथर्थवत्तापाविवक्षितचादुत्रस्त्रापितदभिधानेपौन
रुक्त्यमित्याशंक्याहपूर्वेतियद्विषयःप्रयोगःतस्यापिस्वार्थत्वान्स्वार्थदिव्यत्रेतिकथमुक्तंतत्राहस्वार्थादितिविनियो
गादित्यत्रकोसौविनियोगइतिनज्ञानयतेपचम्याम्यापादानेविधानाद्व्याापिकयामत्राहविनियोगादित्तिज्ञाप्य ११

इत्यादौयथापंचम्यानिमित्तार्थत्वंतद्वदत्रापित्वयोग्यवपवार्यान्तयलेशास्यसर्वत्रानुगमसंभवाकथंततोनिश्चयइत्या
शंक्याहायंभावइतिनिगमादिवशेनेस्वार्थादानोर्थयउक्तः अर्थविशेषोपादानेहेतुमाहसंनिहितोतेसर्वस्यायोग्यत्वा
त्रिष्फलत्वाच्चात्रोपादानमित्यर्थःपौराणुक्तंनिरस्यातिगृठतिस्वतर्हात्यनेनप्रयोगस्योकार्थनियामकत्वामभिधायत
दंतरेणपीत्यत्रानियामकत्वंवोक्तंततोविरोधइत्याशंक्यात्तात्पर्यमाहप्रयोगेत्ति। प्रसिद्धपदसमभिव्याहारःप्रथमप्र
योगशब्दार्थः तदंतरेणापिप्रयोगमित्यत्रप्रयोगशब्देनरुठिर्गृह्यतेअतोनविरोधइत्यर्थः निगमानुगृहितप्रयोगा
नुपपत्त्याब्रह्मप्रसिद्धिमात्रमत्रपपादनियकिनित्यशुद्धादिपतिपादनेतेत्याशंक्याहनत्वेवमिति। ब्रह्मशब्दात्ब्रह्म
प्रतिपत्तिमात्रेपीत्यर्थः तस्यादिविलक्षणस्यार्थपुरुषार्थलक्षणस्यार्थपुरुषार्थत्वेनाजिज्ञास्यत्वंतत्राहनिरतिशयति
नित्यशुद्धादिरूपस्यजिज्ञास्यत्वातदंतरेणब्रह्मशब्दार्थस्यापरिपूर्णत्वाच्चत्तास्सिद्धिरित्याहतदाहेतिवृहतिधातार्महत्तर
स्यपपत्तेर्नातिरवयहत्वसिद्धिरितिशंकतेनत्वेवमिति। संकोचकाभावात्तसिद्धिरित्याहनेत्याहेतिप्रयोगानुगमोनाम
यस्मिन्नर्थेयदाःशब्दःप्रयुज्यतेतादृशशब्दानुसरणतस्मिन्नसतित्यर्थः लोकमुख्यसत्यनुसारेणब्रह्मशब्दार्थप्रति

१२ पत्त्युपगमे यथा व्युत्पत्तिस्तथा ग्राह्येति नियमः। अन्यथानुशासनबलात्प्रतीयमानं न स्यादित्यर्थः। आपेक्षिकमहत्त्वपरि
ग्रहकारणाभावेपि निरवग्रहमहत्त्वमादेयमित्यत्र को हेतुरिति तत्राह। तद्वदेवेति। निरवग्रहमहत्त्वस्य ब्रह्मशब्दात्प्रति
पत्तावपि त्रिविधपरिच्छेदव्यावृत्तिप्रतिपत्तौ हेतुर्भाष्ये तत एवेत्यादिपंथासामंजस्यमित्याशंक्याह तत्रात्यंतमिति
भवतु निरतिशयमहत्त्वमेतादृशं तथापि कथं ब्रह्मपदात्तत्प्रतिपत्तिस्तत्राह तत्रेति। प्रकरणादिरादिशब्दार्थः। ननु के
वलमत्र बाधकाभावः किंतु साधकमपि वेत्याह जिज्ञास्यस्येति। एतेनेत्यस्यायमर्थः एतेन वस्तुपरिच्छेदनिरसनेन कथं
देशापरिच्छेदव्यावृत्तिः तत्राह वस्त्वंतरेति देशोपि वस्त्वंतरस्यास्ति चेदत्रास्मिन्देशेऽस्मिन्नास्तीति व्यावृत्तत्वं तस्या
भावे कुतो व्यावृत्तिरित्यर्थः। व्यावृत्तः स्यादिति संबंधः। बृहदर्थस्य वृद्धत्वमंतरेणानुपपन्नतां व्याचष्टे तस्मादिति रितित्र्यं
कनेन तु वृद्धत्वेति। अनुपपन्नभावो सिद्ध इत्याह नैषदिति। तथाहि त्यारभ्य प्रमाणांतरगृहीतत्वं यतः प्राक्तनः स्यादर्थः
मात्यनुभूतपदेनाविद्यादिव्यावृत्तिरुच्यते मुक्तस्य भावमिनेन मुक्त्यवस्थायामपि घादिराहित्यमित्यत्र नृतद्व्यवशंका
निरस्यत इति भेदः सिद्धत्वस्योभयत्राविशेषात्कथं वैषम्यमित्याशंक्य तात्पर्यमाह प्रमाणांतरेति। पूर्वोक्तस्यार्थस्यात्र १२

स्पष्टीकरणात्पौनरुक्त्यमित्यर्थः। निगमाद्यनुगुणितानुब्रह्मशब्दान्ब्रह्मप्रतिपत्तिरित्युक्तं तत्प्रकारांतरेणोक्षिपति
ननु मोक्षेति। प्रमाणांतरेणोपलब्धेर्थे तद्बोधकशब्दो टिरयितव्यः। नवनित्यशुद्धादिरूपे वस्तुनि प्रमाणांतरं समस्ति
स्ततः कथं तत्र शब्द विरचनं तस्मात्सोत्र शब्दप्रयोगोपपत्तिर्नयार्थसिद्धिरित्यर्थः कल्पद्वयेपि न विरोध इति समाधत्ते
पहतिप्रथममाद्यपक्षमाश्रित्याविरोधमाह श्रुतीति। सोत्रस्य ब्रह्मशब्दप्रयोगस्यार्थानुगमसुखेनार्थापदाना
दिति संबंधः निर्मूलत्वात्सत्रशब्दार्थप्रतिपत्तिरित्युक्ता मिरपस्यतिमन्यूलसंभित्युक्तिमूलस्येत्यर्थः। तदेवाह श्रुतिप्र
माणेति। श्रुतिप्रमाणेनावगतो विषयो यस्य श्रुतिप्रमाणावगतिप्रमाणावगतविषयत्वस्य भावस्तत्तात्पर्यस्यर्थः। न
नु मुक्त श्रुतिमूलत्वे तर्हि श्रुत्तेरुत्तरसूत्रनिर्णीतार्थत्वात्तन्मूलसूत्रमपि निर्णीतविषयमेवेति नानुगमापेक्षा मत्रा
हान्तरेति। यद्यपि श्रुतिप्रमाणाद्यर्थप्रतिपत्तिः तथापि तं करोणापिधाय प्रकारांतरेणासूत्रार्थपरिचिन्तनार्थम् इत्यर्थः प्रकारांत
रांतरेणोपपादनं कस्मात् श्रुतितत्त्व उक्तसिद्धिरित्यत्राह तत्र रस्तत्रेति। अनुबंधवनुष्टयवतो विना कर्तव्यता यामनेन सू
त्रेन सिद्ध्यामुनरविचारप्रवृत्तिः ततः कथमुत्तरसूत्राधीनमुत्तरपर्थापेक्षयास्य प्रवृत्तिरित्यर्थः। द्वितीय कल्पमंगीकारेपि

९३ न विरोध इति स्याह श्रोतस्पति। श्रुतिलक्षणार्थसिद्धेरनुगमवैयर्थ्यमिति पत्रुक्तं तत्रिरस्यति वाक्यार्थेति इदमुक्तं भव
ति पदैः पदार्थेषु प्रतिबुद्धेषु पुनस्संसर्गलक्षणो वाक्यार्थः प्रतीयत इति वक्तव्ये न तेष्ववाक्यं विना प्रलपदार्थप्रतिपत्त्यर्थम
नुगमापेक्षणमयुक्तमित्यर्थः। अलग्नं प्रसिद्धत्वमङ्गीकृत्याप्रामाणिकवादजिज्ञास्यत्वमुक्तम्। तत्राप्रामाणिकत्वमसिद्धमलग्नाद
नुगमस्यापि प्रमाणत्वात्। अप्रमाणिकत्वेपि जिज्ञास्यत्वेपुण्ये प्रसिद्धत्वादित्याशङ्क्य नास्त्येमाह न तु नहीति। परमार्थस्या
प्रमाणतायाः सर्वरूपपथान्ताप्रमाणकवचनावदसिद्धत्वे न च पदानुगमवैयर्थ्यं विशिष्टविषयसंभावनाहेतुत्वादित्यर्थः। प्र
तीतिमात्रसंभवात् जिज्ञास्यत्वमुक्तं निरस्यति प्रमाणेति संसृष्टपदार्थानां वाक्यार्थत्वात् पदार्थस्य वा मानत्वयोर्वस्तुत्वान्न वा
क्यार्थनिर्णयहेतुत्वमित्यर्थः। सत्यमेवमित्यत्राप्रामाणिकत्वमङ्गीकृत्य जिज्ञास्यत्वमुक्तं तदसंभाव्यमप्रमाणिकस्य
वाक्यार्थानिर्णयहेतुत्वात् योगादिशास्त्रेणाशङ्क्यनात्स्यमाह न त्वेति नत्वस्त्र इत्यर्थः। तेनापेक्षितस्यार्थस्य समर्पणं येन सत्तथो
क्तः। प्रतिपन्नत्वे सत्यप्रामाणिकत्वापराधेन जिज्ञास्यत्वादनुनिष्प्रतिपन्नत्वमात्रे जिज्ञास्यत्वे प्रयोजकं इतरथा जिज्ञा
सावैयर्थ्यमित्यर्थः। अलप्रतिपात्त्वाकृत्यानुगमस्य कस्य हेतोरभिधानादिदमप्रकारणमिति कथमुक्तमित्याशङ्क्यद
मायुक्तं नो व्यत इत्याह सर्वस्येति सर्वस्य प्रत्यास्ति च प्रसिद्धिप्रसङ्गः प्रत्यक्स्वरूपत्वादिति भावार्थः। आत्मन एवाप्रसिद्ध ९३

वाक्यर्थं तदभेदेन ब्रह्मप्रसिद्ध्युपपादनमिति शङ्कतेन चात्मेतीति। प्रत्यक्षाद्यविषयत्वादिति नतावदात्मनि वाह्यप्रत्यक्षं संभवति
रूपादिविधुरत्वान्नाप्यान्तरं कर्तृकर्म्मविरोधत्वान्नानुमानं तस्य तल्लिङ्गानिरूपणान्नाप्यागमः विप्रतिपत्तेः प्राकृतप्रतिपत्तेश्च नार्थ
पत्तिरनुपपत्त्यदर्शनान्नोपमानाभावो तु दूरापास्त एवेत्यर्थः। अस्तु तर्ह्यप्रामाणिकत्वं तत्राह। प्रामाणिकस्येति अनुभ
वविरोधत्वात्मापत्तायो युक्त इत्याह न त्वाहमिति सर्वो लोक आत्मास्तित्वं प्रत्येति प्रत्ययमेवाह न नाहमिति। अहं नास्मीति न प्रत्ये
ति किं त्वहमस्मीति प्रत्येतीत्यर्थः अनुभवोन्यथासिद्ध इति शङ्कते तेनु अन्य इति बोधमात्मा प्रतिभासते सोऽन्य एवेति संबन्धः किमात्म
नः अन्यत्वमनुभवबलात्। उत प्रमाणान्तरान्नाद्यः तथानुभवो न तात् पि द्वितीयः तदनिरूपणादिति समाधेरभिप्रायः आत्म
प्रसिद्धावपि न ब्रह्मसिद्धिर्न त्वकुक्षकाप्रसिद्ध्याकारा प्रतिसिद्धिरिति शङ्कते न चात्मेति। ओकारा कल्पना येभेदादप्रतिपत्ति
पत्तिरपि घटत इत्यनुतदूपेति समित्याह तन्नाहमिति आत्मनो रभेदमाक्षिपति नन्वनादीति प्रत्यात्मनोर्भेदश्चासर्व्यपि ब्रह्मणा
दः स्यात् तथा लोके देहात्मनेत्यर्थः आह वनीयात्वादर्लोकासिद्धत्वे पि तथ तत्रो ध्वम्यपापगमः तद्धिदित्याह लोकेति अ
त्मनोरभेदादात्मप्रसिध्या ब्रह्मप्रसिद्धिरित्युक्तं तत्रा यवक्तव्यं किमन्नोनायादिमदात्मप्रसिध्याप्रत्यसिद्धिं तु नविलक्षणात्मप्र

त्रेऽसिध्यानाप्त्यः तयोर्भिन्नत्वाच्चानन्दस्य सिद्धेर्ब्रह्मप्रसिद्धिर्वासंभवाद्विप्रमित्रेसद्धितिपदूषणपत्तिनं नु अश्रुति
अज्ञानायाद्यतिस्यानुभवाद्धिपरीतस्यवानुभवाक्षिप्तार्थः। विलक्षणस्याहं ब्रह्मपावेधत्वेक्तः सि
सिद्धिद्विरिति शंकते किञ्चेति यो ज्ञानाद्यापिपासेऽस्माद्यागमादिसाहागमे। नोत तश्चलोके आत्मनः
प्रसिद्धत्वात्तस्मेदेनब्रह्मप्रसिद्धिरिशुगवक्त्रा तक्षतिरिति वोद्दपितु हमिमानः। अज्ञानायादिरहितस
वकल्पनयातद्विपरितनयावभासतेनतश्चनत्वसिध्याब्रह्मप्रसिद्धिरित्युक्तंसुक्तमित्याहनेमोह
तिनदेरमितितिठिकायामपेक्षितं प्रत्ययतितनश्चेतिब्रह्मणादसुखसाक्षात्मजतिसिध्यावब्रह्मसि
द्धिरिसितत्त्वनश्यनेनपराभरपते।। नोचेत्ब्रह्मनिब्रह्मशंप्रयोगाभावेपिसवाक्ययमासामब्रह्मसाद
वात्मनिब्रह्मवादस्युक्तं नदाक्षिपति। ननुवेदान्तेष्वितिहस्तकरणकृत्यापि विकसत्त्वेआत्माब्रह्मेतिसहप्रयो
गानुपपत्तिः तस्मात्ब्रह्मसंशोधश्चमित्यर्थः। कथं तर्हि समानाधिकरण्यमिति पृच्छति किं चेति। अभेदस्यापिभावादित्याह।

त्मनइति। फलितं दर्शयति तदिति। अन्ता मनोर्वस्तुतएकोपि कालनिकभेदसंभवात्तन्निरासायतद्रूपप्रयोगः यथा। सोयं
देवदत्तइत्यत्रदेवदत्तस्वरूपैक्यपि कल्पितभेदनिराचिकीर्षया तद्रूपप्रयोगः तथा आपीसाहनेषु इति। अतिरिक्तेति। अ
तिरिक्तत्वेन भासमानं यद्दूलतस्य प्रसक्तेन निरस्यविवक्षयेत्यर्थः। विमतो वस्तुतो नित्योविरुद्धधर्माधिकरणत्वादहन्तुहिं
वदित्याशंक्य व्यभिचारीत्येवमित्याहेकस्मिन्नपीति। अलक्षणः प्रसिद्धत्वेनाक्यप्रतिपाद्यत्वसंभवात्कथमजिज्ञास्यत्वमुक्तमित्या
शंक्यनास्यमाहेकस्मिन्नपीति। अलक्षणः प्रसिद्धत्वेनाक्यप्रतिपाद्यत्वसंभवात्कथमजिज्ञास्यत्वमुक्तमित्याशंक्यातात्पर्यमा
हवंनहिंनेत्यनेनैवप्रतिपाद्यत्वं विषयत्वंतच्चनअलक्षणित्वाद्न्यतः सिद्धत्वादित्यर्थः। प्रतिपत्रेतिविप्रतिपत्त्यनुपपत्तेः अप्रतिपन्न
वं तत्त्वाविचार्यत्वेनसमाधानमासत्त्वमित्याशंक्याहसमाधत्तइतिसामान्यप्रतिपत्तेर्विप्रतिपत्त्युपपत्तिरित्यर्थः। आत्मनोवि
षयत्वाक्षेपविप्रतिपत्तिप्रदर्शनेनविषयत्वमुपपादनिपंटीकाकृता आत्मनः प्रतीत्यभिधानेतु भाष्यानेतु साहित्याशंक्या
हभाष्यार्थमितिविप्रतिपत्त्युपपिपादयिषयाप्रतीतिमात्रं भाष्यकृतो भिप्रेतंनतुप्रदर्शितेदिकाकृतेति न विरोध इत्यर्थः। ह्या
मुपलक्ष्यादिनाभेदस्यापलक्षणात्मविप्रतिपत्तिप्रदर्शनस्यब्रह्मजिज्ञासानुपयोगित्वेशंक्योक्तनविति। अन्यथा।। सिद्धान्त

त्र विरोधस्तु द्वा सुपर्णेत्यादेर्नैवास्तवभेदप्रतिपादकत्वं किंतु काल्पनिकभेदानुवादित्वं तत्र स्यात् विप्रतिपत्तिश्चेत् विप्रतिपत्तिरिति
परिहरति तदाहेति। सामान्यविशेषयोरभेदांशे सामान्यप्रतिपत्तौ विशेषोऽपि प्रतिपन्न इत्यजिज्ञास्यत्वमिति शंकते ननु प्रसिद्ध इति
अभेदोऽसिद्ध इत्याह तदाहेति विशेषसामान्ययोर्भेदे विपि विशेषाप्रतिपत्तौ न सामान्यप्रतिपत्तिः निर्विशेषं न सामान्यमिति न्याया
दिति शंकते न च प्रतिपन्नेति। विशेषानवगतावपि सामान्यावगतिस्तु भूयसी इत्यर्थादानवमते। न विचारासिद्धिरित्यभिप्रायेणाहतत्रा
हेति। एकस्य विरोधस्तत्र सामान्यप्रतिपत्ति विशेषाप्रतिपत्तिसंभव इति शंकते ननु नास्तीति। किंवस्तुतोऽसंभवः उत कल्पनयेति
विकल्पाद्यमंगीकरोति सत्यमिति द्वितीयं दूषयति शारीरेति परा आहुत्य स्वप्रसाधर्म्येति परात् व्यावृत्ते प्रत्यक् धर्मः तस्यानुगमत्व
निविभागः धत्ते इति धर्माधिष्ठानमहमिति प्रतीयमाने प्रत्यक् सामान्यं तद्व्युल्लुमिति न यावच्छरीरादयो भासंते इत्यर्थः यथैकस्मिन्
देवदत्ते प्रतियोगिभेदापेक्षापि तुत्वादि किं भासते न चैकस्यां विसात्मत्वेन भावस्यमानपरामृतसापेक्षप्रसक्तेन व शरीरे इंद्रियादि
साधारणं प्रथनं शरीरादयस्तत् व्यावृत्ता इति सामान्यविशेषभावसिद्धिरित्यर्थः। विलोपक्षस्य भावबाधात्मसिद्धिविशेषसि
द्धिरित्याशंक्याहतत्रेति। विद्यमानमपि लक्षणारूपं नावभासते इत्यविद्यमानतुल्यं इत्यत्र तु भासते इति सामान्यसिद्धिरित्यर्थः

सामान्यसिद्धिमभिधाय विशेषविप्रतिपत्तिमाहतत्र इति शारीरं प्रत्यगिन्द्रियेष्वेवमाकारेण विप्रतिपत्ति विषयं व्रलेत्यर्थः निर्लेपप्रका
रणमाहतत्रेति। असाधारणस्वरूपेणेति। नैसर्गिकत्वाविरूपेणेत्यर्थः। विप्रतिपत्तिप्रकारं पृच्छति कथमिति वक्ष्यमाणं स्फीतालोक
मध्यस्थकल्पशरीरादौ विमतस्वभावं चेद्देहस्यात्मत्वेनानुभूयमानत्वात्तत्र विप्रतिपत्तिरिति शंकते कथं पुनरिति अनेकार्थसंनिधत्वं हंत्राभूस्य
प्रयुज्यमानत्वाद्धि प्रतिपत्त्युपपत्तिं सदृष्टांतमाहतत्रेति स्थाणुरिति शाश्वतमाहावयवेति। उक्तेऽर्थे हेतुं प्रदर्शयन् दार्ष्टांतिकमाह यथैषा
हितादेहमारभ्य विप्रतिपत्तिमदर्शनं उपपत्तिमाह स्पष्टेति। स्पष्टप्रत्याकारेऽप्यस्मत इत्यस्पष्टप्रत्याकारो नस्यभावस्तत्त्वात्सत्यर्थः। इंद्रि
यादिदियिपि सा विशिष्टस्त्राहस्थूलेतितरतमभावस्य प्रकटत्वात् प्रथमं शरीरात्मता निरस्तेति सत्यर्थः निरासक्रमसिद्धौ स्यम
र्थः शरीरे प्रथमात्मत्वबुद्धेर्जागरावस्थायां तदन्ययत्वेन तस्यात्मत्वे निरस्ते न तावत्सूक्ष्मस्यात्मत्वबुद्धिर्जायते एवमित्यभिप्रायेति। शरीरात्मवाद
स्य प्रमाणविधुरतया न तद्रूपत्वासंभव इत्याशंक्याह शरीरस्यैनि देहस्यावयवसंघातत्वादेकावयवानायेपात्मबुद्धिर्न स्यादित्या
शंक्याह देहेति शरीरस्यैकतिविशेषणं कस्मादित्याशंक्य विशेषणकृत्यं दर्शयितुं शरीरस्वरूपमाह चक्षुरिंद्रियेति इंद्रियाभावस्य च
वस्तुमौलिकयोः शरीरत्वप्रसंगः तदर्थं त्यागीति विशेषणम्। यावत्तलेऽङ्गुल्यादौ व्यभिचारस्तदर्थं निरसपक्षेति अंगुल्यादीनामित

शावयववसहितानामापाततस्त्वान्नव्यभिचार इत्यर्थः फलितं दर्शयति नत्वेति। ममेभेदश्चक्षुरिन्द्रियापगमो दृष्टस्तदर्थमायेणा त्वेलुक्तं सं
तत्रैवेतच्च निरस्यति इत्युक्ते कस्मादित्याशंक्य तच्छ्रावः स्यादित्याशंक्याह मनुभूते निष्पि आस्तेजो वा मवस्तुत्वानीति लोकायतस
ञ्जातेषां चतुष्टयमेव तत्त्वं तत्तत्स्वतंत्रे चैतन्योपगमेन त्वातिरिके इत्यनुरथाव्यवहारासिद्धिरिति रो कार्यः देहाकारपरिणतभूतेषु चैतन्या
भ्युपगमान्नत्वातिरेको॥ नापि व्यवहारासिद्धिरिति समाधानं ग्रंथार्थः आत्मलक्षणविधुरत्वान्नेन्द्रियाणामात्मत्वमिति शंकते
नन्वस्त्विति असिद्धो हेतुरित्याहान्नेहेतिपक्षादीनां ज्ञानकारणत्वाच्च व्यतिरेको न्यथासिद्ध इत्याशंक्याहायमानाद्यपइत्वति। अ
भ्यहितत्वादिति समानि समयपउसतहर्षचोपादानस्यावस्याश्रवणीयसात्त्वहिंषयत्वमन्वयव्यतिरेकयोर्युक्तमित्यर्थः प्रसभि
साविरोधान्नेन्द्रियाणामात्मत्वमिति शंकते नन्वेकस्मिन्निति अत्र दृष्टेन्धे अस्य प्रसभिज्ञाहेतुर्नादि इत्यर्थः तत्रैव हेत्वंतरमाह
मोक्तृत्वमिति इंद्रियाणां प्रसेकमात्मत्वास्यतत्र तस्याच्युगपद्भोगप्रसंग इत्यर्थः स्यातं भेषि क भोगस्य दृष्टत्वाद विरोधइत्सा
हन्तत्वाहति एको ह्याह समय इत्तेरषां तद्युपसर्जनत्वं तस्याप्यस्वदेनरोपसर्जनत्वं यथा तत्राथोप्येकभोगसमयेन्येषामुपसर्जन
त्वमितिटीकार्थः प्रसभिज्ञा विरोधमनिरस्येसेकशरीरेति एकस्य दृष्टः रभावात्रतस्य भोक्तृत्वमित्येवकारार्थः वैरोगोष्ट्यामपि न

केषांचिदिति रेतरगुणभावो विरोधान्नतद्दिति शंकां निराकर्तुमाह भ्रमेति शरीराधिष्ठानामेवेन्द्रियाणां भोक्तृत्वं मन्यत्र दर्शनान्न
त्वविरुद्धा निप्रायतयानेकस्यापि भोगः तस्मादितरेतरगुणभावो युक्त इत्यर्थः। इंद्रियाणां चेतनत्वमंगीकृत्य सो मतमास्थियति
नत्वेवं नतत्त्व इति अहमित्युल्लभमानस्यात्मत्वं इंद्रियोणानीत्वोदक्रान्तात्मत्वमित्यर्थः। स्वरूपेणेन्द्रियाणामहमासाभ्रमानाधि
करण्येपि कारणस्यादिधर्मविशिष्टानामहमासामानाधिकरण्यमहं शरीरमित्यहंप्रसयागो ॐ वनत्वपिमनुष्यत्वादिधर्मवि
शिष्टस्य शरीरस्याहंप्रसयालंबनत्वचदिति सिद्धान्तयति यत्रो हेति नन्विन्द्रियवदेव देहस्याथन्वयव्यतिरेकाभ्यां ज्ञानाधारतापा
अहंप्रसयानयत्तत्स्यवसंभाव्यमानत्वाशात्मत्वमित्याशंक्याह शरीरस्येति प्रमाणाभावान्न मनं सज्ञात्मत्वमिति शंकते किम
नेति प्रमाणानायो सिद्ध इत्याह नदाहेति स्वप्नेवा स इंद्रियाणामनात्मस्वेव्यवहारापस्पदनयाभ्नेतसीसेनलकुसनलकुनः सिद्धमित्या
शंक्याहायमर्थेइति मनसःकरणत्वं विज्ञानालंबनत्वादिकत्वमस्येसाशंक्य मनसउभयसमनत्वाद न्यत्रवविमनेनेर्मवमित्या
हकेचलेति उपवारितत्वशंकां निरस्यति अविकल्पाणिति बाधाभावादित्यर्थः स्वप्नेरूपादिस्मरणमात्रेन रूपाद्यनुभवः ततश्चाव
भेवाश्रयं चक्षुरादेर्वात्मस्याह रूपादिविज्ञानानामिति अनुभवितानुभवितृत्वमित्यर्थः अन्वयव्यतिरेकचत्वादिंद्रियाणामेवात्म

७

त्वमित्युक्तं तत्राह। अयं तावदिति सिद्धइत्यत्रोक्तन्यायेनेति शेषः। इंद्रियाणामहंप्रत्ययविषयत्वं दूरं मन्यमानि। अहंप्रत्ययस्येति इं
द्रियाणां मनात्मत्वेनुपपत्त्यंतरमाह। प्रत्यभिज्ञाया इति पूर्वं धर्मादिदं शरीरं मम स्वस्थमननं तदेव संप्रतिस्वस्थं प्रातः समये राजनिग
लितदृष्टीयः कीदृक् सोयमित्यादौ प्रत्यभिज्ञाया एकत्वविषयत्वं दृष्टं नहि यो हं रूपमद्राक्षं सोहं शृणोमीति प्रत्यभिज्ञाया एकत्वविष
यत्वमुचितमस्तीति पोधक इत्यर्थः विक्षेपदूरं पापुत्रपसेका अयत्वादिति इंद्रियाणामेकशरीराश्रयत्वेन प्रत्यभिज्ञा गीकि
रणे एकप्रासादस्थेत्रादीनामप्येकत्वप्रत्यभिज्ञास्यादित्यर्थः। उक्तमर्थमुपसंहरति तस्मादिति। अत्र अहं कारमकारहूपचण
त्रयातिरिक्तनानभासनइत्युक्तेवर्णनीमेवात्मसत्स्यादित्याशंक्याह वर्णत्रयेतिमात्र वोध्याच्चमाहतेनेति। मात्रेचेत्यर्थः।
शरीराद्यन्तमस्य ज्ञानाश्रयत्वेनात्मत्वं संभवात्कथं निरस्तमितिशंकते कथमिति। अविज्ञातत्वादिति विज्ञानमविरिकत्वा
दित्यर्थः मनसो विज्ञानान्यत्वमङ्गीकृत्यानात्मत्वमुक्तं न च तन्न दृष्टीत्याह मनस इति शारीरेंद्रियमनोव्यतिरिक्तस्य ज्ञाना
श्रयस्यात्मत्वं कणभुगादयः प्रतिपादितास्तु त्याहाश्रय इति स किं ज्ञानमेवेति निःशंकः नाव्यतिरिक्तः आपेघटादिवदनात्मत्व
द्वितीयेस्मदिष्टसिद्धिरित्यभिप्रायः आत्मत्वप्रतिज्ञे मध्यानुपपत्त्या अन्यानात्मेष्टव्यमिति शंकते कस्तहीति। प्रतिद्विमन्य

७

त्यापतितदाहेति ज्ञानातिरिक्तस्तिः मानाभावत्तच्छद्वार्थः। विज्ञानं किंस्थिरं उत न आद्ये दृष्टापत्तिः द्वितीये प्रत्यभिज्ञाविरोध इति तं
कते नहि द्वितीय पक्षांगीकारेणाह नत्राहेति प्रत्यभिज्ञाविरोधान्न तस्यात्मत्वमित्युक्तमनुवदति कथमिति प्रत्यभिज्ञामथापि
यत्तदूरति दूषयति तत्राहेति नैरंतर्येणोत्पन्नो दयपि नित्रत्वान्न प्रत्यभिज्ञेत्यासंक्य भिन्नयोरपि प्रत्यभिज्ञा दृष्टेत्याह ज्वालेत्याया
मिति संततानि च विज्ञानानि च नित संततविज्ञानानि तान्येवादय उदीपत इति तेषां सारस्यं तथोक्तं। वं धादिव्यवस्थानुपपत्त्या
स्थाप्यात्मेवेष्टव्य इति शंकते कथं नहीति कर्तुरेवसुखदुःखभोगलक्षणो वंधो ज्ञानवतो मुक्तिवद्धस्य वसत्सेवमादिका व्यवस्थ
क्षणिकात्मवादे नोपपद्येते त्याकृताभ्यागमादिदोषप्रसक्तेरित्यर्थः। व्यवस्थां व्यथोपपन्नेत्याह तदोहेति नेदवकपमिति वीक्षा
यामाहे विज्ञानानामिति एकसंतानोपाधिना सकलव्यवहारोपपत्तिरित्यर्थः। कर्मफलसंबंधादेरौपाधिकत्ववत्त्वभावतः स्वाभा
विकत्वेकथनं युक्तमिति शंकते न तु स्थायात्मिसुख्यस्यासंभवादौपाधिकत्वमेवयुक्तमित्याह तत्राहेति स्थायात्मिन कल
प्रमाणाभावात्स्यातूत्वन्मतमनुभवपराहतमित्यर्थः शून्यत्वमित्यपि सकलप्रमाणपराहतमित्याशंक्याह ज्ञानता निरूपण
दिदमेतत्वपरिशिष्यत इत्याह विज्ञानेति विज्ञानमिति विद्यानं तत्साक्षित्वेन त्राहं तयेति अन्यभिवारिहितत्वमित्याह क्षते दृढः ज्ञान

व्यभिचारीति व्याख्येयं तत्र व्यमित्यर्थो व्यभिचारित्वसिद्धमिति ग्रन्थं केन विप्रतन एवेति सोषुप्तज्ञानं किं सविषयं उत निर्विषयं नाद्य इत्याह
न विषयेति सुषुप्तौ विषयावभासोपगमं सुषुप्तित्वमाहन्येतेत्यर्थः द्वितीयं दूषयति निरालंबनेति विमतं ज्ञानं सविषयज्ञानत्वा
द्रूपं मतिवदित्युक्ते साकारज्ञानत्वमुपाधिरिति ग्रन्थं कत्वे साकारेति मां दोषव्यवितिरेकेपा दूषयति न विशेषेति विमतं ज्ञानं नि
र्विषयति सकारत्वादिति व्यतिरेकः संदिग्ध इत्यर्थः कस्य विज्ञानस्य साकारत्वं कस्य विनिराकारत्वमित्यत्र विशेषाभावादित्स
क्षरार्थः साधने व्यापकत्वापमित्याह विज्ञानेति विमतं ज्ञानं साकारं ज्ञानत्वात्समेतवदित्यर्थः। सुषुप्तौ ज्ञानाभावेपुत्र
तस्माहउत्थितेति अस्मर्यमाणं विज्ञानं यस्मिन्सुषुप्ते मनदस्मर्यमाणं विज्ञानेनस्य भावस्तत्त्वं तस्मादिति विग्रहः अत्र नियमे
नेति पदं दृष्टव्यं सुषुप्तौ यदि ज्ञानं स्यात्तदा तदनुभूयेत स्वप्रकाशत्वादिति वक्तव्यं तथा चोत्थितस्य तत्स्मर्येत न चैतत्क दाचिद
पि स्मर्यतेऽपरामर्शस्तु विश्रमप्पत्ते नाप्युपपद्यत इत्यभिसंधिः नत्वेवपुष्कलतरसमुचिनाति। किंचेति सविकल्पकस्येति सं
ज्ञासंज्ञिसंबंधा ..लीचज्ञानस्येत्यर्थः स्वविषयविपरीतेत्यस्यायमर्थः स्वस्य सविकल्पकज्ञानस्य संज्ञासंज्ञिसंबंधविशि
ष्टवस्तुलक्षणो यो विषयस्तस्य विपरीतत्वं निर्विकल्पकं ज्ञानं वपरीतं वस्तुमात्रग्राहित्वेन तदालंबनं कारणं यस्य तत्त

योक्तं तस्य भावस्तत्त्वं तद्वदित्यर्थः। स्वविषयविपरीतज्ञानेत्यस्यायमर्थो निर्विकल्पकज्ञानस्य विषयः सन्मात्रं तस्य विपरीतेनय
क्त्यं तदालंबनं कारणं यस्य तत्तथोक्तं तस्य भावस्तत्त्वं तदेनुमानादित्यर्थः। उत्थानमत्यर्थः इति उत्थानसमनंतरमुत्सर्पमा
णो निर्विकल्पकप्रत्यय इत्यर्थः। तथा च प्रयोगः एः संप्रत्ययः स्वविषयविपरीतजन्यः यथा सविकल्पकप्रत्ययः सत्प्रत्ययश्चा
यमिति सुषुप्तेर्ज्ञानाभावमभिधाय सहसा ज्ञानोदयमभिदधानः कथमव्याहतव्याहारः स्यादित्याशंक्य तात्पर्यमाहोत्थानेति
अकस्मादिति कारणं विनोत्पन्न इत्युक्तं भवतीत्यर्थः कारणमंतरेणापि जायमानस्य सत्त्वं किं न स्यादिति शंकते मा भूदिति
स्वावितत्सामग्रिं विनोत्पद्यमानस्य हस्त्यादेरपत्मार्पत्वं दृष्टं द्रष्टापि स्यात्तदा हेति असदवभास इत्याशंकाहंकारस्यावभासेत्यप
लमुपसंहियत इति प्रतिभानि तत्सूक्ष्मानेत्युपसंहारः इत्याशंक्याह तस्मादिति असतो वभासि यस्मिन्नपेक्ष्य सावसदवभास इ
ति व्याख्यातं ननु केयं हेतुरघ्नति कथं पुनरिति भिन्नपदे देहेन्द्रियादीनामुपलक्षणार्थं। तदुक्तं तत्त्वेन टीकामवतारयति तदाह
तिप्रह मुन्त्लेख तत्त्वस्य भोक्तृत्वस्य तेनयोपेक्ष्यो। किं सामानाधिकरण्यमुतवैयधिकरण्यं नाद्यः भोक्तत्वेऽहमुत्सेख
भावात् नतरञ्च मेऽत्वऽहमिति प्रतीतिरस्य तेऽप्रतीक्रियते वा नापि द्वितीयः अहमित्यवभासमानस्यात्मतायाः परेतरत्

प्रयतत्वादित्याशंक्याह आयमात्राय इति षष्ठीशेषेऽप्यधिकारस्य पक्षमभिप्रेत्याह अहमिति गुरुमतमनुसृत्य भोक्तृस्वरूपमहंवि
षयेति। अभ्युपेत्याह कदाचिदिति ममप्रत्ययालंबन इति ममेति प्रतिभासमान इत्यर्थः। अथवा ममप्रत्ययस्यालंबनं
यस्य घटादिप्रत्ययस्य सममप्रत्ययालंबन इति ममेति प्रतिभासमान इत्यर्थः ममघटज्ञानमात्रीति देवदत्ताश्रितत्वेन प्रति
भासमानज्ञानस्यात्मनमनुभवविरुद्धं नयालयविज्ञानमात्मा न घटज्ञानमित्यपि त्रीकास्यदा जानामीत्यात्मनो ज्ञानाश्र
यत्वेन स्फुरणादित्यर्थः एवं संविद आत्मत्वं निराकृत्य सत्त्रान्यवादिनं निरस्यति सर्वेति। य एवाहं श्वे सुहृदीतिं न पद्राक्षं स एवाहं
संप्रति तुरगमुपलभ इत्येवमादिप्रत्यभिज्ञानुरोधान्सुषुप्तौ सत्त्वमात्मत्वमित्यर्थः। ज्वालाप्रत्यभिज्ञानो वैलक्षण्यमाह
बाधितेति फलितमाह न तु इति तान् देयविचारणेति प्रत्यभिध्येति विधोन्तरे एकक्षणिकत्वं निरस्यति ज्ञानेति हिताहितसाधनानु
मानज्ञानं ज्ञानं तत्राहूर्यर्थः हिताहितसाधनानुमानस्यैवानंगीकारः कुतस्तत्त्वस्यैकत्वमित्याशंक्याह तथाहीति प्रवृत्त्यन्यथा
नुपपत्त्याविष्टसाधनं ज्ञानमाश्रयणीयमित्यर्थः। इत्थं त्राहृसुर्विततमर्थमाह प्रथमेति। वस्तुनीति। कदलीफलादौ इत्यर्थः।
द्वितीय इति द्वितीयक्षण इत्यर्थः। एवमुत्तरोत्तरोपि द्रष्टमंतज्जातीयचिन्तस्यानुसंधानमित्यर्थः। फलितमाह तदिति शुद्धेन?

१९

जातीयमुख्येन सुखसाधनेति अनुभवत्वसूत्रितामात्मसंतज्जातीयत्वं तस्यानुसंधान इत्यर्थः। फलितमाह इति। एकात्मनः अंतरेण
ज्ञानस्यैकानुपपत्त्यादित्याशंक्याह नमेति। तयाव्याप्तिक्षणेऽप्यनुमवितुस्वल्पज्ञानमाश्रयणीयमित्याह नानिनयानुमानक्षणेपीत्याह
न्यानुसंहित इति तत्र हेतुमाह मनोमेति उक्तन्यायमन्यत्राप्यतिदिशति तथेति दृष्टद्वेषपर्यालोचनया व्याप्तमनं पृच्छापि त्वमित्याह त
थेति प्रपत्ते जन्मानुपपत्त्याऽपि इत्यपि मित्याह रागेति फलोदयानुपपत्तिरपि तत्र प्रमाणमित्याह तथा प्रत्येति आत्मनो ज्ञानव्यति
रेकप्रत्यभिज्ञया प्रसाध्याह सुखेत्यपर्यालोचनतया नत्साधयति तयाना हमिति ममात्मेति संबंधस्योपचारत्वं अप्रमाणमित्यप्यु
पि संबंधप्रत्ययउपपद्यतेति इत्याशंक्याह न चेति बाधाभावतस्नापि तुल्यम् इत्याशंक्याह तत्रेति भिन्नयोर्हि संबंधो नैकस्मिन्नतः सं
बंधस्योपचरितत्वमित्यर्थः। उत्क्रमर्थमुक्तसंकलितमस्मादिति अहं सुखदुःखवादेरन्यथासिद्धिस्त्वपूर्वार्थः उत्कमपत्राप्यतिदिशति
तथेति॥ हेतुद्वयं स्पष्टयति सुषुप्त इति एतावता कालं किमपि नावेदिषमिति सुप्तोत्थितस्य प्रत्यभिज्ञानदर्शनादित्यर्थः। मनस्यहं सुखदु
रवाभावमाह अहमिति इत्तो नमनः आत्मेत्याह मेत्तन इति अन्वयव्यतिरेकाभ्यां मनस आत्मत्वमाशंक्याह पासिद्धिमाह ज्ञानेति
करणत्वोपपादनेऽर्थज्ञानायोगमध्येनेति चिन्तोषण आत्मेन्द्रियविषयसमवधानेपि युगपदनेकज्ञानानुपलंभात्क्रमकारि

साधारणकारणं मन इत्यर्थः इन्द्रियात्मवादं निरस्यति नयनेति व्यभिचारित्वादपीन्द्रियाणामहंप्रत्ययालंबनत्वमित्याह स्वप्न इति इ
तोपि नेन्द्रियाणामात्मत्वमित्याह ममेति अहं चक्षुषेत्याद्यनुभवगमात्स्पष्टतोसत्वमित्याहेन्द्रियाणामिति इन्द्रियाणामनात्मत्वप्र
साधनमिष्टं देहस्यात्मत्वादित्याशंक्याह तथा शरीरमिति किं सर्वस्मान्नपेप्येक आत्मा न यह वः नाद्य इत्याह स्वप्नेति जाग्रति
मनुष्यशरीराकारपरिणतभूतानामहंप्रत्ययविषयत्वान्न पवत्स्यपथहेति निप्रत्ययः स्यान्नापायं समस्ति देवोहमित्यपि प्रतिभासद
र्शनान्न द्वितीयोपि अहंभिन्नानुपपत्तिरित्यर्थः । अहं शरीरमित्यनुपलंभान्न देहस्यात्मत्वमित्याह अहं सुखीत्येवं इति न च मनुष्यत्व
धर्मविशिष्टशरीरेहं सुखीत्यपि शंक्यं नाग्रहादौ मनुष्यदेवशरीरभेदेप्यहंप्रत्ययानस्यानुवर्तमानत्वादनुवृत्तमालंबनेवं
दृष्टव्यमित्यर्थः । किं देहातिरिक्तात्मनि प्रत्यक्षमानं प्रमाणं नाद्यः अनुपलंभान्न द्वितीयस्तस्य मानत्वासिद्धिरित्याशंक्याह श
रीरेति । अपीत्यर्थः शंकां व्याकरोति इत्यहमिति यः प्रत्ययः स शरीरादात्मनो भेदे प्रत्यक्षप्रत्ययो भवतीत्यन्वयः । अह
मिति प्रत्ययस्य शरीरविषयत्वोपगमात्कथं तद्भिन्नविषयत्वं तत्राह शरीरेति तादात्म्यसंसर्गत्वादित्यर्थः । शरीराकार किं जडः उ
नाज्ञः जडत्वेन तस्याहंरूपत्वं रूपादिवन्नापि द्वितीयः रूपादिमत्त्वेनैव तद्भानानुभावान्नोतो यहंप्रत्ययस्यातिरिक्तविष

यत्वासिद्धिरित्यर्थः समुच्चयार्थो वा अपिशब्दः प्रत्यक्षप्रत्यायोपि भवतीति नैवानुमानस्याप्रमाणत्वादपि शब्दानुपपत्तिरित्य
पिशंक्य अनुमानप्रमाणयानाश्रयणाद्दृष्टसाधनतानुमानपुरःसरभोजनादिप्रवृत्त्यनुपपत्तेः न वात्रानुमासंभवः देहः स्या
तिरिक्तः दृश्यत्वात् घटवदित्यादिप्रयोगसंभवादित्यर्थः भेदविषयप्रत्यक्षान्तरमाह मम शरीरमिति सामानाधिकरण्य
प्रत्ययविरोधाद्व्यतिरेकप्रत्ययस्यादिप॰त्वतितत्वमिति शंकते न त्वहमितीति द्वितीयश्चाहं सुखी त्वादृष्टान्तत्वेनोक्त इति द्रष्टव्यम् । वै
यधिकरण्यं किं न स्यादित्याहाहं सुखीत्यादिना विमिगमनाकारणभावान्न देहस्यानात्मत्वसिद्धिरिति शंकते कस्तर्हीति सिद्धान्तु
रित्याहाहमहं सुखी सेति अन्यशरीरस्यानुपरवगः हृदत्वपात्वे भिदृष्टकोपनरूरि सैक्यम वदेहादात्मनोस्तीति इत्यहं
मनुष्य इत्यहं सुखीत्यं समारोपे रूपायुज्यते इत्यन्यथा सिद्धत्वमित्यर्थः । नन्वेकस्मिन्नपि शरीरे बालत्वादिभेदप्रत्ययसमानेपि
नेदृष्टस्तथा ममशरीरमित्याद्यापूर्ववदिति । बंधुरूपमीत्याशंक्याह नन्वेतीजलभाजनभेदेन भिन्नतया प्रतीयमानेपि चंद्र
अयथार्थोयपंद इत्यधिष्ठानयंत्रस्फुरणवन्मनुष्यशरीरस्यात्मनि स्वभावस्थायां पशुदेवादेः कल्पितत्वान्मनुष्यशरी
रस्यापि पतनस्फुरणां स्यान्नाया समात्रं तत्रापि भातीत्यपि शंकनीयं सर्वत्रानुवर्तमानस्यैकस्यात्मनोनेनगीकारात् ॥

इत्यर्थः। अहमुल्लेखपर्यालोचनया देहस्यानात्मत्वमुक्त्वा प्रसंगाज्जैयापितरा हतत्वेन्ते हर्षपियार्थज्ञनातिजन्यहर्षत्वात् संप्रती
पत्रवत् तथा शोकाद्य प्रियार्थप्रतीतिजन्यः शोकत्वात् संप्रतीपत्रवदित्यादी प्रयोगाद्दूषणादेस्तन्निमित्तत्वमधिगतं तद्वनिमित्त
किं तत्कालीनं तज्जन्मांतरीयमनाद्यदृष्टाद्यज्ञानमात्रस्येती अग्रहृष्टेंद्रियस्येत्यर्थः। तस्मान्नद्वितीयः पूर्वेः परिशिष्यत इत्याह पु
र्वानुभूत इति अल्पका दोषइत्यत आह तत्रश्वती अन्यान भुंते न्यस्यस्मादिशास्तं मवादनुगवितृस्मेत्रैरिकत्वं वक्ष्यतत्र
शारीरात्मवादे नुपपत्रं शरीरभेदस्य प्रत्यक्षत्वान् तस्माद्देहातिरिक्त आत्मा सिद्ध इत्यर्थः। नास्तिकमेतन्निराकरणमुपास
हरति तद्देवमिती आत्मा नो देहो नरि। कृत स्थायी त्वं वोपगम्य नित्यत्वमाक्षिपति ननु स्थायित्वं इति सर्वदा सत्त्वप्रमाण
भोवोत्पत्त्यवस्थायामिना इत्यर्थः किमात्मनो नाशः सहेतुकः उत्पत्तिनाशः इत्यवस्थायामपि नाशप्रसक्ते आघपि
चनाद्या, किं स्वतः उत्तरयति ननावस्या तद्दत्याह ननावदिती सावयवद्रव्यस्येह नूपरागादिनश्वरा त्वदृष्टं आत्मनो सावयव
इति कथं ततो नश्येदित्यर्थः किं चवक्षाधाकं दृष्टदेहादिजनान्यत नाधइत्याह स्वसंसर्गिणा श्वेइति नापिद्वितीयस्त्वयदती
रूपणादित्यर्थः स्वयमेव स्वनाशकमिती पक्षः निरस्यति नापिति पे अपेक्षितं हेतं वद्दतु दर्शयितिस्यमते तिस्वंयस्त २१

नाशकत्वे गदास्यस्त्वपापमपि नाशा आपद्येत स्वसत्त्वात् क्षणाद्वितर क्षणो नाशकं वृत्रदाक्षणे कलापत्तीरित्यर्थः देह
द्व्यतिरिक्तस्य नित्यत्वं चागीकृत तस्य कर्तृत्वादिकमाक्षिपती कथं पुनरिती आसंसारि अलेक्या तकर्तृत्वादिसं
भवदित्यर्थः अलेक्यमेवासिद्धमित्याशयनाह तत्प्रतिपादयतीती भूतसंघातस्तावच्छरीरमिती त्यर्थः सर्वोपित्थोपग
मादित्याशंक्य विप्रतीपत्ती दर्शयंतितं त्रेति भूमो शरीरं पार्थिवं अंतरिक्षवरुण लोके आर्थ स्वर्गेतेजसं ब्रह्मलो
के वायवीयं इत्यवस्थाकस्मादी त्याशंक्या हानानेके रितिकल्पनागो रवप्रसंगान्नानेकहेतुकल्पनमित्यर्थः तेषा
पि पृथिव्यां पार्थिवमेवेति कथमवस्थेत्याशंक्याह तत्रेति ठ कर्थि न्यायसूत्रं प्रमाणपतीपा र्थिवेति पृथिव्याश्रय
गुणा ।।शेषस्य शरीर उपलंभादिति सूत्राक्षरार्थः किं न दुणांतर तरमिनीवोक्षायामाह शरीरइति पृथिवीगुणोप
लम्भयथा पृथिवी शोपलभाघया पृथिवीसमवायिकारणत्वनद्वादिनरगुणोपलंभो दितरा रंभ्यत्वक्तिन स्यादित्या
शंक्याह न चेति भूतांतराणां कारणत्वेन मशरीरं समवायसंश्रपगमयतीत्यर्थः तेषाठंपादीनां पृथिवीगुणत्वा
न्यार्थिवस्यापि शरीरस्य न दुणात्वं युक्तमित्यर्थः छायायसाधारणगुणादर्शनादवाधा रध्वं शरीरमितिए

२२

क्तेन ननु कुंदनेनेति स्पृहनवहलमित्यर्थः गुणांतरदर्शनमन्यथासिद्धमिति समाधत्ते नद्दतीति दनेः पार्थिवत्वविघातु
संयोगात् स्पृहेनवत्संयोगाद्दृष्टेः कुंदनवदपि संयोगाद्दुदके औष्ण्यवच्छरीरस्य पार्थिवत्वेऽप्यवष्टंभकत्वात् स्पृह
नादिकं पृक्तमित्यर्थः दृष्टिवल्लोदकादिवदित्यादिशरीरेण पृथिवीसंयोगात्सुवर्णगुरुत्ववदित्यु अन्ये अनेकृतिपर्यालो
चनायामपि शरीरस्य पार्थिवत्वमेवेत्याहुस्तस्मादिति श्रुति। पृथिवी शरीरमित्यत्र प्रलयसमये पृथिवीमास्यंद उक्तः वैशेषिक
मतेऽपि पयसेते पृथिव्यां नुपादानत्वेनेतस्मात् पार्थिवत्वं इतरत्रलयाननिधानान्नेतरत्वमित्यर्थः वैशेषिकशास्त्रप
र्यालोचनायामपि शरीरस्य पार्थिवत्वमेवेत्याह वैशेषिकास्त्वित्यकल्प्यंतीति शं वधः कल्पनामेवाह प्रत्यक्षेतीप्र
त्यक्षत्वाप्रत्यक्षत्ववृत्तिप्रत्यक्षाप्रत्यक्षवृत्तिपर्वृत्तीवर्तनं यस्य मतयोः कस्य स्येति विग्रहः। कुतो प्रत्यक्षाप्रत्यक्षे तत्र वर्तमान
स्य शरीरस्य तात्कथं प्रत्यक्षत्वं तत्राह वायोरिति अप्रत्यक्षत्वादिति तत्र संगपत्तया व्याख्यातमिति इदृष्टव्य विप्र
नीष्टन्तमवायुषे आरूपिद्रव्यत्वान्मनोवदीत्यनुमानाद्दीटूष्याकाशयोरप्रत्यक्षत्वं तथा च शरीरं न प्रत्यक्षाऽवृत्ते प्रत्य
क्षात्प्रत्यक्षारब्धत्वं प्रत्यक्षत्वप्रसंगाद्वायुवनस्पतीसंयोगवन्नु प्रत्यक्षवेन नस्मात्र प्रत्यक्षाप्रत्यक्षारब्धत्वमित्यर्थः २२

पंचानां भूतानामसाधारणगुणादर्शनात् पंचभूतात्मकं शरीरमिति समाधत्ते नेति असाधारणगुणादर्शनम
न्यथासिद्धं वल्लादिवदीति यदुक्तं तद्दूषयति वह्नेरिति जलादिविगमे शरीरस्यापूर्वदर्शनात् सर्वभूतात्मकं शरीरमि
ति संबंधः अपचयदृष्टांतमाह तत्त्वयवयादिति सर्वशरीरत्वदृष्टांतमाह सर्वेति पृथिवी शरीरमिति श्रुतेः शरीरस्य पा
र्थिवत्वमिति यदुक्तं तन्नाह अन्नमशितमिति भुक्तमन्नं स्थूलमध्यमसूक्ष्मैः पुरीषमांसमनोभिः कालभेदेन परिणमन्तं
त्वयश्चपीतानुन्नलोहितप्राणाकारेण परिणमते तथा भुक्तघृततैलक्षेत्रेण तेजोऽस्थिमज्जावागाकारेण परिणमत इति आ
त्मकत्वं शरीरस्य दृष्टं निर्दिष्टं नवाऽन्नमशितमित्यत्र आत्मकत्वं प्रतियभेन पांचभौतिकत्वमित्यपि शांक्यं वायुकाशयो
रूपलक्षणार्थत्वात् छांदोग्यश्रुतेरित्यर्थः पृथिवी शरीरमित्येतद्वचनं पृथिवीप्रकृतित्वमात्रप्रतिपादयतीति तत्त्वीन्त्याव
ति पंचभूतात्मकेनानशरीरे पंचैतांगतेऽर्थादेश्च शरीरस्य भूतांतरारब्धत्वं सिद्धमित्यर्थः वैशेषिकोक्तं निरस्यति प्रत्य
क्षेति अप्रत्यक्षशब्देन प्रत्यक्षाविषयं वस्तु उच्यते उत तत्तद्योग्य आधिभौतिकारंभमवयवानां परभागवर्तिनां च प्रत्यक्षत्वा
गृह्य प्राणत्वांतस्त्वेति निःकल्हादेरप्रत्यक्षत्वेन्प्रत्यक्षत्वप्रसक्तिः नापि द्वितीयः अप्रत्यक्षगगनशब्दवदेवाप्रत्यक्षावप

२३

थवर्तिभोगोपिशरीरस्यप्रसक्तत्वंकिंनभवेदित्यर्थः भिन्नेतिभूतैरेकंशरीरंमात्मभूतेनतत्वात्मेतिप्रसङ्गानामित्यादिविकल्पान्
वक्तुमाशंक्याह अन्नेतीसंहतैर्भूतैरेकोवयवारम्भेनसवात्मेत्येकमतंसंघातआत्मेत्यपरंतयोःपक्षयोराद्यंपक्षमुपेक्ष्यद्विती
यपक्षंप्रतिक्षिपतिअर्थमयमुपेक्ष्यमइत्यर्थःसंघातस्यभोक्तृत्वेपिवाधकंकिंसमुदायनीतिरिक्तंउतातिरिक्तंअघोकिंसर्वेशामात्म
त्वंउतैकैकस्यआद्येभिन्नेतिलीतानामात्मत्वमुतप्रसक्तस्यप्रकल्पतेकिमात्मत्वेपिकिंभोगःपृथक्ःपृथक्उतपरस्परायत्तानामि
त्यतदभीप्रसोक्तृविभजनइतियुगपत्क्रमेणेत्यर्थःयंविकल्पोमस्तसमस्तसाधारणत्वेनापक्षाणामित्येतदनिप्रत्या
ख्याविभजतइतियुगपत्क्रमेणेत्यर्थःयंविकल्पोव्यस्तसमस्तसाधारणत्वेनभातिन्नचलदुपपद्यतेसमस्तपक्षेवीकल्पा
संभवादित्यभिप्रायेणटीकायांपरस्परातिअसत्तानामितिसंघातोपिमाभूदितिमन्वानःप्रत्याहकैकस्येतिशरीरादन्यत्रा
पिसुखादिभोगःस्यादित्यर्थःअस्कृतहीत्याहभ्याग्यमाशयइत्यतःप्राक्तनःस्पष्टोर्थःभाग्यस्यसाधारणत्वात्सतीति
यतामवस्थानुपपत्तेःप्रयुक्तभोगस्यसाधारणामिद्धिरित्याशंक्यातातासर्वमाहायमाशयइतिकिंभूतानीप्रतीनिय
तविषयत्वेयुतानेःतितिविकल्प्यद्वितीयंदूषयतियादितावदितिऊाद्यंदूषयतिपदार्थानिक्तदृष्टांतंप्रतिदृष्टीनेनविष २२

रयानियघेतिभुतानांप्रसक्तेमात्मत्वेपरवाहंसूयभद्राक्षंसरवेदोनीश्मोगोमीनिमसविज्ञानुदयश्चेत्याहभोक्तृ
त्वविभिन्नीतानांभोक्तृत्वेकल्पनमुपपद्यतेअस्फूतहीभिसमुहस्यातिसहंनुपाधिकस्येत्यर्थःएकैकस्यशालि
विजस्यपयाकृज्जननास्यमर्थस्यमेलनैयपिनदत्तनकत्वेवद्भूतानामपिमिलितानांनभोक्तृत्वमितीशंकां न्वीती
एकस्मिंस्त्रिसकेकस्मिंस्त्रिसर्थःसंघातेइतिसतिसप्तमीदृष्टत्वान्नविरोधइत्याहनदोषइतिविकल्पासहत्वाज्ज्ञधमपि
माधुरित्याहतत्रवक्तृत्वमितिसहंतानामितिसंघातविशिष्टानामित्यर्थःनिष्कृष्टामितिभुतानामेभवोक्तृत्वंसं
घातस्योपलक्षणमितिद्विविधविकल्पार्थःसंघातःकिमसत्त्वेनसन्नाभमत्वेनद्विविधस्यापिभोक्तृत्वासंभवइ
त्याहसंघातस्येतिद्वितीयेपितस्यभूतभ्योभिन्नत्वमभिन्नत्वंवेतिविकल्प्याद्यंदूषयतिवस्तुत्वेनयंदूषयति
अभेदइतितेषामेवभोक्तृत्वाद्वितत्रसंघातनाभावेशरीरादन्यत्रापिभोक्तृत्वप्रसंगइतिशेषःसंघातनिमित्ता
भावोपिनसंघातइत्याहतत्रसंहतानामितिक्षत्वमगीकृत्यसंघातदूषयंतितत्प्रतिवीमूवामांनोक्तृतत्रभाग
प्रतिप्राधान्यस्यसमानत्वात्कस्यविहुणत्वकस्यविप्राधान्यमित्यत्वेचहेत्वभावान्नसंघातइत्यर्थःभोगाधि

२४ तिनिमित्तसप्तमी। प्रधान्यमसिद्धमिति शंकते ननु भोगेतिकर्तृः क्रियाप्रतिगुणत्वं सर्वसमञ्जनित्यर्थः भोगापे
क्षया भूतानां गुणत्वेपि न परस्परं अंगांगिभाव इत्याह अन्योन्यमित्यत्र अत्र प्राधान्याविशेषादित्यर्थः भोगमिरसु
केवलस्य भोग इति स्वाम्यत्वयोः काक्षादर्शन्यप्राधान्योः न भूतानामचेय इत्याह भोगमिति गुणप्राधान्याभावेपि
संघातः स्यादिति शंकते ननु भोग इति षष्ठीयोगानां एककफलं प्रतिसमुच्चयवत् भूतानामपि भोगं प्रतिस
मुच्चयो युक्त इत्यर्थः स्त्रीपुंसयोः अत्र न पोस्ती भोगसमूह इति वोदितो किं तत्रापि भोगः समूहः स्यात् न अजितिसा
म्येति संदिग्धत्वादिति समाधानमनुचितं सर्वत्र अन्यतनस्य भोक्तृतया समूहसंभवादित्य शंक्य तात्पर्यमाह तत्रे
वि। तत्र दृष्टांत इत्यर्थः। भोक्त्रोरिति सतिसप्तमी। समत्वेपि संघातो दृष्टस्तद्वदत्रापीति शंकते ननुज्वा ग्रपा
मितिज्वालाया: कार्यत्वात्तत्रतिज्वालां गुणभावेनान्वयो ध्यानमेनोनतत्र गुणाभावेन संघात इत्याह यथेनाह
र नेत्याह इति संघाते विशिष्टानां भोक्तृत्वमिति पक्षनिराकृतस्य तो भोक्तृणी भोगे संघात सहकार्यपेक्षेतिय
स्प्रति स्विय स्तत्पवेति गुणप्रधानभावासंभवो तः शष्ट्रार्थः समस्तानारद्धत्व पक्षे दोषान्तरं समुच्चिनोति। २४

नन्वेकोयमिति एकदेशस्थत्वमात्रं संघातः उतेकोवयविस्था होस्विदेकद्रव्यत्बुद्ध्यालंबनयोग्यतापत्तीः घटेवै कार्य
क्रियायां युगपदन्वी ततेन किंवा संश्लेषमात्रमिति किं शब्दार्थः आद्यं दूषयति नवत्वन वइतिअत्रेहेतुमाह तथा
पिनामिति एकदेशस्थतामात्रं तच्छब्दार्थः अथ तिएक देशस्थत्वं संघात इति पक्षे देहा द्बहिरपि भूतानामेकदेशस्थ
त्वं संभवात् तत्रचैतन्यं सभ्यभोक्तृत्वसंभवादित्यर्थः। द्वितीयं दूषयति न चाति अवयवी चासावोरंभश्चेत्यवयवारंभः आर
भ्यत इत्यारंभः आरब्धो वयवी इत्यर्थः किं तत्सावयवभ्योन्यत्वमुतानन्यत्वं अथवान्यानन्यत्वामिति वीकल्प्याद्यं दूषयति
तस्येति पृथिव्यप्तेजोवायवश्चत्वारि तत्वानीति लोकायतिकेनांगीक्रियते तत स्तदतिरिक्तावयव्यंगा। कारणेति द्वांत
क्षतिरित्यर्थः द्वितीयपि की संघातस्य भूतांतर्भावेऽत्र भूतानां संघात इति। विकल्प्याद्यं दूषयति अपक्षेतद्रातिद्वितिरनु
त सिद्धिरिति दूषणमतृतीयं वै प्रत्याह भेदाभेदेति भूते भोभिन्नोवयवीनच संघातिरेकः स्वतंत्रत्वानंगीकृतारिति शंकते
ननु स्वतंत्रमिति गुणोदय अदीशब्दार्थः। अस्मिन्पक्षे भूतात्मगद भंग इत्याह तदिति भुतंतंत्रावयविभोक्तृत्वमेवभू
तमौक्तृत्वमिति नास्ति भ्रांतक्षतिरित्याशंक्याह तत्रेति अवगौविन आत्मत्वेभूततंत्रत्वं न स्यादित इत्यात्मत्वानुपपत्तिरि

तिसंख्यातीदृक्कस्त द्रवस्त्वइत्यर्थः पारंतअकिंभ्याभिननयाप्रतियमानत्वमुतान्यारभ्यत्वमिति। विकल्पसर्वंप्रसाह जलादे
रिति द्वितीये पृथिव्याजलारभ्यतयान्यूनतायनिरितिदृष्टमंतृतीयं दूषयति नैवचतिएकमिदं द्रव्यमिति वह्निप्रस्साऊवनयो
ग्यत्वंनसस्यातइत्यर्थः बुद्धिशब्देनकिंप्रमाणज्ञानंविवक्षितमेतेनरभाव्यइत्याहार्थेति। आर्थस्वभावेनेतिपरमार्थतइत्य
र्थः भूतानां वस्तुतएकस्याथोगादेकमिदं द्रव्यमितिज्ञानस्यप्रामाण्यं नघटतइत्यर्थः द्वितीयंदूषयसनेकेषितिनवास्तवः
संघातस्यादितिशेषं चतुर्थप्रत्याहनवेतिएकाग्रनलानिलजलानां दहनहेतुनयान्वयातत्रवैतन्यभोगप्रसंगइत्यर्थः पव
मानिरस्यतिनवातेआतेम्यानिश्चेत्साहवह्नीतिभोगाभावेपिसंघातसंभवात्तन्नानिरसनमित्याशंक्याहतस्मादिति अन्यत्
जकन्त्वमितरस्यसत्त्वनार्थः चतुर्णां भूतानांभोक्तृत्वाविशेषेएकस्यभोगइत्समुपपन्नमित्याशंक्याहैवंतर्हीति किंचतुर्णां
प्रत्येकमात्मत्वमुतैकशैवेतिविकल्प्याद्यं नुदितइतिद्रष्टमंभूताधिवषयमात्रियनुरावेनेभोगव्यवस्थामान्यक्यसर्वेषां
षाविषयाणांभूतानांयससन्निधानेनभोगमवद्ध्वेत्याहरूपादीतिभोगान्वयिनितिकथान्युक्तं भूतानांभोक्तृत्वादर्शनापि
तिचेन्मैवंभोगान्वयिनिभागान्वयित्वेनाभिमतइत्यर्थः विवाहितार्थोपपत्तेरिसत्रकासोविवाहितार्थः इतिनञा

२५

यतेतत्राहननुमस्येतिआनिर्धारितविशेषस्यैकस्यभोक्तृत्वंशंकायांतन्निरसनविहायसमेषुगुणभावानुपपत्तौदर्शनं
कस्मान्नतः परिहाराभासइत्याशंक्याहपरिकरतितिसम्यक्परिहारमेवाहचतुर्णामितितन्नैकस्यप्राधान्यमितरेषाम्
सहकारित्वंततश्चतुर्णांभोगान्वयदर्शनंयुक्तमित्याशंक्याह विशेषेत्विति एकस्यप्राधान्यमितरेषांचगुणत्वम्
तन्नियामकाभावादित्यर्थः॥ अतिदिष्टन्यायस्यफलनियंधकानि व्यस्तानां समस्तानांचभोगासंभवश्चादिशब्दार्थः
संघातानुपपत्त्यादयइत्यत्र आरंभकभूतसंसर्गस्यक्रमभोगादेश्चासंभवइत्यर्थः इन्द्रियमणुमात्मत्वानिरासप्रसंगेन
द्रियस्वरूपंनिरूपयितुंप्रश्नमुत्थापयतिननुकानीतिइन्द्रियाणांप्रसिद्धतयाप्रश्नानवसरमाशंक्यविप्रतिपत्तेःसंदेहा
दस्त्यवसरइत्याहगोलकेतिमात्रवाधिष्ठानेऽन्ती द्रियंव्यावर्तितेतद्व्यतिरिक्तानीत्यत्रगोलकतत्सक्तौतत्शब्दार्थः
गोलकानतच्छक्तिअतिरिक्तमिन्द्रियमितीवकुमार्थ्यंपक्षंदूषयतीनतावदितिइतोपिनगोलकमात्रमिन्द्रियमित्याह
रिजेरितिस्वच्छावतातिनइत्यंतातात्स्कर्मफलभोगास्थानतावगमेनदृष्टादिनांशब्दाद्युपलब्ध्यानुपगमात्
गोलकमात्रमिन्द्रियमितीनिश्चयतेतस्मात्स्थपंतिसादेस्तुसाक्षात्तेषांशब्दाद्युपलब्धृत्वमुपगतमितिविभागमनुप्रा

एवं तां सुखादिभागादृक्षादीनां वनादिषु सालक्षं भोगइत्याशंक्याह वृक्षादिति द्वितीयं निरस्यत्यानयवेति शंक्ते मतां गोलकानां
वृक्षे वाष्पभावात् च्छक्ती नामपि नेंद्रियत्वमित्यर्थः गोष्टकतच्छत्वेवां रिद्रियत्वं प्रतिषेधात्ताशक्तिमतद्रव्यानामिंद्रियमित्युप
न्यस्तं मत्वाशंकते शक्तिमदिति शक्तिः शक्तिमच्चाविति द्वितयं कल्प्यं तव आस्माकं तु शक्तिरेवेति लाघवका च्छक्तीनामिंद्रि
यत्वमित्यर्थः लाघवानुरोधेन शक्तीनामिंतिद्रियत्वकल्पने तिप्रसंगइत्याह नदीति वृक्षादिषु गोलकं तच्छक्तिश्चेति
द्वयं कल्प्यं अन्यत्र तु संप्रतियत्रात्मनित्याम र्थ्यमात्रं कल्प्यमिति लाघवमित्यर्थः तर्हि युगपत् ज्ञानोदयः स्यादिति शं
कां निरस्यति क्रमेति तन्ह्यात्मनः सर्वगतत्वात् सर्वत्र ज्ञानजनीः स्यात् तेया गोलकान्वयव्यतिरेकविरोधश्चेत्याशंक्याह म
र्वगतस्येति शक्तिमतद्रव्यां तरमिंद्रियमिति मन मुद्धाययति सा विति द्रव्यान्तरत्वे इदं मम चक्षुरित्यादिव्यवहारः क
थमित्याशंक्याह स्थानेति किमनुमानं तत्र प्रमाणमुतागम उभयथाप्यसंभवइत्याह नलोघितीरूपा धूमलिंगः क
रणपूर्विका कर्तृव्यापारत्वात् संमतवदित्यनुमानस्य प्रमाणत्वादसिद्धो हेतुरिति शंकते रूपादिति कारणव्यापारव्यात्
त्यर्थं कर्तृविषयलोके कर्तृव्यापारत्वमात्रं हेतुः उत प्रधानकर्तृव्यापारत्वमिति विकल्प्याद्यं दूषयति नस्यमांपोरितिद्धिति

२६

यं दूषयति नस्वव्यापारेति द्वितीयं दूषयति करणेति नव करणप्रेरणेस्वप्रयत्नकरणमिति शंक्यं प्रयत्नेप्यभिचारात् नचतनापिमनः
करणं मनप्रेरणे करणांतरभावाभावाभ्यामुक्तदोषानिस्तारादित्यर्थः इत्थं तर्हि त्वे आगमः प्रमाणमिति शंकते सर्वेप्राणाइति
इंद्रियाणीं गोलकतच्छक्तित्वेशरीरमहगमेनेत्याद्यत्वि व सहगमनं तस्मादतिरीक्तेंद्रियेसिद्धिरित्यर्थः प्राकृतानामपिंद्रि
यप्रतिपन्नेनागमगम्यत्वमित्याह नागमेति आगमजनितार्थज्ञानसंस्कारविधुराणामित्यर्थः साक्षिप्रत्यक्षामिंद्रियास्तित्वेप्रमाण
मित्याशंक्याह नत्वमनो वादिति रूपाद्युपलब्धिसत्वासत्वाभ्यां विना न साक्षिप्रसादादेवेंद्रियसत्वादिसिद्धिरित्यर्थः कार्यभावा
भावोति ह्यार्थनेंद्रियभावाभावोप्रतिमद्इत्यर्थः तमुक्तामतं सर्वेप्राणा अनुक्तामंतीत्याद्यागमादिंद्रियसिद्धिरिति सिद्धांतयति उ
मनेइति आगमपरीक्षयां विधुराणामपींद्रियप्रतिपन्नेनतु इम्यत्वमिति यन्नक्तं तत्राह आगमेति कथं तर्ह्यतिरिक्तेंद्रियसिद्धिस्तत्रा
हागमेति इंद्रियस्वरूपं प्रसाध्य तत्प्रकृतिविशेषनिरूपणेयोयं क्रमते तानि पुनरिति किमिंद्रियाणामाध्यात्मिकादहंकाराज्जन्मो
ताधिदैविकाद् उभयथाप्यनुपपत्तिरित्याह नत्युक्तमिति कथं प्रमाणाभावरिति चेत् न त्रय क्रम्यकिमाध्यात्मिकादहंकाराज्जन्यत्वेऽन्
यमतिरेके प्रमाणमुतागमवचनं नोभयथापीत्याह नतावदिति आधिदैविकाहंकाराज्जन्यत्वमपि विभानमित्याह नवक्त

स्तीति प्रमाणाभावो न प्रत्यक्षेण तस्य स्वस्मिन्नान्यत्र नाधइत्याह नाणातीन्द्रियत्वादिति द्वितीयेपि किं तदनुमानमुत पुराणो
पनं नाद्यः आप्तलिङ्गानि हृदयादिलाभिप्रेत्य द्वितीयमुत्थापयति प्राणेति त्रिविधोपि प्रहंकारो महत्तत्त्वाज्जायत इन्
द्रियाणां ततः सृष्टिगुणद्वाराम्नायमुमेइत्यादिपुराणवचनानि द्रष्टव्यानि पुराणवचनसत्वे मङ्गिकारोतिसत्यपि मिति
हि तत एवार्थसिद्धिरित्याशंक्य प्रत्यक्षश्रुतिविरोधान्मेवमित्याह अन्तमङ्गतिहीनं हीति स्मृतीनां हेयत्वेनेत्याह अहंकारेतिसा
त्त्वसाभिन्निाकृत्यकणभुगादिमतमुत्थापयति नेति कानीति हृषयति नदूपीनि हेत्वासिद्धिं शंकते नेति कानीति हेतुं स
र्थयते मध्यमेति मध्यमपरिमाणत्वमसिद्धमित्याह नहेतोरिति द्रव्यत्वादिंद्रियाणाम्परिमाणवत्वं नाद्यसिद्धं तत्रेवप
रिमाणं तदनुपलब्धं तदनिर्द्धिष्टमात्स यथाणत्वः अनुपलब्धः नाग्निमोपेक्षा एवेति महापरिमाणत्वं तावदनुपपन्नं सर्व
त्र कार्यदर्शनाभावाज्जन्न वशरीरपरिमाणत्वं मनुष्यशरीरव्यापिनामिंद्रियाणां पुत्तिकाशरीरव्यासंभवात्तस्मादणु
त्वमिंद्रियाणामित्यर्थः ॥ इंद्रियाणामणुत्वे विषयस्पर्शाकल्पेनावमाहृत्यानुपपन्नेत्याणुत्वमाश्रयणीयमित्याहन्हीति
गअन्यथापि विषयावभासः साकल्येन संभवतीत्याह नाणुपरिमाणेति भौतिकत्वप्रमाणानास्तीति शंकते ननु द्राभा लि

२८ काभीति चक्षुस्त्वेन सं रूपादिनां मध्ये रूपस्यैव व्यंजकत्वाद्दीपवत्तु संरसनमाप्य रूपादिषु मध्ये रसस्यैव व्यंजकत्वाज्जल
वदित्येवं सर्वत्र प्रयोगो द्रष्टव्यः स्पर्शनेंद्रियव्यावृत्त्यर्थं रूपस्येति विशेषणम् मनोव्यावृत्त्यर्थमेवेति आसिद्धिपरिहारार्थं
रूपादिनामिति विशेषणं विपक्षबाधकतर्काभावाय प्रयोगं वे: । हेतुरित्याह नेमीति तद्व्यंजकत्वानुपपत्तेर्बाधइत्य
शाह व्याप्त वेति श्रोत्रस्य स्वग्राह्यजातिमद्विशेषगुणावद्द्रव्यारब्धत्वाभावद्विशिष्टशब्दव्यंजकत्वं यथा तद्दृत्रापि त्यर्थं
श्रोत्रस्याकाशानारब्धत्वं कथमत्राह रागेशष्कुलीति मजातीयानामनेकद्रव्याना नंणामारंभकत्वादाकाशस्यचै
कद्रव्यत्वान्नारंभकत्वमित्यर्थः नियेनाभिव्यंजकत्वं व्यंजकत्वासंताभावानौष्ण्यविकरणत्वेप्रसंगइत्यतार्थः । मनोनभूत
चतुष्टयास्व साधारणकारणत्वाददृष्टवदिति शंकते अत्मेति अतिप्रसंगबाधकयत्राह तेलो हेतुरित्याह सर्वेति यस्यायो
साधारणोविषयः स तदारभ्य इत्युभ्युपगमाद्भूतचतु ष्टयस्यासाधारणविषयत्वान्न तदारभ्यत्वं मनसइति शं
करोते असाधारणेति आत्मनावाह्येंद्रियायोगो येन यासाधारणविषयत्वान्न तदारभ्यत्वमनसं स्यादित्याह तस्येति भा
मोनद्रव्यारंभकयकद्रव्यत्वाद्गगनवदिति शंकते ऐक द्रव्यत्वमिमजातीयानां बहूनां तंतनियतारंभकत्वं दृष्ट २८

अतमनस्त्रेकद्रव्यत्वान्नारंभकत्वमित्यर्थः पटस्य सावयवत्वयानेकद्रव्यारभ्यत्वेपि न सानिरवयवत्वादाकाशारभ्यत्वं स्या
द्गगनस्य संदिग्धसाध्यतया न दृष्टांतत्वं वेत्याशयेनाह न सावयवमिति ननुमनसोऽकार्यत्वात्कथमारब्धत्वं न चेहे
त्वासिद्धिरमनोकार्ये निरवयवद्रव्यत्वादात्मवदिति चेन्मैवं गुणवत्त्वादिलक्षणस्य द्रव्यत्वस्यात्मन्यभावान्न दृष्टां
तस्य साधनविकलत्वं विशेषणामिच्छिश्चेति द्रष्टव्यमिंद्रियाणां भौतिकत्वनिरसने सिद्धांतविरुद्धमित्याशंक्याह
त्र प्रमाणविशेषणानि कुर्महे न भौतिकत्वामित्याह तस्मादिति अनेन च द्वितीयः कल्पो गोकृत इति द्रष्टव्यं स्वंक
रणविप्रतिपत्तिं निराकृत्य शरीरमणविप्रतिपत्तिं निराकर्तुं पूर्वपक्षमाह नानीमान शंकते आत्मेति पंचमत्वेंद्रियाणांस
वंगतत्वसाध्यतेनथाप्यात्मा दोषानितार शंका निरासार्थं तस्यापिपक्षत्वे निर्दिष्टमित्यर्थः । घटादिव्यावृत्त्यर्थं इ
वेत्रेति विशेषणं किं सर्वत्र दृष्टकर्यत्वहेतुः उभयत्र शरीरं तत्रेति विकल्प्याद्यं दूषयति नहेतोरीभिचारइत्याह शरीर इ
ति हेतुत्वमरमाशंकते परोपाधिनि त्यभिवाति द्वितीयमनुवदन् तत्रेति यस्मिन्देशे शरीरं तत्रविद्यते नतस्मिन्देशे
शरीरस्य त्वोचितकार्यकारित्वात्रव्यभिचार इत्याह शरीर इति हेत्वंतमाशंकते परोपाधीति मभिचारेण दूषय

२८

तिनशरीरेति अयं वेग गमनमवयवीगमनाधीनं नवावयवानां सर्वगतत्वमिति तत्र व्यभिचार इत्यर्थः इन्द्रियत्वापित्ववा
दिनाचेदमालोचनीयं किमिन्द्रियाणां क्वचिज्जननयोग्यत्वं शरीरादन्यत्रापि उत्तशरीरयत्वआश्चातिप्रसंगबाधमाह सर्व
मूर्तत्वइतिद्वितीयमुत्थापयतिशरीरएवेतिकार्यजननयोग्यत्ववृत्तिलाभशब्दार्थरूपाद्युपलब्धेरिन्द्रियाणि
त्वं नेसावशरीरावच्छिन्नेन्द्रियेधिति अनोऽनन्तरसत्वकल्पकाभावात् नतदित्याह नेन्द्रीतिहयादिदर्शनात्प्रयोज
नशून्यत्वात्प्रमाणशून्यत्वभमेत्यर्थः इन्द्रियाणां परिच्छिन्नत्वमंगीकृत्यकेचिदप्राप्यकारित्वमाचक्षते तदनुवद
तितान्यप्राप्येशरीरेतिविशेषयदेशमप्राप्यशरीरदेशावच्छिन्नानाकार्यकारित्वमित्यपक्षत्यार्थः अप्राप्यकारित्वेऽति
प्रसंग इत्याह तदयुक्तमितिसहकार्यभावान्नातिप्रसंग इति शंकते योग्यतेति किमिन्द्रियेणासंसर्गयोग्यदेशावस्था
नसहकारी आहोस्वित्अन्यदिति विकल्प्याद्यमदृष्टसिद्धौसभिप्रेतद्वितीयं दूषयति नेन्द्रियेति स्पर्शनादीनां प्राप्य
कारित्वेपि न चक्षुःश्रोत्रयोःप्राप्यकारित्वमदर्शनादिति शंकामाह स्पर्शेति चक्षुःश्रोत्रेप्राप्यकारिणी वाह्येन्द्रिय
त्वात्स्पर्शादिवदित्यर्थः श्रीयोजनशतातीतानि तस्यापि कुवादेनयनसमुन्मीलनमात्रेणायत्नेनाप्राप्यकारित्वं

२९

चक्षुष इत्याशंक्याह तेजस इति महतां शाखा फरकावलाम्बु इत्यमात्रेणनालिकिरणानां सकलावभुञ्जिवच्चक्षुषोपि तेज
सत्वात् स्फटिकेति ~~वंसोपीतियांयथांश्रोत्रयथमवातीयस्य शब्दस्यश्रोत्रे~~ दर्शनं युक्तमित्यर्थः श्रोत्रे संयो
गाद्वगनसमवायीकश्चिच्छब्दः संजायते समवोसमवायिनयाशब्दांतरमारमते एवं सोपीतियांपरयांश्रोत्रयथमवातीं
र्णस्य शब्दस्य श्रोत्रेणोपलंभ इति नार्किक प्रक्रिया निरस्येति तत्र शब्द इति प्रत्ययादन्त्र शब्द इति प्रत्ययाभावाच्च नायं प
क्षः साधुः हा देशाभिव्यञ्जकस्य शब्दस्याभिव्यञ्जकवायुनीः स्तिमितवायुनिरासे श्रोत्रेण भिमंक्तिरित्यर्थः बाह्येन्द्रि
य निरूपणामुपसंहरति तस्मादिति मनस्याविवीप्रतिपत्तिदर्शनात् अच्छतीति किं नाहेति मनो नित्यभावत्वे सति कार्य
शून्यत्वादात्मवत् मनो निरवयवं मूर्तेनाप्रतिकूल्यमानत्वाह न रनवनमलसोमध्यमपरिमाणत्वे स्वगुरुमसूक्ष्मशरीर
योःविशेषणवृत्तेनस्यात्सर्वगतत्वे युगपद् ज्ञानोत्पादः स्यात्तस्मादणीयइत्यर्थः तत्रानित्यपक्षः तत्रानित्यत्वं त
वद्युक्तमित्याह नतावदिति मनोजन्यत्वं परिच्छिन्नत्वात् घटादिवत् न वयवारम्भाणुषु अभिचारात्तदसंप्रतिपन्नेः नव
मनो विभुसर्वदास्पर्शरहितद्रव्यत्वात्कालवदित्यनुमानेनोपरिच्छिन्नत्वसिद्धौ इस पि शंक्य तमा तिव्यानिवाराद

सर्थः अनित्यत्वानुमानस्य प्रत्यनुमानविरोधं शंकते नित्यावयवेति घटादिव्यावृत्त्यर्थं निरवयवेति विशेषणं गुणा
दिव्यावृत्त्यर्थं द्रव्यत्वादिति विशेषणं विशेषणासिद्धं हेतुरित्याह नकारणत्वादिति मनः सावयवं द्रव्यत्वे स
तिकरणत्वात्र्यणुकवत् नव्यर्थविशेषणत्वं नुवयनार्थं मात्रिकर्षव्याव्यर्थत्वात्मनस्तु सावयवत्वे वृत्तौ मू
र्त्तवृत्तित्वात् घटवदित्यर्थः। नित्यत्वानित्यत्वग्राहकयोरनुमानयोः समबलत्वात्रानित्यनिश्चय इत्या
शंक्याह अत्र मयति सावयवत्वसाधकानुमानस्य प्रत्यनुमानविरोधं शंकते मूर्त्तद्रव्येणाप्रतिबध्य
मानत्वादित्यर्थः। अननिद्यातान्यथासिद्ध इत्याह तत्सत्त्वसंभवतिसर्वप्राणोऽनूक्तं मंतीत्यादि
नद्रियाणां मुक्तं निश्चवणांगिंमत्ताभानोपसिद्ध इत्याशंक्याह लेहा-कांतिरितिदं द्रियाणां मुक्ता
नां वणनुपयातो यथा तदन्मतथ्यस इत्यर्थः अनुणुत्वमुक्तं निरस्यति संयोगेति मनो नाणु संयो
गित्वाद्विभागित्वात् घटादिवदित्यर्थः न चापरमाणुपुव्यभिचार इत्याह कालिरिक्तपरमा

DR BHAU DAJI MEMORIAL

णवन्नारव्यादित्यर्थः सर्वगत्वं निरस्यति सर्वगतत्व इति मध्यमपरिमाणत्वमप्यनुपपन्नं पूति
कादिशरीरादिषु मनसो वृत्त्यनुपपत्तेस्तत्राह मध्यमेति ज्ञानव्यतिरिक्तस्य मनसोऽज्ञावान्नंत
त्यविरोधिचित्तावसर इति शंकते समनंतरेति अनुमितानंतरप्रत्यय इत्यर्थः विकल्प्यासह
त्वान्नेतदित्याह तत्रेति किं व्याप्तिकिमपेक्ष्य पूर्वप्रत्ययस्यान्तरप्रत्ययजनकत्वमुतानपेक्ष्य
णाद्यः तयोर्व्याप्त्यभावादित्यभिसंधाय द्वितीयं दूषयति ज्ञानस्येति धूमाज्ञाग्न्योर्व्याप्तौ
सत्यां धूमज्ञानं वह्निज्ञानजनकं दृष्टमित्यर्थः। तेयव्याप्तिविनाज्ञातव्ज्ञानस्यार्थज्ञानजनक
त्वं दृष्टमित्याशंक्य भवन्मते शाब्दस्यानुमानांतर्भावान्न व्यभिचार इत्याह शाब्देति व्याप्त्य
भावेऽपि विशेषज्ञानस्य विशिष्टज्ञानजनकत्वं दृष्टमित्याशंक्य पत्रैकोद्रि आत्मयोर्वि

शेषत्वात्तद्विशेषाभावस्तत्रेन्द्रियमात्रकर्षजं विशिष्टज्ञानमित्याह विशिष्टेति सुरभिचन्दनमित्यादौ विशेष
णविशेष्ययोरेकेन्द्रियग्राह्यत्वान्नविशिष्टज्ञानं संप्रयोगजन्यमिति केनैवं तत्रापि विशिष्टस्य सा
क्षित्वपक्षोपगमाद्विशेषणज्ञानसंस्कारसहितेन्द्रियसंप्रयोगाद्वा विशिष्टज्ञानजनिरित्यर्थः
समनन्तरप्रत्ययस्यान्तर ज्ञानजनकत्वानभ्युपगमान्नव्याक्षपेक्षातिशङ्कते समनन्तरेति अर्थो
पत्तिसहकारिसमनन्तरप्रत्ययालम्बनप्रत्ययानुरोधात् ज्ञानजन्मोपेयते तत्र चक्षुरादीनामधि
पतिप्रत्ययात् ज्ञानस्वरूपं निष्पद्यते आलोकस्य सहकारिप्रत्ययात्स्पष्टता आल
म्बनप्रत्ययात् घटाद्याकारता पूर्वप्रत्ययाद्बोधरूपता जायत इत्यर्थः ज्ञानमेवाकारो यस्य ज्ञा
नाकार इति विग्रहः आकारस्य कार्यमित्रत्वात्तज्जनकातिरिक्तजन्यत्वमित्याह नव

त्विति शास्त्रं वैशेषिकमतनिराकरणमुपसंहरति तस्मादिति यथा हेयस्वरूपं निरूप्योपादेयस्वरूपं निरूपयि
तुं विमृशति कस्त्वयमिति किं सर्वगतो जड आत्मोत तद्विपरीत इति विमर्शार्थः पूर्वपक्षमाह सर्वगत इति
तत्र किमनुमानं मानमुतार्थापत्तिः आहो आगमः नाद्य इत्याह न तावदिति उक्तच्छित्तिहेतोरसिद्धत्वादित्य
र्थः द्वितीयमुत्थापयति व्यवहितेनेति अयमर्थः परसमवेतनृपादिक्रियया अन्यत्र तावत्सुखं जायते न
चैतन्नैर्हदृष्टानार्जितत्वेनैतत्क्रियायायनतः सुखहेतुत्वं प्रत्वदृष्टजन्यत्वं चेतत्संबन्धं विनानुपपन्नमिति
अदृष्टवदात्मसंयोगादन्यत्र क्रियोत्पत्तिरित्यनुपपत्त्या सर्वगतत्वमिति किं यस्मिन्प्रदेशे दृष्टं जायते त
त्प्रदेशावच्छेदात्मसंयोगस्य हेतुत्वमुतात्मसंयोगमात्रस्य नाद्य इत्याह नात्रेति मनुष्यदेहावच्छिन्नात्मप्रदेशाद
त्यर्थः अदृष्टस्योत्पन्नफलत्वेनेत्यध्याहारः । यद्दृष्टवमनुष्यशरीरावच्छिन्नात्मप्रदेशासंसर्गाभावेपि मेरुपृष्ठे सुख
जननेनानुपपत्त्या सर्वगतत्वमित्यर्थः द्वितीयं प्रत्याह केवलेति सर्वदा सर्वेषां सुखाद्युपभोगप्रसक्तेर्नैवमित्यर्थः परि
च्छिन्नत्वे अनित्यत्वप्रसक्तेः सर्वगतत्वं तथाभ्युपेयमित्याशंक्य नास्माभिः सर्वगतत्वेनिनद्ध्यते किं तु तस्य

३२ मात्मविशेषईत्याशये नाहत्वस्यादिति आकाशवत्सर्वगतश्चेत्यादिरागमः नजत्वमुक्तं प्रतिक्षिपति नवेति स्वप्रकाशत्वं
समर्थयते प्रत्यक्ष इति सुखमहमस्वाप्समिति सुप्तोत्थितस्य परामर्शस्तावत्तदृढः परामर्शस्य च सुषुप्तावनुभवमंतरे
णानुपपत्तेरनुभवो ग्राह्यस्त्त चान्याधिनत्वायोगात्स्वत्वमित्यर्थः सजातीयप्रकाशाप्रकाश्यत्वे प्रतिसिद्धे यदि वेद्यत्वे
सत्यपरोक्षस्य वकार्यो क्षवहृतियोग्यत्वं सिध्यतीत्यभिप्रेत्याह स्वयंप्रकाश इति वस्तुतायां प्रकाशाभावस्तुतेत्वा
दिहेत्वर्थः मतिरेको नावादित्युक्ते प्रदीपादेर्वैनाशिकाः साधनवैकल्यं तदर्थप्रकाशेतिविशेषणं तथापि नष्टप्रदीपे
प्रकाशानावृत्तेः साधनवैकल्यं तदर्थस्वसत्तायामिति नव हेत्वसिद्धिः जाग्रत्स्वप्नयोस्तत्स्त्वेनिमास्तत्त्वासिद्धः सुषु
प्त्यावात्मप्रकाशत्वसुखमहमस्वाप्समिति परामर्शानुपपत्त्यासिद्धः नच सुखादौ व्यभिचारः द्रव्यत्वे सतीति नीवि
शेषणात्तदुहमगविवक्षीतं आत्मा स्वयंप्रकाशः संविदितः जातियप्रकाशाप्रकाश्यः द्रव्यत्वे सति स्वसत्तायां प्रकाश
भावविधुरत्वात् प्रदीपवत् आत्मा स्वयंप्रकाशः संविदितपरमविशेषगुणव्यतिरिक्तत्वे सति स्वसत्तायां प्रकाश
व्यतिरेकशून्यत्वात्संवेदनवत् इतिप्रकाशकर्तृत्वादियुक्तेर्बाधासिद्धिः मनःप्रकाशस्वरूपत्वादित्यत्र अहंविषयेतिप्रकाश ३२
स्यागंतुकत्वाद्बाधहेतुः ~~त्वसिद्धिमन्वांतप्रत्याहजन्येतिरिक्तत्वेसतिनिसत्ता~~ त्वसिद्धिमन्वांतप्रत्याहजन्य

ति। सविधर्मिराप जन्यप्रकाशगुणाइतिइष्टत्वं अन्यथा दृष्टांतस्य साधवैकल्यापातात् प्रभाकरमतात्मेति अपरोक्षत्वादित्यपरोक्षव्य
वहृतियोग्यत्वादित्यर्थः घटादिकं व्यावर्तयति अनिंद्रियेति धर्मादिकं व्यावर्तयति अपरोक्षत्वादिति श्रुतिरपि स्वप्रकाशत्वे मानमि
त्यादागम इति अत्रायं मुरूणः स्वयंज्योतिरित्यादिरागमः स्वयंप्रकाशत्वेप्यात्मनोनेकत्वमिति सांख्यस्तत्प्रत्याह सर्वेति सर्वेजन्मप्रत्य
याएकविषयाः एकाकारप्रत्ययप्रत्ययत्वात् गौर्गौरित्यादिप्रत्ययवत् अहंप्रत्ययाः एतदात्मविषया अहंप्रत्ययत्वादेतदीयाहंप्रत्ययवदि
त्यर्थः सर्वेषामात्मैक्ये भोगानुसंधानमापद्यते स्वशरीरइवन चैतदुपलभ्यते इत्यप्रयोजकत्वमाशंक्याह किमनवच्छिन्नस्यानुसंधानमापद्य
ते स्वशरीरइवन चैतदुपलभ्यते इत्यप्रयोजकत्वमाशंक्य किमनवच्छिन्नस्यानुसंधानमभमाधा चलेउतावच्छिन्नस्य अद्येऽस्यापत्तिरित्य
भिप्रेत्य द्वितीयं दूषयति शरीरेति एकस्मिन्नपि शरीरे पादावच्छिन्नस्य नेत्रत्रानुसंधानत्वामित्यत्र निप्रेत्याद्यं प्रत्यणनन्वननुसंधानं
न शरीरभेदनिबंधनं शरीरभेदेप्यनुसंधानदर्शनात्तथाहि बाल्यकौमारयौवनावस्थागतशरीरं निष्टे न्यूनाधिकपरिमाणे भिन्ने
आश्रये न्यूनाधिकपरिमाणयोरन्यतरपरिमाणत्वात् घटशरीरादिपरीमाणवदित्यनुमानात् शरीरभेदसिद्धावप्यनुसंधानदर्शनात्

३२

देहभेदेप्यपिस्यादित्याशंक्यदृष्टान्तासिद्धिमाहतत्रैवेतिकिंचशरीरांतरस्थदेवशरीरभेदेनसंधानंनस्यादित्याहाननुसंधानेतिशरीरी
रैकत्वप्रत्यभिज्ञाया अन्यथासिद्धिनिरस्यतिज्वालायामितिआत्मसमर्थनमुपसंहरतितस्मादितिप्रसंगागतमात्मानात्मविवेक
परिसमाप्यटीकाव्याख्यानप्रतीतितस्मादतिकर्तृत्वंस्यात्तस्वभावत्वमुक्तंतत्रहेतुमाह।कर्तृत्वमिति।क्रियावेशइतिक्रियाश्र
यत्वमित्यर्थःपरिस्पंदाभावेहेतुःमाहनत्वसर्वगतस्येतिपरिमाणाभावेहेतुमाहनिरवयवस्येतिएवंभूतेप्यात्मनिकर्तृत्वमंधावे
दाभिनांतहृदत्रापीत्याशंक्यवैषम्यमाहनैवेतिअध्यारसाभावमाहअस्वातितीमारस्यापितिशेषः।करोमीत्यपापिकर्तृत्वस्य
तरत्वभावत्वमुच्यतइतिपौनरुक्त्यमित्याशंक्याहहेत्वंतरमितिकर्तृत्वादेर्व्यभिचारित्वेनापितद्धर्मत्वंकिंनस्यादित्यत्राहायमिति
किंतस्यस्वभावद्धर्मत्वमुतागंतुकत्वंनाद्यइत्याहस्वेनेन्यनातिदिशिहितीयेपिकिंसहेतुकत्वनिर्हेतुःद्वितीयेमुक्तावपिप्रसक्तिरित्याभि
प्रेत्याद्यंदूषयतिनवेतिआगंतुकःप्रागभाववान्भंजइतिभोभोक्तृत्वोल्लेखस्यानुभूयमानत्वात्तदुल्लेखाभावासिद्धिमाशंक्याह
नन्वात्मेतिसुखादेरागंतुकत्वात्तद्भोक्तृत्वमपिव्यभिचारीत्यर्थःविदात्मकंभोक्तृत्वमितित्वतिकथमुक्तंभोक्तृत्वस्याभिचारित्वा ३२

दित्याशंक्यतात्पर्यमाहरूपेतिसुषुप्तावप्यज्ञानसुषुप्तिद्रष्टृत्वमस्तीत्यव्यभिचारइत्यर्थः।प्रतिज्ञामात्रेणातटस्थेश्वरासिद्धिरित्याशंक्यप्रमा
णव्याख्यानपरत्वेनप्रमाणंदर्शयतिसाहभाष्यमितिअहंप्रत्ययविषयादन्यइत्यस्यसाक्षात्सत्वाद्यव्यवहितान्यपदर्शयतिसिद्धईश्वरइति।
सर्वस्येत्यस्यार्थःईश्वरइतिनाममात्रमित्याहसर्वस्येतिसर्वज्ञत्वंविनेशनानुपपत्तेस्तदुपयमित्याहततश्चेतिशक्याभावेईशनानुपपत्तेः
साम्यापेस्यपेत्याहनियमेनातिक्रांतिततएवेश्वरसिद्धःकिंशरीरिणामित्यादिनत्याशंक्यकृतेनानुमानानभिवादुक्तःमेतदित्याहाग्रेतिवि
वादगोचरापन्नंस्वरूपादिविज्ञानवत्कर्तृपूर्वकमितिसाध्यनिर्देशःभूतभौतिकेत्यादिविशेषणंधर्मिस्पष्टीकरणार्थंअदृष्टद्वाराजीव
स्यकर्तृत्वेनासिद्धसाध्यत्वंव्यःवर्त्तयन्तिस्वरूपेणजीवाःसंप्रदानेजलाहरणाविप्रयोजनेउन्मत्तकार्यव्यावृत्त्यर्थंविधेयेतिविशेषणं।विमत
मनेककर्तृकंकेविचित्रकार्यत्वात्प्रासादवदित्यतिप्रसंगवाधनिरस्यतानिकल्पवेतिएकस्यैवसकलजगन्निर्माणसंभवेअनेककर्तृः
गीकारेगौरवमितिनिष्फलापत्वमितिसर्वज्ञेश्वरासिद्धिरित्यर्थःईश्वरगतज्ञानादिशक्तिनीसर्वविषयज्ञानादिशक्यविनाभावसाधनेनाप्र
स्तदर्थविचारेतिधर्मत्वादिसुत्केसंयोगेव्यभिचारात्तदर्थविषयव्यापीतिशक्यादिकेव्यावर्त्तयतिप्रत्येतितरतमभावेनोत्कृष्यमाण

३५

धर्मत्वादित्युक्ते एकाभावो द्वयाभावस्त्रयाभाव इत्येवं प्रतीयमानाभावे व्यभिचारस्तदर्थे विषयव्यापित्वे अभावस्य न प्रतियोगिविषयाश्रि-
तत्वमिति तद्व्यभिचार इत्यर्थः स्वविषय एव देशः स्वविषयदेशस्तत्र व्यापिनियःरिमाणधर्मस्तद्वत्त्व इत्यर्थः नन्वेतदनुपपन्नं किं सर्वविष-
यज्ञानैश्वर्यशक्तीनामनात्र प्रसिद्धत्वमुत न प्रसिद्धत्वे अनुमानेऽस्य धर्म्यप्रसिद्धत्वेऽप्रसिद्धविशेषणत्वं तथा दृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वं
विषयव्यापीत्यत्र च विषयशब्दार्थः किं कर्म प्रकृतिता आश्रय परआधे साधनवैकल्यं द्वितीये ऽसिद्धिरिति तत्रेदमभिधीयते ज्ञानैश्वर्येत्या । दृ-
पः कृविसंकाशप्राप्ताः सातिशयत्वात्परिमाणवदिति ज्ञानैश्वर्यशक्त्युत्कर्षनिरतिशयभावस्य विश्रान्त्यधिकरणत्वेन सर्वज्ञेश्वर-
सिद्धिरिति विवक्षितः सर्वविषयामिति चेति पक्षान्तरपरिग्रहनिमित्तं दर्शयति विशेषकार्ये तेन साध्यविशेषोपादानेन धर्मिविशेष-
सिद्धावपि तत्त्वलक्षणप्रकरणार्थधर्माधर्मातिविशेषणं विज्ञानवृत्तादिप्रमानानीत्युक्तेन जीवातिरिक्तसर्वेश्वरसिद्धिस्तदर्थमहर्षिर्न
तत्त्वलेति भोजनमकर्दनकृत्वा इत्यर्थव्यवहितेति आत्मविप्रतिपत्तिमुपन्यस्यानात्मदेहेन्द्रियादिविप्रतिपत्तिप्रदर्शने जविरोधवर्
नात्मेश्वरविप्रतिपत्तावप्यविरोध इत्याशंकायामभिप्रायमहननुप्रसंगात् अहं मनुष्योऽहं काण इत्येवमहंप्रत्ययालम्बनसमानाधिक- ३६

नतया प्रत्यक्षादेहादावात्मत्वविप्रतिपत्तिर्युक्तत्वेन वक्तव्याचेति ईश्वरविप्रतिपत्तिप्रदर्शनमसंगतमित्यर्थः ब्रह्मणि विप्रतिपत्तिप्रदर्शनं प्र-
सक्तानत्वादिति कथं तद्विशेषप्रतिविप्रतिपत्तेरित्यत्र । मिथानादिसो शंकाह्यत इति ब्रह्मणो जिज्ञास्यत्वसिद्ध्यर्थं विप्रतिपन्नत्वस्यासंदि-
ग्धत्वं वक्तव्यं नान्यस्येत्यर्थः नहि तद्विप्रतीः प्रदर्शनीया न तु तत्प्रतिरिक्तं समर्थनीयं तत्राह तत्त्ववेति । ब्रह्मप्रतिपत्तेर्दिदर्शयिषितेत्यात्मवि-
प्रतिपत्तिप्रदर्शनमनुपयोगीति शंकते किमितीति प्रत्यक्ष्येणैक्याज्ञत्त्वविप्रतिपत्तेर्ब्रह्मविप्रतिपत्त्यापर्यवसानमित्याशयेनाह तदोषेति
प्रतीज्ञायां ब्रह्मविप्रतिपत्तिप्रदर्शनं कस्मादिति शंकते किमिदमिति श्रोत्रपेक्षितशास्त्रेण प्रतिपाद्यं ब्रह्मणश्चान्यत्वे तत्प्रतिपादनं विफलं स्या-
त न चासत्त्वमात्मानमुपदिश्यते तत्स्वभावविशेषः प्रतिपाद्यत इत्याह प्रसंगादितिः प्रमाणान्तरेण प्रसक्तत्वानमुद्दिश्य स एव ज्ञानानंदस्वभावेन प्रति-
पाद्यत इति संबंधः शरीराद्यात्मनाभासमानस्य कर्तृत्वज्ञानादिरूपत्वं तत्राह शरीरेति प्रतिपादने हेतुमाहेत्यमिति न केवलं दुःखनिवृत्तिः फल-
किंतु निरतिशयानंदाविर्भावश्चेत्याह पुरुषार्थेः इति तद्धि सर्वप्रतिपाद्यता किं व्यतिरिक्तेश्वरसाधने तेसत्राहात इति प्रसंगात्मनः स्वभा-
वविशेषप्रतिपादनस्य पुरुषार्थपर्यवसायित्वमुक्तः शब्दार्थः प्रत्यगात्मनो द्वितीयत्वादिरूपेण जिज्ञास्यत्वमुक्तमसहमानः शंकते नन्वत्र कश्चिदिति

त्रह्मात्मेशब्दयोरेकार्थे पर्यायितया सहप्रयोगायोगान्नैवमित्यर्थः द्वितीयसूत्रपर्यालोचनयाणामपि न प्रतीयते जिज्ञास्यत्वमुचितमित्याह जन्मा
दीति लक्षणाभिधानमन्यथा कथमजिज्ञास्यत्वं तत्राह नहीति विप्रतिपत्त्यनुपपत्तिसाम्यात्रेश्वरो जिज्ञास्य इत्याशंक्याह एवं तर्हि किं तत्रानुपपत्तिरि
त्याशंक्य जगत्कारणेश्वरस्य ब्रह्मपदाभिधेयत्वमुत्तरेणेति अधिकरणे यदि स्वयमेव तन्नीश्वर इति ब्रह्मशब्देनोपादानं प्रस्तुतस्य यतोऽतः विप्रतिपत्तत्वेन सं
दिग्धत्वजिज्ञास्यत्वे एकत्र वक्तव्ये अन्यथातिप्रसंग इत्यर्थः द्वितीयमुपपादयति ब्रह्मजगत्कारणादिति कारणस्येश्वरान्तरभावे कारणाविप्रतिपत्ति
नैस्या इत्याह तर्हीति ईश्वरस्य कारणात् भावे किमीश्वरः कारणमुत प्रधानादीति विप्रतिपत्तिर्नैस्यादिति ईश्वरकारणेश्वरयोर्भेदे विप्र
तिपत्तिसंभवे किंप्रतीचो ब्रह्मैक्येपि विप्रतिपत्तिर्नैस्यान्न खलु ब्रह्मशरीरेन्द्रियवतिसंशारत इत्याशंक्याह युज्यत इति प्रत्यक्त्वस्य साधारण्या
त्कारत्वाच्छरीरेन्द्रियादीनां च विशेषरूपत्वात्तत्र संशयोपपत्तिरित्यर्थः प्रत्यावो जिज्ञास्यत्वं द्वितीयसूत्रमननुगुणं स्यादिति यदुक्तं तत्रोत्तरं कि
पेतिरेवमते द्वितीयसूत्रानुगुण्यमभिप्रायपरमते तदभावमाह जगत्कारण इति सांदेग्धस्य विधेय जगज्जत्कारणस्य च विप्रतिपन्नतया सं
दिग्धत्वेन विधेयत्वं वक्तव्यमित्यर्थः आवश्यमाह न जगदिति अस्तु को दोष इत्यत आह नेति केवलात्ममिति ब्रह्मजिज्ञासेत्यत्र लक्षणो विधेय

त्वं प्रतिज्ञातं तच्च ब्रह्मतेद्देशेन जगत्कारणत्वस्य विधानेऽभ्युपेतेत्यर्थः उपक्रमोपक्रमे कारणस्यैव निर्दिष्टत्वान्नविरोध इति शंकते प्रत्यगात्मेति अन्यत्सधि
त्सतान्यरूपमित्याह न्येश्वर इति ईश्वरशब्देन कारणस्याभिधानान्नविरोध इत्याशंक्याह किंचेति पुरुषस्याभिलषितं प्रतिपाद्यं न वा यतः प्रतिपा
द्यमभिलषितं सिध्यतीत्यर्थः अपर्यन्ततः सिद्धेन उपासनपातिलषितस्य त्यक्ष्यतीति शंकते उपासनमिति नेत्याह नुमुपासीतेत्यादावाधी भावेषूपासि
तत्फलवत्त्रापि तत्संभव इत्याह न रोपितेति शालाग्रामवन्नः सत्यादिरूपे प्राजिज्ञास्यत्वान्न द्विप्रतिपत्तिदर्शनं युक्तमित्युपसंहरति तस्मादि
ति कथं तर्हि अस्मत्कारणे विप्रतिपत्तिप्रदर्शनं वेदव्याख्यातृणामित्याशंक्य बुद्धिदोषादित्याह इति जगत्कारण इति एकस्यात्मनः प्रदेशेषु च विप्रति
पत्तौ मूलमित्याह ब्रह्मत्वेनि ब्रह्मलक्षणः प्रसंगभेदाद्यसंभवात् वन्मतमप्युपेक्ष्यमित्याशंक्याह मत्संभवमाह यथेति इहप्रतीचोऽसंस्पृष्टत्वसत्यसप्रत्याको
पशान्तानन्त्ये चानात्मत्वमनानंदत्वे पर प्रेमास्पदत्वानुपपत्तिः सावयवे वेदकार्यत्वेनाकृतान्याममादिप्रसक्तिः तस्मात्सत्यादिरूपत्वं प्रतीपोप्य
च्यमित्यर्थः संभावितेर्थे प्रमाणमाह तत्त्वेति जीवस्तीस्वरूपनिर्देशः भेतेराभेदवादिनं प्रसिद्धसाध्यतानिरस्यत्वेकारेण ब्रह्मणा समानस्व
भावत्वमेतीहि हेतुनिर्देशः विमतो ब्रह्म वैलक्षण्यसमानस्वभावत्वाधयेनेत्यमानस्वभावं तत्त्वरात्मकं यथा घटाकाशो महाकाश इत्यर्थः ब्रह्मेति

तमनत्वादिव्यवहारः कथमित्याशंक्याहेति । धीतिजीवः उपाधिपरिच्छिन्नविभागः उपाधिपरामर्शाधीनपरिच्छेदप्रतिभासत्वाद्उपाधिपरामर्शा
धीनपरिच्छिन्नप्रतिभासं तदुपाधीपरिच्छिन्नप्रतिभासत्वाद्उपाधिपरामर्शाधीनपरिच्छिन्नप्रतिभासं तदुपाधीपरिच्छिन्नभेदमपाद्यदाकाशमि
त्यर्थः उपाधिपरिच्छिन्नविभाग इति उपाधिकृत । विभाग इत्यर्थः अप्रयोजकत्वनिराकर्तुं निराकर्तुं निरवयवद्रव्यत्वे सजीवत्वं उक्तं निरवयवत्वं जिभा
गत्ववस्तुतो विभाग । तेषु च गादिवत्प्रदीत्यनुपपत्तिरित्यर्थः आत्मब्रह्मणोर्भिन्ने विरुद्धस्वभावत्वात्समनवदिति शंकनेनान्वितिकिं परमार्थतो वि
रुद्धस्वभावत्वं भुतप्रतीति । तत्राद्ये असिद्धिः द्वितीयमप्रतीवीवासोव्यभिचारइत्याशयेनाह तत्राहेति प्रसागकारस्यानुवृत्तत पावित्रोपसाकास
त्याद्शरीरादेश्चातद्विशेषत्वाद्विशेषांतरं वक्तव्यं न्तव्वब्रह्मत्व विशेषांतरं अहब्रह्मेत्यप्रतीतिरीत्यासंकेतेनन्वहमिति ब्रह्मणं प्रतिनिति तस्माद्विशेषत्वाभा
वे पिषत्वुनस्ता । द्विशेषत्वं यथा शुक्तेरिदमाकारं प्रतिविशेषत्वं तदा देत्याह तदाहेति बाधकस्य योत्तरकालरूपं शुक्तिरिति उपलंभात तत्रतत्प्रत्व
मत्रतु नैवं मानाभावादिति शंकते अहमिति विशेषाय संहार इति विशेषपर्यवसानमित्यर्थः विशेषोपसंहार इत्यत्र किं प्रमाणमिति संबंधः प्र
माणं विनाप्युपसंहरणे शरीरादावपि पर्यवसानं किं न स्यादित्यभिप्रायेणाह न शरीरादिति अहं शरीरादिनेत्यत्र किं प्रमाणमिति संबंधः प्र ३६

माणाभावोसिद्ध इत्याह तत्राहेति प्रत्यग्ब्रह्मस्यान्यथापि शुभवामाशंकते नन्वविम्पोइति संकोचप्रमाणं भावे निरवग्रहत्वमदियमि
त्याह तत्राहेति किं विदित्यस्यार्थमाह शरीरादितीनन्वशरीरादिप्रत्येति प्रतिपन्ना इति कथं शरीरादेरात्मप्रतिपत्त्यभावादिति तत्राहब्रह्मेति वि
प्रतिपत्तिमंगीकृत्य तस्याः जिज्ञास्यत्वप्रयोजकत्वमाक्षिपति नं नु न विप्रतिपत्तीति निप्रतिपत्तेः प्रमाणादि दृष्टत्वेन निराकरणानुपपत्तेस्तदाभा
सस्पत्वं वक्तव्यं तदप्राता साहतत्रोत्तरमिति वाक्यावष्टम्भेनार्थसिद्धेः किं युक्त्येत्याशंक्य भाष्यव्याख्यानेन युक्तेरप्रयोगमाह तत्त्वोच्यत इति पु
क्तिं वाक्यसमाश्रयत्वेन तदाभासाश्रयत्वमनुपपन्नं कथं विधिर्युक्त्य श्रयत्वकेषांविदाभासाश्रयत्वमिति चेन्नैव अस्यापि विभागस्य दुराधिगमत्वा
दिति शंकते एकस्मिन्नपि स्यादिति । प्रसन्नाद्व्युत्पत्तिबलात्तत्परब्रह्मैवकृतस्याप्युपगंतव्यत्वात् ब्रह्मणो जिज्ञास्यत्वमाप्तमिति शंकतेनन्वनुपपन्नेति स
मानस्वभावत्वादित्यादियुक्तेस्तत्त्वमस्यादिवाक्यान्वयप्रतीत्या च ब्रह्मत्वेन पदसर्वमित्यादिवाक्यानां प्रपंचस्यान्यत्वं ब्रह्मणा भूमानुपपत्तेर्व्या
तस्यत्वमित्यजिज्ञास्यत्वं ब्रह्मणं स्यादित्यर्थः उत्तमं पंके सुतिकन्यायनोस्तन्हीति सर्वेषां च सुखार्थित्वाद्ब्रह्मण आनंदनात्मकत्वाज्जिज्ञास्या
स्यत्वं युक्तमिति रीकतेनन्विति ब्रह्मसुखस्यानर्थसंभिन्नत्वात्तत्प्रवृत्तिरिति सदृष्टान्तमाह न शुक्तिवृत्तीतिकिं च ब्रह्म एपनर्थ संबंधाभावः किं

शास्त्राद्दुलनेद्वत्वाज्ञानाद्यभावादिपवाधर्माधर्मादानाद्दोनाहिरोधितलज्ञानादिभिति विकपालपामुत्थापयतितलिप्तत्ङुलिप्तमा
त्मानाजीवगतदुःखेनसंस्पृश्यतेतत्रहेतुमाहवाहाद्भिआनंदरूपत्वादुःखस्यापिथ्मात्वाद्वनतत्स्पर्शयोग्यत्वस्यर्थःकसंतरपिरोधान्नैव
मित्याहनात्मेतिब्रह्मोपादानत्वादप्यस्यप्रपंचस्यतत्तादात्म्येतत्वमित्यादेरोपादानेलिमृजस्यकलशादेर्मृदात्मकत्वंदृष्टंतद्भोगातोपित्रत्वा
स्यदानत्वात्तदात्मकत्वंमोश्रपणीयमित्यर्थःअनात्मनिदेहादावात्माभिमानादज्ञानाद्वतास्यशजिदुःखंक्षेत्रशस्यदृष्टमिष्पश्वतद्धपरिसो
मैवमितिद्वितीयकल्पंशंकतेसर्पज्ञलयेतिजीवस्यवस्तुतोदृश्यतिरिकालदृष्टासातदुःखसंबंधोयुक्तःमक्तेत्वनन्यत्वात्स्वानिदुःखस्या
दित्याहनतत्वनद्दुनिपुरापैवपुरायेनकर्मणांभवतिपापःपापेनेत्यादिवाक्यतःसुखादिसंबंधस्यकर्माधीनत्वमधिगतंब्रह्मणिचतदभावा
न्नदुःखसंबंधइतितृतीयंशंकतेकर्मेतियस्यखलोनदुःखादिसंबंधित्वंतस्यतत्कर्माधीनयस्यतुदुःखादिरवतएवतत्रकर्मीकिंचित्कारमि
त्याहनकर्मेतितदापारोप्यापिनतदपेक्षेत्याभस्यपाद्दुनितदापारोक्षेपितस्यानर्थत्वासिद्धर्थकर्मापेक्षेत्यारांकयठःखाद्यापरोक्ष्येमनर्थःत
घस्तनोस्तीतिकिंकर्मणोसाहकर्मादिनाभितिमावन्नात्रेतिदुःखाद्यापरोक्ष्येहेतुत्वादित्यर्थःतथापिकथंसंसारित्वंलग्राहेनहीतिअनर्थ ३१

संबंधकर्माधीनएवत्वाभिनिविश्यमानमत्याहकर्मादिषादीनामीतिमायाविस्वगत्वा प्रत्वादिकंयाय्यन्यपिपयानश्रोत्वतिनद्ववत्वापीति
नुरीयंशंकतेब्रह्मणीतिवाधितत्वमसिद्धमित्याहनप्रपंचेतिप्रपंचात्मभावस्यसर्वेकमात्यादीवाक्यप्रमितत्वात्तात्विकत्वमित्यर्थःनित्रविषय
त्वेनश्रुत्योपयस्थामात्रत्वाहनचेतिअनुद्धिवभ्यानामविषोपहितत्कारणविषयत्वंशुद्धिवाक्यानांनिष्ठ इपाविवत्वायिषयत्वहिरापगम्भमाये
पहितविषयेत्वेवतिनवाम्पनिरवग्रहमहत्वप्रतिपादकब्रह्मशाद्ध्याकोपीदित्यर्थःतुरीपायुरापनिवृत्तदेकापाभिमानवक्तानर्थसंबंधित्वंता
वास्ंसिद्धंब्रह्मणिचतदभावात्रूपमनर्थसंबंधमन्त्यसहस्यादोषलइतिउःखाद्यापरोक्ष्यमनर्थःतद्वस्तोस्तीत्युक्तमंगीकरोतिस्त्यस्यी
तिनतार्हिजीवादस्यविशेषइत्यात्राकाहमायतिइन्द्रोमायाभिःपुरुरूपईयतेमायात्त्प्रकृतिंविद्यादित्यादिवाक्यभेदस्मप्रपंचस्यमायावि
लसितत्वंप्रतीयतइत्यर्थःजीवगतकर्तृत्वापसंस्पर्शेदृष्टांतमाहमातिविवेतिप्रपंचासंस्पर्शेदृष्टांतमाहमायावीतिप्रत्यगभेदांवदब्रह्म
पपितत्वज्ञानंवेधुर्यमित्यात्राकाहविवस्थानीयेतिविंबप्रतिविंबयोरभेदेपिस्यामत्वादिव्यवस्थावत्तत्वज्ञानादिव्यवस्थास्यर्थःवले
षद्धाम्यानुरोधेनदुर्वलेनपमितिन्याद्विशुद्धिवाक्यानांबलात्मर्यलिंगवतपाश्रावल्यंइतरेषांवलदुःपरित्यादौर्बल्यतत्वज्ञब्रह्मणीनदुःखसं

स्यर्थः इत्यादि विशुद्धीश्वरीराध्यात्मभावस्यासत्वमित्याह तदाहेति अनुभवस्योभयत्राविशेषात् व्यतिरेकप्रादिप्रमाणांतरं वाच्यं इत्याद्याना
मासत्वसिद्धिरिति संकलेन नु नैतावतेति प्रमाणांतराभावासिद्ध इत्याह तत्राहदेवेति देहमात्रेवोत्तन्यविशिष्टमित्यादि भाष्यटीकाव्याख्या
नावसोऽभासत्वमस्माभिश्चाभिहितमित्याह किंचेति भवदभिमतवेदेति अपरे वदेहाद्यात्मभावस्य प्रतिपत्तेनीमासत्वमिति शंकते नु
मुसवाद इति आन्तरसमयइत्यस्याकारपरिणाते पृथिवीविकार इत्यर्थः एतच्च भूतांतरविकारत्वस्योपलक्षणार्थं। नकेवलं तेत्तीयकश्रुतेर्दे
हस्यात्मत्वं किंतु षाड्दारिकपाठ्याव्यविस्यासवाअयमितिश्रुतिरिपद्रोत्मत्वे क्रमेण प्रमाणं दर्शयति जिह्वेत्यादिना घटमनो भोक्तत्वम
वेत्त्रमानमाह ताफेरिति तयोरन्यपिप्पलं स्वात्त्वत्र कर्मफलभोक्तृत्वं जीवस्य लक्ष्यते कथं निरसनमित्याशंक्याह वृद्धा इति ज पोरन्यः पिप्पलं
लस्वाद्वत्तीति सत्वमितिप्रगिरस्य ब्राह्मणेन बुद्धिपरतया व्याख्यानात् इत्यर्थः नन्वनश्नन्निति भोगकर्तृत्वाभावः प्रथते इत्याशंक्य कर्मफ
लभोक्तृत्वलक्षणाशनाभावेपि तदृष्टत्वयाभोक्तृत्वे युज्यते भोगश्चिदाभासत्वेतिसत्वेतिसाख्याकोरित्याशयेनाहानश्नन्निति वाक्योवाम ३८
न्यपरवात्राहेन्यप्रामाण्यमिति सिद्धांत पतितत्राहेति अयमर्थः लवद्वीना देहव्यातिरिक्तात्मनिवितानवतारत्साक्ष्यभुपगुरुधिनस

नाएप पदत्वने देहस्यात्मत्वमुपदिश्य परपवत्वादिना तस्यानात्मत्वशंकायां तस्या वातरप्राणाद्यात्मवोपदेशपरंपरया पंचकोशविलक्षणा
त्मप्रतिपादनेन वाक्यस्य तात्पर्यं निर्धारयते अन्नरसमयात्तारायां अन्धतीवमित्यंपदीत्यमुष्य आरुंधतीयथोपदिश्यते तेन हृदयत्रापि सत्यं अय
मात्मा इत्यादिश्वात्मनः पृथिव्याद्युपाधित्वं कथ्यते नत्विंद्रिकातत्वइतस्थाअस्थूलमित्यादिवाक्याकेप्यात् तेन वाक्यसूत्रित्वत्र वागाद्यभि
मानिनीदेवतोच्यते न करणमात्रे मदिपादीवदात्मत्वासंभवात्। कलमसात्मलेत्रमुगताभिमतं ज्ञानं नविवक्षितं नहि इत्यंदृष्टेरित्यादिना ना
रा प्रतिषेधात्। असदृाइदमग्र आसीदित्यत्रलनमिव्यक्तनामरूपत्वा सत्येवासदुहः प्रसुद्रः नतिरुपारथ्यतत्सदासीदित्यनेनविरोधात् अ
नुमानावोदोस्तत्र किं पारमार्थिककर्तृत्वमुच्यते उत काल्पनिकं नाद्यः मुक्त्यनुपपत्तेः द्वितीयस्त्वंगीक्रियते अनश्नन्नित्यत्र परमार्थतः कर्तृत्वाभा
वसिद्धसाधनता आरोपितकर्तृत्वाद्यभावेन्यस्य वंधोन्यस्य मुक्तिरिति वैयधिकरण्यापातबुद्धिगतविवंधमोक्षोआत्मनिवधादिप्रतिप
दकश्रुतिस्मृतिविरोधात् आत्मनोपसत्त्व इति दोषः। तस्मादसंमतं युक्तिवाक्यमूलमिति। सिद्धांतलोन्वितेरषामपितन्मूलत्वमाभासमूलत्वेत
न्निराकरणं वैयर्थ्यादिति शंकते युक्ति वाके इति प्रतीतिनितो युक्त्यादेराभासत्वं वस्तुतस्त्वाभासत्वमिति नितरां निराकरणं युक्तमित्याह तदाहेति

अहंमनुष्यकाणोऽहमित्यादिरूपेणानुभूयमानत्वात्कथमाभासत्वमिति शंकते कथमितियुक्त्याभासत इति युक्त्याभासत्वसिद्धेरित्यर्थः ममशरी
रमित्यादिलौकिकप्रत्ययविरोधान्निविरुद्धत्वादिभेदव्यपदेशस्य औपाधिकभेदविषयत्वेनोपपत्तेरिति विप्रतिपत्तीनाममूलत्वे विचारप्रवृत्तिः
फलाभावादिति शंकते तन्वेवमपीति पुरुषार्थसाधने पुरुषार्थसाधनबुभुत्सस्य वस्तुतस्तदनिष्पत्तेर्न पुरुषार्थसंभवः नात्मवि
चारोऽर्थवानित्याह तत्राहेति असम्मतपरिग्रहणवेदान्तशास्त्रे प्रवृत्तस्य पुरुषार्थसंभवात् किं विप्रतिपद्यमानप्रतिहन्यते निकपमुक्तमिति
शंकाव्याख्यानव्याजेन निरस्यतीत्याह भाष्यमिति पुरुषायुषः असायतामाठन पुरुषार्थसंभव इत्युक्तमर्थं चेत्यादिसूत्रमुक्तमिति शंकते
नानुमानादिति अज्ञातमात्मोपदेशस्य तत्त्वज्ञानाधीनत्वात्तदभावे तदनुपपत्तेः। रज्ज्वज्ञानादिनिबंधनोऽनर्थो दुर्वारस्यादित्याह न तमोहेति अयं तमःप्र
विशांतीत्यत्र अज्ञानस्यानर्थहेतुत्वमाक्षिपति नन्वात्मेति विप्रतिपत्तिश्रावकप्रमाभावादिति शेषः हिंसापापप्रसिद्धस्यापि शाहस्समुत्पत्त्या
वृत्त्या अप्रतिपन्नत्वपि प्रवृत्तियुक्तेत्याह तत्राहेति वेदान्तवाक्यमीमांसारंभस्य सूत्रे निर्देशाभावात्कथं मीमांसारंभस्योपपत्त इत्युक्तमिति शंकाव्या
ख्यानेन निरस्यतीत्याह भाष्यमिति प्रकृतिप्रत्ययात् स्फुटं जिज्ञासापदे मीमांसापात्र्यपतगीतत्यनुपलब्धमित्याशंकातात्पर्यमहा जिज्ञा ३१

सापदेनेति प्रकृतिप्रत्ययाभिहितयोगेनेच्छायेरितणीतं विचारजिज्ञासापदेनोपलक्ष्यते इति संबंधः पूर्वत्राभ्यापसाल परिग्रह शंकारस्यानियोज
नांतरमिति ज्ञानकर्तव्यत्वासंभवस्य विचारकर्तव्यतायां नयत्राविशेषकर्मतजे — — सा शेषकव्यावेष्टि जिज्ञासेति पूर्वस्मोन्मारव्यानिरव्या
नेजिज्ञासायदेशविचारलक्षयित्वात्कर्तव्यतापरस्त्वमिसुक्तं अत्र तु जिज्ञासापदस्य न विचारलक्षकत्वं किं लिप्समापाजानकर्तव्यतापर इति भे
देवदांतमीमांसायाविश्रयसप्रयोजनत्वमुक्तं तदाक्षिपति कथं पुनरिति विचारस्य निःश्रेयसस्य साक्षात्प्रयोजनत्वं न परंपरया नाप तस्य ज्ञानफ
लत्वादित्यर्थः द्वितीयमुत्थापयति विचारेतिनि पीनद्याकिंतात्पर्ये वेदांतवाक्यस्यात्र त्वयो घज्ञमोलतानि श्रयसामित्यर्थः तत्त्वावस्तानिवृः
श्रेयसंतस्य च नित्यत्वात् ज्ञानसाध्यत्वमित्याशंक्य नाहेति किं तदित्यत्रति पावस्थानस्यासाध्यत्वेप्यज्ञाननिवृत्तेः साध्यतया ज्ञानस्य फलत्वमिति शं
व कते कर्तृत्वेति कर्तृत्वं भोक्तृत्वं च दोषसंयोगश्चेति यात एवाध्यासः व्यध्यसंतरतिसएचमचाह मोक्ष्यते न विधिपूत इति तदुपादानसेत्यर्थः अज्ञा
ननिवृत्तिमंगीकृत्य तस्याः पुरुषार्थत्वमाक्षिपति न निवृत्तेऽपीति अज्ञाननिवृत्तावपि पृथिव्यादेरपि निवृत्तेः कथंरत्नदर्शनमित्याशंक्याह न हीति पृथिव्या
देः पारमार्थिकत्वात् ज्ञानानिवृत्त्या निवृत्तिः अपारमार्थिकत्वेप्यविद्यात्मककर्तृत्वादिनिवर्तनमात्मयात्मकपृथिव्यापनयकमुत्रोऽसर्वमुक्ति

प्रसंगादित्यर्थः मतभेदेनमुक्तिं समर्थयितेउच्यतेइति अतःकरणेषपाध्यासंत्वमानत्वमनुभवत्यात्मज्ञानेनाज्ञाननिवृत्तावंतःकरणस्यापिनिवृ
त्तत्सुखोपयनुभवतीत्यर्थः स्वरूपचैतन्यस्यसर्वगतत्वेनसकलविषयसंबंधोत्तत्सैनदृत्तनिसंभवमात्रांश्यारोपात्मचैतन्यसेतिसकलश्रुतिस्मृती
पुरुषार्थसंभवत्समाप्तेरत्तिरितिवर्णकार्थमुपसंहरतितस्मादितिअतएवनैद्यते प्रेनप्रसंगइत्याद्यपाकृतेतिसुखसोत्साकारमंतरेणार्
थनिवृत्तिमात्रेणानपुरुषार्थसिद्धिरितिइ।कांनिरस्यतिअनतिशयानंदेति।अप्रतीयमानस्यापुरुषार्थत्वमितिरस्यतिप्रकाशमानेतिसा
तिशयत्वाप्रनंदस्यात्मस्वरूपत्वमनुपपत्तेमि।तिशंकामिरस्यति।अनेतिशायेतिऔपाधिकोतिशयप्रतिभासइत्यर्थः।अनुवंधचयपुरु
पसंभवाद्वेदांतविचारःकर्तव्यतायुक्तेत्यधिकरणार्थमुपसंहरतीतिरमणीयमिति॥ ॥इतिश्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यखंडनभू
तिपुज्यपादशिष्येणाखजानंदनुत्तिनाविरचितेविवरणतत्वदीपनेप्रथमप्रथमसूत्रंसमाप्तमिति

MEMORIAL

१

श्रीमद्व्यासपादोऽस्मत्तेषां घ्नोलमुरु दुममा। अजेमलतमर्थं लापनिर्धारणविवक्षया किं तेन सूत्रं स्वरूपलक्षणं प्रतिपा
दयतु सोपलक्षणेनाद्यः कारणत्वस्य स्वरूपत्वानुपपत्तेः नतरापि स्वरूपाद्बहिर्भूतेन प्रागमकृस्योपलक्षणान्वास्व
रूपलक्षणं यावन्नं न वत प्रतिपाद्यत्वः स्यसामंजस्यमित्याशंक्याह जन्मादीति। आनंदात्मकब्रह्मणो मायायोगेन का
रणत्वप्रतिपादकत्वादुभयपरत्वमास्येत्यर्थः ग्रामो गंतव्य इत्युक्ते गमनस्य प्रधानसाध्यत्वं नान्यस्य तद्वदत्रापि प्र
कृतिप्रत्ययार्थयोरन्यतरस्य साध्यत्वमित्याशंक्याह वृत्तेति। प्रतीयमानार्थस्य स्वतंत्रत्वाभावाद्विचारलक्षणप्रा
न्त्यफलत्वमतापरं भाव्यमित्यर्थः अथवा ज्ञानकर्तव्यतायाः त्वस्याश्रीतत्वात्कथं साध्येश्रोतव्यमित्यार्थाभिधानमि
त्याशंक्याह पक्षभिप्रायेणेत्याह वृत्तेति लक्षणा विचारस्य प्रतिज्ञानानुसारित्वमाशंकते ननु ब्रह्मेति प्रतिज्ञातं
प्रतिपाद्यं नाप्रतिज्ञातं ब्रह्मविचारश्च प्रतिज्ञातः। स एव प्रतिपा० द्यतामित्यर्थः किं तेषां मुखतो प्रतिज्ञातत्वं उतार्थां

MEMORIAL

दिति विकल्प्याद्यं अंगीकारोति द्वितीयं दूषयत्यन आहेति लक्षणविचारस्य प्रतिज्ञामाश्रीसतस्य प्राथम्यमापत्ति
पतिनानुपपन्नामिति प्राथम्ये हेतुं शंकिते फलभूततया ति विचाराधीनं शक्तितात्पर्यवद्वाक्याद्वज्ञानाधीनां
विद्यानिवृत्तिविशिष्टतया ब्रह्मस्वरूपस्य फलत्वमित्यर्थः फलत्वमप्रयोजकमिहेत्याह पूर्ववादीन साधनेति
साधनाभावात्सेध्यानिष्पत्तेः। साधनोदः प्राथम्यमित्यर्थः साध्यसाधनाधीनत्वमंगीकृत्य साधनाविविक्ति
रस्य प्रथमस्य दूषयत्यन आहेति साधनादेः साध्यसिद्धिहेतुत्वात्तस्यैव प्राथम्यं नमोस्येत्याशंक्याह ब्रह्मप्राप प्ये
माणमिति ब्रह्मसाधनमिति ब्रह्मज्ञानसाधनमित्यर्थः अस्य फलमिति ब्रह्मज्ञानफलमिति यावत्तु विशिष्टवि
चारप्रतिपत्ते विशेषणब्रह्मप्रतिपत्त्यापेक्षत्वात् प्रथमस्य रूपनिरूपयेदित्यर्थः स्वरूपनिरूपणस्यापि प्रमाणा

२

दिसापेक्षत्वमविशिष्टमित्याशंक्याह ब्रह्मस्वरूपेति प्रमाणादिप्रतिपत्ते ब्रह्मप्रतिपत्ति सापेक्षत्ववन्निर्वि
शेषणस्वरूपप्रतिपत्त्या ख्यातिरपि यस्य न युक्त्यादिप्रतिपत्त्यपेक्षत्वमिति वैषम्यमित्यर्थः स्वरूपविचार
स्य प्राथम्ये हेत्वंतरमाह प्राधान्येनेति प्रमाणादिविचारणसाध्यत्वमन्यथैर्थेन न तथा ब्रह्मस्वरूपस्येत्यर्थ
ः द्वितीयसूत्रपातुत्थाप्योत्थापकरलक्षणः संबंध इत्याह प्रवृत्तमिति भगवत्पदप्रयोगस्यार्थमाह जिज्ञास्ये
ति उत्पत्तिं च विनाशं च भूतानामागतिं गतिं विद्यामविद्यां वेत्ति स वाच्यो भगवानिति एष भगवच्छब्दार्थः सूत्र
स्य स्वरूपपरत्वमाक्षिपति नन्विति इदमित्यव्याप्तिपरिहारेण मिथ्याव्याप्तिपरिहारेण वा। विनाभा
व इदमेवो न न लक्ष्यमित्यतिव्याप्तिपरिहारेणेति याजनात्प्रमाणमुक्त्वभावोपि दूर इत्याह। तत्राहेतिं युति

२

यदेवं प्रमाणमपि लक्षणानिर्णयोपयोगि तत्सूत्रेणैकस्यात्रोक्तमित्यत्राहापिशब्दादिति प्रमाणं तु लओ स्व
सूत्रेण उत्तरपे ग्रंथये पर्थ्यमित्याशंक्याचेति वेदवाक्यानामन्यापरत्वमुदासेन ब्रह्मण्येन तात्पर्यसमन्वयार्थः प्र
त्यक्षादिविरोधाद्वेदांतानां ब्रह्मण्यप्रामाण्यमिति शंक्यायां तद्विरोधनिराकारणमविरोधार्थः बहुव्रीहिर्द्वि
विधा तद्गुणसंविज्ञानोऽतद्गुणसंविज्ञानश्चेति तत्राद्यं तद्गुणसंविज्ञान इत्युक्तं भाष्ये तस्यार्थमाह विशेष्येति लंबक
र्णादेवदत्त इत्यत्र देवदत्तैकदेशभव विशेषण कृत्वा देवदत्तो बोध्यते स तद्गुणसंविज्ञान इत्यर्थः। अतद्गुणसं
विज्ञानबहुव्रीहि यत्नं गीकृतो को हेतुरित्याशंक्याह टीकाकृता गुणेति विद्यागोचरस्य मयि त्रयोरित्युक्ते
तपिगकं समासार्थत्वं कृतु देवदत्तस्य तथात्रातद्गुणसंविज्ञानस्वीकारे स्थितिभंगयोः ऐसार्थत्वं न जन्म

३

तदस्मायेघेत्ततथाजन्मकारणमन्यदितिन जगज्जन्मस्थितिभंगकारणब्रह्मसिद्धादित्यर्थः जन्मस्थितिभंगमि
त्येकवचनमाक्षिपतिन वचनमपीतितत्कुणं सविस्तानस्वीकारेपीत्यर्थः देकपोद्विर्वचनेन कवचनं इतिभूत्वाद्विव
विवक्षायाद्विवचनएकत्वंविवक्षायामकवचनमितिन्यायविरोधादेकत्वनिर्देशानुपपत्तिरित्यर्थः भित्रधु
पिततुपुसंद्रसुपाधोनमित्येवकवचनयपदेशवद्यापि समाहारोपाधावेकवचनत्वमित्याह आहेतिसं
लिप्रधानत्वगमकमाहत्वतियेतिन संसकलिंगनिर्देशादित्यर्थः। प्रपंचस्य कोनामादिपित्रविमुत्पत्तिमि
तिविप्मतेउदशापपंआयप्रतिवचनस्यानत्नुरूपत्वं द्वितीयेत्वनुक्तोपालंभइत्याशंक्यतात्पर्यमाहज
न्मादीनामिति पूर्वकालकोटिःप्रागभावः तद्वत आविर्भवति प्रपंचस्य पूर्वकालकोटिविहीनत्वात्तज्ज ३

त्पत्तिस्थितिभंगानामन्यमस्याप्राथम्यमिति टिकार्थः जन्म आदित्वमिति यत्रापयोगात्हेतुत्वरसमुच्चयार्थत्वं
लक्ष्यत्वेन तथातस्यप्राम्यनिर्दिष्टत्वादित्याशंक्याशंकाधावृत्तिस्यशब्दार्थइत्याह परिहारेतीति श्रुतौ निर्देश
इत्यर्थः श्रुतौ जन्मन आदित्वनिर्देशेपि सूत्रे तस्यादित्वं कस्मादित्याशंकांपरिहरिष्यन्नाह भाष्यमिति
मेतोवेत्यादिवाक्यार्थनिरूपणायेदंसूत्रं प्रवृत्तं न तु वश्रुतौ जन्मन आदित्वस्य निर्दिष्टत्वात्सूत्रेपि तथा
भवितव्यं अन्यथा श्रुतिसूत्रयोरननुरूपतापातादिति टीकार्थः ज्ञातत्वास्थित्यानुपपत्तेरिति नर्निर्यं तु शा
क्यमिति शाक्यशंकतननु सर्वमितिविच्छ दादेः स्वसत्तालामानं तद्विनाशदर्शनादप्यापितथात्वमि
तिजन्मस्थितिभंगशानां कमइत्यर्थः प्रत्यभिज्ञाविरोधारनेपाशंकासमुनिष्टत्वइत्याहानन्त्याहेति।

४ अस्येति यज्जातस्य यथा सकमेकं पदं तत्र यत्कल्वेदमाप्रत्यक्षादि संनिधापितं जगन्निर्दिश्यत्सक्तं तदासि
पतिन न्विशब्द इति श्रियं घट इत्यादावि दंशब्दस्य पुरोवस्थित वस्तुमात्र विषयत्व दर्शनादिदम : सकलजग
त्परामर्शित्व मयुक्तमित्यर्थ: सर्वनाम्ना प्रसिद्धवस्तुमात्रविषयत्व दर्शनादिदम: सकलजगत्परा
मर्शित्वमयुक्तमित्यर्थ: सर्वनाम्न: प्रसिद्धवस्तुमात्रपरामर्शित्वं स्वभाव: अपवादे त्वन्यथात्वमित्याश
यनाह तत्र आहेति अस्येत्यत्र यत्पदस्य सर्वधोर्थस्तु इत्युक्तं तदाक्षिपति ननु जन्मादीनामिति किंमतो जन्मा
दिसंबंध: उतनाशस्य त: नाद्य: जन्मन: प्राक्सत्वासंभवात् सतो नाशानुपपत्तेश्च नाथ सतो जन्म नाशा
।धसंबंध: संभवावी स्वत्श्रृंगवत् नापि स्थितिसंबंध: तस्य भेदादिना निरूपणादिति वोचार्य: । ५

अनिर्वचनीयत्वादस्मिन्मते सर्वोपी संबंध: संभवतीत्याशयात दाहेति लक्षणानिरूपणार्थस्यैत्र मित्युक्तं तत्र कि
जन्मादिकं लक्षणं उत तत्तत्कारणत्वमिति विकल्पाद्येपि निरूप्यमित्याह ननु जगज्जन्मेति किंअत्र संबंधित्वाज
न्मादिलक्षणत्वं उत्तासंबंधी न इति किंशब्दार्थ: असंबंधित्वे लक्षकत्व मेवानुपपन्नमिति। संबंधपक्षं दूषयति न
तावदिति जगतो जन्मादे: स्वतो: संभवात्कारणं भीनत्वं वक्तव्यं ततश्च कारणत्वस्य लक्षणताश्रय एणो जन्मादे:
लक्षणत्व निरसनमिष्टमित्याह कारणेति कारणत्वस्यापि न लक्षणत्वं युज्यत इत्याह नान्वितिलक्षणां तर्गत मि
त्युक्तलक्षणमित्यर्थ: न ताभवत्कारणत्वस्य लक्षणस्वरूपत्व सप्रतियोगित्वात् नापि लक्षणांतर्गतत्व ब्रह्मणो
निर्धर्मकत्वादिति कारुणस्य ते प्रतिबंधो नोवक्तुं ।। माहन नुग्रहस्येति अधिकरणांत्वस्यांकि स्वरूपत्वं उप

नोपलंभाणात्वमिति किंशब्दार्थः आद्यमनूद्य दूषयति ... ॥ दिना द्वितीयामनुवदति लक्षणानि तुल्यमुत्तरमि
त्याह कारणत्वमिति कारणत्वमिति कारणत्वस्य लक्षणं सर्गतत्वमुपपादयति नहीति तृपायेशास्त्रत्वं हृपा अय
त्वमित्यर्थः कारणत्वस्य न ब्रह्मलक्षकत्वं तस्य निर्द्धर्मकत्वादित्युक्तमिति संहारमाजे न निरस्यति तस्मादिति
आत्मनः आकाशः संभूत इत्यादिना ब्रह्मणः कारणत्वप्रतिपत्तेरित्यर्थः प्रकारान्तरेण लक्षणमाक्षिपति ननु नि
मित्तेति उपादानकारणस्य निमित्तकारणाद्भेदेनावस्थानात् ब्रह्मशब्दस्य स्वार्थवियाभावप्रसंगादिति संबंधः
न केवलमुपादानकारणपृथक्त्वात् ब्रह्मशब्दार्थासंभवः किंतु कार्यस्यापि पृथग्भावत्वादित्याह जगादिति द्विती
यं दूषयति नापीति निमित्तकारणस्य पृथग्भावे ब्रह्मणः सर्वगत्वादिनूपपत्तान् प्रपदेशासंभव इत्याशंक्याह तो

पादानात पृथक्त्वेऽपि साधारणदूषणमाह सत्यज्ञानमिति निमित्तत्वेन तमित्यनुपपन्नस्यात् उपादानस्य पृथग्भावात्
तथा केवलोपादानत्वे प्रसंगतानुपपत्तिः सत्यानि मित्तस्य पृथग्भावात् तथा ज्ञानमितिवाक्यमुपपन्नं उपपादानस्यापि पृथ
क्त्वेन ॥ त्यर्थः त्रितीयं दूषयति नापीति उभयकारणत्वस्य लक्षणात् प्रमाणत्वात्तत्र समानाधिकरणं नादिषा
मत्याशंक्याह प्रमाणांतरेति प्रमाणांतराधिगतं गंधवत्वादिकं पृथिव्यादिकं लक्षयतीति अन्यथाप्राप्तिरित्यर्थः
तर्हि सिद्धमेव लक्षणमस्तित्याशंक्य क्वचिदनुमानतः सिद्धमुपागमाइनाघ इत्याह न तावदिति घटोदानिमित्तो
पादानयोर्भेदोपलंभात् सपक्षाभाव इत्याह दृष्टांतदर्शनेति किं भिन्नभौतिकपदार्हि कारणाभिन्ननिमित्तोपादा मा
ध्यत्वे तु न भिन्न भावं पक्षिकस्य नाधार इत्याह भिन्नेति निमित्तोपादानभेदग्राहि प्रत्यक्षादिविरोधान्न तस्मनुपा

लमु ... र्थे· क्रियाभिन्ननिमित्तोपादानस्याप्रामाणिकत्वात् नानुमानेन ब्रह्मप्रतिपादनमित्याह नतदिति निर्द्धेति यद्यस्यादृ
ष्टेति भूतयं चकार्यत्वेनाभिन्ननिमित्तोपादानत्वं नानुमेयं लौकिकेषु व्यभिचारादित्यर्थः ॥ नाप्यागमात्सिद्धिरुभयप्रकार
णत्वसाधकप्रमाणानुपलब्धेरिति द्रष्टव्यं टीकायां उपादानमात्रमुपलक्षणमुक्तमिति प्रतिभातीत्याशंक्याह । निमित्तस्या
पि ज्ञानान्यनिबंधनेति अन्यानिबंधनानेवेत्यर्थः पंचम्या उपादानार्थत्वेन निमित्तार्थत्वं निमित्तार्थत्वेनोपादानार्थत्वं
मित्याशंक्याह उभयत्रेति जनिकर्तुः प्रकृतिरिति सूत्रे प्रकृतौ हेतौ ॥ चेति निमित्तत्वे पंचम्या विधानं लक्षतइत्यर्थः
एकस्य निमित्तोपादानत्वं न प्रसिद्धमिति न लक्षणामित्युक्तं निरस्यति भूतेति सद्रूपस्यानुगममात्रेण कथमेक
प्रकृतिकत्वमनुमीयते जीवादौ व्यभिचारादित्याशंक्याह तथाहीति महाभूतानि स्वानुगतोपादानानुभाव

त्वमति विकारत्वात् घटादिवदिति विवक्षितं प्रध्वंसव्याहत्यर्थं भावत्वे सतीत्युक्तं आत्मव्याहत्यर्थं विकारपदमिति का
रणत्वमुपपादयितुं विधेयेत्युक्तं विविधत्वं विभक्तमित्यर्थः । किं तदनुगतमुपादानमिति विवक्षायां घटः सन् घट
इति सदनुरक्ततया घटादेः प्रतीयमानत्वात्सदेवानुगतमुपादानमिति विवक्षास्याभिप्रायं सद्रूपप्रकृति
कानीत्युक्तं मावार्थेणेति द्रष्टव्यं सत्वद्रव्यत्वादावप्यनुगतानां तत्रोपलंभात्किमत्रोपादानमित्यपेक्षायां तद्
र्थमाह द्रव्यत्वादीति द्रव्यत्वादयः पृथग्भेदाद्द्रव्यत्वाद्यभेदात् अभिधेतद्रव्यभेदाः अनुवृत्ता इत्यर्थः । द्रव्यत्वावां
तरजातिः पृथिवीत्वादिरादिशब्दार्थः द्रव्यत्वादीनामपि विभक्तत्वात् समानाधिकृतत्वोपलंभाच्च न पृथग
नुगतिर्युज्यते किं तु तदध्यवलयेत्यर्थः सत्तासामान्यस्यापि व्यभिचारित्वादनुपादानत्वमिति ... नरस्य

८

तितसद्द्स्त्वितिलैछ्वेन पराभिमातसामान्यं विवक्षितं किंतु संतद्दश्यं संतोगुणाः संतिकर्माणि सत्वंसन्विशेषः संतःसत
समवायइत्यादिरूपेणसर्वत्र प्रथमानःसच्छद्दार्थः तथाचोपादानमित्यर्थः भौतिकानांभूतोपादानतया अनुमवसिद्ध
त्वात्सद्दस्तु सर्वप्रकृतिरितिकथमुक्तमित्याशंक्यकेसनासदुपादानतदासदात्मकत्वात्भौतिकानामपिसत्मक
तिकत्वामसत्वलितीमित्याह भौतिकानामितित्यादेतस्यकारणत्वकल्पनायोगौरवंइतरचलाघवंआलोच्यैकमेवोप
दनमित्याह। तइतिभवत्ध्येकस्य सकोपादानत्वं तथापिकथंमभिंन निमित्तोपादानत्वंतत्राहतस्येति प्रेक्षापूर्वकार
णमस्येतिप्रेक्षापूर्वंतत्वजनितंप्रेक्षापूर्वजाननपदं उस्पष्टीकरणार्थंप्रेक्षापूर्वतत्वजनितंप्रेक्षापूर्वजनितपदं
उस्पष्टीकरणार्थंप्रेक्षापूर्वत्वमसिद्धमितिशंकानिएकर्तृकार्यत्वादित्युक्तंपटादिषुव्यभिचारमाशंक्याहनचेति
मृदापवस्यचेतव्यस्योपादानत्वात्कुलालाद्यवस्यचेतन्यस्य निमित्तत्वाचत्वात्रपोभ्येक्यानन व्यभिचारइत्यर्थः ८

८२

उपयत्नुष्टमितिमंत्रस्यातिदेशापासस्यठिक्ततोप्रमराउ पपन्नानत्रिपदपरित्यागेनस्र्यपद प्रक्षपैः गिरागिरावद्दस्र
सद्दत्यत्र गिरेतिपदपरित्यागेनेरापदप्रक्षेपः सामान्तेहः द्रव्यांतरसंबंधिनोवधातादेद्रव्यांतरासंबंधः संस्कारोहः प्रा
कृतांगस्यतिकृतौलुप्तकार्यस्यानुष्ठेयत्वमुपपादयितुंदशामध्यारभ्यते। नवतंसंभवति॥ विकृतिभावेनेतिकर्त
व्यतामपेक्षतेतत्राश्रुतावतिदेशापासमाश्रयणीयं। नंवत्कार्यम्युपावेमोक्षादेरसंभवात्यतादइतिवाच्यं। पृक्षय
वगत्सुत्तरकालिनवादुपकारकस्यतायाः। प्रकृतौविकृतावपिप्रथमंपदार्थानाशात्स्त्वदृष्टातिशयासंभवेकृ
त्स्नादावदृष्टंकेल्प्यंतलभ्यपपतिज्यादाविवेतिभावोतन्निरासेनप्रयोगविधिव्यापारनिरूपणार्थोलक्षणातरमार
चमित्याहदशमइति। विकृतामावनयासमधिगतिकरणविशेषयाकारणोपकारमाकांक्षमाणापाप्रकृतापका
रश्चाक्षिप्यते उपकारस्यचपदार्थतंत्रत्वात्तेषामाक्षेपः तत्रचोपकारलोपेतल्लोपः। तथावावबालकार्यस्यरूपविमोक्षा

दिः कर्मत्वाकौर्दोवसंभवात्कुत्रादिकार्यस्यपर्यवेक्षणस्वरणादेः प्रत्यक्षोपदिष्टशास्यपदिष्टस्मयादिनासिद्धत्वदनवतारा
द्यासा निरूपणनुचितमितिर्नत्वेन निरूप्यं। तस्यैवासंभवात् दर्शपूर्णमासज्योतिष्टोमादिवंगानांतत्रैक्यंतावदनुपल
ब्धं। तत्प्रयोगे क्याभावनिबंधनं तदितिशंक्यं। आग्नेयादिष्वपिप्रयोगैक्यासंभवात्तत्रानुपपत्तेः। नचैकफलसा
धनत्वेन प्रयोगैक्यं तेषामुत्पत्तिवाक्यैरन्योन्यनिरपेक्षतयाफलकरणताधिगतेरित्यनारंभशंकानिरासेन प्रयोगवि
धिमेदं दर्शनार्थमारंभइत्याह एकादशेति। यद्युत्पत्तिवाक्यैः प्रत्येकं फलसाधनशक्तिरधिगता। तथापि फलवि
शेषाकांक्षापरिपूरकफलवाक्ये तेषामेकसाध्यसाधनत्वं तन्नियमाधिगततथा चैकफलसाधनतया एकप्रयो
गांगतयांगं तत्रोपपत्तेः तच्चुत्पादनमुचितमित्यर्थः पशुर्गत्र मध्यपतितस्य पशुपुरोडाशस्यैकस्य कर्मणो न पशु
मात्रोद्देशानुष्ठितांगजनितोपकारिशालित्वमनुद्दिश्यमानपुरोडाशाद्युपकारिकत्वे प्रमाणाभावात् प्रसंगानुप ८

पत्तेः तदुत्पादनार्थं तत्त्वलक्षणांतरारंभ इति शंकानिरासेन विधिमापारभेदनिरूपणार्थमारंभइत्याह। द्वादशइति। प्रधानो
देशेनांगानां विधानेत्वर्थादन्योपकारकत्वं। जामात्रर्थस्यापि तस्य प्रदीपस्यान्योपकारकत्ववत्। अतः प्रासंगिकोपकार
स्यापिशास्त्रप्रमाणकत्वात्तदुत्पादनार्थलक्षणांतरमुचितमित्यर्थः। अप्रयोजकं वजसामर्थ्ययुक्तत्वे तत्प्रयोजकसा
मर्थ्ययुक्तं तद्वत तदशेष्यंतरं चप्रप्रयोजकसामर्थ्ययुक्तशेष्यंतरं तत्रेत्यर्थः प्रयोजकं यत्सामर्थ्यं तेन युक्तं न भवतीत्य
प्रयोजकसामर्थ्ययुक्तं तच्च शेष्यंतरं चेति जघोक्तं तत्रेति वाविग्रहः अग्नीषोमीयं पशुमालभेत तस्य पशुमालभे
तस्यैषपदविधिः तत्रप्रयुक्तानि यानि प्रयाजादीनि अंगानि तत्कृतस्सूपकारः पशुपुरोडाशस्यापि कर्मणः प
विशिष्टइत्यर्थः। दृष्टांतमुपसंहरति। तदेवमिति। ततत्रपूर्वस्मिंस्तत्रे। एवमुक्तविधयादार्ष्टांतिकमाह तथेति।

आम्नायस्य विधिपरत्वान्न ततोपि सिद्धिरिति द्रष्टव्यं। प्रतिपन्नस्याभावेन प्रतिपत्तिविध्यसंभवस्योक्तत्वात् कथमभ्यधिका
शंकाभावः। तत्राह। पृथ्येति। अथमर्थः। पूर्वं तत्र लिपूपमद्वारा स्वीकारोतीत्यादिग्रन्थाभवत्तिस्तादिवाक्यस्य यथार्थत्वे
नपातक्षण्णादिसंस्कारविशेषविशिष्टेष्टकासु विशेषो यूपो लौकिको यः स न्यायात् विधिपरत्वेऽभ्युपेते। यथा वा लौ
किकोऽप्याहवनीयोऽग्नौ नादर्धोत्यादिवाक्यात् संस्कृतानि रिति निश्चीयते। यथा स्वर्गकामपदसमभिव्याहारादलौ
किकस्याप्यपूर्वस्याधिगतिः तथा विधिपरादपि सत्यादिवाक्याद् ब्रह्मसिद्धिरिति द्वैतग्राहकाध्यक्षादिविरोधादान्ना
योऽन्यपरस्तत्सांधयितुं तेष्वसाशंक्याह। सिद्धावितिः। वाचं धेनुमुपासीतेत्यादाविवारोपितविषयत्वसंभवाच्चा
धिकाशंकेत्यर्थः। आरंभसमर्थनं किं पूर्वपक्षिणः उत सिद्धान्तिनः। नाद्यः। तस्यानारंभवादित्वात्। न द्वितीयः। वि

रोधसमुद्धारमादके यमिति व्याकुलतामेवाह नहीति अध्ययनविध्युपात्ततया सृष्टिश्रुतेरानर्थक्यासंभवात् परमार्थवि
षयत्वं वक्तव्यमित्याह किं तर्हीति परमार्थप्रपंचविषयत्वं विनापि सृष्टिश्रुतेः साफल्यमित्याह प्रत्यक्षादीति सृष्टिश्रुतेरद्वी
तीयसिद्धिः प्रयोजनमिति संबंधः अद्वैतश्रुत्येवास्तिद्वैः किं सृष्टिश्रुत्येत्याशंक्याह प्रमाणांतरेति सृष्टिश्रुतेर्विरोधनि
रासद्वारा तत्प्रयोजनत्वं इतरस्य तु साक्षादित्यर्थः विरोधशंकायां तन्निरास एव कथमित्यत्राह प्रत्यक्षादीति कथं तर्हि
विरोधनिरोधनिरासस्तत्राह हीमृषात्वेति मिथ्यात्वापादनं वा कथमिति तत्राह आलरापेवेति यतो वेत्यादिवाक्यैरुपग
ड्डत्पत्तिस्थितिविनाशानां ब्रह्मतंत्रत्वेनावगतियत्नेन तथा च मरुमरीचिकोदकघटादिवत् ब्रह्मव्यतिरेकेण न जगतः स्था
तं न वस्तुत्रापि सत्त्वात् कूटस्थासंगस्वरूपविरोधात् तत्र प्रतिपन्नोपाधौ निषेधप्रतियोगित्वात् जगतः स्यान्न व
तत्रापि सत्त्वात् कूटस्थासंगस्वरूपविरोधात् तत्र प्रतिपन्नोपाधौ निषेधप्रतियोगित्वात् जगतो मिथ्यात्वमित्यर्थः

९ अद्वितीयसिद्धिस्तत्प्रयोजनमित्यत्र किंशामकं तत्राह तेनेति उपक्रमोपसंहारपर्यालोचनया सद्वितीयश्रुतेरद्वैतश्रुत्यैकवाक्य
त्वात् तत्फलमेव फलमित्यर्थः । भावत्वकथाक्यत्वे परमार्थविषयत्वं यत्तत्राह अन्यथेति परमार्थविषयत्वे द्वैतस्य प्रतिपन्नत्वानु
पपत्तेर्मिथ्याविषयत्वमित्यर्थः । सद्वैताभासत्वे रजताभासवदद्वैतश्रुत्युत्थज्ञानस्याप्रामाण्यापत्तिमिति शंकते सद्वितीति किमु
च्यत्वमात्रमाभासत्वं उत मिथ्यात्वं नाद्य इत्याह । सत्येतिना पिद्वितीयः स्वप्रयं संजातज्ञानमिति दर्शनवत् प्रामाण्यसंभ
वादित्यर्थः । प्रपंचस्यासत्यत्वे सद्धेतुत्वं भवादिनेति लङ्घ्यवचनं इदं सर्वमसृजतेति सद्वितीयवचनं वानुपपन्नं स्यादि
त्याशंकां वाक्यतयोरन्यथासिद्धिमाह देवदत्तेति सद्वितीयश्रुतेः सत्यशब्दाश्रवणवन्मिथ्याशब्दस्याश्रवणात् मिथ्यात्वम
पीति शंकते कुत इति पुनरित्यर्थं नरपर्यालोचनया प्रपंचमिथ्यात्वप्रतिपत्तेः सद्वितीयश्रुतिरर्थसत्यविषयत्वं सीपज
इत्याह नासदिति कारणस्य मिथ्यात्वेपि जगति किमायातमित्यत्राह तदात्मकत्वादिति कारणे त्वेनेति वस्तुविधा १०

सामानाधिकरण्यादपि मिथ्यात्वमित्याह न मइत्यतमोमोहादिशब्दैरविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः संगृह्यंते क्व
चित्तमसः कारणत्वं क्वचिद्विद्यादेरिति कारणवैलक्षण्यमित्याशंक्याह तमोपीति मिथ्यात्वे प्रमाणसद्भावात्सत्यत्वे त
दभावात्र परिणामसिद्धिरित्युपसंहरति तदेवमिति न केवलं मिथ्यात्वे श्रुतिः प्रमाणं किंतु प्रत्यक्षमेवेत्याह नथावे
ति अस्यार्थ एवो मास्ति रत्यर्थोपाधिः तस्मिन्नित्यर्थः प्रतिपन्नोपाधौ निषेधत्वं मिथ्यात्वं तच्च घटोस्तीति सत्त्वे पाधौ प्रति
पन्नस्य नास्तीति निषेधात् इदमिति प्रतिपाद्य रजतस्यात्र निषेधावदित्यर्थः । एकदेशकालसंगितया प्रतिपन्नस्या
घटस्य देशकालांतरसंसर्गो निषिध्यतेनेन स्वरूपमित्याशंक्य देशकालयोरिति देशो नादिस्ति कालो नास्तीत्य
यप्रतिषेधः किं देशाद्युपाधावस्यापि योधो वा नाद्यः देशाद्यंतदाभावात् न चरत्रास्तु याधिरिष्टत्याभेदस
भयइत्यपि शंक्यं उपाधिनिषेधे प्यास्यथापस्यसाम्यात् उपाध्यंतरकल्पना यावानवस्थास्यादित्यर्थः नितुपा

धिकभिषधादिति देशाघनुपहितास्यार्थे निषेधादित्यर्थः निरुपाधिकनिषेधादिति शादेषनुपहितास्यार्थो निषेधा
दित्यर्थः द्वितीयदेशे देम्मीथ्यात्वसाधादित्यर्थः रजतनिषेधांतरकालमित्यंशुक्तिरीतिदमः प्रतिपन्नेरिदमितिप्रति
पन्नोपादो निषेधो शुक्तिनचलयाघटनिषेधोत्रकालमस्यर्थोपाधिरिति सोपिनिषेध्यइत्याशंक्याह। स्वार्थस्येति
निषेधाभावे हेतुमाह। अनुपाधिन इति नकल्पस्यार्थे निषेधः तथापि कल्पं ब्रह्मणि प्रतिपद्यः तत्राह। तदतिनानुपाधी
यद्यांते तदुपाधयः ते ‾ घटादयश्चेति तदुपाधिघटादयस्तेषामित्यर्थः उत्कृष्टापमन्यत्रादिति शानिएवमिति
अभावस्यापि ‾ प्रमाणागम्यत्वात्कथं प्रत्यक्षत्वमित्याशंक्य धर्मिणः प्रत्यक्षतया तद्विषयोऽसत्वेनाभावोपि प्रत्य
क्षइति तार्किकमातमनुसृत्याह। न्याभावेति सर्वे विकारा इति विमता इत्यर्थः परिकल्पितेति इत्युक्ते शून्यवादिनं प्रति
द्रसाध्यता ति तदर्थवस्तुनीत्युक्तं यात्रानानेषु विषयस्य सकल्पितत्वागीकाराद्दोदू प्रत्यर्थांत स्तारोदर्थमाहए ११

कस्मिंश्चिदितिपएतावत्युक्ते यस्मिन्कस्मिंश्चित्यारिकल्पितत्वासतिपरिकल्पितत्वासिद्धिः तदर्थस्वानुस्यूतइतिप्रत्ये
कमेकस्वभावानुविद्धत्वाविद्धत्वाद्विभक्तत्वाद्येति हेतुद्वयं यतं स्वभावानुविद्धतनुव्याहत्यर्थ प्रत्येकमिति विशेषणे
यं नहि प्रत्येकं नानुस्यूतवनमितिमतिः किंतु मिलितेषवेत्यर्थः विभक्तत्वं यथा स्मिसम्रा समानसकभेदत्वमित्यर्थः यद्दसे
दवातिदित्वं द्रवविशेषवदित्यर्थः तत्रैवहेत्वंतरमाह जडत्वादिति भेदमिथ्यात्वमभिधाय भेदमिथ्यात्वे हेतुमाह भेदत्वा
दितिहेत्वंतरमाह प्रतिपन्नेति विमतंमिथ्या प्रतिपन्नोपाधौ निषिध्यमानत्वात् देहात्मभाववत् अप्रसिद्धिनिरस्यस
म्यूलेति अहंमनुष्यइत्यहंप्रत्ययालंबने प्रतिपन्नस्यदेहात्मभावस्य नाहं मनुष्य इति तत्रैव निषेधात्न साधनवैक
ल्पमित्यर्थः। अनुमानांतरमाह विरोधीति विमतं सद संद्विलक्षणं विवर्तत्वात् मायावत्। आदिमावयवादिति विवर्त
त्वं हेतुस्यरूपं यविरोधीत्येनेनविद्धतमित्यर्थः। फलयोगिकारवादिनं प्रत्यनुमानांतरमाह फलेपतिन्स्यापाधोऽन्यत्व

समर्थयते प्रसत्तया वस्थामापि इति अत्र च कार्यमात्रं धर्मि अन्यथान्यतरासिद्धिप्रसंगात् कथं तर्हि कालेन निषेध इत्याशंक्या
ह सह कालेनेति । विद्यावस्थायां कालसत्वेपि प्रपंचस्य तन्निवृत्तौ निवृत्तिरित्यर्थः । अर्थापत्तिं प्रमाणयत्स्वर्थापत्तिरिति अर्थापत्तिर
पि मिथ्यात्वे प्रमाणमित्यनुषंगः तामेवाह प्रपंचेति मिथ्यात्वमंतरेणानुपपन्नो जन्मविनाशो मिथ्यात्वं गमयत इत्यर्थः ।
अन्यथोपपत्तिं निरस्यति मिथ्यैति प्रपक्षानुमानागमापपत्तिभिः प्रपंचो मिथ्येत्युक्तं तत्र ज्ञानत्वाविशेषात् प्रपंच
ज्ञानवत् ब्रह्मज्ञानस्यापि मिथ्यात्वमापतेदित्याशंक्याह नेचेति । किं तस्य स्वरूपमिथ्यात्वं साध्यते उत विषयमिथ्यात्वं
साध्यते उत विषयमिथ्यात्वं आद्ये यथागंतुकज्ञानं धर्मि उत नामं युक्तं आद्ये त्वंगीकृधं न इत्याभिप्रेत्येय रितिष्ठप
क्षध्वं प्रतिपक्षितितत्त्वसत्यमिति तत्र ब्रह्मसत्यमवितथस्वरूपं आत्मात्मत्वात् घटादिवत् वैलक्षण्यशंकां निरस्यति म
आत्मेति आत्मत्वादिशब्देन प्रपंचोनिषिध्यत इत्युक्तमयुक्तं तस्य स्थूलादिप्रतिषेधप्रतिपादनपरत्वात् इत्याशं १२

क्याह नचेति किमात्मत्वं तिकात्सत्वं प्रतिपाद्यते उत कर्थं विदिति विकल्प्याद्यं प्रत्याह कार्येति द्वितीयं प्रत्याह यथेति एवं विधा
पि प्रतिषेधः कश्चिदस्य तइत्याशंक्याह नथाचेति तर्ककुशलेनेके नोत्प्रेक्षितमप्ययरेणाभासीत्युपलेतत्वश्च मिथ्यात्वानुमा
नस्याधामिए पमितिशंकते किं तर्कमात्रस्या प्रति ― तत्वं उत तर्कविशेषस्य तत्र द्वितीयांगीकारेण पंद्दूषपतिनक्तिवा
तिन तर्के । प्रदर्शयितुं विवादस्थस्य प्रवृत्तं किंतु परोपेक्षिततर्कोनाम द्वेतश्रुतिविरोधाभासत्वु घानेनाघेति शंके
ते शोईति । तर्कमंतरेण श्रुत्यर्थस्य वस्थापनामापमितिशंके किं तर्कमात्रस्य प्रति ― तत्वं उत तर्कविशेषस्य तत्र द्वि
तीयपक्षे । मम वा तर्कोपि वक्तव्य इत्याह न हीति सदसत्वे एकस्य विरुद्ध इत्याशंक्याह श्रुत्यर्थस्येति ओतयेथीरोधशंकी
याएवानुदयादित्यर्थः सदसत्वप्रसंजनमिष्टमिति शंकते सर्वेति अस्मिन्पक्षे विरोधनिराकरणं निष्फलं स्या
दित्याह न च लक्षणोक्तिर्तर्कमंतरेणार्थसिध्यंगीकारे लक्षणात्तत्तिकात्सत्वं प्रसंज्येते त्याह लक्षणेति । प्रकृतस्तु

१३

संहरतित स्मादिति तदर्थमंतरेण थमीथ्यंमींकारेवलगआलंतिका सत्यंप्रसज्येते साहालराबेतिप्रक्कतमुसंहरतित
स्मादिति।इतिपदपराण्यत मर्थमंतरेणार्थ सिध्यंगीकारेवलणआलंतिकामत्वंप्रसज्येतेत्याहालएवेतिप्रक्कतमुप
संहरतित स्मादिति॥इतिपदपरामष्टंहेतुमाह प्रत्यक्षेति अलण:कूटस्थत्वादिवत्ता त्विकपरिणामसिद्धिरित्याहगत्यां
तत्वादितिफलकिकरत्वादपिनतस्यसत्वप्रतिपाद्यमित्युक्तं स्यादयतिनिष्प्र योजनेति विवर्त्तेशाट्टेन विवर्त्तविषयत्वो
विषयत्वंविवक्षितमिति दृष्टस्य संतद्घट इतिप्रत्यक्षेणघटस्यमत्वप्रतीते: कथंमिथ्यात्वंपित्याशंक्याहनचेति
पुरोवर्त्तिनि पिदोवर्त्तितपाभानवत्घटादेरपिसतिसमारोपितत्वात्सदात्मनप्रतिभासनमकिंचुद्ध मित्यर्थावि
शेषमिथ्यात्वेसदपि मिथ्यास्यात्तिविशेषनसामान्वमितिन्यायादित्याशंक्यसन्मायाःसामान्यत्रपत्वानंगी
कृतमेवमित्याह घटादीति स्वरूपलक्षणं कथायतुमस्यजगतइत्यादिमाप्यमित्यक्तंतदनुपपन्नंउक्तेस्येवलक्ष

१२

णस्यतत्रप्रतिपन्नेरित्याशंक्याहलक्षणमितिजगत्कारणत्वस्यलक्षणत्वासंभवात्तदनुवादोयर्थ इतिशंकतेनत्विति किंम
ततत्स्वरूपलक्षणमुतोपलक्षणमितिविकल्प्याघद्रूपयतिनतावदितिप्रपंचोपाधित्वादितिप्रपंचसायक्षत्वादित्यर्थ॥
भवतिकारणत्वस्यसापेक्षत्वंवक्तव्यंनचस्वरूपतिपादितमंतरेणधर्मप्रतीतिरित्युक्तेतिलक्षणांतरं वाच्यमित्यर्थ:द्विती
यंद्रूषयतिनापीति।नरस्यलक्षणस्यसत्वेलक्षकत्वानुपपत्ति:लक्ष्यभक्षणयो:परस्परव्याघातान्तलक्षणस्यास
त्वेवयाक्यादिवहमकत्वानुपपत्तिरित्यर्थ:ननुतस्माजगजन्मादिकारणत्वमुपलक्षणमित्यत्रोपलक्षणमित्य
क्त्वाद्विकल्पसत्वत्वेयोपलक्षणत्वानुपपत्तिरितिवक्तव्यंनत्राहोपलक्षणत्वेपीतिविरोधइत्यत्रासत्वादित्य
नुषंग:असत्वेप्यलक्षकत्वंनसंभवतिप्रसस्यलक्षकत्वादृष्टेरितिशंकांनिरस्यतिपहजनतमिति।यज्जत
ममादिसच्चपुरोवर्त्तिरूमस्यरजतत्तपाभानमेवसत्संप्रुक्तिलक्षरणनरजतत्वमित्याशंक्याह।माधारणेतिनसंबंध:

सत्वत्वे सुभयमपि प्रयोजकमिति शंक्यं संबंधेमतिसत्वाभावापाधेनालक्षकत्वादृष्टेः ज्ञानं लक्षकमित्येतत्र त्रि
रूपणीयकिं ज्ञानमात्रं लक्षकमुतार्थविशेषितं नाद्योतिप्रसक्तेः द्वितीयमिथ्याभूतस्यापि लक्षकत्वासद्दिरित्य
र्थः अचेतनकर्तृकत्वव्यासभार्थनामरूपाभ्यां प्राकृतप्रसुक्तं भाष्यकृतातस्यायमर्थः। घटादिव्याकृप्पायां नाम
रूपगर्भविकल्पपूर्वविकायादृष्टत्वात् जगद्व्याकृया अपितथात्वं कल्प्यतरति चेतनभावकर्तृकत्वमास्थेयमिति
नामरूपाभ्यामिति विशेषणं परकीयप्रक्रियानिरासार्थं सूत्रिलुक्तं कासौ परकीयेति प्रक्रियेति शंकायामाह कार्य
प्रपंचमिति नामरूपकर्म्मात्मकमित्यत्र नामरूपशद्वा सांशद्वार्थोकथ्येतेतयोः संबंधः कर्म्मशद्वार्थः गुणवत्द्रव्यं
सामान्यवानवत्वंतात्मकः समवायिकारणता विकरो गुणः संयोगविभागयोरणांपेक्षकारणं कर्म्मेति तिसे मे
कमनेकसमवेतं सापान्यमिति चत्वारि तत्वानि वार्तिककानीयाणां कार्यमहदादिकारणमीश्वरः योगः समा १५

धिः विधिस्त्रिषवणो स्नानादिः दुस्यातोमोक्षः तिसद्ध्मे धेचवर्त्तत एवचनं युज्यतरस्याहत आहेति। सहतिप्रधानत्वगक
माह। त्रतीयेति। नसंसक्तलिंगनिर्द्देशीयिते विशेषाः नित्यः संबंधः समवायाजीवेश्चतनो अचेतनः परमारवादिः शा
तोत्पादनद्वारा पुरुषयेआश्रावयतींद्रियप्रवृत्तिसंवृत्तिति त्रियदमलक्षणा प्रवृत्तिः संवरः नितरां जरयतिकल्म
खमिति तत्पाशिलारोहणादि निर्जरः बंधः कर्म्ममोक्षः समतोर्ध्वंगमनं पारतंत्र्यं समवायः प्रमासाधनं प्रमाणं प्र
माविषयं प्रमेयं अनवधारणा ज्ञानं संशयं उद्देश्यं प्रयोजनं व्याप्तिवेदनस्थानं दृष्टांतः प्रामाणिकत्वेनाभ्युपगमः
सिद्धांतः अवयवाः प्रतिज्ञादयः व्याप्तवलादनिष्टप्रसंजकस्तर्कः तर्कपूर्वकसंत्वावधयमायो निर्णयः वीतरागक
थावादः प्रत्येकोसाधनवति विजिगिष कथाजल्पास्वपक्षस्थापनविकत्वादि विजिगीषुकथावितंडा अहेतवोहेतुव
दवभासमानोहेत्वाभासाः विपरीतार्थकल्पनोपपत्त्यवचनविघातः छलं स्वव्याघातकमुत्तरं जातिः कथंव्याघा

१५

ङ्किस्त्वचकं निग्रहस्थानं ज्ञानेंद्रियं त्वक्चक्षुर्निमिकाजिह्वाश्रोत्रलक्षणं कर्मेंद्रियं वाक्पाणिपादपायूपस्थसंस्थानं त
न्मात्रशब्देन शब्दस्पर्शरूपरसगंधाः कथ्यंते महाभूतानि पृथिव्यादिनि महत्स्वकृते एष कार्यभावस्यकं प्रकृतिः पुरुष
आत्मा कस्तर्हि प्रापमाणि कथ्यक्ष इत्याह कस्य हीति। नं तामरूपाभ्यामेव व्याकृपतेति श्रुत्यनुनामताहित्वात्स्नाम
पात्मकत्वामित्याह लपदाहेति कर्मपदाभिधेयस्य शब्दार्थसंबंधस्य संबध्यतभावे मगीकृतस्य नामरूपामामित्युक्तं
उत्पद्यमानस्याभिव्यक्तत्वाद्रूपात्मनोत्पत्ति मंगीकृतस्य नामात्मनोप्यभिमाक्षिपति यद्यपीति तृतीयार्थमाहेत्थंभूत
मिति द्रष्टव्यमित्यर्थः नामात्मनोत्पत्तेः प्रमाणाभावादिति द्रष्टव्य आकस्मिकस्य कार्यस्य स्वनामगर्भविकल्पस्याहे
ति पूर्वकत्वेपि आद्ये कार्ये कथं तत्सिध्यतीत्याशंक्याह तद्येमर्थं इति विकल्पितमिति। निर्विशेषितमित्यर्थः कारणत्वं त १५
स्य लक्षणमित्यंगीकृत्य स्वरूपपक्षमाक्षिपति नन्विति किं सर्वशक्तित्वं स्वरूपलक्षणं उत सर्वज्ञत्वमयवोभय १६

त्वमिति किं शब्दार्थः स्वरूपलक्षणापेक्षयां तत्तिज्ञासाम्यात्सैव कुत इत्याशंक्याह नेवेति तटस्थोपलक्षणमेव स्वरूपलक्षणं
तत्राह नचयत्रेति वंदस्वरूपप्रतिपत्त्यभावे उपलक्षणे नापि तत्प्रतिपत्त्यदर्शनादित्यर्थः। एवं प्रथमपक्षमविधाय द्वितीयं दूषय
ति ननु नादिति द्वितीयतृतीयावप्यदूषयति सर्वज्ञत्वमिति। सर्वोपाधिकत्वादिति किं वस्तु प्रमाणैः सर्वं जानातीति सर्वज्ञेउ
त प्रत्यक्षेणानाद्य इत्याह ननु नादिति कतुप्रत्यक्षादिना जानातु न क्रमेण नाद्य इत्याह नेपामिति आविस्प्रमाहि
श्रीश्वरे प्रत्यक्षादीनां युगपत्प्रवृत्तिमाशंक्याह सर्वस्येति कृत्नपक्षं दूषयति सत्यपीति किं विप्रत्यक्षेण जानाति किं वि
ल्लिंगेन किं विदितरेणेत्येवं प्रत्यक्षादिप्रवृत्तावपि न यथास्माकं सर्वसंतथेश्वरस्यापीत्यर्थः प्रत्यक्षेणेश्वरो जानातीत्य
त्रापी वाद्यं किं वाक्यप्रपक्षेन सर्वं जानात्युतांतरेणाहो साक्षिणेति तत्राद्यपक्षस्त्वावदसंगत इत्याह इंद्रियाणामिति
इश्वरस्य सर्वसंनिहितेन किं वित्संयोगेन किं कित्संयुक्तसमवायेनाकं विदन्यथेत्याह शंक्याह संयुक्तेति द्विनियं प्रत्या

१८

हमानत्वामिति आत्मनस्तद्धर्म्मत्वान्यत्रेत्यर्थः बहिःपरतंत्रं मनोन्यथात्मकं मपि तेन सर्वदर्शित्वे स्यादित्यर्थः इंद्रियमात्रस्य विप्रकृष्टार्थग्राहित्वेपि विशिष्टस्येंद्रियस्य विप्रकृष्टग्राहित्वमुचितमित्याशंक्याह न चेति तथा चोक्तं यत्राप्यतिशयो दृष्टः स स्वार्थानतिलंघनात्। दूरसूक्ष्मादिदृष्टौ स्यान्न रूपे श्रोत्रवृत्तितेति। किं च सहकारिवशादपि नेश्वरस्याशेषग्रहणं धर्म्मलक्षणसहकार्यनाभावादित्यभिसंधिः अस्मच्चक्षुषश्चालोकसहकृतस्यैव रूपग्रहणयोग्यत्वेपि मार्ज्जारादिचक्षुष आलोकनिरपेक्षस्यैव यथा रूपग्राहकत्वं तथास्मदयोग्यधीश्वरो जानातीत्याशंक्याह मार्ज्जारेति आविलपरिभावना संस्कारसहकृतं मनः सर्वग्राहकमित्याह न चेति। भावनापि किं ज्ञाते उताज्ञाते नेन तावदज्ञात इत्याह। प्रथममिति आद्यं प्रत्याह परिभावनेत्याह। नीतेति तन्नवधारणमेवाह। एवं तावदिति अनवधारणादिनिश्चवधारणयोग्यताभावादित्यर्थः। तृतीयं दूषयति। न चेति प्रदीपः स्वसंसृष्टं यथा ग्राहयति न भविष्यदादि तथा स्वरूपस्यादि

१८

५

पि वर्त्तमानमात्रसंसर्गित्वात्तद्ग्राहित्वमित्यर्थः बाह्येंद्रियेण मनसा च ग्रहणः सर्वदर्शित्वं यद्यपि न घटते तथापि स्वरूपज्ञाने न सर्वदर्शित्वं घटत इत्याह सिद्धांतिउच्यत इति स्वरूपज्ञानस्य संसृष्टवर्त्तमानत्वग्राहित्वात्तन्न सर्वग्राहित्वामित्युक्तं निरस्यति सर्वस्येति चैतन्योपाधिभूताभ्यवंउसत्वप्रधानामायावर्त्तमानसकलविषयाकारेण परिणमते तेनेतस्मिन् परिणामे प्रतिबिंबितचैतन्यमेवं पश्यति साक्षात्सिकसंबंधात्तेन तस्य वर्तमानसकलविषयत्वं सिद्धमित्यर्थः। नन्वेवमप्यतीतविषयज्ञानाभावात्कथं सर्वदर्शित्वं तत्राहैवमिस्वमायायाः परिणामः स्वमायापरिणामः स उपाधिर्यस्याः सा तथोक्ता मायापरिणामप्रतिबिंबितं चैतन्यमिति शब्देनाभिलप्यते वर्तमानकाले मायापरिणामावच्छिन्नचैतन्यमिति स्वविषयसाधकत्वात्सरिणामानामनाशेन तदवच्छिन्नचैतन्यस्यापि नाशात्संस्कारसहकृतमायाऽतीतविषयाकारेण परिणमते तस्मिन् परिणामे प्रतिबिंबितचैतन्यं संपश्यतीति सर्वदर्शि

MORIA

५ त्वमित्यर्थः अस्मदादिष्वनुभूतविषयस्य नियमेनानुपलब्धिवदत्र प्रत्यक्षेऽपि क्वचिदनुपलब्धिमाशंक्याह तनुभेले
ति असंप्रमोषेति इहमुमाहानावरणेति परस्य वस्तुः समस्तणो स्वकस्मीः स्वाभाविकि ज्ञानवलक्रियावैराग्यागमा
दृगावरणज्ञानं त्वेनि श्रीपन इत्यर्थः ॥ आगामिसर्वविषयत्वमुपपादयति तथेति ननु संभावनमात्रमेतत्तत्र नत्व
त्र प्रमाणं पश्याम इत्याशंक्याह यः सर्वज्ञः सर्वविदिति सामान्यरूपेण सर्वज्ञत्वं विशेषरूपेण सर्ववित्त्वं सर्वत्व
स्यस प्रतियोगिकत्वात् तस्य रूपत्वमित्युक्तमनुवदति ननु सोपाधिकत्वे सोपाधिकत्वमपि स्यादित्यत आह
नेति अनेन सर्वज्ञशब्देन विज्ञानमात्रं वक्ष्यत इति संबंधः कर्तृत्वमत्रोपचरितं न मुख्यमित्याह मात्रमिति स
प्रतियोगिकत्वं निरस्यस्य विषयप्रतिप्रकाशस्य स्वभावत्वेऽपि पश्यासविता प्रकाशत इति व्यपदेशः तद्वदित्य
भिप्रायेणाह आदित्यादीति ज्ञप्तनी प्रातयोगकत्वे कथं सकलदर्शित्वं तत्राह सर्वेति ज्ञप्तिरौज्ञानमितिशु ७७

स्वसंगीकारात् न ज्ञानस्य प्रतियोगिकं यद्यपि तथापि विषयस्य स्वसंसर्गेभासकमादित्यवत्तत्र शकलदर्शित्वा
भिधानं युक्तमित्यर्थः ॥ आनंदस्यापि स्वरूपत्वात् कथं स्वरूपद्वयमित्याशंक्याह विज्ञानमिति आनंदज्ञानयोरभेदा
त् स्वरूपद्वयप्रसक्तिरित्यर्थः अथवा सर्वज्ञशब्देना विषयोपाधिकं यद्विज्ञानं तदेव ब्रह्मस्वरूपलक्षणं वक्ष्यत इति
संबंधः ज्ञायतेनेनेति ज्ञानस्य प्रतियोगिकत्वप्रतिपत्तेर्न स्वरूपत्वमित्याशंक्य करणव्युत्पत्त्यनंगीकरणेनैव मि
त्याह विज्ञप्तिरिति यस्माद्विकाराणां न सूत्रे ग्रहणं युक्तं नमूलकृत्स्ने वत्तेषामप्रतिपत्तिरित्याशंक्याह अतिमूलत्वम
सिद्धमित्याह ननु नित्यस्य स्थितेर्जन्मादीश्वरकालत्वात् कथं जगत्स्थितिकाले जन्मादिसंभव नाम्ना व्यक्तनो
क्तमित्याशंक्याह यो उक्तं पृथिव्याप्ते जास्यित्यादि तत्र भौतिकं वा भूतानामपि जन्मादिसंभवात्तद्धेतुत्वेन ब्रह्म कल्प्यते
इत्याशंक्य भूतमात्रकारणत्वेन तत्कल्पनं भ्रमो भयकारणत्वे नोभयथाप्यसंभव इति दर्शयति पारुपा

९८

धितानामिति सर्वं मूलं याम्नुवाक्यं परन्तु मानादीविलो मूलविगिप्यतेतत्तद्देवास्य मन्वस्य मूलं न स्त किंतु मनुमाना
दिमूलनिनु श्रुतिवाक्यस्य मूलकल्पनयेत्यर्थः। तस्मादपः परिशिष्यतइत्यादातत्रेति भूतानामपि विकारसंभवात् दधिग
मेपि प्रत्यक्षेन किं न स्यादित्यत्राह न सहाभूतेति अयंवीकृतभूतानामतीद्रियत्वान् तद्विकारा आस्मिन्प्रत्यक्षतां भजेर
न्नित्यर्थः। तर्हि प्रत्यक्षयोगाविकाराणामवग्रहणात चाहतत्रेति भूतोत्पात्यादीनां प्रत्यक्षयोग्यत्वात्कथंत्वन्मते पित
कारणाविषयस्तत्र प्रणापनमित्याशंक्याह श्रुतावितिथसन्मते सत्रमूलापा: श्रुतेरणेनुपपत्त्वादं न क्षत्वामित्य
र्थः। सूत्रस्यपास्क वाक्यामूलत्व तरमाह कंवेति किं सूर्ये षांसूत्राणां थाद्य वाक्यमूलत्वं उमास्येव नाघ इत्याह श्रुत्यर्थे
ति उत्तरसूत्रेषु श्रुतिवाक्यानामेवोदाहृत्य विचार्यमाणत्वात तन्मूलत्वमित्यर्थः। द्वितीयं दूषयति श्रुतिनेवेति श्रुते
रनपेक्षत्वात तन्मूलत्व कल्पनायोमेकरूपंप्पंइतरथा कस्य चित्सापेक्षमूलत्वं कस्य चिदन्यथात्वमिति वैरूप्यं स्यार्थः १८

॥

निमित्तोपादानस्य ब्रह्मलक्षणत्वान्मायायाश्च अधिष्ठानत्वाभावात्कथमतिव्याप्तिरित्यपितन्नास्य उपादानत्वमात्रं ल
क्षणामित्यादाटपानिमात्रेः शंक्यमानत्वादित्यर्थः। मूलकारणत्वमेव कथं मायायाः तत्राह मायांत्विति प्रकृतिशब्द
शष्टान्यथोपिघट। इतिशंकते आत्मनइतिनिरपेक्षप्रकृतित्वया नुपपन्नेः प्रकृतिशब्दस्य कारणपरत्वमित्यर्थः। श्रुते
दौर्बल्यप्राबल्यनिमित्ताभावात् प्रकृतिशब्दोन्यथपितुंशक्यतइत्याह नतु मतिप्रकृतिश्रुत्यनुरोधेन पंचम्यैवक
स्माचान्यथा मारव्यायतइत्याह मायतिमाव कारावि स्वकाराय निखकाशंवल वदितिन्यायात प्रकृतिशब्दस्य वा
चकामत्वात्सएवान्वयीरूपत्वइत्याशक्यसावकाशत्वमितरत्रापितुल्यमित्याह निमित्तेपीतिएव श्रुत्सो: साम्य
मभिधाय प्रकृतिश्रुतोविशेषमाह दृश्यमानेति समानजातीय योनुपादानोपादेयभाव नियमात् विदचितोश्च
विजातीयत्वादुपादानोपादेयभावानुपपत्तेः मायाजगतोस्तथात्वनिश्चयइत्यर्थः श्रुत्यंतरेमायायाः कारणत्वमि

१८

प्रतिपत्तेः प्रकृतिशब्दोपि कारणपर इति शंकते इदं इति न च मायाया एकत्वात्र बहुत्वज्ञानुपपत्तिरिति शंक्य अवस्थाभे
दापेक्षयातदुपपत्तेः न च विजातीययोरात्मजगतोरनुपादानोपादेयतानुपपत्तिर्गोमयवृश्चिकादेर्विजातीयत्वेपि तथाभाव
दृष्टेरित्यर्थः तृतीयाश्रवणमात्रमप्रमंगीकारेति मत्यमिति नहि मायायाः कारणत्वादुपादानत्वमित्याशंक्याह आत्मे
नइति आत्मनी विज्ञाते सर्वमिदं ज्ञातं स्यात् बहुस्यां प्रजायेयेत्याघनेकवाक्यपर्यालोचनयात्मन उपादानत्व प्रतिप
त्तेः हि तु इदं मायाया उपादानत्वमित्याशयेन शंकते निरपेक्षे लिबद्धनां तारूपटं प्रत्युपादानत्वं दृष्टांतत्वे विशेषमाह नि
रपेक्षेति तथा द्वयोः संयुक्तयोः सूत्रयोरेककारणं उदइव्यप्रत्युपादानत्वे तथा मायाब्रह्मणोरपि मिलितयोरुपादा
नत्वे न किंचिद्वधमस्तीत्याह नहीति मायाउपादानत्वप्रतिपादनफलमाह इति ब्रह्मोपादानवादिमते मायाश
ब्दः प्रज्ञापर्यायत्वे तत्र श्रुद्धो आहो मंत्रो दो आयावतिव्याप्तिरिथवान्यत्रेति विकल्प्याद्यमुत्थापयति मायेतिमा १९

या प्रज्ञा तथा मेधेत्यत्र मायाशब्दस्य प्रज्ञापरत्वेनाम्नानादित्यर्थः । तर्हि प्रज्ञायामिवातिव्याप्तिरित्याशंक्याह । मात्रेति प्रज्ञानं ब्र
ह्मेत्यादिश्रुतेरित्यर्थः मायाशब्दस्य प्रज्ञापरत्वमन्वयव्यतिरेकविरुद्धमित्याह नान्वयेति को तावत् व्यतिरेकाविल्पत्राह प
रिदृश्यमानेति प्रतिपन्नोपाधिकबाधितत्वप्रपंचइत्यर्थः । इतोपि न मायाप्रज्ञेत्याह लोकसंवेदनेति विरोधं स्मनक्ति नही
ति प्रत्याययति मायाशब्दप्रयोगस्यानियमानत्वादपि न प्रज्ञापरत्वमित्याह लोकसंवेदनेति विरोधं मनक्ति नहीति प्रज्ञावति
मायाशब्दप्रयोगस्य विद्यमानत्वादपि न प्रज्ञापरत्वं गईति इति मायाशब्दस्य प्रज्ञापरत्वेपि न ब्रह्मप्रज्ञापरत्वमित्याह बुद्धी
ति मनो माहत्मतिर्ब्रह्म पूर्वबुद्धिः स्यादितीश्वरः मायाप्रज्ञेत्यत्र हेरण्यगर्भबुद्धिपर्यायत्वेन मायाशब्दस्य स्मरणादि
त्यर्थः । मायाशब्दस्य बुद्धौ रूढिमाशंक्य पोक्तं संप्रति तन्मात्रमथ पव्वीरान् प्रयोगहत्याह स्वप्रेति इतोपि न ब्रह्मत्वेनान्यथा वी
मायाशब्दस्याहापिवांतो वितिय मुत्थापयति बुद्धिरेवेति बुद्धौ नुपादानत्वात्र नचातिव्याप्तिरित्यभिसंधिः

किं बुद्धिशब्दः परिणामपरः उत परिणामिपरः यथाप्यसंभव इत्याह न प्रकृतीति कार्यत्वेनोभयोरपि प्रकृति
त्वायोगात् प्रकृतिशब्दसमानाधिकृतस्य मायाशब्दस्य न बुद्धिपरत्वमित्यर्थः तृतीयमनुवदति मंत्रेति। अन्व
यिव्यतिरेकविरोधान्न मंत्रादेर्मायाशब्दवाच्यत्वमित्याह न दृश्यमाने ष्विति तुरीयेति तदन्यत्वं किं परमार्थसद्भूता
निर्वचनीयमिति विकल्प्याद्यमवतारयति तथापीति मायाशब्दे परमार्थत्वाच्छक्तिशक्तिमतोश्चाभेदात् न्याति
व्याप्तिरिति शंकार्थः परमार्थत्वमसिद्धमित्याह तासादिति प्रागवस्थाया अनिर्वचनीयत्वेऽपि न तद्विषयो मायाशब्दस
भवेन्न दृश्यत्वे स्वरादिषु तत्प्रयोगादित्याशंक्याह लोके इति ज्ञाननिवर्त्याविद्यासामानाधिकरण्यदर्शनान्मायानसत्त्वमित्याह
तत्वविद्यामिति यस्मिन्नु परमेश्वरेऽहनी वशितेसती योगी कार्यरूपेण वितताम् मायां तरति तस्येन मशानिसंबंधः द्वितीयत
चातिष्वानिर्दुर्बारि सुपसंहरति तस्मादिति अतिथात्ति शंकायाकः समाधिरित्याशंक्य प्रतिभेदं दर्शयति वेदिश्वमिति

अत्रेति जगत्कारणमित्यर्थः त्रैविध्यमेवाह ब्रह्मेति संयुक्तमेतद् परं ब्रह्म यथोपादानेन तथा मायाविशिष्टं ब्रह्म कारणमित्येकः पक्षः
पक्षांतरमाह देवात्मेति स्वगुणैः सत्वरजस्तमोलक्षणैः इत्यर्थः पूर्वत्र मायाब्रह्मणोः समप्राधान्यम् अत्र तु ब्रह्मणः प्रधान्यं मायायाः
अप्रधान्यम् इत्यर्थः। सकलजगदाकारेण विवर्तमानमाया विद्या ... लक्षणमिति पक्षांतरमाह जगदुपादानमिति एवं म
नेपेदमभिधायाति व्याप्तिं निरस्यति तत्रेति भवतु परं तत्त्वं ततः किमित्यत आह तत भ्रान्तिरिति आह तत भ्रान्ति आश्रयो याथार्थ्ये
ति आश्रयस्य ज्ञानस्य सत्तादिहेतुरित्यर्थः विवर्त इत्येतत्पदव्यावर्त्यां शंकामाह केचित्विति परिणामविवर्त्तयोर्भिदा
सिद्धो ब्रह्मविवर्त्त विश्वानपरिणाम इति कथमुक्तमित्याशंक्याह केस्यति पूर्वस्वभावस्थिते कथं न द्वीपरितत्रूप प्रतिभासइ
त्यत्राह समवेतत्वे वं भेदः ततः किमत आह तत्रेति किं विवर्तस्य प्रमाणिकत्वं उत परिणामस्येति विमर्शार्थः। परिणामेऽ
परिणामस्य प्रामाणिक इत्याह सृष्टीति श्रुत्यर्थमेव विविनक्ति ... पूर्वरूपपरित्यागं विना रूपांतरप्रत्याभावं दर्श
यितुं ज्ञानानंदादेः स्वभावत्वात्ममात्मु पपरित्यागाभिप्रेत्य पक्षांतरमाह हास्येति दितिमत्याह तत्रेति वस्तुस्यादिति मुख्यकार्य

ती

रूपाभावत्वशून्यत्वानुप्रसक्तिरितिशंकते सत्वेति तस्य। लिकस्यापि पुनरन्यथाभाववदानंदादिरूपस्यान्यथाभावशंकां दुःपरिहारे
त्याहातिमर्षोक्षेपेति अन्यथाभावस्यनिनिमि। तदाधीनत्वात् शुक्तौ बनि मित्ताभावात्कथमथात्वशंके त्याशंक्य परिणामयुक्तं
पपत्र इत्याह अज आत्मेति द्वितीयमनुवदत्यथेति नर्हत्यादि षष्ठासिद्धिरित्याह एवं तर्हि तितिविवर्त्तवाचकमदाभावात्कथं तत्प्र
तिपादकत्वं श्रुतेरित्यत आह अपि किं तिकेति तल्लक्षणत्वादिति पूर्वरूपापरित्यागेन रूपांतरापत्तिलक्षणत्वाद्विवर्त्तस्येत्यर्थः
सृष्टिं सृष्टेः सृष्टिमात्रोपक्षीणत्वात्र विवर्त्तसिद्धिरिति शंकते धेनि वाक्यांतरपर्यालोचनया सृष्टेर्विवर्त्तत्वनिश्चय इत्या
ह्वयापीति व्यवस्थितत्रसत्ववाक्यानीति कूटस्थत्वनित्यत्वनिरवयवत्वादि प्रतिपादकवाक्यानीत्यर्थः। निरवयवस्यापि
परिणामित्वोपलंभात ब्रह्मणोपि परिणामित्वमितिशंकते पीपीति स्वात्वयवमदादेरेवपरिणामोपलंभात् कथं निरव
यवस्य परिणाम तत्राहतथाहीति उक्तमर्थं सदृष्टांतमुपसंहरति तस्मादिति परिणाम एवं चतुर्विधरूपइत्याह सनक्षय
इति किंपूर्वरूपं त्यक्त्वा परिणामः उतनष्टेन तावदाद्यः तथाभावविरोधात् द्वितीये पूर्वस्य नष्टत्वात्कस्य परिणामः

किंवसंमूर्छितावयवत्वंपरिणामः किंवसंमूर्छितावयवत्वंपरिणाम. अवयवत्वांतरसंयोग उतपरिस्पंदः उतगुणांतरोदयः
किंवापृथगनुपलक्षद्रव्यांतरोदय इति वाद्यः आद्येपि किं स्वावयवानां संयोगांतरापत्त्या संमूर्छितावयवत्वं उतावयवांतर
संयोगेनेति विकल्प्यो मयमप्यनूद्य दूषयति यदितावादित्यादिना अस्मिन्पक्षे अवयविनां परिणाम। सिद्धिस्थेत्या
ह नथावयवानामिति अवयवानां संयोगांतरेण यत्संमूर्छितत्वं तदंतरेण परिणायोन निरूपयितुं शक्यत इति
शक्यत इति योजना परिणामावस्थांतरादिशब्दाः पर्याया इति इष्टव्यं द्वितीयतृतीयचतुर्थी त्रिरस्यतिनवेति प्रतिज्ञा
तेर्थे हेतुमाह ब्रह्मणीति हेत्वंतरमाहाकाशइति एवममुत्यापयत्यथेति उपादानकारणं तच्छब्दार्थः हेपि द्रव्यांतरोदय
संदर्शनात्स्य परिणामित्वेपि तदवयवपरिणामः कीदृशा इति विवचनोयमित्याह तथाकिमिति अर्थं दूषयति नापि
रूपकेति संयोगमेद एव परिणाम इत्याशंक्याह। नयेति। संयोगे सत्यपाकाशे परिणामबुध्यदर्शनादित्यर्थः उक्त

२२

स्यावयवपरिणामत्वमित्याशंक्याह नैवेति अवयवपरिणामस्य प्रत्यक्षत्वेऽसिद्धावप्यनुपपत्त्या तत्कल्पनमिति शंका
नैयेति अनुपपत्तिं स्पष्टयत्याश्रयेति विकल्पासहत्वात्तेनदित्याह नैतत्सारमिति किं यच्छिल विकारमात्रस्याश्रयविकारपुर
स्सरत्वं उत विकारपुरस्सरत्वं उत विकारविशेषस्येनाद्यइत्याह। वयविनिमत्तवावयवानामयत्यधीनत्वेऽपि प्रतिभासमा
त्रस्य तत्तंत्राणामित्युक्तं दिलीपमनुवदत्यवयवीतिजन्मविनाशव्याप्तिरिक्तो यो वयविविकारः स आश्रयविकारपुरः
सर इत्यर्थः घटवयवेषु घटत्वजातिसमवायं विनाप्यवयविनितद्भावपरिणामेऽपि किं न स्यादित्याह नावयविनीति
अवयविनोरभेदावयविपरिणामावस्थायामवयवेष्वपि परिणाम आश्रयणीय इति शंकते नत्ववयवानामिति अन्यथोप
पत्त्या दूषयति तद्दृष्टान्तं विवृणोति नहीति अनुपपत्तिं विवृणोति यथावयवपरिणाम इत्याह यवेति दर्शनमेव स्पष्टयति न
हीत कार्यान्तरावभास इति परसाध्यरज्जुद्रव्यलक्षणकार्यान्तरावभास इत्यर्थः। अतत्वात्मनेति अन्यथाभावात्यक्ता
यामिनेत्यर्थः तंतुना पटसाध्यरज्जुद्रव्येऽनुगमदर्शनाय रज्जुद्रव्यमेव तत्कार्यमित्याशंक्यात्यथासिद्धमुक्त्वा स्मारयति २२

पटकार्य इति अवयवानां पृथक् परिणामसंगीकृत्य अल्पः परिणामं दूषयति किं वेति निनितुपाधिकत्वमुपपादयति निर
वेयेति अवयवसंयोगस्यावयवे संयोगपुरःसरत्वं वदवयविपरिणामस्यावयवपरिणामपुरःसरत्वमित्युक्तमनुवदति य
त्विति अलक्तकनिष्ठानुणिम्ना स्फुटिकेभाणे नवत्सयोगो वस्तुतोऽवयवत्वमेव लः यत्रवयविनिभातित्युक्ते किं वा तत्र
संयोगान्तरमुत्पद्य इति तत्राद्यं दूषयति तत्रापीति द्वितीयं दूषयति नापीति पटरक्तोसयोगसमयवयवानामपि संयो
गित्वं दृष्टमित्याशंक्याह। वयवानामिति अवयवानामवयव्यनुगमेन हेतुना संयोगानुगमस्यान्यथासिद्धत्वादिति
योजना अवयविसंयोगेवयवानामपि संयोगित्वाभानं संयोगानुगमस्तस्येत्यर्थः संयोगस्याव्याप्यवृत्तित्वाद्वयव
निष्ठ एव संयप इति शंकते वयवेष्विति कार्यादित्यान्यथानुपपत्त्या संयोगस्यावयविनिष्ठत्वमाश्रयणीयमित्याह नाव
यविनामिति। अवयविदृत्तित्वे बाधकं शंकते अवयवानि समवाय इति अवयविन्याले भकाविति। रक्ता अवयव. रक्ता
रादित्यर्थः अनुपपत्तिरत्रापि मत्याह नहीति निरवयवे परिणामानुपपत्तिश्रेत्रेहि अल्पापिसावयवमेष्टव्यं अन्यथा

तदाप्यनेनं स्वयमकुर्वतेत्यादि संभवादिति शंकते कथं पुनरिति विकल्पासहित्वान्नैतद्धि स्यादोहो। व्यतिरेकीति किमवयवाद
यविनोनुभयो वा पृत्स्यप्रकाशत्वं मुतान्यतरस्य ना घटस्याहावयवेति द्वितीयं दूषयति पक्षान्यतरस्यानिष्कृति विरोधादपि नांशासि
द्धावइत्यादः अकृतिश्चेति शीलत्वात् क्रियादिविफलतायाः अभ्युपगमश्चेन्न तर्हि तत्र यवकृयादिमत्त्वमप्यस्त्वमिति शंकते
निवर्तत्वाद्वितीयपृथिवीमंतरेणमयतीति निपतत्त्वं श्रूयते यादोस्यविश्वाभूतानि चतुर्व्यादश्च शकमित्यादो मेघायवत्वमि
त्यर्थः सक्रियत्वनिःक्रियत्वादिप्रतिपादकश्च न्यायविरुद्धत्वादयथार्थत्वानुपपत्तेरेकस्य तात्त्विकविषयत्वमपरस्याताके
विषयत्वमिति व्यवस्था स्यादित्याह न हीति। अतत्त्वं कृपाश्रयत्वं मायया कृपावत्त्वं तत्त्वं कृपाश्रयत्वं मायया कृपावत्त्वादि
वरस्तु तत्स्वद्व्यस्तमित्यर्थः। विपारितं किं न स्यादित्यत आह मायाभिरिति कृपावत्त्वाद्यभ्युपगमप्रयोजनाभावादि
त्यर्थः प्रयोजनसंभवादपीच्छमेवमवाच्छेत्याह वतनस्यातिरिक्तोपि न परिणामः प्रतिपादयत इत्याह विपरीतस्वरूप
तितत्स्वभावत्वादेवानुप्रविशाविदित्यत्र सर्गान्तरकालं प्रवेशः स्यात् परिणामपक्षे पूर्वरूपस्य नष्टत्वात्कस्य प्रवेशोनि २३

र्देश्यतेत्यर्थः येपि केचिदित्याह येनेति सिद्धमिसंतः प्रति प्रवृत्तिके विरपृथिव्याद्युत्पत्त्यादर्शनेपृथिव्यादिकारणत्वं तत्क्षणा
मिस्कं टीकायां तदनुपपन्नं दीर्घव्यापारकस्य घटादेरुत्पादिदर्शनादित्याशंक्य तात्पर्यमाह न त्विति तर्हि भौतिकि
रणत्वं लक्षणामित्यत्राह भौतिकानामिति नूतनाकार्यत्वाभाववा येतेवकार्यत्वप्रदर्शनाय नान्यत्रेत्याशंक्य तात्पर्यमा
हाव्यत इत्यादौति पृथिवीजन्मविनाशवती पृथिवित्वात्तद्देशरपृथिवीवत् एवमवादिषु प्रयोगो द्रष्टव्यः हेतुसाधयितु
प्रतिगाचरत्वादि स्कंधमस्त्वनुमानविरोधं शंकते नेनु पक्षस्त्वनुमानमिति साध्यविकलो दृष्टांत इत्याशंक्याह आकाशादि
परादिव्याप्त इत्यर्थं नियतं व यव स्कंध गुणादिशाब्दस्पर्शद्रव्यत्वादिति आकाशनित्यत्वानुमानस्य श्रुतिरुद्धत्वं साधनं वै
कल्प्यं च दृष्टांतस्य स्यापृसिद्धमुत पदूषणांतरमाह सत्तामिति प्रत्यनुमानमङ्गानांगीकृतश्चेत्तर्घुत्पादिकारणं न सिध्यती
त्याशंक्याह महाभूतत्वादिति सामान्याविशेषविषयशास्त्रयोर्विशेषशास्त्रं बलीयः सामान्यशास्त्रं दुर्बलमिति न्यायः
तु विशेषयोत्यस्याप्यनुमानस्य बलीयस्त्वं तयावोक्तं प्रसिद्धावयववयस्याद्विशेषवप्रतिष्ठितः। न साध्यांगकसामान्यदृष्टि

धवलत्वत्वं।बाधासामान्यशास्त्रस्यविशेषविषयाध्या।अनुमानांतरैरेवानुमानस्यबाधनमिति।अस्यजगतइत्युभयंग्रंथेन
योनानुत्कृष्टंनिरस्यतिनपश्येतिअक्षरव्याख्यानकथंनपरान्तोग्रंथस्याहासेति।अस्यजगतइत्युनेनभाष्यस्यावष्टाइत्यन्वयः।अ
स्यजगतइत्यत्रनयथोक्तविशेषणास्येत्यादिभाष्याक्षरव्याख्यानरूपेणतत्र्युतासर्पकथ्यतइत्यथोनयुक्तमित्यर्थः।परिक
ल्पप्रतिपुत्तोत्तंनिरसनंमुकरमितितत्कल्पनामाहनान्यथेतिसुखदुःखमोदात्मकमनुगतंसामानाधिपद्ववेदनीयंघटसुखाप्र
कृतिर्येषांतेतथोक्ताःयघदर्वितंततत्प्रकृतिकमित्युक्तेसंयोगपर्वितघटादिषुव्यभिचारःतदर्थंनियमेनेति।अनुम
नांतरमाहतथेति।एकप्रकृतिकाइत्युक्तेबहुप्रकृतिकतया।सिद्धसाधनत्वंतदर्थमेकमिति परिमितत्वाद्धनेकाचावि
कारत्वाद्वेतिहेतुद्वयविवादाध्यासितकइत्यस्वपरिमाणादत्तरपरिमाणंस्वकार्यद्रव्यत्वात्संमतवदिति विवक्षितं
संयोगस्यासमवायिकारणत्वंदर्शयितुंसंयोगसचिवेतिविजातियस्यानारंभकत्वमाहसमानजातीयेति अनेके
घारंभकत्वतियममाहानेकेतिकार्यगुणादिव्यावृत्त्यर्थद्रव्यव्यावृत्त्यर्थकार्येतितथापिकथंपरमाणुकारणवादःतत्रा २५

हनिरवयवेति अनुपलभ्यमानपूर्वावस्थत्वादित्युक्ते आत्मनि व्यभिचारस्तदर्थं योग्यत्वेसतीति पोनतुल्यं निरस्यतित
त्रेप्रयामिति उत्तरत्रप्रमयदूषणेकथ्यतइत्यपोनतुल्यंप्रमाणदूषणप्रकारंपृच्छतिकथमितिघटादयोबाह्यत्वेनमुख्या
दयश्चांतरत्वेनससिद्धिरित्यर्थः।सुखादयोमतायाःप्रमाणिकत्वोदादोपलंभोविभ्रमइतिशंकतेस्यादेतदिति।स्वाभि
व्यंजकोपाधौतदाकारप्रतिभासहेतुत्वादितिहेत्वर्थःअसिद्धिनिरासार्थंस्वाभिव्यंजकेतिविशेषणंप्रत्यक्षविरोधाद
नुमानमेवनोत्तिष्ठतिसाहनांतरितिनचप्रत्यक्षस्यभ्रांतत्वाद्बाधकत्वंशंक्यंबाधकप्रसरंपंचाध्रत्वंभ्रांतत्वेनचबा
धका।प्रत्ययउपलंभतनबोध्यादनुमानाद्बाधपरस्पराश्रयप्रसंगादित्यर्थःविपक्षबाधकतर्कपराहतश्चहेतुरि
त्यातुरित्याहकमितिएकैकस्यचघात्मकत्वेपियथानुपलब्धिहेतोरदृष्टस्योद्बोधस्तस्योपलंभोनोत्तरस्येतिअवस्था
मारंज्याह।हष्टेनेतिवस्तुनिप्रतीयमानोपितभिन्नसुखाभावदृष्टाभावान्नोपलभ्यतइतिनवक्तव्यंवस्तुनोप्यनु
पलंभापातात्अदृष्टव्यतिरिक्तपुष्कलकारणसत्त्वदृष्टालक्षणमित्युक्तंटिकायांतदनुपपन्नंपृथि।।पात्मक

स्य घटादनुत्पत्त्यादिदर्शनादित्याशंक्य तात्पर्यमाह नन्विति नहि भौतिककारणत्वे लक्षणमित्यत आह भौतिकाना
मितिभूतानां कार्यत्वाभाववोधनेनैव कार्यत्वं प्रदर्शनीयं नान्यत्रेत्याशंक्य तात्पर्यमाह उत्पत्त इत्यादेरिति पृथिवीजन्मवि
नाशवती पृथिवीत्वात्तद्देशपृथिवीवत् एवमवादिषु प्रयोगोऽवगन्तव्यः हेतुं साधयितुं बलगोचरत्वादित्युक्तं प्रत्यनुमान
विरोधं शंकते नन्विति प्रत्यनुमानमिति साध्याविकलो दृष्टांत इत्याशंक्याह आकाश इति घटादिष्वादि इत्यर्थः विवक्षयेत्यु
क्तं गुणादिरिति आद्यपदार्थ इत्यत्वादिति आकाशनित्यत्वानुमानस्य श्रुतिविरुद्धत्वं साधने वैकल्पं च दृष्टांतस्य इष्टत्वं सु
तघेदूषणांतरमाह सप्तमिति प्रत्यनुमान सद्भावांगीकृत्य श्रुत्युक्तचतुष्पत्त्यादिकारणं न सिध्यतीत्याशंक्याह महा
भूतत्वादिति सामान्यविशेषविषयशास्त्रयोर्विशेषशास्त्रं बलीयः। सामान्यशास्त्रं दुर्बलमिति न्यायात् विशे
षविषयोत्पत्त्याद्यनुमानस्य बलीयस्त्वं तथा चोक्तं प्रसिद्धावयवं यस्माद्विशेषव प्रतिष्ठितं। तत्साध्यागकैः सा
मान्यदृष्टांतवत्तरं। बाधा सामान्यशास्त्रस्य विशेषविषयाय यथा। अनुमानांतरैरेवमनुमानस्य बाधनमिति। २५

अस्य नमत इत्युक्त ग्रंथेन येन रुद्ध्यं निरस्यतीनयथेति अक्षरव्याख्यानकथनपरउत्तरो ग्रंथ इत्याहास्येति। अस्य नगत इत्युत्तरं ग्रंथेन येनानुक्त्यं
निरस्यतीनयथेति अत्रव्याख्यानकथनपरउत्तरो ग्रंथ इत्याहास्येति अस्य जगत इत्यनेन भाष्ये आवष्ट इत्यावयः अस्य जगत इत्यत्र नयप्रयोक्तं
विशेषणस्य इत्यादि भाष्याक्षरव्याख्यानं रूपतेन चेतुतात्पर्यं कथ्यात इत्येवानुक्त्यमित्यर्थः परिकल्पनाप्रतिपत्तौनं निरसनं मुकरमिति त
कल्पनामाह नान्यत इति सुखदुःखमोहात्मकमनुगतसामान्यपदेवेदनीयं यद्वस्तु सा प्रकृतिर्येषां तैस्तथोक्ताः यद्यद्रचितं तत्तत्प्रकृ
तिकमित्युक्तं संयोगाद्यवितघटादिषु व्यभिचारः तदर्थं नियमेनेति अनुमानांतरमाह तथेति। एकप्रकृतिका इत्युक्तं ब्रह्मप्रकृतिकतया
सिद्धसाधनत्वं तदर्थमेकमिति परिमितत्वादनेकत्वाद्विकारत्वाद्वेति हेतुत्रय विवादाध्यासितं कार्यद्रव्यं स्वपरिमाणादणुतरपरिमाण
द्रव्यं कार्यद्रव्यत्वात्संमतवदिति विवक्षितसंयोगस्यासमवायिकारणत्वदर्शयितुं संयोगस्येवेति विनाशीयस्य नामकत्वमाह स
मानजातीयेति अनेकैधारंभकत्व नियममाह नेकेति कार्यं गुणादिर्व्यासार्थ इत्यत्वादिति नित्यद्रव्याणीत्यर्थः कार्ये तिनयापि कथं प
रमाणुकारणवादः तत्राह विविपयेति अनुपलभ्यमानद्रव्यावस्थात्वादित्युक्तं आत्मनिवारणाय देशयोगत्वे मतीतिपोन रूढ्यनिरस्य
तित्वप्रथममिति उत्तरत्र-मेपदूषणं कथ्यत इत्याप्येन रूप्यं प्रमाण इव पद्य प्रकारं पृथक्तिकथ्यामिति घटादयो वा अपेक्षेन मुत्वादयं

श्रांतत्वेनेत्यसिद्धिरित्यर्थः। सुखघातेतायाः प्रामाणिकत्वाद्दोपलंभो विभ्रम इति शंकते स्यादेतदिति स्यामीत्येतत्कोप
धोलदाकारप्रतिभासहेतुत्वादितिहेत्वर्थः। असिद्धीनिरासार्थत्वाभिमतकेतिविशेषणं प्रत्यक्षविरोधादनुमानमेवनोत्ती
ष्टतिसहनांतरितिनवप्रत्यक्षस्यभ्रांतत्वाद्बाधकत्वं शंक्यबाधकप्रत्ययबाध्यत्वभ्रांतत्वं नवबाधकप्रत्ययबाध्यत्वा
त्रीतत्वं नवबाधकप्रत्ययस्तूपलभ्यतेनवास्मादनुमानाद्बाधः परस्पराश्रयप्रसंगादित्यर्थः। विपक्षबाधकतर्कं पराह
लथ्यहेतुरित्याहैकमिति। एकैकस्य त्रयात्मकत्वोपियदुपलब्धि हेतोर्दृष्टस्यादोधरत्वस्योपलंभोनोत्तरस्येतिव्यवस्था
माशंक्याह दृष्टेनेतिवस्तुनिप्रतीयमानोपितद्धर्मिनसुखाभावोदृष्टांभावात्रोपलभ्यत इति नवक्तव्यं वस्तुनोप्य
नुपलंभापातात् अदृष्टव्यतिरिक्तं पुष्कलकारणे सत्यदृष्टाभावने कार्यभावादर्शनाद्युनादृष्टस्यनिपातकत्वमि
त्यर्थः। द्वितीयानुमानस्यदुष्टत्वेसिद्धेतदन्वितत्वादितिहेतोरसिद्धिस्तदवस्थेत्याह। तद्गतिगुणासामान्योरितिनील
पीतादिगुणेः घटत्वादिसामान्येश्चेत्यर्थः। परिमितत्वादित्यत्रकिं वस्तुतः परिमितत्वमाहोदेशतउतकालतः २६

नाघइत्याह तत्रापीतिद्वितीयतृतीयौ दूषयतिदेशकालेतिघटादिषुपरिमितत्वं वर्त्तनेतथैकप्रकृतिकत्वं घटस्य
मृदुपादानत्वात् हिमकरकारदेश्चैदकोपादानत्वात् द्वितीयतृतीयहेत्वोरप्यत्रैवव्यभिचारः स्याद्दूदरत्वोपेक्षितंद्व
कुल्योरंत्यावयवयोरंतरंतु आरंभकत्वं किंतु संयोगमात्रमितिनोनेकांतिकत्वमितिरित्वेन्मैवंपटस्यापितं
तुसंयोगमात्रत्वेन कार्यांतरत्वमित्यमित्यसक्तेरित्यर्थः। आत्मनिसिद्धसाध्यत्वं निराकरोतिकार्यगुणादिकं व्यावर्त्त
यतिद्रव्यमितिप्रवयात्मकत्वात्सावयवत्वादित्यर्थः संयोगपुरः सरत्वं पूर्वं पाक्षिणोप्यतेनस्यप्रतिषिध्यमानत्वा
नदिक्कालादिसंयोगपुरःसरत्वादित्यर्थः संयोगपुरः सरमित्यत्र किं घटादेरपि धर्म्मित्वं उतनव्यतिरिक्तस्येति विकल्प्या
द्यंप्रत्याह श्रूयत्वनुमानइतिनापिद्वितीयः क्वचित्सकारणत्वदर्शनरत्रापि तदनुमानमरंभवादित्यर्थः प्रधानादेरवेत
नकारणवादस्यनिरस्तत्वात् पेरनतुक्तमित्याशंक्याहदर्शनीमिति वैतनकारणतायाः सिद्धांतिनोपगतत्वात्कथं
नविरसनमित्याशंक्याहमाभूदितिपरिविच्छिन्नत्वादित्यत्रकिं देशतः परिच्छिन्नत्वं विवक्षितमुतव्यानतः आहोवस्तु

२७

तः प्रथमद्वितीययोर्हेतुसिद्धिः नापि तृतीयः वस्तुतः परिच्छिन्नस्याप्यधिष्ठातृत्वोपपत्तेः तत्रश्च परिच्छिन्नत्वादित्येतदसं
गतमित्याशंक्य तात्पर्यमाह यमथेश्वरनिरासेऽपि नाधिष्ठातृत्वस्य विवादो मुक्तं इत्याह घटादिष्वपि विवादाभ्यासित्वं द्विकर्तृ
कं कार्यत्वात् घटादिवत् न च निवेश्वरकर्तृद्व्यणुकादिष्वपसिद्धिरित्यपि वाच्यं घटादौ जीवेश्वरकर्तृकत्वस्य तदीति
रिक्तकुलालकर्तृकस्य वदृष्टत्वात् पृथिव्यादावपि कर्तृत्वप्रसंगात् न चावोत्कर्षसमत्वं शंक्यं अव्याप्तधर्म्मप्र
संजकस्योत्कर्षसमत्वात् न चात्र तथात्वं घटादेः कर्तृत्व व्याप्तत्वादित्यर्थः । नित्यपारम्पर्यात नन्वेन्यस्य कारणीत्वमि
त्युक्तं नित्यपारम्पर्य कारणवादिनं प्रति नित्यपारम्पर्यादिति हेत्वभिधानायोगादित्याशंक्याह न चेति । यद्यदनुविद्धं तत्त
दुपादानं प्रति नित्यपारम्पर्यादिति हेत्वभिधानायोगादित्याशंक्याह न चेति यद्यदनुविद्धं तत्तदुपादानं दृष्टं घटादे
श्चानित्यपारम्पर्यानन्वितत्वात् नन्वेन्यापादानत्वमित्यर्थः । इतोऽपि न जगदन्योपादानमित्याह किंचेति नित्यपा
रम्पर्यस्य कारणत्वे कर्मनत्कलोऽतः प्रमाणव्यवहारोच्छेद इति संबंधः तत्र हेतुमाह पूर्वं कर्तुस्तस्येति माभूत्तज्जन्ती

यकार्या स्यादिति मन्वानं प्रत्याह विशिष्टेऽपि इतोऽपि तन्नित्यपारम्पर्यकारणवादे इत्याह शाब्दार्थेति शाब्दार्थतं संबंध न व्यवहारि
णां निरवधिविनाशात् प्रमाणव्यवहारोच्छेद इति संबंधः । शब्दार्थसंबंधत व्यवहारिणां सत्र एवाकिमानामित्यत्राह नाकस्मे
ति मेतुपृष्ठादनुपारित्यर्थः तंकालतावंतं कालं प्राक् अप्यैक्ष्याया दित्यर्थः अभ्यसेत एव तिनद नहीत्यर्थः अलभूत इति पावे विरादृ
वसापत्र इत्यर्थः । स्मरत्रिति प्राक्तनसंबंधार्थसंबंधमवहारं स्मरात्रित्यर्थः । निरत्वयविनाशोऽपि व्यवहारोच्छेदः कस्मादिति तत्रा
ह कल्प्यान्तर इति प्राक्तन व्यवहारानुसंधानाभावेऽपि पूर्व एव शब्दार्थसंबंधा शंकस्यत इति शंकानिरस्यत्यपूर्व इति प्रधानादीनां
कारणत्वं न चेति तर्हि स्वभावः कारणमिति शंकते अत्र स्वभाव इति कार्यस्य न कारणसापेक्षत्वं नियतं तु शक्यते साम्यां
समभिवारादित्यर्थः । विकल्पासहत्वात् अभाववादोऽपि न मुक्तिसह इत्याह । ननु स्वयमेवेति कर्म्मविरोधानस्य स्वतो निमि
त्तत्वानुपपत्तेः न घोसुतेनात्यापि कार्यस्यानुत्पत्तिप्रसंगादित्यामिसंबंधिः । अंतिमं पक्षमाश्रित्याह पूर्ववादीना निमित्त
मितिनिमित्त निरपेक्षत्वो कार्यजन्माश्रयपोभाति न्त्रसंमस्यादित्याह । ननु तर्हि घटस्यानिमवयुगपद्भावाभावप्रसंगी

मिष्टमित्यपि संक्यं विरोधोतः प्रवृत्तिनिवृत्त्यनुपपत्तेश्चेत्यर्थः। विकाल्पासहत्वात्रहेतुवादोपीत्याह व्यत इति किं सदसत् संजनम
त्वेमतत् उतसहत्वकत्वं सिसाधयिषियतिना घोतु भयविरोधादित्यभिप्रेत्य द्वितीयं दूषयंति कारणस्याति द्वितीयं पक्ष
मादायं शंकते कालभेदेनेति कालभेदस्य स्वाभाविकत्वात् पूर्वापरीत कालेक्रमापेक्षया कार्यजननं नवकालेपिवोध
मयप्रत्ययितस्य नित्यत्वादित्यर्थः। कालस्य नित्यत्वेपितस्य पूर्वापरिभावः स्वाभाविकः नसहेतुकः नाप इत्याह सका
लद्वितीयं प्रत्याह नूमितीनरेती नथानवस्थाप्रसंजनमिष्टमित्यपि शंक्यं निमित्तभेदस्यानुभववाधितत्वादित्यर्थः
तत्पक्षे पि क्रमकार्योदयस्याकास्मिकत्वमित्याशंक्य तत्रापि स्वभावहेतुरित्याह तस्यादिति एवं मोपपत्तिकं स्वभाववाद
माभिधाय तदुत्तरग्रंथमवतारयति तत्राहेति नेत्यादिनोदेशादिनिमित्तापेक्षादर्शनात्र स्वभावतोजन्मेत्युक्तं तन्नेदं विद्य
क्रमं किमसमर्थस्यान्यापेक्षोत समर्थस्य आद्ये न सहकार्यपेक्षयापि कार्यकारित्वं शिलाशकलादेतुद्रकादि सह
कृतस्यापि कार्यपक्षेवानुपपत्तेरित्याशंक्याद्वितीयं पक्षमादाय समाधत्ते स्वतः सिद्धेति किंच प्रत्यातेर्थे हेतुत्वयस्य २९

मेउतत आद्येनिर्हेतुकवादक्षेप्त्रेति द्वितीयप्रतिज्ञार्थे। सिद्धिरिति दृष्टत्वं प्रधानादीनां कारणसंभवाघतो वेत्यादिनाक्वालो
चनया ईश्वरः कारणमित्युक्तं तदाक्षिपतिनत्वनुमानेनेति विवादाध्यासितं कर्तृप्रयत्नाधारं जकर्मत्वात् संमतवदित्य
नुमानादीश्वरसिद्धे कृतं वाक्येनेत्यर्थः। अस्त्यनुमानयोर्भेदस्सिद्धेर्योर्यं विभागः स्याकस्त्याह युक्तिरिति एतदेव कुत इत्या
ह आभासनियाप्ताभासादनुपपत्त्योदाहरणमात्रदृष्टेस्वभावनावुद्धिजन्मेत्यर्थः। अस्त्येवभेदः प्रकृतेतु किमायातमि
त्यत्राह तत्रेतितर्हि लोकवेदयोरुदाहरणादिदर्शनं घयेत्याशंक्याह किंचिदिति कथं तर्ह्यनुमानगीः तत्रतत्रेतितर्हि लो
कवेदयोरुदाहरणादिदर्शनं प्रज्ञानादितिअनुमानस्वरूपितत्वे तस्याभासत्वं ज्ञायते तदेव कथयमिति शंकते कित
दितित्यादर्शितमितिनात्रोच्यते अथानुमानस्यानिश्चायकत्वं नावदाहतत्र वेशेषिकेतिप्रासादी देवं द्रुकर्तृत्वतावत्र
दृष्यते तत्रश्चनद्वान् जगतोपि वकृकर्तृकुत्वेस्यात् नत्वाधवादेककर्तृत्वं नागतं शंक्यतिमितोपादानेक्यस्यापिततरवप्र
सक्तेरित्यर्थः यथाश्रुतमाध्यागी क्यरदृष्टांतस्य साध्यवैकल्यस्यात् ततश्च ज्ञानादिशंकय कवित्काष्टांप्रामाः सा

२९ नियतत्वात्तस्य मतत्वादिति वक्तव्यं तत्र किं काष्ठाप्राप्तिमात्रमनुमीयते उत परकाष्ठाप्राप्तिरिति वक्तव्यं तत्राद्यस्यावदसंग
तत्वस्याह योगानुमानेऽपीति यथाश्रुतसाध्यांगीकारे परकाष्ठाप्राप्त्यनुमाने च दूषणमाह सर्वविषयत्वादिति फलस्य शरीरादि
मद्द्वाददृष्टकत्वं दृष्टमिति सर्वस्यापि कर्मफलस्य शरीरादियद्दृष्टकत्वप्रसंगलक्षणपक्षबाधकतर्करूपमाह तेहेतुरित्या
हेनेयापि कृतिकर्तृत्वं तद्धि तत्त्वमतेऽपि युक्तिनां सर्वज्ञसाधकत्वं तच्चाह श्रुतिप्रतिपत्तेरिति फलितं दर्शयति इत्यज्ञानादिति ए
तेन सर्वं हृद्यामि संधायोक्तं समर्थं तु इति ईश्वरसाधकत्वं वाक्यप्रतिपत्तेः कथं तदाक्षेपपरत्वात्किं कारणमिति शंकते तन्नतु वा
क्यतिवाक्यस्वरूपं न निराकृत्यते किंतु तत्प्रामाण्यमित्याहानुमानेनेति संभावनाबुद्धिहेतुत्वेनानुमानस्योपन्यासात्स्वां
गीकारात्तन्वीहायपीति बाधमनर्थकमित्याशंक्य तात्पर्यमाह नत्विति इति वाक्यमानोऽप्यनुमानरूपत्वाद्वेदांतवाक्ये
र्थंतनार्थत्वादित्येतन्न चानिष्टमित्याशंक्य प्रतिज्ञाद्यवयवानुपलब्धेर्नानुमानत्वमित्यभिप्रायेणोहपरिहरतीति वे
दांतानामनुमानासिद्धमनुवादकत्वं तदुक्तं न दूषणसंगतमित्याह किंचेति अनुमानमात्रादिति आगमासहकृतादि २९

त्यर्थः। तथापि कथं वाक्यस्यानुवादकत्वं तत्राह इदानीमिति यद्धि तात्पर्यलिंगैर्वेदांतानां सत्यादिरूपे ब्रह्मणि तात्पर्यं निश्ची
यते इत्यर्थः। फलस्य प्रमाणांतरगम्यत्वात् ब्रह्मणोऽपि प्रमाणांतरगम्यत्वं अत्राह नेवेति इदिवायोग्यत्वे न विशेषतो दृष्टस्याप्र
सरात्सामान्यतो दृष्टस्य च कारणमात्रविषयत्वाद्विशिष्टब्रह्मागमैकगम्यमित्यर्थः। ब्रह्मावगतेरनुमानानिर्वर्त्यत्वे तत्सूत्र
णमनर्थमिति शंकते नन्विति। अनुमानस्यान्यथासिद्धत्वे निरस्य तेन सहकारित्वमित्याह नत्रोहेति। श्रुत्यादिस्वरूपमा
ह श्रुतीति शब्दः श्रुतिरित्युक्ते वाक्येऽतिव्याप्तिः तदर्थं पदानामिति पदांतरानपेक्ष इत्युक्ते धूमस्यापि श्रुतित्वं स्यात् तदर्थ
माह शब्द इति ऐंद्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठत इत्यत्र तृतीयाश्रुत्या कदाचन स्तरीरसीत्येवमृचा गार्हपत्यो ममस्थाने नियोगः
प्रतीयत इति श्रुतेर्विनियोग इत्यर्थः। लिंगं तस्य रूपं दर्शयति लिंगमिति श्रुतसामर्थ्यं लिंगमिति यावत्। बर्हिर्देवसद
नं दामीत्यत्र बर्हिर्लवनलक्षणार्थस्य श्रुतिप्रतिपत्त्यानुमानोपपत्त्यानहास्यासतसमर्थात् बर्हिर्लवने विशेषणं
आकांक्षादयोऽर्थेनानेकपदानां विशिष्टकार्यप्रतिपादकं वाक्यमित्यर्थः इमाममृभ्रन् रशनामृतस्येत्यत्र संत्रस्य रशना

३०

दानमात्रे विनियोगप्राप्राधिमामन्त्रणं चरुस्तनामतस्यस्ववचाभिधानीमादत्त इति आलणवाक्यादश्वरशनादाने मंत्रस्य वि
नियोगः। प्रतीयत इत्यर्थः प्रकरणस्वरूपं माह वाक्यद्वयेति प्रतिपत्रवाक्यभावनावाक्यांतराणि संबंधः प्रकरणमि
त्याचक्षते वाक्यंतराभिसंबंधे हेतुमाह आरभ्याधीनेति प्रयोजनाकांक्षया संबंध इत्यर्थः। दर्शपूर्णमासाभ्यामिति
तृतीयाश्रुत्या दर्शपूर्णमासयोः कारणत्वे प्रतिपन्ने केनेतिकरणस्येतिकर्तव्यताकांक्षायां प्रधानवाक्यस्य समिदादि
संबंधः समिदादिवाक्यस्य च फलविधुरस्य फलदाकांक्षायां प्रधानवाक्येन संबंध इति प्रकरणाद्विनियोग इत्यर्थः।
स्थानस्वरूपमाह क्रमवर्तिनामिति दर्शपूर्णमासप्रकरणे कानि चित्कर्म्माणि पुपं। अग्नीजप्रभृतीनि दधिरसीत्याद
यः केचन मन्त्राश्च समाम्नायंते तत्र यस्य कर्म्मणः क्रमेण यो मन्त्रः समाम्नातः तेनैव तस्य तेन तस्य संबंध इति स्थानं
क्रमप्रमाणान्मंत्रविशेषणं कर्म्मविशेषस्य संबंधः तथा काम्येष्टीनां याज्यानुवाक्यानां च मन्त्राणां क्रमात्संबंध इ
त्यर्थः। समाख्यास्वरूपमाह संज्ञेति यथाध्वर्यवसंज्ञानां मन्त्राणामाध्वर्यवसंज्ञकर्म्मणि संज्ञासाम्यनपानियेसा ३०

इति धर्मं तु भवाव्वनापक्षां शंकते नन्विति शब्देनेति स्वमंतव्यात्तु भव इत्याह नवशब्देति धर्मस्य शब्दप्रमेयस्य यथानुभवा
पि ज्ञत्वं। तद्वस्यापीत्यर्थः येषामप्येषोऽन्यतिलनाहोतिसिद्धत्वेन ब्रह्मणोऽनुभवयोग्यत्वादनुभवं विना पुरुषाकांक्षति ष्टते
श्चानुभव इष्टव्य इत्यर्थः। अनुभवमंतरेणाप्याकांक्षानिवृत्तिर्दृष्टा धर्म्मजिज्ञासायां तद्वदत्रापीति। सामान्यशंक्यानुष्ठानद्वारा
धर्म्मस्य पुमार्थसाधनत्वादनुष्ठानस्य च ज्ञानमात्रेण संभवान्नानुभवापेक्षा अत्र तु नैवं तद्वैपरीत्यादित्येवमुपवाक्षेपपरि
हारौ शिष्टाष्टावित्याह ननु धर्म्मेति कर्त्तव्योऽहि विषय इत्यत्र हेतुगर्भविशेषणमुक्तमजानानः शंकते ति किमिति धर्मस्येति
धर्म्मस्येति अभिसंधिविवृणोति धर्म्मस्येति सोऽपि कस्य भावत्वाद्धर्म्मस्य साक्षात्कसुमयोग्यत्वमित्यर्थः ज्ञानमात्रादेव धर्म
इव तत्पनिश्चयत्वलक्षणपुरुषार्थसिद्धेः तत्साक्षात्कारणं कथमिति शंकते नन्विति सिद्धस्वभावस्येति शास्त्रमपवर्गहेयानिशुद्धत्वक
शत्वादितरेषां च प्रकृतेन सापकाशत्वादित्यर्थः। अस्तु त्वमुदाहरतीति प्राकृतानामिति विख्यातादिप्रशंकैरनिष्टपर्यवसायि
त्वं दर्शयितुं प्रश्नमुखाय पम्य रुवेथमिति सिद्धसाक्षात्कारमंतरेणाप्यनुष्ठानसंभवाधर्म्मसाक्षात्कारस्यानपेक्षत्वं

इदं हि त्वपरोक्षभ्रमस्यापरोक्षज्ञानं नानिष्टकल्पत उपपत्ये यदृष्टमित्याह त्रयोहलिकर्म्मज्ञानं कांडयोः कार्यपरत्वे सामान्यादनु
भवपि साम्यमिति शंकते ननु वेदेति कार्यपरत्वाप्रसिद्धमित्याह तद्धीति अनिष्टपर्यवसायित्वं दर्शयितुं प्रश्नमुत्थापयत्य
त्वनिष्पन्नस्थित विकल्पाद्द्वेषम्पमाह त्वेनिउत्सर्गापवादयोनुदारयांतरमाहाह घनियरति आहवनियेपु होलीमुत्सर्ग।
पदे यु होती साय बादाअश्वस्यपदविन्यस्तदेशे जुहोतिसर्थः प्रकृतेरिति प्रकृतेष्कलानां कुशमयबर्हिषां प्रकृति
भद्विकृतिः कर्त्तव्यतिद्दष्टानांधिकलातु प्रविष्टशरमप्रवाहिभिवोधः वोत्रेवमित्याह ।नेत्याहेति पोननुकल्प्याववर्त्तय
तितदेवेति विचारमंतरेणासंभावनानि प्रवृत्तसंभवात्कथं विचारनथे आमित्याशंक्यानुमानातभूतावाक्यं न पृथग्वि
चाणि पमित्याह पुनरनुमानदादिनइतिप्रासि त्रायप्रीतिपत्ते: कथमनुसूत्रकत्वं सूत्रस्यातिशंकतेन यनुमानेनेनिस
द्रूपेण ब्रह्मणामानांतर विषयत्वेनेद्रियादिविषयत्वइत्यादि ग्रंथो समजसइत्याशंक्याह ज्ञानेनेनदोलेफक्कीनां ब्रह्म
विषयत्वाभो वात्तत्र कथं संभावनाबुद्धिहेतुत्वेभमिहीन मित्याशंक्याहोभ्यनइत्यादेरिति सामान्यद्वारेण संभावना

MEMORIAL

बुद्धिहेतुत्वप्रकारि पृकारि पृच्छति कथमिति तत्प्रकारमेवाह जगदिति किं शास्त्रप्रथ प्रक्षेपेसाधारणस्यक्षेरपार्थनामाह किं
पुनरिति ब्रह्मणस्तावन्नेव पदार्थत्वं अगृहीतसंबंधत्वान्नापि वाक्यार्थत्वं अगृहीतसंबंधत्वात्नापि वाक्यार्थत्वं पदार्थस्यैव पदा
र्थांतरसंसृष्टत्वेव वाक्यार्थत्वं अगृहीतसंबंधत्वान्नापि वाक्यार्थत्वं अगृहीतसंबंधत्वात्नापि वाक्यार्थत्वं पदार्थस्यैव पदा
र्थांतरसंसृष्टत्वेन वाक्यार्थत्वात् अतो ब्रह्मणश्चापादार्थत्वारंभेवमित्याक्षेपग्रंथार्थः ।उक्तवोयस्येव ।मित्याक्षेपग्रंथार्थः
उक्तवोयस्येवमित्यादिना परिहारात् प्रतिवचनस्य प्रश्नानउसारिमाशंक्याहेषामिति किं ब्रह्मपादार्थस्य विशेषणे ।
प्रसिद्ध उत सामान्यदति विकल्प्याधमंगीकरोति संज्ञानेनेति द्वितीयं दूषयति वृहत्वमात्रस्येति संनिहितपदार्थसंसर्ग
सामर्थ्यादिति सत्यज्ञानादिपदार्थसंसर्गसामर्थ्यादित्यर्थः। प्रमाणांतर प्रसिद्धस्य गंधवत्वादेहत्लक्षकत्वं दृष्टं तथा वृस
त्यज्ञानानंदादेरपि लक्षणत्वात्प्रमाणांतरसिद्धत्व यवक्तव्यं मतत्थ्य सत्यादिनाथ्यं न प्रमाणमित्याशंक्याह ।धर्मादिति
प्रतिपन्नं समदिकं सफलानात्म वर्गात् ब्रह्मणिव्यावृत्तबुद्धिजननप्रतीतिप्रमाणांतरत्वे पि समादेर्लक्षकत्वे । न्यतर

३२

त्यर्थः पोषांतवेदांतवाक्यानामित्यादिटीकामाक्षिपातिनतुत्याध्याये लिअग्रिहोत्रंजुहोतियवागूंपचतीत्यादौ पाठक्रम
स्याप्रयोजकत्वादित्यर्थः सामिधो यजतीत्यादौ पाठक्रमस्य प्रयोजकत्वं दृष्टमित्याशंक्य प्रस्तुते वैषम्यमाह अप्रसिद्धेति तं
त्रावस्थाध्यायपपाठक्रमेण भृगुर्वैवारुणिः अन्यत्र वा इत्यानीत्यादिवाक्यस्य ब्रह्मप्रातिपादकत्वं भाष्यकृतो दाहृतं तत्वतं
त्रारभ्यानवासमंजसमितीतिशब्दार्थः प्रसिद्धानुवादेनाप्रसिद्धं प्रतिपाद्यत इत्येदन्तदगीकरोतिसत्यमिति तर्हि भाष्य
टीकयोरनुपपत्तिः अथातो हाधिकारीति मुमुक्षुणा ब्रह्मज्ञानं कर्तव्यमित्युक्ते किं तत्र ब्रह्मेत्याकांक्षायां तल्लक्षणोक्तेस्त
सरः नन्वाकांक्षाक्रमेण भृगुर्वै इत्यादिवाक्यं प्रथममपि वाच्यं यतो वा इत्यादिवाक्यमनन्तरमित्यर्थः। पपटादिनाम
नेकवानेष्कपादावत्वदर्शनाथ जगत्कारणांतरनूलत्वाधापात इत्यर्थः। एकग्रंथ्य शंका निरस्यति परिहरतीति प्रसिद्धा
नुवादेनाप्रसिद्धं प्रतिपाद्यत इति न्यायाद्यतो वेत्यादिवाक्यस्य कारणप्रतिपादकस्यानुवादकत्वं तथा च कथं प्रमाण
कत्वाभिमानमित्याशंक्याह जगत्कारणेति जगत्कारणमात्रानुवादेपि नास्येकत्वं प्रमीयत इति संबंधः। अपि च यथा ३२

रणे प्रमीयत एवेति यतो येत्येकवचननिर्देशान्नं कारणैकत्व निर्भेद शक्यमिति भप्रत्ययस्य बहुत्वेकत्वसाधारणत्वादित्या
शंक्याह तान्नेति यन्न जानाति जीवंतीति वाक्यशेषात् नासिव्यत्य यस्येकत्वविषयत्वं निर्धार्यत इत्यर्थः प द्रस्य प्रसिद्धानु
दित्वानेकत्वलक्षणामनूदितं इत्यर्थाशेष्यसिद्धेरनुवादस्य नैष्फल्यस्यादित्यर्थः। एकत्वं ब्रह्मस्वरूपं वेत्युभयं न प्रमेयं वा
क्यभेदप्रसंगादिति शंकनेन। त्वेकत्वं इति यां तं तत्रस्यार्थद्वयस्याप्रमेयत्वान्नेति न दित्याह नेऽन दित्याह नेकत्वस्येति यत
जगज्जन्मादिकारणं तदेकमित्येवोतवाक्येन प्रतिपाद्य यदेकं कारणं तत्सत्यानंदरूपमिति पाद्यमात् न वाक्यभेद इति श
क्यार्थः विधांतरणयाम्भेदाभावमाहाप्यानेति एकस्य धर्म्मत्वात्कथं लक्ष्यांतर्गतत्वमित्याशंक्याह। तथा हीति भे
दाभावोपलक्षितांस्वरूपमेकमुच्यत इत्यर्थः। ननु तथापि तद्रूलेति कथं प्रधानस्यापि तादृक्कादिति शंकने तत इति
इक्षणापूर्वकसृष्टत्वमलक्षितं स्वरूपमेकमुच्यत इत्यर्थः। ननु तथापि तद्रूलेति कथं प्रधानस्यापि तादृक्काव्यपाकारणस्य
येजनत्वं सर्वेति रत्वावमर्व्व तत्वमित्याशपनाह नदाहेति ब्रह्मज्ञाद्रप्रयोगमात्रेण कथं जगत्कारणस्या फिं न च

निरवय:संज्ञासांधिसंबंधपरत्वात् ब्रह्मशब्दप्रयोगस्येत्याशंक्याह नसंज्ञेति संज्ञासंज्ञिसंबंधप्रतिपादने कल्पायभावादित्यर्थः
किंपरं तर्हि इदं वचनमित्याशंक्याह यामाह किंलक्षणमिति उपक्रमादिना कारणस्यानवच्छिन्नत्वप्रतिपत्तेः नसंज्ञामात्रं ब्रह्मपद
मित्यर्थः। ब्रह्मशब्दादनवच्छिन्नप्रतिपत्तेः कथमसंज्ञात्वमित्यत्राहापि कश्चित्पुनस्तादित्यादेरयमर्थः। इत्यादिरिपियथा
ता किंविलक्षणं परं लक्षणं क्वमित्याह पुनरितितद्धि जिज्ञास्यस्य तत्र जिज्ञासस्वेस्यत्र जिज्ञास्यात्वोपदेशादित्याहः जग
त्कारणस्य जिज्ञास्यत्वोपदेशादनवच्छिन्नस्वभावं जगत्कारणमित्यर्थः ब्रह्मशब्दप्रयोगोप्यमुमेवार्थं गमयतीत्याह
तद्धेतित्यस्येत् जगत्कारणमनूपब्रह्मेति जगत्कारणे ब्रह्मपदप्रयोगादित्यर्थः एतावता कथं विलक्षणप्रतिपत्तिरित
त्रोह तद्धत इत्यर्थ इति आत्मतावद्द्रूपत्र सर्वज्ञत्वादेरपि ब्रह्मपदात्प्रतिपत्तिरित्यभापि अन्यत्रब्बनवच्छिन्नमात्रप्रतिउक्त
तु इति विरोधः तत्राह केमिति अनवच्छिन्नशब्दस्योपलक्षणार्थत्वान्नविरोध इत्यर्थः। सर्वज्ञत्वाहस्वरूपलक्षणत्वादेः
स्वरूपलक्षणत्वासंभवादन्यथस्वरूपलक्षणं वक्तव्यं नचतन्निरूपयितुं शक्यमित्याह नतु निरुपाधिकेति सर्वज्ञ २२

त्वादेः सप्रतियोगिकत्वात्रनुपपन्नमित्यर्थः। ब्रह्मत्वस्वरूपलक्षणं भवादन्यं भिनिनिशंकते ब्रह्मेति बृहत्वस्य धर्म्मसापेक्ष
त्वादन्यद्धर्मिस्वरूपं वक्तव्यमित्याह नबृहत्वेति निरुपाधि घट इति निरपेक्ष इत्यर्थः स्वरूपलक्षणान्तरमाशंकते स
ड्द्रस्य महासामान्यत्वविद्यात्ववीत्यर्थं वसानाय व्यक्तिस्वरूपापेक्षणात्तद्वक्तव्यमित्याह न महासामान्येति विज्ञान
व्यक्तिर्म्महासामान्यं निकेतीसशंकते विज्ञानमेवेति सुखदुःखादीनामपि ज्ञानभेदत्वेनगुणानुगतत्वाद्वृत्तान्
त्वस्य महासामान्यत्वं तत्र श्रुतव्यंजकं वक्तव्यमपीत्याह नतस्येति आनंदस्य सर्वज्ञत्वादेः सप्रतियोगिकत्वात्स्वरूपत्व
मित्यर्थः। ब्रह्मत्वं स्वरूपलक्षणमितिशंकते ब्रह्मेति ब्रह्मरूपस्य धर्म्मिसापेक्षत्वादन्यद्धर्म्मिस्वरूपं वक्तव्यमित्याह न
बृहत्वेति निरूपाधि घट इति निरपेक्ष इत्यर्थः। स्वरूपलक्षणान्तरमाशंकते सच्छब्देति सदुद्रस्य महासामान्यत्वावि
त्वात्तत्स्यर्थवसानाय व्यक्तिस्वरूपापेक्षणात्तद्वक्तव्यमित्याह न सामान्येति विज्ञानधर्म्मिव्यक्तित्वात् नेवं बोधमि

३४

साहनैहेति आनंदाध्येवेत्यत्रानंदस्य कारणत्वं प्रतिपत्तेन ब्रह्मस्वरूपमिति शंकायामाहानंदएवेति निरपेक्षोपादानद्वया
उपपत्त्यानंदो ब्रह्मेवेत्यर्थः श्रुतितोप्यानंदो ब्रह्मत्वसाह तथाहीति आनंदस्य ब्रह्मस्वरूपात्वप्रतीपत्तेन ब्रह्मस्वरूपमिति
शंकायामाहानंदएवेति निरपेक्षोपादानद्वयानुपपत्त्यानंदो ब्रह्मेवेत्यार्थः श्रुतितोप्यानंदो ब्रह्मत्वमाह तथाहि
ति आनंदस्य ब्रह्मस्वरूपत्वे प्रतिपत्तेन ब्रह्मस्वरूपमिति शंकायामाह ज्ञानस्य गुणत्वमाश्रयत्वे यत्स्वरूपद्वयानुप
पत्तेरिति शंकते विज्ञानमिति ज्ञानानंदयोरितरसभेदात् ज्ञानस्वरूपत्वं युक्तमिति प्रतिपादयितुं विचारमारभते
किं विज्ञानमिति इतोपि न गुणिगुणाभावनिबंधनं सामानाधिकरण्यमित्याह गुणस्येति गुणगुणिनोर्भिन्नत्वे घटे
घटादिवत् गुणगुणिभावः अनन्यत्वे घटं प्रति घटस्येव गुणगुणिभावाभावः अमत्वात्तयात्वानन्यत्वं तद्बुद्धि
रूपमित्यर्थः निर्गुणत्वमुक्तमसमानः शंकते न सर्वेति द्रव्यस्य गुणवत्वनियमादिति तथा द्रव्यत्वलक्षणमिति तथाच

३४

योगः ब्रह्मगुणवत् द्रव्यत्वात् संमतवदित्यर्थः असिद्धो न्याय्यतिमाभूदिति प्रमाणभावो सिद्ध इति शंकते समवायिकारण
त्वादिति ब्रह्मद्रव्यं समवायिकारणत्वात् संमतवदिति असिद्धो हेतुरित्याह नारंभनियतस्य समम्य्वेनन यारंभकत्वसम
वायिकारणं ब्रह्मणस्त्वनारंभकत्वासिद्धिरित्यर्थः हेत्वंतरमाह शंकते उपादानेति व्यभिचारेण दूषयामिति निर्गुणादीना
मिति ग्रहणाकर्मत्वं ज्ञानत्वं द्वित्वादि त्वादि शब्दार्थः नार्किकमुद्रानंगीकारवादिनाशंकामुद्भावयति न निर्गुणमिति
किं सर्वेषां गुणानां गुणवंधस्तत्केषांचित् आद्ये गुणत्वानवस्थापत्त्यादिविरोधस्येत्यभिप्रेत्य द्वितीयं दूषयस्यन्य गुणाधि
ति तस्य तद्द्वितीयः पक्षः परिशिष्यत इत्याह तस्मादन्यमिति भवत्वेवं ततः किमित्यत आह तस्मादिति द्रव्यं घट इत्यु
क्ते द्रव्यत्वादि वत्त्वाद्विज्ञानत्वसामान्यवत्तेन मानं द इत्यर्थः सर्वज्ञत्वादिधर्मक आनंदविशेषो ब्रह्मचेतत्तर्हि तस्य स
गुणत्वसद्द्वितीयत्वं च दुर्वारमित्यत आह सर्वज्ञेति प्रयं वोपाधिकत्वयतिप्रपंचयति प्रतियोगिकनयत्यर्थः समारोपि
तत्सर्वज्ञत्वादिसुदासेन विन्मात्रस्य लक्ष्यमाणत्वेन तेन सगुणत्वं सद्द्वितीयत्वं वेत्यर्थः विज्ञानशब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य

Digitized with financial assistance from the
Government of Maharashtra
on 11 June, 2017

३५

विज्ञानत्वस्यसत्वेद्वितीयत्वव्याहन्येतअसत्वेनविज्ञानशब्दप्रवृत्तिनिमित्ताभावइत्यपिवाच्यंयद्रजतमभात्साशुक्ति
रितिवान्मिथ्याभूतस्यापिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वादित्यर्थः विज्ञानशब्दवाच्यस्यानिर्वचनीयत्वंतस्यविज्ञानशब्दप्रवृत्तिनि
मित्तत्वाभावइत्यपिवाच्यंयद्रजतमभात्साशुक्तिरितिवान्मिथ्याभूतस्यापिशब्दप्रवृत्तिगुणावंततश्चतत्समानाधिकरण्या
पानुपपत्तिरित्युक्तमनुभाष्यतिविज्ञानेनेतिखंडोगौरित्यादौगुणगुणिभावाभावेपिपृथासामानाधिकरण्यवदत्रापी
त्याहनविज्ञानेनेतिरूपाधिकोवायंविज्ञानशब्दइत्याहविज्ञानप्रयुक्तेतिसामानाधिकरण्यस्यजातिनिबंधनत्वमुक्त
माक्षिपतिसामान्यस्येतिकिंगौणत्वमाभासत्वंभ्रमसमारोपितत्वंनाद्यइत्याहनंमुख्येतिद्वितीयविज्ञानस्यसमारोपि
तत्वेप्यज्ञानविरोधित्वात्लक्षणयाविज्ञानशब्दप्रयोगइत्याहतस्मादितिनकेवलमेकस्यामेवशाखायांकारणानु
वादेनब्रह्मप्रतिपादनेकिंतुसर्वत्रापीत्याहसर्वेष्विति॥ ॥इतिश्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्याखंडानुभूति
पूज्यपादशिष्येणाखंडानंदमुनिनाविरचितेविवरणतत्वदीपनेद्वितीयसूत्रंसमाप्तम्॥२॥ ॥५॥ ३५